

ئابدۇلجەلىل تۇران
21-09-1999
مەككە

ۋاڭ جىلەي

ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى

2

ئابلەت نۇردۇن ، جۈمەخۇن ،
تەرجىمە قىلغۇچىلار : غەيرەت ئابدۇراھمان ،
ئابدۇشۈكۈر مەخسۇت

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

بۇ كىتاب جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتىنىڭ 1980 - يىلى 4 - ئاي 1 - نەشرى ، 1980 - يىلى 4 - ئاي 1 - باسمىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى . نەشر قىلىش ۋاقتىدا ئاپتورنىڭ رازىلىقىنى ئېلىپ ، ئۆزىنىڭ خۇنەن مائارىپ نەشرىياتى تەرىپىدىن 1986 - يىلى نەشر قىلىنغان « ئوتتۇرا ئاسىيا ئوچىر كلىرى » دېگەن كىتابىغا ئاساسەن ، ئايرىم جايلارغا تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى .

本书根据中国社会科学出版社1980年4月第1版1980年4月第1次印刷版本翻译出版。出版时经作者本人同意，根据湖南教育出版社1986年出版的该作者的《中亚史纲》一书，对个别地方作了一些修改。

مەسئۇل مۇھەررىرى : رەبھانگۈل قۇربان
مەسئۇل كوررېكتورى : ئايگۈل سابىت
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى : جالالىدىن بەھرام

ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى (2)

تەرجىمە قىلغۇچىلار : ئابلەت نۇردۇن ، جۈمەخۇن ، غەيرەت
ئابدۇراھمان ، ئابدۇشۈكۈر مەخسۇت

*
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 No)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى كومپيۇتېر بۆلۈمىدە تىزىلدى
شىنجاڭ گېئولوگىيە رەڭلىك باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

فورماتى : 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋنىقى : 17.25 قىستۇرما ۋارىقى : 4
1999 - يىلى 1 - ئاي 1 - نەشرى
1999 - يىلى 1 - ئاي 1 - بېسىلىشى

تىراژى : 5,000 — 1
ISBN7—228—04182—8/K • 478
باھاسى : 20.50 يۈەن

مۇندەرىجە

ئون بىرىنچى باب شەرقىي ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرلىك مىللەتلەر

1 قۇرغان خاندانلىقلار

1 - بۆلۈم تاھىر خاندانلىقى

6 - بۆلۈم ساڧار خاندانلىقى

3 - بۆلۈم سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ تىكىلىنىشى

4 - بۆلۈم گۈللىنىش دەۋرىدىكى سامانىيلار خاندانلىقى

5 - بۆلۈم سامانىيلار خاندانلىقى بىلەن جۇڭگونىڭ مۇناسىۋىتى

6 - بۆلۈم سامانىيلار خاندانلىقى دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا

36 نىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى

7 - بۆلۈم مەدەنىيەتنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشى

61 - بۆلۈم سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ يىمىرىلىشى

69 ئون ئىككىنچى باب تۈركلىشىش دەۋرى

1 - بۆلۈم قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە غەربىي تارىمىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى

70 تارمىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى

86 - بۆلۈم غەزنىۋىلەر خاندانلىقى (1189 — 960)

3 - بۆلۈم ئوغۇزلار ۋە سالجۇقىيلار خاندانلىقى (1157 — 1031)

4 - بۆلۈم XI ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى

108 ئون ئۈچىنچى باب خارەزىمشاه خاندانلىقى ۋە غەربىي لياۋ سۇلالىسى

120 - بۆلۈم خارەزىمشاه خاندانلىقىنىڭ گۈللىنىشى

2 - بۆلۈم ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە بېقىندى بولۇپ قېلىشى

127 - بۆلۈم خارەزىمنىڭ كۈچلۈك دۆلەت بولۇپ شەكىللىنىشى

140 ۋە گور خاندانلىقى

4 - بۆلۈم كېيىنكى دەۋردىكى غەربىي لياۋ سۇلالىسى ۋە خارەزىمشاهى

146

- 5 - بۆلۈم غەربىي لياۋ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا.
- 159 ..... نىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى
- 6 - بۆلۈم غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھالاك بولۇشى 171
- ئون تۆتىنچى باب . موڭغۇللارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستېلا قىلىشى 184
- 1 - بۆلۈم كۈچلۈكنىڭ مەغلۇبىيىتى 184
- 2 - بۆلۈم موڭغۇللار بىلەن خارەزىمشاھ ئوتتۇرىسىدىكى توقۇ-
نۇشنىڭ سەۋەبى 188
- 3 - بۆلۈم موڭغۇللارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستېلا قىلىشى
جەريانى 196
- 4 - بۆلۈم يوللىغ چۇساي بىلەن راھىب چيۇچۇجى ئوتتۇرا
ئاسىيادا 216
- 5 - بۆلۈم چىڭگىز خاننىڭ ئوغۇللىرىغا سۇيۇرغاللىق زېمىن
بۆلۈپ بېرىشى 222
- ئون بەشىنچى باب چاغاتاي خاندانلىقى بىلەن موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقىدىن
كىكى ئوتتۇرا ئاسىيا 228
- 1 - بۆلۈم ئوگدايخان دەۋرى 228
- 2 - بۆلۈم مەھمۇد تارابى قوزغىلىڭى 238
- 3 - بۆلۈم كۆيۈكخان دەۋرى 243
- 4 - بۆلۈم موڭگۇخان دەۋرى 253
- ئون ئالتىنچى باب يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا 271
- 1 - بۆلۈم قۇبلايخاننىڭ يۈەن سۇلالىسىنى قۇرۇشى 271
- 2 - بۆلۈم قايدۇ ، دۇۋا توپىلىڭى 281
- 3 - بۆلۈم ئوگداي خاندانلىقىنىڭ يىمىرىلىشى ، يۈەن سۇلالى-
سىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىكى چاغاتاي خاندانلىقى 298
- 4 - بۆلۈم ئىبنى باتۇتە ۋە ئالمىلىقتىكى خرىستىئان دىنى
مۇرىتلىرى 317
- 5 - بۆلۈم چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ پارچىلىنىشى 323
- ئون يەتتىنچى باب تېمۇرلەر ئىمپېرىيىسى 337

- 1 - بۆلۈم تېمۇرنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى 337
- 2 - بۆلۈم تېمۇرنىڭ ماۋرا ئۈننەھرنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى 344
- 3 - بۆلۈم تېمۇرنىڭ «چاتاي» غا قارشى ھەربىي يۈرۈشلىرى ... 354
- 4 - بۆلۈم خارەزىم ۋە باشقا جايلارنىڭ بويسۇندۇرۇلۇشى ۋە كېڭەيمىچىلىك 364
1. خارەزىمنى ئىستېلا قىلىش 364
2. ئىراننى ئىستېلا قىلىش 366
3. قىپچاقلارغا قارشى ئۇرۇش 369
4. ھىندىستانغا بېسىپ كىرىش 378
5. غەربىي ئاسىيادىكى غەلبە 379
- 5 - بۆلۈم تېمۇرنىڭ غەربكە قىلغان يۈرۈشىنىڭ تەسىرى ۋە كراۋيونىڭ شەرقتە ئەلچىلىككە بېرىشى 382
- 6 - بۆلۈم تېمۇرنىڭ جۇڭگودىكى مىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ۋە ئۇنىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى 384
- 7 - بۆلۈم تېمۇر دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى 394
- ئون سەككىزىنچى باب تېمۇرنىڭ ۋارىسلىرى (1) 413
- 1 - بۆلۈم تېمۇر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىنكى تەخت تا- لىشىشى كۈرىشى 413
- 2 - بۆلۈم ھىرات دۆلىتى ۋە ئۇنىڭ مىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 418
- 3 - بۆلۈم X V ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى موغۇلىستان- نىڭ ئەھۋالى ۋە ئۇلۇغبەگنىڭ بېسىپ كىرىشى 429
- 4 - بۆلۈم شاھرۇخ ۋە ئۇلۇغبەگ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر- دىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى 440
- ئون توققۇزىنچى باب تېمۇرنىڭ ۋارىسلىرى (2) 460
- 1 - بۆلۈم شاھرۇخ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىنكى تەخت تا- لىشىشى كۈرىشى ۋە ئۇلۇغبەگنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى 460

- 2 - بۆلۈم ھۈسەيىننىڭ تېمۇر ئىمپېرىيىسىنى قايتا قۇرۇش
 464 ..... يولىدىكى ئۇرۇنۇشى
- 3 - بۆلۈم خۇراساندىكى تېمۇر ئەۋلادى سۇلتان ھۈسەيىن
 473 ..... بايقارا
- 4 - بۆلۈم ھۈسەيىن ئەۋلادى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ماۋرائۇننەھەر ...
 480 ..... يىگىرمىنچى باب تېمۇر خانداڭلىقىنىڭ يوقىلىشى
- 1 - بۆلۈم بابۇرنىڭ سەمەرقەنتنى تالىشىش جېڭى ۋە مەغلۇبىيىتى
 492 ..... 2 - بۆلۈم ئۆزبېكلەرنىڭ ماۋرائۇننەھەرنى ئىشغال قىلىپ بابۇر -
 498 ..... نى قوغلاپ چىقىرىشى
- 3 - بۆلۈم بابۇرنىڭ جەنۇبىي كابۇلنى ئېلىشى .....
 505 ..... 4 - بۆلۈم شەيبانخاننىڭ خۇراساننى بويسۇندۇرۇشى ، تېمۇر
 510 ..... خانداڭلىقىنىڭ يوقىلىشى
- 5 - بۆلۈم شەيبانخاننىڭ ئاغدۇرۇلۇشى .....
 515 ..... 6 - بۆلۈم بابۇرنىڭ دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ مەغلۇپ
 520 ..... بولۇشى ۋە ھىندىستاننى ئىگىلىشى
- 7 - بۆلۈم X V ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا
 531 ..... ياننىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى

ئون بىرىنچى باب

شەرقىي ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرلىك مىللەتلەر قۇرغان خاندانلىقلار

ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئۈچۈن ئېيتقاندا ، ئەرەبلەرنىڭ ھۆ-
كۈمرانلىقى يەنىلا يات مىللەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئىدى . ئايىبسىلار
خاندانلىقىنىڭ ئەرەب ئۈمەيبە خاندانلىقىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىشىدە ئىران
مىللىتىدىن بولغان ئەبۇمۇسلىم ناھايىتى زور رول ئوينىدى . ۋەھالەنكى
ئايىبسىلار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا
خەلق قوزغىلاڭلىرى كۆتۈرۈلۈپ تۇردى ، بۇ ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان
مىللەتلەرنىڭ ئەرەبلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئاخىر قۇتۇلغانلىقى ۋە
ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىل خاندانلىقلىرىنى قۇرغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ . شۇڭا ،
شەرقىي ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرلىك مىللەتلەر قۇرغان
خاندانلىقلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مۇقەررەرلىكى ،
ئەرەب ھۆكۈمرانلىقى يىمىرىلگەنلىكىنىڭ تەبىئىي نەتىجىسىدۇر .

1- بۆلۈم تاھىر خاندانلىقى

بىز ئالدىنقى بابتا خەلىپە مەئمۇن قول ئاستىدىكى ئىران
مىللىتىدىن چىققان داڭلىق سەركەردە تاھىرنىڭ قوللىشىدا سابىق خەلىپە
ئەمىننى مەغلۇپ قىلىپ ، تەختكە چىققانلىقىنى قەيت قىلغانىدۇق . مەئمۇن
مىلادى 821 - يىلى تاھىرنى خۇراساننىڭ باش ۋالىيلىقىغا تەيىنلەيدۇ .
كېيىنكى يىلى (822 - يىلى) تاھىر باشقۇرۇش دائىرىسى ئىچىدىكى
مۇسۇلمانلارغا جۈمە نامىزىدا مەئمۇننىڭ نامىغا قۇتبە ئوقۇشنى چەكلەپ ،
ئۆز نامىغا قۇتبە ئوقۇشنى بۇيرۇيدۇ . دېمەك ، ئۇ ئەمدى مەئمۇننى ئۆزىنىڭ

پادىشاھى دەپ ئېتىراپ قىلماي ئۆزىنى پادىشاھ دەپ ھېسابلىغان ۋە شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ باغداد خەلىپىسى ھاكىمىيىتىدىن مۇستەقىل ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن . مانا بۇ بىز ئېيتىۋاتقان ئىرانلىقلار قۇرغان ئىسلام خاندانلىقى — تاھىر خاندانلىقى دەۋرىنىڭ باشلىنىشىدۇر . ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىمۇ تاھىر خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى . تاھىر خاندانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ئەرەب ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ .

تاھىر يەرلىك مىللەتتىن كېلىپ چىققان . ئۇنىڭ بوۋىسى ھىراتنىڭ بۇشېنگ شەھىرىدىكى زېمىندار ئاقسۆڭەك ئىدى . بارتولدىنىڭ بايانىغا ئاساسلانغاندا ، تاھىرنىڭ بوۋىسى رازىق زىيادتىكى چاغدا شىرىستان ۋالىيسىنىڭ قول ئاستىدا ئەمەلدار بولغان . رازىقنىڭ ئوغلى مۇستائىب ھىرات ئۆلكىسىنىڭ بۇشېنگ شەھىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان . ئابباسىيلار دىن تارقاتقاندا ، ئۇ ئەبۇ مۇسلىمنىڭ بىر ئەگەشكۈچىسىگە مىرزا (كاتىپ) بولغان . مۇستائىبنىڭ ئوغلى ھۈسەيىن بىلەن نەۋرىسى تاھىر بىرىنىڭ كەينىدىن يەنە بىرى بۇشېنگ شەھىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان («بارتولد ماقالىلىرى توپلىمى» ، رۇسچە ، 1 — توم ، 266 — بەتكە قاراڭ) . سەيكېس «پېرسىيە تارىخى» دا بولسا ، تاھىر غۇلام (قۇل) نىڭ ئەۋلادى دېگەن .

تاھىر جەمەتى يەرلىكتە خېلى تەسىرى كۈچكە ئىگە بولغانلىقى ، يەنە كېلىپ تاھىر ھەربىي ھوقۇقنى ئۆز قولىدا تۇتقانلىقى ئۈچۈن ، خەلىپە مەئمۇن ئۇنىڭ ئاسىيلىق قىلىشىغا ئاشكارا تەدبىر قوللىنىشقا پېتىنالمىدى . لېكىن ئۇزاق ئۆتمەي تاھىر تۇيۇقسىز ئالەمدىن ئۆتتى ، سەۋەبى نامەلۇم . بۇ ھەقتە خەلىپە ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرگەن بولسا كېرەك ، دېگەن قىياسلار بار .

تاھىر ۋە ئۇنىڭ جەمەتى خەلىپىدىن قۇتۇلۇش خاھىشىنى ئىپادىلىگەن بولسىمۇ ، لېكىن مەئمۇن تاھىرنىڭ جەمەتىنى بارماقلاپ جەمەتتىگە قوللانغان ۋاستە ئارقىلىق ، يەنى نەسلىنى قۇرۇتۇش ۋاستىسى ئارقىلىق

بىر تەرەپ قىلىمىدى (10 - بابنىڭ 3 - بۆلۈمىگە قاراڭ) . دەل بۇنىڭ ئەكسىچە ، ئۇ يەنە تاھىرنىڭ ئوغلى تەلھىنى خۇراساننىڭ باش ۋالىيسى (822 — 828 - يىللار) قىلىپ تەيىنلىدى . شۇنىڭدىن كېيىن ، خۇراسان تاھىر خانىدانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى بىرىم مۇستەقىل خانىدانلىققا ئايلاندى . تاھىر خانىدانلىقىنىڭ پايتەختى مەرۋى بولماستىن ، نىشاپۇر ئىدى ، تاھىر خانىدانلىقى نىشاپۇر ئارقىلىق پۈتكۈل خۇراسان ، تۇخارىستان ۋە ماۋرا ئۇننەھرنى كونترول قىلاتتى . تاھىر جەمەتنىڭ يەنە بىر قىسىم ئەزالىرى خەلىپە دۆلىتىنىڭ غەربىي قىسمىدا ، مەسىلەن ، مىسىر ، مىسوپوتامىيە قاتارلىق جايلاردا قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ ، مۇھىم ۋەزىپىلەرنى زىممىسىگە ئالدى .

تەلھى ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان مەزگىلدە ، خەلىپە ئەبۇ خالىدنىڭ ئوغلى ئەخمەدنى قوشۇن باشلاپ سۇترشىنانى بويسۇندۇرۇشقا ماۋرا ئۇننەھرگە ئەۋەتتى . بۇنىڭغا سۇترشىنانىڭ خانى كاۋۇسنىڭ مەئۇنغا ئولپان تاپشۇرمىغانلىقى سەۋەب بولدى . مىلادى 822 - يىلى ئەخمەدنىڭ قوشۇنى كاۋۇسنىڭ ئوغلى ھەيدەرنىڭ يول باشلىشى بىلەن سۇترشىناغا ئوڭۇشلۇق كىردى . كاۋۇس ئۇشتۇمتۇت زەربىگە ئۇچراپ ، تەسلىم بو- لۇشقا مەجبۇر بولدى ۋە باغدادقا بېرىپ ئىسلام دىنىغا كىردى . كېيىن ھەيدەر كاۋۇسنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ سۇترشىناغا خان بولدى . زەردەشت دىنى روناقتا تاپقان سۇترشىنا رايونىغا ئىسلام دىنىنىڭ چوڭقۇرلاپ تارقىلىشى تەلھىنىڭ تۆھپىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

تەلھى مىلادى 828 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى . ئورنىغا ئوغلى ئەلى ئەبۇ تاھىر تەخت ۋارىسى (828 — 830 - يىللار) بولدى . ئۇ تەختتە ئولتۇرغان چاغدا ، بۇخارا رايونىدا كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ ھۇجۇمىدىن مۇداپىئەلىنىدىغان سېپىل سوقتۇردى . بۇ چاغدا خەلىپە يەنە تۈركىستانغا بىر قېتىم ھۇجۇم قوزغىدى .

ئەلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن خەلىپە تاھىرنىڭ ئوغلى ئاب دۇللانى ئۇنىڭ تەخت ۋارىسى (830 — 844 - يىللار) قىلىپ تەيىنلىدى . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، ئۇ ئوغلى تاھىر II نى قوشۇن باشلاپ ئوغۇزلارغا

ھۆجۇم قىلىشقا ئەۋەتىپ ، ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىنى بۇرۇنقىلاردىنمۇ بەك كېڭەيتكەن . كېيىن تۈركلەر پەيدىنپەي ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان . ئابدۇللا تاھىر خانىدانلىقىدىكى مۇستەقىللىق خاراكتېرى تېخىمۇ كۈچلۈك سەردار ئىدى . ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلاردا شىئە مەزھىپى قانۇنىي ئورۇنغا ئىگە ئىدى .

ئابدۇللا دىن كېيىن تاھىر II (844 — 862 - يىللار) بىلەن مۇھەممەد ئەبۇ تاھىر (862 — 873 - يىللار) تاھىر خانىدانلىقىدا بىرىنىڭ كەينىدىن يەنە بىرى ھۆكۈمران بولدى . تاھىر خانىدانلىقى ئاخىر مۇھەممەد ئەبۇ تاھىر دەۋرىدە گۇمران بولدى .

تاھىر خانىدانلىقىنىڭ سەردارلىرى مۇستەھكەم ھاكىمىيەت بەرپا قىلىش ، شۇنداقلا مەملىكەتنىڭ تىنچلىقىنى ساقلاشقا ئۇرۇندى . ئابدۇللا دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا خېلى كۆڭۈل بۆلدى ، ئۇ يېزىلاردا سۇ تالىشىش سەۋەبىدىن يۈز بېرىپ تۇرىدىغان ماجىرالارنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن ، بىر قىسىم مۇسۇلمان قانۇنچىلارنى يىغىپ « ئېقىن - ئۆستەڭلەر ھەققىدە بايان » نى يازغۇزۇپ ، يېزىلاردا سۇ ئىشلىتىشتە رىئايە قىلىدىغان تۈزۈملەرنى بەلگىلىدى . ئەرەب يازغۇچىسى گەردىزىنىڭ ئېيتىشىچە ، شۇنىڭدىن كېيىنكى ئىككى ئەسىردىمۇ « ئېقىن - ئۆستەڭلەر ھەققىدە بايان » بۇ ھەقتىكى دېلولارنى بىر تەرەپ قىلىشنىڭ قىبلىنامىسى قىلىنغان .

تاھىر خانىدانلىقى يەنە مائارىپ ئىشلىرىنى رىغبەتلەندۈرگەچكە ، تۆۋەن تەبىقىدىكى خەلقلەر مۇپەن - مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئىگىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، ئەينى چاغدا ئەڭ نامراتلارنىڭ بالىسىمۇ ئوقۇشقا كىرەلگەن . مەسىلەن ، زەرەپشان دەرياسى رايونىدىكى خارگۇن كەنتىدىكى بىرەيلەن ھىجرىيە 233 - يىلى (مىلادى 847 — 848 - يىللار) ئىككى ئوغلىنى سەمەرقەنتكە ئوقۇشقا ئاپىرىپ بەرگەن ، بۇ ئىككى ئوغۇلنىڭ ئانىسى ئائىلىدە توقۇمىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ، شۇنىڭدىن تاپقان كىرىمگە تايىنىپ ئۇلارنىڭ ئوقۇشىنى قوللىغان . نەتىجىدە ئۇلار ئۈچ يىل ئوقۇپ خېلى نۇرغۇن پەن - مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئىگىلىگەن .

تاھىر خاندانلىقى تۆۋەن تەبىقىدىكى سىنىپلارنىڭ مەنپەئىتىگە خېلى كۆڭۈل بۆلگەن بولسىمۇ ، ھېچقانداق كەسكىن ئىجتىمائىي ئىسلاھات ئېلىپ بارمىغان . شۇ چاغدا ، دېھقانلار پومپىشچىكلار سىنىپىنىڭ قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ ، زۇلۇم سېلىشىغا ئۇچرىغان ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇلار يەنە خەلىپە ۋە تاھىر خاندانلىقىغا نۇرغۇن ئولپان تاپشۇراتتى . تاھىر خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە ماۋرا ئۈننەھرىدىكى يەرلەر خەلىپىنىڭ خۇسۇسىي مۈلكى دەپ قارالغان . سانلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ، 844 - يىلى تاھىر خاندانلىقى دېھقانلاردىن يىغقان ئولپان سوممىسى 48 مىليون دەرھەمگە يەتكەن . شۇڭا ، ھەر قايسى جايلاردا ، بولۇپمۇ شىرىستان رايونىدىكى دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى زادىلا توختىمىغان .

تاھىر خاندانلىقىغا تەۋە جايلاردىكى خەلق ھەرىكەتلىرىگىمۇ ئىسلام دىنىدىكى غەيرىي مەزھەپلەرگە قوللانغان ئۇسۇلنى مەسلىھەت ، شىرىستاندىكى خاۋارىج مەزھىپى ، تابارىستاندىكى شىئە مەزھىپى ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىسمائىلىيە مەزھىپى (قارامىت مەزھىپى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قاتارلىقلارغا قوللانغان ئۇسۇلنى قوللاندى . بۇنىڭدىن باشقا ، يەنە شۇ چاغدىكى « پىدائىيلار قوشۇنى » نى تىلغا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ . « پىدائىيلار قوشۇنى » دىكىلەر يەرلىك ھۆكۈمرانلار ئۈچۈن ياللانغانلار بولۇپ ، ئۇلار غەيرىي دىندىكى مىللەتلەرگە « غازات قىلىش » نامى بىلەن ئۇلارغا بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى قىلىدىغانلار ئىدى . ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى تۆۋەن تەبىقىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ ، دائىم يايلاقنىڭ پاسىلىدىكى جايلارنى قوغداشقا تەۋە تىلەتتى . ئۇ يەردە ئۇلار كۆچمەن چارۋىچىلارغا « غازات قىلىش » ئارقىلىق ئولجىغا ئىگە بولالايتتى ، شۇڭا ئۇلار ئۇ يەرلەرگە بېرىپ خىزمەت كۆرسىتىشنى خالايتتى . پىدائىيلارنىڭ يەنە ھەمكارلىق تەشكىلاتلىرى بولاتتى ، ئۇلارنىڭ سەردارلىرىنى ھەتتا ھۆكۈمەت تەرەپ ھۆرمەتلەيتتى ۋە ئېتىراپ قىلاتتى . لېكىن پىدائىيلارمۇ دائىم دېگۈدەك قارشىلىق كۆرسەتكەن خەلقلەر بىلەن بىرلىشىۋالغانلىقتىن ، يەرلىك ھۆكۈمرانلارنىڭ نەزەرىدە ئۇلار مالىمانچىلىقنىڭ مەنبەسى ئىدى . مىلادى 821 - يىلىلا ئۇلار خۇراساندا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنىدى .

2- بۆلۈم ساففار خاندانلىقى

ساففار ئەرەبچە مىسكەر دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . ساففار خاندانلىقى دېگەن نام بۇ خاندانلىقنى قۇرغۇچى ئەسلىدە بىر مىسكەر بولۇپ شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان .

ئەرەب ئابباسىيلار خاندانلىقىنىڭ خەلىپىسى مۇتاۋەككىل تەختتە ئولتۇرغان دەۋر (847 — 861 — يىلى) دە سالھ ئىسىملىك بىر كىشى پىدائىيلار تەشكىلاتىنىڭ غاراتچىلار ئەترىتىگە باشچىلىق قىلىپ شىرىك تاننى ئىشغال قىلدى . ئۇ يەنە شۇ يەردىكى خاۋارىجىلار مەزھىپىنى باستۇرۇشنى باھانە قىلغانىدى . تاھىر II تەختكە ئولتۇرغان مەزگىلدە سالھ خاۋارىجىلار مەزھىپىدىكى قوزغىلاڭچىلار بىلەن داۋاملىق جەڭ قىلدى . تاھىر II دائىم ئۇلار ئارىسىدىكى توقۇنۇشتا ھۆكۈمدار بولدى .

سالھنىڭ ياقۇپ ئىسىملىك بىر ئىتتىپاقچىسى بار ئىدى . ئۇ شىرىستاننىڭ غىلان شەھىرىگە خېلى يېقىن جايلاشقان كارىن بازىرىلىق كىشى بولۇپ ، ئۇنىڭ ئامۇر ، تاھىر ، ئەلى قاتارلىق ئۈچ ئاكا - ئىنىسى بار ئىدى . ياقۇپ مىسكەر ، ئامۇر ياغاچچى (ياكى ئېشەكچى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئىدى . ياقۇپ كەڭ قورساق ، مەرد ، ساخاۋەتچى كىشى بولغاچقا ، خېلى كۆپ ئادەم ناھايىتى تېزلا ئۇنىڭغا ئەگەشتى . كېيىن بۇ ئاغا - ئىنىلەر بىر قاراقچىلار گۇرۇھى بولۇپ تەشكىللىنىپ ، يول توسۇپ بۇلاڭچىلىق قىلدى . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، ياقۇپمۇ دەسلەپتە خارىج مەزھىپىدە ئىكەن . ئۇنىڭ ئىنىسى تاھىر بۇست (بۇگۈنكى ئافغانىستاندىكى ھېراماند دەرياسى بىلەن ئارگىناندا دەرياسى قوشۇلغان جايدا) ئەتراپىدا خاۋارىجىلار بىلەن بولغان جەڭدە ئۆلتۈرۈلدى . ياقۇپنىڭ شېرىكلىرى سالھنىڭ خاۋارىجىلارنى باستۇرۇشىغا ياردەملەشتى .

ياقۇپ باتۇر ، جەڭدە ماھىر بولۇپلا قالماي ، بەلكى قوماندانلىق قىلىشىمۇ ئىقتىدارلىق ئىدى . شۇڭا سالھنىڭ ۋارىسلىرى ھىجرىيە 247 - يېلى (مىلادى 861 - يىلى) ئۇنىڭغا ھەربىي ھوقۇقنى بەردى . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ياقۇپ ئۆز قوشۇنى ۋە يەرلىك خەلق ھەرىكىتىدىن پايدىلىنىپ

تاھىر خاندانلىقىنىڭ ۋەكىلىنى قوغلاپ چىقىرىپ ، شىرىستاننىڭ مەركىزى غىلان شەھىرىنى ئاسانلا قولغا كىرگۈزۈۋالدى . ئارقىدىن ئۇ يەنە سىرتقا كېڭەيمىچىلىك قىلىپ ، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ھىجرىيە 253 - يىلى (مىلادى 867 - يىلى) ھىراتنى ئىگىلىدى . ھىجرىيە 255 - يىلى (مىلادى 869 - يىلى) كېرماننى ، ئارقىدىن يەنە شىراز ، پارس قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ كەڭ زېمىنغا ئىگە ھۆكۈمرانغا ئايلىنىپ ، شەرقىي ئىراندىكى يەرلىك مىللەتلەر قۇرغان يەنە بىر خاندانلىق — سافىقار خاندانلىقىنى بەرپا قىلدى .

ھىجرىيە 256 - يىلى (مىلادى 871 - يىلى) ياقۇپ بەيئەت قىلىش سەمىيىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ، ئادەم ئەۋەتىپ خەلىپە بىلەن كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلدى . خەلىپە ئۇنى ئۆزىدىن يىراقراق قىلىش ئۈچۈن ياقۇپنى بەلىخ ، تۇخارىستاندىن ھىندىستاننىڭ چېگرىسىغىچە بولغان جايلارنىڭ ئەمەلدارى قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى . شۇنىڭ بىلەن ياقۇپ ھىندىقۇش تېغىدىن ئۆتۈپ جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ كابۇل رايونىغا كىرىپ بۇ جاينى ئىستېلا قىلدى . ئۇ يەردە بۇددا دىنىنى نابۇت قىلىپ ، ئاھالىلەرنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇرلىدى .

بۇ چاغدا تاھىر خاندانلىقىنىڭ تەختتىكى خانى مۇھەممەد ئىبىن تاھىر ئىدى . ياقۇپ ئۇ مېنىڭ بىر رەقىبىمنى يېنىدا تۇرغۇزدى دېگەن با-ھانە بىلەن ھىجرىيە 872 - يىلى ئۇنىڭ پايتەختى نىشاپۇرغا ھۇجۇم قىلىپ ، 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۇ شەھەرنى ئىگىلىدى . تاھىر خاندانلىق-نىڭ ئاخىرقى خانى ئەسىر ئېلىندى . بۇ خاندانلىق شۇنىڭ بىلەن يوقالدى . خەلىپە مۇرتەمىد ياقۇپنىڭ قىلمىشىغا قارشى ئىكەنلىكىنى بىل-دۈرگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنى يەنىلا خۇراسان ، تەبەرىستان ، رەي ۋە پارس قاتارلىق جايلارنىڭ باش ۋالىيسى قىلىشقا مەجبۇر بولدى .

ياقۇپ ئەسلى ئەمگە كىچى بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ ئوتتۇرا - كىچىك فېئوداللارنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلدى . ئۇ ئىزچىل تۈردە ئاددىي - ساددا تۇرمۇش كەچۈردى . كىيىم - كېچەكلىرى كەشتىلەنمىگەن ، ئول تۇرغان ئۆيىدە گىلەم يوق بولۇپ ، بورا ئۈستىدە ئولتۇراتتى . قالغانى

ياستۇق قىلىپ ياناتتى . ئەمما ئۇ ئەمگە كىچى خەلقنى قىيىنچىلىقتىن قۇ-
تۇلدۇرۇش يولىدا ھېچقانداق تەدبىر قوللانمىدى . ئۇ خەلىپە ھاكىمىيىتىنى
ئاغدۇرۇش قارارىغا كېلىپ 876 - يىلى قوشۇن باشلاپ باغدادقا ھۇجۇم
قىلىشقا ئاتلاندى . ئەينى چاغدا ئىراقتىكى قۇللار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى
ئەلى ئىبىن مۇھەممەد ياقۇبقا ياردەم بېرىشنى خالايتتى . لېكىن ياقۇپ
ياردەمنى رەت قىلدى . چۈنكى ئۇ ، قۇللار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشكە بول-
مايدۇ ، دەپ قارايتتى . ياقۇپنىڭمۇ قولى بار ئىدى . نەتىجىدە ئۇنىڭ
قوشۇنى خەلىپىنىڭ قوشۇنى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى . ياقۇپ مىلادى
879 - يىلى 6 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئالەمدىن ئۆتتى . ئۇنىڭ تەختىگە
ئىنىسى ئامۇر ۋارىسلىق قىلدى .

بارتولد ياقۇبقا باھا بېرىپ : « ئۇ قانۇنىي جەھەتتىكى ئاساس ئار-
قىلىق ئۆز قىلمىشىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلاش ئۈستىدە ئىزدەنمەي ،
قىلىچقا تايىنىپ ئۆز ھاكىمىيىتىنى بەرپا قىلدى . ئۇ پەقەت ئۆزىگە سادىق
قوشۇن بەرپا قىلىشنى ھەمدە ئۇرۇش ئارقىلىق زۆرۈر بولغان مال - دۇنياغا
ئېرىشىشكە تىرىشتى . كېيىنكى تەلەپ ئۈچۈن ئۇ دائىم بايلارنىڭ مال -
مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللاندى . ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا
ھەربىي ئىشلار جەھەتتە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ
دۆلەت خەزىنىسىدە يەنىلا تۆت مىليون دىنار ۋە ئەللىك مىليون دەرھەم بار
ئىدى . » (ھىرات تارىخى) دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورىنىڭ ئېيتىشىچە ،
ياقۇپنىڭ 5000 تۈگىسى ۋە 10 مىڭ ئېشىكى بار ئىكەن ... ياقۇپ بارلىق
مەسىلىلەرنى ئۆزى قارار قىلاتتى . ھاكىمىيەتنى باشقىلارنىڭ بىللە
باشقۇرۇشىغا يول قويمىتتى » ① دەپ كۆرسەتكەندى .

ياقۇپنىڭ ۋارىسى ئامۇرمۇ قىلىچقا تايىنىپ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىق
يۈرگۈزىدىغان پادىشاھ ئىدى . شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇمۇ خەلىپىگە سادىق
بولدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ خەلىپىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى . لېكىن
مىلادى 884 - يىلى خۇراساننىڭ ئاھالىلىرى ئەرەز قىلغاچقا ، خەلىپە مۇرتە-
مىد ئۇنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاپ ، ئۆلكىنى رافى ئەبۇ خارشاماغا

① «بارتولد ماقالىلىرى توپلىمى» ، رۇسچە 1 - توم ، 277 - بەت

تاپشۇرۇپ بەردى ھەمدە يەنە قوشۇن ئەۋەتىپ ئامۇرغا ھۇجۇم قىلدى .
ئامۇر مەغلۇپ بولۇپ يۇرتى شىرىستانغا قېچىپ كەتتى . مىلادى 892 –
يىلى خەلىپە مۇرتەمد تەختكە چىققاندىن كېيىنلا ئامۇرنىڭ خۇراساننىڭ
ھۆكۈمرانى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلدى . بۇ چاغدا نىشاپۇر رافى ئەبۇ
خارشاننىڭ ئىلكىدە ئىدى . ئامۇر قايتىدىن كۈچ تەشكىللەپ مىلادى
896 – يىلى رافىنى مەغلۇپ قىلىپ ، خۇراساننىڭ پايتەختى نىشاپۇرنى
تارتىۋالدى . شۇنداق قىلىپ ئۇ پۈتكۈل ئىراننىڭ ھۆكۈمرانىغا ئايلاندى .
ئامۇر ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن ياقۇپقا ئوخشاش بايلارنىڭ مال –
مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىش ۋە بۇلاڭچىلىق قىلىش يولى بىلەن پۇل –
پۇچەككە ئېرىشتى . ئۇنىڭدىن باشقا ، دۆلەت ئىقتىسادىنى تەرتىپكە سې-
لىش ئارقىلىق بۇ مەقسەتكە يەتتى . ئامۇر مۇستەقىل ھۆكۈمران ئىدى . ئۇ
پۇقرالىرىدىن يىغقان باج خىراجەتنى پۈتۈنلەي ئۆزى بىر تەرەپ قىلاتتى .
خەلىپىگە تاپشۇرمايتتى . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، ئۇنىڭ خەزىنىسىنىڭ ئۈچ
مەنبەسى بار ئىكەن . بىرىنچى ، يەر بېجى ۋە باشقا باج كىرىمى ، ئۇ بۇنى
قوشۇننىڭ خىراجىتىگە ئىشلىتەتتى . ئىككىنچى ، پادىشاھنىڭ
خۇسۇسىي مال – مۈلكىدىن كىرگەن كىرىم ، بۇ ئوردىنىڭ خىراجىتىگە
ئىشلىتىلگەن ؛ ئۈچىنچى ، قەرەلسىز قىلىنغان كىرىمى ۋە دۈشمەنلەردىن
مۇسادىرە قىلىنغان مال – مۈلۈكلەر ، بۇ ئەمەلدار ۋە ئەلچىلەرگە ئىنئام بې-
رىشكە ئىشلىتىلگەن . ئامۇر قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلارنى كونترول قىلىش
ئۈچۈن ، ئۇلارغا تۈرك قۇللارنى ھەدىيە قىلدى . بۇ قۇللار ئەمەلىيەتتە
ئۇنىڭ پايلاقچىلىرى ئىدى . ئۇ ، بۇ قۇللار ئارقىلىق ئۆز دائىرىسىدە يۈز
بەرگەن بارلىق ئەھۋاللارنى بىلىپ تۇراتتى . ئامۇر يەنە قول
ئاستىدىكىلەرگە نامازدا خەلىپىنىڭ نامىغا قۇتتە ئوقۇماي ئۆز نامىغا قۇتتە
ئوقۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى . بۇ ئۇنىڭ خەلىپىدىن مۇستەقىل
تۇرۇشتا چىڭ تۇرىدىغان ھۆكۈمران ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .
ئۇ ئۆزى يېتىشتۈرگەن قوشۇننى ئارقا تىرەك قىلغاچقا شۇنداق قىلىشقا
پېتىئالدى . ئۇ قوشۇننىڭ تەمىناتىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ ، ھەر ئۈچ
ئايدا قوشۇندىكىلەرگە بىر قېتىم ئىنئام تارقىتىپ بەردى . بۇنداق ئىنئام

ئىنتايىن تەنتەنىلىك مۇراسىملاردا تارقىتىلدى . يەنە كېلىپ ئامۇر بۇ مۇراسىمغا قاتنىشتى . شۇنداق قىلىپ ئامۇر ئىرانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان كۈچلۈك بىر پادىشاھقا ئايلاندى .

ئامۇر ئۆزى ئېرىشكەن ھوقۇقتىن قانائەتلەنمەي يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ماۋرا ئۇننەھر رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلماقچى بولدى . ئەينى چاغدا ماۋرا ئۇننەھرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ، مۇستەھكەملەنگەن ھەمدە قۇدرەت تېپىشقا باشلىغان سامانىيلار خاندانلىقى ئىدى . ئامۇر سامانىيلار خاندانلىقىغا ماۋرا ئۇننەھردىن چىقىپ كېتىش ۋە ئۇنى ئۆزىگە ئۆتۈنۈپ بېرىش توغرىسىدا ئوچۇق - ئاشكارا تەلەپ قويدى . ئابباسىيلار خاندانلىقىنىڭ خەلىپىسى سافىئار خاندانلىقىنىڭ ئۆزى ئۈچۈن تەھدىت ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ ، ئۆز ھوقۇقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ، بۇ ئىككى يولۋاسنى سوقۇشتۇرماقچى بولدى . ئۇ بىر تەرەپتىن ، ئامۇرنىڭ تەلپىگە ماقۇل بولۇپ ئۇنىڭ سامانىيلار خاندانلىقىغا ھۇجۇم قىلىشقا سۈكۈت قىلىپ ، ئۇ غەلبە قىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ماۋرا ئۇننەھر رايونىنى ئىگىلىۋېلىشقا قوشۇلماقچى بولدى . يەنە بىر تەرەپتىن ، خەلىپە سامانىيلار خاندانلىقىنى ئېتىراپ قىلىپ ، ئۇنى ئاھۇرغا قايتۇرما زەربە بېرىشكە رىغبەتلەندۈردى . ئامۇر خۇشكەنت ، مەرۋى ئىككى رايونىنى ئىستېلا قىلغاندىن كېيىن قوشۇن ئەۋەتىپ ماۋرا ئۇننەھرگە ھۇجۇم قىلدى . سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ خانى ئىسمائىل قوشۇن باشلاپ دۈشمەننىڭگە قارشى ئاتلاندى . مىلادى 900 - يىلى بەلىخ ئەتراپىدا ئامۇر ئۈزۈل - كېسىل مەغلۇپ بولدى . ئۇ ئەسەرگە ئېلىنىپ باغدادقا ئەۋەتىپ بېرىلدى ، خەلىپە ئۇنى ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلدى . ئامۇرنىڭ ئوغلى تاشىر ۋارىس بولغان بولسىمۇ ، ئۇنىڭ خاندانلىقى پەقەت شىرىستاندىلا ساقلىنىپ قالدى . ئۇزاق ئۆتمەي بۇ خاندانلىقمۇ مۇنقەرز بولدى .

3- بۆلۈم سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ تىكىلىنىشى

سامانىيلار خاندانلىقى تاھىرلار خاندانلىقى ۋە سافىئار خاندانلىقى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا بىرلا ۋاقىتتا دەۋر سۈردى . ئەمما ئادەتتە خاندان-

لىقنىڭ تىكلەنگەن ۋاقتى 874 - يىلى دەپ بېكىتىلدى . شۇنىڭدىن بىر يىل ئىلگىرى سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ خانلىرى تاھىر خاندانلىقنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرى دەپ قارالغان بولسىمۇ ، بىراق سامانىيلار خاندانلىقى ھۆكۈم سۈرگەن دەۋر يۇقىرىقى ئىككى خاندانلىقنىڭكىدىن خېلىلا ئۇزۇن .

بۇ خاندانلىقنىڭ يەنى سامانىيلار جەمەتىنىڭ بوۋىسى سامان بەلخلىك يەرلىك كىشى ئىدى . بەزى كىتابلاردا ئېيتىلىشىچە ، ئۇ بەلخكە يېقىن بولغان سامان كەنتىنىڭ نامىنى ئۆزىگە ئىسىم قىلىۋالغان . (سىپولنىڭ «مۇسۇلمانلار دۇنياسى» بىرىنچى قىسىم «خەلىپە دەۋرى» گە قاراڭ . ئىنگىلىزچىدىن نېمىسچىغا تەرجىمە قىلىنغان ، 1960 - يىل نەشرى ، 77 - بەت) سامان ئۈمەييە خاندانلىقىنىڭ خەلىپىسى ھېسام دەۋرىدە ياشىغان بولۇپ ، ئۆزىنى قەدىمكى پېرسىيە سامانىيلار خاندانلىقىدا نىڭ باش سانغۇنى بەھرام چۆبىنىڭ ئەۋلادى دەپ ئاتايتتى . دەروھە ئەۋلادى بىر ئاقسۆڭەك ئىدى .

سامان يەرلىك ھاكىمىيەتتىكى دۈشمەنلىرى تەرىپىدىن بەلخنىن قوغلىنىپ ، ئەينى چاغدىكى خۇراساننىڭ باش ۋالىيسى ئاساد ئەبۇ ئابدۇللاھتىن ياردەم تەلەپ قىلىپ باردى . ئۇنىڭ قوللىشى بىلەن سامان يۇرتىغا قايتىپ بېرىۋېلىشقا مۇيەسسەر بولدى . بۇ شەپقەتچىگە بولغان مىننەتدارلىقنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ، ئۇ ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلىغا ئاساد دەپ ئىسىم قويۇپ خاتىرە قالدۇردى . شۇنىڭ بىلەن بىرگە ، ئۇ ئېتىقاد قىلىۋاتقان ئاتەشپەرەسلىك دىنىنى تاشلاپ ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى . بۇ ئابباسىيلار خاندانلىقى ئۈمەييە خاندانلىقىنىڭ ئورنىغا چىققان دەۋر ئىدى . بەلخنىڭ تۆرىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن سامانمۇ خۇراساننىڭ كېيىنكى باش ۋالىيسى مەئمۇننىڭ دىققىتىنى تارتتى . مەئمۇن كېيىن خەلىپە بولدى .

ساماننىڭ چوڭ ئوغلى ئاساد نوھ ، ئەھمەد ، يەھيا ، ئىلياس ئىسىملىك تۆت ئوغۇل پەرزەنت كۆردى . ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئەرەبلەرگە سادىق بولۇپ ، ئابباسىيلار خاندانلىقىغا ياردەملىشىپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى رافىسى قوزغىلىڭىنى باستۇردى . شۇڭا خەلىپە مەئمۇن مىلادى 820 - يىلى

بۇ تۆت ئاكا - ئۇكىنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىرنەچچە رايونىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىدى . يەنى نوھ سەمەرقەنتتى ، ئەھمەد پەرغانىنى ، بەھىيا تاشكەنت بىلەن سۈتربشاننى ، ئىلياس ھېراتنى باشقۇردى . مەئمۇندىن كېيىنكى خەلىپىمۇ بۇ بەلگىلىمىگە رازىلىق بىلدۈردى . سامان جەمەتى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپ قىسمىغا ھۆكۈمران بولدى . خەلىپىنىڭ خان بىلەن بارا-ۋەر بولۇش نامى بىلەن ئۇلار ئاتاققا خۇراساننىڭ باش ۋالىيسىغا بويىسۇنىدىغان تاھىر خانداڭلىقنىڭ خانلىرى بولۇپ ، بۇ خانداڭلىقنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرىغا تەۋە ئىدى . بىراق ۋاقىت جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، ئۇلارنىڭ ئەمەلگە تەيىنلىنىشى تاھىردىن بۇرۇن ئىدى . (تاھىر خۇراساننىڭ باش ۋالىيسىغا مىلادى 821 - يىلى تەيىنلەنگەن .) يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تۆت ئاكا - ئۇكىلارنىڭ ئىچىدە ئىلياس ھىجرىيە 242 - يىلى (مىلادى 856 - 857 - يىللىرى) قازا قىلغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ بارلىق تەئەللۇقاتى پۈتۈنلەي تۈگەشتى . شۇنىڭ بىلەن سامان جەمەتىنىڭ كۈچى ئاساسەن ماۋزا ئۇنۋەنەرگە مەركەزلەشتى .

خەلىپىلىك دۆلەت سىستېمىسىدا ، سامانىيلار خانلىرىنىڭ ئورنى تاھىر خانداڭلىقىدىكىلىرىنىڭكىدىن تۆۋەن ئىدى . تاھىر خانداڭلىقى كۈمۈش تەڭگە قۇيۇپ تارقىتالايتتى . سامانىيلار خانلىرى بەقەت مىس تەڭگىلا قۇيۇپ تارقىتالايتتى تاھىر خانداڭلىقى سامانىيلار خانلىرىنى قوللايتتى . مەسىلەن ، ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تەيىنلەنگەن چاغدا سۈتربشاننىڭ ئەرەبلەرگە قارشى ئۇرۇشى پارتلاپ ئەھمەد مەجبۇرىي ئۆزىنى چەتكە تارتتى . خەلىپە ئۇ يەردىكى قارشىلىقنى باسقۇچىدىن كېيىنلا ئەھمەد ئاندىن پەرغانىگە قايتىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولدى .

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان سامانىي خانلىرىنىڭ ئىش - ئىزلىرى ھەققىدە بىزنىڭ بىلىدىغانلىرىمىز ناھايىتى ئاز . ئېپىتىشلارغا قارىغاندا ، سەمەرقەنتنىڭ ھۆكۈمرانى نوھ مىلادى 840 - يىلى لەشكەر باشلاپ ئىسپىچاپ شەھىرىنى بېسىۋالغان ھەمدە « ئۈزۈملۈك باغ ۋە تېرىقچىلىق قىلىنىدىغان يەرلەرنىڭ ئەتراپى » غا تۈركلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش

ئۈچۈن قورۇق تام سوقۇشقا پەرمان چۈشۈرگەن ، ئەمما بۇ يەرلەرنى ئۇ-زۇن مۇددەت ساقلاپ قالالمىغان . ئۇزۇن ئۆتمەي ئىسپىچاپ شەھىرىگە يەنىلا تۈركلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان . بۇ جاينىڭ ھۆكۈمرانى ئاتاقتىلا سامانىيلار خاندانلىقىغا ئىتائەت قىلاتتى . يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تاھىر خاندانلىقىنىڭ خانى ئابدۇللاھ سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ياردىمىدە ئوغۇز تۈركلىرىگە ھۇجۇم قىلالغانىدى .

مىلادى 841 - يىلى نوھ ئالەمدىن ئۆتتى . ئەھمەد ئۆز ئوغلى ناسىرنى سەمەرقەنتنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتتى . شۇنىڭدىن كېيىن يەنە يەھيا 855 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى . ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى تاشكەنت رايونىمۇ ئەھمەدنىڭ قولىغا ئۆتتى . شۇنداق قىلىپ ماۋرائۇننەھر رايونى ، بۇخارا ، قاشقا دەريا بويلىرى ۋە سۇرخان دەريا بويلىرىدىن باشقا جايلارنىڭ ھەممىسى ئەھمەد ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىگە تەۋە بولۇپ كەتتى .

مىلادى 864 - يىلى ئەھمەد ئالەمدىن ئۆتتى . ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ناسىر تەخت ۋارىسى بولدى (864 - 892 - يىللار) ناسىر ھەسەتخور ، ئەزمە مەجەز كىشى بولۇپ كۆپ ئىشلارنى ئىنىسى ئىسمائىلغا تايىنىپ قىلاتتى .

بۇ چاغدا بۇخارالىقلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ھەر خىل گۇرۇھلار پەيدا بولدى ، ئۇلار ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ تاشقى دۈشمەنگە ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بەردى . خارەزىم ھۆكۈمرانى ھۈسەيىن (تاھىرىلار خانى مۇ-ھەمەد ئەبۇتاھىرنىڭ ئىنىسى) مىلادى 872 - يىلى لەشكەر تارتىپ بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىپ ئۆلتۈرىدىغانى ئۆلتۈرۈپ ، بۇلايدىغانى بۇلاپ ، بۇ جاينى بېسىۋالدى . ھۈسەيىن بۇ جاينى ئۇزۇن مۇددەت ئىگىلەپ تۇرالمى-دىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ يەرلىك ئاھالىلەرنى « كۆلنى قۇرۇتۇپ بېلىق تۇتۇش » ئۇسۇلىدا قاتتىق تالان - تاراج قىلدى . ئۇ قول ئاستىدىكى ئا-ھالىلەرنىڭ ئۆزىگە گىتىرىپ دەرھىمى بىلەن ئولپان تاپشۇرۇشىنى رەت قىلىپ ئۇلارنىڭ ساپ كۈمۈش تەڭگە تاپشۇرۇشىنى تەلەپ قىلدى . بۇ ئىش بۇخارالىقلارنىڭ قاتتىق غەزەپىنى قوزغىدى . بۇخارالىقلارنىڭ

ئىچىدىكى بىر قىسىم يۇقىرى قاتلام ئەربابلار سەمەرقەنتتىكى ناسىرغا ۋە كىمىل ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ سامان جەمەتىدىن بىرەيلەننى بۇخارانى باشقۇرۇشقا ئەۋەتىشىنى تەلەپ قىلدى. ناسىر ئىنىسى ئىسمائىلنى ئەۋەتتى. تى. 873 - يىلى تاشىمىرلار خانىدانلىقى، سافىيار خانىدانلىقى تەرىپىدىن يوقىتىلدى، ھۈسەيىن ئارقا تىرىكىدىن ئايرىلىپ قېلىپ ئىسمائىلغا قارشى تۇرۇشقا پېتىئالمدى. ئىسمائىل ھېچقانچە كۈچ سەرپ قىلمايلا ھۈسەيىننى قوغلاپ چىقىرىپ بۇخارنى ئىگىلىۋالدى.

ئۇزۇندىن بۇيان ئەمەلدارلارنىڭ زۇلمىغا ئۇچراپ كەلگەن بۇخارالىقلار، ئەلۋەتتە سامان جەمەتىدىن بولغان ئىسمائىلدىن ئۈمىد كۈتمەيتتى. ئۇلار يەنە ئىلگىرىكىگە ئوخشاشلا ھۆكۈمرانغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. نارشاھنىڭ قەيت قىلىشىچە، شۇ چاغدا باركات بىد لەن رامۇتان ئارىلىقىدىكى جايغا 4000 قوزغىلاڭچى دېھقان توپلاشقان. ئىسمائىل يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر ۋە ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ خەلق قوزغىلىڭىنى پۈتۈنلەي باستۇرغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ بۇخاراغا قىلىدىغان ھۆكۈمرانلىقىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملىگەن.

ناسىر ئۆزىگە يايلاق تەرەپتىن قىلىنىۋاتقان تەھدىتنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن لەشكەر تارتىپ ھازىرقى تۈركىستان ئەتراپىدىكى تۈرك چارۋىچىلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. سامانىيلار خانىدانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بىرلىك ۋە زېمىننىڭ كېڭىيىشى ئۇنىڭ تۈركلەرگە تاقابىل تۇرۇش كۈچىنى يەنىمۇ كۈچەيتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن ناسىر ئۆزىنى پۈتكۈل ماۋرا ئۈننەھىر رايونىنىڭ ھۆكۈمرانى دەپ ئاتىدى. ئۇ سەمەرقەنتنى پايتەخت قىلىپ ئىلگىرى تا- ھىر خانىدانلىقىلا قۇبۇدۇرالايدىغان كۈمۈش تەڭگىگە ئوخشىتىپ پۇل قۇبۇدۇرۇپ تارقىتىپتۇ. بۇ خىل كۈمۈش تەڭگىلەردىن تېپىلغانلىرى تاش كەنت تارىخى مۇزېيىدا ساقلانماقتا. ئۇ يەنە ماۋرا ئۈننەھىرنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مۇسۇلمانلارغا نامازدا قۇتبنى ئۆزىنىڭ نامى بىلەن ئوقۇش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا خەلىپە مۇرتەمد يۈز بەرگەن بۇ ئىشلارنى نائىلاج قوبۇل كۆرۈپ، ناسىرنى ماۋرا ئۈننەھىرنىڭ

باش ۋالىيسى بولۇپ « ئامۇ دەرياسىدىن ئەڭ يىراقتىكى شەرقىي جايلاغىچە » باشقۇرۇشقا تەيىنلىدى .

ئىسمائىل ناھايىتى قابىلىيەتلىك ئىدى . ئۇ ، بۇخارادىكى ئورنىنى مۇستەھكەملەپ كۈچىنىمۇ زور دەرىجىدە ئاشۇردى . بۇ ئەھۋال ناسىرنىڭ ھەسەتخورلۇقىنى قوزغىدى . 885 - يىلى ناسىر مەسلىھەتچىسىنىڭ تەكلىپى بىلەن لەشكەر تارتىپ ئىسمائىلغا ھۇجۇم قىلدى . ئىسمائىل تەييارلىقسىز تۇرغاچقا ئائىلاچ پەرغانىگە چېكىندى . ئۇ يەردىن قامپا ئىسىملىك بىر كىشىنى رافىي ئەبۇ خارشامانىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپ ياردەم سورىدى . رافىي لەشكەر باشلاپ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ، ئىسمائىل بىلەن قوشۇلۇپ ، ناسىرغا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقاندا ئۆزىنىڭ ئىسمائىل تەرىپىدىن توختىتىپ قويۇلغانلىقىنى ، بۇخارا بىلەن بولغان قاتنىش ئالاقىسىنىڭمۇ ئۈزۈۋېتىلگەنلىكىنى بايقىدى . ناسىر بۇخارا ئاھالىسىنىڭ ئىسمائىلنىڭ لەشكەرلىرىگە ئوزۇق - تۈلۈك بېرىشىنى قەتئىي مەنئى قىلدى . ئىسمائىلنىڭ قوشۇنى ئاشلىقتىن قىيىنلىق قالدۇ . رافىي يەنە بۇ ئاكا - ئۇكىلارنىڭ يارشىۋېلىپ ئۆزىگە زىيان سېلىشىدىن ئەنسىز رەپ ئۇلار بىلەن مۇرەسسەلىشىش تەكلىپىنى بەردى . رافىينىڭ سالاھىيىتى بىلەن بۇ ئاكا - ئۇكىلار بىرلەشتى . مۇرەسسەدە ئىسمائىل بۇنىڭدىن كېيىن بۇخارانىڭ پەقەت باجگىرىلا بولۇش ، بۇ شەھەرنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىنى ناسىر تەيىنلىگەن ئىسھاق دېگەن كىشى كېلىپ باشقۇرۇش شەرتى تۈزۈلدى . بۇ مەسىلە بىر ياقلىق قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن ناسىر سەمەرقەنتكە قايتىپ كەتتى ، رافىي بولسا خۇراسانغا كەتتى .

ئەمما 15 ئايدىن كېيىن كونا ئۇرۇش يەنە يېڭىدىن پارتلىدى . ناسىر پەرغانىدىن كۈچلۈك قوشۇن تەشكىللەپ ، ئابۇل ئاشئاسىنى قوشۇن باشلاپ بۇخارادىكى ئىسمائىلغا قايتا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى . بۇ قېتىم ئىسمائىلنىڭ تەييارلىقى بار ئىدى . ئۇ خارەزمىدىن قوشۇن تەشكىللەپ ناسىرنىڭ قوشۇنىغا قارشى تۇردى . بىرنەچچە قېتىملىق ئېلىشىشتىن كېيىن 888 - يىلى ناسىر ئاخىر مەغلۇپ بولۇپ ئەسىرگە ئېلىندى . ناسىرنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىش ئۇ .

چۈن ، ئىسمائىل ئۇلارغا ناھايىتى ياخشى پوزىتسىيىدە بولدى ھەمدە ئۇلارنى سەمەرقەنتكە ئۇزىتىپ قويدى . ئۇ ناسىرغا : « مەن سىزگە ۋە كالىد تەن بۇخارانى باشقۇراي » دېدى . مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ئىسمائىل ماۋرا ئۇنىۋەرنىڭ ھەقىقىي ھۆكۈمرانىغا ئايلاندى . ناسىر بولسا سەمەرقەنتتىكى ئېتى ئۇلۇغ ، سۈپىرىسى قۇرۇق بىر ئەمىر بولۇپ ، (سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ، گەرچە ئەمەلىيەتتە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ پادىشاھلىرى بولسىمۇ ، ئەمما ئۇلار يەنىلا خەلىپىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى ئەمىر يەنى ۋەزىر ياكى سەركەردىلەر ئىدى) ، مىلادى 892 - يىلىغا كەلگەندە ئالەمدىن ئۆتتى .

ناسىر ئالەمدىن ئۆتۈشتىن ئىلگىرى تەختكە ئىسمائىلنىڭ ۋارىسلىق قىلىشىنى ۋەسىيەت قىلغانىدى . شۇڭا ئىسمائىلنىڭ ئەمەلىي تۇتقان ھوقۇقى سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ پۈتكۈل زېمىنىدا ئېتىراپ قىلىندى . كېيىنكى يىلى (892 - يىلى) ئابباسىيلار خەلىپىسى مۇرتەدىمۇ ئۇنىڭ ئورۇنباشار بولۇشىنى قوللىدى . ئۇ سەمەرقەنتنى ناسىرنىڭ ئوغلىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ ئۆزى بۇخارنى پايتەخت قىلدى . ئىسمائىل سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ھەقىقىي قۇرغۇچىسى بولۇپ قالدى .

4 - بۆلۈم گۈللىنىش دەۋرىدىكى سامانىيلار خاندانلىقى

ئىسمائىل سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ھەقىقىي قۇرغۇچىسى بولۇپلا قالماي ، بۇ خاندانلىقنىڭ بىرلىككە كېلىشى ۋە زېمىنىنىڭ كېڭىيىشى ، ئۇنىڭ سىياسىي ، ھەربىي ئىشلار تۈزۈمىنىڭ بېكىتىلىشى ، ئىلىم - مەرىپەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇ ھوقۇق تۇتقان مەزگىلدە ۋۇجۇدقا كەلگەندى .

ئىسمائىل يەنىلا خەلىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلدى . ئۇ ، بۇ نۇقتىنى خەلىپە ئۇنى ئورۇنباشارلىققا تەيىنلىگەن يىلى (893 - يىلى) لا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتەك ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق ئىسپاتلىدى . شۇ يىلى ئۇ لەشكەر تارتىپ تالاسقا ھۇجۇم قىلدى . ئۇ چاغدا تالاسنىڭ ئاھالىسى خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى ۋە بۇ جايدا خرىستىئان دىنى

چېركاۋلىرى بار ئىدى . « كامبىرىج ئىران تارىخى » (ئىنگلىزچە ، 1968 - يىلى نەشرى ، 5 - توم 10 - بەت) دا تالاسقا قارلۇقلار ھۇجۇم قىلغان دېيىلگەن . ئىسمائىل « غازات قىلىپ بۇ جاينى بويسۇندۇرۇپ خرىستىئان دىنى چېركاۋلىرىنى مەسچىتكە ئۆزگەرتىۋەتتى ھەمدە تالان - تاراج قىلىش ئارقىلىق نۇرغۇن ئولجا بىلەن قايتىپ كەلدى . شۇ يىلى ئۇ يەنە سۈتريشانانى ئۆزىگە قوشۇۋالدى .

ئىسمائىلنىڭ يەنە بىر چوڭ مۇۋەپپەقىيىتى شۇكى ، ئۇ سافقار خاندانلىقىنى يوقاتتى .

سامانىيلار خاندانلىقى بىلەن سافقار خاندانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى جەڭ خەلىپىنىڭ قۇتلىشى بىلەن بولغان . مىلادى 898 - يىلى خەلىپە ئۆز ئوردىسىدا خۇراساندىكى ھاجىلارغا ئىسمائىلنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاپ ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئامۇرنى ماۋرا ئۇننەرنىڭ باش ۋالىيلىقىغا تەيىنلىگەنلىكى ھەققىدىكى پەرماننى ئېلان قىلدى . ھەمدە بۇ پەرماننى نىشاپۇردىكى ئامۇرغا ئەۋەتىپ ئۇنىڭ ماۋرا ئۇننەھەر رايونىنى قولغا ئېلىۋېلىشىغا سەۋەبچى بولدى . ئەمما شۇنىڭ بىلەن بىرلا ۋاقىتتا خەلىپە يەنە ئاستىرتتىن ئىسمائىلنىڭ ئامۇرغا قارشى تۇرۇشىنى قوللىدى .

ئامۇر بۇ خارادا ئۆزىنىڭ بىر قۇلىدىن خەلىپىنىڭ غەمخورلۇقىنى تاپشۇرۇۋېلىپ ماۋرا ئۇننەھەرگە ھۇجۇم قىلدى . ئۇ گۇزاندىكى فەرىغۇن خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى ئەھمەد ۋە بەلخنىڭ ھۆكۈمرانى ئەبۇ داۋۇدلارنىڭ ئۆزىگە بويسۇنۇشىنى تەلەپ قىلدى . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، ئۇلار ئىسمائىلغا ياردەم بېرىشىنى خالىمايدىكەن . ئامۇر بارگاھىنى ئامۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە تىكىشىنى جاكارلاپ ، ئىسمائىلنىڭ تەسلىم بولۇشىنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلار بۇنى رەت قىلدى . شۇڭا ئامۇر قول ئاستىدىكى سەركەردە ئەلى ئىبىن شىرۋانغا لەشكەر تارتىپ بۇ خارادا قاراپ ئىلگىرىلەش ھەققىدە بۇيرۇق بەردى . ئىسمائىل بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ دەرھال ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ، سافقار لەشكەرلىرىنى توسۇپ زەربە بېرىپ تارمار قىلىپ ئەلنى ئەسىرگە ئالدى . ئامۇر قاتتىق غەزەپلىنىپ ئۆزى لەشكەر تارتىپ بېرىپ ئوچ ئالماقچى بولدى . بىراق

ئۇمۇ سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ قوشۇنى تەرىپىدىن ئۈزۈل - كېسىل بېتىچت قىلىندى . ئامۇر 2000 ئادەمنى ئېلىپ قېچىپ كەتكەن بولسىمۇ ، بىراق ئۇزۇنغا بارمايلا قولغا چۈشۈپ قېلىپ ئىسمائىلنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىلدى . بۇ ئىشلار مىلادى 900 - يىلى يۈز بەردى . پۈتكۈل ئۇرۇشنىڭ ھەممىسىلا ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىلا ئېلىپ بېرىلدى .

خەلىپىنىڭ تەلىپى بىلەن ئامۇر باغدادقا ئېلىپ بېرىلدى . ئۇ باغدادتا زىندانغا تاشلىنىپ ئىككى يىلدىن كېيىن ئۆلتۈرۈلدى .

ساقفار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى ئامۇر يوقىتىلغاندىن كېيىن ئىسمائىل سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىنى خۇراسانغىچە كېڭەيتىپ ، بۇ رايوننى ئۆزىنىڭ زېمىنى قىلىۋالدى . كېيىن يەنە شىرستاننىمۇ قوشۇۋالدى . خەلىپە ئىسمائىلنى ماۋراۋننەھەر ، خۇراسان - تۈركىستان ۋە ھىندى دەرياسى ۋادىسىدىكى جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان باشبۇغ قىلىپ تەيىنلىدى . سامانىيلار خاندانلىقى خۇراسانغا ئەۋەتكەن ئەمەلدار ، دۆلەتنىڭ بىرىنچى ھەربىي ئەمەلدارى بولۇپ تونۇلدى . بۇ ئەمەلدار نىشاپۇردا تۇرۇپ ، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ بارلىق زېمىنىنى باشقۇردى . ساقفار خاندانلىقىنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ يەنىلا شىرستاننىڭ ھوقۇقىنى تۇتۇپ سامانىيلار خاندانلىقىغا بېقىندى ھالەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويۇلدى .

مىلادى 903 - يىلى ، ئىسمائىل ئاخىرقى قېتىم شىمال تەرەپتىكى تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلىپ ، ھازىرقى ھەزرەت . تۈركىستان دېگەن جايعا بېقىنلاپ باردى ۋە نۇرغۇن ئولجا بىلەن بۇخاراغا قايتىپ كەتتى . بىر قاتار ئۇرۇش ۋە زېمىن كېڭەيتىش ئارقىلىق سامانىيلار خاندانلىقى ئاخىر بىر قۇدرەتلىك ئىمپېرىيىگە ئايلاندى . ئۇنىڭ زېمىنى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالى باغرىدىن سۇلايمان تېغىغىچە ، سىر دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى يايلاقتىن پارس قولتۇقىغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى . بۇخارا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان بۇ قۇدرەتلىك دۆلەتنىڭ پايتەختى ۋە سىياسىي ، مەدەنىيەت

مەركىزىگە ئايلاندى .

ئەمما ، سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئۆزىدىن ناھايىتىمۇ يىراق يەر - لەردىكى بەزى رايونلىرىنى باشقۇرۇپ كېتىشكە چامىسى يەتمەيتتى . ئۇ يەرلەردە يەرلىك خاندانلىق ياكى يەرلىك ھۆكۈمرانلار يەنىلا مەۋجۇت ئىدى . بۇنداق رايونلاردىن بەلىخ (ئەبۇ داۋۇد خاندانلىقى) ، شىرىستان (ساغفار خاندانلىقىنىڭ خان ئەۋلادلىرىنىڭ قولىدا) ، گۇزان (فارىغۇن خاندانلىقى) ، غەزنىۋى (بۇ يەردىمۇ بىر يەرلىك خاندانلىق بار ئىدى) ، بۇست (تۈركلەر ھۆكۈمرانلىقىدا) ، كورجىستان (بۇ مۇرغاب دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى تاغلىق رايون) ، خارەزىم ، ئىسپىچاپ شەھىرى ، شىغاننا ، قۇت قاتارلىقلار بار ئىدى . بۇ چەت - ياقا رايونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئاناقا سامانىيلار خاندانلىقىغا ئىتائەت قىلىشىمۇ ، ئەمما ئەمەلىيەتتە ئۇلار ئۆز ئالدىغا پادىشاھ بولۇپ ، « قىر ۋالىيلىرى » دەپ ئاتىلاتتى . مەقدىزىنىڭ ئېيتىشىچە ، ئۇلار سامانىيلار خاندانلىقىغا « پەقەت تارتۇق تەقدىم قىلاتتى ، ئولپان تاپشۇرمايتتى . » يەنە بەزى جايلار مەسىلەن ، ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمالى ھەتتا كابۇل دەرياسى ۋادىسىدىكى ئاھالىلەر تېخى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمىغانىدى . ۋاخان ، شىغاننا ھەم يېقىن ئەتراپتىكى رايونلار x ئەسردە يەنىلا يات دىندىكىلەر ئولتۇراقلاشقان جايلار ئىدى . بۇ رايونلار سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئەڭ چەت زېمىنى دەپ ئاتالدى .

ئىسمائىل ئاساسلىق كۈچىنى ئىچكى ئىشلارغا قاراتتى . بۇ ئۇنىڭ ئاساسلىقى ، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن ھاكىمىيەت تىكلەپ ، ئىستىپايىن مۇكەممەل بولغان بىر قاتار دۆلەت ھۆكۈمرانلىق ئورگانلىرىنى ئورنىتىش ؛ كۈچلۈك قوشۇن ۋە ئوردا ياساۋۇللىرىنى تەشكىللەپ خەلق ھەرىكەتلىرى ۋە يات دىندىكىلەرنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇش قاتارلىق تەدبىرلىرىدە كۆرۈلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئىز باسارلىرىمۇ ئىگىلىك ۋە مەدەنىيەتنى يۈكسەلدۈرۈشكە ناھايىتى ئەھمىيەت بەردى . سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىختىكى ئىقتىساد ، مەدەنىيەت گۈللەنگەن بىر دەۋرنى بېسىپ ئۆتتى .

ئىسمائىل بىر دۆلەتتە پەقەت بىر يۈرۈش قاتتىق ھۆكۈمرانلىق ئورگانلىرى بولغاندىلا ، ئاندىن ھاكىمىيەتنىڭ مۇقىملىقىنى ، سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئەرمەب خەلىپىلىكىدىن مۇستەقىل تۇرۇش ئورنىنى ساقلاپ قالغىلى بولىدىغانلىقىنى ناھايىتى ئوبدان بىلەتتى . بىراق خەلىپىنىڭ كۆڭلىدە سامانىيلار پادىشاھى پەقەت ئابباسىيلار خاندانلىقىنىڭ ئەمرى ياكى بولمىسا بىر باجگىر بەگدىن ئىبارەت ئىدى ، خالاس . ئەمەلىيەتتە بولسا سامانىيلار پادىشاھلىرى پۈتۈنلەي مۇستەقىل پادىشاھ ئىدى . پارس تارىخچىلىرى ھەتتا سامانىيلار پادىشاھىنى خەلىپىنى تەرىپلىگەندەك « ئېتىقادچى رەھبەر » دەپ ئاتىدى .

سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ دۆلەت ئورگانلىرى ئوردا (dargah) دەرگاھ) ۋە باش دىۋان ھەر قايسى بۆلۈملىرى دەپ ئايرىلدى . ئالدىنقىسى مەخسۇس ئوردا ئىشلىرىنى باشقۇراتتى . كېيىنكىسى دۆلەتنىڭ ھەر قايسى جەھەتلەردىكى مەمۇرىي ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى . بىراق ئوردا خادىملىرى دىۋاننىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىۋالاتتى . نازشاھنىڭ ئېيتىشىچە ، باش دىۋاندا ئون بۆلۈم بار بولۇپ ، ئۇلار : 1 . ۋەزىرى دىۋان ، ئۇ ۋەزىر بىلەن باراۋەر ئورۇندا بولۇپ ، دۆلەتنىڭ سىياسىي ئىشلىرىنى باشقۇراتتى . باشقا دىۋانلار ئۇنىڭغا بويسۇناتتى . 2 . مۇستەفى ، ئۇ دۆلەت خەزىنىسىگە مەسئۇل بولۇپ مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇراتتى . 3 . ھامىدۇل مۇلۇك ، ئاساسەن ئىنتايىن مۇھىم بولغان دۆلەت خەت - ئالاقىلىرىنى ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە باشقا دۆلەتلەر بىلەن بولغان دىپلوماتىيە ئىشلىرىنى باشقۇراتتى . 4 . ساھىبۇل . شۇرات ، پادىشاھنىڭ ياساۋۇللىرى بىلەن قوشۇنغا تەمىنات تارقىتىش ئىشلىرىنى باشقۇراتتى . 5 . ساھىبۇل بارىد ، يەنى پوچتا ئەمەلدارى بولۇپ ، دۆلەتنىڭ خەت - ئالاقىلىرىنى ئەۋەتىش ئىشلىرىنى باشقۇراتتى . شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئوردىغا يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ ئەھۋالىنى دوكلات قىلىشقا مەسئۇل ئىدى . مەزكۇر بۆلۈم تۇرغۇزۇلغان جايدىكى خادىملارنى شۇ يەردىكى يەرلىك ئەمەلدارلار باشقۇرمايتتى . بەلكى ئۇلار بىۋاسىتە مەركەزگە قاراشلىق ئىدى . ئۇلار ئەمەلىيەتتە دۆلەتنىڭ ئاخبارات خادىملىرى ئىدى . 6 . مۇشرىق ، دۆلەتنىڭ كىرىم - چىقىم

ئىشلىرىنى نازارەت قىلىشقا مەسئۇل ئىدى . 7 . پادىشاھنىڭ خۇسۇسىي مۈلكىنى باشقۇرىدىغان بۆلۈم . 8 . مۇھتەسەب ، بازارلارنى باشقۇراتتى . دېھقان ، قول ھۈنەرۋەنلەر ساتقان مەھسۇلاتلارنى نازارەت قىلىپ ، باھا بەلگىلەپ بېرەتتى ، ئاھالىنىڭ يۈرۈش - تۇرۇشىنى نازارەت قىلاتتى . مۇھتەسەب يوق بازار بولمايتتى . 9 . ۋەخپە ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بۆلۈم . 10 . قانۇنىي ئىشلارنى باشقۇرىدىغان بۆلۈم ، ئۇنىڭ رەھبىرى دۆلەتنىڭ ئاساسلىق قازىلىرى ئىدى .

بۇ يەردە ، پادىشاھنىڭ ياساۋۇللىرىنى تەشكىل قىلىدىغان غۇلاملار ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتۈش زۆرۈر . ئالدىنقى بابتا ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە پەرغانىنىڭ چەت - ياقا جايلىرى قالدۇرۇلغان يەرلەردىن تۈركلەرنى سېتىۋېلىپ قۇل قىلغانلىقى ھەققىدە سۆزلىگەندۇق . خەلىپە مانا شۇ تۈرك قۇللاردىن ياساۋۇل تەشكىللىدى . ئابباسىيلار خاندانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىدە « تۈرك ئەسكەرلەر دىۋانى » نى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئورگان بولغان . بەزى تۈرك قۇللار خەلىپىنىڭ ھىممىتىگە ئېرىشىپ ، ھەتتا سەركەردىلىك ۋەزىپىسىگە تەيىنلەنگەن ، ھەمدە دەرىجىسى ئۆسۈپ مۇھىم ھوقۇقلارنى تۇتقان . مەسىلەن ، مىسىر - دىكى ماملۇك خاندانلىقى مانا شۇنداق تۈرك قۇل تەرىپىدىن قۇرۇلغان ① سامانىيلار خاندانلىقىمۇ ئوخشاشلا تۈرك قۇللارنى ياساۋۇلۇققا ئېلىپ ئىشلەتتى . سالجۇقىيلار خاندانلىقىنىڭ ۋەزىرى نىزامۇلمۈلۈكنىڭ بايان قىلىشىچە ، بىر تۈرك قۇل سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئوردىسىغا بېرىپ خىزمەت قىلسا غۇلام (ghulam) دەپ ئاتىلاتتى . تۇنجى يىلى ئاتىقار بو - لۇپ پىيادا ۋەزىپە ئۆتەيدۇ . قاتتىق جازا بىلەن تەھدىت سېلىنغان تەقدىردىمۇ ئۇ ئات مىنىشكە جۈرئەت قىلالمايدۇ . بۇ مەزگىلدە ئۇ

---

① ماملۇك « مۈلكى قۇل » (ئىگىلىۋېلىنغان قۇل) دېگەن مەنىدە . خەلىپە ھارۇن دەۋرىدە تۈرك ئەسكەرلىرىگە باش قوماندان قىلىپ تەيىنلىنىپ غەربتە تۇرغۇزۇلغان . ئۇ ھەر يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىن كۆپلىگەن تۈرك قۇللارنى توشۇپ ئۇلارنى لەشكەرلىككە ۋە پادىشاھنى قوغدىغۇچى قوشۇنغا ئەسكەرلىككە ئالغان . بۇ تۈرك قۇللار خەلىپىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ ، كېيىن ئەرەبلەرنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن .

سىدام (بۇخاراغا يېقىن بىر كەنتنىڭ نامىدىن كەلگەن رەخت نامى) رەختتىن تىكىلگەن كىيىم كىيەتتى . بىر يىلدىن كېيىن ئۇ بىر ئات ۋە ئاددىي ئېگەر - جابدۇققا ئىگە بولاتتى . ئۈچىنچى يىلى ئۇ بىر دانە ئالا-ھىدە كەمەرگە ئېرىشەتتى . بەشىنچى يىلى ئۇنىڭغا بىر دانە ئېسىل ئېگەر ، نوختا ، كىيىم - كېچەك ۋە بىر تال گۈرزە بېرىلەتتى . ئالتىنچى يىلى ھۆرمەت قاراۋۇللىرىنىڭ كىيىمى بېرىلەتتى . يەتتىنچى يىلى يەنە ئوشاق باشى (يەنى چېدىر باشى دەپ ئاتىلىدۇ) لىق ئەمىلى بېرىلەتتى . شۇنىڭدىن كېيىن ئارقا - ئارقىدىن ئەمىلى ئۆسۈپ ھايىل باشى (ئوتتۇرا ئەترەت باشلىقى) ۋە ھاجىپ بولاتتى . چوڭ ھاجىپ (ئاساسلىق ھاجىپ) ياكى ھاجىپلارنىڭ ئوردىدىكى بارلىق ئىشلارنى باشقۇرىدىغان ئاساسلىق دۆلەت ئەمەلدارلىرىنىڭ بىرى ئىدى . ئىسمائىل سامانىيلار خاندانلىقىدا مانا شۇنداق تۈرك قۇللاردىن تەشكىللەنگەن ياساۋۇللارنى ئىشقا قويۇشقا ئالاھىدە ئېتىبار بېرەتتى .

ئىسمائىل ئوردا ياساۋۇللىرىنى تەشكىللەشكە ئېتىبار بېرىپلا قالماي ، بەلكى يەنە قۇدرەتلىك بىر قوشۇن قۇرۇشمۇ كۆڭۈل بۆلەتتى . ئۇ ئۆز دۆلىتىنى ساقلاپ قېلىشتا سېپىلغا ئەمەس ، بەلكى ھەربىي قوشۇنغا تايىناتتى . ئۇنىڭ « مەن بۇخارا ئىمپېرىيىسى بولمىن » دېگىنىنىڭ مەنىسىمۇ ئۇنىڭ كۈچلۈك قوشۇنىغا قارىتىلغانىدى . شۇڭا ، ئىسمائىل ۋە ئۇنىڭ ئورۇنباسالرى تەختتە ئولتۇرغان دەۋردە چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى چارۋىچىلارنىڭ ھېچقايسىسى سامانىيلار دۆلىتىگە تەھدىت سالالمىغاچقا ، ئۇلار دۆلەت ئىچىدىكى ئىقتىساد ، مەدەنىيەت ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈشكە مۇۋەپپەق بولالدى . يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك ، تۈرك قۇللار يۇقىرى مەنەپكە ئېرىشكەندىن كېيىن يەنە بەزىلىرى ھەربىي باش قوماندان (سەر كەردە) لىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەشكە تەيىنلەندى ، يەنە بەزىلىرى يەرلىك ھۆكۈمرانلىق ئەمەلىنى ئۈستىگە ئالدى . لېكىن مۇھىم ۋەزىپىلەرگە ۋە يەرلىك سەردارلىققا قويۇلغانلار يەنىلا يەرلىك مىللەتتىن بولغان ئاقسۆڭەكلەر ئىدى .

سامانىيلار خاندانلىقى دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورگانلىرىنى كۆ-

چەيتكەن بولسىمۇ ، ئۇنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلەر يەنىلا ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلدى . ئىسمائىلنىڭ غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈلۈشى ئاساسلىقى ، ئۇنىڭ يەرلىك مىللەتلەرنىڭ قوللىشىغا تايانغانلىقىدىن بولدى . ئوتتۇر ئاسىيادىكى يەرلىك مىللەتلەرنىڭ ئىدىيىسى ، مەدەنىيىتى ئەرەبلەر بېسىۋالغان 250 يىل جەريانىدا تېخى يوقالمىغانىدى . يەرلىك مىللەتلەر ئەرەبلەر ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدىغان يەرلىك خانىدانلىقنىڭ ھەمدە قەدىمكى پارس مەدەنىيىتىنى قايتا گۈللەندۈرىدىغان بىر قاتار تەدبىرلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى ئۈمىد قىلاتتى . ئىسمائىل مانا شۇ تەلەپلەرگە ئۇيغۇن ھالدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلدى . تۆت يىلنى تىنىچ ئۆتكۈزگەندىن كېيىن يەنى ھىجرىيە 295 - يىلى (مىلادى 907 - يىلى) سەپەر ئېيىنىڭ بىر سەيشەنبە كۈنى كېچىدە ئۇ كېسەل سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتتى . شۇ يىلى ئۇ 61 ياش بولۇپ 34 يىل تەختتە ئولتۇرغانىدى . (بۇ مەزگىلدىكى بەزى چاغلاردا ئۇنىڭ ئىسمى ناسىر ۋاكالىتەن بۇخارانى باشقۇردى) .

ئىسمائىلنىڭ ئوغلى ئەھمەد (907 - 914) ئۇنىڭ تەخت ۋارىسى بولدى . ئەھمەد دۆلەت ئورگانلىرىدا ئەرەب تىلىنى ئىشلىتىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنۇپ ، ئەرەب تىلىنى بىلىدىغان تۆرىلەرنى قانات ئاستىغا ئالدى . بۇ خىل سىياسەت ئوردىدىكى گۇرۇھلار ۋە تۈرك ياساۋۇللارنىڭ نارازىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى . نەتىجىدە ئۇ 913 - يىلى قىشتا سىر دەرىياسى بويىغا ئوۋغا چىققاندا ، قول ئاستىدىكى بىر توپ غۇلاملار تەرىپىدىن 914 - يىلى 1 - ئاينىڭ 23 - 24 - كۈنى كېچىدە ئۆلتۈرۈلدى . ئۇ ئالتە يىل ، تۆت ئاي ، يەتتە كۈن تەختتە ئولتۇردى . بۇ ۋەقەمۇ بىزگە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەرنىڭ قېنى قىزىق مىللەت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ .

ئەھمەد ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن سامانىيلار خانىدانلىقىنىڭ خانلىقىغا ئۇنىڭ ئوغلى ناسىر II (914 - 943) تەختكە ۋارىسلىق قىلدى . بۇ خان تەختكە ئولتۇرغان چاغدا ئەمدىلا سەككىز ياش بولۇپ ، دۆلەتنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقى ۋەزىر جاھاننىڭ قولىدا ئىدى . بۇ دەۋردە سامانىيلار

خاندانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەت كۈچىيىپ قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرى ئۈزلۈكسىز يۈز بېرىپ تۇردى .

ناسىر II گە قارشىلىق بىلدۈرۈش ھەرىكىتى دەسلەپ مىلادى 914 - يىلى سەمەرقەنتتە يۈز بەردى . بۇ ھەرىكەتنىڭ باشلامچىسى ئىسمائىلنىڭ ئىنىسى (يەنى ناسىر II نىڭ تاغىسى) ئىسھاق ئىدى . ئۇنىڭ مەقسىتى خانلىق ئورنىغا ئۆزى ئولتۇرۇش ئىدى . بىراق ئۇ جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ ئەسىر ئېلىندى ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي قەتلى قىلىندى . ئىسھاقنىڭ ئىككى ئوغلى بولۇپ ، ئۇنىڭ بىرى ئىلياس پەرغانىگە قېچىپ كەتتى ، يەنە بىرى مەنسۇر نىشاپۇرغا قاچتى . ئىككىيلەن دۆلەتنىڭ شەرق ۋە جەنۇبىدا تۇرۇپ يەنىلا ئۈزلۈكسىز قارشىلىق كۆرسىتىپ تۇردى .

بۇ قارشىلىقلارنىڭ ھەممىسىلا دائىم خاندان نازارى بولغان بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولدى . خەلقنىڭ كۈرىشى يەنىلا داۋاملىق ئىسلام دىنىدىكى بىدئەتچى گۇرۇھلار بىلەن بىرلىشىپ كەتتى . بۇ چاغدا خۇراسان بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا باش كۆتۈرگەن بىدئەتچىلەر قارامېتنىڭ مۇرىتلىرى ئىدى . بۇ مەزھەپنىڭ نامى ئىراقتىكى شىئە مەزھەپىنىڭ دىن تارقاقچىسى ھامۇدىن قارامېتنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان ، ئۇ دېھقان ، قول ھۈنەرۋەنچىلەرنىڭ فېئودالىزمغا قارشى تۇرۇشى ۋە يەرلىك ئاھالىنىڭ ئەرەبلەرگە بولغان ئۆچمەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى . ئۇنىڭ دىنىي ئەقىدىسىگە ئىسلام دىنىدىن ئىلگىرىكى مازدا دىنىنىڭ ئىدىيىسى سېلىنغان بولۇپ ، ئۇ باراۋەرلىكنى تەرغىب قىلاتتى ، ئۆزىگە ئىراننىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىنى سېڭدۈرگەچكە ، ئېزىلگەن دېھقانلار ئارىسىدا كەڭ تارقالدى . لېكىن ئابباسىيلار خاندانلىقىنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان قارامېت مۇرىتلىرىنىڭ ماۋرا ئۈننەھەرگە بېرىپ ھەرىكەت قىلىشى ، سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ كۆپلىگەن تۆرىلىرى ، ھەتتا ناسىر II نىمۇ ئۆزلىرىنىڭ مۇرىتىغا ئايلاندۇردى . بۇ ئەنئەنىچى دىندار يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى ۋە تۈرك ياساۋۇللار ئاقساقىلىنىڭ نازارلىقىنى پەيدا قىلدى . نەتىجىدە ئۇلار پادىشاھ ۋە بىدئەتچى ئۇنسۇرلارغا قارشى تۇرۇش پىلانىنى تۈزدى .

ئۇلار : چوڭ ھاجىپ ناسىر II گە يات دىندىكى نۇر كىلەر تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان بالاساغۇنغا ھۇجۇم قىلىش تەكلىپىنى بەرگەچكە ، سامانىيلار خاندانلىقى بارلىق سەركەردىلەرنى كەچلىك زىياپەتكە چاقىرىغان ۋاقىتتا سەركەردىلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىۋېلىپ ، سامانىيلار پادىشاھىنى مەنسىپىدىن قالدۇرۇپ قارمىتىنى ئۆلتۈرۈش سۈيىقەستىنى پىلانلىدى . بۇ سۈيىقەست ناسىر II نىڭ ئوغلى نوھ تەرىپىدىن سېزىلىپ قالدى . شۇنىڭ بىلەن ئاتا - بالا ئىككىيلەن سۈيىقەستتىكى ئاساسىي جىنايەتچىنى ئالداپ كالىسىنى ئالدى . ئاندىن كەچلىك زىياپەتكە قاتنىشىپ جىنايەتچىنىڭ كالىسىنى ئۇلارغا كۆرسەتتى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ناسىر II تەختنى ئوغلى نوھقا ئۆتۈنگەنلىكىنى جاكارلىدى . غۇلاملارنىڭ سەركەردىلىرى بۇنىڭغا ھېچنېمە دېيەلمىدى . بۇ ئىش مىلادى 942 - يىلى يۈز بەردى .

كېيىن يېڭىدىن تەختكە چىققان نوھ (943 - 954 - يىللار) مۇشۇ مەزھىپىدىكى (كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا قارامېت مەزھىپى) بىدئەتچىلەر ئېقىمىغا قارشى تۇردى . ئاتىسىنى قاماپ قويۇپ ، دۆلەت ئىچىدىكى بىدئەتچىلەر گۇرۇھىنى يوقىتىشنى جاكارلىدى . شۇنىڭ بىلەن شىئە مەزھىپىدىكىلەرنى ئۆلتۈرۈش باشلىنىپ كەتتى . كېيىن بۇ مەزھەپ ماۋزا ئۇنىۋېرسىتېتىدا پەقەت ئاستىرتىنلا ھەرىكەت قىلالايدىغان بولۇپ قالدى .

يۇقىرىدىكى ۋەقەلەر غۇلاملار ۋە ئۇلارنىڭ سەركەردىسىنىڭ سامانىيلار خاندانلىقىدا زور تەسىر كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . نوھ تەختتە ئولتۇرغان دەۋردىن باشلاپ سامانىيلار خاندانلىقى زەئىپلىشىشكە قاراپ يۈزلەندى ، X ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئاخىر تۈركلەر تەرىپىدىن يوقىتىلدى .

5 - بۆلۈم سامانىيلار خاندانلىقى بىلەن جۇڭگونىڭ مۇناسىۋىتى

سامانىيلار خاندانلىقى (874 - 999 - يىلى) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر مۇسۇلمان خاندانلىق بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ

بىر قىسمى ھېسابلىناتتى . ئۇنىڭ تارىخى جۇڭگونىڭ خەنزۇچە يازما يا-
دىكارلىقلىرىدا خاتىرىلەنمىگەن بولسىمۇ ، ئەمما بۇ خاندانلىق بىلەن
جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەت مەۋجۇت ئىدى . بۇ ھەقتىكى بايانلار ئا-
ساسەن ئەرەب ، پارىسچە تارىخىي ماتېرىياللاردا كۆپ ئۇچرايدۇ .

مىلادى IX — X ئەسىرلەردە شەرقىي ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا
تىكلەنگەن خاندانلىقلار ئىچىدە پەقەت سامانىيلار خاندانلىقىلا جۇڭگونىڭ
غەربىي شىمالىي چېگرا رايونلىرى (ھازىرقى شىنجاڭ رايونى) بىلەن
قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغان . شۇڭا ئۇنىڭ جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسى-
ۋىتى دەسلەپتە جۇڭگونىڭ غەربىي - شىمال رايونلىرى بىلەن بولغان
مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت ، خالاس . شۇنىڭ ئۈچۈن ، ئالدى بىلەن بۇ
دەۋردىكى ھازىرقى شىنجاڭ قاتارلىق جايلاردا ياشىغان مىللەتلەر ۋە
ئۇلارنىڭ تارىخىي ئەھۋالى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا
كېلىدۇ .

مىلادى VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن موڭغۇلىيە ، ئوتتۇرا
ئاسىيا ۋە زىيىتىدە غايەت زور ئۆزگىرىشلەر بولدى . بىر تەرەپتىن ، ئەرەبلەر
ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرگەن بولسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ، جەنۇبتا تۇ-
بۇتلەر باش كۆتۈردى . ئەسلىدە يەتتەسۇ رايونىدا ئولتۇراقلاشقان غەربىي
تۈركلەرنىڭ تۈركەش قەبىلىسى ئاللىقاچان زاۋاللىققا يۈزلىنىپ ، ئۇلارنىڭ
زېمىنى كېيىن (756 - 758 - يىللىرى) غەربكە كۆچكەن قارلۇقلار تەرى-
پىدىن ئىگىلىۋېلىندى . تۈبۈتلەر غەربىي يۇرتقا قاراپ كېڭىيىپ خېشى ،
لۇڭشى قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلدى . 787 - يىلى يەنە شىئەن ، بېش
بالىققا ھۇجۇم قىلىپ قارلۇقلار بىلەن بىرلەشتى . ئەينى چاغدا قۇملۇقنىڭ
شىمالىدا دەۋر سۈرۈۋاتقان ئۇيغۇر خاندانلىقى بۇ ئىككى كۈچلۈك مىللەت
بىلەن ئون نەچچە يىل جەڭ قىلدى ھەمدە « جەنۇبتا تۈبۈتلەرنى تازىمار
قىلىپ ، شىمالدا قارلۇقلارنى بويسۇندۇردى ، ئۇلارنىڭ ئەسكىرىي كۈچى
پامپىرنىڭ غەربىگىچە يېتىپ باردى . » (ۋاڭ گۈۋېي « گۈەنناڭ
توپلىمى » 20 - جىلد) بىراق مىلادى IX ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىغا كەل-
گەندە ئۇيغۇر خاندانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ ، قەبىلىلىرى تارقىلىپ كەتتى . تاڭ

سۇلالىسى بىلەن تۈبۈنلەرمۇ ئاجزلاپ ، ھازىرقى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدا تۈركىي تىلىدىكى قەبىلىلەر دەۋر سۈرىدىغان ، بىر-لىككە كەلتۈرگىلى بولمايدىغان ۋەزىيەت شەكىللەندى .

ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا ئىنتايىن ئاز خاتىرە قالدۇرۇلغان . X ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا ئائىت « ھۇدۇدۇلئالەم » ناملىق پارسچە جۇغراپىيىلىك ئەسەردە بۇ ھەقتە بىر قەدەر تەپسىلىي مەلۇمات قالدۇرۇلغان . مەزكۇر كىتاب ۋە باشقا ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرى ھەمدە خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ ئۇلارنى تۆۋەندىكىچە تونۇشتۇرغىلى بولىدۇ .

قارلۇقلار : بۇ قەبىلە سامانىيلار خاندانلىقى زېمىنىغا ناھايىتى يېقىن جايلاشقان ، ئۇنىڭ ئىگىلىگەن رايونلىرى خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا بىردەك « ئون قەبىلە خاقانىنىڭ يېرى » دەپ ئاتالغان . كونكرېت ئېيتقاندا ئۇلارنىڭ زېمىنى چۇ دەرياسى ۋادىسىنى مەركەز قىلغان ، غەربىي شىمال تەرەپتە قۇلان ، (Kulan) مېركى ، ئىسسىقكۆلگىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى ، جەنۇبتا مۇشۇ كۆلگە يېقىن بولغان بارغۇن دېگەن جايغىچە ئىدى . تەسىرى كۈچى قەشقەرگىچە كېڭەيگەن . (ۋىليام . سامورىن « X X ئەسىردىن ئىلگىرىكى شەرقىي تۈركىستان » ئىنگىلىزچە 69 - بەت . پىرىستاكىنىڭ سۆزىدىن ئېلىنغان نەقىل) X ئە . سىردىكى ئەرەب جۇغراپىيە ئالىمى ئىبنى خاككاردىن ئېيتىشىچە ، قارلۇقلارنىڭ زېمىنى بۇنىڭدىنمۇ كەڭرى ئىدى . ئۇ قارلۇقلارنىڭ دائىرىسىدىكى پەرغانىنىڭ چېگرىسىدىن 30 كۈن ماڭغاندا ئۇنىڭ شەرقىي چېتىگە يېتىپ بارغىلى بولىدۇ ، دېگەن . تۈركىي قەبىلىلەر ئارىسىدا قارلۇقلارنىڭ مەدەنىيىتى بىر قەدەر يۇقىرى بولۇپ ، ئۇ يەردە چارۋىچىلىق ، دېھقانچىلىق ۋە ئوۋچىلىق قاتارلىقلار ئۆزگىچە گۈللەنگەن . يەنە قانناش يوللىرى راۋان بولۇپ ، سودا ئىشلىرىمۇ يۈكسەلگەندى .

ئۇيغۇرلار : ئەرەبچە ۋە پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردا 840 - يىلىدىن كېيىن غەربكە كۆچۈپ تەڭرىتېغىنىڭ ئەتراپىغا كەلگەن ئۇي-

خۇرلار ئادەتتە توققۇز ئوغۇزلار دەپ ئاتالغان . « ھۇدۇدۇلئالەم » ناملىق كىتابتا تىلغا ئېلىنغان توققۇز ئوغۇزلار ، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللار-دىكى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى ياكى كۈسەن ئۇيغۇرلىرىغا قارىتىلغان . ئۇنىڭ زېمىنى ئىدىقۇتنى مەركەز قىلغان ، غەربتە كۇچا ، شەرقتە قۇمۇل ، غەربىي شىمالدا ئىلى ، شىمالدا ئېرتىش دەرياسىغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . بۇ جايدا توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇر) لاردىن باشقا يەنە قىرغىز ، قارلۇق ، سوغدى قاتارلىق مىللەتلەرمۇ بار . مەزكۇر كىتابتا يەنە « تاتارلار توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىر خىلى » دېيىلگەن . بۇ « ۋاڭ يەندېنىڭ قۇچۇغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى » دە يېزىلغىنى بىلەن ئوخشاش . ۋاڭ يەندى مۇنداق دېگەن : « جەنۇبىي تۈرك ، شىمالىي تۈرك ، چوڭ چىگىل ، كىچىك چىگىل ، چوڭ چىگىل قەبىلىسى ، كىچىك چىگىل قەبىلىسى ، ياغما ، قىرغىز ، مۇسۇلمان ، گېدو ، ئۇرۇم (گېدو) ، ئۇرۇم ھەر ئىككىسى قۇچۇ ئۇيغۇر ئېلىدە ياشىغان قەبىلە نامى _ ت) قاتارلىق ناھايىتى كۆپ قەبىلىلەر ، يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ چارۋىلىرىنى باقسىدىغان توققۇز تاتارلار بار . » بۇنىڭدىن باشقا « ھۇدۇدۇلئالەم » دە يەنە قەشقەردىن خوتەنگىچە بولغان جايلاردا ۋە ئاستىن ئاتۇشتىمۇ توققۇز ئوغۇزلار بار ، دېيىلگەن .

ياغما قەبىلىسى : بۇ قەبىلە « ۋاڭ يەندېنىڭ قۇچۇغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى » دە تىلغا ئېلىنغان . « ھۇدۇدۇلئالەم » دە « ئۇلارنىڭ پادىشاھى بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پادىشاھى بىر ئۇرۇقتىن » دېيىلگەن . ياغمىلار ھەقىقەتەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىر قەبىلىسى . يەنە بەزى مەنبەلەرگە قارىغاندا ، ئۇلار ئاساسەن ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبىدىن قەشقەر-گىچە بولغان ھازىرقى شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىدىكى جايلارغا تارقالغان . يۇقىرىقى كىتابتا ياغمىلارنىڭ زېمىنىدىكى ئوچ شەھەرلا كۆرۈنمىگەن . قەشقەر ئۇنىڭ ئەڭ چەتتىكى بىر شەھىرى ئىدى . ئاتۇش بولسا چۈشۈپ قالغان . ياغما قەبىلىسىنىڭ زېمىنى نارىن دەرياسىدىن ئۆتۈپ ھازىرقى شىنجاڭنىڭ غەربىي شىمال چېتىگىچە تۇتىشاتتى . ئۇ يەرلەردە ياغما ، قارلۇق ۋە توققۇز ئوغۇزلار ئارىلاش ئولتۇراقلاشقانىدى .

ياغما قەبىلىسىنىڭ مەدەنىيىتى بىرقەدەر قالاق بولۇپ ، دېھقانچىلىقى ئاز ئىدى .

چىڭگىل قەبىلىسى : خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇلار ئەسلىدە قارلۇقلارنىڭ ئۈچ ئۇرۇقىنىڭ بىرى . تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇ يەردە دەشتى تۇتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان دېيىلگەن . « ھۇدۇدۇلئالەم » دە : ئۇلار ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبىي شىمالىدا ياشايدۇ دەپ خاتىرىلەنگەن . بۇ ئۇلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى ئەھۋال ئەلۋەتتە . بۇ قەبىلە چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلاتتى . ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايتتى . مىسارنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە چىڭگىل قەبىلىسىدە خىرىستىئان دىنى مۇرىتلىرىنىڭ كۆپلۈكى تىلغا ئېلىنغان . گەردىزى « ئىسسىقكۆلنىڭ ئەتراپىدىكى ھەممىلا يەرلەر چىڭگىللارنىڭ » دەيدۇ . بۇ چىڭگىل ، قارلۇق ، ياغما ، توققۇز ئوغۇز قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئولتۇراقلاشقان يەرلىرىنىڭ ئۆزئارا تۇتىشىپ تۇرىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . بۇ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مىللەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى .

تۈركەش قەبىلىسى : « ھۇدۇدۇلئالەم » نىڭ مۇئەللىپى بۇ قەبىلىنىڭ نامىنى تۈكش (Tukhs) دەپ يازغان ، تەتقىقاتچىلار تۈكشلارنى تۈركەش قەبىلىسىدىن قەبىلەلەنگەن قوۋم دەپ قارايدۇ . مەزكۇر كىتابتا ئۇلارنىڭ ياشىغان جايى تەپسىلىي بايان قىلىنمىغان ، ئۇلار ئاساسەن چۇ دەرياسى ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدىن ئىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى جايلاردا يەنى ھازىرقى ئالما ئاتانىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە ياشىغان . تۈركەش رايونى لىرىدىمۇ سوغدىلار ئولتۇراقلاشقان كەنتلەر بولغان .

قىرغىز قەبىلىسى : « ھۇدۇدۇلئالەم » دە قىرغىزلارنىڭ بەزى قەبىلىلىرى ئىسسىقكۆلنىڭ شىمالى ۋە ئۈچتۈرپان ، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئولتۇراقلاشقان دېيىلگەن . بۇ بەلكىم ئاز ساندىكى قىرغىزلار بو-لۇشى ، بۇ قەبىلىنىڭ پۈتكۈل ئادەملىرى بولماسلىقى مۇمكىن . چۈنكى ، تاكى چىڭگىزخان دەۋرىگىچە قىرغىزلار ئاساسەن يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى جايلاردا ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن .

« ھۇدۇدۇلئالەم » ناملىق كىتابنىڭ تەرجىمانى مىنوردىسكى بۇ

كىتابنىڭ 12 - بابىدىن 17 - بابىغىچە بولغان قىسمىدا سۆزلەنگەن توققۇز ئوغۇزلار ۋە تاتار ، ياغما ، قىرغىز ، قارلۇق ، چىگىل ، تۈركەش قاتارلىق قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ شەرقىي جەنۇبىي تۈركلەر دەپ ئاتىغان . 18 - بابتىن 22 - بابقىچە بولغان قىسمىدا سۆزلەنگەن قىماق ، غۇز ، پەچەنەك ، قىپچاق ، ماجار قاتارلىق قەبىلىلەرنى بولسا غەربىي شىمال تۈركلىرى دەپ ئاتىغان . بۇلار ئۈستىدە كېيىنكى بايانلىرىمىزنىڭ مۇۋاپىق جايلارىدا يەنە توختىلىمىز .

« ھۇدۇدۇلئالەم » ناملىق كىتابتا تۈركىي قەبىلىلەر توغرىسىدا سۆزلىنىپلا قالماي ، يەنە تۈبۈتلەرمۇ تىلغا ئېلىنغان . ئەمما ئۇنىڭدىكى ماتېرىياللار ئاساسەن مىلادى 838 - يىلىدىن ئىلگىرىكى تۈبۈتلەرنىڭ كۈچەيگەن دەۋرىگە ئائىت . شۇڭا ئۇيغۇرلارنىڭ خېشى كارىدورى رايونىدا قۇرغان گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ھەققىدە بايانلار يوق . ئەمەلىيەتتە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ئۇ چاغدا قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن بىرلىكتە جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال رايونىدا ئاساسلىق ھۆكۈمرانلىقنى تىكلەنگەن بولۇپ ، جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ مۇناسىۋەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيتتى .

سامانىيىلار خاندانلىقى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى تۈرك چارۋىچىلارنىڭ مۇناسىۋىتى جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى خەنزۇ خاندانلىقلىرى بىلەن شىمالدىكى چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتى (مەسىلەن ، خەنزۇلار بىلەن ھونلارنىڭ ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۈركلەرنىڭ مۇناسىۋىتى) بىردەكلىككە ئىگە ئىدى . بۇلار ئوتتۇرىسىدا تىنچ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر ، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشلار ھەمدە بەزى تىرىكشىلەرمۇ بولۇپ تۇراتتى . تۈرك چارۋىچىلار سامانىيىلار خاندانلىقىنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىغا دائىم ھۇجۇم قىلىپ تۇرغاچقا ، بۇ خاندانلىق بۇخارا ، سۇترشانا قاتارلىق يايلاققا يېقىن جايلارغا سېپىل سوقۇپ ئۆزىنى قوغداشقا مەجبۇر قىلدى . شۇڭا چارۋىچىلار ئەزەلدىن شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ كىرەلمەيتتى . يەنە بىر تەرەپتىن ، سامانىيىلار خانلىرى ، ھەتتا ئە- رەب خەلىپىلىكىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمالىي قىسمىدىكى يايلاقلاردىكى

چارۋىچىلارغا ھۇجۇم قىلالمايتتى . بۇنداق ھۇجۇملار تۈرك چارۋىچىلار-
نىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىغا ھۇجۇم قىلىشنى توختىتىش ھەمدە ئۇرۇشتا
كۆپلەپ ئولجا يىغىۋېلىش مەقسىتىدە « غازات » نامىدا ئېلىپ بېرىلغانىدى .
بارلىق مۇسۇلمانلار ياكى مۇسۇلمان دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسىلا « غازات »
ئارقىلىق ئىسلام دىنىنى تارقىتىش مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلدى .

ئەلۋەتتە ، ئىسلام دىنىنى ئۇرۇش ئارقىلىق تارقىتىش ئۇسۇلىدىن
باشقا ، يەنە تىنچلىق يولى بىلەن تارقىتىش يەنى مۇسۇلمان سودىگەرلەر
سودا - سېتىق جەريانىدا دىن تارقىتىش ئۇسۇلىمۇ قوللىنىلغان .
جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىدىكى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ ئەڭ
دەسلەپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى دەل سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ بۇ
جەھەتتە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنىڭ نەتىجىسىدۇر .

« غۇدۇدۇلئالەم » دېگەن كىتابتا بايان قىلىنغان تۈركىي قەبىلىلەر
لەرنىڭ ھەممىسى تېخى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغانىدى . كىتابتا مەلۇم
جايدا « خرىستىئان دىنى مۇرىتلىرى ، زەردەشت دىنى مۇرىتلىرى ۋە دىن-
سىزىلار (كاپىرلار) تۇرىدۇ » ، تۈركلەر تېخى مۇسۇلمان بولمىغان ھەمدە
مەلۇم قەبىلىلەر مۇسۇلمانلار دۆلىتى بىلەن يەنى سامانىيلار خاندانلىقى بىلەن
مەن تۇتىشىدۇ دېگەندەك بايانلار كۆپ ئۇچرايدۇ . پەقەت مىلادى X
ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىن باشلاپلا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تۈرك قە-
بىلىلىرى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان .

مىلادى IX ئەسىردە تۈركلەر ماۋرا ئۇنىسەھرنىڭ شىمالىدىكى
جايلاردا سامانىيلار خاندانلىقى بىلەن تىرىكشىشكە باشلىدى . تۈرك ئاتا-
مانى بىلگە كۆل قادىرخان سامانىيلار پادىشاھى نوھ بىلەن جەڭ قىلدى .
سامانىيلار خاندانلىقى چېگرىسىدىكى ھەربىي ھەرىكەت ۋە سودا ئالاقىلىرى
تۈركلەرنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشىغا مۇھىم سەۋەب بولدى . بۇ خىل
دىن تارقىتىش بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلارنىڭ بەزىلىرى دەرۋىش ، بەزى
لىرى سودىگەرلەر ئىدى . ئۇلارنىڭ بىرى ئوبۇلقاسىم مۇھەممەد كىرىمات
ئىدى . ئەرەب تارىخچىسى سامۇئاننىڭ قەيت قىلىشىچە ، ئۇ نىشاپۇرلۇق
كىشى بولۇپ ، تۈركلەر ئارىسىدا دىن تارقىتىش ئۈچۈن شۇ يەردە تۇرۇپ

قېلىپ ، كېيىن يەنى 961 - يىلى تۈرك ئوردىسىدا ئالەمدىن ئۆتكەن . مىلادى X ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە يەنە سامانىيلار شاھزادىسىنىڭ تۈركلەر تەرەپكە قېچىپ كېتىش ۋە قەسى يۈز بەردى . بۇ شاھزادە سامانىي پادىشاھى نوھنىڭ ئوغلى ناسىر بولۇشى مۇمكىن . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، ناسىر تۈرك ئاتامانى ئوغۇلچاق قادىرنىڭ يېنىغا قېچىپ بېرىپلا ئۇزۇن ئۆتمەي ئاتۇشتا ۋەزىپە ئۆتەشكە ئورۇنلاشتۇرۇلغان . ئۇ ئاتۇشتا مەسچىت سېلىشقا يول قويغان . ئوغۇلچاق قادىر جىيەن ئوغلى سۇتۇق بىلەن كارۋانلار ئېلىپ كەلگەن ماللارنى كۆرگىلى دائىم بېرىپ تۇراتتى . ئۇ مۇسۇلمان سودىگەرلەرنىڭ ناماز ئوقۇغانلىقىنى كۆرۈپ قاتتىق تەسلىرىلىپ ، ناسىر شاھزادىنى زىيارەت قىلىپ ، ئۇنىڭدىن ئىسلام دىنىغا ئائىت ئىلىملەرنى ئىگىلىمەكچى بولغان . ئۇ يەنە « قۇرئان كەرىم » نى پىششىق ئۆگىنىپ ئاخىر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان تۇنجى خاقان بولۇپ قالغان . بۇنىڭدىن سىرت يەنە ئۇبۇل ھەسەن سەئىد ئەبۇ خەدىم ئەل ئۇسباننىڭ ئىسىملىك ئىسلام دىنى ۋەكىلى بار بولۇپ ، ئۇلارمۇ مىلادى 990 - يىلى « تۈركلەر رايونىغا بېرىپ » دىن تارقىتىش بىلەن شۇغۇللانغان . مۇسۇلمان تارىخچى ئىبىن ئەلى ھاشىر ھىجرىيە 349 - يىلى (مىلادى 960 - يىلى) 20 تۈمەن تۈتۈن تۈركلەرنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقىنى تىلغا ئالغان . ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان بۇ تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى ھازىرقى شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىدا ئولتۇراقلاشقانىدى . ئۇلار كېيىن بىر مۇسۇلمان خاندانلىقىنى يەنى قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇردى . بۇ چاغدا ئۇنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى قۇچۇ ئۇيغۇر دۆلىتى يەنىلا بۇددا دىنى دۆلىتى ئىدى .

سامانىيلار خاندانلىقى بىلەن جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال رايونلىرىدىكى قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش ، سودا - سېتىق ۋە دىن تارقىتىش ئىشلىرى يۈز بېرىپلا قالماستىن ، بەلكى ئۆزئارا ساياھەتكە بېرىش ۋە ئەلچى ئەۋەتىش قاتارلىق بېرىپ - كېلىشلەرمۇ بولۇپ تۇراتتى . مەسىلەن ، مىلادى XI ئەسىردە ئۆتكەن ئەرەب تارىخچىسى زۇبەيرى « دۇردانىلەر » ناملىق ئەسىرىدە بىر جۇڭگو ئەلچىسىنىڭ سامانىيلار خاندانلىقىغا بارغان

لىقى ھەققىدىكى ۋەقەلىكى بايان قىلغان . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، سامانىيلار خاندانلىقىدا نىشاپۇرلۇق بىر كىشى بولۇپ ، ئۇ بىدئەتچىلەر تە- رەپدارى ئىكەن ، شۇڭا ئۇ دىنغا قارشى تۇرغان دەپ ئەيىبلنىپ زىندانغا تاشلانغان . ئۇ كىشى پۇرسەت تېپىپ جۇڭگوغا قېچىپ بېرىپ ، پادىشاھقا غەربتىكى مۇسۇلمان دۆلىتى بەك ئاجىز ، پەقەت ئازغىنا قوشۇن ئەۋەتىپلا ئۇلارنىڭ زېمىنىنى ئىگىلەپ ، ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇۋەتكىلى بولىدىغان- لىقىنى سۆزلەپ بەرگەن . جۇڭگو پادىشاھى ئۇنىڭغا بەك ئىشىنىپ كەتكەن ۋە كېيىن يەنى ھىجرىيە 327 - يىلى (مىلادى 939 - يىلى) ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ماۋرا ئۇننەھرگە ئەۋەتىدۇ . بۇ ئۆمەك تۆت نەپەر مەشھۇر زاتنىڭ باشچىلىقىدا تەشكىللەنگەن بولۇپ ، 40 نەپەر ئاتلىق مۇ- ھاپىزەتچىلەر ئۇلارنى قوغداپ ماڭغان . ئۇلار سامانىيلار پادىشاھى ناسىر II (مىلادى 914 - 943 - يىللار) گە جۇڭگو پادىشاھىنىڭ مەكتۇبىنى بېرىدۇ ھەمدە سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ جۇڭگو پادىشاھىغا ئۆتكەن 27 يىللىق تاپشۇرۇلمىغان ئولپاننى تاپشۇرۇشنى ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ جۇڭگو پادىشاھىغا كىتائەت قىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ . ئەگەر سامانىيلار پادىشاھى يۇقىرىقى تەلەپلەرنى رەت قىلسا جۇڭگو پادىشاھى لەشكەر چىقىرىپ جازا يۈرۈشى قىلىپ كېلەتتى . جۇڭگو ئەلچىلىرى ئاۋۋال پەرغانىگە كېلىدۇ . بۇ يەرنىڭ ھۆكۈمرانى مالىك ناسىرغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ ئەلچىلەرنىڭ كەلگەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ كېلىش مەقسىتىنى خەۋەر قىلىدۇ . سامانىيلار پادىشاھى جاۋاب خەت ئەۋەتىپ ، ئۇنىڭ ئەلچىلەرنى ئىززەت - ئىكرام بى- لەن كۈتۈۋېلىشىنى ، ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنى ئالماشتۇرۇپ بېرىشىنى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى تۆت ۋەزىرگە بىردىن قۇل مۇلازىمىنى خىزمەتكە قو- يۇشىنى بۇيرۇدى . شۇنىڭ بىلەن بىرگە سامانىيلار پادىشاھى يەنە پەرغانە ، سۇتريشانا ، فاراب ، ئىسپىچاپ ، تاشكەنت ۋە سەمەرقەنت قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىدىكى دائىمىي قوشۇن بىلەن پىدائىيلار قوشۇنىنىڭ يىغىلىپ پارات ئۆتكۈزۈشكە تەييارلىنىشىنى ، يەنە پەرغانىدىن بۇخاراغىچە بولغان يول ئۈستىدىكى ھەرقايسى شەھەر - بازارلاردا چىراغ يېقىپ لېنتا ئېسىپ كۈتۈۋېلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈشىنى بۇيرۇق قىلىدۇ . جۇڭگو

ئەلچىلىرى پايتەخت بۇخاراغا كەلگەندە بىرىنچىدىن ، شەھەر شاد - خۇراملىققا چۆمگەن ، يوللار گۈلدەستە تۇتقان كىشىلەر بىلەن تولغانىدى . ئىككىنچىدىن ، دۇبۇلغا - ساۋۇت قوراللار بىلەن جابدۇنغان سۈرلۈك قوشۇن ۋە مۇھاپىزەتچىلەر مۇراسىمغا ناھايىتى كۆپ قاتناشقانىدى . خاندانلىقنىڭ قوشۇنىدىكى سەركەردىلەردىن چىرىكلەر گىچە ھەممىسى قوراللانغان بولۇپ ، بەھەيۋەت تۇرقى كىشىنى ئەيمەندۈرەتتى . ئومۇمەن ئۇلار ئەلچىلەرگە كۈچلۈك ۋە باياشاتلىق تەسرىنى بەردى . بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا ئەلچىلەر ئۆزىنىڭ تەلپىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا پېتىنالمىي قالدى . ئۇلار كاتتا كۈتۈۋېلىشتىن كېيىن كەلگەن يولى بىلەن دۆلىتىگە قايتىپ كەتتى . ئەلچىلەرنىڭ ھەيران بولغىنى سامانىيلار خاندانلىقى تە - ۋەسىدە پەقەتلا مۇھاپىزەتچى ئېلىپ يۈرمىگەنلىكى بولدى . مۇئەللىپ ئاخىرىدا بۇ قېتىمقى ئەلچى ئەۋەتىش ئىشى ئاخىر جۇڭگو پادىشاھىنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشىغا سەۋەب بولدى دەيدۇ . (بوسفۇرسىنىڭ « ئىران ، ئافغانىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى تارىخى » ناملىق ئەسىرى 22 - باب ، (1977 - يىل لوندون نەشرى) .

ئۇنىڭدىن باشقا ، مىلادى X ئەسىردىكى ئەرەب ساياھەتچىسى مە - سار ئۆزىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە سامانىيلار خاندانلىقى بىلەن جۇڭگو پادىشاھىنىڭ قۇدا بولۇشغانلىق ھەققىدىكى بىر ۋەقەنى تىلغا ئېلىپ ئۆت - كەن . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، مەسار مىلادى 943 - يىلىدىن بۇرۇن بىر مەزگىل بۇخارا سامانىيلار پادىشاھى ناسىر II نىڭ ئوردىسىدا خىزمەت قىلغانىكەن . بۇ چاغدا جۇڭگو پادىشاھى قارىن ئىبن شاگىر ئەۋەتكەن بىر ئەلچىلەر ئۆمىكى بۇخاراغا كېلىپ ئۇنىڭ مەلىكىسىنى ناسىر II نىڭ ئوغلى نوھقا ياتلىق قىلىپ بېرىش ھەققىدە كېڭەش ئۆتكۈزىدۇ ھەمدە سامانىيلار پادىشاھىنىڭ مەلىكىسىنى خوتۇنلۇققا بېرىشىنى تەلەپ قىلىدۇ . ناسىر II قىزىنى يات دىندىكىلەرنىڭ دۆلىتىگە ياتلىق قىلىشىنى رەت قىلىدۇ . ئەمما جۇڭگو مەلىكىسىنى كېلىن قىلىشقا قوشۇلىدۇ . جۇڭگو ئەلچىلىرى مىلادى 941 - يىلى دۆلىتىگە قايتىپ كېلىدۇ . مەسار مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئەلچىلەر بىلەن بىللە جۇڭگوغا بارىدۇ . مەسار

ماۋرا ئۇننەھردىن ئايرىلىپ ، شىنجاڭنى كېسىپ ئۆتۈپ شەندابراغا كېلىدۇ . ئۇ بۇ شەھەردە (پايتەختتە) بىر مەزگىل تۇرۇپ ئاندىن قايتىپ كېتىدۇ . ياتلىق قىلىنغان جۇڭگو مەلىكىسى ناسىر II ئالەمدىن ئۆتكەن (943 - يىلى) دىن كېيىن بۇخاراغا كېلىپ تەختتە ئولتۇرغان نوھقا خوتۇن بولىدۇ .

يۇقىرىقى ئىككى ئىشنىڭ يۈز بەرگەن ۋاقتى بىر - بىرىگە بەكمۇ يېقىن . بۇ خاتىرىدە يېزىلغان ئىككى ئىش بەلكىم بىر ئىش بولۇشى مۇمكىن . گېرمانىيە ئالىمى ماجات شەندابىر دېگەن جاينىڭ ھازىرقى گەنسۇدا ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىققان . سېن جۇڭمپەينىڭ قارىشىچە ، بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان جۇڭگو ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ ، كونكرېت ئېيتقاندا ، گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنى ، ئۇنىڭ پايتەختى شەندابىر ئالچى تېغىنى كۆرسىتىدۇ . بۇ دۆلەتنىڭ پادىشاھى قارىنىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى

«شاگىر» يەنى «سايجى» ئىدى دەپ قارايدۇ . (سېن جۇڭمپەين «جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ تارىخ جۇغراپىيىسى ھەققىدە مۇھاكىمە» ئىككىنچى قىسىم ، «جۇڭگونىڭ قەدىمكى پايتەختى ۋە ئۇنىڭ سۇ كۈچىدىن پايدىلىنىشى توغرىسىدىكى خاتا قاراشلار» ناملىق ئەسىرى) مايۇڭ بۇ جۇڭگو پادىشاھى ئۇدۇن (خوتەن) پادىشاھى ۋېسارا تەڭرىخان ، دەپ قارايدۇ . (مايۇڭ «سامانىيلار خانىدانلىقى بىلەن جۇڭگونىڭ بېرىش - كېلىشىلىرى» جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاسپىرانتلار ئىلمىي ژۇرنىلى «ئۆگىنىش ۋە مۇلاھىزە» ژۇرنىلىنىڭ 1983 - يىللىق 5 - سانغا بېسىلغان) ئۇنىڭ سۆزى بىرقەدەر ئىشەنچلىك . ئەينى زاماندا مەيلى ئۇدۇن (خوتەن) پادىشاھى ياكى شىنجاڭ قاتارلىق جايلاردىكى تۈرك ئاتامانى بولسۇن ، ھەممىسىلا ئۆزىنى جۇڭگونىڭ پادىشاھى دەپ ئاتايتتى ھەمدە غەربتىكى مۇسۇلمان ئەللىرىمۇ ئۇلارنى جۇڭگو پادىشاھى دەپ بىلەتتى . بوسفورس : بۇ ئىسلام دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جۇڭگونىڭ چېگرا رايونلىرىدىكى تۈركىي قەبىلىلەر (مەسىلەن ، قارلۇقلار) ئارىسىغا تارقالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ ، دەپ قارايدۇ . ناسىر II دەۋرىدە سامانىيلار خانىدانلىقى قۇدرەت

تاپقان بولۇپ ، ئۇنىڭ شوھرىتى ھەتتا شەرقتىكى ئەللەرگىمۇ يېتىپ بارغان بولۇشى مۇمكىن . بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ، جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال قىسمىدىكى مىللەتلەرنىڭ سامانىيلار خاندانلىقى بىلەن بېرىش - كېلىش قىلىشى ۋە باشقا مۇئامىلەردە بولۇشى مۇقەررە ئىدى .

6- بۆلۈم سامانىيلار خاندانلىقى دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى

سامانىيلار خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە ، ئوتتۇرا ئاسىيادا بەزىبىر ئىچكى قالايمىقانچىلىقلار يۈز بەرگەن بولسىمۇ ، لېكىن سامانىيلار خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى توپتوغرا 100 يىلغىچە چەتنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىمىدى . بۇ خىل ئەھۋالدا ، جەمئىيەتتە بىر خىل تىنچ مۇھىت ھازىرلىنىپ ، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئوڭۇشلۇق ھالدا تەرەققىي قىلىپ باردى .

ئەرەب گېئوگرافلىرىنىڭ خاتىرىلىشىچە ، ئەينى ۋاقىتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسى پۈتكۈل مۇسۇلمان ئەللەر ئارىسىدا بىرقەدەر ئىلغار ئىدى . دېھقانچىلىق جەھەتتە ، مەرۋى بوستانلىقى ، زەرەپشان دەريا ۋادىسى ۋە قاشقا دەريا ۋادىسى ، پەرغانە ، تاشكەنت ، خارەزىم قاتارلىق جايلار مۇھىم مەركەزلەردىن ئىدى . زىرائەت مەھسۇلاتلىرى ، بۇغداي ، كېۋەز ، پۇرچاق تۈرلىرى (كىچىك يېمىسى پۇرچاق ۋە كۆك پۇرچاق) ، زىغىر ، كەندىر ، مېۋە - چېۋە (ئۈزۈم ، شاپتۇل ، ئۆرۈك ، ئالما ، ئانار ، ئەنجۈر ، بېلى) ، بېدە ، قوغۇن قاتارلىقلار ئىنتايىن داڭلىق ئىدى . چارۋىچىلىق جەھەتتە ، ئېسىل ئات ، كالا ، تۈگە ۋە قوي قاتارلىقلار چىقاتتى . ئوتتۇرا ئاسىيادا مىلادىدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا سۇغرىش ئىشلىرى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن بولۇپ ، سامانىيلار خاندانلىقى دەۋرىدىمۇ بۇ ساھەگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈنگەن . سامانىيلار خاندانلىقى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىشى ئۈچۈن ، ھەرقايسى بوستانلىقلارنىڭ ئەتراپىغا قورۇق تام سالدۇرغان . بۇ خىل سېپىل بىر يۈرۈش مۇداپىئە ئەسلىھەلىرىنىڭ مۇ-

جەسسەملىنىشى بولۇپ ، رابات ، كۆزىتىش مۇنارى ۋە قەلئەلەردىن تەركىب تاپقان ھەمدە سۇغىرىش ئۆستەڭلىرى ۋە تېرىلغۇ يەرلەرنىمۇ ئۆز دائىرىسىگە ئالغان بولۇپ ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھۇجۇم قىلىپ بۇرغۇنچە لىق قىلىشىدىن ساقلانغان . ئىسمائىل دەۋرىدە ، دۆلەت قۇدرەت تېپىپ ، قوشۇن كۈچىيىپ ، تىنچلىق تېخىمۇ كاپالەتكە ئىگە قىلىنغان . بۇ خىل تىنچ مۇھىتتا دېھقانچىلىق ئىگىلىكىمۇ كۆرۈنەرلىك ھالدا تەرەققىي قىلغان . ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى جەھەتتە ، ئەينى ۋاقىتتىكى قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ تۈرلىرىدىن ھەممىنى قىياس قىلىش مۇمكىن . مەقدىزنىڭ بايانغا ئاساسلانغاندا ، ئەينى ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن سىرتقا توشۇلىدىغان ماللاردىن : تېرىمېزنىڭ سوپۇنى ، دەرەخ يىلىمى ، بۇخارانىڭ توقۇلما بۇ-يۇملىرى ، جاينامىزى ، گىلىمى ، ساراي ۋە مېھمانخانىلارنىڭ پوللىرىغا سېلىنىدىغان پالسى ، چاچ مېپى ، مىس چىرىغى ؛ خۇراساننىڭ گۈللۈك تاۋارلىرى ، سەمەرقەنتنىڭ كۈمۈش رەڭلىك رەختلىرى ، پاختا رەختلىرى ، قەغىزى ، چوڭ مىس قازىنى ، ئېگىز تەڭلىك رومكىسى ، كىگىز ئۆيى ، ئات ئۈزەڭگىسى ، ئات ئېغىزدۇرۇقى ، كەمىرى ؛ دېزاكنىڭ سورتلۇق قوي يۇڭى ۋە كىيىم - كېچەكلىرى ؛ تاشكەنتنىڭ ئات تېرىسىدىن ياسالغان ئېگىرى ، سادىقى ، كىگىز ئۆيى ، يېپىنچىسى ، مۈرە ياپقۇچىسى ، نەپىس ئوقىياسى ، يىڭىنىسى ، تەخسىسى ، قايچىسى ؛ پەرغانىنىڭ قورال - ياراغلىرى ، پولات - تۆمۈرى ؛ تالاسنىڭ ئۆچكە تېرىسى ؛ ۋىدار كەنتى (سەمەرقەنت ئەتراپىدا) نىڭ گەزماللىرى ؛ خارەزىمنىڭ قارا بۇلغۇن تېرىسى ، ئاق سۆسەر تېرىسى ، ئاغىمىخان تېرىسى ، سېرىق مۇمى ، يا ئوقى ، تېرە تۇمىقى ، بېلىق يىلىمى ، ئابدىمىلىك مېپى ، كەھرىۋاسى ، پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ئات تېرىسى ، خەنجىرى ، تۆمۈر ساۋۋتى قاتارلىقلار بار ئىدى . بۇنىڭدىن باشقا ، بۇخارا ئەتراپىدىكى زاسىدام كەنتىدىمۇ يالغۇز بوز رەختلا ئىشلەپچىقىرىلىپ قالماي ، يەنە قەغەزمۇ ئىشلەپچىقىرىلغان . نارشاھ بۇ ھەقتە توختىلىپ : « بۇ خىل قەغەز ئىران ، پارس ، ھىندىستان ۋە باشقا رايونلارغىمۇ توشۇلغانىدى » دەپ قەيت

قىلغان . ۋىدار كەنتىدە ئىشلەپچىقىرىلغان رەختلەر ئىنتايىن نەپىس ۋە پۇختا بولۇپ ، ئەينى ۋاقىتتىكى بايلار ئارىسىدا بازىرى ناھايىتى ئىتتىك بولغان . مەسىلەن ، خۇراساندىكى ئەمىرلەر ، ۋەزىرلەر ، سوتچىلار ھەتتا يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرىمۇ بۇ خىل رەختتىن كىيىم كىيىشكەن .

ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ، ئوتتۇرا ئاسىيادا كانچىلىق ئىشلىرىمۇ خېلى تەرەققىي قىلغان بولۇپ ، مىلادى X ئەسىردىلا يىراق رايونى (تاشكەنت بىلەن پەرغانە ئارىلىقىدىكى ئەنگىلان دەريا جىلغىسى ۋە چىرچىق دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىدىكى ئايرىم رايونلارنى كۆرسىتىدۇ) كۈمۈش ۋە قوغۇشۇن رۇدىسى پىششىقلاپ ئىشلەش مەركىزى ئىدى . بۇ كان قېزىش مەيدانىنىڭ خارابىسى ھازىر تېپىلدى . ھازىرقى ئافغانىستاندىكى بىنھىش كېنى بۇ كان قېزىش مەيدانىنىڭ دەل ئۆزى . بۇ جايدىن كۈمۈش چىققاچقا ، ئەينى ۋاقىتتا بىر پۇل قۇيۇش زاۋۇتىمۇ تەسىس قىلىنغانىدى . بۇ جاينىڭ ئاق كۈمۈشلىرى تاكى شەر-قىي ياۋروپا ئەللىرىگىچە توشۇلغان . ئىبنى خاقار يەنە ئۇستۇراشان (ھازىرقى ئۆرەتۆپە) دا ئىككى تۆمۈر كېنى بار . بىر قىسىم تۆمۈر شۇ جاينىڭ ئۆزىدە تاۋلىنىدۇ . يەنە بىر قىسىم تۆمۈر پەرغانىگە توشۇلىدۇ دەپ زىكىر قىلىنغان . بۇنىڭدىن باشقا ، مەھسۇلاتلىرى باغداد ۋە ئىران قاتارلىق جايلارغا توشۇلۇپ سېتىلغان . پەرغانىدە قورال - ياراغ ، تۆمۈر ۋە مىس ئەسۋابىلار ئىشلەپچىقىرىلغان . شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە نېفىستمۇ ئىشلەپچىقىرىلىپ ، شەھەرلەرگە ھۇجۇم قىلىشتا ئىشلىتىلىدىغان كۆيدۈرگۈچ بومبىنى ياساشتا مۇھىم يېقىلغۇ قىلىنغان . پەرغانىنىڭ ئىسپارە رايونىدا بىر چوڭ كۆمۈر كېنى بار ئىدى . ئىستەھىر ئۇنى : « قارا تاشلىق تاغ خۇددى ياغاچ كۆمۈردەك كۆيدۇ . كۈللىرىدىن كىيىملەرنى ئاقارتىپ ، پاكىز قىلغىلى بولىدۇ » دەپ مەدھىيىلىگەنىدى . ھەر ئۈچ ئېشەككە سۆرتىلىگەن كۆمۈرنىڭ باھاسى بىر دىنار بولۇپ ، باھاسى بىرقەدەر ئەرزان ئىدى .

ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك يېرى شۇكى ، جۇڭگونىڭ سانا-ئىدىت ئىشلەپچىقىرىشى ئوتتۇرا ئاسىياغا تەسىر كۆرسەتكەنىدى . بۇنى

بارتولدىنىڭ بىر ئابزاس سۆزىدىن قىياس قىلىش مۇمكىن . ئۇ : « ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سانائىتى شۈبھىسىزكى جۇڭگو سانائىتىنىڭ تەسىرى ئاستىدا تەرەققىي قىلغان . بۇ جەھەتتە ئىبنى خاقارمۇ خۇراسانى جۇڭگو بىلەن سېلىشتۇرغان ، ئەرەب ئىستېلاچىلىرى ماۋرا ئۇننەھر رايونىدا زور تۈركۈمدىكى جۇڭگو تاۋارلىرىنى كۆرگەن . يەرلىك سانائەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ، جۇڭگو تاۋارلىرىنىڭ بازىرى تەدرىجىي ھالدا كاساتلاشقان . جۇڭگو قول ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ ئالاھىدە سەنئىتى مۇسۇلمانلارغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن . كېيىنكى مەزگىللەردە ، ئەرەبلەر بارلىق نەپىس ئىشلەنگەن ئەسۋابلارنى جۇڭگو تاۋارلىرى دەپ ئاتىغان » ① دەپ يازغان . شۇڭا X III ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانى ساياھەت قىلغان جۇڭگولۇق چيۇ چۈجىمۇ بۇ جايدىكى كىشىلەرنىڭ « تاۋغاچ (جۇڭگو) نىڭ ھەممە نەرسىلىرى نەپىس » دېگەنلىكىنى ئاڭلىغان .

دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىياتى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئىچكى - تاشقى سودىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن . بۇ مەزگىلدىكى سودا شەھەرلەر بىلەن يېزىلار ئوتتۇرىسىدىكى سودا ، دېھقانچىلىق رايونلىرى بىلەن چارۋىچىلىق رايونلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودا ۋە غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى خەلقئارالىق سودىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن چىقىدىغان مەھسۇلاتلار پەقەت ئۆز جايلىرىدىلا سېتىلىپ قالماستىن ، بەلكى يەنە ئىندوتايىن يىراق دۆلەت ۋە رايونلارغىمۇ توشۇلۇپ سېتىلغان . ھەرقايسى شەھەرلەردىكى مۇددەتلىك بازارلاردىن سىرت ، چېگرا ھالقىغان خەلقئارالىق سودىمۇ ئىنتايىن زور رول ئوينىغان . يىپەك يولىدا توشۇلىدىغان تاۋارلاردىن ئىلگىرى ئاساسلىقى يىپەك - شايى ، تاۋار - دۇرۇن ، مىس ۋە كۈمۈش بۇيۇملار ، گۆھەر ، سىر ، قورال - ياراغ ، ئەينەك ، زىننەت بۇيۇملىرى قاتارلىق قىممەت باھالىق بۇيۇملار بولغان بولسا ، كېيىنكى مەزگىللەردە ، يەنە ھەر خىل قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى ، بۆز رەختلەر ،

① « بارتولد ئەسەرلىرى » ، رۇسچە نەشرى ، 1 - جىلد ، 296 - بەت .

تېرە ۋە يېمەكلىكلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى . غەرب بىلەن شەرقنىڭ ئاساسلىق سودا يولى ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ قىرغاقلىرىدىن باشلىنىپ ، باغداد ، ھەمەدان ، نىشاپۇر ، مەرۋى ، ئامۇر (چار جىئو) ئارقىلىق بۇخاراغا تۇتىشىپ كېتىپتەن . كېيىن يەنە سامانىيلار خانىدانلىقىنىڭ مەركىزىدىن باشلىنىپ ، سەمەرقەنت ، تاشكەنت ، تالاس (جامبۇل) ، بالاساغۇن ، سۇيۇپ ۋە ئىسسىقكۆل ئارقىلىق موڭغۇل دالاسى ئارقىلىق جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە تۇتاشقان . يەنە بىر يول شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپاغا تۇتاشقان بولۇپ ، ئىلگىرى بۇ يول باغدادتىن باشلىنىپ ، ئىران ، كاۋكاز ۋە گاسار خانلىقى ئارقىلىق بۇلغار خانلىقىغا تۇتاشتى . مىلادى X ئەسىرگە كەلگەندە ، باغداد خەلىپىلىكى بىلەن گاسار خانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى يامانلىشىپ ، شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپاغا تۇتشىدىغان سودا يولىغا ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق ئۆتۈشكە مەجبۇر بولغان . ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا ، سودا يولى بۇخارادىن باشلىنىپ ئامۇ دەرياسىغا تۇتاشتى . كېيىن ئامۇ دەريا-سىنى بويلاپ كىتات ، ئۈرگەنچىكە بېرىپ ، يەنە كاسپىي دېڭىزىدىن ئۆتۈپ ، ئۇرال دەرياسى ۋە گاسار (ھازار) خانلىقىنىڭ زېمىنىنى چۆرىدەپ ئۆتۈپ ، ۋولگا دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىنى بويلاپ مېڭىپ بۇلغار خانلىقىغا بارغان . ئەرەب ساياھەتچىسى ئىبنى فادلان مىلادى 922 - يىلى خەلىپە مۇقتەدىرىنىڭ ئەلچىلەر ئۆمىكى ۋە سودا ئەترىتى بىلەن بىللە بۇ يولنى بېسىپ بۇلغار خانلىقىغا بارغان . ئەلچىلەر ئۆمىكىدە 3000 ئۇلاغقا ئارتىلغان مال ۋە 5000 ئادەم بار ئىدى . ئىبنى فادلان ئۆزى بېسىپ ئۆتكەن يولنىڭ ئەھۋالىنى ئىنتايىن ئېنىق قىلىپ تەسۋىرلەپ بەرگەن . ئەينى ۋاقىتتا ، ئوتتۇرا ئاسىيا غەرب - شەرق ۋە شىمال - جەنۇب سودا يولىنىڭ تۈگۈنى بولۇپ ، بۇخارا ، خارەزىم ، قوقان ، تاشكەنت ، ۋولگا ۋە ئۇرال دەريا ۋادىلىرى مۇھىم ئۆتكەل ھەمدە سودا بازىرى ئىدى . X ئەسىردە ، ئوتتۇرا ئاسىيادىن بۇلغار خانلىقى قاتارلىق دۆلەت ۋە رايونلارغا توشۇلىدىغان تاۋارلاردىن گەزلىمىلەر (پاختا ، يۇڭ ، يىپەك توقۇلما قاتارلىق بۇيۇملار) ، گۈرۈچ ، مېۋە قېقى ۋە مېتال ، ئائىلە سايمانلىرى قاتارلىقلار بار ئىدى . جەنۇبىي روسىيىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا توشۇلىدىغان مەھسۇلاتلاردىن يۇڭ ،

تېرە ، دەرەخ قوۋۇزىقى ، ھەسەل ، دېڭىز پىلى چىشى ، قانتىق پوستلۇق مېۋە ، شام ، قارچىغا ھەمدە سىلاۋيان قۇللىرى بار ئىدى . ئوتتۇرا ئاسىيا . لىقلار روسسىيلىكلەرگە نەق پۇل تاپشۇرۇپ بۇ ماللارنى سېتىۋالغان . ئەمما ، ئەينى ۋاقىتتا روسسىيلىكلەرنىڭ تېخى پۇلى بولمىغان . تاھىر خاندانلىقى ۋە سامانىيلار خاندانلىقى دەۋرىدە قۇيۇلغان پۇللار روسسىيە ھەمدە شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپانىڭ ھەممە جايلىرىدىن دېگۈدەك تېپىپ لىۋاتىدۇ .

بۇ سودا يوللىرىدا قاتنايدىغانلار ئاساسلىقى سودا كارۋانلىرى ئىدى . كىشىلەرنىڭ يالغۇز يۈرۈشى ياكى سودا قىلىشى ئىنتايىن قىيىن بولۇپ ، ھەتتا مۇمكىن بولمىغان . بىر سودا كارۋانلار ئەترىتىدە ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان نەچچە يۈز مىڭ كىشى بار ئىدى . ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جەنۇبىي روسسىيىدىكى ھەر قايسى سودا ئورۇنلىرىدا مىڭلىغان بۇلغارلار ، بۇخارالىقلار ، گاسارلار ، رۇسلار ھەتتا شەرقىي ياۋروپا ۋە شىمالىي ياۋروپادىن كەلگەن سودىگەرلەرنى دائىم ئۇچرىتىپ تۇرغىلى بولاتتى . سودا كارۋانلىرىدا نۇرغۇنلىغان تۆگە ۋە ئاتلار بولۇپ ، مال توشۇش ۋە قاتناش ئىشلىرىدىكى مۇھىم قورال ئىدى . بۇ كارۋانلار ئەترىتىدە ئۆزىنى قوغدايدىغان قورال ھەمدە ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ تىلىنى ئوقۇيدىغان تەرجىمانلارمۇ بار ئىدى . بەزىدە ئەلچىلەر ئۆمىكىمۇ سودا ئەترىتى بىلەن بىللە يۈرگەن . يول بويلىرىدا يولۇچىلارنىڭ دەم ئېلىش ۋە قونالغۇسى ئۈچۈن كارۋان سارايللىرى (راباتلار) قۇرۇلغان . يول بويلىرىدىكى چوڭ - كىچىك شەھەرلەرمۇ تەرەققىي قىلىپ ، سودا ئىشلىرى كۈندىن - كۈنگە گۈللەنگەنىدى . سامانىيلار خاندانلىقى دەۋرىدە ، ھەر قايسى شەھەرلەر ئوتتۇرىسىدا قالايمىقان باجلار يوق بولغاچقا ، سودا ئىشلىرى ئىنتايىن تەرەققىي قىلغانىدى .

سامانىيلار خاندانلىقىدا « كۆچمەن چارۋىچىلار بىلەن بولغان سودا ھەمىشە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەنىدى . ئۇيەردىن ئادەتتە زور تۈر كۈمدىكى سويۇلغان چارۋىلار ، تېرە - يۇڭلار ھەمدە قۇللارنى ئالغىلى بولاتتى . كۆچمەن چارۋىچىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، مۇقىم ئولتۇراقلىق

شىپ تۇرمۇش كەچۈرىدىغان مىللەتلەر بىلەن ئۆز ئارا سودا قىلىش ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ، ئۇلار پەقەت بۇ خىل ئۇسۇل ئارقىلىقلا كىيىم - كېچەك ۋە ئاشلىققا ئىگە بولالايتتى. ماۋزا ئۇننەھر رايونى ھەمدە جۇڭگو، روسىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىكى كۆچمەن چارۋىچىلار سودا كارۋانلىرىنىڭ ئۆز بايلىقلىرىغا كېلىشىنى كۈتمەيلا، ئۆزلىرى چارۋا ماللىرىنى ئولتۇراق رايونلارنىڭ ئەتراپىغا ھەيدەپ كېلىپ ساتاتتى. ئەينى ۋاقىتتا، خارەزىملىكلەر كۆچمەن چارۋىچىلار بىلەن بولغان سودىدا ئىنتايىن پايدىلىق ئورۇندا تۇرغان بولۇپ، ئىستاخېرنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلارنىڭ ئەڭ كۆڭۈلدىكىدەك سودىسى تۈركلەر بىلەن بولغان سودا ئىدى. « بۇ خىل سودىدا كۆچمەن چارۋىچىلارغا قارىتا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش خاراكتېرىدىكى تەڭسىز باھادا ئالماشتۇرۇش مەۋجۇت بولۇپ تۇراتتى. بۇنى يېقىنقى دەۋرلەردە سارتلارنىڭ تەمى ئۆزگىرىپ قالغان ناملارنى كۆچمەن چارۋىچى خەلىقلەرنىڭ قايمىقى بىلەن ئالماشتۇرغانلىق ئەھۋالىدىنمۇ ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ.

سامانىيلار خاندانلىقى دەۋرىدە، قۇل سودىسىمۇ ئىنتايىن جانلانغانىدى. سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئادەتتە تۈركلەردىن قۇل سېتىۋالاتتى. چۈنكى تۈركلەر ئىنتايىن قاۋۇل ۋە چىرايلىق بولۇپ، ھاشارغا سېلىشقا ھەمدە ئوردا مۇھاپىزەتچىلىكىگە قويۇشقا بەك ماس كېلەتتى. پومېشچىكلار ۋە ئاقسۆڭەكلەر ئاساسەن تۈركلەردىنلا قۇل سېتىۋېلىپ، دېھقانچىلىققا ۋە كارىز قېزىشقا ساتاتتى. « ھۇدۇدۇلئالەم » دېگەن كىتابتا خاتىرىلىنىشىچە، ئەينى ۋاقىتتا قۇل سېتىۋالىدىغان رايونلاردىن بىرى پەرغانە بولۇپ، « تۈركىستانغا بېرىشتىكى چوڭ دەرۋازا ھېسابلىناتتى. كۆپ ساندىكى تۈرك قۇللىرى بۇ رايونغا توشۇپ كېلىنىپ ئىشلىتىلگەن. » قۇللارنىڭ يەنە بىر كېلىش مەنبەسى گور تاغلىق رايونى بولۇپ، زور تۈركۈمدىكى گور مىللىتىدىن بولغان قۇللار بۇ جايدىن خۇراسانغا توشۇلغان. چۈنكى گورلىقلار ئىلگىرى غەيرىي دىن مۇرىتلىرى ھېسابلىناتتى. بۇنىڭدىن باشقا، ئەلۋەتتە يەنە قۇللارنىڭ باشقا كېلىش مەنبەلىرىمۇ بار ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا، قۇل سودىسى بىر خىل پايدا

قوغلىشىش ئىشى بولۇپ ، ھۆكۈمەتمۇ باجدىن نۇرغۇن كىرىمگە ئىگە بولاتتى . تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە ، تۈرك قۇللىرىنى توشۇپ كېلىش ئۈچۈن چوقۇم ھۆكۈمەت تارقىتىپ بەرگەن بىر قېتىم ئىشلىتىش بىلەنلا چەكلىنىدىغان ئالاھىدە رۇخسەت -خېتىنى ئېلىش بەلگىلەنگەن بو . لۇپ ، بۇنداق خەتنى ئېلىش ئۈچۈن 70 دەرھەمدىن 100 دەرھەمگىچە پۇل تاپشۇرۇش شەرت قىلىنغان . كىچىك قىز قۇللارنى توشۇپ كېلىش ئۇ . چۈنمۇ ئوخشاش قىممەتتە باج تۆلەيتتى . لېكىن ئالاھىدە رۇخسەت خېتى ئېلىش ھاجەتسىز ئىدى . ئايال قۇللارنى توشۇپ كېلىش ئۈچۈن 20 دەر . ھەمدىن 30 دەرھەمگىچە پۇل تاپشۇرۇلاتتى .

سامانىيلار خاندانلىقى قۇللۇق تۈزۈمنىڭ قالدۇقلىرى ساقلانغان بىر فېئوداللىق دۆلەت بولۇپ ، چوڭ پېمېشچىك ۋە چوڭ ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مەنپەئىتىگە ۋە كىلىلىك قىلاتتى . لېكىن ئەرەبلەر بېسىپ كىرىشتىن بۇرۇنقى يەر ئاقسۆڭىكى — دېھقانلار ئاللىبۇرۇن زەربىگە ئۇچراپ ، ئاجىزلىشىشقا يۈزلىنگەنىدى . دېھقانلار ئەرەبلەرگە غارشلىق كۆرسەتكەچكە ، ئۇلارنىڭ مال - مۈلكى تارتىۋېلىنىپ ، خەلىپە ھۆكۈمىتىگە مەنسۇپ قىلىنغانىدى . سامانىي جەمەتى خەلىپە ھۆكۈمىتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرنىڭ ئەمەلدارى بولۇش سۈپىتى بىلەن ، ئەڭ چوڭ يەر ئىگىسىگە ئايلىنىپ ، كېيىنكى مەزگىللەردە خەلىپە ھۆكۈمىتىدىن مۇستەقىل بولۇپ ئايرىلىپ چىقىپ ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بېجىنى پۈتۈنلەي سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ دۆلەت خەزىنىسىگە كىرگۈزۈپ ، تەدرىجىي بوسۇندا دېھقانلارنىڭ نەسىر كۈچىنى ئاجىزلاتقاندى . ستانىستىكا قىلىنىشىچە ، سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ تەخمىنەن 45 مىلىيون دەرھەم كىرىمىنىڭ ھەممىسى باغدادقا تاپشۇرۇلماي ، پۈتۈنلەي دۆلەت خەزىنىسىگە كىرگۈزۈلگەن . دۆلەتنىڭ ئاساسلىق خىراجىتى بولغان ئارمىيە ۋە ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىغا بېرىلىدىغان تەمىنات 20 مىلىيون دەرھەمگە يەتكەن . دۆلەتنىڭ كىرىمى گۇمىرۇك (تامۇزنا) بېجىدىن سىرت ، يەنە ئاساسلىق يەر بېجىدىن كەلگەن . ھەرقايسى كېچىكلەردە باج يىغىش ئورگانلىرى تەسىس قىلىنغان . مەسىلەن ، ئامۇ دەرياسى كېچىكىدىن ئۆتىدىغان ھەر بىر تۆگە

ئۈچۈن ئىككى دەرھەم ، ھەر بىر تۆگە ياكى ئات مىنگۈچىنىڭ مېلىدىن بىر دەرھەم باج ئېلىنغان . قۇل توشۇغۇچىلاردىنمۇ مۇناسىپ ھالدا باج ئېلىنغان . يەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى دۆلەت ئىگىلىگەن . يېزا جا- مائە دېھقانلىرى ئەرەبلەرنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە يەر بېجى تاپشۇرغانىدى . خۇسۇسىي يەر ئىگىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى سامان جەمەتىدىن بولۇپ ، بۇلار قەدىمكى دېھقان ئاقسۆڭەكلىرى ، دىنىي رەھبەرلەر ، تۈرك مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىنىڭ قوماندانى ۋە سودىگەرلەر ئىدى . يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي مەنەسپكە ئېرىشكەن غۇلاملار كۆپ مىقداردىكى يەر- لەرنى سېتىۋېلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى . مەسىلەن ، ئارىيۇتل خۇراسان ۋە ماۋرا ئۇنىسەھەر رايونىدا 500 دىن ئارتۇق كەنتنى سېتىۋالغان بولۇپ ، ھەر بىر يېزا - بازاردا ئۇنىڭ بىردىن داچىسى ، بىردىن باغچىسى ، كارۋان سارىيى ۋە مۇنچىسى بار ئىدى . چوڭ ئاقسۆڭەكلەر ، چوڭ سودىگەرلەر كۆپلەپ يەر سېتىۋېلىپ ، دېھقانلارغا ئىجارىگە بەرگەن ھەمدە ئۇلاردىن ئۈلۈشلۈك ئىجارە ھەققى شەكلى بىلەن يەر ئىجارىسى ئالغان . سامانىيلار خاندانلىقى دەۋرىدە ، ئىسلام دىنى ساھەسىدىكىلەرنىڭ يەر - زېمىنى ئىنتايىن كېڭەيگەن بولۇپ ، ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ، ئوتتۇرا ئاسىيادا نۇرغۇنلىغان مەسچىتلەر ، مەدرىسەلەر ۋە مازارلار قۇرۇلغانىدى . فېئودال ھۆكۈمرانلار ۋە پومبىشچىكلار دىنىي ئورگانلارغا يەر - زېمىن تەقدىم قىلىپ بەرگەن بولۇپ ، بۇ خىل يەرلەر « ۋەخپە يەر » دەپ ئاتىلاتتى . نارشاھنىڭ خاتىرىلىشىچە ، ئىسما- ئىل ھەتتا پۈتكۈل ئافشانا كەنتىنى مەدرىسكە ھەدىيە قىلىۋەتكەن . بۇ ئىنتايىن ئاۋات ۋە باي كەنت بولۇپ ، كىرىمى ئىنتايىن كۆپ ئىدى . يۇ- قىرى قاتلام دىنىي ساھەدىكىلەر ئۆزلىرى ئىگە بولۇۋالغان يەر ۋە ۋەخپە يەرلەرنى دېھقانلارغا كۆتۈرۈپ بېرىپ ، ئۇلاردىن كۆپلەپ يەر ئىجارىسى ئال- گاندى .

سودىگەرلەر تەبىقىسىمۇ نۇرغۇنلىغان سودا سارايلىرى ، كارۋان سارايلىرى ، تۇرالغۇ ، يەر - زېمىن ۋە مېۋىلىك باغلارغا ئىگە بولۇۋالغان بولۇپ ، كارۋان سودىسى ، مال يۆتكەش قاتارلىقلارنى كونترول

قىلىۋېلىپ ، كۆپ مىقداردىكى پۇل - بايلىققا ئىگە بولغانىدى . ئۇلارمۇ فېد ئودال پومپىچىكلار سىنىپىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى ھېسابلىناتتى . .

سامانىيلار خاندانلىقى دەۋرىدە ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئاساسىي جەھەتتىن تىنچلىق ھۆكۈم سۈردى . مەسىلەن ، ئىسمائىل دەۋرىدە بۇخارا رايونىدىكى دېھقانلارنىڭ شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى خەلقنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىشى ئۈچۈن ياسالغان سېپىلنى رېمونت قىلىش يۈكى بىرقەدەر يەڭگىللىتىلگەنىدى . ئەرەبلەر بېسىپ كىرگەن دەۋرگە سېلىشتۇرغاندا ، ئۇرۇش - چېدەللەرمۇ روشەن ھالدا ئازايغانىدى . گەرچە دېھقانلار يەنىلا سامانىيلار خاندانلىقى ئۈچۈن ئوردا - قەسىر سېلىش ، مەسچىت ، قەبرى ، باغ ۋە ئاممىۋى قۇرۇلۇشلار ياساشقا سېلىنغان بولسىمۇ ، ئەمما ئۇلارنىڭ بۇ چاغدىكى باج ۋە ئولپانلىرى بۇرۇنقىدەك ئېغىر ئەمەس ئىدى . قول ھۈنەرۋەنلەر ياللانما ئىشچى قوبۇل قىلسا ، ئۇلارغا مۇۋاپىق ئىش ھەققى بېرەتتى . گەردىزىنىڭ ئېيتىشىچە ، بىر مىسكەر ھەر ئايدا 15 دەرھەم پۇل تاپقان . نارشاھنىڭ قەيت قىلىشىچە ، ھۆكۈمەتنىڭ ياردىمى ئاستىدا ، سودا - سېتىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كەنتلەردىكى ئاھالىلەرمۇ يەر - زېمىن سېتىۋالغان . شۇڭا بارتولدۇمۇ ئەينى ۋاقىتتا « خەلقنىڭ ھال - ئەھۋالى خېلى ياخشى ئىدى » دەپ زىكىر قىلغانىدى .

7- بۆلۈم مەدەنىيەتنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشى .

ئىقتىسادنىڭ گۈللىنىشى ۋە خەلق نۇرغۇنلىقىنىڭ ياخشىلىنىشى ، تەبىئىي ھالدا سامانىيلار خاندانلىقى دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن . بۇنىڭغا ئىقتىسادىي جەھەتتىكى سەۋەبلەردىن سىرت ، يەنە ئەينى ۋاقىتتىكى تارىخىي شارائىتمۇ مۇناسىۋەتلىك ئىدى . سامانىيلار خاندانلىقى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر قاتار كىچىك خانلىقلارنىڭ پەيدا بولۇشى ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ پارچىلىنىشىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ ، بۇ خىل پارچىلىنىش X ئەسىردە باشلىنىپ ، X ئەسىرگە كەلگەندە رەسمىي مۇقىملاشقانىدى . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ، ھەرقايسى جايلاردا شەكىللەنگەن خانلىقلار ئۆزئارا توختىماستىن ئۇرۇش

قىلىپ تۇرغانىدى . ھەر قايسى جايلاردىكى پادىشاھلار يەنە ئۆز خانلىقىدىكى نىڭ ئابىرۇيىنى تىكلەش ۋە شۆھرەت قازىنىش ئۈچۈن ، نۇرغۇنلىغان شائىرلارنى ، ئالىملارنى تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەن ھەمدە خان سارىيى ، كۈتۈپخانا قاتارلىق ھەشەمەتلىك قۇرۇلۇشلارنى سالدۇرغانىدى . سامانىيلار خانىدانلىقىنىڭ پادىشاھى ئىسمائىلنىڭ ئۆزىمۇ شائىر ئىدى . پاينەختى بۇخارنى ھەممە بىلىم ئەھلى توپلانغان بىر شەھەر دېيىشكە بولاتتى . سامانىيلار خانىدانلىقى چوڭ بىر كۈتۈپخانا سالدۇرغان ، ئۇنىڭدا نۇرغۇنلىغان كىتابلار ساقلانغان بولۇپ ، دۇنياغا داڭلىق ئىدى . مەشھۇر ئالىم ، ھۆكۈمەت ئىبن سىنا سامانىيلار خانىدانلىقىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىپ ، بۇخارادىكى بۇ پادىشاھلىق كۈتۈپخانىغا كىرىش ھوقۇقىغا ئىگە بولغان . ئۇ ئۆز تەرجىمىھالىدا بۇ كۈتۈپخانىنىڭ ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇپ : « مەن نۇرغۇنلىغان ئۆيىدىن تەركىب تاپقان بىر بىناغا كىردىم . ھەر بىر ئۆيدە ساندۇق - ساندۇق كىتابلار تىزىقلىق ئىكەن ؛ بەزى ئۆيلەردە ئەرەب يېزىقىدىكى كىتابلار ۋە شېئىرىي توپلاملار بار ئىكەن ، يەنە بەزى ئۆيلەردە بولسا قانۇن ساھەسىدىكى كىتابلار ساقلانغانىكەن . ھەر بىر ئېغىز ئۆيىدىكى كىتابلار بىر خىل پەنگە مەنسۇپ ئىكەن . مەن قەدىمكى دەۋردىكى بىر يازغۇچىنىڭ قول يازمىسىنى كۆردۈم ھەمدە ئۆزۈمگە لازىملىق بولغان كىتابلارنى ئاقتۇردۇم . مەن شۇنداق كىتابلارنى ئۇچراتتىمكى ، ئېھتىمال نۇرغۇنلىغان كىشىلەر بۇنداق كىتابلارنىڭ بارلىقىنىمۇ ئۇقمىسا كېرەك . مەيلى ئىلگىرى ياكى ھازىر بولسۇن ، مەن ھېچقاچان بۇنداق كىتابلارنى كۆرۈپ باقمىغان . مەن بۇ كىتابلارنى كۆرۈپ چىقىپ نۇرغۇن بىلىمگە ئىگە بولدۇم ھەمدە ھەر بىر كىشىنىڭ ئۆز ساھەسىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن خەۋەردار بولدۇم » دەپ يازغان . شۇڭا ، ئەينى ۋاقىتتىكى نىشاپۇرلۇق ئابدۇل مالىك بۇخارنى « ئېسىل جەمەت ، مەشھۇر پادىشاھ ۋە مەشھۇر ئالىملار يۇرتى » ① دەپ ئاتىغان . بۇ ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈش ، مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈش ، پەن - تېخنىكىنى

① بۇران : « پارس ئەدەبىيات تارىخى » ، ئىنگلىزچە نەشرى ، 1 جىلد ، 365 -

تەرەققىي قىلدۇرۇشتا پايدىلىق شارائىت ئىدى .

شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى ، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى ئە-
رەبلەر بېسىپ كىرگەن ۋە ئىسلام دىنى تارقالغاندىن بۇيان ، ئىسلام
دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ ، مۇسۇلمان مەدەنىيىتىنىڭ بىر تەركىبىي
قىسمىغا ئايلانغانىدى . شۇڭا ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى بىلەن ئابباسىيلار
خاندانلىقى دەۋرىدىكى ئەرەب مەدەنىيىتى ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر .
ئابباسىيلار خاندانلىقىنىڭ پادىشاھى (خەلىپىسى) مەئۇن ھۆكۈمرانلىق
قىلغان دەۋرىمۇ (مىلادى 813 — 833 — يىللار) ئەدەبىيات — سەنئەت ۋە
پەن — تېخنىكا تەرەققىي قىلغان دەۋر ئىدى . يۇناننىڭ پەلسەپە ۋە پەن —
تېخنىكا كىتابلىرى كۆپلەپ ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان . خەلىپە
مەبلى قايسى مىللەتتىن بولسۇن ، مۇسۇلمان بولسۇن ۋە ياكى خرىستىئانلار
بەھۇدىيلار بولسۇن ، بارلىق ئىختىساس ئىگىلىرىنى قارشى ئالغان .
ئەرەبلەر تەرىپىدىن بوبسۇندۇرۇلغان ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق
جايلاردىكى كىشىلەردىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ ھەمدە ئەرەب تىلىنى
تەتقىق قىلىپ ، ئەرەب تىلىنى پىششىق ئىگىلىگەن نۇرغۇنلىغان ئالىملار
يېتىشىپ چىققانىدى . ئەرەبلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ، ئەرەب تىلى
ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا ۋە دىنىي ئىشلار ساھەسىدە بىر
تۇتاش ئىشلىتىلىدىغان تىلغا ئايلانغان . ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرلىك ئاف-
سۇڭەكلەر ئەرەب تىلىنى پىششىق ئۆگىنىش ئارقىلىق ئەرەب ھۆكۈمرانلار
گۇرۇھى بىلەن بىرلەشمەكچى بولغان . ئالىملار بولسا ئۆز ئەسەرلىرىنى
ئاساسەن ئەرەب تىلىدا يازغان . ئەرەب تىلى خۇددى ياۋروپادىكى لاتىن
تىلىدەك ئەينى ۋاقىتتا پۈتكۈل مۇسۇلمان دۇنياسىدىكى ئورتاق تىلغا ئاي-
لىنىپ ، نۇرغۇنلىغان ئالىملار ئۆز ئەسەرلىرىنى خەلقئاراغا تونۇشتۇرۇش
ئۈچۈن ئەرەب تىلىدا يازغان . ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك
ئەھۋال شۇكى ، IX ئەسىردىن XI ئەسىرگىچە بولغان مەزگىلدە مۇسۇلمان
دۇنياسىدا ئەرەب تىلىدا مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازغان ئالىملارنىڭ كۆپ
قىسمى ئوتتۇرا ئاسىيادىن چىققان . ئەينى چاغدا ، پەقەت ئوتتۇرا ئاسىيا-
لىقلارلا ئەرەب تىلىنى پۇختا ئۆزلەشتۈرۈشكە تىرىشىپلا قالماستىن ، بەلكى

ئەرەب دۆلەتلىرىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن كۆپ ساندىكى ئالىملار ،
 يازغۇچىلار ۋە سەنئەتكارلارمۇ مەدەنىيىتى تەرەققىي قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا
 رايونىغا كەلگەنىدى . چۈنكى بۇ مەزگىلدە سامانىيلار خاندانلىقى ھۆ-
 كۈمرانلىقى ئاستىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادا پەن - مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ
 يۈكسىلىشى ئۈچۈن پايدىلىق شەرت - شارائىت ھازىرلانغانىدى .
 ئەرەب ھۆكۈمرانلىقىنىڭ پارچىلىنىشى ۋە جايلىرىدىكى يەرلىك
 خاندانلىقلارنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ ، يۇقىرىقى ئەھۋاللاردا بىر قاتار
 ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىشكە باشلىدى . بۇ خىل ئۆتكۈنچى دەۋر ئىران مىل-
 لىتىنىڭ كۈچىيىشى ۋە پارس مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى بولۇپ
 ئىپادىلىنىپ ، پارس تىلى تەدرىجىي يوسۇندا ئەدەبىي تىلغا ئايلانغانىدى .
 پارس تىلىنىڭ ئەدەبىي تىلغا ئايلنىشى شەرقىتىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ
 ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ زۇلمىغا قارشى كۈرىشىنىڭ بىر غەلىبىسى بولۇپ ،
 بۇ خىل ئەھۋال تاھىرلار خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردىن
 باشلانغانىدى . ئىلگىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر ئەرەب
 تىلىنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۆگىنىشنى ئەرەب ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىغا يېقىند-
 لىشىش ۋە ئۆز ئورنىنى مۇستەھكەملەشتىكى ۋاسىتىسى قىلغان بولسا ،
 ئەمدىلىكتە ئۆز جايىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئېھتىياجىغا مۇناسىپ بولغان
 يولنى تۇتۇشنىڭ لازىملىقىنى ھېس قىلغانىدى . شۇنىڭ بىلەن تاھىرلار
 خاندانلىقى دەۋرىدە ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىكى خەت - چەك ئىشلىرىدا
 ئەرەب تىلىنىڭ ئورنىنى يەرلىك تىل ئىگىلىگەن ھەمدە ئۆز جايىنىڭ تىلى
 بىلەن شېئىر يېزىش ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى . شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىد-
 دۇكى ، بۇ خىل ئەھۋال ئەرەب خەلىپىسىگە بولغان سىياسىي جەھەتتىكى
 تەھدىت بولۇپ ، يەرلىك مىللەتلەر بۇ خىل ئۇسۇل بىلەن ئەرەب ئىمپېرى-
 يىسىگە نىسبەتەن ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىق ئورنىنى ئىپادىلىگەنىدى .
 سەيكىسىنىڭ قارىشىچە ، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى پارس ئەدەبىياتىنىڭ
 شەكىللىنىشى ساھىبلار خاندانلىقى دەۋرىدىن باشلانغانىدى . پارس
 شېئىرىيىتى سامانىيلار خاندانلىقى دەۋرىدىمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان .
 سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ خانى پارس مىللىتىدىن بولغاچقا ، ئۇلار پارس

تىلىدىكى مۇھىم شېئىرلارنى ساقلاپ قالغان . بۇ مەزگىلدە ، يەرلىك شا-
ئىرلار ۋە ئادەتتىكى زىيالىيلار تەدرىجىي يوسۇندا ئەرەب تىلىنى
ئىشلەتمەيدىغان بولغان ھەمدە ئەرەبلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئۆزلى-
رىنىڭ ئانا تىلى پارس تىلىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن . ئومۇمەن قىلىپ
ئېيتقاندا ، ھىجرىيە IV ئەسىر (مىلادى X ئەسىر) دىن تارتىپ پارس
تىلى مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئەدەبىي تىلغا ئايلانغان .
ئەلۋەتتە ، پارس تىلى ئىشلىتىلىشكە باشلىغاندىن كېيىنمۇ بىر قىسىم
يازغۇچىلار يەنىلا ئەرەب تىلىنى ئىشلەتكەن بۇلار ئاساسلىقى ئوردا شائىر-
لىرى ۋە ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىدىن كېلىپ چىققان بىر قىسىم كىشىلەر
ئىدى . بۇ خىل ئەھۋال تۈپەيلىدىن يەنە بەزى ئىلمىي ئەسەرلەرمۇ ئەرەب
تىلىدا يېزىلغان .

پارس تىلى بىلەن شېئىرىي ئەسەرلەرنى يازغان مەشھۇر
شەخسلەردىن رۇداكى (تەخمىنەن 941 — 860 - يىللار) نى تاجىك
كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ ئاساسچىسى دېيىشكە بولىدۇ . رۇداكى ھازىرقى
تاجىكىستاننىڭ پەنجىكەنت رايونى رۇداك كەنتىدە بىر دېھقان ئائىلىسىدە
دۇنياغا كەلگەن . (بەزىدە رۇداك كەنتى سەمەرقەنتنىڭ ئەتراپىدا
دېيىلىدۇ . ۋاڭ جىياڭنىڭ « پارس كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ ئاساسچىسى
رۇداكى » دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن ، « ئوتتۇرا ئاسىيا ژۇرنىلى » نىڭ
تۇنجى سانىغا بېسىلغان .) ئۇ كىچىكىدىن تارتىپلا ياخشى تەربىيە
كۆرگەن بولۇپ ، ئەرەب تىلىغا پىششىق ئىدى . ئۇ ياش ۋاقتىدا شېئىر
دېكلاماتسىيە قىلىشقا ئۇستا ، ساز چېلىشقا ماھىر بولغاچقا ، خەلق
ناخشىچىسى ، دېكلاماتسىيىچى ، سازەندە دەپ يىراق يېقىنغا داڭق چىقار-
غانىدى . شۇڭا سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ پادىشاھى ناسىر II تەرىپىدىن
ئوردىغا تەكلىپ قىلىنغان ھەمدە ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئوردىدا ئۆت-
كۈزگەنىدى . ئۇ ، بۇ پادىشاھقا ئوخشاش قارامېت ھەرىكىتىنىڭ مۇرىتى
بولغان . ياشلىق دەۋرىدە ئۆز تىلى — دارى پارس تىلى بىلەن شېئىر يې-
زىشنى قېتىرقىنىپ مەشىق قىلغان . نۇرغۇنلىغان داڭلىق شائىرلار ئۇنىڭ
ئوقۇغۇچىلىرى ئىدى . ئۇ ئۆمرىدە نۇرغۇنلىغان شېئىر يازغان بولۇپ ، بە-

زىلەرنىڭ ئېيتىشىچە ، ئۇنىڭ 1 مىليون 300 مىڭ مىسرا شېئىرى ساقلىنىپ قالغان . بەزىلەرنىڭ قارىشىچە ، ئۇنىڭ 700 مىڭ مىسرا شېئىرى بولۇپ ، ئىنتايىن ئاز بىر قىسىملا (پەقەت تەخمىنەن 1000 مىسرا شېئىرىلا) ساقلىنىپ قالغان . لېكىن ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ، قارامېت ھەرىكىتىنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ ئاجىزلىشىشى سەۋەبىدىن ئوردىدىن قوغلانغان .

ئەينى ۋاقىتتىكى ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەنە بىر مەشھۇر شائىر داكىكى (977 - يىلى ۋاپات بولغان) بولۇپ ، تۇغۇلغان يېرى ھازىرغىچە ئېنىق ئەمەس . بەزىلەر ئۇنى سەمەرقەنت ياكى بۇخارادا تۇغۇلغان دەپ قارايدۇ . يەنە بەزىلەر ئۇنى خۇراساندا تۇغۇلغان دەپ قارايدۇ . ئۇ دەسلەپتە سامانىيلار خاندانلىقىغا تەۋە چاغانىيە رايونىنىڭ ھۆكۈمرانىنىڭ قول ئاستىدا خىزمەت قىلغان ، كېيىن سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئوردىسىغا تەكلىپ قىلىنغان . داكىكى لىرىكىلىق شېئىرلىرى بىلەن داڭلىق ، ئۆز ۋەتىنىنىڭ زەردەشت دىنىغا مايىل ئىدى . ئۇ ئىران مىللەتلىرىنىڭ يات مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە زۇلۇمغا قارشى قەھرىمانلىق ئەنئەنىسىنى ئەۋج ئالدۇرۇش ئۈچۈن ، قەدىمكى پارسلارنىڭ پەھلىۋى يېزىقىدىكى ۋە ئەرەب يېزىقىدىكى تارىخىي ماتېرىياللاردىن ، بولۇپمۇ خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەتلەردىن قەدىمكى ئىران خەلقىنىڭ تۇرانلار بىلەن جەڭ قىلغانلىق ھېكايىسى ، « شاھنامە » دىكى پادىشاھنىڭ رىۋايىتى ۋە قەھرىمانلىق ئىش - ئىزلىرى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنى توپلاشقا بەكمۇ ئەھمىيەت بەرگەن . سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ پادىشاھى نوھ (976 — 997) ئۇنىڭ دىن بۇ ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ چوڭ بىر شېئىرىي ئەسەر يېزىپ چىقىشىنى ئۆتۈنگەن . داكىكى نوھنىڭ تەلپى بويىچە 1000 كۈپلىتىش ئارتۇق شېئىر يېزىپ چىققان . VIII X ئەسىردە ياشىغان شائىر ئائۇفى ئۇنىڭ يازغان شېئىرىنى 20 مىڭ كۈپلىت دەيدۇ . بۇ بەلكىم بەك مۇبالىغە قىلىۋېتىلگەن بولۇشى مۇمكىن . لېكىن داكىكى ئاخىرىدا ئۆز ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ بولغۇچە ، 977 - يىلى ئۆزىنىڭ چاكىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن . ئېھتىمال بۇ چاكار ئىسلام دىنىدىكى بۇقىرى قاتلام كىشىلىرىنىڭ

كۆرسەتمىسى بويىچە داكىكىغا قەست قىلغان بولۇشى مۇمكىن . داكىكىنىڭ شېئىرلىرى كېيىن داڭلىق پارس شائىرى فىردەۋىس تەرىپىدىن داڭلىق ئىران تارىخىي داستانى « شاھنامە » قىلىپ يېزىپ چىقىلغان .

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ، يەنە مىلادى X ئەسىردە ياشىغان يازغۇچى شاھ ئارابى ئۆزىنىڭ « دەۋر خەزىنىسى » ناملىق كىتابىدىمۇ سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن شېئىرىي ئەسەرلەرنى يازغان نۇرغۇنلىغان ئوردا شائىرلىرىنى بايان قىلىپ ئۆتكەن .

ئوتتۇرا ئەسىردە ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىلىم - پەن ، دۇنيانىڭ باشقا رايونلىرىدىكىگە ئوخشاشلا ئىنچىكە ، كونا كىتابخانىلارغا ئايرىلمىدى . خان بولۇپ ، بەزى ئالىملار ھەر خىل ئىلىملەردىن خەۋەردار ئىدى ھەمدە ھەر خىل پەنلەر ئومۇمەن پەلسەپىدىن ئايرىلمىغانىدى . ئوخشاشلا ئەينى ۋاقىتتا ، ئەرەب تىلى بىلەن ئەسەر يازغان دۇنياغا مەشھۇر ئالىملارنىڭ كۆپ قىسمى ئوتتۇرا ئاسىيادىن چىققانىدى . مەسىلەن ، خارەزىمىلىك داڭلىق ماتېماتىكا ئالىمى خارەزىمى ، پەرغانىلىك ئەخسەد ئەلى پەرغانى ، بەلخىلىك ئاسترونوم ئەبۇ ماشار جاپپار ئىبنى مۇھەممەت بەلخى قاتارلىقلار . ئەبۇ ماشار جاپپار ئىبنى مۇھەممەد بەلخى دەسلەپتە « ھەدىس » توپلاش بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ ، قىرانلىق دەۋرىدىن باشلاپ باغدادا ماتېماتىكىنى تەتقىق قىلىشقا باشلىغان . كېيىنچە ئاسترونومىيە ئىلمىگە يۈزلەنگەن ھەمدە بۇ جەھەتتە 40 پارچىدەك ئەسەر يازغان . ئۇ 886 - يىلى 100 ياشقا يېقىنلاشقاندا ئالەمدىن ئۆتكەنىدى . فوبەندىلىك ئەبۇل مۇھەممەد X ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى داڭلىق ئاسترونوم ، ماتېماتىك بولۇپ ، پلانىتلارنىڭ ئورنىنى توغرا بېكىتىشكە ئىشلىتىلدىغان ئاسترونومىيە سايمىنى سېكىستوننى ئىجاد قىلغان . بۇ خىل سېكىستانت X ئەسىردىكى تېمۇر خاندانلىقىنىڭ كېيىنكى پادىشاھى ئۇلۇغبەگنىڭ رەسەتخانسىنىڭ مۇھىم سايمىنى قىلىپ ئىشلىتىلگەن . پەيلاسوپ ئەبۇ ناسىر فارابى تۈرك مىللىتىدىن بولۇپ ، سىر دەرياسى ۋادىسىدىكى فاراب كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن . ئۇ ئۆز ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمىنى خۇراسان ، باغداد ، ئالىپۇ قاتارلىق جايلاردا ئۆتكۈزۈپ ، ئاخىر مىلادى 950 - يىلى دەمەشقكە

ئالەمدىن ئۆتكەن . ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسى ئەرەب تىلىدا يېزىلغان . ئۇ ئارستوتىلنىڭ تەلىماتى ۋە يېڭى پالاتۇ مەزھىپىنىڭ پەلسەپە نۇقتىسىنەزەرلىرىنى ئۆزگەرتكەن ، بېيىتقان ھەمدە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلغان . ئۇنىڭ ئەسەرلىرى خېلى بۇرۇنلا لاتىنچىغا تەرجىمە قىلىنىپ ، غەرب دۆلەتلىرىگە تونۇشتۇرۇلغان .

سامانىيلار خاندانلىقى دەۋرىدىكى ئەڭ داڭلىق ئالىم ئىبن سىنا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئۇ 980 - يىلى (سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى) بۇخارا رايونىدىكى ئافشانا كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن . ئۇنىڭ دادىسى سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ بىر ئەمەلدارى بولۇپ ، قارامېت ھەرىكەتسىگە قاتناشقان . شۇ ۋەجدىن ئىبن سىنامۇ كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا بۇ خىل دىنىي مەزھەپنىڭ تەرىپىسىنى ئېلىپ ، خەلققە ھېسداشلىق قىلغان . ئۇ ئەينى ۋاقىتتا ناھايىتى كۆپ تەرەپلىمە تەرىپىگە ئىگە بولغان ھەمدە كۆپلىگەن پەلسەپە كىتابلىرىنى ئوقۇغان ، 18 يېشىدىلا بىر قاپلىيەتلىك تېۋىپ بولۇپ يېتىشىپ چىققان . ئۇ سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ پادىشاھى نوھنىڭ كېسەلنى داۋالاپ ساقايتقانلىقى ئۈچۈن سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ بۇخارا دىكى دۆلەت كۈتۈپخانىسىغا كىرىش ھوقۇقىغا مۇبەسسەر بولغان . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ، ئۇ بۇ كۈتۈپخانىدا ئىلىم تەھسىل قىلىپ ، ئۆز زامانىسىدىكى ئەڭ بىلىملىك ئالىم بولۇپ يېتىشىپ چىققان . ئىبن سىنا يالغۇز داڭلىق تېۋىپلا بولۇپ قالماستىن ، بەلكى يەنە پەيلاسوپ ، شائىر ۋە سىياسىي ئەرباب ئىدى . x ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ، قاراخانىيلار خاندانلىقىدىكى تۈركلەرنىڭ بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىشى سەۋەبىدىن ئۇ بۇخارادىن ئىراندىكى ھەمدە ئافغانغا كېلىپ ئەمەلدار بولغان . ئاخىر 1037 - يىلى ۋاپات بولغان . ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئەرەب تىلىدا يېزىلغان ، ئاز بىر قىسىملا پارس تىلىدا يېزىلغان . ئۇ جەمئىي 99 پارچە كىتاب يېزىپ چىققان ، پەلسەپە ، ئاسترونومىيە ، ماتېماتىكا ، تىلشۇناسلىق ، دىنشۇناسلىق قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . پەلسەپە جەھەتتە ئۇ قەدىمكى پەيلاسوپلار بولۇپمۇ ئارستوتىلنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسىگە ۋارىسلىق قىلغان . ئۇ تەجرىبە ۋە پاكىتقا ئەھمىيەت بەرگەن ،

ئۇنىڭ پارس تىلىدا يېزىپ چىققان « كىتابئوش شىپا » (جانغا شىپالىق بەرگۈچى قامۇس) دېگەن كىتابى لوگىكا ، ماتېماتىكا ، ئاسترونومىيە ھەتتا تەبىئەتشۇناسلىق قاتارلىق ساھەلەرگە چېتىلغانىدى . ئۇ مەسىلىلەرنى ئىدراكىي ئۇسۇلدا ھەل قىلىشنى تەشەببۇس قىلغان ، مەيلى شەرق ئەللىرى ياكى غەرب ئەللىرىدە بولسۇن ، ئەينى ۋاقىتتىكى ئەڭ داڭلىق پەيلاسوپ ھېسابلانغانىدى . تىببىي ساھەدە ئۇ ھېپىگرات ۋە گا-لۇنغا ۋارىسلىق قىلغان . ئۇنىڭ تىببىي ساھەسىدىكى ئەسىرى « ئەل قانۇن پىتتىب » (مېدىتسىنا قانۇنى) ياۋروپادا لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ ، كۆپ قېتىم نەشر قىلىنغان . « ئەل قانۇن پىتتىب » نىڭ تەرجىمە ئەسلى نۇسخىسى 1593 - يىلى رىمدا نەشر قىلىنغان . IV X ئەسىرنىڭ كېيىنكى 30 يىلىدا يەنە لاتىنچە 15 نۇسخا تەرجىمە نەشرى ، ھېپىرايچە بىر نۇسخا تەرجىمە نەشرى چىققان . ھازىر ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخىسى بار .)

II X ئەسىردىن VII X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان 600 يىل جەريانىدا بۇ كىتاب پۈتكۈل ياۋروپادا تېۋىپلارنىڭ دەرسلىك كىتابى ۋە قوللانمىسى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەنىدى . ئىبن سىنا كۆپ تەرەپلەردىن يېتىشكەن داڭلىق ئالىم بولۇپ ، ئۇنى « ئېنىسكلوپېدىك ئالىم » دېيىشكىمۇ بولىدۇ . ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ پەخرى بولۇشقا مۇناسىپ .

سامانىيىلار خاندانلىقى دەۋرىدە ، تارىخشۇناسلىق ۋە گېئوگرافىيىنىڭ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشىشى جەھانى ۋە بالامدىن ئىبارەت ئىككى تارىخچى ۋەزىرنىڭ تەشەببۇسى ۋە قوغدىغانلىقىنىڭ مەھسۇلىدۇر . بالامى (مىلادى 974 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) يالغۇز تا-رىخچىلا بولۇپ قالماستىن ، بەلكى ئۇ يەنە ئىلمىنى ، ئىختىساسلىقلارنى ھۆرمەتلەشنى تەشەببۇس قىلغان . شۇڭا ئۇ خەلق تەرىپىدىن « ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ھامىيسى » دەپ ئاتالغان . ئۇ مىلادى 963 - يىلى تەبەرىنىڭ تەرىپىدە تىلىدا يېزىلغان مەشھۇر تارىخىي ئەسىرىنى پارس تىلىغا تەرجىمە قىلغان . تەبەرى (838 - 923) ئامۇدا تۇغۇلغان بولۇپ ، ئۇ مەشھۇر بىر تېئولوگ (ئىلاھىيەتشۇناس) ئىدى . ئۇ يازغان « تاۋارىخ »

(فېڭ چېڭجۇن « تەبەرى يىلنامىسى » دەپ تەرجىمە قىلغان .) ناملىق ئەسەرنىڭ ئەرەبچە ئەسلى نامى « Tarikh al Rusul wa al Mulk » بولۇپ ، « ئەۋلىيا ۋە پادىشاھنىڭ تارىخى » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . بۇنىڭدا دۇنيا بىنا بولغاندىن تارتىپ تاكى مىلادى 915 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ماتېرىياللار ئىنتايىن مول ، ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا ئائىت مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . تەبەرىنىڭ يەنە « تەفسىر تەبەرى » (« قۇرئان » غا « تەبەرى شەرھىسى ») ناملىق ئەسىرىمۇ بار ئىدى . ئەمما بالامى تەبەرىنىڭ تارىخىنى ۋە ئۆز دەۋرىگىچە داۋاملاشتۇرالمىغان (تەبەرىنىڭ ئەسىرىنىڭ داۋامىنى كۆرسىتىدۇ) . تەبەرىنىڭ « تەفسىر تەبەرى » ناملىق كىتابىنىڭ پارىسچە تەرجىمە نۇسخىسىنى زوتېنېرگ فرانسۇز تىلىغا تەرجىمە قىلغان . تەبەرىنىڭ كىتابىنىڭ ئەسلى ئەرەب تىلىدىكى ئەسلى نۇسخىسى نەشر قىلىنغاندىن كېيىن ، بالامىنىڭ تەرجىمىسىنى ئىشلىتىشنىڭ رولى قالماي .

سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ پايتەختى بۇخارانىڭ تارىخىنى يېزىپ چىققان تارىخچىلاردىن ئابۇ ئابدۇللا مۇھەممىدى بىننى ئەخمەدى بىننى سۇلايمان (بۇخارالىق بولۇپ ، 924 - يىلى ۋاپات بولغان) ۋە ئەبۇ بەكرى نارشاھى (959 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) لار بار . نارشاھى ھىجرىيە 333 - يىلى (مىلادى 943 - 944 - يىللار) سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ پادىشاھى نوھقا ئەرەبچە يېزىپ چىققان « بۇخارا تارىخى » دېگەن ئەس . بىرىنى تەقدىم قىلغان بولۇپ ، بۇ كىتابنىڭ تىلى ئۆتكۈر ، مەزمۇنى ئىنتايىن مول ئىدى . مەزكۇر كىتابتا بۇخارانىڭ ئەسلى ئەھۋالى ، ئارتۇقچىلىق تەرەپلىرى ، مەشھۇر جايلار ، بۇخارانىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار ھەمدە ھەدىستىكى بۇخاراغا ئائىت مەزمۇنلار بايان قىلىنغان . II x ئەسىردە ، خەلقلەرنىڭ ھەممىسى ئەرەب تىلى - يېزىقىدىكى كىتابلارنى ئوقۇشنى پادىشاھ تۇرمايدىغان بولۇپ قالغان بولۇپ ، بۇ مەزگىلدە كۇباۋى ئىسىملىك يازغۇچى نارشاھىنىڭ « بۇخارا تارىخى » ناملىق كىتابىنى پارس تىلىغا تەرجىمە قىلغان . تەرجىمە جەريانىدا ئەسلى نۇسخىسىدىكى « ئوقۇسا ئۇيغۇرسىنى كەلتۈرۈپ قويىدىغان » قىسىملارنى چىقىرىۋەتكەن . بارتولد .

نىڭ خاتىرىلىشىچە: « نارشاھنىڭ ئەسەرلىرى دەھرى پادشاھ ئۈچۈن يېزىلغان بولۇپ، ئىخلاسمەن دىندارلار تېخى ھۆكۈمرانلىق ئورۇنى پۈ- تۈنلەي ئىگىلىمىگەندى. مەزكۇر كىتابنىڭ ئەسلى نۇسخىسى باشقا شەھەرلەرنىڭ تارىخىغا قارىغاندا كۆپ تارىخىي ماتېرىياللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئەرەبىلەرنىڭ بويىسۇندۇرۇش ئۇرۇشلىرىنى نارشاھى بەزىدە تەبىرىدىنمۇ تەپسىلىي بايان قىلغان. شۇندىكى تەبىئىيىكى، نارشاھى تېخى كەڭرى تارقالمىغان ئەرەب تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىن پايدىلانغان. ھەتتا بىر جايدا مەدىنىنى تىلغا ئالغان. شۇڭا پارسچىگە تەرجىمە قىلغۇچى بەزى مۇناسىۋەتسىز قىسىملارنى چىقىرىۋېتىپ، باشقا تارىخىي ماتېرى- ياللارغا ئاساسەن ئەسەرنى تولدۇرۇلغان. تولۇقلانغان قىسمىدا بىز ئۈچۈن ئەڭ كېرەكلىك بولغىنى » بۇخارا نىڭ قەدىمكى زامان تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار (نىشاپۇرنىڭ) ئىلىم - پەن خەزىنىسىنى ئى- گىلىپ) ناملىق كىتابىدىن ئېلىنغان) ۋە مۇغەننا ھەققىدىكى بايانلاردۇر » (بارتولدى: « مەۋگۇل ئىستېلاسى دەۋرىدىكى تۈر- كىستان »، ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخىسى، 14 - 15 - بەتلەر) بۇ كىتابنىڭ ھازىر قوردې تەرجىمە قىلغان ئىنگىلىزچە تەرجىمە شەرىھى نۇسخىسى بار .

بۇنىڭدىن باشقا، « غايىب بولۇش ۋە ناسىبولارنىڭ رىقابىتى » ناملىق ئەسەرنىڭ يازغۇچىسى ئەبۇ خالىس ئاساد بىننى ھەمدۇيا ئەل ۋارشىنى (937 - يىلى ۋاپات بولغان) ۋە « ئەلى كافى » ناملىق كىتابنى يېزىپ چىققان ئەبۇ ئەخمەد بىننى سەيىد ئالكادى (957 - يىلى ۋاپات بول- خان) قاتارلىق تارىخچىلار ئۆتكەن بولۇپ، ئەبۇ ئەخمەد بىننى سەيىد ئالكادىنىڭ « ئەلى كافى » ناملىق كىتابىدا خارەزىمنىڭ تارىخى تەپسىلىي بايان قىلىنغان. سامانىيلار خاندانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن چىققان يازغۇچىلار كېيىن تونۇشتۇرۇلدى .

سامانىيلار خاندانلىقى دەۋرىدە، ئوتتۇرا ئاسىيادا گېئوگرافىيە تا- رىخشۇناسلىققا قارىغاندا تېخىمۇ تەرەققىي قىلغان. خەلىپە ئىمپېرىيىسىنىڭ تەۋەلىكىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نۇرغۇنلىغان مۇسۇلمان گېئوگرافلار ئەرەب

گېئوگرافىلارنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرىغان . خېلى بۇرۇنلا ، مۇسۇلمانلارنىڭ تارىخ - جۇغراپىيە ئىلمى «قۇرئان» نى تەتقىق قىلىشقا ئەگىشىپ ئۇزۇلۇكسىز تۈردە تەرەققىي قىلىشقا باشلىغانىدى . مۇسۇلمانلارنىڭ سودا ۋە ساياھەت ئىشلىرى بىلەن نۇرغۇنلىغان جايلارغا بېرىشى سەۋەبىدىن ، جۇغراپىيە ئىلمى تېخىمۇ تەرەققىي قىلغان . ئەرەبلەر گىرېتسىيە ۋە رىمدىكى ئارستوتىل ، پتولېمى قاتارلىق پەيلاسوپ ۋە گېئوگرافلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلىپ ، ئۇلارغا ۋارىسلىق قىلغان . ئەرەبلەر يەنە قەدىمكى سوغدىلاردىن جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىغا دائىر ئەھۋاللارنى ئىگىلەپ ، بۇ جەھەتتە غەرب ئەللىرىنىڭ شەرق ئەللىرىگە بولغان تونۇشىنى كۈچەيتتى .

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان خارەزمى ماتېماتىك بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى يەنە داڭلىق گېئوگراف ئىدى . ئۇنىڭ ئەجدادلىرى زەردەشت دىنىغا ئېتىقاد قىلغان بولغاچقا ، ئۇ يۇنان مەدەنىيىتىگە قارىغاندا ھىندىستان ۋە ئىران مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە كۆپرەك ئۇچرىغان . ئۇ مىلادى XI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا باغدادتا تۇرغان . 847 - يىلىدىن كېيىن ئالەمدىن ئۆتكەن . ئۇنىڭ گېئوگرافىك ئەسەرلىرى پتولېمى يازغان كىتابلار ئاساسىدا يېزىلغان ، يەنە بەزى يېڭى ماتېرىياللارمۇ قوشۇلغان . ئۇ قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر - جاي ناملارنى بىرلىككە كەلتۈرمەكچى بولغان ، لېكىن كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرى چەكلىك بولغاچقا ، مۇكەممەل بولمىغان . ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئەرەب گېئوگرافىيىسىگە ئاساس سالغان . بۇنىڭدىن باشقا ، خۇراساننىڭ باش ۋالىيسى ئەلى بىننى ئەيسا (796 - 807) نىڭ كاتىپى خابۇس بىننى مەنسۇر مەرۋەزى توپلاپ يازغان « خۇراساندىكى باج - سېلىقلار توغرىسىدا » ناملىق كىتابمۇ بىرقەدەر بۇرۇن يېزىلغان ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

يەنە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان گېئوگراف تاممىدۇر . تاممىنىڭ ھاياتى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇماتلار يوق . ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى تامم بىننى بەھرار مۇتتاۋى . ئۇ ئەرەب ئىستېلاچىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرغان مەزگىلدىكى بىر پىدائىي بولۇشى مۇمكىن . ئۇ يەنە ئەڭ بۇرۇن توققۇز

ئوغۇزلار رايونىغا بارغان ئەرەب ، ۋاقتى مىلادى 821 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ . ئۇنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە ياقۇتنىڭ « جۇغراپىيە لۇغىتى » ۋە ئىبىن ئەلى فاجىخنىڭ جۇغراپىيە ئەسەرلىرىدىكى بىر قىسىم مەزمۇنلار نەقىل كەلتۈرۈلگەن ۋە ساقلانغان . ئۇنىڭ خاتىرىسىدىكى ئەھۋاللاردىن كېيىن ئىبىن كىردازبەگ ، كۇداما ۋە مىسار قاتارلىق كىشىلەر پايدىلانغان . ئىبىن كىردازبەگ (؟ — 820) باغدادتىكى خەلىپە ئوردىسىدا ئەمەلدار بولغان . كېيىن بىر ئۆلكىنىڭ پوچتا ئەمەلدارى بولغان . ئۇ « يول ۋە بەگلىكلەر تەزكىرىسى » ناملىق كىتابنى يېزىپ چىققان . بۇ كىتابتا ئوتتۇرا ئاسىيادىن جۇڭگوغا ۋە توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پايتەختىگە بارىدىغان يوللار تەپسىلىي بايان قىلىنغان . ئەمما ئاپتور ئۆزى بۇ يوللارنى بېسىپ باقمىغان . ئۆزى توپلىغان ۋە كۆرگەن ماتېرىياللارغا ئاساسەن يېزىپ چىققان بولغاچقا ، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان يەرلىرىمۇ بار .

يۇقىرىقىلار سامانىيلار خاندانلىقى دەۋرىدىكى تەسىرى بار ۋە ئۆز ئارا ۋارىسلىق قىلىش مۇناسىۋىتىگە ئىگە ئەرەب گېئوگرافلىرىدۇر . ئوتتۇرا ئاسىيادا بولسا ، سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ۋەزىرى جەھاننىڭ تەشەببۇسلىرى ئەينى ۋاقىتتىكى گېئوگرافىيە ئىلمىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور رول ئوينىغان . سامانىيلار خاندانلىقى قارلۇقلار بىلەن قوشنا بولۇپ ، ئىلگىرى قارلۇقلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە ناھايىتى دىققەت قىلىپ كەلگەنىدى . سامانىيلارنىڭ مەقسىتى « قوشنا مەملىكەتلەرگە ھۇجۇم قىلىش ۋە يىراقتىكى ئەللەر بىلەن يېقىنلىشىش » تاكتىكىسىنى قوللىنىپ ، قارلۇقلارنى ئاجىزلىتىش ئىدى . جەھاننى دەل بۇ خىل ئۇسۇلدىن پايدىلىنىپ ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى گۇدەن ۋە سۇڭ سۇلالىسىدىكى جاۋرۇشىغا ئوخشاش « چەت ئەللىكلەرنى چاقىرىپ ، ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولۇش » چارىسى بويىچە ماتېرىيال توپلىغان . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئۇ يەنە ئىبىن كىردازبەگ قاتارلىق گېئوگرافلارنىڭ ئەسەرلىرىدىنمۇ پايدىلانغان . جەھاننىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن گېئوگراف بەلىشى (850 — 934) مۇ كېيىنكى گېئوگرافلارغا ئىنتايىن زور تەسىر كۆرسەتكەن .

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن X ئەسىردىكى ساياھەتچى مسار ئۆزىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە ، بۇ خارادىن جۇڭگونىڭ گەنسۇغا بارىدىغان يول بويىدىكى ئۇلۇسلارنىڭ جايلىشىش ئەھۋالىنى بايان قىلغان . جۇڭگو ئالىملىرىدىن جاڭ شىڭلاڭ ، فېڭ چىڭجۈن ۋە سېن جۇڭمىن قاتارلىقلارمۇ بۇ ھەقتە تەتقىقات ئېلىپ باردى . ئەمما ساياھەت خاتىرىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئىسمى ، يەر - جاي ناملارى بەك قالايمىقان بولۇپ ، ھازىرچە بىر يەكۈن چىقىرىش ئىنتايىن تەس . شۇڭا يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ ، ئەلۋەتتە . مسارمۇ تا . مېنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدىن پايدىلانغان .

ئەڭ ئاخىرىدا « ھۇدۇدۇلئالەم » (« دۇنيادىكى رايون چېگرىلىرى تەزكىرىسى ») ناملىق پارس تىلىدا يېزىلغان بىئوگرافىك ئەسەرنى تو . نۇشتۇرۇپ ئۆتەيلى . بۇ كىتاب 1892 - يىلى بۇ خارادىن تېپىلغان بولۇپ ، ئىككىنچى يىلى روسىيىلىك شەرقشۇناس ئا . گ . تومانسكى تەرىپىدىن ئېلىپ كېتىلگەن . رۇسچە تارىخى ماتېرىياللاردا « تومانسكى كۆچۈرۈلمە نۇسخىسى » دەپ ئاتالغان . بۇ كۆچۈرۈلمە نۇسخا بىلەن باشقا ئۈچ كىتاب بىر - بىرىگە باغلانغان ، ئاپتورنىڭ ئىسمى يېزىلمىغان . ئەمما كىتابنىڭ يېزىلغان يىلى ھىجرىيە 372 - يىلى (مىلادى 982 - 983 - يىللار) دەپ يېزىلغان ھەمدە گوزان دېگەن جايدىكى فەرىغۇن خاندانلىقىنىڭ ئەمرى ئەبۇل خالىس مۇھەممەد ئىبىن ئەھمەدكە تەقدىم دەپ يېزىلغان . ئاپتور ئۆزى ساياھەتچى ئەمەس ، ئەمما ئۇ بۇرۇنقىلارنىڭ ئەسەرلىرى ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارغا ئاساسەن بۇ كىتابنى يېزىپ چىققان . كىتاب جەمئىي 61 باب بولۇپ ، بىرىنچى بابى كىرىش سۆز ، ئىككىنچى بابتىن سەككىزىنچى بابقىچە دۇنيادىكى رايونلارنىڭ ئايرىمىسى ، دېڭىز - ئوكيانلار ، ئاراللار ، تاغ تىزمىلىرى ، دەريالار ۋە قۇملۇقلار بايان قىلىنىدىغان . توققۇزىنچى بابتىن باشلاپ ھەرقايسى رايونلار بويىچە بايان قىلىنىغان . بايان تەرتىپى شەرقتىن غەربكە بولغان . بۇ بايتا يەنە جۇڭگو ھەققىدە توختالغان . ئونىنچى بابتىن كېيىن ، ھىندىستان ، تۈبۈت ، توققۇز ئوغۇز ، تاتار ، ياغما ، خاككاسلار ، قارلۇق ، چىگىل ۋە تۈركەشلەر

بايان قىلىنغان . ئون سەككىزىنچى بابتىن يىگىرمە ئىككىنچى باقىچە ، سىبىرىيىدىكى ھەر قايسى تائىپىلەر ئۈستىدە توختالغان . كېيىنكى بايلاردا خۇراسان ، ماۋرا ئۈننەھر ، ئىران ، ئىراق ، ئەزەربەيجان ، ئەرمېنىيە ، ئەرەب ، شىمالىي ئافرىقا ، ئىسپانىيە ، ۋىزانتىيە ، سىلاۋيان ، قىپچاق دالا-سىدىكى خانلىقلار ۋە شەرقىي ئافرىقا قاتارلىق ئەللەر ئۈستىدە توختالغان . يىغىنچاقلاپ ئېيتقاندا ، بۇ كىتاب دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىنى تونۇشتۇرغان بىر بېئوگرافىك ئەسەر بولۇپ ، ئەينى ۋاقىتتىكى شىمالىي ۋە جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەسى ھەمدە ئاتلانتىك ئوكياندىن باشقا دۇنيانىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىنى تونۇشتۇرغان . ئاپتور مىلادى X ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ياشىغان بولۇپ ، ئۇ ئۆز ئەسىرىدە بىزنى ئەينى ۋاقىتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ رېئال ئەھۋالى توغرىسىدىكى ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىگەن . ئەمما ئاپتورنىڭ كەمچىلىكى شۇكى ، مەزكۇر ئەسەردە ئوخشاش بولمىغان دەۋردىكى ماتېرىياللار ۋە بەزى ئەھۋاللار ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن ، ئۆز ئارا قارىمۇ قارشى قىلىپ قويۇلغان . بەزىدە ھازىرقى زاماندىكى ئەھۋاللار بايان قىلىنغان بولسا ، ئاساسلانغان ماتېرىياللار ئەمەلىيەتتە بۇرۇنقى دەۋردىكى خانلىقلارنىڭ ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرگەن . شۇڭا ئالىملار بۇ كىتابتىكى ماتېرىياللاردىن پايدىلانغان ۋاقىتتا ، ماتېرىياللارغا بولغان پەرق ئېتىشىنى كۈچەيتىش كېرەك . گەرچە مۇشۇنداق بولغان تەقدىردىمۇ بۇ كىتاب يەنىلا ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن قىممەتلىك ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

بۇ كىتاب 1930 - يىلى لېنىنگرادتا فوتو باسما قىلىپ چىقىرىلغان بولۇپ ، كىرىش سۆز قىسمىنى بارتولد يېزىپ بەرگەن . كېيىن ئەنگلىيەلىك ئالىم مىنورسكى تەرىپىدىن ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلىنىپ ، 1937 - يىلى ئۈنجى نەشرى چىققان . 1970 - يىلى لوندوندا بوسفورس تەرىپىدىن تۈزۈلگەن ئىككىنچى نەشرى نەشرىدىن چىققان . ئىنگلىزچە نۇسخىسىدا تەرجىماننىڭ تەپسىلىي ئەھۋالى بېرىلگەن . بارتولد بۇ كىتاب ھەققىدە توختىلىپ : « بۇ قىزىقارلىق ئەسەرنىڭ مۇھىملىقى شۇ يەردىكى ، ئۇ

ساقلىنىپ قالغان ئەرەبچە جۇغراپىيە ئەسەرلىرىگە قارىغاندا تۈركىي خەلق-
لەرنىڭ ياشىغان جايلىرى ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى غەيرىي مۇسۇلمانلار
ھەققىدە ئىنتايىن تەپسىلىي چۈشەندۈرۈش بەرگەن» ① دېگەن .

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلار پەقەت سامانىيلار خاندانلىقى دەۋرىدىكى
ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم مۇۋەپپەقىيەتلىرى . ئەمەلىيەتتىكى
مەزمۇنلار بىز بۇ يەردە بايان قىلىپ ئۆتكەن مەزمۇنلاردىنمۇ كۆپ ۋە مول .
شۇڭا خەلقئارادىكى ئالىملار بۇ مەزگىلدىكى تارىخنى سۆزلىگەندە بۇ
دەۋرنى ھەمىشە ئەڭ گۈللەنگەن دەۋر دەپ تەرىپلىشىدۇ ھەمدە بۇ مەز-
گىلدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئالدىغا
قويۇشىدۇ . بۇ ئەلۋەتتە مۇبالىغە ئەمەس .

دىن ۋە تىلنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن جۇڭگونىڭ ئىچكى را-
يونلىرىدىكى خەنزۇلارنىڭ بۇ دەۋردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا بولغان
تونۇشى چوڭقۇر بولمىغان . بۇ يەردە ئېلىپ بېرىلغان يۈزەكى تونۇشتۇ-
رۇش كۆپ قىسىم كىشىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا يەنىلا زۆرۈردۇر .

① « بار تولىد ئەسەرلىرى » . رۇسچە نەشرى ، 1 - جىلد ، 58 - بەت .

سامانىيلار خاندانلىقى خانلىرىنىڭ ئەسەبنامىسى
(مىلادى - ھىجرىيە)

250 يىللار	864 — 279	892	ناسر
279 يىللار	892 — 295	907	ئىسمائىل
295 يىللار	907 — 301	914	ئەخمەد
301 يىللار	914 — 331	943	ناسر II
331 يىللار	943 — 343	954	نوھ
343 يىللار	954 — 350	961	ئابدۇل ئەلى مالىك
350 يىللار	961 — 366	976	مەنسۇر
366 يىللار	976 — 387	997	نوھ II
387 يىللار	997 — 389	999	ئەبۇل خالىس مەنسۇر
389 يىللار	999 — 369	999	ئابدۇل مالىك
390 يىللار	1000 — 395	1005	مۇنتەسىر

8- بۆلۈم سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ يىمىرىلىشى

مىلادى X ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ سامانىيلار خاندانلىقى زاۋاللىققا قاراپ يۈزلەندى. خاندانلىقنىڭ سودا - سېتىق ئىشلىرىمۇ ئىچكى مالىمانچىلىق تۈپەيلىدىن خارابىلىشىپ، كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىپ بېرىۋاتقان خاندانلىقنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن تۈرك سەركەز - دىلىسىرى ئوتتۇرىسىدىكى جەڭ سامانىيلار خاندانلىقىنى ئاجىزلىتىۋەتتى. مىلادى 943 - يىلى تەختكە چىققان نوھ دەسلەپتىلا قىيىن شارائىتقا دۇچ كەلدى. ئالدى بىلەن ئۇ مالىسىيە جەھەتتىكى قىيىنچىلىققا دۇچ

كەلدى . 942 - يىلى دۆلەت خەزىنىسى ئوغۇرلاندى ھەمدە كېيىنكى ھەر قايسى جايلاردىكى قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرىنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن كۆپ مىقداردا ئىقتىساد سەرپ قىلىندى . بۇنىڭ بىلەن سامانىيلار خاندانلىقى كىرىمىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن 942 - يىلىدىن باشلاپ ئاھالىلەردىن يىلىغا ئىككى قېتىم ئولپان يىغدى . مەقدىزى بۇ ھەقتە توختىلىپ : بۇ زايوم تارقىتىش شەكلى بىلەن مۇددەتتىن بىر يىل بۇرۇن باج يىغىۋېلىش ئۇسۇلى بولۇپ ، ھۆكۈمەت ھېچقاچان بۇ زايومنى قايتۇرۇپ باقمىغان دەپ زىكىر قىلغان . دەرۋەقە ، دۆلەتنىڭ چىقىمى كىرىمىدىن ئېشىپ كېتىپ ، دائىمىي قوشۇنلار ، ھەتتا مۇھاپىزەتچى قىسىلار تەمىناتقا ئىگە بولالماي ، قوشۇندا نارازىلىق كەيپىياتى شەكىللەنگەن . قوشۇندىكىلەر بۇ ئىشنىڭ ھەممىسىنى باش ۋەزىردىن كۆرگەن . نەتىجىدە نوھ ئەسكەرلەرنىڭ غەزىپىنى پەسەيتىش ئۈچۈن ، باش ۋەزىرنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىشقا مەجبۇر بولغان .

بۇ مەزگىلدە ، خۇراساندا يەنە قارشىلىق كۆرسىتىش ۋە ھاكىمىيەت تارتىۋېلىش ئۇرۇشلىرى يۈز بەردى . ئەسلىدە چاغانىيەدىكى چوڭ فېئودال ئەبۇ ئەلى سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ خۇراساندىكى نائىبى بولۇپ ، ئۇنىڭ خەلققە قىلمىغان ئەسكىلىكلىرى قالمىغانىدى . شۇڭا مىلادى 945 - يىلى خۇراسان خەلقى نوھقا ئەبۇ ئەلنىڭ جىنايىتى قىلمىشلىرى توغرىلۇق ئىسكايەت قىلغاندا ، نوھ ئۇنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىۋېتىشنى قارار قىلغان . لېكىن ئەبۇ ئەلى ئەينى چاغدىكى ئەسكەرلەرنىڭ نارازىلىقىنى ۋە نوھنىڭ ھەربىي كۈچ ئىشلىتىشكە قادىر ئەمەسلىكىنى ئويىدىن بىلگەچكە ، ئۆزىگە بەك ئىشىنەتتى ھەمدە نوھنىڭ تاغىسى ئىبراھىم بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ، سامانىيلار خاندانلىقىدىن نارازى بولغان بىر بۆلۈك قوشۇنلارنىڭ ھىمايىسىدە مىلادى 947 - يىلى پايتەخت بۇخاراغا ھۇجۇم قىلدى . نەتىجىدە نوھ ئىلا جىسىزلىقتىن سەمەرقەنتكە قېچىپ كەتتى .

ئەبۇ ئەلى قاتارلىقلار بۇخارا ئىككى ئاي ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ، ئاخىر خەلقنىڭ قارشىلىقى تۈپەيلىدىن بۇخارادىن چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى . ئەمما ئىبراھىم بىلەن نوھنىڭ قېرىنداشلىرى يەنىلا

بۇ خارادا قالدى . ئۇزاق ئۆتمەي نوھ بۇ خارغا قايتىپ كېلىپ ، ئىبراھىم ھەم ئىككى قېرىندىشىنى ئۆزىگە تارتتى . ئەبۇ ئەلى بەلخكە چېكىنىپ ، بۇ جاينىڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ قوللىشى ئاستىدا بۇ خارغا يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلىپ مەغلۇپ بولدى . ئەبۇ ئەلى يەنە بەلخكە چېكىنىپ ئامۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ھەر قايسى ئۆلكىلەر بىلەن بىللە سامانىيلار خاندانلىقىغا قارشى تۇردى . ئاخىر ئىككى تەرەپ سۆلھ تۈ-زۇپ ، 948 - يىلىنىڭ ئاخىرى ئۇرۇش توختاتتى . 951 - يىلى ئەبۇ ئەلى قايتىدىن خۇراساننىڭ ئائىلىقىغا تەيىنلەندى . ئەبۇ ئەلى خۇراساننىڭ نا-ئىبلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغاندىن كېيىن ، ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ خۇراساندىكى ھەر قايسى مەسچىتلەردە خەلىپە مۇتەرىزنىڭ نامىغا قۇتبە ئوقۇشنى بۇيرۇپ ، ئۆزىنىڭ سامانىيلار خاندانلىقىغا بېقىنمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى .

نوھ 954 - يىلى 8 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئالەمدىن ئۆتۈپ ، ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇل ئەلى مالىك تەختكە ۋارىسلىق قىلدى . ئۇ تەختكە چىققاندىن كېيىن ئەبۇ ئەلىنى مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلاپ ، ئۇنىڭ ئورنىغا بەكرى ئىسىملىك كىشىنى خۇراساننىڭ ئائىلىقىغا تەيىنلىدى .

ئابدۇل ئەلى مالىك ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىل (954 — 961) دە ، سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ بارلىق ھوقۇقى دېگۈدەك تۈرك مۇھاپىزەتچى قوشۇنلىرى سەركەردىلىرىنىڭ قولىدا ئىدى . ھەتتا ۋەزىر تەيىنلەش ئىش لىرىمۇ ئۇلارنىڭ كونتروللۇقىدا بولدى . يېڭىدىن تەيىنلەنگەن خۇراساننىڭ ئائىبى بەكرى تۈرك مۇھاپىزەتچى قوشۇنلىرىنى مەنسىمىگە گەنلىك جىنايىتى بىلەن چوڭ ھاجىپ ئالىپتېكىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى . ئەينى چاغدا چوڭ ھاجىپ ئالىپتېكىن قوشۇلمىسا ، ھەرقانداق ئىشنى بېجىرىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى . ئالىپتېكىن تۈرك قۇل بولۇپ ، پەيدىن-پەي چوڭ ھاجىبلىققا كۆتۈرۈلگەن . بۇ سەركەردە سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئەمەلىيەتتىكى ھۆكۈمدارى ئىدى .

ئابدۇل ئەلى مالىك ئالىپتېكىننىڭ كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىدىن ئەنسىرەشكە باشلىدى

ھەمدە ھەر ۋاقىت ئۇنى كۆزىدىن يىراق قىلىشنى پىلانلىدى . 961 - يىلى 2 - ئايدا ئۇنى خۇراساننىڭ نائىبلىقىغا تەيىنلىدى . شۇ يىلى 11 - ئايدا ئابدۇل ئەلى مالىك بىر قېتىملىق ئات توپى ئويۇنى (چەۋگەن ئو-يۇنى) دا ئۆلتۈرۈلدى . ئالىپتېكىننىڭ قەتئىي تەشەببۇسى ئارقىسىدا ئابدۇل ئەلى مالىكنىڭ ئوغلى ناسىر III (بۇ چاغدا ناسىر تېخى كىچىك ئىدى) تەخت ۋارىسى دەپ جاكارلاندى . لېكىن ئۇ سامانىيلار خاندانلىقىغا پەقەت بىر كۈنلا پادىشاھ بولالدى ، چۈنكى باشقا سەركەردە ھەم چوڭ فېئوداللارنىڭ قارشىلىقى بىلەن نوھنىڭ ئوغلى مەنسۇرنى سامانىيلار پادىشاھى قىلىپ تىكلىدى . (961 — 976)

بۇ قېتىملىق تەخت ۋارىسى قويۇش تالاش - تارتىشىدا ، ئالىپتېكىن فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشەلمەي مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى . نەتىجىدە ئالىپتېكىن خۇراساننىڭ مەركىزى نىشاپۇردا نۇرغۇن قوشۇننى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ ، سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ يېڭى پا-دىشاھى مەنسۇرغا قارشى چىقتى ھەمدە مەنسۇرنىڭ تەخت ۋارىسى بولۇشىنى قانۇنسىزلىق دەپ جاكارلاپ ، زور تۈر كۈمدە قوشۇن ئەۋەتىپ ماۋزا ئۈننەھەر رايونىغا ھۇجۇم قىلدى . مەنسۇر ئالىپتېكىنگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن بىر بۆلۈك قوشۇن ئەۋەتىپ ئامۇ دەرياسىنى مۇداپىئە قىلدى . مەرۋى ۋە بەلىخ رايونلىرىدا ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا بىر نەچچە قېتىم توقۇنۇش يۈز بېرىپ ، ئاخىر ئالىپتېكىن مەغلۇپ بولۇپ غەزنىگە چېكىندى ھەمدە بۇ يەرنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىپ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىدى . ئالىپتېكىن غەزنىگە مىلادى 962 - يىلىدىن تاكى 976 - يىلىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلدى . بۇ مەزگىلدە غەزنى رايونى سامانىيلار خاندانلىقىدىن مۇستەسنا ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇردى . مىلادى 962 - يىلى ئەبۇل ھەسەن مۇھەممەد سىمىجۇرى خۇراساننىڭ نائىبلىقىغا تەيىن-لەندى .

سامانىيلار پادىشاھى مەنسۇر مىلادى 976 - يىلى ئالەمدىن ئۆتۈپ ، ئوغلى ئۇبۇل قاسىم نوھ (ئۇ ، بۇ چاغدا 13 ياشقا توشمىغانىدى) تەختكە ۋارىسلىق قىلدى . تارىختا ئۇ نوھ II دەپ ئاتالدى (976 — 997) .

مىلادى 977 - يىلى ئۇنىڭ ئانىسىنىڭ ئائىلىلىق قىلىشى بىلەن ئۆتتى (تولۇق ئىسمى ئەبۇل ھۈسەيىن ئابدۇللاھى ئەبۇ ئەخمىدى ئۆتتى) ۋە - زىرلىككە تەيىنلەندى . بۇ مەزگىلدە دۆلەت تەۋەسىدىكى تەسىر كۈچى ئەڭ زور بولغان ھەربىي ئاتامان يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن خۇراساننىڭ ئائىبى ئەبۇل ھەسەن مۇھەممەد سىمىجۇرى ئىدى . بۇ كىشى كوردىستان (ھازىرقى ئىران تەۋەسىدە) نىڭ ۋاسالى بولۇپ ، نامدا سا - مانىيلار خاندانلىقىنىڭ خۇراساندىكى ئائىبى بولسىمۇ ، لېكىن ئەمەلىيەتتە ئۇ بىر مۇستەقىل خان ئىدى . نوھ II تەختكە چىققان ۋاقىتتا ، ئۇنىڭ قىزىنى خوتۇنلۇققا ئالغاچقا ، ئۇنىڭ تەسىر كۈچى مىسلى كۆرۈلگەن دەرىجىدە كۈچىيىشكە باشلىدى . ۋەزىر ئۆتتى خاندانلىقىنىڭ ھوقۇقىنى كۈچەيتىشتە سىمىجۇرىنى ئەڭ چوڭ توسالغۇ دەپ قاراپ ، مىلادى 982 - يىلىغا كەلگەندە ئۇنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىۋېتىش توغرىلىق پادىشاھقا تەكلىپ بەرگەندى . سىمىجۇرى مەنسىپىدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئۆز يۇرتى كوردىستانغا قايتتى . ئۆتتى ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزىنىڭ قولى ھاجىپ تاشنى خۇراساننىڭ ئائىلىلىقىغا تەيىنلىدى . ئەمما ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۆتتى قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى . ئۆتتىدىن كېيىنكى ۋەزىرلەرمۇ سامانىيلار خاندانلىقىنى گۈللەندۈرەلمىدى .

ئۇزاق ئۆتمەي ، سىمىجۇرى ئۆزىنىڭ خۇراساندىكى ئائىلىلىق ئور - نىنى ئەسلىگە كەلتۈردى . مىلادى 989 - يىلى سىمىجۇرى ئالەمدىن ئۆتۈپ ، ئورنىغا ئوغلى ئەبۇ ئەلى ۋارىسلىق قىلدى . ئەبۇ ئەلى سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەر قايسى ئۆلكىلەرنى بىر تۇتاش باشقۇردى . ئەمما ئۇ قوشۇننىڭ چىقىمىنى مۇقىملاشتۇرۇپمەن دېگەننى باھانە قىلىپ ، ئۆزىگە ئايرىپ بېرىلگەن را - يونلاردىن يىغىلغان باجنى دۆلەتكە تاپشۇرماي ، ئۆزى ئىشلەتتى . ھەتتا خان جەمەتكە تەۋە بەزى زېمىنلارنىمۇ ئىگىلىۋالدى . ئۇ خۇددى مۇستە - قىل بىر پادىشاھدەك ئۆز ئالدىغا ھاكىمىيەت يۈرگۈزەتتى .

بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا ئەبۇ ئەلى شىنجاڭدىكى قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن مەخپىي كېلىشىم ئىمزالاپ ، تۈركلەرنى سامانىيلار

خاندانلىقىغا ھۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتتى دېيىلىدۇ . 992 - يىلى چۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى قىسمىدىكى بالاساغۇن رايونىدا تۇرۇۋاتقان ھارۇن بۇغراخان قوشۇن باشلاپ سامانىيلار خاندانلىقى زېمىنىغا توسالغۇسىز بېسىپ كىردى . ئەبۇ ئەلى سامانىيلار خاندانلىقىغا ياردەم بەرمىدى ، سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتكەن سەر كەردىسى فائىك ئاسىيلىق قىلىپ ، تۇر كىلەر بىلەن بىرلىشىپ ، بۇخاراغا ھۇجۇم قىلدى . نەتىجىدە قاراخانىيلارنىڭ قوشۇنى ئوڭايلا سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ پايتەختى بۇخارانى ئىگىلىۋالدى . نوھ II ئامۇرغا قېچىپ كەتتى .

سامانىيلار خاندانلىقى يوقىلىشقا ئاز قالغان ھاللىقى پەيتتە ، ھارۇن بۇغراخان كېسەل بولۇپ ، قايتىش سەپىرىدە ئالەمدىن ئۆتتى . ئۇنىڭ قوشۇنلىرى ئولجىلارنى بۆلۈشۈپ يايلاققا قايتتى . نوھ II پايتەختكە قايتىپ كېلەلمىدى . گەرچە سامانىيلار خاندانلىقى ۋاقىتلىق قۇتۇلۇپ قالغان بولسىمۇ ، لېكىن ئەبۇ ئەلى بىلەن فائىك تىل بىرىكتۈرۈپ خۇراسان ۋە بەلخە نوھ II گە قارشى چىقتى .

نوھ II ئىلاجىسىزلىقتىن غەزىنۇلەرنىڭ ھۆكۈمرانى سۇبۇقتېكىن دىن ياردەم تىلدى .

سۇبۇقتېكىن بۇ چاغدا پۈتكۈل غەزنىۋى رايونى ھەم ھىندى دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى رايونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى ھەمدە داۋاملىق تۈردە ھىندىستانغا بېسىپ كىرىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلغاچقا ، ئىقتىسادىي ئەھۋالىمۇ بارغانسېرى ئېشىپ بېرىۋاتاتتى . لېكىن ئۇ يەنىلا سامانىيلار خاندانلىقى پادىشاھىغا ھۆرمەت قىلغاچقا ، نوھ II نىڭ مۇراجىئىتىگە ئاۋاز قوشقاندى .

مىلادى 994 - يىلى سۇبۇقتېكىن ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مەخمۇت بىر بۆلۈك قوشۇنلارنى ھەم 200 دەك جەڭ پىلىنى ئېلىپ دەرھال ئامۇ دەرياسىغا قاراپ يول ئالدى . غەزنىۋى قوشۇنلىرى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئوڭ تەرەپتىن كىش (ھازىرقى شەھىرى سەبىز) قا كىردى . ئاندىن كېيىن نەخشەب (بۈگۈنكى قارشى) گە كىرىپ ، نوھ II نىڭ قوشۇنى بىلەن بىرلىشىپ ئەبۇ ئەلى بىلەن فائىكقا ھۇجۇم قىلدى . ھىرات تۈزلەڭ.

لىكىدىكى بىر قېتىملىق جەڭدە ئەبۇ ئەلى ۋە فائىك قوشۇنلىرى قاتتىق مەغلۇپ بولدى. ئەبۇ ئەلى ۋە فائىك مەغلۇپ بولغان قوشۇنلىرىنى باشلاپ نىشاپۇر ۋە گورگانغا قېچىپ كەتتى. نوھ II سۇبۇقتېكىنىڭ ئوغلى مەھمۇدنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىگە رەھمەت ئېيتىش يۈزىسىدىن، ئۇنىڭغا خۇراساننىڭ نائىبلىق ئورنىنى بەردى. سۇبۇقتېكىن « دىن ۋە دۆلەتنىڭ پاسىبانى » دېگەن نامغا ئېرىشتى، مەھمۇد « دۆلەت قىلىچى » دېگەن نامغا ئېرىشتى.

سۇبۇقتېكىن قاتارلىقلار غەزنىۋىگە قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، ئەبۇ ئەلى كۈچ توپلاپ نىشاپۇرغا قايتۇرما ھۇجۇم قىلدى. لېكىن مەھمۇد تەرىپىدىن چېكىندۈرۈلدى. ئەبۇ ئەلى ئامۇرغا چېكىنىپ، ئۇزاق ئۆتمەي يەنە خارەزىمگە باردى. كېيىن قازراسپتا خارەزىم شاھى ئەبۇ ئابدۇللاھى تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىندى. ئەينى ۋاقىتتىكى گورگاننىڭ ۋالىيسى مەئۇن ئۇنى قۇتۇلدۇرۇپ چىقىپ، پادىشاھ نوھ II دىن ئۇنىڭ گۇناھىنى كەچۈرۈم قىلىشنى تەلەپ قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئەبۇ ئەلى بۇخاراغا ئېلىپ كېلىندى. لېكىن ئۇزاق ئۆتمەيلا سۇبۇقتېكىننىڭ تەلىپى بىلەن غەزنىگە ئېلىپ كېلىنىپ، مىلادى 997 - يىلى تۇرمىدە ئۆلتۈرۈلدى.

غەزنىۋى خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانىنىڭ ياردىمى ئاستىدا نوھ II گەرچە ۋاقىتلىق تىنچلىقنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن دۆلەتنىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىدىكى سىر دەرياسى ئېقىنىدىكى كەڭ رايونلارنى قاراخانىيلارغا تارتقۇزۇپ قويدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە دۆلەت ھاكىمىيىتى پۈتۈنلەي غەزنىۋى خاندانلىقى تەرىپىدىن كونترول قىلىنىپ، سامانىيلار خاندانلىقى پادىشاھىنىڭ ھوقۇقى نامدا بار ئەمەلىيەتتە يوق بولۇپ قالدى. مىلادى 997 - يىلى نوھ II بىلەن سۇبۇقتېكىن ئالەمدىن ئۆتتى. نوھ II نىڭ ئوغلى ئەبۇ خالىس مەنسۇر تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ ئەمىر بولدى. تەختكە ئولتۇرۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا دۆلەتتە قوزغىلاڭ يۈز بەرىپ، قوزغىلاڭچىلار قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانى ئىلىك ناسىردىن ياردەم سورىدى. قوزغىلاڭ گەرچە غەلبىگە ئېرىشەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن سامانىيلار خانلىقىنىڭ ۋەزىرى بەگ تۈزۈن ئەبۇ خالىس مەنسۇر.

نىڭ غەزىمىۋى خاندانلىقىدىكى سۇلتان مەھمۇد بىلەن بىرلىشىشىدىن قورققاچقا ، 999 - يىلى 2 - ئايدا ئۇنىڭ ھوقۇقىنى ئېلىپ تاشلاپ ئىنىسى ئابدۇل مالىك ئىبنى نوھنى تەختكە چىقاردى . بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانى ئىلىك ناسىر سامانىيلار خاندانلىقىنى ئاغدۇرۇشنى قارار قىلدى ھەمدە ئۆزىنى سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ « دوستى » ، « قوغدىغۇچىسى » دەپ جاكارلاپ ، بۇخاراغا يۈرۈش قىلدى . مىلادى 999 - يىلى 10 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ، ئىلىك ناسىر زور تۈركۈمدىكى قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ قەشقەردىن ماۋرا ئۇننەھر رايونىغا كىرىپ ، ھېچقانداق توسالغۇسىز ھالدا سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ پايتەختى بۇخارانى ئىگىلەپ ، دۆلەت خەزىنىسىنى قولغا چۈشۈردى ، سامانىيلار خاندانلىقى پادىشاھى تۈرمىگە تاشلىنىپ ، كېيىن تۈرمىدە ئۆلدى . شۇنىڭ بىلەن سامانىيلار خاندانلىقى ئۈزۈل - كېسىل ئاغدۇرۇلۇپ ، ئىران تىلى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇرغان ھاكىمىيەتلىرى مەڭگۈگە ئاياغلىشىپ ، ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇر كىلىشىش دەۋرى باشلاندى .

غزاهاننى نەسەبنامىسى

X-1: سىلىككە ك

دەۋردىكى خاقانلا

تېپىنى بىلدۈرىدۇ

1-1: شەرقىي قا

خاقانلىرىنىڭ تەرتىپى

①-20: غەربىي قارا

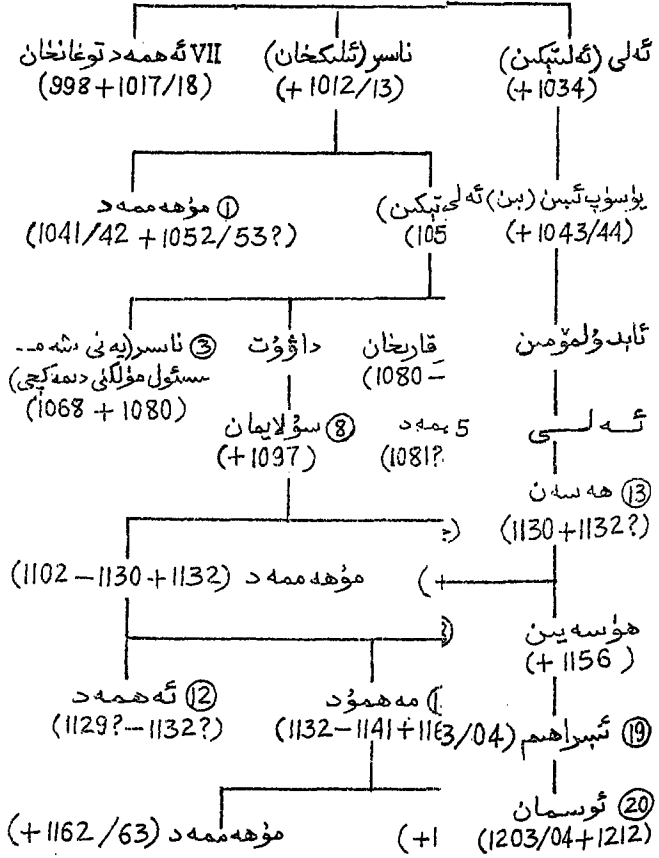
خاقانلىرىنىڭ تەرتىپى

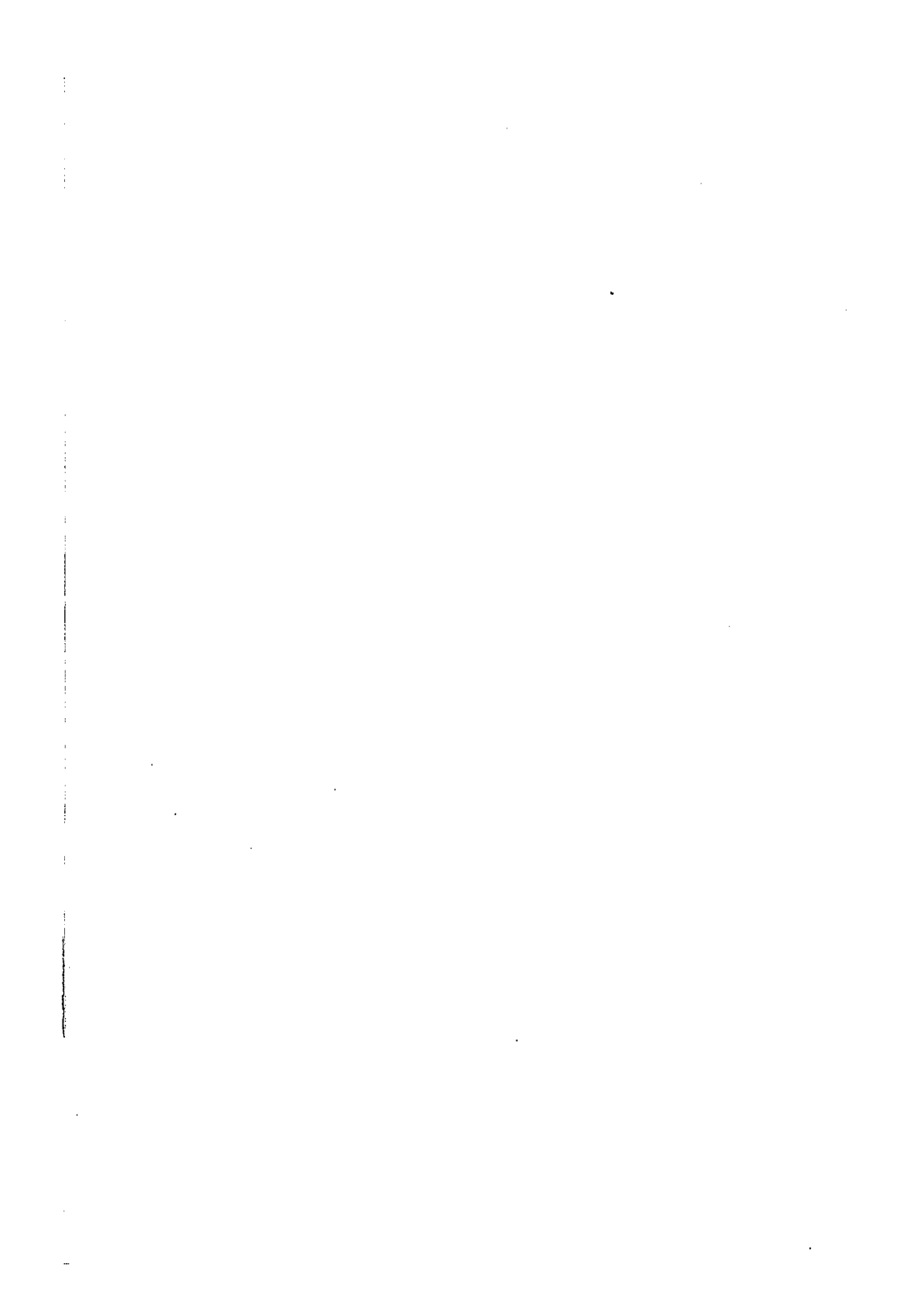
رىدۇ.

+ : ۋاپات بولغان

بىلدۈرىدۇ.

III .....
 .....!
 IV (960-يىلىدىن ئىلگىرى)

ئون ئىككىنچى باب

تۈركلىشىش دەۋرى

ئوتتۇرا ئاسىيا ماۋزا ئۈنۈنھەرى رايونى قەدىمكى دەۋردە ئىران تىلى سىستېمىسىدىكى مىللەت — ئارىيانلار ئولتۇراقلاشقان جاي . گەرچە مىلادى VI ئەسىردىن كېيىن نۇرغۇنلىغان تۈركىي خەلقلەر كىرىشكە باشلىغان بولسىمۇ ، لېكىن بۇ رايوندىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆپ قىسمى يەنىلا ئىران تىلى سىستېمىسىغا تەۋە ئىدى . غەربىي تۈركلەرنىڭ ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ رايونغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى پەقەت بىر خىل مېتروپولىيە بولۇپ ، بۇ رايوندىكى مىللەتلەرنىڭ تىل ، دىن ، ئۆرپ – ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتەلمىگەنىدى . ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بۇ رايوندىكى يەرلىك ھاكىمىيەتلىرى شەھەر دۆلەتلىرى ، بەگلىكلەرنىڭ ھەممىسى ئىران تىلى سىستېمىسىدىكى خەلقلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان . سامانىيلار خاندانلىقىنى ئەڭ ئاخىرقى ئىران تىلى سىستېمىسىدىكى خاندانلىق دېيىشكە بولىدۇ . بۇ خاندانلىق مىلادى 999 – يىلى رەسمىي تۈردە تۈركىي مىللەتلەر تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئىران تىلى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىقى قايتا ئەسلىگە كەلمىدى .

مىلادى XI ئەسىردە ، قاراخانىيلار سۇلالىسى ، غەزنىۋى خاندانلىقى ۋە سالجۇقىيلار سۇلالىسىدىن ئىبارەت تۈركىي مىللەتلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان بۇ ئۈچ خاندانلىق ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى . بۇ ئۈچ خاندانلىق ئارىيانلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىياسىي كۈچىنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ قالماستىن ، بەلكى يەنە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاھالىلەرمۇ پەيدىنپەي تۈركلەر تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىندى . ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي مىللەتلەرمۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى . شۇڭا ئوتتۇرا ئاسىيادا مىللەت ، دىن ، تىل ، مەدەنىيەت ، ئۆرپ – ئادەت بىرلىككە كېلىپ پۈتكۈل ئوتتۇرا

ئاسىيا رايونى مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندى . ئەينى ۋاقىتتا ، تۈركلىشىشتىن ساقلىنىپ قالغان بىر قىسىم ئارىيانلار پامىر ئېگىزلىكى رايونىغا بېرىپ ، كېيىنكى تاجىك مىللىتىنى شەكىللەندۈردى . بۇنىڭ بىلەن ماۋرا ئۈننەھر رايونى « تۈركىستان » دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى . شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى ، مىلادى VI ئەسىر ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ھەقىقەتەنمۇ ئىنتايىن زور ئۆزگىرىش بولغان دەۋر ، شۇنداقلا ئىنتايىن مۇھىم دەۋردۇر .
تۆۋەندە يۇقىرىقى ئۈچ خاندانلىقنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تارىخى ئۈستىدە توختىلىمىز .

1- بۆلۈم قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە غەربىي تارىخىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى

قاراخانىيلار سۇلالىسى سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ، يەنى ھازىرقى شىنجاڭ رايونىدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان تۈرك قەبىلىلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان . بۇ تۈرك قەبىلىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىش جەريانى ئون بىرىنچى بابنىڭ بەشىنچى بۆلۈمىدە تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈلدى . ئۇلار سامانىيلار خاندانلىقى ئاغدۇرۇلۇشتىن بۇرۇن ، بىر تىپىك كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدىغان ئىسلام دۆلىتىنى شەكىللەندۈرگەن . لېكىن بۇ دۆلەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان پۈتكۈل دەۋردە قاراخانىيلار سۇلالىسى دەپ ئاتالمىغان . قاراخانىيلار سۇلالىسى دېگەن بۇ نامنى روسىيىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخچىسى گىرگورىيىۋ (1816 — 1881) قوشۇپ قويغان . ئىسلام تارىخى ماتېرىياللىرىدا بولسا بۇ سۇلالە « ئافراسىياپ خان جەمەتى خاندانلىقى » دەپ زىكر قىلىنغان . بەزىدە يەنە ئۇلارنىڭ خاس ئىسمى بىلەنمۇ ئاتالغان .

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسىنى ئىلگىرىكى تارىخچىلار موڭغۇل دالاسىدىن غەربكە كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار دەپ قاراپ كەلگەنىدى . ھازىرمۇ دۆلەت ئىچىدىكى تارىخچىلار شۇنداق دەپ قاراپ كەلمەكتە . يەنە بۇ سۇلالە ياغما قەبىلىسى (ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى)

تەرىپىدىن قۇرۇلغان دېگەن قاراشلارمۇ بار . گېرمانىيە تارىخچىسى پىرىتساک بۇ سۇلالىنى سامانىيلار خاندانلىقى بىلەن قوشنا بولغان قارلۇق قەبىلىسى تەرىپىدىن قۇرۇلغان دەپ قارايدۇ . ئۇنىڭ قارىشى دۆلەت سىرتىدا بىرقەدەر ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ . مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، بۇلارنىڭ ھەممىسى تۈركىي مىللەتلەرگە تەۋە قەبىلىلەردۇر . ئەڭ مۇھىمى شۇكى ، قاراخانىيلار سۇلالىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىش تەك ئالاھىدىلىكى بىلەن شەرقىي قىسىمدىكى تۈركىي قەبىلىلەردىن ئالاھىدە پەرقلەنىپ تۇرىدۇ .

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تۇنجى خانى بىلگە كۆل قادىرخان بو-لۇپ ، مىلادى XI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىلا ماۋرا ئۇننەھەر رايونىنىڭ شىمالىي قىسمىدا سامانىيلار خاندانلىقى بىلەن توقۇنۇشقان . ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى ئايرىم - ئايرىم ھالدا تەختكە ۋارىسلىق قىلدى ؛ چوڭ ئوغلى بازىر چوڭ خانلىققا تەيىنلىنىپ بالاساغۇندا ھۆكۈمرانلىق قىلدى ؛ ئىككىنچى ئوغلى ئوغۇرساق قادىر ئورۇنباسار خانلىقىغا تەيىنلىنىپ تالاسقا ھۆكۈمرانلىق قىلدى . كېيىن قەشقەرگە يۆتكەلدى . ئوغۇرساق قادىر سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ خانى ئىسمائىل بىلەن دەۋرداش شەخستۇر . ئۇ سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلەردىن پايدىلىنىپ ، سامانىيلار خانىنىڭ ئوغلى ناسىرنى ئۆز ھىمايىسىگە ئېلىپ قەشقەرنىڭ شىمالىدىكى ئاتۇشقا ئورۇنلاشتۇردى . لېكىن ئوغۇرساق قادىرنىڭ جىيەنى بازىرنىڭ ئوغلى يەنى قاراخانىيلار پادىشاھى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ناسىرنىڭ تەسىرىدە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى ھەمدە مۇسۇلمانچە « ئابدۇلكېرىم » دېگەن ئىسمىنى قوللاندى . كېيىنكى چاغلاردىكى شىنجاڭنىڭ غەربىدىن تارتىپ تاكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋرا ئۇننەھەر رايونىغىچە بولغان بىپايان زېمىنىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان قاراخانىيلار سۇلالىسى پادىشاھلىرىنىڭ ھەممىسى دەل مۇشۇ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئەۋلادلىرىدۇر .

ئالتاي تىلى سىستېمىسىدىكى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خان جە-مەتى گەرچە غەربىي ئاسىيادىن كەلگەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان

بولسىمۇ ، لېكىن يەنىلا ئالتاي تىلى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەسلىدە بار ھۆكۈمرانلىق تۈزۈمىنى قوللاندى . ئالدى بىلەن « قوش خانلىق تۈزۈمى » (dual kingship) نى يولغا قويۇپ ، سۇلالىنى ئىككى قىسىمغا بۆلۈپ ئىدارە قىلدى . ئادەت بويىچە ، خاننىڭ چوڭ ئوغلى چوڭ خاقان ئارىلانغان دەپ ئاتالدى . قاراخان نامدا دۆلەتنىڭ ئەڭ چوڭ ئاتامانى بو- لۇپ بالاساغۇن (kara orda) دا تۇردى . كىچىك ئوغلى ئورۇنباسار خاقان بۇغراخان دەپ ئاتالدى . ئۇ دەسلەپ تالاستا تۇرۇپ ، كېيىن قەش- قەرگە يۆتكەلدى . يۇقىرىقى ئىككى ئەڭ يۇقىرى ھۆكۈمداردىن باشقا ، يەنە ئايرىم - ئايرىم ھالدا « ئىلىك » ۋە « تېكىن » يەنى : ئارىلان ئىلىك ، بۇغرا ئىلىك ، ئارىلان تېكىن ، بۇغرا تېكىن دېگەن ئىككى خىل مەنەسەپ تەسىس قىلىندى . قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرلىرى بولسا ئۇگە ، ئەركىن ، چۇرتېكىن ، سانغۇن ، ئىنانچىبەگ دېگەن ناملار بىلەن ئاتالدى . سۈتۈق بۇغراخاننىڭ ئەۋلادلىرى كېيىنكى چاغلاردا ئىككى گۇ- رۇھقا بۆلۈنۈپ كەتتى . يەنى ئۇنىڭ چوڭ ئوغلىنىڭ بالىسى (يەنى بايتاش مۇسانىڭ ئوغلى) ئەلى ئۆزى بىر گۇرۇھ بولۇپ ئەلى سىستېمىسىنى ، كىچىك ئوغلىنىڭ بالىسى (يەنى سۇلايماننىڭ ئوغلى) ھەسەن بىر گۇرۇھ بولۇپ ھەسەن سىستېمىسىنى شەكىللەندۈردى . يۇقىرىدا بايان قىلىنغان- دەك ، مىلادى 999 - يىلى سامانىيلار خاندانلىقىنى ئاغدۇرغان كىشى ئىلىك ناسىر دەل ئەلنىڭ كىچىك ئوغلى ئىدى . ئۇنىڭ ئاكىسى ئەخمەد ئەينى چاغدا قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ چوڭ خانى بولغاچقا ، ئۇ ئىلىك دەپ ئاتالغانىدى .

ئەخمەد مىلادى 998 - يىلى (سامانىيلار خاندانلىقى ئاغدۇرۇلۇشتىن بىر يىل ئىلگىرى) پادىشاھلىق تەختىگە ئولتۇردى . بۇ مەزگىلدە قاراخا- نىيلار سۇلالىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى تۆۋەندىكىدەك ئىدى : سۇلالىدىكى بارلىق تۈركىي قەبىلىلەر ئاساسەن ئىسلام دىنىغا كىرىپ بولغانىدى . يۇ- قىرىدا بايان قىلىنغانغا ئوخشاش ، مىلادى 960 - يىلى 200 مىڭ تۈتۈن تۈرك ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانىدى . سۈتۈق بۇغراخاننىڭ چوڭ ئوغلى بايتاش مۇسا دەۋرىدىن باشلاپ ، قاراخانىيلار سۇلالىسى خوتەننى

بويۇندۇرۇشنى مەقسەت قىلغان غازات ئۇرۇشىنى قوزغىدى . مۇسا ۋە ئۇ-
نىڭ ۋارىسلىرى ھەتتا ئۇنىڭ ئوغلى ئەلى خوتەنگە بولغان غازات ئۇرۇشىدا
تەخمىنەن مىلادى X ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XI ئەسىرنىڭ باشلىرىغا
كەلگەندىلا خوتەن رايونى قاراخانىيلار تەرىپىدىن بويۇندۇرۇلدى ھەمدە
ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى . ئەلنىڭ يانداش خانى
ئۇنىڭ بىر نەۋرە قېرىندىشى ئىدى . يەنى سۇتۇق بۇغراخاننىڭ كەنجى
ئوغلى سۇلايماننىڭ پەرزەنتى بىلەن بىر نەۋرە ئاكا - ئۇكىلار ئىدى . دەل
بۇ كىشى يەنى ھەسەن (سۇلايماننىڭ ئوغلى) مىلادى 992 - يىلى ساما-
نىيلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بۇخاراغا بېسىپ كىردى .

مىلادى 999 - يىلى ، ئىلىك ناسىر بۇخاراغا يەنە بىر قېتىم بېسىپ
كىرىپ ، سامانىيلار خانىدانلىقىنى ئۈزۈل - كېسىل ئاغدۇرۇۋەتتى . ساما-
نىيلار خانىدانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى ئۇبۇل پاۋارس ئابدۇل مالىكنىڭ
ئىنىسى ئەبۇ ئىبراھىم پەرغانە رايونىنىڭ ئۆزگىنە دېگەن جايىدا تۈرمىگە
ئېلىندى . ئۇزاق ئۆتمەي ، ئۇ يەنە ئايالچە ياسىنىپ تۈرمىدىن قېچىپ
چىقتى ھەمدە ئۆزىنى « مۇنتەسىر » (غەلبە قىلغۇچى) دەپ ئاتاپ ، ساما-
نىيلار خانلىقىنى تىرىلدۈرۈش ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللاندى . ئۇ ئالدى
بىلەن بۇخاراغا باردى . ئاندىن خارەزىمگە كەلدى . شۇنىڭ بىلەن بىللە
قوشۇن توپلاپ بۇخاراغا ھۇجۇم قىلدى ھەمدە بۇخارادىكى قاراخانىيلار
قوشۇنىنى قوغلاپ چىقىرىش بىلەن بىللە سەمەرقەنتتىن كەلگەن ياردەمچى
قوشۇنىمۇ قاتتىق مەغلۇپ قىلدى . شۇنىڭ بىلەن قاراخانىيلار ئىلىك نا-
سىر قوماندانلىقىدىكى ئاساسىي قوشۇنىنى ھۇجۇمغا ئەۋەتتى . مۇنتەسىر
قارشىلىق كۆرسىتەلمەي ، جەڭ قىلمايلا بۇخارانى تاشلاپ خۇراسانغا قې-
چىپ كەتتى . ئۇ يەردە ئۇنىڭ قالدۇق قىسىملىرى غەزنىۋى خانلىقى
تەرىپىدىن يوقىتىلدى . مىلادى 1003 - يىلىغا كەلگەندە ، مۇنتەسىر يەنىلا
ماۋرا ئۇننەھر رايونىغا قايتىپ ، ئوغۇزلاردىن ياردەم تىلدى ھەمدە
ئوغۇزلارنىڭ زور كۈچ بىلەن ياردەم قىلىشى ئارقىسىدا زەرەپشان دەريا ۋا-
دىسى ۋە سەمەرقەنت ئەتراپىدا قاراخانىيلار قوشۇنىنى قاتتىق تارمار
قىلىدى . ئوغۇزلار بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا نۇرغۇنلىغان ئولجا ۋە كۆپلىگەن

ئەسىرگە ئىگە بولدى . لېكىن مۇنتەسىر ئوغۇزلارنىڭ قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈشىدىن ئەنسىرەپ ، 1003 - يىلىنىڭ كەچكۈزلىرىدە 700 نەپەر پىيادە ئەسكىرى ھەم ئاتلىق ئەسكىرىنى باشلاپ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئابۇپەرت (ھازىرقى ئاشىخاباد ئەتراپى) دا بارگاھ قۇرماقچى بولدى . كېيىنكى يىلى ئويلىمىغان يەردىن خارەزىم قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ تارمار قىلىندى . كېيىن مۇنتەسىر سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ باش سوراقچىسى ھارسىنىڭ 3000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن ياردەمگە كېلىشى ھەمدە شەيخلەر ۋە ئۇلارنىڭ چاكارلىرىنىڭ قىزغىن قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى شۇنىڭدەك ئوغۇزلارنىڭ ياردىمى ئاستىدا زور دەرىجىدە كۈچىيىپ ، مىلادى 1004 - يىلىغا كەلگەندە ، قاراخانىيلار قوشۇنىنى تارمار قىلدى . لېكىن بۇ قېتىمقى جەڭدە مۇنتەسىر قول ئاستىدىكى بىر مۇھىم سەركەردىنىڭ ئاسىيلىق قىلىشى بىلەن خۇراسانغا قېچىپ كەتتى . ئۇ ئاخىرقى قېتىم بۇخاراغا قايتىشى سەپىرىدە قول ئاستىدىكىلەرنىڭ چەتكە قېقىشىغا ئۇچرىدى . قاراخانىيلار قوشۇنى ئامۇ دەرياسىدىكى بارلىق كېچىكلەرنى قاتتىق قورشاپ ، ئۇنىڭ ئىنىسى ۋە قوللىغۇچىلىرىنى ئەسىرگە چۈشۈردى ھەمدە ئۈزگىنىگە يالاپ ئېلىپ كەتتى . مۇنتەسىر ۋە ئۇنىڭغا ئەگەشكەن سەككىز كىشى قۇتۇلۇپ قالغان بولسىمۇ ، ئەمما 1005 - يىلىنىڭ باشلىرىدا مەرۋى ئەتراپىدا بىر ئەرەب قەبىلىسىنىڭ سەردارى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى .

مۇنتەسىرنىڭ يوقىتىلىشى سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنىڭ پۈتۈنلەي يوقىتىلغانلىقىنى ھەم خاندانلىقنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈمىدىنىڭمۇ مەڭگۈ ئەمەلگە ئاشمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا تۈركلەشش دەۋرى رەسەمى باشلاندى .

ماۋراتۇننەھەر رايونىنىڭ ئىستېلاچىسى ئىلىك ناسىر دەسلەپتە ئۈزگىنىدە تۇردى . كېيىن سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ يىمىرىلىشى بىلەن سەمەرقەنتگە كۆچۈپ كەلدى . بۇ مەزگىلدە ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ زېمىنى شەرققە تەڭرى تېغىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى كەڭ رايونلاردىن

غەربتە تاكى ماۋرا ئۇننەھر رايونىغىچە كېڭەيدى ، ئەمما خارەزمنى ئۆز ئىچىگە ئالمىدى ، جەنۇبتا ئامۇ دەرياسى ۋە غەزنىۋى خاندانلىقىنىڭ زېمىنى بىلەن تۇناشتى . قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ زېمىنى گەرچە مۇشۇنداق كەڭ دائىرىگە سوزۇلغان بولسىمۇ ، ئەمما بىرلىككە كەلگەن مۇستەھكەم ھاكىمىيەت بولمىغانلىقى سەۋەبىدىن ، بۇ سۇلالە بىرلىككە كەلگەن بىر دۆلەتكە ئايلانالمىدى . تۈرك كۆچمەن چارۋىچىلىرىدىن كېلىپ چىققان قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرى ئادەتتە قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ ئاقساقاللىرىغا ئوخشايتتى . قاراخانىيلار پادىشاھى پۈتكۈل يەر - زېمىنلارنى ئۆز جەمەتىگە ۋە قەبىلە ئاقساقاللىرىغا بۆلۈپ بېرەتتى . شۇڭا ئۆزئارا ھوقۇق ۋە زېمىن تاللىشىش ئۇرۇشلىرى داۋاملىق يۈز بېرىپ ، مۇستەقىل يەر - زېمىن ئىگىلىرىگە ئايلانماقتى . ھەر قايسى يەر ئىگىلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن يەر - زېمىن تاللىشىش ئۇرۇشلىرى ئەينى ۋاقىتتىكى چېگرا - پاسسىللارنىمۇ زور دەرىجىدە ئۆزگەرتىۋەتكەنىدى . ئىلگىرىكى سامانىيلار خاندانلىقى دەۋرىدىكى ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن ھاكىمىيەت تۈزۈمى ، ئۇ خىلدىكى تەرەققىي قىلغان ھاكىمىيەت ئورگانلىرى ۋە بىرلىككە كەلگەن دۆلەت ھاكىمىيىتى ئەمدىلىكتە يوقىلىپ ، سامانىيلار خاندانلىقىدىن ئىلگىرىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان يەر ئاقسۆڭەكلىرى (دېھقانلار) قايتىدىن باش كۆتۈرۈشكە باشلىغانىدى . بۇ يەر ئاقسۆڭەكلىرى ، يەنى دېھقانلار سامانىيلار خاندانلىقى دەۋرىدىكى ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن تۈزۈمنىڭ قايتا تىرىلىشىدىن بەك قورقاتتى . ھەتتا تۈركلەردىنمۇ ئەنسىرەيتتى . شۇڭا بۇ مەزگىلدە ئىلىك - دېھقان قۇبىما پۇلى ۋە قاراخانىيلار سۇلالىسى باشقۇرىدىغان بىر بۆلۈك دېھقانلار قوشۇنىمۇ بارلىققا كەلگەنىدى . ئەمما دېھقانلارنىڭ بۇنداق باش كۆتۈرۈشىمۇ ئۇزاق داۋاملاشمىدى . ئۇلار 200 يىل جەرياندا تەدرىجىي يوسۇندا يوقىلىشقا باشلىدى . III x ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرى موڭغۇللار ئىستېلاسى مەزگىلىگە كەلگەندە ، بۇ قاتلام ئاللىبۇرۇن تىلغا ئېلىنمايدىغان بولدى .

قاراخانىيلار سۇلالىسى غەزنىۋى خاندانلىقى بىلەن گەرچە ئامۇ

ياسنى ئىككى دۆلەتنىڭ پاسىلى قىلىش توغرىلۇق كېلىشىم ئىمزالىغان
سىمۇ ، لېكىن قاراخانىيلار سۇلالىسى ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى
ۋراسان قاتارلىق جايلارغا كېڭەيمىچىلىك قىلىپ ، كېلىشىمگە ئەمەل
لمىدى . مىلادى 1006 - يىلى غەزنىۋى خانىدانلىقىنىڭ پادىشاھى سۇلتان
ھمۇت ھىندىستانغا بۇرۇش قىلىپ مۇرتانغا كەلگەن ۋاقىتتا ، قاراخانىيلار
ۋالىلىسى ئىككى تۈركۈم قوشۇن ئەۋەتىپ نىشاپۇر ۋە بەلخنى
ارتىۋالدى . مەھمۇت بۇنىڭدىن خەۋەردار بولغاندىن كېيىن ، ھىندىستان-
نىن قايتىپ كېلىپ قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قوشۇنىنى چېكىندۈرۈپ ،
نىشاپۇر ۋە بەلخنى قايتۇرۇۋالدى . نىشاپۇردىكى ئۇرۇشتا قاراخانىيلار قو-
شۇنىنىڭ باش سەركەردىسى سۇباشىبېگىن ۋە 900 دەك ئەسكەر بىراقلا
ەسىرگە چۈشتى . ئىلىك سۇباشىبېگىنگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئىككىنچى
جېتىم قوشۇن ئەۋەتىپ بەلخكە ھۇجۇم قىلدى . بۇ قوشۇن ئامۇ دەرياسى
ساھىلىدا مەھمۇتنىڭ ئىنىسى ناسىرنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن قاتتىق
مەغلۇپ قىلىندى . بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ھەققىدە گەردىزنىڭ
خاتىرىلىشىچە ، غەزنىۋى خانىدانلىقى قوشۇنىدىكى ئەسكەرلەر ھۇجۇمغا
ئۆتكەندە خوتەنچە ئاھاڭدا تۈرك (تۇيغۇر) چە ناخشا ئېيتقان . ئىلىك
ناسىرنىڭ قىسمىدىكى ئەسكەرلەر خاتا ھالدا خوتەننىڭ ھۆكۈمرانى بۇ-
سۇپ قوشۇن باشلاپ غەزنىۋى خانىدانلىقى قوشۇنىغا ياردەمگە كەلگەن
ئوخشايدۇ دەپ ئويلاپ ، قاتتىق ۋەھىمىگە چۈشكەن ھەمدە پاتىپاراق بو-
لۇپ كېتىپ ، قورققىنىدىن ئۆزلىرىنى دەرياغا تاشلىغان . بۇنىڭ بىلەن
قاراخانىيلارنىڭ بۇ ئۇرۇشقا قاتناشقان كۆپ ساندىكى ئەسكەرلىرى سۇغا
غەرق بولۇپ كەتكەن . كېيىنكى يىلى ئىلىك ناسىر ماۋرائۇننەھر
رايونىدىكى دېھقانلار ھەمدە يانداش خان يۈسۈپ بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ
غەزنىۋى خانىدانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى . ئوتتۇرى بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتىكى
قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى تۈرك قوشۇنلىرىنى تەسۋىرلەپ : ئۇلارنىڭ
يۈزى كەڭ ، كۆزى كىچىك ، بۇرنى پاناق ، ساقىلى شالاڭ ، شەمشەر
تۇتقان . قارا رەڭلىك كىيىم كىيگەن دەپ تەسۋىرلەيدۇ (بۇ خىل تەس-
ۋىرگە ئاساسلانغاندا ، بۇلار موڭغۇللارغا ئوخشايدۇ ھەم ھازىرقى تۈركىي

مىللەتلەردىن سەل - پەل پەرقلەندۈ . بۇ يەردە شۇنى قىياس قىلىش مۇمكىنكى ، ئۇلار ئېھتىمال « ھۇدۇدۇلئالەم » ۋە « ۋاڭ يەندېنىڭ قۇجۇغا ئەلچىلىكىگە بېرىش خاتىرىسى » ناملىق كىتابلاردا تىلغا ئېلىنغان تاتارلار بولۇشى مۇمكىن . قاراخانىيلار سۇلالىسى تەۋەسىدە ئەسلىدە نۇرغۇنلىغان تاتارلارمۇ بولغانىدى . ئۇلار تۈركلەر بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان ھەم بىرلىكتە جەڭ قىلغانىدى . (مىلادى 1008 - يىلى 1 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ئىككى تەرەپ قوشۇنى بەلخىن تۆت پەرسەخ يىراقلىقتىكى بىر كۆۋرۈك ئەتراپىدا ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلدى . بۇ ئۇرۇشتا غەزنىۋى خانىدانلىقى 500 دەك جەڭ پىلىنى ئىشقا سالغاچقا ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى جەڭ پىللىرىغا تاقابىل تۇرالماي ، پاچىئەلىك تۈردە مەغلۇپ بولدى . نۇر - غۇنلىغان ئەسكەرلەر ئامۇ دەرياسىنىڭ شىددەتلىك ئېقىنىدا غەرق بولدى . قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا بولغان كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ، قاراخانىيلارنىڭ تېررىتورىيىسى پەقەت ھازىرقى شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمى ۋە ماۋرا ئۇننەھر رايونى بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى .

ئىلىك ناسىر ئالەمدىن ئۆتكەن (ھىجرىيە 403 - يىلى ، مىلادى 1013 — 1012 - يىللار) دىن كېيىن ، ئىنىسى مەنسۇر تەختكە ۋارىسلىق قىلدى . ئۇ ، ئارىسلان ئىلىك دەپ ئاتالدى . مەنسۇر تەخمىنەن ئۈچ يىلدىن كېيىن ، يەنى ھىجرىيە 406 - يىلى (مىلادى 1016 — 1015 - يىللار) ئاكىسى ئەخمەدنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ يېڭى خاقان (ئارىسلانخان) بولدى . ئۇنىڭ تۆتىنچى ئىنىسى مۇھەممەد ئارىسلان ئىلىك بولدى . ئۇنىڭ خاتىرىلىشىچە ، ھىجرىيە 408 - يىلى (مىلادى 1018 — 1017 - يىللار) 100 مىڭ چېدىرلىقتىن كۆپرەك غەيرىي دىندىكى بىر كۆچمەن چارۋىچىلار يەتتەسۇ رايونىغا بېسىپ كىرىپ ، بالاساغۇندىن سەككىز كۈنلۈك يىراقلىق تىكسى مەلۇم بىر جايغا كەلگەن . قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ چوڭ خانى ئەخمەد (توغانخان دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قوشۇن باشلاپ بېرىپ ، جەڭ قىلىپ ئۇلارنى مەغلۇپ قىلغان ھەمدە ئۈچ ئايدەك قوغلاپ زەربە بېرىپ ، شانلىق غەلبىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن . ئەخمەد مىلادى 1018 - يىلى بالا-

ساغۇنغا قايتىپ كېلىۋاتقان ۋاقىتتا ، بىر ئاشىندىن بىر ئاشىنغا قارىشىچە ، بۇ يەردە ئېيتىلغان غەيرىي دىندىكى كۆچمەن چارۋىچىلار ئېھتىمال شەرقىي قىسىمىدىكى ئۇيغۇرلار بولۇشى مۇمكىن . («ئوتتۇرا ئەسىر تەتقىقاتى» ، ئىنگلىزچە ، 1 - جىلد ، 253 - بەت ، ئەسلى ئورنىگىنالى) . لېكىن فرانسىيە ئالىمى گىرۇسس بۇلارنى لياۋ سۇلالىسى قوشۇنى دەپ قارايدۇ («يايلاق ئىمپېرىيىسى» ئىنگلىزچە ، 146 - بەت) . بۇ ئېھتىمال «لياۋ تارىخى» نىڭ 44 - جىلىدا خاتىرىلەنگەن كەيتەينىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1013 - يىلى) دا يوللىخ خۇاگىنىڭ زۇبۇ قەبىلىسىگە جازا يۈرۈش قىلغانلىق پاكىتىغا ئاساسەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان پىكىردۇر . بۇ ئىش يەنە ۋىزانتىيە تارىخ ماتېرىياللىرىدىمۇ خاتىرىلەنگەن .

ئەھمەد ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئۈچىنچى ئىنىسى مەنسۇر اراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ چوڭ خانى بولدى . ئەمما قەشقەر ۋە خوتەننىڭ ئۆكۈمدارى ، يەنى ئەسلىدىكى يانداش خان يۈسۈپ ئۇنىڭ چوڭ خانلىق ئىنىسى ئېتىراپ قىلمىدى ھەم ئۆزىنى چوڭ خان دەپ ئېلان قىلدى . مەنسۇر ھىجرىيە 415 - يىلى (مىلادى 1025 - 1024 - يىللار) خانلىقتىن سىتېپيا بەردى . بۇنىڭ بىلەن يۈسۈپ رەسمىي تۈردە چوڭ خان بولدى (1024 - 1032) . لېكىن يۈسۈپنىڭ ئىككى ئىنىسى ئەھمەد ۋە ئەلى ئەلىستېپكىن) ئۇنىڭغا قارشى تۇردى . ئەلىستېپكىن ماۋراتۇننەھىر رايونىغا كۆمرانلىق قىلغاچقا ، ئۇنىڭ بۇخارا ۋە سەمەرقەنتتە مۇستەھكەم ئاساسى ئىدى . دەرۋەقە ، ئەلى سالچۇقىيلار خاندانلىقى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ ، زىنەت خانىدانلىقىغا قارشى تۇردى . بۇنداق ئەھۋالدا ، ھىجرىيە 416 - يىلى مىلادى 1025 - يىلى يۈسۈپخان ئىلا جىسىزلىقتىن غەزىنىۋى دانلىقنىڭ پادىشاھى سۇلتان مەھمۇد بىلەن بىرلىشىپ ئىنىسى ئەلىستېپكىننىڭ ئىسىيانىنى بېسىقتۇردى .

يۈسۈپخان ھىجرىيە 424 - يىلى (مىلادى 1032 - يىلى 12 - ئاي) تەت بولدى . چوڭ ئوغلى سۇلايمان تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ ، لىنخان « دەپ ئاتالدى . كىچىك ئوغلى مۇھەممەد يانداش قاخان پ «بۇغراخان» دەپ ئاتالدى . بەزى تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا ،

خانددا ، سۇلايمان تۇرپان رايونىدىن كەلگەن تۈرك (ئۇيغۇر) ۋە كىللەرنى قوبۇل قىلغان . بۇ ۋەكىللەر قاراخانىيلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ بالاساغۇن ئەتراپىغا ئورۇنلىشىشىغا رۇخسەت قىلىشنى ئۆتۈنگەن . سۇلايمان ئۇلارنىڭ تەلىپىنى ماقۇل كۆرگەن . ئەمما تۇرپان رايونىدىكى بۇ تۈركلەر (ئۇيغۇرلار) بالاساغۇن ئەتراپىغا كەلگەن ۋاقىتتا ، سۇلايمانخان ئۇلارنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇرلىغان . بۇ تۈركلەر ئىسلام دىنىغا كىرىشىنى رەت قىلغان . بۇ يەردە شۇنىسى ئېنىقكى ، تۇرپان رايونىدىن كەلگەن تۈركلەر (ئۇيغۇرلار) قاراخانىيلارغا بويسۇنۇش ۋە سادىق بولۇش شەرتى ئاستىدىلا قاراخانىيلار زېمىنىدا ئولتۇراقلىشىپ قېلىشقا مۇيەسسەر بولغان (سىكلان روسس : «ئاسىيا مەركىزى» ، ئىنگلىزچە ، 120 - بەت) .

بۇ ئىش شۇنى ئىسپاتلايدۇكى ، XI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تۈركلەر - نىڭ ئىسلاملىشىشى تېخى تاماملانمىغان . بۇ تۈركلەر پەقەت XI ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىنىڭ باشلىرىدىلا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان .

ماۋرائۇننەھر رايونىدىكى ھۆكۈمران ئەلىنېكىن ، گېرمانىيە ئالىمى پىرىتسساكنىڭ قەيت قىلىشىچە ، ھىجرىيە 423 - يىلى (مىلادى 1032 — 1031 - يىللار) ئۆزىنى تاۋغاج بۇغراخان دەپ ئاتىغان . بۇ يەردىكى «تاۋغاج» «جۇڭگو» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . ئەمما ئۇزاق ئۆتمەيلا ئە - لىتېكىن ئالەمدىن ئۆتۈپ (1034 - يىلى) ، ئورنىغا چوڭ ئوغلى يۈسۈپ چىقتى . بۇ مەزگىلدە ، يۈسۈپنىڭ ئىنىسى ماۋرا ئۇننەھر رايونىدا دادىسى نىڭ زېمىنلىرىنى ساقلىيالمىدى . بۇ ۋاقىتتا ئەسلىدىكى ئەلى سىستېمىسىدىكى ئىلىك ناسىرنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ تەسىر كۈچى كۈندىن - كۈنگە زورىيىشقا باشلىدى . ماۋرا ئۇننەھر رايونى پەيدىنپەي ئىلىك ناسىرنىڭ چوڭ ئوغلى مۇھەممەد ۋە كىچىك ئوغلى بۆرەتېكىن تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلدى . مۇھەممەد ئۆزىنى چوڭ خان دەپ ئېلان قىلىپ ، بۆرەتېكىننى يانداش خانلىققا قويدى . بۇ ۋەقە ھىجرىيە 433 - يىلى (مىلادى 1042 — 1041 - يىللار) بولدى . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ، قاراخانىيلار سۇلالىسى رەسمىي تۈردە شەرق ۋە غەرب ئىككى قىسمىغا بۆلۈنۈپ كەتتى . ئەلىتېكىننىڭ ئوغلى ھازىرقى شىنجاڭغا قېچىپ كەلدى .

ماۋرا ئۇننەھر رايونىدىكى ئەلى سىستېمىسىدىكىلەر شەرقىي قىسىمىدىكى ھەسەن سىستېمىسىدىكى قاراخانىيلار خانى سۇلايمان بىننى يۈسۈپنىڭ مېتروپولىيلىك ئورنىنى ئېتىراپ قىلىمىدى .

شەرقىي قىسىمدا سۇلالىسىنىڭ زېمىنى يەتتەسۇ رايونى ، پەرغانە نىڭ شەرقىي قىسىمى ۋە قەشقەر قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ ، پايتەختى بالاساغۇن (قارا ئوردا) ئىدى . قەشقەر بولسا مۇھىم دە نىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى . غەربىي قىسىم سۇلالىنىڭ زېمىنى ماۋرا ئۇننەھر رايونى ، پەرغانىنىڭ غەربىي قىسىمى ۋە خوجەنت قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ ، دەسلەپتە ئۆزگەننى ، كېيىن سەمەرقەنتنى پايتەخت قىلدى . بىر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنى بۇ سۇلا لىسىدىكى شەرق ، غەرب ئىككى تەرەپنىڭ داۋاملىق تالىشىدىغان جايى ئىدى . شەرقىي سۇلالىدىكى ھەسەن سىستېمىسىدىكىلەر ئىنتايىن تېزلا پۈتكۈل پەرغانە ئويمانلىقىنى بويسۇندۇرۇۋالدى . غەربىي قىسىم سۇ لالىدىكى ئەلى سىستېمىسىغا ئائىت ماتېرىياللار مۇسۇلمانلار تارىخىي مەد بەلىرىدە بىرقەدەر كۆپ بولغاچقا ، بۇ ھەقتىكى تونۇشىمىز ھەر ھالدا كۆپ .

ماۋرا ئۇننەھر رايونىدىكى غەربىي قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ بىرىنچى ھۆكۈمدارى ئىبراھىمدۇر (بۆرتېكىن) . بۇ كىشى ھەققىدە «بە ھاكى تارىخى» دا تۇنجى خاتىرە ئۇچرايدۇ . بارتولد ئۇنى سەمەرقەنتتىكى تاۋغاچ ئىبراھىم بىننى ناسىر دەپ قارايدۇ («بارتولد ئەسەرلىرى» رۇسچە ، 2 - جىلد ، 2 - قىسىم ، 513 - 514 - بەتلەر) . بۆرتېكىن ئېھتىمال ماۋرا ئۇننەھر رايونىدا مۇستەھكەم بىر ھاكىمىيەت قۇرغان بو لۇشى مۇمكىن . مىلادى 1046 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە قۇيۇلغان پۇللارنىڭ ئۈستىدە ، بۆرتېكىن «تاۋغاچخان ئىبراھىم» دەپ يېزىلغان ئەلۋەتتە ، بۆرتېكىندىن بۇرۇن ئۆتكەن بۇغراخانلارمۇ «تاۋغاچخان» دېگەن ئىسمىنى قوللانغان . كېيىنكى مەزگىللەردە ، ئىبراھىم يەنە «شەرق ۋە جۇڭگو خانى» دېگەن ئىسمىنى قوللانغان ھەمدە ، ئۇنىڭ ئوغلى ناسىر «شەرق ۋە جۇڭگو سۇلتانى» دېگەن ناملارنى قوللانغان .

ئەرەب تارىخىي مەنبەلىرىدە ، جۈملىدىن ئىبنى ئەلى ئاشرىنىڭ

ئەسەرلىرىدە تاۋغاچخان ئىبراھىم ئىنتايىن تەقۋادار مۇسۇلمان ئىدى ،
ھەممە سىياسەت - تەدبىرلىرى ، شۇنداقلا يېڭىدىن يولغا قويغان باج تۈر-
لىرى ئالدى بىلەن دىنىي زاتلارنىڭ رازىلىقىدىن ئۆتكۈزۈپ يۈرگۈزۈلەتتى
دەپ يېزىلغان . بەزى تارىخچىلار ئۇنى ئىنتايىن دانىشمەن پادىشاھ ئىدى .
ھەممىشە دۆلەت ئىچىدىكى تەرتىپ ۋە بىخەتەرلىك ئۈچۈن باش قانۇراتتى ،
يۈز بەرگەن بارلىق بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى قاتتىق بىر تەرەپ
قىلاتتى ، دەپ تەرىپلىگەن . بۇ ئەلۋەتتە بۇ خاننىڭ فېئوداللار سىنىپىنىڭ
مەنپەئىتىنىڭ ئاكتىپ قوغدىغۇچىسى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ .

قاراخانىيلار سۇلالىسى ھۆكۈمدارلىرىنىڭ خەلق ئاممىسىغا سالغان
زۇلۇمى ماۋرا ئۇنىنەھەر رايونىدىكى خەلقلەرنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىدى .
مۇنداق بىر پاكىت بار : ئېيتىلىشىچە ، تاۋغاچخان ئىبراھىم ھۆكۈمرانلىق
قىلغان دەۋرلەردە ، جەمئىيەتتە بۇلاڭچىلىق ھەرىكەتلىرى ئەۋج ئېلىپ
كېتىپ ، قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرىنى دۆلەت بىخەتەرلىكىنى ۋە تەر-
تىپىنى قوغداشنى كۈچەيتىش ئارقىلىق ھۆكۈمران سىنىپىنىڭ مەنپەئىتىنى
قوغداپ ، جەمئىيەت تەرتىپىنى بۇزىدىغان بارلىق ھەرىكەتلەرگە رەھىمسىز
تەدبىر قوللىنىشقا مەجبۇر قىلغان . بىر قېتىم « بۇلاڭچى » لار سەمەرقەنت
شەھەر قەلئەسىنىڭ ئىشىكىگە : « بىز سۇڭپىيازغا ئوخشايمىز ، قانچىكى
كۆپ قىرغىسا شۇنچە تېز ئۆسۈپ چىقىمىز » دەپ يېزىپ قويغان . تاۋ-
غاچخان ئىبراھىمۇ دەرھال تەدبىر قوللىنىپ ، مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ ،
يۇقىرىقى خەتنىڭ ئاستىغا : « مەن بىر باغۋەنگە ئوخشايمەن ، سىلەرنىڭ
قانچە تېز ئۆسۈشۈڭلاردىن قەتئىينەزەر ، مەن سىلەرنىڭ ھەممىڭلارنى
يۇلۇۋېتىمەن » دەپ يازغان . ئارقىدىنلا ئىبراھىم يەنە ئالداش ۋاسىتىسىنى
قوللىنىپ « ئوغرىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق » بىلەن شۇغۇللانغان 300 دىن
ئارتۇق ياشنى بىر مۇھاپىزەتچى قوشۇن قىلىپ تەشكىللەپ ، ئېغىزدا سە-
لەرگە مۇكاپات بېرىمىز دەپ قويۇپ ، ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى
ئايىرىم - ئايىرىم ئۆيگە ئەكىرىپ جازاغا تارتىپ يوقاتقان . ئىبراھىم ئادەم
ئۆلتۈرۈش قاتارلىق بۇ بىر قاتار تەدبىرلەرنى قوللانغاچقا ، جەمئىيەت
تەرتىپى نىسپىي ھالدا مۇقىملاشتى . لېكىن ئوغرىلىق ، بۇلاڭچىلىق ھەرىد-

كەتلىرى تىزگىنلەنگەن بىلەن ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ نازارەتلىق ھەرىكەتلىرى بېسىقمىدى . جايلاردا خەلق ئاممىسىنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشى ئۇرۇشلىرى داۋاملىق يۈز بېرىپ تۇردى .

ئىبراھىم تەختتە ئولتۇرغان مەزگىللەردە ، شەرقىي قىسىم سۇلالىنىڭ ئىچكى نىزالىرىدىن پايدىلىنىپ يەنە قوشۇن تارتىپ پەرغانىنى ئىگىلىۋالدى ھەمدە ئۇ يەردە يېڭىدىن پۇل تارقىتىپ ، مال باھاسىنى خالىغانچە ئۆستۈرگەن سودىگەرلەرگە زەربە بەردى . بۇنىڭ بىلەن ئىقتىساد يۈكسىلىشكە قاراپ يۈزلەندى ، مال باھاسى تۇراقلاشتى . خەلق خاتىرجەم ياشىيالايدىغان بولدى .

ئىبراھىم گەرچە ئىخلاسمەن بىر مۇسۇلمان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ بىلەن دىنىي ساھەدىكىلەر ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت مەۋجۇت ئىدى . دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ ئۆزىگە بولغان قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ، قاراخانىيلار سۇلالىسى ھۆكۈمدارلىرىدىن ئالدى بىلەن دىنىي يۇقىرى قاتلامدىكىلەرگە ھۆرمەت قىلىشنى تەلەپ قىلاتتى . ھەتتا دۆلەتنىڭ مۇھىم سىياسەتلىرىمۇ دىنىي سەردارلارنىڭ پىكىرىنى ئېلىپ ئاندىن يۈرگۈزۈلەتتى . ئەينى ۋاقىتتا ، ھۆكۈمرانلىق ئورۇنىنى ئىگىلىگەن دىنىي مەزھەپ سۈنئىي مەزھىپى بولۇپ ، ئۇنىڭ سەردارلىرى «سادىر» دەپ ئاتىلاتتى . دىنىي يۇقىرى قاتلامدىكىلەر مەيلى سىياسىي جەھەتتىن بولسا ، مەيلى ئىقتىسادىي جەھەتتىن بولسۇن ، ئالاھىدە ئىمتىيازلاردىن بەھرىمەن بولۇپ ، دۆلەت سىياسىتىنى تىزگىنلەپ تۇراتتى . ئەمما داۋاملىق يەكلەشكە ئۇچرايدىغان شىئە مەزھىپى (ئىسمائىلىيە مەزھىپى ، قارامېت مەزھىپى) ئادەتتە ئېزىلگۈچى خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى . ئىبراھىم دىنىي يۇقىرى تەبىقىدىن بولۇپ ، بۇخارا دىكى شىئە مەزھىپىدىكىلەرگە ئىنتايىن قاتتىق قوللۇق قىلاتتى . لېكىن سىياسىي ھوقۇق بىلەن دىنىي ھوقۇق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنىڭ ئۆتكۈرلەشىشى نەتىجىسىدە ، ئىبراھىم ئەينى چاغدىكى داڭلىق دىنىي سەردار شەيخ ئەبۇل قاسىمنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلغانىدى .

ئادەتتە ، دىنىي يۇقىرى قاتلامدىكىلەر بىلەن دۆلەتنىڭ يۇقىرى

دەرىجىلىك سانغۇنلىرى پادىشاھنىڭ ئىمتىيازىنىڭ زىيادە كۈچىيىپ كېتىشىنى خالىمايتتى . چۈنكى بۇ ھال ئۇلارنىڭ كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىپ بېرىۋاتقان ئالاھىدە ئىمتىيازىنى چەكلەيتتى ھەمدە ئۆزىمەن قاتلامدىكىلەر ئۈچۈنمۇ پايدىلىق ئىدى . پادىشاھ ھوقۇقىنىڭ كۈچىيىپ بېرىشى جەريانىدا ، سىياسىي ھوقۇق بىلەن دىنىي ھوقۇق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئىنتايىن گەۋدىلىك ئىپادىلەنەتتى . ئەمما بۇ كۈرەشتە ، خەلق ئاممىسى ھەمىشە خان (پادىشاھ) تەرەپتە تۇراتتى .

مىلادى 1068 - يىلى ئىبراھىم (بۆرىتېكىن) ۋاپات بولدى . بۇ چاغدا ئاللىبۇرۇن ھاكىمىيەتنى ئىگىلەپ بولغان ئىبراھىمنىڭ ئوغلى شەمسۇلمۈلك ناسىر ئىنىسى سۇئەسنىڭ قارشى تۇرۇشىغا ، ھەتتا ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى . ئەمما سۇئەس بۇخارا ئۇرۇشىدا مەغلۇپ قىلىندى . شەمسۇلمۈلك ناسىر چوڭ خان بولدى (1080 — 1068) ھەمدە «شەرق ۋە جۇڭگو سۇلتانى» ، «ئادىل پادىشاھ» دېگەن پەخىرىي ناملار بىلەن ئاتالدى .

ناسىر ھۆكۈمرانلىق قىلغان شەھەرلەردە ھەيۋەتلىك كۆركەم قۇرۇلۇشلار قەد كۆتۈردى ، قاتناش يوللىرىغا نۇرغۇن قەلئە - ئىستېھكاملار سېلىندى . بۇ قەلئەلەر ئىچىدە بىر قەدەر داڭلىقلىرى : ئىلىك قەلئەسى (خاتلان ئەتراپىدا) ۋە ئاق كۆتەر قەلئەسى (سەمەرقەنتتىن خوجەنتكە قاتنايدىغان يول ئۈستىدە) ئىدى . ناسىر يەنە ئىلىمگە ئەھمىيەت بېرىپ ، ئىختىساس ئىگىلىرىنى ھۆرمەتلىگەندى . لېكىن بۇ مەزگىلدە ، بەنى ھىجىرىيە 465 - يىلى (مىلادى 1072 — 1073 - يىللار) سالجۇقىلار بېسىپ كىرگەن ھەم شەرقىي قىسىم سۇلالىدىكى ھەسەن سىستېمىسىدىكىلەرنىڭ ئىككى خان ئىبراھىم تەرىپىدىن تارتىۋېلىنغان زېمىنلارنى قايتۇرۇۋالغانىدى .

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمدارلىرى بىلەن دىنىي سەردارلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە كۈرەش ماۋراتۇننەھەر رايونىدىكى بىر ئاساسلىق ئالاھىدىلىك ئىدى . مىلادى 1080 - يىلى شەمسۇلمۈلك ناسىر ۋاپات بولۇپ ، ئىنىسى خىزىر تەخت ۋارىسى بولدى . تارىخىي

ماتېرىياللاردا بۇ شەخسكە دائىر ئىشلار ئانچە كۆپ خاتىرىلەنمىگەن . خى-
زىرنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ خان بولغان كىشى ئۇنىڭ ئوغلى
ئەخمەدخان ئىدى ، مىلادى 1089 - يىلى دىنىي گۇرۇھتىكىلەر سالجۇقىيلار
قوشۇنلىرىنىڭ ماۋرا ئۇننەھر رايونىغا ھۇجۇم قىلىشنى تەلەپ قىلدى . ئا-
خىر ئەخمەدخان دىنىي سەردارلار نەرىپىدىن تەختتىن ئېلىپ تاشلىنىپ
ئۆلتۈرۈلدى . سەۋەبى ، ئۇ ئىسمائىل مەزھىپىگە ھېسداشلىق قىلدى دې-
گەندىن ئىبارەت ئىدى . كېيىن ، ماۋرا ئۇننەھر رايونىدىكى خانلار
ئاساسەن سالجۇقىيلار سۇلتانى تەرىپىدىن بېكىتىلىدىغان بولۇپ ، غەربىي
قىسىم قاراخانىيلار سۇلالىسى پۈتۈنلەي سالجۇقىيلار خاندانلىقىنىڭ
بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قالدى .

شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسى ھەمدەن سىستېمىسىدىكىلەرنىڭ
ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى . بۇ خاندانلىقنىڭ تۇنجى خانى قەشقەر ۋە
خوتەننىڭ ھۆكۈمدارى يۈسۈپنىڭ ئوغلى سۇلايمان ئىدى . سۇلايماننىڭ
ئۈچ ئىنىسى بولۇپ ، چوڭى ئارسلانخان دەپ ئاتىلىپ « دۆلەتنىڭ
شەرىپى » دېگەن پەخرىي نامغا ئىگە بولغان ھەمدە پايتەخت بالاساغۇن ۋە
قەشقەرنى باشقۇرغان . ئىككىنچى ئىنىسى مۇھەممەد يانداش خان (بۇغرا-
خان) بولۇپ تالاس ۋە ئىسپىجاپ شەھىرىنى باشقۇرغان . ئۈچىنچى
ئىنىسى مەھمۇد ئاساسەن سۇلالىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى رايونلارنى باش-
قۇرغان . ئۇلارنىڭ تاغىسى ، يەنى بۇرۇنقى چوڭ خان ئەخمەد پەرغانە
رايونىنى باشقۇرغان . ئەخمەد ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ زېمىن-
لىرى ئەلبېكىنىڭ ئەۋلادلىرىغا تەۋە بولغان .

ئىبىن ئەلى ئاشىرنىڭ بايان قىلىشىچە ، سۇلايمان دىن ۋە ئىلىمگە
ئوخشاشلا ئىخلاس قىلغانلىقى ئۈچۈن ، « ئىلىم ۋە دىننىڭ ھامىيىسى »
دېگەن نامغا ئىگە بولغان . ھىجرىيە 448 - يىلى (مىلادى 1056 — 1057 -
يىللار) سۇلايمان ئىنىسى بۇغراخان مۇھەممەت بىلەن توقۇنۇشۇپ قالغان
ۋاقىتتا ، مەغلۇپ بولۇپ ئەسىرگە چۈشۈپ قالغان . نەتىجىدە ئۇنىڭ
ئورنىغا ئارسلانخان ئولتۇرغان . ئەمما مۇھەممەد 15 ئايدەك تەختتە ئولتۇ-
رۇپلا ، ئورنىنى چوڭ ئوغلى ھۈسەيىنگە ئۆتۈنۈپ بەرگەن . ھۈسەيىننىڭ

ئوغلى « تۈركىي تىللار دىۋانى » نىڭ ئاپتورى مەھمۇدتۇر .
 ھۈسەيىن تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە ، كىچىك خانىشنىڭ ھە-
 سەتخورلۇق قىلىشى بىلەن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلۈپ ، ئۇنىڭ ئورنىغا كىچىك
 خانىشنىڭ ئوغلى ئىبراھىمنى تەخت ۋارىسى قىلغان . ئەمما بۇنىڭغا
 پۈتكۈل ئوردا ئەھلى قارشى تۇرغان . دەل مۇشۇ مەزگىلدە ، غەربىي قارا-
 خانىيلار سۇلالىسى پەرغانىنى بېسىۋالدى . ھىجرىيە 451 - يىلى
 (مىلادى 1059 — 1060 - يىللار) ئىبراھىم ئانىسىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن با-
 رىسخان شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى . لېكىن مەغلۇپ بولۇپ ئەسىرگە
 چۈشۈپ قېلىپ ئۆلتۈرۈلدى . ئورنىغا تاغىسى مەھمۇد چوڭ خان بولدى .
 مەھمۇد زور تۈركۈمدىكى قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ ، غەربىي
 قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن پەرغانىنى قايتۇرۇۋالدى ھەمدە غەربىي قاراخا-
 نىيلار سۇلالىسى بىلەن يېڭىدىن كېلىشىم ئىمزالاپ : سىر دەرياسىدىن
 خوجەنتىكىچە بولغان زېمىنلارنى غەربىي خانلىق ، پۈتۈن پەرغانە رايونىنى
 شەرقىي خانلىق باشقۇرىدىغان بولدى .

ھىجرىيە 467 - يىلى (مىلادى 1074 — 1075 - يىللار) مەھمۇد
 ئالەمدىن ئۆتۈپ ئورنىغا ئوغلى ئۆمەر ۋارىسلىق قىلدى . لېكىن ئۆمەر
 ئىككى ئايدىن كېيىنلا تەختنى سۇلايماننىڭ ئوغلى ھەسەنگە تارقۇزۇپ
 قويدى . ھەسەن يانداش خان بولۇپ قەشقەردە تۇردى . ئەينى ۋا-
 قىتتا (مىلادى 1069 - يىلى) بالاساغۇنلۇق يۈسۈپ دېگەن كىشى ئۇنىڭغا
 «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى تەقدىم قىلغان . مۇشۇ مەزگىللەردە ، قەشقەر
 يالغۇز شەرقىي سۇلالىنىڭ دىن ۋە مەدەنىيەت مەركىزىلا بولۇپ قالماستىن ،
 بەلكى يەنە تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەرقايسى رايونلارغا ، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ
 شەرقتىكى جايلارغا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىدىكى مۇھىم نۇقتا بولۇپ
 قالدى . شۇڭا ھەسەنمۇ « ئادالەت دىنىنىڭ قوغدىغۇچىسى » ، « دىننىڭ
 پەخرى » ، « شەرقىي خاقانى » دېگەنگە ئوخشاش ناملارغا ئىگە بولغان . ئۇ
 30 يىلىدەك ھاكىمىيەت سورىغان (1104 — 1073) . ئۇنىڭدىن كېيىن
 ئوغلى ئەخمەد تەختكە ۋارىسلىق قىلغان . ئەخمەد دەۋرىدە ، غەربىي لياۋ
 قوشۇنلىرىنىڭ بېسىپ كىرىشى ۋەقەسى يۈز بەرگەن . ئۇ غەربىي لياۋ

قوشۇنلىرىغا قارشى شانلىق كۈرەشلەرنى ئېلىپ بېرىپ ، ئۇلارنى ئېغىر تالاپەت تارتقۇزغان بولسىمۇ ، ئەمما ئەخمەدنىڭ ئوغلى ۋە ۋارىسى ئىبراھىم دەۋرىدە ، شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسى پۈتۈنلەي غەربىي لياۋنىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قالغان .

مىلادى ۱۰۳۸ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ، موڭغۇللارنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى بىلەن مەيلى شىنجاڭ تەۋەسىدىكى رايوندا بولسۇن ياكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋرا ئۇننەھر رايونىدا بولسۇن ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قالدۇقلىرى يوقىلىشقا باشلىدى .

2 - بۆلۈم غەزنىۋىلەر خاندانلىقى (960 - 1189)

غەزنىۋىلەر خاندانلىقى بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى (ئاساسلىقى ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئافغانىستاننى كۆرسىتىدۇ) دا بىرلا ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ، تۈركىي خەلقلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان خاندانلىقتۇر . ئادەتتە بۇ خاندانلىققا ئاساس سالغۇچى سۇبۇقتېكىن دەپ قارىلىدۇ . ئەمەلىيەتتە بۇ خاندانلىققا ھەقىقىي ئاساس سالغۇچى سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ خۇراساندىكى باش قوماندانى ئالپتېكىندۇر .

بىز ئون بىرىنچى بابنىڭ 8 - بۆلۈمىدە ، سامانىيلار خاندانلىقى زاۋاللىققا يۈزلەنگەن ۋاقىتتا ، دۆلەتنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقىنىڭ تۈرك قۇللىرىدىن كېلىپ چىققان ھەربىي سانغۇنلار تەرىپىدىن كونترول قىلىنىپ كېتىلگەنلىكىنى سۆزلەپ ئۆتكەندۇق . ئەينى ۋاقىتتا ، نەسىرى ئەڭ كۈچلۈك تۈرك سانغۇن چوڭ ھاجىپ دەل ئالپتېكىن ئىدى . بۇ كىشى مىلادى 961 - يىلى خۇراساننىڭ ئائىلىقىغا تەيىنلەنگەن . كېيىن يېڭىدىن تەختكە چىققان سامانىيلار خانى مەنسۇرغا قارشى چىققان ھەمدە توقۇنۇش جەريانىدا مەنسۇر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ غەزنىۋىگە كەتكەنىدى . ئۇ مىلادى 962 - يىلى غەزنىۋىنىڭ ھۆكۈمدارى روياكىنىڭ قولىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ ، بۇ جايدا 14 يىلغا يېقىن ھۆكۈمدار بولغانىدى . ئەينى ۋاقىتتا ، تۈرك قۇلىدىن كېلىپ چىققان يەنە بىر سانغۇن

سۇبۇقتېكىنمۇ ئالىپتېكىن بىلەن بىللە غەزنىۋىگە كەتكەنىدى . « كامبىرىچ ئىران تارىخى » ناملىق كىتابنىڭ 5 - جىلدىنىڭ 6 - بېتىدىكى بايانغا ئا. ساسلانغاندا ، سۇبۇقتېكىن ئەسلىدە ئىسسىقكۆلنىڭ يېنىدىكى بارىغاندا تۇرىدىغان قارلۇق قەبىلىسىدىن بولۇپ ، بىر قېتىملىق قەبىلە ئۇرۇشىدا تۈركەشلەر تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنغان ھەمدە تاشكەنتتىكى سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ قۇل بازىرىدا سېتىۋېتىلگەن . كېيىن ، سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنى تەركىبىگە كىرگەن . يەنە بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا قەيت قىلىنىشىچە ، سۇبۇقتېكىن ئالىپتېكىننىڭ قىزى بىلەن توي قىلغان ھەم ئالىپتېكىنگە ئەگىشىپ غەزنىۋىگە بارغان . مىلادى 977 - يىلى ئالىپتېكىنگە ۋارىسلىق قىلىپ ، غەزنىۋىلەر خاندانلىقىنى قۇرغان . بۇرۇنقى مۇلاھىزىچىلەردىن غەزنىۋىلەر خاندانلىقىنى قارلۇقلار قۇرغان دېگۈچىلەرمۇ بولغان .

سۇبۇقتېكىن سامانىيلار خانى نوھ II نى ھىمايە قىلىش ئارقىلىق ئۇنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ ، تەدرىجىي يوسۇندا سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئاساسلىق ھوقۇقلىرىنى كونترول قىلىۋالدى ھەمدە ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى پۈتكۈل سامانىيلار تېررىتورىيىسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلدى . مىلادى 997 - يىلى سۇبۇقتېكىن ئالەمدىن ئۆتۈپ ، ئورنىغا ئوغلى مەھمۇد ۋارىسلىق قىلدى . ئىككى يىلدىن كېيىن (مىلادى 999 - يىلى) ، سامانىيلار خاندانلىقى قاراخانىيلار سۇلالىسى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى . مەھمۇد يۈرسەنتىن ياندىلىنىپ ، سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى زېمىنلىرىنى ئوڭچە ئىگىلىۋالدى ھەمدە قىرغىزىستاننىڭ يەرلىك ھۆكۈمدارنى ئۆزىگە بەيئەت قىلىشقا مەجبۇرلىدى . ئارقىدىنلا پۈتكۈل خۇراساننى ، شۇنداقلا نىشاپۇر ۋە شىرىستانلارنى بېسىۋالدى . 1001 - يىلى مەھمۇد ئەلچى ئەۋەتىپ قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتتى . ئىككى تەرەپ كېلىشىم ئىمزالاپ ، ئامۇ دەرياسىنى ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرا پاسىلى قىلىشتى . ئىككى تەرەپ قۇدىلىشىپ ، مەھمۇد ئىلىك ناسىرنىڭ قىزىنى خوتۇنلۇققا ئالدى . 1002 - يىلى مەھمۇد پۈتكۈل شىرىستاننى رەسمىي

تۈردە بېسىۋالدى . بۇنىڭ بىلەن مەھمۇد پۈتۈن ئافغانىستان زېمىنى ۋە جەنۇبتا ھىندىستاننىڭ شىمالى ، غەربتە خۇراسان ، شىمالدا ئامۇ دەرياسى غىچە بولغان رايونلارنىڭ ھۆكۈمدارىغا ئايلاندى . نەتىجىدە ، غەزنىۋىلەر خاندانلىقى بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسى ئوتتۇرا ئاسىيادا زومىگەرلىك تالىشىشىدىن ئىككى چوڭ دۆلەتكە ئايلاندى .

مەھمۇد ھىجرىيە 389 - يىلى (مىلادى 999 - يىلى 10 - 11 - ئاي) ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان مەزگىلدە ، باغداد خەلىپىسى تەرىپىدىن «دۆلەتنىڭ ئوڭ قولى ۋە دىندارلارنىڭ ئىشەنچىسى» دېگەن پەخىرىي ئۇنۋانغا ئىگە بولدى . شۇنداقلا يېڭىدىن «سۇلتان» دېگەن ھۆرمەت نامىنى ئىشلىتىشكە باشلىدى . مەھمۇد باغداد خەلىپىسىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن ، قوشۇمچە يەنە ھەر يىلى ھىندىستانغا قارشى غازات ئۇرۇشىنى ئېلىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى . ئەمەلىيەتتە بۇ بىر خىل بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش ئۇرۇشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى . بۇ مەزگىلدە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ غەزنىۋىلەر خاندانلىقىنىڭ ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنى تەنھا ئىگىلىۋېلىشىغا كۆزى قىيماي ، مىلادى 1006 - يىلى مەھمۇد ھىندىستانغا يۈرۈش قىلغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا بېسىپ كىردى . لېكىن مەھمۇد تەرىپىدىن چېكىندۈرۈلدى .

غەزنىۋىلەر خاندانلىقىنىڭ سۇلتانى مەھمۇدنىڭ قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانى ئىلىك ناسىرغا قارشى غەلبىلىك ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارالىشى ، ئۇنىڭ «يىراقتىكىلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ ، يېقىندىكىلەرگە زەربە بېرىش» تكتىكىسىنى يولغا قويغانلىقىدىن بولغان بولۇشى مۇمكىن . ئەسلىدە ئىلىك ناسىر بىلەن قەشقەر ۋە خوتەننىڭ ھۆكۈمدارى يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ مۇناسىۋىتى ياخشى ئەمەس ئىدى . مەھمۇد دەل بۇ خىل ئەھۋالدىن ئوبدان پايدىلانغان . بىز بۇنى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتتۈق . يەنە بىر جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، مەھمۇدنىڭ قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ جۇڭگودىكى ئۇيغۇرلار ھەم لياۋ سۇلالىسى بىلەن مۇناسىۋىتى يوق دەپ ئېيتىشقا بولمايتتى . «لياۋ تارىخى» (16 - جىلد) غا

ئاساسلانغاندا ، «تەيپىڭنىڭ تۇنجى يىلى (1021 - يىلى) 3 - ئايدا ، ئەرەب ئىمپېرىيىسى قايتا ئەلچى ئەۋەتىپ ، لياۋ سۇلالىسى پادىشاھىغا قۇدىلىشىش تەلپىنى قويغان . لياۋ پادىشاھى بۇ تەلپىنى قوبۇل قىلىپ ، شاھزادە بەنلاڭجۇنخۇسىلىنىڭ قىزى كې لاۋنى مەلىكىلىككە ئۆستۈرۈپ ياتلىق قىلغان . لياۋ سۇلالىسى ئەرەب ئەلچىسىدىن غەزىنىلەر خاندانلىقىنىڭ سۇلتانى مەھمۇدنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە بەزى چۈشەنچىلەرگە ئىگە بولغان ھەم دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتقان . ئەرەب تارىخچىسى مەرۋەزىنىڭ قەيت قىلىشىچە ، مىلادى 1027 - يىلى لياۋ سۇلالىسى پادىشاھى غەزىنىلەر خاندانلىقىنىڭ سۇلتانى مەھمۇدقا « دۇنيادا ھەرقانداق ئادەم ياخشى دوست تېپىشنى خالايدۇ . يېقىن ئەتراپتىكى دۆلەت پادىشاھلىرىنىڭ ھەممىسى ماڭا كۆپ قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ ئۆز ھۆرمىتىنى بىلدۈرۈشتى . پەقەت سەنلا تاكى ھازىرغىچە ئوردىغا كېلىپ سوۋغات ھەدىيە قىلمىدىڭ . ئاڭلىشىمچە ، سېنىڭ كۈچ - قۇدرىتىڭ زىيادە ، دۆلىتىڭ تىنچ ، ئەمىرلىرىڭ ئىتائەتچان ، ھۆكۈمرانلىقتا تەدبىرلىك ئىكەنسەن . سەن ھەقىقەتەنمۇ شە- رەپكە مۇناسىپسەن . لېكىن بەزى مەسلىھەتچىلەر ماڭا دوكلات قىلىشىڭمۇ زۆرۈر . دۇنيادا مەن ھەممىدىن ھۆرمەتكە سازاۋەر كىشى ، سەنمۇ ئەلۋەتتە ماڭا ھۆرمىتىڭنى بىلدۈرۈشۈڭ كېرەك . مەن ھازىر ئەلچى ئەۋەتىپ تۇرۇپتىمەن . لېكىن يول يىراق ، ۋاقىت ئۇزاق ، ئەلچىلەرنىڭ ئېلىپ ماڭغان سوۋغاتلىرى كۆپ . ئۇنىڭ ئۈستىگە تەيپىلەنگەن ئەلچى يۇقىرى ئەمىلى بار ئەلچىدۇر . شۇڭا مەن ئەلچىمىزگە مالاللىق يېتىپ قالارمىكەن دەپ ئەنسىرەيمەن . ھازىر مەلىكىمىز قادىر خاننىڭ ئوغلى چاغرىتېكىنىگە ياتلىق قىلىندى . قادىر خانغا بولسا قاتناش يوللىرىنى راۋانلاشتۇرۇپ ، توسالغۇلارنى سۈيۈرۈپ تاشلاپ ، ئەلچىلەرنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش توغرىسىدا يوليورۇق بېرىلدى . ئەلچىمىز ئىنتايىن ئەقىللىق ، غەرىزىمىنى چۈشەندۈرەلەيدۇ ، بارلىق ئەھۋاللاردىن تولۇق خەۋەردار كىشى . ھازىر كالىتوڭكا ئىسىملىك كىشىنى ئەلچىلىككە ئەۋەتتىم . بۇنىڭدىن كېيىن ۋاقتىدا ئالاقىلىشىپ تۇرۇپ ، مەڭگۈلۈك ياخشى قوشنىلاردىن بولۇپ قالايلى » دېگەن مەزمۇندە مەكتۇپ ئەۋەتكەن .

ئەنگىلىيەلىك ئىران شۇناس مېنورسكى بۇ قېتىمقى لياۋ پادىشاھىنىڭ غەزىنىدە ۋە ئۇلار خاندانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىش ئىشىنى قاراخانىيلار سۇلالىسىغا قارشى ئىتتىپاق تۈزۈشنى مەقسەت قىلغان دەپ قارايدۇ .

ئۇيغۇرلار بىلەن غەزنىۋىلەر خاندانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە ، يۇقىرىقى ئەرەب تارىخچىسى يەنە ئۇيغۇر ئىلىكخاننىڭ سۇلتانى مەھمۇدقا ئەۋەتكەن دۆلەت خېتىنى نەقىل ئالغان . خەتتە : «ئارلىقىمىز ئىنتايىن يىراق . ئوبدان تۇرۇۋاتامىز ؟ ئاڭلىسام ، سىز نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەرنى بويسۇندۇرۇپ (Lowerconfrries) تاكى ھىندىستانغىچە بېرىپسىز . بۇنىڭدىن ئىنتايىن خۇشالمەن . سىز ھەقىقەتەنمۇ قەيسەر سۇلتاندۇرسىز . شەرق ۋە غەربكە داڭلىق ئادەمسىز . قوشنا دۆلەتلەر بىلەنمۇ ياخشى ئۆتىدىكەنسىز . شۇڭا مەن سۇلتان بىلەن دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇشنى خالايمەن . ھازىر ئەلچى ئەۋەتتىم . گەرچە ئارلىقىمىز يىراق بولسىمۇ ، ئەمما كۆڭلىمىز يېقىن . مەن سىز بىلەن ياخشى مۇناسىۋەت ئورنىتىپ ، ئۆزئارا ئەلچى ئالماشتۇرۇپ تۇرۇشنى ئارزۇ قىلىمەن . ئەگەر سىزمۇ مۇشۇنداق خىيالدا بولسىڭىز ، ئەلچى بىلەن دۆلەت خېتى ئەۋەتىڭ . ھازىر كىدان دۆلىتى سىزگە كالىتوڭكا ئىسىملىك كىشىنى ئەلچىلىككە ئەۋەتتى . مەنمۇ بىر كىشىنى قېتىپ قويدۇم . ئەگەر سىز دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىشنى خالىسىڭىز ، ئەلچى ئەۋەتىڭ . چۈنكى كىدان ئەلچىسى بىزنىڭ مەملىكىتىمىزدىن ئۆتدۇ . يول خەتەرلىك ، ئەلچى سوۋغاتىمىز ماڭدى . سىزگە بىر قۇل ۋە بىر تال يا ئوقى ئەۋەتتىم ، بۇ دوستلۇقىمىزنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالار » ① دەپ يېزىلغان .

يۇقىرىقى ماتېرىياللاردىن شۇ نەرسە ئېنىقكى ، ئەينى ۋاقىتتا ، غەزنىۋىلەر خاندانلىقىنىڭ كىدانلار ۋە ئۇيغۇرلار بىلەن ئۆز ئارا مۇناسىۋىتى

---

① مېنورسكى تۈزگەن : «مەرۋەزىنىڭ جۇڭگو ھەققىدە ئېيتقانلىرى ، تۈركلەر ۋە ھىندىلار ، ئىنگىلىزچە ، 22 ، - 23 - بۆلۈملەر . تەرجىمىدە جۇيىلياڭنىڭ «ۋېي ، جىن ، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر تارىخىغا ئائىت ماقالىلەر توپلىمى » ناملىق كىتابىدىكى « x x ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى ئەرەبلەرنىڭ جۇڭگو ھەققىدىكى خاتىرىلىرى توغرىسىدا يېڭى بايقاش » دېگەن ماقالىسىگە ئاساسلاندى . ئايرىم جۈملىدە لەر ئۆزگەرتىلدى .

ۋىتى بولغان . ئەمما بۇ خىل مۇناسىۋەت قاراخانىيلار سۇلالىسىگە بىرلىكتە قارشى تۇرۇشنى مەقسەت قىلغان دىپلوماتىك ئالاقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس خالاس .

مەھمۇد قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا دائىم يۈز بېرىپ تۇرىدىغان زىددىيەتلەردىن تولۇق پايدىلاندى . مەسىلەن ، قەشقەر ۋە خوتەننىڭ ھۆكۈمدارى يۈسۈپ چوڭ خان بولغاندىن كېيىن ، ماۋرا ئۇننەھر رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ئەلىتېكىن ئۇنىڭغا قارشى چىقتى . بۇنىڭ بىلەن مەھمۇد يۈسۈپخان بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ ئەلىتېكىننى ئاجىزلاشتۇردى . ئۇلار ئىككىسى مىلادى 1025 - يىلى سەمەر - قەنىشتە ئۇچراشماقچى بولغان . گەردىزى بۇ ئىككى پادىشاھنىڭ كۆرۈشكەنلىك ئەھۋالىنى ئىنتايىن جانلىق تەسۋىرلەپ بەرگەن (بارتولد - نىڭ «موڭغۇل ئىستېلاسىدىن ئىلگىرىكى تۈركىستان» ناملىق كىتابىغا قارالسۇن . ئىنگلىزچە ، 283 - بەت) . ئۇچرىشىدا ، ئىككى تەرەپ ھەربىي ئىتتىپاق تۈزۈپ ، ماۋرا ئۇننەھر رايونىنى ئەلىتېكىننىڭ قولىدىن يۈسۈپنىڭ ئوغلى ياغانتېكىنگە ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا كېلىشىم ئىمزالىدى ھەمدە ئىككى تەرەپ ئىتتىپاقىنى كاپالەتلىككە ئىگە قىلىش ئۈچۈن ئۆز ئارا قۇدىلىشىپ ، مەھمۇدنىڭ قىزى زەينەپنى ياغانتېكىنگە ، يۈسۈپنىڭ قىزىنى مەھمۇدنىڭ كىچىك ئوغلى مۇھەممەدكە ياتلىق قىلىدىغان بولۇشتى . ئەمما كېيىنكى چاغلاردا مەھمۇد ۋەدىسىدە تۇرمىدى . چۈنكى ئۇ مەلۇم جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، ئەلىتېكىننىڭ كۈچىنىڭ پۈتۈنلەي يوقىلىپ كېتىشىنى خالىمايتتى ھەم يۈسۈپخاننىڭ كۈچىنى كېتىپ ئۆزىگە تەھدىت سېلىشىدىن ئەنسىرەيتتى .

بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا قەيت قىلىنىشىچە ، مىلادى 1026 - يىلى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان ئىككى تۈرك سەردارى (ئېھتىمال قاراخانىيلار سۇلالىسىگە تەۋە تۈركلەر بولۇشى مۇمكىن) غەزىنىلەر خانىدانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ، مەھمۇدقا بويسۇنىدىغانلىقىنى ھەم ئۇنىڭ بىلەن قۇدىلىشىشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن . مەھمۇد جاۋابەن ئۇلارغا : « بىز بولساق مۇسۇلمان ، ئەمما سىلەر مۇسۇلمان ئەمەس . شۇڭا

بىز ئۆزىمىزنىڭ سىڭىللىرىمىز ھەم قىزلىرىمىزنى سىلەرگە ياتلىق قىلالا-
مايمىز. ناۋادا سىلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلساڭلار، ئىشلار سىلەرنىڭ
دېگىنىڭلاردەك بولىدۇ» دېگەن مەزمۇندا دۆلەت خېتى ئەۋەتكەن. بۇ پا-
كىتتىن ئەينى ۋاقىتتىكى تۈركلەرنىڭ تېخى پۈتۈنلەي ئىسلاملىشىپ
بولمىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

غەزنىۋىلەر خاندانلىقى قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن بولغان ئۇ-
رۇشلاردا ھەر ئىككىلا تەرەپ خارەزىم رايونىنى ئۆزىنىڭ ئىستراتېگىيىلىك
ئەھمىيەتكە ئىگە جايى قىلدى. بۇ جەھەتتە، غەزنىۋىلەر خاندانلىقى دائىم
تەشەببۇسكار ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى. مەسىلەن، مەھمۇد خارەزىمشاھى
ئەلى بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى. ئەلىنىڭ كېيىنكى ۋارىسى مەمۇن II مەھ-
مۇدقا بەيئەت قىلدى. نەتىجىدە مەھمۇد پۈتۈن خارەزىم رايونىغا
ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى.

مىلادى 1030 - يىلى سۇلتان مەھمۇت ۋاپات بولدى. ئورنىغا چوڭ
ئوغلى مەسئۇد كۆپ قېتىملىق ۋارىسلىقنى تالىشىش ئۇرۇشىنى باشتىن
ئۆتكۈزۈپ ئاخىر خانلىق تەختكە ئولتۇردى. مەسئۇد ھاكىمىيەت بېشىغا
چىقىش بىلەنلا خارەزىمشاھى ئالتۇن تاش ئۇنىڭغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ،
ئۇنىڭدىن دادىسى مەھمۇدنىڭ قاراخانىيلار سۇلالىسىگە تۇتقان پوزىتسى-
يىسىنى ئۆزگەرتىمەي، يۈسۈپ قادىر خاننى قوللاپ، ماۋرا ئۇننەھر
رايونىدىكى ئەلتېكىنگە قارشى تۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. مەسئۇد بۇ تە-
لەپنى قوبۇل قىلىپ، مىلادى 1031 - يىلى كۈزدە بىر ئەلچىلەر ئۆمىكىنى
قەشقەرگە ئەۋەتىپ يېڭىدىن تەختكە چىققانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ، ئىككى تە-
رەپنىڭ بۇرۇنقى مۇناسىۋىتىگە كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.
مەسئۇد قادىر خاننىڭ قىزىنى خوتۇنلۇققا ئېلىشنى ھەم ئۇنىڭ نەۋرە قىزىنى
ئۆزىنىڭ ئوغلى مەۋدۇتقا نىكاھلاپ قويۇشنى تەلەپ قىلدى. لېكىن ئىككى
تەرەپ سۆھبەت ئۆتكۈزۈۋاتقاندا، قادىر خان تۇيۇقسىز ئالەمدىن ئۆتۈپ
(1032 - يىلى)، سۆھبەت ئۈزۈلۈپ قالدى. مەسئۇد تەزىيە خېتى ئەۋەت-
تى. ئۇنىڭ ئەلچىلىرى بولسا 1034 - يىلى 9 - ئايغا كەلگەندە ئاندىن
قايتىپ كەلدى. ئەلچىلەر بىلەن بىللە قادىر خاننىڭ قىزىمۇ غەزنىۋىگە كې-

لىپ ، خاننىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى .
يەنە بىر تەرەپتىن ، مەسئۇد 1031 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرى خەلىپە
ھۆكۈمىتى بىلەن كېلىشىم ئىمزالاپ ، خەلىپىنىڭ پەقەت غەزنىۋىلەر
خاندانلىقى ئارقىلىق ، ئاندىن قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن مۇناسىۋەت
ئورنىتىشقا بولىدىغانلىقى توغرىسىدا كېلىشتى .

مەسئۇد تەختكە چىقىشتىن ئىلگىرى ، ماۋرا ئۇننەھەر رايونىدىكى
ئەلتىبېكىندىن ئۆزىنىڭ ۋارىسلىقىنى تاللىشى ئۇرۇشىغا ياردەم بېرىشىنى
تەلەپ قىلىپ ، ناۋادا غەلبە قىلىپ قالسا ، ئۇنىڭغا زېمىن بېرىدىغانلىقى
توغرىسىدا ۋەدە بەرگەنىدى . لېكىن مەسئۇد تەخت تاللىشتا
مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەندىن كېيىن ، ۋەدىسىگە ۋاپا قىلماي ، ئەلتىبېكىندىن
نىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى . بۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپنىڭ
مۇناسىۋىتى يامانلاشتى ، ئىككى تەرەپ سۆھبەت ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ ،
ئەمما ھېچقانداق نەتىجە چىقمىدى . ئاخىر مەسئۇد خارەزىم شاھى ئالتۇن
تاشقا بۇخاراغا يۈرۈش قىلىش توغرىلۇق بۇيرۇق چۈشۈرگەن بولسىمۇ ،
بۇ ھەرىكەت ئوخشاشلا مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى .

مىلادى 1030 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا ، ماۋرا ئۇننەھەر رايونىدا
سالجۇقىيلار باش كۆتۈرۈپ چىقتى ھەمدە خۇراسان رايونىغا تاجاۋۇز قىلدى .
مىلادى 1040 - يىلى ، مەسئۇد تاندىناگان (ھازىرقى تاشرابات) دېگەن جايدا
سالجۇقىيلار بىلەن شىددەتلىك ئۇرۇش ئېلىپ بېرىپ مەغلۇپ بولدى .
غەزنىۋىلەر خاندانلىقىدىكىلەر خۇراساندىن چېكىنىپ چىقتى . مەسئۇد
ھىندىستانغا قاچتى ھەم مىلادى 1041 - يىلى قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن
ئۆلتۈرۈلدى . ئورنىغا ئوغلى مەۋدۇت غەزنىۋىلەر خاندانلىقىنىڭ سۇلتانى
بولدى . مەۋدۇت ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن ، غەزنىۋىلەر
خاندانلىقىدا زور ياخشىلىنىشلار بولدى . چۈنكى بەلىخ ۋە تېرەپز ئۇنىڭ
تىزگىنلىشىدە ئىدى ھەم ماۋرا ئۇننەھەر رايونىدىكى قاراخانىيلار خانى
بۆرتىبېكىنمۇ ئۇنىڭغا بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەنىدى . قەيت قىلىد
ئىشىچە ، مەۋدۇت خۇراساندىكى سالجۇقىيلارغا ھۇجۇم قىلغاندا ،

بۆرەتېكىن ئۇنى قوللاپ قول ئاستىدىكى سانغۇنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا تېرىمىز ۋە خارەزىمگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەنىكەن .

مىلادى XI ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىملىرىدا ، سالجۇقىيلار خاندانلىقى كۈچىيىپ ، ئەكسىچە ، غەزنىۋىلەر خاندانلىقى بارغانسېرى زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشقا باشلىدى . بەلىخ رايونى ئوڭايلا سالجۇقىيلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى . مىلادى 1059 - يىلى غەزنىۋىلەر خاندانلىقىنىڭ سۇلتانى ئىبراھىم سالجۇقىيلار خاندانلىقى بىلەن كېلىشىم ئىمزالاپ ، ماۋرا ئۇنىنەھەر رايونىدىن چېكىنىپ چىقىشقا قوشۇلدى . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ، غەزنىۋىلەر خاندانلىقى ئافغانىستاننىڭ شەرقىي جەنۇبى قىسمىدىنمۇ چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر بولۇپ ، شىمالىي ھىندىستانغا قاراپ كېڭىيىشكە يۈزلەندى .

غەزنىۋىلەر خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمدارى بىلەن سالجۇقىيلارنىڭ خانى ئوتتۇرىسىدا يەنە قۇدىلىق مۇناسىۋەتمۇ بار بولۇپ ، ئىككى تەرەپ تىنچلىق ئاساسىدا گور رايونى (ھېرىرۇد دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى تاغلىق رايونىنى كۆرسىتىدۇ . يەنى ھىراتتىن تاكى غەزنىۋىلەر خاندانلىقىنىڭ دۆلەت چېگرىسىغا سوزۇلغان يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق رايون قىلىندى .

مىلادى X II ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە ، غەزنىۋىلەر خاندانلىقى كۈچىيىپ بېرىۋاتقان گور خاندانلىقى تەرىپىدىن يوقىتىلدى .

3- بۆلۈم ئوغۇزلار ۋە سالجۇقىيلار خاندانلىقى (1031 — 1157)

سالجۇقىيلار خاندانلىقى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ «ئوغۇزلار» دەپ ئاتالغان بىر تارمىقى تەرىپىدىن قۇرۇلغان .

ئوغۇزلار ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى خەنزۇ يېزىقىدا يېزىلغان تارىخىي ئەسەر «سۈيىنامە» دە تىلغا ئېلىنغان «乌 古 思» (ۋۇخۇ) ياكى ۋۇگۇ «乌 鶻» غۇز «古 思» دەپ ئاتالغان بولسا ، ئەرەب تارىخ مەنبەلىرىدە «ئوغۇز» «乌 古 思» دەپ خاتىرىلەنگەن ، كېيىنكى چاغلاردا «乌 鶻» ھەرىپى چۈشۈپ قېلىپ يەنە «غۇز» «古 思» دەپمۇ ئاتالغان .

ئوغۇزلار مىلادى VI ئەسىردىن بۇرۇن تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى رايونلاردا ياشىغان . مەسىلەن ، « سۈيانامە ھەققىدە قىسسە » دە خاتىرىلەنمىشىچە ، ئوغۇزلار ئىۋىرغولنىڭ غەربىي ، قاراشەھەرنىڭ شىمالىي ۋە ئاقتاغىنىڭ ئەتراپلىرىغا جايلاشقان . كېيىن يەنە ئىسسىقكۆل (热海) ئەتراپىغا كۆچۈپ كەتكەن . تاڭ سۇلالىسىنىڭ يۈڭچۈن يىللىرى (683 — 682) ۋاڭ فاڭيى ئىلى دەرياسىدىن ئىسسىقكۆلگىچە بولغان جايلاردا ئۇ-رۇش ئېلىپ بارغان . « ئوغۇزلار قوشۇنلىرىنى باشلاپ قېچىپ كەتكەن » تاكى مىلادى VII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ، ئوغۇزلار پەيدىنپەي سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى يايلاقلارغا كۆچۈپ بېرىپ ماكانلاشقان . « ھۇدۇدۇلئالەم » دە قەيت قىلىنىشىچە ، ئوغۇزلار شەرقتە ئوغۇز قۇملۇقى ۋە ماۋرا ئۇننەھەر رايونى ، جەنۇبتا كاسپىي دېڭىزى ، غەرب ۋە شىمالدا ۋولگا دەرياسىغىچە بولغان جايلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارغان . مىنورسكىنىڭ قارىشىچە ، قارلۇقلارنىڭ غەربىي تۈركلەر (تۈركەشلەر) نىڭ زېمىنىنى بېسىۋېلىشى ، ئوغۇزلارنىڭ تەدرىجىي يوسۇندا غەربكە كۆچۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان . ئۇ يەنە : « مىلادى VI ئەسىرلەردە ، تۈركلەر كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدىكى يايلاقلارنى ئىگىلىۋالدى ، ئوغۇزلارنىڭ ماۋرا ئۇننەھەر رايونى ۋە خۇراسانغا بېسىپ كىرىشى بولسا ئىسلام دىنى تارقىلىشتىن بۇرۇنلا باشلاندى » دەيدۇ . مىلادى X ئەسىرلەردە ، ئوغۇزلار ئىسلام رايونلىرى (Dar al-Islam) بىلەن بىۋاسىتە چېگرىلىنىشقا باشلىدى . بۇنىڭ بىلەن كاسپىي دېڭىزىدىن تارتىپ گورگان ۋە فاراب (ئوتتۇرا) دىن ئۆتۈپ سىر دەرياسىدىكى ئىسسىقچاق شەھەرلىرىگىچە ، غەربتە گاسارلار ۋە بۇلغارلار زېمىنىغىچە ، شەرقتە قارلۇقلار زېمىنىغىچە ، شىمالدا قىماقلار رايونىغىچە بولغان كەڭ زېمىنلار ئوغۇزلارنىڭ كونترول قىلىشىغا ئۆتتى . ئەينى ۋاقىتتا ، يەنە بىر قىسىم ئوغۇزلار ئىلگىرى ئاھالىلەر ئولتۇراقلىشىپ باقمىغان ماڭغىشلاق ئارىلىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى . ئۇلار پەقەت مۇشۇ مەزگىلدەلا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى . ئالىملارنىڭ قارىشىچە ، ئۇلار شۇ ۋاقىتتىن تارتىپ « تۈركمەنلەر » دەپ ئاتىلىشقا

باشلىغان . تارىخىي ماتېرىياللاردا يەنە بەلىخ رايونىدىكى ئوغۇزلار ھەققىدە خاتىرە بار . مەسىلەن ، ئىبىن ئەلى ئاشىرنىڭ قەيت قىلىشىچە ، بەزى خۇراسان تارىخچىلىرى خەلىپە مەدى (85 — 775) دەۋرىدە ، ئوغۇزلارنىڭ يىراق تۈركىستان رايونىدىن ماۋرائۇننەھر رايونىغا كەلگەنلىكى ، ئۇلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى ھەم مۇغەننا قوزغىلىڭىغا تاكى بېسىقتۇرۇلغانغا قەدەر ياردەم بەرگەنلىكى توغرىسىدا مەلۇمات بەرگەن . ئوغۇزلارنىڭ كۆچۈشى غەربىي تۈركلەرنىڭ پارچىلىنىشىدىن بولغان . چۈنكى قارلۇقلار ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ ، ئۇلارنى ئۆز زېمىنىدىن قوغلاپ چىقارغان .

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا ، ئوغۇزلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى شەرقتە ئېرتىش دەرياسىغىچە ، غەربتە ۋولگا دەرياسىغىچە ، جەنۇبتا كاسپىي دېڭىزى ۋە ماۋرائۇننەھر رايونىغىچە سوزۇلغان . بۇ رايونلارنىڭ ئەينى چاغدىكى ئەھۋالى ھەققىدە تەتقىقاتلار ئىنتايىن ئاز بولغانلىقتىن ، كىشىلەرنىڭ بىلىدىغىنىمۇ كۆپ ئەمەس .

مىلادى X ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ، ئو-غۇزلار سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى رايونلارنى كونترول قىلىشقا باشلىدى . جەند ، خۇۋار ۋە پەنجىكەنت قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى ئوغۇزلار قۇرغان شەھەرلەردۇر («بارتولد ئەسەرلىرى» ، رۇسچە ، 1 - جىلد ، 235 - بەت) ، ئوغۇزلار رايونىدىن ئۆتكەن ئىبىن فادلاننىڭ قەيت قىلىشىچە ، ئۇلارنىڭ سەردارى يابغۇ دەپ ئاتالغان . X ئەسىرنىڭ ئاخىرى ، پەنجىكەنت يابغۇنىڭ قىشتا تۇرىدىغان جايى بولغان . ئوغۇزلار-نىڭ چىنىك قەبىلىسىنىڭ سەردارى دوقاق ۋە ئوغلى سالجۇق ئىككىلىسى يابغۇنىڭ قول ئاستىدا ۋەزىپە ئۆتىگەن . سالجۇق ھەربىي قىسىملارغا ساند-خۇن بولغان . كېيىنكى مەزگىللەردە ، يابغۇنىڭ ھەسەتخورلۇق قىلىشى سەۋەبىدىن ، سالجۇق قىسىملىرىنى باشلاپ جەندكە قېچىپ كېلىپ ، ئۇ يەردە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان . بۇ يەردىكى سالجۇق دەل سالجۇقىيلار خاندانلىقىنىڭ ئىسمىنىڭ كېلىش مەنبەسىدۇر .

كېيىن ، سالجۇق ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان ئوغۇزلارغا

قارشى غازات ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىپ ، يابغۇ تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن باجگىرنى قوغلاپ چىقاردى ھەمدە مۇسۇلمانلارنى يابغۇنىڭ باج زۇلمىدىن خالاس قىلدى . سالىجۇق ۋاپات بولغاندىن (جەندتە) كېيىن ، ئوغۇللىرى ئۇنىڭ ئىشىغا ۋارىسلىق قىلىپ ، داۋاملىق تۈردە جەنۇبقا قاراپ كېڭەيدى . سامانىيلار خاندانلىقى ئاغدۇرۇلغان ۋاقىتتا ، سالىجۇقىلار ئاللىبۇرۇن بۇخارا ئەتراپىدىكى چارۋىچىلىق مەيدانلىرىغا يۆتكىلىپ ئورۇنلىشىپ بولدى .

سامانىيلار خاندانلىقى مىلادى 999 - يىلى قاراخانىيلار سۇلالىسى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن ، مۇنتەسىر خاندانلىقىنى تىرىلدۈرۈش ئۈچۈن كۆپ تىرىشچانلىق كۆرسەتتى . دەسلەپتە مۇنتەسىر ئوغۇز يابغۇسىدىن ياردەم تەلەپ قىلدى . بۇ مەزگىلدە يابغۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى . كېيىن يەنى 1003 - يىلى مۇنتەسىر يەنە ماۋرا ئۇننەھەر رايونىدىكى ئوغۇزلار دىنىمۇ ياردەم تەلەپ قىلدى . بۇنىڭ بىلەن مۇنتەسىر ئوغۇزلارنىڭ كۈچلۈك ياردىمىگە ئېرىشىپ ، زەرەپشان دەرياسى ساھىلى ۋە سەمەرقەنت ئەتراپىدا قاراخانىيلار قوشۇنىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى . ئو-غۇزلار بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا نۇرغۇنلىغان جەڭ غەنىيمەتلىرىگە ۋە ئەسىرلەرگە ئىگە بولدى .

غەزنىۋىلەر خاندانلىقىنىڭ سۇلتانى مەھمۇد قەشقەر ۋە خوتەننىڭ ھۆكۈمدارى يۈسۈپ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ماۋرا ئۇننەھەر رايونىنىڭ ھۆكۈمدارى ئەلتىپكىنگە قارشى تۇرۇۋاتقان مەزگىلدە ، بۇخارا ئەتراپىغا كۆچۈپ كەلگەن سالىجۇقىلار ئەلتىپكىننى قوللىدى . بۇنىڭ بىلەن سالىجۇقىلار سەردارلىرىدىن بىرى بولغان سالىجۇقنىڭ ئوغلى ئارىسلان ئىسرائىل مەھمۇد تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ ، ھىندىستاندىكى بىر قەلئەگە نەزەرىيەندىلىككە ئەۋەتىلدى ھەمدە ئۇزاق ئۆتمەيلا شۇ جايدا ئۆلتۈرۈلدى . ئۇنىڭ قەبىلىسىدىن 4000 تۇتۇننىڭ خۇراساننىڭ شىمالىي قىسمىدىكى شېراخس ، ئابىۋارد ۋە فاراۋالارغا كۆچۈپ بېرىپ ئورۇنلىشىشىغا رۇخسەت قىلدى . ئەمما سالىجۇقىلارنىڭ توغرىل ۋە چاغرى ئىسىملىك ئىككى سەردارى ئۆز قەبىلىلىرىگە رەھبەرلىك قىلىپ يەنىلا بۇخارانىڭ ئەتراپىدا

تۇردى . كېيىن ، غەزىنىۋىلەر سۇلتانى مەسئۇد خارەزىم شاھى ئالتۇن تاشقا بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىش توغرىلىق بۇيرۇق چۈشۈرگەن ۋاقىتتا ، سالجۇ-قىيلار ئوخشاشلا ئەلتېكىنى قوللىدى .

مىلادى 1034 - يىلى ، ئالتۇن تاشنىڭ ئوغلى ھارۇن خارەزىمدە غەزىنىۋىلەر خاندانلىقىغا قارشى تۇرۇپ ، بۇخارادىكى سالجۇقىيلاردىن قو-شۇن تەكلىپ قىلدى . بۇ ۋاقىتتا ، جەندىنىڭ ھۆكۈمرانى شاھ مالىك خارەزىمنى يۇتۇۋېلىش مەقسىتىدە سالجۇقىيلارغا ھۇجۇم قىلىپ ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى . توغرىل ، چاغرى ۋە مۇسا قاتارلىقلارنىڭ تەۋەسىدىكى قەبىلىلەردىن 7000 (ياكى 10 مىڭ كىشى بولۇشى مۇمكىن) جەنۇبقا كۆ-چۈشكە مەجبۇر بولۇپ ، غەزىنىۋىلەر خاندانلىقىنىڭ سۇلتانى مەسئۇدىن ناشا ۋە فاراۋاغا كىرىشنى تەلەپ قىلدى . غەزىنىۋىلەر خاندانلىقى ئۇلاردىن پايدىلىنىشنى ئويلاپ ، مىلادى 1035 - يىلى ئۇلارنىڭ سەردارىغا دېھقان دېگەن نامنى بەردى . ھەتتا ئۇنى كۆيۈغۈل قىلماقچى بولدى ، لېكىن ئا-قۇۋەت ئۇنداق بولمىدى .

كېيىنكى تارىخ زور تۈر كۈمدىكى تۈركلەرنىڭ پەيدىنپەي جەنۇبقا كۆچكەن دەۋرى بولدى . خۇددى گېبىننىڭ « رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ زاۋال-لىقىغا يۈزلىنىش تارىخى » ناملىق كىتابىنىڭ 10 - جىلد ، 341 - بېتىدە ئېيتقىنىدەك ، ئۇنىڭ ھەيۋىتى خۇددى چوڭ بىر دېڭىز دولقۇنىدەك ، پۈت-كۈل ماۋزا ئۇننەھەر رايونى ، خارەزىم ، خۇراسان ھەم پۈتۈن شەرقىي ئىراننى غەرق قىلىۋەتتى . كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان سالجۇقىيلار بۇ رايونلاردا ئوڭايلا ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇشىغا ماس كېلىدىغان چارۋىچىلىق مەيدانلىرىغا ئىگە بولدى . ئۇلار يالغۇز نۇرغۇنلىغان چار-ۋىلارنى بېقىپ ئۇياقتىن - بۇياققا يۆتكىلىپ تۇرۇش بىلەنلا قالماي ، بەلكى يېزىلارغا باستۇرۇپ كىرىپ ئاھالىلەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى . « چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خەلقلەر باندىتلارغا ئايلاندى ؛ باندىتلار بىرلىشىپ بىر ئىستېلاچى قوشۇننى تەشكىل قىلدى ؛ پارستىن تارتىپ ئىسپاھان ، تىگىر دەرياسىغىچە بولغان رايونلار ئۇلارنىڭ بۇلاڭ - تالىڭغا ئۇچرىدى ؛ تۈركمەنلەر (سالجۇقىيلار) يۈرەكلىك ھالدا ئاسىيا-

دىكى ھاكاۋۇر پادشاھ بىلەن كۈچ ۋە سان جەھەتتە سىنىشىپ باقماقچى بولدى» . بۇ خىل ئەھۋالدا ، غەزنىۋىلەر خاندانلىقى كۆپ قېتىم قوشۇن ئەۋەتىپ سالجۇقىيلار بىلەن كۈچ سىنىشىپ باقتى . ئەمما ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى . غەزنىۋىلەر خاندانلىقى كۆچمەن چارۋىچى خەلقىنى يېڭەلمەيلا قالماستىن ، بەلكى بەزى شەھەرلىرىنى تارتقۇزۇپ قويدى . مەسىلەن ، 1037 - يىلى مەرۋى ، 1038 - يىلى ھىرات ۋە نىشاپۇر شەھەرلىرى سالجۇقىيلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى . ئاخىر غەزنىۋىلەر خاندانلىقىنىڭ سۇلتانى مەسئۇد مىلادى 1040 - يىلى ئۆزى بىۋاسىتە قوشۇن باشلاپ بېرىپ ئۇلارغا تاقابىل تۇرماقچى بولدى . لېكىن ئۇ تاندا ناگان (شېراخس بىلەن مەرۋىنىڭ ئارىلىقىدا ، مەرۋىدىن 60 كىلومېتىر يىراقلىقتا ، ئېھتىمال ھازىرقى تاشراباتقا توغرا كېلىشى مۇمكىن) دىكى بىر قېتىملىق ھەل قىلغۇچ جەڭدە ئۈزۈل - كېسىل مەغلۇپ قىلىندى . بۇ قېتىمقى جەڭ نەتىجىسىدە ، غەزنىۋىلەر خاندانلىقىنىڭ خۇراسانغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى مەڭگۈگە ئاخىرلاشتى . سالجۇقىيلارنىڭ سەردارى توغرىل ئۆزىنى بۇ جاينىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى دەپ ئېلان قىلدى . توغرىل دەل تارىختىكى مەشھۇر خاندانلىق سالجۇقىيلار خاندانلىقىنىڭ بىردىنبىر ئاساس سالغۇچىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

كېيىن ، سالجۇقىيلار يەنە بەلىخ ، گورگان ۋە خارەزىملەرنى بويى سۇندۇردى . خارەزىم رايونى ئەسلىدە غەزنىۋىلەر خاندانلىقىغا قارايتتى . غەزنىۋىلەر سۇلتانى مەسئۇد دەۋرىگە كەلگەندە ، خارەزىمنىڭ ھۆكۈمرانى ھارۇن ۋە ئىنىسى ئىسمەرخاندەن غەزنىۋىلەر خاندانلىقىغا بويسۇنماي ، سالجۇقىيلار سۇلتانىنى قوللىدى . بۇنىڭ ئەكسىچە جەندىنىڭ يەرلىك ھۆكۈمرانى شاھ مالىك (تۈرك) غەزنىۋىلەر خاندانلىقىنىڭ سۇلتانى مەسئۇد بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى . 1038 - يىلى مەسئۇد شاھ مالىكنى خارەزىمنىڭ شاھلىق مەنسىپىگە تەيىنلىدى . 1040 - 1041 - يىللىرى قىشتا ، شاھ مالىك خارەزىم مەركىزىگە باستۇرۇپ كىردى ، لېكىن 1042 - يىلى سالجۇقىيلارنىڭ سەردارى توغرىل ۋە چاغرى بىرلەشمە قوشۇن تەشكىللەپ ، شاھ مالىكنى خارەزىمدىن قوغلاپ چىقاردى . بۇنىڭ بىلەن

بۇ رايون تەدرىجىي يوسۇندا سالجۇقىيلار خاندانلىقى ئەۋەتكەن خادىملار تەرىپىدىن باشقۇرۇلۇشقا باشلىدى .

سالجۇقىيلار خارەزىمگە ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن ، يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا كېرمان خانلىقىنى يوقىتىپ ، پۈتكۈل پارس زېمىنىنى بويسۇندۇردى . 1055 - يىلى توغرىل باغدادقا بېسىپ كىرىپ ، ئۆزىنى سۇلتان دەپ ئېلان قىلدى . «سالجۇقىيلارنىڭ ئەزەربەيجاننى بويسۇندۇرۇشى بىلەن ئۇلارنىڭ زېمىنى تەدرىجىي ھالدا رىم ئىمپېرىيىسى زېمىنى بىلەن چېگرىلىنىشقا باشلىدى . شۇنداق قىلىپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بۇ خەلق كونسىتانتىنوپولغا ئەلچى ئەۋەتىپ ، رىم پادىشاھىنىڭ ئۆزىگە بەيئەت قىلىشىنى تەلەپ قىلىشقىمۇ ئۈلگۈردى .» ① سالجۇقىيلار خاندانلىقى ئوتتۇرا ئاسىيادىن تاكى ئوتتۇرا دېڭىزغىچە بولغان تېررىتورىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چوڭ دۆلەتكە ئايلاندى .

سالجۇقىيلار خاندانلىقى غەربكە قاراپ غەلبىلىك ئىلگىرىلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا ، يەنە توغرىل ۋە ئۇنىڭ جىيەنى ئالىپ ئارسلاننىڭ قوماندانلىقىدا قوشۇن تەشكىللەپ ماۋرا ئۇننەھر رايونىغا ھۇجۇم قىلدى . بۇ ئۇرۇش توغرىل ۋە ئالىپ ئارسلاننىڭ ئامۇ دەريا ۋادىسىدىكى ئاتىسى چاغدىننىڭ ھەيۋىسىنى كۆز - كۆز قىلىپ قويۇش مەقسىتىدە ئېلىپ بېرىلغانىدى . كېيىن ، ئۇلار يەنە ئىبراھىم (ئەلتېكىن) نىڭ زېمىنىغىمۇ بېسىپ كىردى . شۇڭا ئىبراھىم 1061 - يىلى بىر ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ ، خەلىپىگە سالجۇقىيلار سۇلتانىنىڭ ئىش - ھەرىكەتلىرى توغرىلۇق شىكايەت قىلدى .

مىلادى 1063 - يىلى توغرىل ۋاپات بولۇپ ، ئورنىغا جىيەن ئوغلى ئالىپ ئارسلان (1063 - 1072) تەختتە ئولتۇردى . ئۇ ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن ، قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلدى ھەمدە ئالىپ ئارسلان يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ قىزى (ئەسلىدە تۇل خوتۇن ئىدى) نى خوتۇنلۇققا ئالدىغان ، ئۆز قىزىنى (ئايىشەنى) بولسا

① گېبىن : «رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىش تارىخى» ، 10 - جىلد ، 344 -

ئىبراھىمنىڭ ئوغلى ۋە ۋارىسى شەمسئۇلمۈلك ناسىرغا ياتلىق قىلىدىغان ، ئوغلى مالىك شاھقا قاراخانىيلارنىڭ يەنە بىر مەلىكىسىنى ياتلىق قىلىدىغان بولۇپ پۈتۈشتى . بۇ بىر قاتار قودىلىق مۇناسىۋەت بىلەن ، قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن سالجۇقىيلار خاندانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت كۆرۈنۈشتە دوستلۇق ۋە يېقىنلىشىش مۇناسىۋىتىگە ئۆزگەردى .

مىلادى 1065 - يىلى ، ئالىپ ئارسلان خارەزىمدە پارتلىغان تو-پىلاڭنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن سەپەرگە ئاتلاندى ھەم ئۈستىبورت ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ ماڭغىشلاق يېرىم ئارىلى ۋە قىپچاق يايلىقىغا بېرىپ ، جەندگە يېقىنلاپ كەلدى . ئۇ ئۆز ئوغلى (ياكى ئىنىسى بولۇشى مۇمكىن) ئارسلان ئارغۇنىنى خارەزىمنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتتى . جەند ۋە سايرام قاتار-لىق شەھەرلەرنىڭ ھۆكۈمدارلىرى سۇلتانغا بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى ھەمدە ئۆز جايلىرىنىڭ يېڭى نائىبلىقىغا تەيىنلەندى .

ئاچكۆز سالجۇقىيلار سۇلتانى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ كۈچىيىپ كېتىشىنى خالىمايتتى . مىلادى 1072 - يىلى ئالىپ ئارسلان 200 مىڭ كىشىلىك چوڭ قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ ، ماۋرائۇننەھر رايونىغا ھۇجۇم قىلدى . ئەمما قوشۇن سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈلۈشى بىلەنلا ، سۇلتان ئۆ-لۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان مەلۇم قەلئەنىڭ ئاقساقىلى تەرىپىدىن خەنجەر تىقىپ ئۆلتۈرۈلدى . بۇنىڭ بىلەن بۇ قېتىمقى ھەربىي ھەرىكەت ئا-ياغلاشتى .

ئالىپ ئارسلان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، سالجۇقىيلارغا مالىك شاھ سۇلتان بولدى . بۇنىڭدىن ئىلگىرى ، قاراخانىيلار خانى شەمسئۇلمۈلك ناسىر ئارسلاننىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ، ئەسكەر چىقىرىپ تېرىمىز ۋە بەلخنى بېسىۋالغانىدى . بەلخ شەھىرىنىڭ قوماندانى ئالىپ ئارسلاننىڭ ئوغلى تاياز شەھەردىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولغانىدى . بۇ خىل ئەھۋالدا ، يېڭىدىن سۇلتان بول-غان مالىك شاھ 1073 - يىلى قوشۇن باشلاپ بېرىپ ، شەمسئۇلمۈلكنىڭ ئىنىسىنى تېرىمىزدىن قوغلاپ چىقاردى ھەمدە سەمەرقەنتكە قاراپ يۈرۈش قىلىشقا باشلىدى . قاراخانىيلار سۇلالىسى ئىلاجىسىزلىقتىن سالجۇقىيلار

سۇلتاندىن تىنچلىق سۆھبىتى تەلەپ قىلىپ ، سالجۇقىيلار خاندانلىقىنىڭ ۋەزىرى نىزامۇلمۈلكنى ئىككى تەرەپنى كېلىشتۈرۈپ قويۇش ئۈچۈن ئارىغا چۈشۈشكە دەۋەت قىلدى . نەتىجىدە ئىككى تەرەپ قايتىدىن كېلىشىپ ، ئۆز ئارا چۈشىنىش ھاسىل قىلىشتى . سۇلتان خۇراسانغا قايتىپ كەلدى ھەمدە تېررىمىزدا يېڭىدىن مۇداپىئە مۇئەسسەسىنى تەسىس قىلىپ ، تاكېشنى بەلخ ۋە توخرىنى باشقۇرۇشقا قويدى .

مالىك شاھ سۇلتان بولغان مەزگىل (1073 — 1093) سالجۇقىيلار خاندانلىقىنىڭ كۈچەيگەن مەزگىلىدۇر . ئەكسىچە ، بۇ ۋاقىتتا قاراخانىيلار سۇلالىسى ئىچكى نىزالار تۈپەيلىدىن ئاجىزلىشىپ كەتكەچكە ، سۇلتاننىڭ ئارىلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان . مەسىلەن ، مىلادى 1089 — يىلى ئەھمەد قاراخانىيلارغا پادىشاھ بولغاندىن كېيىن ، دادىسى خىزىرخان ۋاقىتىدىكى قازى (دىنىي سوتچى) ئەبۇ ناسىرنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى . بۇنىڭ بىلەن دىنىي ساھەدىكىلەر سالجۇقىيلار سۇلتانى مالىك شاھتىن ياردەم تەلەپ قىلدى . مالىك شاھ شۇ يىلى دەرھال قوشۇن باشلاپ ماۋرا ئۇننەھر رايونىغا ھۇجۇم قىلدى ھەمدە بۇخارانى ئىشغال قىلىپ ، سەمەر-قەنتىنى قورشاۋغا ئالدى . لېكىن قاراخانىيلار قوشۇنى قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى . ئاخىر بىر ئەمىرنىڭ ئۆزى ساقلانغان تېگىشلىك جايىنى ياخشى مۇداپىئە قىلالىغانلىقى تۈپەيلىدىن سەمەرقەنت قولدىن كەتتى . ئەھمەد بىرەيلەننىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇنۇۋالغان ئورنىدىن بايقىلىپ قېلىپ قولغا ئېلىندى ھەمدە ئىسپاھانغا يالاپ ئېلىپ كېتىلدى .

مالىك شاھ ئىزچىل تۈردە يۈرۈش قىلىپ ، پەرغانىنىڭ ئوتتار دېگەن جايىغىچە يېتىپ كەلدى . ئېيتىلىشىچە ، قەشقەردىكى قاراخانىيلار خانى ھارۇن (سۇلايماننىڭ ئوغلى) مالىك شاھتىن ئۆز ئارا كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلىپ ، ئۇنىڭغا بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن . كېيىن ، مالىك شاھ خۇراسانغا قايتىپ كېلىپ ، سەمەرقەنتتە يېڭىدىن باشقۇرۇش ئورگىنى تەسىس قىلىپ ، مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ مەنەسپكە قويدى . سۇلتان قايتىپ كەتكەندىن كېيىن ، ماۋرا ئۇننەھر رايونىدا چېگىل قەبىلىسى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ، مالىك شاھنىڭ سەمەرقەنتتە تۇرۇشلۇق

باش نازمە تەجىسىنى خارەزىمگە چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى ، لېكىن چېگىل قەبىلىسىنىڭ سەردارى قەشقەر خانىنىڭ ئىنىسى ئاتىبىشى شەھىرىنىڭ قوماندانى ياقۇپتېكىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى . ياقۇپتېكىن مالىك شاھ بىلەن ھەمكارلىشىپ سەمەرقەنتنى قايتىدىن ئىشغال قىلدى . كېيىنكى مەزگىللەردە ، سۇلتان ئەھمەدخاننى قويۇۋېتىشكە مەجبۇر بولۇپ ، ئۇنىڭ قايتىدىن خان بولۇشىغا ئېھتىياجلىق بولۇپ قالدى .

مالىك شاھ ماۋرا ئۇنەھەر رايونىنىڭ ئىشىغا ئارىلىشىپ ، ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى سەدىياسىنىڭ سىرتقى قىسمىغا كېڭەيتىشكە باشلىغان ۋاقىتتىن تارتىپ ، ماۋرا ئۇنەھەر رايونىدىكى قاراخانيلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرى سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قالدى . لېكىن ئەمەلىيەتتە ، سۇلتان ماۋرا ئۇنەھەر رايونىنى بىۋاسىتە باشقۇرمىدى . شۇڭا ۋامبىرى بۇ ھەقتە توختىلىپ : « سالجۇقىلار خاندانلىقىدىكى تارىخچىلارنىڭ كۆپ قىسمى پارس ۋە ئەرەبلەردۇر . ئۇلار ئالىپ ئارسلان ۋە مالىك شاھنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ھەققىدە توختىلىپ سالجۇقىلارنىڭ زېمىنىنىڭ شەرقىي قىسمى قوقەندىن ھالقىپ كەتكەن . ھەتتا قەشقەردە قويۇلغان پۇللارغا مالىك شاھنىڭ ئىسمى چۈشۈرۈلگەن دېيىشىدۇ » ① دەپ يازغان . بۇ يەردە شۇنى كېسىپ ئېيتىشقا بولىدۇكى ، ئەينى ۋاقىتتا ، ماۋرا ئۇنەھەر رايونى بىلەن ھازىرقى شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىدىكى رايونلارنى قاراخانيلار سۇلالىسى باشقۇرغان .

ماۋرا ئۇنەھەر رايونىدىكى جايلارنىڭ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىگە تەۋە بولۇشى بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئامۇ دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى خارەزىم رايونىمۇ سالجۇقىلارنىڭ بىر ئۆلكىسىگە ئايلىنىشقا باشلىدى . يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغانغا ئوخشاش ، سالجۇقىلار سۇلتانى ئالىپ ئارسلان مىلادى 1065 - يىلى ئۆزىنىڭ ئوغلى ئارسلان ئارغۇننى خارەزىمگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا قويغانىدى . لېكىن بۇ ئەمەلىيەتتە باشقا بىر ئىش بولۇپ ، خارەزىم رايونىنى ھەقىقىي باشقۇرغان كىشىلەر سالجۇقىلار ۋەزىمەتلىكىگە تەيىنلىگەن ھەم تۈرك قۇلدىن كېلىپ چىققان غۇلاملار ئىدى . بۇ

① ۋامبىرى : « بۇخارا تارىخى » ، ئىنگىلىزچە ، 100 - بەت .

يەردە سالجۇقىيلار خان جەمەتدىكىلەر خارەزم رايونىنى باشقۇرۇشتىن مۇستەسنا ئىدى. ئارسلان ئارغۇن بۇ رايوندا ئون يىلدەك مەنەسپتە تۇردى. مالىك شاھ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە بۇ رايوندا چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولمىدى.

مالىك شاھ 1093 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 12 يىل ئىچىدە سالجۇقىيلار ئىمپېرىيىسى ئىچكى نىزالار ۋە يېغىلىقلار تۈپەيلىدىن كۈندىن - كۈنگە ئاجىزلىشىشقا باشلىدى. بۇ يەردىكى ئىچكى نىزالارنىڭ مۇھىم مەنبەسى ھاكىمىيەت (تەخت) كە كىمىنىڭ ۋارىسلىق قىلىش مەسلىسى ئىدى. بىر قىسىم كىشىلەر خاننىڭ تۆت ياشلىق ئوغلى مەھمۇدنىڭ سۇلتان بولۇشىنى قۇۋۋەتلىدى. يەنە بىر قىسىم كىشىلەر 12 ياشلىق بېرىك يارۇقنىڭ تەخت ۋارىسى بولۇشىنى تەشەببۇس قىلدى. كۈرەش جەريانىدا بېرىك ياروق غەلبە قىلدى. لېكىن ئارسلان ئارغۇن بۇنىڭغا قارشى تۇردى. ئۇنىڭ مەقسىتى خۇراساننى ئۆزىگە قاراشلىق بىر ئۆلكىگە ئايلاندۇرۇش ئىدى. مالىك شاھنىڭ ئۆلۈم خەۋىرى خارەزمگە يېتىپ كەلگەندە، ئۇ دەرھال قوشۇن چىقىرىپ خۇراساندىكى بىر قانچە شەھەرلەرنى ئىگىلىۋالدى ھەمدە بېرىك يارۇقتىن ئۆزىنىڭ پۈتكۈل خۇراسان (نەشاپۇردىن باشقا) غا ھۆكۈمرانلىق قىلىشىنى تەلەپ قىلدى. سالجۇقىيلار ئىمپېرىيىسىگە نىسبەتەن ئېلىپ ئېيتقاندا، خۇراسان ئىنتايىن مۇھىم جاي ئىدى. چۈنكى بۇ رايون سالجۇقىيلارنىڭ كېلىپ چىققان جايى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى مۇھىمى يەنە پۈتۈن شەرقىي ئىراننىڭ بىخەتەرلىكى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك ئىستراتېگىيىلىك ئورۇن ئىدى. شۇڭا مالىك شاھ بۇ رايوننى ئالدى بىلەن ئىشغال قىلغانىدى.

ئارسلان ئارغۇننىڭ خۇراساندىكى سىياسىتىنىڭ قاتتىقلىقى، پات كىشىلەرنى چەتكە قېقىشى خەلق ئاممىسىنىڭ غەزىپىنى قوزغىدى. نەتىجىدە ئۇ 1097 - يىلى ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى بىر غۇلام تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. بۇنىڭ بىلەن بېرىك يارۇق دادا بىر، ئانا باشقا ئىنسى ساندىغان خۇراساننىڭ ئائىلىلىقىغا تەيىنلىدى ھەمدە پۈتكۈل شەرقىي ئىران رايونى ۋە توخرى زېمىنىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى.

قاراخانىيلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ماۋرا ئۇننەھر رايونىدا دىن بىلەن سىياسىي ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش داۋاملىق يۈز بېرىپ تۇردى . بۇ مەزگىلدە مالىك شاھ تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ ئىسپاھانغا يالاپ ئېلىپ كېتىلگەن قاراخانىيلار خانى ئەھمەد سەمەرقەنتتىكى قايتىپ كېلىپ قايتىدىن تەختكە چىققاندى . ئەمما ، ئۇ ئۇزاق ئۆتمەيلا دىن بىلەن سىياسىي ئوتتۇرىسىدىكى جېدەل - ماجىرانىڭ قۇربانى بولۇپ كەتتى . ئەسلىدە ئەھمەد پارىستىكى ۋاقتىدا غەيرىي ئەقىدىچىلەر بولغان شىئە مەزھىپىدىكىلەر بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغانىدى . كېيىن ئۇ ماۋرا ئۇننەھرگە قايتىپ كېلىشى بىلەن ، شۇ جايدىكى دىنىي ئەرەبلارنىڭ ئەيىبلىشىگە ئۇچرىغانىدى . شۇ ۋەجىدىن قازى (دىنىي سوتچى) قوشۇن ئىچىدە ئاشكارا ھالدا سوت قارارنى (دىنىي ھۆكۈمنى) ئوقۇپ ، ئەھمەدنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىشنى تەلەپ قىلدى . مەلۇم بىر قېتىم ئەھمەد قازانغا كەلگەن ۋاقتىدا ، بۇ شەھەرنىڭ باشلىقى توغرىۇل ياناربېك دىنىي گۇرۇھ ۋە ھەربىي سانغۇنلارنىڭ كۈشكۈرتىشى بىلەن قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلىپ ، ئۇنى قولغا ئالدى ھەمدە سەمەرقەنتتىكى دىنىي گۇرۇھقا تاپشۇرۇپ بەردى . ئۇلار سوت يىغىنىنى ئېچىپ ، ئەھمەدنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى ھەم كىرىچ بىلەن بوغۇپ ئۆلتۈردى . ئەھمەدنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ نەۋرە ئىنىسى مەسئۇد مىلادى 1095 - يىلى تەخت ۋارىسى بولۇپ تەيىنلەندى . 1097 - يىلى سالىجۇقىيلار ھۆكۈمدارى بېرىك يارۇق يەنە پەرمان چۈشۈرۈپ ، تاۋغاچخان ئىبراھىمنىڭ نەۋرىسى سۇلايماننى ماۋرا ئۇننەھر رايونىنىڭ ھۆكۈمدارلىقىغا تەيىنلىدى . كېيىن ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانلىق ئورنى يەنە مەھمۇد تېكىن ۋە يۈسۈپ قادىر خاننىڭ نەۋرىسى ھەسەنتېكىنگە قالدى .

مىلادى 1102 - يىلى ھەسەنتېكىن ۋاپات بولدى . شۇ يىلى تالاس ۋە بالاساغۇندىكى قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمدارى جىبرا ئىل قادىر خان مۇسۇلمان ۋە غەيرىي مۇسۇلمان تۈركلەردىن چوڭ قوشۇن تەشكىللەپ ماۋرا ئۇننەھرگە ھۇجۇم قىلدى . ماۋرا ئۇننەھردىكى قاراخانىيلار خانى مۇھەممەد بىسنى سۇلايمان بىننى داۋۇت سانجاننىڭ پايتەختى مەرۋىگە

قېچىپ كەتتى . بۇنىڭ بىلەن جىبرا ئىل ماۋرائۇننەھرنى ئىگىلىدى . ئارقىدىنلا سانجاننىڭ قول ئاستىدىكى ئەمىر كۈنتۇغدىنىڭ ياردىمى بىلەن ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ خۇراساندىكى سالجۇقىيلار چېگرىلىرىغىچە يېتىپ كېلىپ ، تېرىمىزغا ھۇجۇم قىلدى . بۇ ۋاقىتتا باغدادتىكى سانجار دەرهال قوشۇن باشلاپ بېرىپ ، شۇ يىلى 6 - ئاينىڭ 22 - كۈنى قاراخانىيلار قوشۇنى بىلەن تېرىمىز شەھىرى ئەتراپىدا قاتتىق جەڭ قىلىپ ، جىبرا ئىل قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىش بىلەن بىللە جىبرا ئىلنى ئۆلتۈردى . كۈنتۇغدى غەزىنىلەر سۇلتانى مەسئۇد III نىڭ يېنىغا قېچىپ كەتتى . سانجار ھەربىي يۈرۈشىنى داۋاملاشتۇرۇپ ، ماۋرائۇننەھر رايونىغا كىردى ھەمدە مۇھەممەد بىننى سۇلايمان بىننى داۋۇتنى مەرۋىدىن چاقىرىپ كېلىپ ، ئارسلانخانلىققا تەيىنلىدى (1102 — 1130) . ئارسلانخان مۇھەممەد سانجاننىڭ قىزىنى خوتۇنلۇققا ئالدى . بۇنىڭ بىلەن 1103 - يىلى ۋە 1109 - يىلى سانجار ئۇنىڭغا ئىككى قېتىم ياردەم بېرىپ ، قاراخانىيلار تەختىنى تالاشقان ساغۇز بەگىنى مەغلۇپ قىلدى . ① شۇنىڭدىن كېيىنكى 20 يىل جەريانىدا ماۋرا ئۇننەھر رايونىدا تىنچلىق ھۆكۈم سۈردى .

ئارسلانخان مۇھەممەد 12 مىڭ كىشىلىك قوشۇن (مەملۇكلەردىن تەشكىل قىلىنغان) تەشكىللەپ ، داۋاملىق تۈردە شىمالدىكى يايلاقلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان غەيرىي مۇسۇلمانلارغا ۋە قىسپچاقلارغا ھۇجۇم قىلىپ تۇردى ھەمدە ئۇلاردىن ئېلىنغان ئەسەرلەرنى قۇل قىلىپ ئىشلەتتى . شۇڭا ، ئۇ «غازاتچى» دېگەن نامغا ئىگە بولدى . ئۇ بەنە ئۆزىنىڭ دىنغا ساداقەتمەن ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ، دۆلەت ئىچىدە ھەشەمەتلىك مەسچىتلەرنى ۋە ھەيۋەتلىك ئوردىلارنى ياساتتى .

① ساغۇن بەگ بارتولدىنىڭ «موڭغۇل ئىستېلاسىدىن ئىلگىرىكى تۈركىستان» ناملىق كىتابىدا «ساغۇربەگ» (saghir beg) دەپ يېزىلغان (ئىنگىلىزچە نۇسخىسى ، 319 - بەت) . پىرىستاك بۇ كىشىنى ھەسەن بىننى ئەلى ، يەنى ئەلتېكىنىڭ ئەۋلادى دەپ قارايدۇ ھەمدە 100 يىل بۇرۇن ئەلتېكىن سوغدىياناغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى . ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى پەرغانىدە قالدى . ئەلتېكىن سىستېمىسىدىكىلەر بۇغراخان ھارۋىدىن كېلىپ چىققان دېگەننى تەشەببۇس قىلىدۇ («كامبېرىج ئىران تارىخى» ئىنگىلىزچە ، 5 - جىلد ، 139 - بەت) .

بۇنىڭدىن سىرت ، ئۇ بۇخارادىكى شەھەر سېپىللىرىنى ۋە قەلئەلەرنى قايتىدىن رېمونت قىلدۇرۇپ ، شەھەر مۇداپىئەسىنى كۈچەيتتى . مۇشۇنداق بولغان تەقدىردىمۇ ، لېكىن بۇ خاننىڭ دىنىي ساھەدىكى بىلەن بەزى زىددىيەتلىرى يوق دەپ ئېيتىشقا بولمايتتى . بۇ يەردە مۇنداق بىر مىسالنى كەلتۈرۈش مۇمكىن : 1113 - يىلى بىر قىسىم دىنىي زاتلار سانجىرنىڭ قېشىغا بېرىپ ئارسلانخان مۇھەممەد توغرىسىدا شىكايەت قىلىشتى . بۇنىڭ بىلەن ئارسلانخان مۇھەممەد خارەزىم شاھى قۇتبىدىن مۇھەممەد ۋە سانجىرنىڭ ئەمرى كاماسىنى ئۆزى ئۈچۈن ياخشى گەپ قىلىپ قويۇشقا ئۇندىدى ھەمدە ئۆزىمۇ خاننىڭ (سۇلتاننىڭ) ئالدىغا سالماغا باردى .

ئارسلانخان مۇھەممەد ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە پالەچ كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ قېلىپ ، ئورنىغا ئوغلى ناسىر دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ تۇردى . ئەمما ئۇزاق ئۆتمەيلا ناسىر سەمەرقەنتتىكى دىنىي گۇرۇھ تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى . بۇنىڭ بىلەن ئارسلانخان مۇھەممەد سۇلتاننىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلىپ ، يەنە بىر ئوغلى ئەخمەدنى ناسىرنىڭ ئورنىغا سىياسىي ئىشلارنى باشقۇرۇشقا قويدى ھەمدە شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئەخمەد «قادىرخان» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىشقا باشلىدى . قادىرخان ھوقۇقىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن ، ئىنتايىن قەيە ۋاسىتىلەرنى قوللىنىپ دىنىي رەھبەرلەرنى ۋە ناسىرنى ئۆلتۈرگەن سۈيىقەستچىلەرنىڭ كاتتىبېشىنى ئۆلتۈردى . دۆلەت ئىچىدىكى قالايمىقانچىلىقلارنىمۇ تۈزدى . نەتىجىدە سانجىرنىڭ ياردىمى ھاجەتسىز بولۇپ قالدى . لېكىن سانجىر قوشۇنى بىلەن ئاللىبۇرۇن يولغا چىقىپ بولغانىدى . مۇھەممەد ئۆزىنىڭ سۇلتاندىن ياردەم تەلەپ قىلغانلىقىدىن پۇشايمان قىلدى . ئۇنىڭ مەقسىتى ئۆزىنىڭ قاراخانىيلارنىڭ مۇستەقىل ھۆكۈمدارى بولۇش ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىدى . شۇ ۋەجىدىن مۇھەممەد بىلەن سالجۇقىيلار سۇلتانى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت ۋە توقۇنۇشلار يۈز بېرىشكە باشلىدى .

سانجىر قوشۇن باشلاپ ماۋرائۇننەھرگە كىرگەندىن كېيىن ، قاراخانىيلار سۇلالىسىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن قارلۇقلارنى مەغلۇپ قىلدى . بىر قېتىملىق ئوۋ ئوۋلاشتا ، سانجىر 12 ئاتونۇش كىشىنى تۇ-

تۇۋالدى ھەمدە قاتتىق سوراق قىلىش ئارقىلىق ، ئۇلارنىڭ ئۆزىنى قەستلەش ئۈچۈن خان تەرىپىدىن سېتىۋېلىنىپ ئەۋەتىلگەن ئادەملەر ئىكەنلىكىنى ئۇقتى . بۇنىڭ بىلەن سانجار دەرغەزەپكە كېلىپ ، قوشۇن باشلاپ سەمەرقەنتنى قورشاشقا ئالدى . 1130 - يىلى باھار پەسلىدە شەھەرنى تولۇقى بىلەن ئىشغال قىلدى . ئەسىر ئېلىنغان خاننى بەلخكە ئەۋەتىۋەتتى . ئۇزاق ئۆتمەي ، يەنى 1132 - يىلى خان ۋاپات بولۇپ مەرۋىگە دەپنە قىلىندى . سانجار ئىنىسى ئەبۇل مۇزەپپەر بۇغراخان ئىبراھىمنى ۋارىسلىققا قويدى . كېيىن قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن قېلىچ تاۋغاچخان ئەبۇل مائەلى ھەسەن بىننى ئەلى (ھەسەنئېكىن) تەخت ۋارىسى بولدى . ئۇنىڭدىن كېيىن ئارسلانخان مۇھەممەدنىڭ تۇنجى ئوغلى مەھمۇد خان بولدى . دەل مەھمۇد ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە ، كىدانلار ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىردى .

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا ، II X ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى سانجاردىكى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرى سالجۇقىيلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ كۈچەيگەن مەزگىلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بۇ مەزگىلدە ماۋراتۇننەھەر رايونىدىكى قاراخانىيلار سۇلالىسى پۈتۈنلەي ئۇنىڭ تىزگىنلىشىدە بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتىنىڭ ئۇنىڭ بىلەن ئۆز ئارا قۇددىلىق مۇناسىۋىتى بارلىققا كەلدى . ئىككى خانىدانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى بىر قېلىپتا ئىدى . خارەزىم رايونى بولسا ئىمپېرىيىنىڭ بىر ئۆلكىسىگە رەسمىي ئايلاندى .

4 - بۆلۈم XI ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى

مىلادى XI ئەسىر ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىش دەۋرىدۇر . بۇ دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى ، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تۈركىي خەلقلەرنىڭ زور كۆلەمدە قەدىمكى مەدەنىيەتلىك رايونغا كۆچۈپ كىرىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئەسلىدە تۈركلەرنىڭ مەدەنىيىتى نىسبەتەن قالاق ئىدى . ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيادا دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىران مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلدى ھەمدە ئەۋلادلىرىغا

تۈركلەرنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى قالدۇردى . شۇنىڭ بىلەن بىللە
XI ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى مەيلى سىياسىي جەھەتتىن بولسۇن
ياكى مەدەنىيەت تەرەققىياتى جەھەتتىن بولسۇن يېڭى ئالاھىدىلىكلەرگە
ئىگە قىلدى .

مەسىلەن ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان
ھۆكۈمرانلىقى ، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مىللەتلەرنىڭ دېھ-
قانچىلىق رايونىدا دۆلەت قۇرۇشتەك ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ .
ئۇزاق تارىخىي جەرياندا ، قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى تۈرك سەردارلىرى
ھېچقاچان مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرۈشنى ئويلىمىغان ھەمدە
بۇ خىل رايونلارنىڭ مەمۇرىي جەھەتتىن باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى ئىگىلىمى-
گەن . ھەتتا XII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىمۇ قاراخانىيلار خانى
شەمسىئۇلمۈلك يەنىلا چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى كەچۈرگەن . پەقەت قىش
مەزگىلىدىلا ئۇ قوشۇنلىرىنى باشلاپ بۇخارانىڭ ئەتراپىغا كېلىپ
ئولتۇراقلاشقان . چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تەشكىلى شەكلى
بولسا ، ئۇزاق يىللاردىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن «ئۇرۇقداشلىق
تۈزۈمى» (جامائە تۈزۈمى) دۇر . فېئوداللىق تۈزۈم شارائىتىدا ، ئۇ-
رۇقداشلىق قەبىلىلەردىكى قەبىلە ئاقساقاللىرى ، ئۇرۇق سەردارلىرى ۋە
قەبىلە باشلىقلىرى چوڭ - كىچىك فېئوداللارغا ئايلانغان . ئەمما يەنىلا
ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى شارائىتىدا شەكىللەنگەن بەزى ئىدىئولوگىيىلەر
ساقلىنىپ قالغان . مەسىلەن ، چارۋىچىلىق مەيدانلىرىنى پۈتۈن ئۇرۇقنىڭ
ئومۇمىي مۈلكى دەپ قاراش ، ھەربىي تۈزۈمنى دېموكراتىك ، ئۇرۇق
ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدا ئۆز ئارا ياردەم بېرىش مەسئۇلىيىتى بار دەپ قاراش ،
بۇنى فېئوداللىق جەمئىيەتتىكى يانچىلار ۋە دېھقانلارغا سېلىشۇرغاندا خې-
لىلا دېموكراتىك ۋە ھوقۇقلۇق دەپ قاراشقا بولىدۇ . بۇ خىل
ئىدىئولوگىيىلەر ساقلىنىپ قالغاچقا ، قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى خان
جەمەتىنىڭ ئەزالىرىمۇ دۆلەتنى پۈتۈن ئۇرۇقنىڭ ئومۇمىي مۈلكى دەپ
قارىغان . ھەرقايسى ئەزالارنىڭ ئايرىم - ئايرىم ھالدا بىر ئۇلۇشتىن ھو-
قۇقى بولغان . ئەڭ ئالىي ھۆكۈمران (رەھبەر) نى ئېتىراپ قىلمىغان . ئۇلار

ئوتتۇرىسىدا قالايىمقان ئۇرۇشلار يۈز بېرىپ دۆلەتتە ئەمىنلىك بولمىغان . تۈرك كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلىرى بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشى بىلەن شۇ- غۇللىنىپ ، يېڭىدىن بويسۇندۇرۇلغان رايونلارنى قەبىلە باشلىقلىرىغا بۆلۈپ بېرىپ ، ئۇلارنىڭ ھەربىي تەمىنات مەسلىسىنى ھەل قىلغان . بۇ خىل ئاساستا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەربىي سۇيۇرغاللىق تۈزۈمى شەكىللەنگەن . بۇ خىل تۈزۈم قاراخانىيلار سۇلالىسى ۋە سالجۇقىيلار خاندانلىقىدا زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن . ئەمما ئوردىنىڭ مال - مۈلكى مۇناسىپ ھالدا تۆۋەنلەپ بارغان .

بارتولد ، قاراخانىيلار سۇلالىسى ، غەزنىۋىلەر خاندانلىقى ۋە سالجۇقىيلار خاندانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى توغرىسىدا توختىلىپ : « قاراخانىيلار تۈرك ھۆكۈمرانلىقى دەۋرى ماۋزا ئۇنەھەر رايونىغا نىسبەتەن ئېلىپ ئېيتقاندا ، شۇبھىسىزكى ، مەدەنىيەت چېكىنگەن دەۋر . گەرچە ئايرىم ھۆكۈمرانلار گۈزەل ئىستەكلەردە بولغان بولسىمۇ ، لېكىن دۆلەتنى خان ئۇرۇقىنىڭ ئومۇمىي مۈلكى دەيدىغان قاراش ۋە بۇخىل قاراش ئاستىدا شەكىللەنگەن سۇيۇرغاللىق تۈزۈمى ، شۇنداقلا بۇنىڭغا ئەگىشىپ بارلىققا كەلگەن ئىچكى نىزالار ئېنىقكى دېھقانچىلىقنىڭ ، قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ ، سودىنىڭ ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان » ① دەپ يازغان . ئەمما ئۇ يەنە قاراخانىيلار تۈركلىرىنىڭ سالجۇقىيلارغا قارىغاندا خېلى مەدەنىيەتلىك ئىكەنلىكىنى تەكىتلىگەن . ئۇنىڭ ئېيتىشىچە ، تاكى II X ئەسىردىمۇ سالجۇقىيلارنىڭ كۈچلۈك ھۆكۈمدارى سانجار ئوقۇشىنى ھەم يېزىشىنى ئوقۇمىغان . بۇ يەردە شۇنىسى ئېنىقكى ، سانجاردىن بۇرۇنقى سۇلتانلارنىڭ تەلىم كۆرگەن بولۇشىنى جەزملەشتۈرۈش بەك تەس . لېكىن قاراخانىيلار پادىشاھى سالجۇقىيلار پادىشاھىغا قارىغاندا خېلىلا مەدەنىيەتلىك ئىدى . بۇ بىر تەبىئىي ئەھۋال . چۈنكى قاراخانىيلار سۇلالىسى شەرقىي قىسىمدىكى ئۇيغۇرلار ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدە-

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، رۇسچە ، 1 - جىلد ، 63 - 62 - بەتلەر .

نىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان . تۈركلەردىن كېلىپ چىققان غەزنىۋىد
 لەر خاندانلىقىنىڭ سۇلتانى مەھمۇدمۇ ئىلىمگە ئەھمىيەت بېرىپ ،
 ئالىملارنى ، شائىرلارنى ۋە ئەدەبىياتچىلارنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەن . ئۇ-
 نىڭ ئوردىسى ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر توپلانغان جايغا ئايلانغان .
 سالجۇقىيلار خاندانلىقىدىكى ۋەزىر نىزامۇتۇلمۈلۈك ئىنتايىن ئۇقۇمۇشلۇق
 كىشى بولۇپ ، ئۇ ئىلىمگە ۋە مەدەنىيەتكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن .
 مىسال قىلىپ ئېيتقاندا ، ئوتتۇرا ئاسىيالىق مەشھۇر ئالىم ئىبىن سىنا
 مىلادى 999 - يىلى (سامانىيلار خاندانلىقى ئاغدۇرۇلغان ۋاقىت) تېخى 19
 ياشقا توشمىغان بىر ياش ئىدى . قاراخانىيلار تۈركلىرى بۇخاراغا ھۇجۇم
 قىلغان ۋاقىتتا ، ئۇ خارەزىمگە بېرىۋالدى . ئەمما مەھمۇد سۇلتان بۇيرۇق
 چۈشۈرۈپ ، ئۇنى غەزنىۋىگە كېلىشكە ئۈندىدى . ئۇ بۇنى خالىماي ، تۇس
 ئارقىلىق گورگانغا كەتتى . كېيىن يەنە ئىسپاھانغا بېرىپ ، ئۆمرىنىڭ ئا-
 خىرىنى شۇ يەردە ئۆتكۈزدى . مەشھۇر ئىران شائىرى فىردەۋىس ، تۇس
 تاباران رايونىدىكى بىر دېھقان ئىدى (تۇغۇلغان جايى باجى كەنتى ،
 ئورنى ھازىرقى مەشەدنىڭ شىمالىدىن 12 ئىنگىلىز مىلى يىراقلىقتا) . ئۇ 25
 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئاجرىتىپ ، مىلادى 999 - يىلى «شاھنامە»
 داستانىنى يېزىپ چىقتى . داستاننىڭ ئاساسىي مەزمۇنى قەدىمكى ئىران-
 لىقىلارنىڭ تۇران (تۈرك) لارغا قارشى كۈرىشىنىڭ تەسۋىرى ئىدى .
 فىردەۋىسى مىلادى 1009 - يىلى بۇ ئەسىرىنى غەزنىۋىلەر سۇلتانى مەھمۇدقا
 تەقدىم قىلىپ ، قەلىمى بىلەن ئۆچ ئېلىشنى ھەم ھەر ئىككى مىسرا شېئى-
 رىنى بىر ئالتۇن دىنارغا ئالماشتۇرۇشنى ئارزۇ قىلغان . لېكىن تۈركلەردىن
 كېلىپ چىققان مەھمۇد ئۇنىڭ بۇ ئەسىرىدىكى تۈركلەرگە قارشى
 قۇرۇلارنى ياقىتۇرماي ، ئۇنىڭغا پەقەت 20 مىڭ دەرھەم (كۈمۈش پۇل) لا
 پۇل بەرگەن . فىردەۋىسى بۇنىڭغا ئىنتايىن ئاچچىقلىنىپ ھىراتقا
 كەتكەن . كېيىن يەنە تەبەرىستانغا بېرىپ ، شېئىر يېزىپ مەھمۇدنى ئە-
 يىبلىگەن . مەھمۇد ھىندىستاندا بۇ شېئىرنى كۆرۈپ پۇشايماق قىلغان
 ھەمدە ئادەم ئەۋەتىپ 60 مىڭ دىنار بىلەن ئۇنىڭ قېشىغا يولغا سالغان .
 ئەمما بۇ ۋاقىتتا فىردەۋىسى ئاللىبۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن بولۇپ ، ئۇنىڭ

ئايالى بۇ پۇللارنى ئېلىشنى رەت قىلغان . بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، ئەينى ۋاقىتتا مەھمۇد گەرچە خەلققە كۆيۈنمەيدىغان زالىم پادىشاھ بولغىنى بىلەن ، ئەمما ئۆزىنىڭ نام - ئابىرۇبى ئۈچۈن مەشھۇر شا- ئىرلارغا يەنە ئازراق ھۆرمەتمۇ قىلغان .

يەنە بۇ مەزگىلدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ داڭلىق ئالىم بىرۇنىدۇر . بىرۇنىنىڭ ئاتا - ئانىسى پارس بولۇپ ، ئۇ مىلادى 973 - يىلى 9 - ئايدا خارەزىم شەھىرى ئەتراپىدىكى بىرۇنى كەنتىدە تۇغۇلغان . ئۇ ياشلىق دەۋرىدە خارەزىم شاھى ئوردىسىدا خىزمەت قىلغاچ بۇخارادىن قېچىپ كەلگەن ئىبن سىنا ھەم مەشھۇر تارىخچى ئىبن مىسقىئەۋىخ ، داڭ- لىق ماتېماتىك ئەبۇ ناسىر ئاراكى ، پەيلاسوپ ئەبۇ شاھرى مەشمى ، تىمۇپ ئىبن ئەلى تۆمەر قاتارلىقلار بىلەن ئۇچرىشىپ ئىلمىي مۇھاكىمە پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان . خارەزىم مىلادى 1017 - يىلى غەزنىۋىلەر خانى مەھمۇد تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن ، ئۇ نۇرغۇنلىغان ئا- لىملار ۋە شائىرلار بىلەن بىللە مەجبۇرىي يوسۇندا غەزنىۋىگە ئېلىپ كېتىلگەن . كېيىن ئۇ يەنە ھىندىستانغا بېرىپ ساياھەت قىلغان . ئا- خىر 1048 - يىلى غەزنىۋىدە ۋاپات بولغان . بىرۇنىنىڭ بىلىمى ئىنتايىن چوڭقۇر بولۇپ ، تۈرك تىلىنى پىششىق بىلىشتىن باشقا ، يەنە پارس ، ئە- رەب ، سانسكىرت ، ھېبراي ۋە سۈرىيە تىللىرىنى ئوبدان ئۆزلەشتۈرگەن . ئاسترونومىيە ، ماتېماتىكا ، تىبابەت ، فىزىكا ۋە تارىخ پەنلىرىگە پىششىق ئىدى . ئۇ ئۆمرىدە 150 پارچە ئىلمىي ئەسەر يېزىپ چىققان . ئۇ يازغان « خارەزىم تارىخى » ناملىق كىتاب بىزگە يېتىپ كەلمىگەن . ئەمما بىھاكى بۇ ئەسەردىن مەھمۇدنىڭ خارەزىمنى بويسۇندۇرغانلىقىغا دائىر نۇرغۇنلى- خان تارىخىي ماتېرىياللارنى نەقىل ئالغان . بىرۇنى ھىندىستاندىكى ۋاقىتدا ھىندى مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىپ ، يەنە « ھىندىستان تارىخى » ناملىق كىتابنى يېزىپ چىققان . بۇنىڭدىن باشقا ئۇ يەنە « مىنېرالوگىيە » دېگەن ئەسەرنى يازغان .

بىرۇنى بىلەن زامانداش بولغان غەزنىۋىلەرنىڭ يەنە بىر ئالىمى ئۆتسېدۇر . بۇ كىشى سامانىيلار خانىدانلىقىدىكى ۋەزىر ئائىلىسىدىن كېلىپ

چىققان ھەمدە ئۆز ۋاقتىدا غەزنىۋىلەر سۇلتانى مەھمۇدنىڭ قول ئاستىدا دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرغان . ئۇنىڭدىن ئىلگىرى غەزنىۋىلەر خاندانلىقىدا شاھ ئارابى ئىسىملىك بىر تارىخچى ئۆتكەن بولۇپ ، ئۇ «پادىشاھ نۇرمۇشى ۋە تارىخ تۇمانلىرى خاتىرىسى» ناملىق كىتابنى يېزىش ئارقىلىق ، غەزنىۋىلەر خاندانلىقىنىڭ تارىخىنى تاكى سۇلتان مەھمۇد دەۋرىگىچە تەپسىلىي يورۇتۇپ بەرگەن . ئۇنىڭ ئەرەب تىلىدا يېزىپ چىققان «تارىخىي ئەمىنىيە» ناملىق كىتابى مەھمۇدنىڭ ئىنىسى ئەبۇل مۇزەپپەر ناسىر ۋاپات بولغان 1021 - يىلىغا كەلگەندە يېزىلىپ تاماملانغان بولۇپ ، مەزكۇر كىتاب ئىبىن ئەلى ئاشىرنىڭ 1021 — 975 - يىللىرىدىكى ۋەقە-لەرنى بايان قىلغان مۇھىم تارىخىي ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئاپتور ئۆزىنىڭ بۇ كىتابنى يېزىشتىكى مەقسىتىنى تىلغا ئېلىپ : «سۇلتان مەھمۇدنى مەدھىيەلەش ، ۋەزىردە ياخشى تەسىر قالدۇرۇش» دەپ زىكر قىلغان . كىتابنىڭ يېزىلىش ئۇسلۇبى مۇرەككەپ ، تەمسىللەر كۆپ بولۇپ ، مەزمۇنى غۇۋا ھەم چۈشىنىكسىز بولغان . ئەمما كىتابتا غەزنىۋىلەر خاندانلىقىنىڭ خەلق ئاممىسىغا بولغان زۇلۇمى ھەم خەلقنى ئېلىنىدىغان باجلارنىڭ كۆپلۈكىدىن ۋەيران بولغان ئاممىنىڭ ئەھۋاللىرى ، ئېنىق يورۇتۇپ بېرىلگەن . كىتابتا يەنە سۇبۇقتېكىن ۋە مەھمۇدقا ئائىت قىممەت-لىك ماتېرىياللار بېرىلگەن . 1025 - يىلىغا كەلگەندە بۇ كىتابنى ئەبۇ شەرەپ نۇسەي پارىسچىغا تەرجىمە قىلدى .

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ، ئەينى ۋاقىتتا سەئىد گەردىزى ئىسىملىك مەشھۇر تارىخچىمۇ ئۆتكەن . بۇ كىشى 1052 — 1048 - يىللىرى ئارىلىقىدا پارىس (تاجىك) تىلىدا «زىبىدوتۇل ئاخبار» («خەۋەر قىلىشقا تېگىشلىك ۋەقەلەر») ناملىق كىتابنى يېزىپ چىقىپ ، 1032 - يىلىدىن بۇرۇنقى خەلىپىنىڭ تارىخى ۋە غەزنىۋىلەر سۇلتانى مەھمۇدنىڭ ئىلگىرىكى خۇرا-ساننىڭ تارىخىنى تەپسىلىي بايان قىلىپ بەرگەن . مەزكۇر ئەسەر سامانىيلار خاندانلىقى دەۋرىدىكى ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىكى تارىخ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

ئوبۇل پازىل بەھاكى (1086 — 995) غەزنىۋىلەر خاندانلىقىنىڭ

باش دىۋانىدا 12 يىلدەك مىرزا بولغان . ئۇ پارس تىلىدا 30 توملۇق يىلنامە «تارىخۇل نەسىر» («پاسىيانلار جەمەتىنىڭ تارىخى») نى يېزىپ چىققان . بىراق ، بۇ مۇھىم تارىخىي ئەسەرنىڭ پارچە - پۇرات بىر قانچە تومىلا بىزگىچە يېتىپ كەلگەن . يېقىنقى دەۋردە تۈزۈلگەن «تارىخىي مەسئۇد» ، ئۇنىڭ ئەسىرىنىڭ 6 - جىلدىنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە 7 - ، 8 - ، 10 - جىلدىلىرىنىڭ بىر قىسمىدۇر . ئۇنىڭ ئەسىرىدە دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەر ، غەزىمۇتلەر ئوردىسىنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى ، بولۇپمۇ قاراخانىيلار سۇلالىسىغا دائىر قىزىقارلىق تارىخىي ماتېرىياللار ئىنتايىن تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن . بارتولد بۇ ھەقتە توختىلىپ : «ئاكى ھازىرغىچە بەھاكىنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىلمىدى . بولۇپمۇ قاراخانىيلارنىڭ تارىخىنى يازغان بىرەر مۇ تارىخچى مەزكۇر كىتابتىن پايدىلانمىدى . بىز پەقەت مۇشۇ ئەسەردىنلا قاراخانىيلار سۇلالىسىگە دائىر ھەقىقىي ۋە تەپسىلىي ماتېرىيالغا ئىگە بولالايمىز» ① دەپ يازغان . بەھاكى ئەسەرلىرىدىن ھازىر بار بولغىنى مورلىي تۈزگەن نۇسخىسىدۇر . نۇسخا 1862 - يىلى كالكۇتتادا نەشر قىلىنغان . يەنە رۇسچە تەرجىمە نۇسخىسىمۇ بار . مەزكۇر كىتابنىڭ ھەرخىل نەشر قىلىنىش ئەھۋالىنى «بارتولد ئەسەرلىرى» نىڭ 1 - جىلد ، 68 - بېتىدىكى تونۇشتۇرۇشتىن كۆرۈڭ .

بۇ دەۋردە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى شىنجاڭ رايونىدا نۇرغۇنلىغان ئالىملار ئۆتكەن . بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ داڭلىق بولغىنى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئاپتورى مەھمۇد قەشقىرى ۋە «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مۇئەللىپى يۈسۈپ خاس ھاجىپتۇر .

مەھمۇد قەشقىرى مىلادى XI ئەسىردە ياشىغان شەرقىي قاراخانىيلار خان جەمەتىنىڭ ئەزاسى . ئۇ ئۆزىنى ئۇيغۇر دەپ ئاتىغان . يۇرتى قەشقەر . 1 - بۆلۈمدە بىز مەھمۇدنىڭ دادىسى ھۈسەيىن دەپ قەيت قىلىپ ئۆتكەن . ئەينى ۋاقىتتا (مىلادى 1057 — 1056 - يىللىرى) ، شەرقىي قىسىم قاراخانىيلار سۇلالىسىدە سىياسىي ئۆزگىرىش يۈز بەردى . دەسلەپتە ھۈسەيىننىڭ چوڭ دادىسى ئارسلانخان سۇلايمان ئىنىسى بۇغراخان

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، رۇسچە ، 1 - جىلد ، 70 — 67 - بەتلەر .

مۇھەممەد (ھۈسەيىننىڭ دادىسى ، مەھمۇدنىڭ بوۋىسى) گە قارشى تۇردى . ئىككى تەرەپنىڭ ئۇرۇشى جەريانىدا ، سۇلايمان مۇھەممەد تەرەپىدىن ئەسىر قىلىنىپ تۈرمىگە تاشلاندى . كېيىن ، مۇھەممەد ئورنىنى ئوغلى ھۈسەيىنگە بەردى . لېكىن ھۈسەيىن مۇھەممەدنىڭ بىر توقال خاندانىنى تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلدى . ھۈسەيىننىڭ جەمەتى ۋە بوۋىسى سۇلايمانمۇ ئۆلتۈرۈلدى . ھۈسەيىننىڭ ئوغلى مەھمۇد (ئاپتور) بۇ قېتىمقى قىرغىنچىلىقتىن قانداق قۇتۇلۇپ چىققانلىقى نامەلۇم . ئۇ ئالدى بىلەن يېقىن ئەتراپتىكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ يېنىغا بېرىپ ، ئون يىلدەك سەرگەردانلىق تۇرمۇشىنى باشتىن كەچۈردى . ئەڭ ئاخىر ، باغدادقا كەلدى . مەھمۇد ئۆزىنىڭ ئائىلە جەمەتىنىڭ ئەھۋالى ۋە نېمە ئۈچۈن باغدادقا بارغانلىقى ھەققىدە ئانچە توختالمايدۇ . پەقەت ئۆزىنىڭ «ئاتىق» ، «گېپى ئوچۇق» ، «ئېسىلزادە ئائىلىدىن كېلىپ چىققان» ، «ئەلەمگە ئۇستا» ئىكەنلىكى ھەققىدەلا توختىلىدۇ . تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا ، ئۇ ئۇزاق مۇددەت ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى كېزىپ چىقىش ئارقىلىق ، جايلاردىكى تۈركلەرنىڭ تىلى ھەققىدە چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقات ئېلىپ بارغان . شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەرەب تىلىنىمۇ پۇختا ئۆگىنىپ ، ئەرەب يېزىقىنى خۇددى ئۆز ئانا تىلىدەك ئۆزلەشتۈرگەن . شۇڭا ئۇ ھىجرىيە 470 — 464 — يىللىرى (مىلادى 1078 — 1072 يىللىرى) ، ئەرەب تىلىدا « تۈركىي تىللار دىۋانى » نى يېزىپ چىقىپ ، ئەينى چاغدىكى ئابباسىيلار خاندانلىقىنىڭ خەلىپىسى مۇقتەدىرىگە تەقدىم قىلغان (1094 — 1057) . بۇ كىتابنىڭ ئەسلى نۇسخىسى تۈركىيىنىڭ ئىستانبۇل شەھىرىدىكى دۆلەتلىك كۇتۇپخانىدا ساقلانغان بولۇپ ، 1914 — يىلى نەشر قىلىنغان . كېيىن يەنە تۈركچە تەرجىمە نۇسخىسى چىققان . 1963 — 1960 — يىللىرى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئۆزبېكچە تەرجىمە نۇسخىسى نەشر قىلىنغان . ئۆتكەنكى بىرنەچچە يىلدا ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى مەخسۇس گۇرۇپپا تەشكىللەپ ، مەزكۇر كىتابنى ئۇيغۇرچىغا ۋە خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلدى . ئۇيغۇرچە ئۈچ تومى نەشرىدىن چىقىپ بولدى . خەنزۇچە تەرجىمە

نۇسخىسى ھازىر نەشر قىلىنىۋاتىدۇ . 1983 - يىلى شىنجاڭدىكى مۇتە-
 خەسسىلەر قەشقەرنىڭ ئوپال يېزىسىدا مەھمۇد قەشقەرنىڭ قەبرىسىنى
 تاپتى . بۇ مۇئەللىپنىڭ قەشقەرلىك ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنىڭ جانلىق ئىسپاتى .
 « تۈركىي تىللار دىۋانى » 300 بەتتىن ئوشۇق بولۇپ ، جەمئىي
 ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپقان . بىرىنچى قىسىمى كىرىش سۆز قىسمى
 بولۇپ ، مەزكۇر ئەسەرنىڭ يېزىلىش مەقسىتى ، سەۋەبى ، ئۇسۇلى بايان
 قىلىنغان . شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ قىسىمدا يەنە تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ
 ئورۇنلاشقان جايلىرى كۆرسىتىلگەن بىر خەرىتىمۇ بېرىلگەن . مۇئەللىپ
 كىرىش سۆز قىسمىدا توختىلىپ : « مەن كۆپ ۋاقىت سەرپ قىلىپ
 تۈركلەر ، تۈركمەنلەر ، ئوغۇزلار ، چېگىللەر ، ياغمىلار ۋە قىرغىزلارنىڭ
 شەھەرلىرىنى ، يېزىلىرىنى ، شۇنداقلا چارۋىچىلىق مەيدانلىرىنى ئايلىنىپ
 چىقىپ ئۇلاردىن سۆز توپلىدىم . ھەر خىل سۆزلۈكلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىنى
 تەتقىق قىلدىم . مېنىڭ مۇنداق قىلىشىم ، بۇ تىللارنى بىلىمگەنلىكىمدىن
 ئەمەس ، بەلكى بۇ تىللار ئوتتۇرىسىدىكى ئىنچىكە ۋە نازۇك پەرقلەرنى
 ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن » دەپ يازغان ھەمدە ئەينى ۋاقىتتىكى تۈركلەر-
 نىڭ ئىسلام دۇنياسىدىكى غايەت زور تەسىرىنى ئۆرنەك قىلىپ ،
 ئەرەبلەرنىڭ تۈرك تىلىنى ئۆگىنىشى ئۈچۈن بۇ كىتابنى تۈزگەنلىكىنى
 ئىزاھلاپ ئۆتكەن . مەزكۇر كىتابنىڭ 2 - قىسمىغا سۆزلۈك ۋە
 چۈشەندۈرۈش (ئىزاھات) بېرىلگەن . مۇئەللىپ بۇ قىسىمغا 300 كۆپلەپ
 تىن ئارتۇق قوشاق (نەزمە) ۋە ماقال - تەمسىل كىرگۈزگەن . بۇنىڭ
 ئىچىدىكى مول ماتېرىياللار $X I$ ئەسىردىكى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا-
 دىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تىل ، جەمئىيەت ، ئىقتىساد ، تارىخ ،
 جۇغراپىيە قاتارلىق تەرەپلىرىدىكى ئەھۋاللىرىنى ئېنىق ئەكس ئەتتۈرۈپ
 بەرگەن . مەزكۇر ئەسەر ئۇيغۇر ئالىمىنىڭ دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىگە
 قوشقان ئۆلمەس تۆھپىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بۇ كىتاب ھەققىدىكى
 تەتقىقات ، نۆۋەتتە دۇنياۋى ئىلىمگە ئايلاندى .

« قۇنادغۇبىلىك » نىڭ ئاپتورى يۈسۈپنىڭ ئىش - پائالىيەتلىرى
 ئېنىق ئەمەس . ئۇ ئېھتىمال مىلادى 1018 - يىلى بالاساغۇندا تۇغۇلغان بو-

لۇشى مۇمكىن . ئۇ ياشلىق دەۋرىدە كۆپ خىل ئىلىملەردىن مەلۇمات ئالغان . بارلىق تۈرك تىللىرىدىن باشقا ، يەنە ئەرەب ، پارس تىللىرىنى پۇختا ئۆزلەشتۈرگەن . تۈرك ئالىمى ئا . دىلاچار : «ئۇ ئەينى ۋاقىتتا كەڭ ئىشلىدى تىلگەن ئوتتۇرا ئىران تىلى تەركىبىدىكى سوغدى تىلىنىمۇ بىلگەن ، ھەتتا خەنزۇ تىلىدىنمۇ خەۋەردار بولغان » دەپ يازغان . ئۇ ئەرەب ۋە پارس ئە- دەبىياتىنى مۇكەممەل ئۆگەنگەن . ئاپتور بالاساغۇندىكى ۋاقتىدىن باشلاپ ئەسەر يېزىشقا باشلىغان . 1068 - يىلى قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن يې- زىشنى داۋاملاشتۇرۇپ ، 1069 - يىلىغا كەلگەندە يېزىپ تاماملىغان ھەمدە قاراخانىيلار خانى تاۋغاچ بۇغراخان ھەسەنگە تەقدىم قىلغان . ھەسەن بۇ- نىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا «خاس ھاجىپ » لىق ئۇنۋانىنى بەرگەن . بۇنىڭ بىلەن ئاپتور قاراخانىيلار ئوردىسىدىكى نوپۇزلۇق شەخسكە ئايلانغان .

«قۇتادغۇبىلىك » ئەينى ۋاقىتتا ئىشلىتىلگەن ئۇيغۇر تىلى ئۇسلۇب- تىكى يېزىلغان شېئىرىي ئەسەر بولۇپ ، جەمئىي 13 مىڭ 290 مىسرادىن تەركىب تاپقان . ئەسلى مەنىسى «بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى بى- لىم » دېگەنلىكتۇر . مەزكۇر ئەسەردە پادىشاھ (خان) نىڭ دۆلەتنى قانداق ئىدارە قىلىشى ھەققىدە توختالغاچقا ، بەزى ئالىملار بۇ كىتابنى «ئىدارە قىلىش سەنئىتى » (Art of Reigning) دەپمۇ ئاتىغان . بارتولد «پادى- شاھقا كېرەكلىك بىلىملەر » دەپ ئاتىغان .

«قۇتادغۇبىلىك » چوڭ ھەجىملىك ۋە مەزمۇنى مول ئەسەردۇر . ئاپتور كىرىش سۆز قىسمىدا مەزكۇر ئەسەرنىڭ ئادالەت ، بەخت - سائادەت ، ئەقىل - پاراسەت ۋە قانائەتتىن ئىبارەت تۆت پېرسوناژ ئاساسىدا يېزىلغانلىقىنى ئەسكەرتكەن . ئاپتور يەنە بۇ پېرسوناژلار ئارىسىدىكى درا- ماتىك سۆھبەت ئارقىلىق ، كىشىلەر بىلەن بولغان مۇئامىلىدە رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك ئەخلاقىنى بايان قىلغان ھەمدە كىنايىلىك ئوخشىتىشلار ئارقىلىق پادىشاھ ۋە ۋەزىرنىڭ دۆلەتنى قانداق ئىدارە قىلىشى ھەققىدە كۆرسەتمە بەرگەن . شۇڭا بۇ ئەسەر يالغۇز ئەدەبىي ئەسەرلا بولۇپ قال- ماستىن ، بەلكى يەنە ھەر خىل سىياسىي ، نەزەرىيە ، ئەخلاق ھەققىدىكى پەلسەپىۋى تەلىمات ، ئەدەپ - ئەخلاق قائىدىلىرى ھەم دۆلەتنىڭ ئىقتىساد-

دىيى ، مەدەنىيىتى ، سەنئىتى ، دىنى قاتارلىقلار توغرىسىدا چۈشەنچە بېرىلگەن قىممەتلىك مىراس تۇر . مەزكۇر ئەسەرنىڭ ئوي - پىكرى ياڭراق ، مەزمۇنى چوڭقۇر بولۇپ ، ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى ئۈچۈن ئاساس سېلىپ بەرگەن ھەمدە ئۇيغۇر داستانچىلىقىغا ئۈلگە تىكلەپ بەرگەن . بۇ ئەسەر ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتىدىمۇ زور ئەھمىيەتكە ئىگە .

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئەسلى نۇسخىسى ھازىرغىچە تېپىلمىدى . ھازىر ئىلىم ساھەسىدىكىلەرگە مەلۇم بولغىنى ئۇنىڭ ئۈچ خىل كۆچۈرۈلمە نۇسخىسىدۇر . بىر خىلى 1435 - يىلىدىكى ھىرات نۇسخىسى بولۇپ ، ھازىر ۋېينادا ساقلنىنىۋاتىدۇ . يەنە بىر خىلى 1897 - يىلى تېپىلغان ئەرمەب تىلىدىكى كۆچۈرۈلمە نۇسخىسى بولۇپ ، ھازىر قاھىرەدە ساقلنىنىۋاتىدۇ . ئۈچىنچى خىلى 1914 - يىلى بايقالغان نەمەنگان نۇسخىسى بولۇپ ، ھازىر تاشكەنتتە ساقلنىنىۋاتىدۇ . ۋېينا نۇسخىسى 1870 - يىلى ۋامبېرى تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان . 1890 - يىلى روسىيىلىك رادلوۋ قايتا نەشر قىلغان . 1910 - 1900 - يىلى لاتىن تىلىدىكى نۇسخىسى ۋە نېمىسچە تەرجىمە نۇسخىسى نەشر قىلىندى . ياۋروپادا ھەر خىل تىلدىكى تەرجىمە نۇسخىلارنىڭ نەشر قىلىنىشى ، «قۇتادغۇبىلىك» ھەققىدىكى تەتقىقاتنى دۇنياۋى ئىلىمگە ئايلاندۇردى . ھازىر بۇ كىتابنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىسى شىنجاڭدىكى مۇتەخەسسسلەر تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنىپ نەشرىدىن چىقىپ بولدى .

يەنە بىر داڭلىق ئەسەر «ئەتەبەتۇلھەقاىىق» بولۇپ ، تۈرك (ئۇيغۇر) تىلىدا يېزىلغان . بۇ ئەسەرنىڭ كۆپ قىسمى «aa ba» قاپچەك شەكلى بويىچە تۆت مىسالىق قىلىپ يېزىلغان بولۇپ ، ۋەزنى «قۇتادغۇبىلىك» كە ئوخشاپ كېتىدۇ . يېزىلغان ۋاقتى موڭغۇللارنىڭ بېسىپ كىرىشى دەۋرىنىڭ ھارپىسىغا توغرا كېلىدۇ . ئەسەرنىڭ ئاپتورى ئەھمەد ئىسىملىك كىشى بولۇپ ، تۇغما ئەمە دەپ تىلغا ئېلىنىدۇ . بۇ ئەسەر (داس-تان) جەمئىي ئون تۆت باب بولۇپ ، كىرىش سۆز قىسمىدىن باشقا ، ئالدىنقى بەش بابى ۋە ئەڭ ئاخىرىدىكى ئىككى بابى ئاپتورنىڭ بارغانسېرى تۆۋەنلەپ كېتىۋاتقان ئىجتىمائىي كەيپىيات ئۈچۈن ھەسرەت چەككەنلىكى

توغرىسىدىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان . كىتابنىڭ ئاخىرىدا يەنە قەسىدە بېرىلگەن . لېكىن مەزكۇر كىتابتا ئاپتور يەنىلا بىلىمنىڭ ياخشى سۈپەتلىرى ھەم بىلىم ئۆگىنىش كېرەكلىكى توغرىسىدا ئاساسلىق قىلىپ توختالغان . ھازىر بۇ داستاننىڭ خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسىمۇ بار .

تارىخىي ئەسەرلەر جەھەتتە ، مەجدد مۇھەممەد ئەبۇ ئادنان ئىسىملىك بىر كىشىمۇ قاراخانىيلار خانى تاۋغاچخان ئىبراھىم ئەبۇ ھۈسەيىن (1203 - يىلى ۋاپات بولغان) گە «تۈركىستان تارىخى» ۋە «قىتان تارىخى» ناملىق ئىككى كىتابنى ھەدىيە قىلغان . بۇنىڭدىن باشقا يەنە مۇھەممەد ئەبۇ ئەلى كاتىپ ، سەمەرقەنتتى دېگەن كىشى «ھۆكۈمەت نىشانىدىكى تاشقى مۇناسىۋەت ئىشلىرى» دېگەن كىتابنى يېزىپ چىققان . بۇ كىتاب X II ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا تەختتە ئولتۇرغان قىلىچ تاۋغاچخان مەسئۇد ئەبۇ ئەلى ئۈچۈن يېزىلغان . مىلادى XI ئەسىردە قەشقەردە ياشىغان ئابدۇل ئەلى جاپپار بىننى ھۈسەيىن ئەلى ئەلمائى دېگەن كىشى قەشقەر شەھىرىنىڭ تارىخىنى يېزىپ چىققان .

يۇقىرىقى بايانلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، XI ئەسىرلەردىكى تۈرك خانلىقلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ، مەيلى قەشقەردە بولسۇن ، نۇر كىستاندا بولسۇن ياكى خارەزىم ، خۇراسان ، غەزنىۋىدە بولسۇن ، ئىقتىساد ، مەدەنىيەت ۋە باشقا ساھەلەر زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن . بولۇپمۇ مەدەنىيەت جەھەتتە مىسلى كۆرۈلمىگەن تەرەققىياتلار بارلىققا كېلىپ ، نۇرغۇنلىغان داڭلىق ئالىملار يېتىشىپ چىققان . بۇ ئەينى ۋاقىتتىكى شەرق - غەرب قاتناش ئىشلىرىنىڭ يۈك سەلگەنلىكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك . باغداد بىلەن قويۇق مۇناسىۋىتى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى مۇسۇلمان دۆلەتلىرى يەنە قاراخانىيلار سۇلالىسى ۋە ئۇيغۇرلار ئارقىلىق جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان . غەزنىۋىلەر خاندانلىقى ھىندىستانغا بېسىپ كىرگەندە ، جەنۇب مەدەنىيىتىنىڭ شىمالغا تارقىلىشىغا سەۋەب بولغان . بۇلارنىڭ ھەممىسى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەدەنىي ھاياتنىڭ جانلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ ، ئا- لەمشۇمۇل ئالىملارنى ۋە قىممەتلىك ئەسەرلەرنى دۇنياغا كەلتۈرگەن .

ئون ئۈچىنچى باب

خارەزىم شاھ خاندانلىقى ۋە غەربىي لياۋ سۇلالىسى

1- بۆلۈم خارەزىم شاھ خاندانلىقىنىڭ گۈللىنىشى

خارەزىم شاھ — سالجۇقىيلار خاندانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا باش كۆتۈرۈپ زورايدغان .

قەدىمكى دەۋردە خارەزىم رايونىدا بىر ئافرىگ خاندانلىقى ئۆتكەن بولۇپ ، بۇ خاندانلىقنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى ئەبۇ ئابدۇللاھ مۇھەممەد ئىدى . مىلادى X ئەسىردە خارەزىم رايونىدىكى ئامۇ دەرياسىنىڭ ساھىلىغا جايلاشقان گورگەنچ شەھىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىن روسىيىنىڭ جەنۇبىغا بارىدىغان سودا يولى (يەنى ئالدىدا بايان قىلىنغان ئىبن . فاردلان بېسىپ ئۆتكەن ئوغۇز يايلىقى ئارقىلىق بۇلغارىيە دۆلىتىگە بارىدۇ . خان سودا يولى) غا جايلاشقانلىقتىن ئىنتايىن مۇھىم شەھەرگە ئايلانغانىدى . لېكىن قەدىمكى ئاستانە كەنت نىسبىي ھالدا خارابىلىشىپ قالدى . شۇ چاغدا ، گورگەنچ دېگەن جايدىكى بىر فېئودال خوجا ئەبۇ ئەلى ئابباس مۇمىن مۇھەممەد مىلادى 995 - يىلى خارەزىمنىڭ جەنۇبىغا بېسىپ كىرىپ ، ئاخىرقى ئافرىگ خانىنى ئاغدۇرۇپ ، ئۆزىنى خارەزىم شاھى دەپ جاكارلىدى . بارتولد مۇمىن تىكىلىگەن بۇ خاندانلىقنى 2 - خارەزىم خاندانلىقى دەپ ئاتىدى .

مۇمىن 997 - يىلى ئۆلگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئوغلى ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئەلى ۋەلىمئەھمىد بولدى . ئەلى دەسلەپتە بۇخارا خاندانلىقىغا بېقىدۇ . مىلادى 1006 - يىلى بۇخارا خاندانلىقى غەزىۋى خاندانلىقىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن ، ئەلى غەزىۋى خاندانلىقىغا يېقىنلىشىشقا باشلىدى . ئەلى غەزىۋى خاندانلىقىنىڭ سۇلتانى مەھمۇدنىڭ سىڭلىسىنى خوتۇنلۇققا ئالغانىدى . ئۇنىڭ ئىنىسى تەخت ۋارىسى ئەبۇ ئەلى ئابباس

مۆمىن II مۇمەھمۇدنىڭ سىڭلىسىنى خوتۇنلۇققا ئالغان بولۇپ ، غەزنىۋى خانىدانلىقى بىلەن داۋاملىق ئىناق ئۆتتى . كېيىن ، مەھمۇد مۆمىن II گە خارەزىمدە ئۆزىنىڭ نامىغا قۇتبە ئوقۇشنى بۇيرۇدى (بۇ ، خارەزىملىكلەر غەزنىۋى خانىدانلىقىغا تەۋە بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ) . مۆمىن II گە دەپ-گىنى بويىچە ئىش قىلىشقا توغرا كەلدى .

مۆمىن II غەزنىۋى خانىدانلىقىغا تەۋە بولغاندىن كېيىن ، خارەزىملىكلەرنىڭ قەتئىي قارشىلىقىغا ئۇچرىدى . ئەينى چاغدىكى خازارا - سىپتا تۇرۇشلۇق ئالىپتېكىن باشچىلىقىدىكى خارەزىم قوشۇنى توپىلاڭ كۆتۈردى . مۆمىن مىلادى 1017 - يىلى 3 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئۆلتۈرۈلدى . ئىسيانچىلار ئۇنىڭ جىيەنى ئەبۇ ئەلى قاسىم مۇھەممەد ئەبۇ ئەلىنى تەخت ۋارىسى قىلىپ تىكلدى . غەزنىۋى خانىدانلىقىنىڭ سۇلتانى مەھمۇد باستۇرۇش نامى بىلەن خارەزىمگە قوشۇن تارتتى ھەمدە بۇ ئىشنى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئىلىكخانغا ئۇقتۇردى (ئەينى چاغدا « تۈركىستاننىڭ ئىلىكخاننى » دەپ ئاتىلاتتى) . ئىلىكخان خارەزىم غەزنىۋى خانىدانلىقىنىڭ قولىغا ئۆتسە ئۆزىگە ناھايىتى پايدىسىز ئىكەنلىكىنى بىلىپ تۇرسىمۇ ، لېكىن مەھمۇدنىڭ قوشۇن تارتقانلىقىنى قوللاشقا مەجبۇر بولدى . غەزنىۋىلەر قوشۇنى ئامولدىن يولغا چىقىپ ، ئامۇ دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىنى بويلاپ ئالغا ئىلگىرىلىدى . يول بويى خارەزىملىكلەرنىڭ قارشىلىقىغا ۋە زەربىسىگە ئۇچراپ ئېغىر زىيان تارتتى . كېيىن مەھمۇد ئۆزى قوشۇن باشلاپ ياردەمگە كەلگەندىلا ئاندىن ئىلگىرىلىدى . غەزنىۋى خانىدانلىقى خازاراسىپتا خارەزىم قوشۇنىنىڭ ئاساسىي كۈچىنى يوقىتىپ ، مىلادى 1017 - يىلى 7 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئۇلارنىڭ مەركىزى كېتقا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ ، ئىسيانچىلارنى ۋەھشىيلەرچە باستۇردى .

مەھمۇد خارەزىملىكلەرنىڭ قارشىلىقىنى تىنچىتىۋالدىن كېيىن ، ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى ھاجىپ ئالتۇنتاشنى خارەزىم شاھى قىلىپ تەيىنلىدى . بۇ ئادەم بۇرۇن غۇلام بولۇپ ، سۇبۇقتېكىننىڭ خاس مۇھاپىزەتچى قوشۇنىنىڭ ئەزاسى ئىدى . ئۇ ، مەھمۇدنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك سەركەردىلىرىنىڭ بىرى ئىدى . بارتولد ئالتۇنتاشنى 3 - خارەزىمشاھ

خاندانلىقى (1017 — 1041- يىللىرى) نىڭ قۇرغۇچىسى دەپ ئاتىدى . بۇ چاغدا ، خارەزىم رايونى ئەمەلىيەتتە غەزنىۋى خاندانلىقىغا قوشۇۋېتىلگەنلىكتىن ، غەزنىۋى خاندانلىقىنىڭ بىر ئۆلكىسى قىلىۋېلىنغانىدى .

بۇ چاغدا ، بۇخارا بىلەن سەمەرقەنت رايونىدىكى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانى ئەلى (ئادەتتە ئەلتېكىن دەپ ئاتىلىدۇ) غەزنىۋى خاندانلىقىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى ئىدى . مەھمۇد سۇلتاننىڭ خارەزىمنى قوشۇۋېلىشتىكى مەقسىتى ئىستراتېگىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا ، ئەلتېكىننىڭ يان قانىنى ئىسكەنجىگە ئېلىش ۋە ئۇنىڭغا زەربە بېرىش ئۈچۈندۇر . ئۇنىڭ ئەكسىچە بولغاندا ، خارەزىمشاھ ئالتۇنتاش قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن بولغان ئىناق مۇناسىۋەتنى ئىمكانقەدەر ساقلاپ قېلىشنى خالايتتى . 1030 - يىلى مەھمۇد ئۆلگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئوغلى مەسئۇد تەختكە ۋارىسلىق قىلدى . 1032 - يىلى مەسئۇد ئالتۇنتاشنىڭ نامىدا قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىپ ، بۇخارا شەھىرىنى ئىشغال قىلدى . لېكىن ئۇنىڭدىن كېيىنكى دابۇش ئۇرۇشىدا ئالتۇنتاش ئېغىر يارىلىنىپ ، قاراخانىيلار خاقانى ئەلتېكىن بىلەن سۈلھ تۈزۈپ خاراەزىمگە چېكىندى . ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئالتۇنتاش ۋاپات بولدى . غەزنىۋىلەر سۇلتانى مەسئۇد ئۆزىنىڭ ئوغلى سەئىدىنى خارەزىمشاھى قىلىپ ، ئالتۇنتاشنىڭ ئوغلى ھارۇننى ئۆزىگە ۋاكالىتەن شۇ جايىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىدى . ھارۇن ئۇنىڭغا نارازى بولۇپ ، مۇستەقىللىق جاكارلاپ ، ئۆزىنى خارەزىمشاھ دەپ ئاتىدى ھەمدە بۇخارادىكى سالىجۇقىيلارنى چېگرىدىن كىرىشكە تەكلىپ قىلدى .

ئەگەر سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ھالاك بولۇشى ماۋرائۇننەھر رايونىدا ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى يوقالغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ دېسەك ، ئۇ چاغدىكى ئالتۇنتاشنىڭ ئورنىنى مۆمىن جەمەتىنىڭ ئېلىشى خارەزىم رايونىدا ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بېرىلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ . لېكىن سالىجۇقىيلارنىڭ كۆچۈپ كېلىشى يېڭى بىر تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە سەۋەب بولدى . خارەزىمشاھ ئاتاقنا غەزنىۋى خاندانلىقىغا ئۆز قول ئاستىدىكى نا-

ئىبارغا ئوخشاش بويۇنغان بولسىمۇ ، لېكىن بۇ رايون غەزنىۋىلەردىن خېلىلا يىراق ، يېگانە ئارالدىكى بولغاچقا ، ئاسانلا پاراكەندىچىلىك يۈز بېرىپ تۇردى . غەزنىۋى خانىدانلىقىنىڭ سۇلتانى مەسئۇدنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە ، خارەزىم ئەمەلىيەتتە بۆلۈنۈپ كەتتى . ئالتۇنناشنىڭ ئوغلى ھارۇندىن ئىنىسى ئىسمائىلخانغىچە ھېچقايسىسى غەزنىۋى خانىدانلىقىغا بويىسۇنماي ، سالجۇقىيلارنىڭ سۇلتانىنى قوللىدى . شۇڭا غەزنىۋى خانىدانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى ئادەم سېتىۋېلىپ 1035 - يىلى ھارۇننى ئۆلتۈرگۈزدى . 1038 - يىلى مەسئۇد ئىشغال قىلغان جايلاردىكى تۈرك ھۆكۈمرانى شاھ مالىكىنى خارەزىمشاھسى قىلدى . 1040 - 1041 - يىللىرى قىشتا شاھ مالىك مەسئۇدنىڭ نامىدا قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ قۇملۇقتىن ئۆتۈپ ، خارەزىمگە ھۇجۇم قىلىپ ، قانلىق جەڭ ئارقىلىق ئۇنىڭ مەركىزىگە بېسىپ كىرىپ ، مەسئۇدنىڭ نامىدە خۇتبىنى ئوقۇتتى .

مىلادى 1040 - يىلى ، غەزنىۋى خانى سۇلتان مەسئۇد دادكەنت ئورۇشىدا سالجۇقىيلار تەرىپىدىن ئۈزۈل - كېسىل مەغلۇپ بولۇپ ، خۇراسان رايونىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىدىن تامامەن مەھرۇم بولدى . كېيىن ، 1043 - يىلى خارەزىمۇ سالجۇقىيلار ئىمپېرىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى .

تارىخىي ماتېرىياللاردا يېزىلىشىچە ، سالجۇقىيلار خانىدانلىقى خارەزىمدا تۈرك قۇللاردىن كېلىپ چىققان تۈركلەردىن مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى تەيىنلىگەن . مەسىلەن ، جۇۋەينىنىڭ « تارىخىي جاھان كۇشاي » دېگەن كىتابىدا قەيت قىلىنىشىچە ، سالجۇقىيلار خانىدانلىقىدا بىر چوڭ ئەمەلدار بولۇپ ، ئىسمى بىلگە تېكىن ئىكەن . ئۇنىڭ سالجۇقىيلار خانىدانلىقىدا تۇتقان ئورنى ئالىپتېكىننىڭ سامانىيلار خانىدانلىقىدا تۇتقان ئورنى بىلەن ئوخشاش بولۇپ ، خۇراساندىكى قوشۇننىڭ باش قوماندانى بولغان . بۇ بىلگە تېكىن غارچىستان (مورغاب دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا بولۇپ ، ھازىرقى ھىرات تاغلىق رايونىدىكى بىرۈز كۆھقا توغرا كېلىدۇ) دىن بىر تۈرك قۇلنى سېتىۋالغان بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىسمى ئانوشتېكىن ، گالچا ئىدى . ئانوشتېكىن بىلگە تېكىن تۇرغان جايىدىن مالىك شاھنىڭ ئوردىسىغا ئېلىپ

كېلىندى . ئەقىللىق تۈرك قۇل بارغانسېرى يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە بو-
لۇپ ، سالجۇقىيلار خاندانلىقىنىڭ مۇھىم ئەمەلدارى بولۇپ قالدى . ئۇنىڭ
ئورنى سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ كېيىنكى دەۋرىدىكى سۇبۇقتېكىن بىلەن
ئوخشاش ئىدى . ئۇ تاشدارلىق (tashtdar) ، ئۇنۋانىغا ئېرىشتى . شۇ
چاغدا ئۇنى خارەزىم رايونىدىكى بۇ مەرتىۋىلىكلەرنى باشقۇرۇۋاتقان
تارماقلار خىراجەت بېرىپ ئىشلەتتى . شۇنىڭ ئۈچۈن ، ئانوشتېكىنگە خا-
رەزىمنىڭ كەنجى باسقاى (شاھانە shahna) دېگەن نام بېرىلدى . ئۇنىڭ
بىرنەچچە ئوغلى بولۇپ ، چوڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى قۇتبىددىن مۇھەممەد
ئىدى . سالجۇقىيلار خاندانلىقىدىكى بېرىك يارۇق تەختكە چىققاندا ،
ئىمپېرىيىنىڭ ھوقۇقدارلار ھەيئىتى خۇراساننىڭ ئەمرى دادبېك ھاباش
ئىدى . ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ، خارەزىمنىڭ شاھى سانجارلاردىن بولغان بىر
قۇل بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىسمى ئىككىنچى ئەبۇ كۆكچار ئىدى . 1097 - يىلىدىكى
ۋەقەدە ئىككىنچى ئىسيانچىلارنىڭ ئەمرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى . توپىلاڭ
تىنىچتىلغاندىن كېيىن ، دادبېك ھاباش خارەزىمشاھى دېگەن نامنى قۇت-
بىددىن مۇھەممەدكە بېرىۋەتتى . بۇ ئادەم خارەزىمگە ئۇدا 30 يىل
ھۆكۈمرانلىق قىلدى . بارتولد ئۇنى 4 - خارەزىمشاھ خاندانلىقىنىڭ قۇر-
غۇچىسى دەپ ئاتىدى . لېكىن نامدا خارەزىم شاھى يەنىلا سالجۇقىيلار
خاندانلىقىنىڭ يەرلىك ئەمەلدارى ئىدى .

خارەزىمشاھى قۇتبىددىن مۇھەممەد بىر ئۆمۈر سالجۇقىيلار خاندان-
لىقىغا سادىق بولۇپ ، كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشتى . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ،
ئۇ ئوغلى ئەزىز بىلەن ھەر يىلى سانجارنىڭ ئوردىسىغا بېرىپ سۇلتان
ئۈچۈن نۆۋەت بىلەن خىزمەت قىلغان . ، سانجار ھەر قېتىم جازا يۈرۈشى
قىلغاندا ، ئۇ قوشۇننى باشلاپ ئۇنىڭ بىلەن بىللە ھەربىي يۈرۈشكە قات-
ناشقان .

1113 — 1114 - يىللىرى سانجار بىلەن ئارسلانخان توقۇنۇشۇپ
قالغانىمۇ ، قۇتبىددىن ئارىغا چۈشۈپ كېلىشتۈرۈپ قويدى . خارەزىم ئۇ-
نىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا تىنىچتىلدى ، پاراكەندىچىلىك بولمىدى ، ئىقتىسادىي
جەھەتتە تەرەققىي قىلىپ ، ئۇنىڭ ئوغلى ئەزىزنىڭ دەۋرىنىڭ گۈللىنىشى

ئۈچۈن ئاساس سېلىپ بەردى .
سابق خارەزمشاھ ئىككىنچ ئەبۇ كۆكچار ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ،
ئۇنىڭ ئوغلى توغرىۇلتېكىن ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى 1097 - يىلى مانغىشلاق يې-
رىم ئارىلىغا قېچىپ كەتتى . ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى كېيىن خارەزمىنىڭ
چېگىرىسىدىكى ئاپەت تۇغدۇرغۇچىلارغا ئايلاندى . قۇتبىددىن مۇھەممەد
تەختكە چىققاندىلا ئەزىز خارەزمىنىڭ چېگرا ئىشلىرىغا ئەھمىيەت
بەرگەندى ھەمدە مانغىشلاق يېرىم ئارىلىنى كونترول قىلغاندى . ئەينى
چاغدا خارەزمىنىڭ چېگىرىسىغا ھۇجۇم قىلغانلار ، مانغىشلاق يېرىم
ئارىلىدىن كەلگەن توغرىۇلتېكىن قوشۇنىنىڭ قالدۇقلىرىدىن باشقا ، يەنە
سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى ۋە ئۇنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى يايلاقتا
ياشاۋاتقان تۈرك كۆچمەن چارۋىچىلىرىمۇ بار ئىدى . مىلادى 1127 - يىلى
(ياكى 1128 - يىلى) قۇتبىددىن مۇھەممەد ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، ئەزىز
تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ خارەزمىنىڭ شاھى بولدى . 1133 - يىلى ئەزىز
جەددىتىن قوشۇن تارتىپ تۈرك كۆچمەن چارۋىچىلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ
قىپچاق دالاسىغا كەلدى .

مىلادى 1135 - يىلى كۈزدە ، سالجۇقىلار سۇلتانى سانجار بەھرام
شاھ (1118 - 52 - يىللار) توپىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن ھۇجۇم قى-
لىپ ، 1136 - يىلى 7 ، 8 - ئايلاردا بەلخكە قايتىپ كەلدى ، مۇشۇ ۋاقىت
ئىچىدە ئەزىز سانجارغا ئەگىشىپ قوشۇن بىلەن بىللە بولدى . بۇ ئۇنىڭ
سالجۇقىلار خاندانلىقىدا ئەمەلدار بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ . لېكىن بۇ
جەرياندا ، ئۇ سانجانىڭ ئۆزىگە ئىشەنمىگەنلىكىنى ، ئۇنىڭ قول ئاستى
دىكى سەركەردىلىرى ئۇنىڭغا ھەسەت قىلىپ ، ئۆزىگە زىيانكەشلىك
قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى بايقىدى . شۇڭا ، ئەزىز دەرھال خارەزمىگە قايتى-
تىشىنى تەلەپ قىلدى . ئارقىدىنلا مۇستەقىللىق جاكارلاپ سالجۇقىيلارغا
ئاسىيلىق قىلدى .

مىلادى 1138 - يىلى 9 ، 10 - ئايلاردا سانجار خارەزمىگە ھۇجۇم
قىلدى . ئەزىز ئامۇ دەرياسى بويىدىكى نۇرغۇن جايلارغا سۇ قويۇپ
بېرىپ ، سۇلتاننىڭ سەپ تارتىپ كەلگەن قوشۇنىنى توسماقچى بولغان

بولسىمۇ ، مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىدى . ئەزىز باشچىلىقىدىكى بىدئەتچى تۈركلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خارەزىم قوشۇنى يەنىلا خازاراسىپتا سانجار قوشۇنى تەرىپىدىن تارمار قىلىندى . ئەزىز ئۆزى قېچىپ كەتتى . ئۇنىڭ ئوغلى ئاتىرىگ ئەسىرگە چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلدى . سانجار ئۆزىنىڭ جىيەن ئوغلى سۇلايمان ، ئەبۇ مۇھەممەدنى خارەزىمشاھى قىلدى ، ئاندىن خۇراسانغا قايتتى ھەمدە يەنە سۇلايمانغا بىر باش ۋەزىر ، بىر خەلپەت ۋە باشقا بەزى مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى سەپلەپ بەردى . لېكىن خارەزىملىكلەر سالجۇقىيلار خاندانلىقىنىڭ بىۋاسىتە ھۆكۈمرانلىقىدىن جاق تويغانىدى . سانجار مەرۋىگە كەتكەندىن كېيىن ئەزىز قاچقان يېرىدىن گورگەنگە قايتىپ كەلدى . خەلق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ سۇلايماننى قوغلىۋەتتى (جۇ-ۋەينى : « تارىخى جاھان كۇشاي » ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 1 - توم 279 - 280 - بەتلەر) . 1140 - يىلى ، ئەزىز بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىپ ، شەھەر قەلئەسىنى بىتچىت قىلىپ ، سالجۇقىيلار ئەمەلدارلىرىنىڭ قولىدىن يېرىنى تارتىۋالدى .

ئەزىز خارەزىمنىڭ ھەقىقىي كۈچلۈك بىر ئىمپېرىيىگە ئايلىنىشىغا ئاساس سالغۇچى . تارىخچىلار ئەزىزگە نۇرغۇن باھا بەردى . مەسىلەن ، جۇۋەينى ئۇنى « يۈكسەك ئەخلاق - پەزىلىتى ۋە تالانتى بىلەن كىشىلەرگە تونۇلغان مەشھۇر زات . ئۇ شائىر بولۇپ ، پارس تىلىدا نۇرغۇن شېئىر ۋە رۇبائىيلارنى يازغان . ئۇ تەڭداشسىز مەردانىلىكى بىلەن زا-مانداشلىرىدىن ئۈستۈن تۇراتتى » ① دەپ تەرىپلىگەن . بارتولد مۇنداق دېگەن : « مۇستەقىل ۋە كۈچلۈك دۆلەت قورۇش ئۈچۈن ، ئۇ ۋە ئۇنىڭ ۋارىسى ، ئاز كۆرۈلىدىغان سۇباتى ۋە ئەقىل - پاراستى ئارقىلىق پۈتۈن كۈچى بىلەن ئاتلىنىپ ، مەقسەتكە يەتمىگۈچە ھەرگىز بوشاشمىدى » ② . ئىنگىلىيە ئالىمى بوسفۇرس مۇنداق دېگەن : « ئەزىز خارەزىمنى ئىمكانقەدەر ئاپتونومىيىلىك دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىشقا ئىرادە باغلىدى . ئۇ كۆپ قېتىم مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىسىمۇ ، يەنىلا قەتئىي ئىرادە بىلەن ئۆزىنىڭ

① « تارىخى جاھان كۇشاي » ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 1 - توم ، 278 - بەت .

② « بارتولد ئەسەرلىرى » رۇسچە ، 1 - توم 387 - بەت .

مەقسىتىگە يەتتى . ئۇ كۈچلۈك ئىككى قوشنا دۆلەت سالجۇقىيلار بىلەن غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئارىسىدا ئىزدىنىپ ئالغا ئىلگىرىلەپ ئۆز ۋارىسىنىڭ تامامەن مۇستەقىل سىياسىتى ئۈچۈن ئاساسى سالىدى » ① .

ئەزىز تەختكە چىققان دەسلەپكى مەزگىلدە يەنە سالجۇقىيلار خانىدانلىقىدا ئىتائەتچان ۋەزىر سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى ، لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىللە مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشقا كۆڭۈل بۆلدى ھەمدە چېگرىدىكى بەيئەت قىلغان تۈركلەر ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى كۈچەيتتى . سالجۇ-قىيلار خانىدانلىقى غەربىي لياۋ سۇلالىسى تەرىپىدىن تارمار قىلىنغاندىن كېيىن ، ئۇ ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ كۈچلىرىنى زورايتىپ ، ئاخىر ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇدرەتلىك دۆلەتكە ئايلاندى .

2- بۆلۈم ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە

بېقىندى بولۇپ قېلىشى

سالجۇقىيلار خانىدانلىقى بەيدىنىيەي ئاجزلىشىۋاتقان ، خارەزىم خانى دانلىقى كۈنسېرى قۇدرەت تېپىۋاتقان ۋاقىتتا ، يېڭى بىر ئىستېلاچى جۇڭگو زېمىنىدىكى غەربىي لياۋ سۇلالىسى رايونىدا تۇيۇقسىز پەيدا بولۇپ ئوتتۇرا ئاسىياغا يېقىنلاشتى . ئەينى چاغدا كۆكئارت (پامىر) نىڭ شەرقى ۋە غەربىدە قېپقالغان قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئىككى تارمىقى شۇنىڭدەك ھەر قايسى جايلاردىكى قوۋم ، بەگلىكلەرنىڭ ھەممىسى ئىلگىرى - كېيىن بوي-سۇندۇرۇلدى . ئەڭ ئاخىرىدا خارەزىم خانىدانلىقىمۇ ئۇنىڭغا بەيئەت قىلىپ ئولپان تاپشۇرىدىغان بولۇپ قالغانىدى . ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى مىل-لەت ۋە مۇسۇلمانلار بۇ يېڭى ئىستېلاچى ۋە ئۇنىڭ دۆلىتىنى قاراقتان دەپ ئاتىدى . بۇ جۇڭگو تارىخىدا غەربىي لياۋ سۇلالىسى دەپ ئاتالدى .

غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى يوللىغ تاشىن ئەسلىدە لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئاقسۆڭىكى (لياۋ سۇلالىسى پادىشاھى يوللىغ ئاپاگىنىڭ 8- ئەۋلاد نەۋرىسى) ئىدى ، شۇنداقلا خەنزۇچە مەلۇمات سەۋىيىسى ناھايىتى ياخشى قىتان ئىدى . تارىخىي كىتابلاردا ئېيتىلىشىچە ، ئۇ ناھايىتى

① « كامبىرىج ئىران تارىخى » ئىنگلىزچە ، 5 - توم 143 - بەت .

قابىلىيەتلىك بولۇپ ياساۋۇلمۇ بولغان ، قىتان ، خەنزۇ تىل - يېزىقلىرىغا پىششىق ، ئات مىنىشكە ، ئوقيا ئېتىشقا ماھىر ئىدى . ئۇ بىر ۋە تەنپەرۋەر بولۇپ ، لياۋ سۇلالىسى پادىشاھى يوللىغ يەنىشىنىڭ لياۋ چېگرىسىنى قوغداپ قالايمىغانلىقىدىن ناھايىتى نارازى بولغان . 1224 - يىلى يەنى (لياۋ سۇلالىسى ھالاك بولۇشتىن بىر يىل ئىلگىرى) چياشەن (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ، ۋۇمىڭ ئايمىقى تۈزۈ قوشۇنىنىڭ غەربىي شىمالى) دە پادىشاھ تىەنزۇدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىدى . لياۋ سۇلالىسى ھالاك بولغاندىن كېيىن ، قەبىلىلەرنى باشلاپ غەربكە كۆچۈپ ، ئىلگىرىلەش ئۈچۈن ۋاقىتنى چەكلىنىپ ، كۈچ توپلاپ ، ئۆز دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە قۇدرەت تاپقۇزۇشقا تەييارلاندى .

يوللىغ تاشىن 1124 - يىلى غەربكە كۆچكەندە ئۇنىڭ بىلەن بىللە كەلگەنلەر كۆپ ئەمەس ئىدى . «لياۋ سۇلالىسى تارىخى تىەنزۇ ھەققىدە خاتىرە » گە ئاساسلانغاندا ، ئۇ «200 باتۇر چەۋەندازنى باشلاپ كۆچ كەن . » جۇۋەينى مۇنداق دېگەن « ئۇ قىتاندىن كەتكەندە ، ئۇنىڭ جەمەتى ۋە ئائىلە تاۋابىئاتلىرىلا 80 كىشى ئىدى . لېكىن باشقا رىۋايەتلەردە ئۇنىڭ بىلەن ماڭغان قوشۇننىڭ ئادىمى كۆپ ئىدى دېيىلگەن » ① . ئۇ يول بويلىرىدىكى قوۋملارنى بەيئەت قىلدۇرغانلىقتىن ، ئۇنىڭ قوشۇنى بارغانسېرى زورايغان . ئۇلار دەسلەپتە چياشەندىن شىمالغا يۈرۈش قىلىپ ، ئۈچ كۈن مېڭىپ ، قارا دەريا (ھازىرقى قاراخۇن دەرياسىنىڭ جەنۇبىي ئېقىنىدىكى ئابۇگان دەرياسى) دىن ئۆتكەندە ، يەيداد قەبىلىسى (ئونغۇتلار) نىڭ سەركەردىسى چۇنقۇر بىلەن ئۇچرىشىدۇ ، چۇنقۇر ئۇنىڭغا 400 ئات ، 20 تۆگە ، قوي قاتارلىقلارنى ھەدىيە قىلىدۇ . ئۇ ئاندىن غەربكە قاراپ يۈرۈپ ، خاتۇن شەھىرى (لياۋ جېن ئايمىقىدا ، ئۇرۇن دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا) گە يېتىپ كېلىدۇ ھەم ئۇ جايدا (چىن دېچى ياز-غان « يوللىغ تاشىننىڭ شىمالغا يۈرۈش قىلىشىغا دائىر تارىخ ، جۇغراپىيىلىك ئەھۋاللار ھەققىدە مۇھاكىمە » گە قاراڭ) يەتتە ئايماق ، 18

① «تارىخى جاھان كۇشاي» ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 1 - توم ، 354 - 355 -

قەبىلىنىڭ سەردارلىرى ۋە پۇقرالىرىنى يىغىپ يىغىن ئېچىپ ، ئۆزىنىڭ غەربكە كېلىشتىكى مەقسىتى — ئۆزىگە بەيئەت قىلغانلارنىڭ كۈچى بىلەن ئەشەددىي دۈشمىنى تارمار قىلىپ ، زېمىنىنى قايتۇرۇۋېلىش ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ ھەمدە ئۇ قەبىلىلەرنى ئۆز ئىشىنى قوللاشقا سەپەرۋەر قىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇ 10 مىڭدىن ئارتۇق خىللانغان ئەسكەرگە ئىگە بو- لىدۇ « لياۋ سۇلالىسى تارىخى . تىەنزۇ ھەققىدە خاتىرە » دە يوللىغ تاشىن شۇ يىلى (يەنى 1124 - يىلى) 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئۆزىنى پادىشاھ دەپ ئېلان قىلىپ ئۆزىگە تىەنيۇ پادىشاھ دەپ نام بەردى ، يىلنامىنى يۈەن يەن چىڭغا ئۆزگەرتتى . شۇڭا ، « جايلارغا ئەمەلدار تەيىنلەپ ، پادىشاھقا خاس قائىدە - يوسۇن ئورناتتى » دېيىلگەن . شۇ يىلى كۈزدە ، جىن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان لياۋ سۇلالىسىنىڭ سەركەردىسى (ئىسمى تابۇ- يان) جىن سۇلالىسىنىڭ غەربىي جەنۇب ۋە غەربىي شىمال يولىدىكى باشبۇغى ئۇرۇغا ، يوللىغ تاشىننىڭ ئۆزىنى خان دەپ ئاتىغانلىقىنى ، جە- نۇب ۋە شىمالغا ئەمەلدار قويغانلىقىنى ، 10 مىڭ تۇياق جەڭ ئېتى ھازىرلىغانلىقىنى مەلۇم قىلدى . « جىن سۇلالىسى تارىخى » 3 - جىلد ، 121 - جىلد) . 1125 - يىلى تاڭخۇت ئېلى يەنە ئادەم ئەۋەتىپ يوللىغ تاشىننىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ سەنشىدىكى ۋىلايەتلەرنى ئىشغال قىلىش توغرىسىدا كېلىشتى . « جىن سۇلالىسى تارىخى . ۋەنيەن شىيىن تەرجىمىھالى » . 1127 - يىلى جىن سۇلالىسى سەركەردىسى زۇڭخەنمۇ : « يوللىغ تاشىن غەربىي شىمالدا تاڭخۇت بىلەن بېرىش - كېلىش قىلدى » دەپ مەلۇم قىلدى ① . 1128 - يىلى جىن سۇلالىسىدە ئىككى يىل (1126 - 1128 - يىللىرى) دەك تۇرغان سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى جاۋ زىدى قايتىپ بارغاندىن كېيىن ، يوللىغ تاشىن يېڭى دۆلەتنىڭ پادىشاھى بولۇپ ئۆزىنى تىەنيۇ خان دەپ ئاتىدى دەپ مەلۇم قىلدى . « ئۈچ سۇلالە شىمالىي ئىتتىپاقى » توپلىمى ، 98 - جىلد .)

مۇسۇلمان تارىخچىلىرى ، مەسىلەن جۇۋەينى ، راشىددىن ، ئۇبۇل غازى قاتارلىقلارمۇ يوللىغ تاشىن تاشقى موڭغۇلىيىدىن غەربكە داۋاملىق

① « جىن سۇلالىسى تارىخى . زۇڭخەن تەرجىمىھالى » .

يۈرۈش قىلىش جەريانىدا ئاۋۋال يېنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى قىرغىزلار رايونىغا بارغان دەپ قارىغان . بۇ ئەھۋال خەنزۇچە تارىخىي ما-تېرىياللاردا خاتىرىلەنمىگەن . راشىددىن مۇنداق دەيدۇ : لياۋ سۇلالىسىنىڭ شاھزادىسى ناشىداق (يوللىغ تاشىن) ئاۋۋال قىرغىزلار رايونىغا قاچقان ، ئاندىن ئۇيغۇرلار رايونىغا ، ئاخىرىدا تۈركىستانغا بارغان (بۇ ئوتتۇرا ئاسىيا يانىنىڭ شىمالىدىكى تۈرك كۆچمەن چارۋىچىلىرى جايلاشقان رايوننى كۆرسىتىدۇ ، ئۇنىڭ مەركىزى يەتتەسۇ ۋادىسى ئىدى) ، ئۇ بىر ئەقىللىق ھەم قابىلىيەتلىك ئادەم بولۇپ ، بۇ رايوندا مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا خېلىلا زور كۈچ توپلىدى ھەمدە پۈتكۈل تۈركىستان رايونىنى بويسۇندۇردى ، شۇنىڭ بىلەن ، ئۇ گورخان دېگەن نامنى قوللاندى ، بۇ ئىشلار 1128 — 1129 — يىللىرى يۈز بەرگەندى (بىراشنىدېر «ئوتتۇرا ئەسىر تەتقىقاتى» ئىنگىلىزچە بىرىنچى توم ، 225 — بەت) . جۇۋەينى مۇنداق دېگەن :

«قىتانلار قىرغىزلار رايونىغا كېلىپ شۇ رايونلاردىكى قەبىلىلەرگە ھۇجۇم قىلغاندا بۇ قەبىلىلەرنىڭ دەككىسىگە ئۇچرىغان . ئۇلار شۇ يەردىن داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلەپ ئېمىلغا يېتىپ كەلگەن . ئۇلار شۇ يەردە بىر شەھەر بىنا قىلغان ، ئۇنىڭ خارابىلىرى تا ھازىرغىچە ساقلانماقتا . بۇ يەردە نۇرغۇن تۈركلەر ۋە كۆپلىگەن قەبىلىلەر ئۇنىڭغا بەيئەت قىلغاچقا ، ئۇنىڭ تۈتۈنى 40 مىڭدىن ئاشقان» ① . VII X ئەسىردە خىۋەدە ياشىغان ئوبۇل غازىخان مۇنداق دەيدۇ : ئۇلار قىرغىزلار رايونىغا كېلىپ نۇرغۇن مال — مۈلۈكنى ئولجا ئالدى ، قىرغىزلار ئۇلارنى تالان — تاراج قىلىدىغان يات مىللەت دەپ قارىدى . قىتانلار قىرغىزلار رايونىدا تۇرالمايدىغانلىقىغا كۆرى يېتىپ ئېمىل دەرياسى بويلىرىغا بېرىپ دېھقانچىلىق قىلدى ، ئۇلارنىڭ دۆلىتى بىر مەھەل روناق تاپتى» ② .

يوللىغ تاشىن ۋە ئۇنىڭ قوۋمى ئېمىلغا كېلىشى بىلەن ئۇلار تا-

① جۇۋەينى «تارىخى جاھان كۇشاي» ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا 1 — توم ، 355

— بەت .

② ئوبۇلغازىنىڭ «موڭغۇللار ۋە تاتارلارنىڭ تارىخى» ، دېمار سۇنىنىڭ فرانسۇزچە

تەرجىمىسى ، 49 — بەت .

جىكلار (ئوتتۇرا ئاسىيا) نىڭ دەرۋازىسىغىمۇ يېقىنلاپ قالدى . «لياۋ سۇلا-لىسى تارىخى» دا خاتىرىلىنىشىچە ، يوللىغ تاشنى « ئىككىنچى يىلى (لياۋ يۈەندۇڭ بۇ 1130 - يىلى دەيدۇ) 2 - ئايدا يەر - زېمىن ، ئەجدادلىرىغا ئا-تاپ قارا كالا ، ئاق ئات قۇربانلىق قىلىپ نەزىر - چىراغ بەرگەندىن كېيىن ، قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ غەربكە يۈرۈش قىلغان » . ئۇ ئالدى بىلەن ئۇيغۇر بىلگە خان (بەشبالىق ۋە قوچۇدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ خانى) غا مەكتۇپ يېزىپ : «بۇرۇن تەيزۇ خانىمىز شىمالغا يۈرۈش قىلغاندا بۇ-گۇخان شەھىرىدىن ئۆتكەن . ئۇ گەنجۇغا ئەلچى ئەۋەتىپ سىزنىڭ بوۋىڭىز ئومۇجۇغا : < سىز ئەسلى يۇرتىڭىزنى سېغىنمىسىز ؟ پېقىر ئۇنى سىزگە قايتۇرۇۋېلىپ بېرىشنى خالايدۇ . ناۋادا سىزنىڭ يۇرتىڭىزغا قايتىش ئىمكانىيىتىڭىز بولمىسا ، پېقىر ئۇنى ئىشغال قىلىدۇ ، مېنىڭ زېمىنم بولسا سىزنىڭ بولغانغا ئوخشاش > دېگەن . بوۋىڭىز مىننەتدار بولۇپ مۇشۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەن ، ھازىرغىچە ئون نەچچە ئەۋلاد ئۆتتى ، لەشكەر ۋە خەلق بۇ جايدا ئولتۇراقلىشىپ ئۆزلىشىپ كەتتى ، ئەمدى قايتىش ئىمكانىيىتى يوق . بىز سىلەر بىلەن ياخشى ئۆتۈپ كېلىۋاتىمىز . مەن غەربكە - تاجىكقا بېرىشتا سىلەرنىڭ زېمىنلىرىدىن ئۆتمەكچى ، باشقىچە گۇمان قىلىپ قالماڭلار » دېگەن . بىلگە مەكتۇپنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ، زىياپەت بېرىپ ئۇنى ئۈچ كۈن كۈتۈۋالدى ، ئۇ مېڭىش ئالدىدا يەنە ئۇنىڭغا 600 ئات ، 100 تۆگە ، 3000 قوي ھەدىيە قىلىپ ، چېگرىغىچە ئۆزىنى قويىدى ھەمدە ئۆز ئوغلىنى بارىمتايلىققا ئەۋەتىپ بەيئەت قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى . يوللىغ تاشنىڭ كۈچى شۇنىڭدىن كېيىن يەنە زورايىدى .

يوللىغ تاشنى باشچىلىقىدىكى غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئاساسىي كۈچلىرى شىمالىي يول بىلەن بالاساغۇنغا قاراپ ئىلگىرىلىدى . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، ئۇ تەكلىپكە بىنائەن بارغانمىش . ئەينى چاغدا بالاساغۇننىڭ يەرلىك ھۆكۈمرانى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئەۋلادى ئىدى . جۇۋەينى مۇنداق دېگەن : «بالاساغۇننى موڭغۇللار قۇزىلىق دەپ ئاتىدى . بۇ رايوننىڭ ھۆكۈمرانى ئۆزىنى ئافراسىياپنىڭ ئەۋلادى دەپ ئاتىغان بول-

سىمۇ ، لېكىن ئۇ ئاجىزلىشىپ كەتكەنىدى . ئۇ يەردىكى قارلۇقلار ۋە قاڭغىلار ئەمدى ئۇنىڭغا بويسۇنىمىدى ھەمدە ئۇنىڭ ئادىمى ۋە چارۋا - ماللىرىنى بۇلاپ - تالاپ خانىۋەيران قىلىپ ئۇنى پاراكەندە قىلدى . ئۇ ئادەم گەرچە پادىشاھ بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنى توسۇپ قالايمىدى ياكى ئۆزىنى ئۇلاردىن چەتكە ئالالمايدى . ئۇ ، گورخان ۋە ئۇنىڭ قوۋمى نۇرغۇن ئادەم بىلەن كەلگەنلىكىدىن ۋاقىپلىنىپ ، قاڭغىلار بىلەن قارلۇقلارنىڭ كۈچلەرگە تاقابىل تۇرۇشقا قۇربى يەتمىگەچكە ، پاراكەندىچىلىك بولۇۋاتقانلىقىنى مەلۇم قىلىشقا گورخانغا ئادەم ئەۋەتتى ھەمدە گورخاننىڭ ئۆز پايىتەختىگە كېلىشىنى ئۆتۈنۈپ ئۆزىنىڭ پۈتكۈل دۆلىتىنى ئۇنىڭغا ھاۋالە قىلىپ بېرىدىغانلىقىنى ، ئۆزى دۆلەت ئىشلىرىغا ئارىلاشمايدىغانلىقىنى قىلىشى ئېيتتى . گورخان بالاساغۇنغا كېلىپ بىرەر ئەسكىرىنىمۇ چىقىم قىلمايلا تەختكە چىقتى . ئۇ ئافراسىياپنىڭ ئەۋلادىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ ئۆزىنى خان دەپ ئاتىدى . ئۇ كىشى بولسا ئىلىگە تۈركمەن دەپ ئاتالدى . ئاندىن كېيىن ئۇ چام كېمچىك (يېنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا) دىن بارغۇن (بارىسخان ۋە ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبىي قىرغىقى) غىچە ، شۇ - نىڭدەك تالاستىن ياقىنىچ (ئىلى دەرياسى ئەتراپىدىكى بىر شەھەر ياكى ھازىرقى قارا تال دەرياسى بويى) غىچە بولغان بارلىق رايونلارغا كەنجى باسقاق (shahnas) ئەۋەتتى . بىر مەزگىلدىن كېيىن ، گورخاننىڭ ئادىمى تازا كۆپەيدى ، چارۋا - ماللىرى سەمىرىدى ، ئۇ قاڭغىلى قەبىلىسىنى بويسۇندۇردى ھەمدە قوشۇن ئەۋەتىپ قەشقەر بىلەن خوتەن رايونىنى ئىستېلا قىلدى . كېيىن ئۇ قىرغىز رايونىغا قوشۇن ئەۋەتىپ بۇرۇن ئۇ يەردىن ئۆتكەندە ھۇجۇمغا ئۇچرىغانلىقىدىن قىساس ئالدى . ئۇ يەنە بېش بالىقىنى بويسۇندۇردى ھەمدە شۇ يەردىن پەرغانە بىلەن ماۋرا ئۇننەھرىگە قوشۇن ئەۋەتتى » ① .

بۇ يەردە دېيىلگەن قەشقەر بىلەن خوتەن رايونى ئەينى چاغدا قارا - خانىيلار سۇلالىسىنىڭ شەرقىي تارمىقى بولغان ئەخمەد ئارسلانخاننىڭ

① «تارىخى جاھان كۇشاي» ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا، 1 - توم، 355 -

ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى. بۇ خان ئىلگىرى قەشقەرگە يۈرۈش قىلغان غەربىي لياۋ سۇلالىسى قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغان ھەمدە ئۇلارنىڭ باش سەركەردىسى ئەلى ئاۋار (يەكچەشمە دېگەن مەنىدە) نى ئەسرگە ئالغانىدى. ①

يوللىغ تاشىن يۇقىرىدا ئېيتىلغان رايونلارنى تەخمىنەن 1134 - يىلى بويسۇندۇرۇپ بولدى. ئامېرىكا ئالىمى ۋېتتېنېفونگېر يىلەن پروفېسسور فىڭ جياشېڭ بىرلىشىپ يازغان «لياۋ دەۋرىدىكى جۇڭگونىڭ جەمئىيەت تارىخى (1125 - 907 - يىللىرى)» دېگەن كىتابتا: «1134 - يىلى قاراقەندان دۆلىتىنىڭ تەرەققىياتىدا ھەل قىلغۇچ بىر يىل بولدى. شەرقىي تۈركىستان بىلەن شىمالىي تۈركىستاندىكى ئىشغال قىلىۋېلىنغان رايونلار تىنچلاندۇرۇلۇپ بىر مەزگىل بېكىتىلدى، تۈركىستان ئاخىر يېڭى يۇرتقا ئايلاندى» دېيىلگەن. ئومۇمەن 1130 - يىلى يازنى يوللىغ تاشىننىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشىنىڭ باشلىنىشى، 1131 - يىلىنى غايەت زور مۇۋەپپەقىيەت قازانغان بىر يىل، 1133 - يىل بولسا غەلىبىلىك يىراققا يۈرۈش قىلىشنىڭ تاماملىنىشى، ھېچ بولمىغاندا شەرقىي تۈركىستان ئۈچۈن.

① يۇقىرىقىلار ئېسىن ئەلى ئاشىر يازغان «تارىخى ئومۇمىيە» گە ئاساسلانغان. قەشقەر بىلەن خوتەن رايونىغا قىلغان ھۇجۇم توغرىسىدا بارتولد بىلەن بوسفورس يوللىغ تاشىننىڭ غەربكە يۈرۈش قوشۇنى ئىككى تارماققا بۆلۈندۈ. بىر تارمىقى قەشقەرگە، يەنە بىر تارمىقى (تۆت تۈمەن چېدىرلىق) بالاساغۇنغا يۈرۈش قىلغان دەپ قارايدۇ («كامېرىج ئىران تارىخى» 5 - توم، 148 - بەتكە قاراڭ). جۇلياڭشاۋ بۇ قاراشقا ئىشەنمەيدۇ، سەۋەبى شۇكى، بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈش بالاساغۇندىكى قاراخانلىقلار خانىنىڭ تەكلىپى بىلەن بولغاچقا، ئۇدۇل شۇ يەرگە يۈرۈش قىلغانىدى. يەنە بىر تارماق قوشۇنى يىراقتىكى قەشقەرگە ئەۋەتىش ھاجەتسىز ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، سالىجۇقىلار خانىدانلىقىنىڭ سۇلتانى سانجىر 1133 - يىلى خەلىپىگە يازغان بىر پارچە خېتىدە قەشقەر ۋە خوتەننىڭ ھۆكۈمرانى ئەخمەدنىڭ غەربىي لياۋ سۇلالىسى قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغانلىقىنى بېقىنقى ۋەقە دەپ يېزىلغان. ئۇ يەنە شۇنىڭدىن كېيىن يات دىندىكىلەردىن كېلىدىغان بارلىق خەۋپ تۈگىگەنلىكىگە ئىشىنىمەن دېگەن. شۇڭا، جۇلياڭشاۋ قەشقەرگە بېسىپ كىرىشىنى ھەربىي يۈرۈش قىلغان دەپ قارىغان. يۇقىرىدا دېيىلگەن جۇمىيىنىڭ قارىشىغا ئاساسلانغاندا، بۇ يوللىغ تاشىننىڭ بالاساغۇننى ئىگىلىگەندىن كېيىنكى كېڭەيمىچىلىك ھەرىكىتى بولسا كېرەك. ئۇنىڭ ۋاقتى تەخمىنەن سانجىرغا خەت يازغان ۋاقىتتا توغرا كېلىدۇ. (جۇلياڭشاۋنىڭ «غەربىي لياۋ سۇلالىسى تارىخىغا دائىر بىرنەچچە مەسىلە» دېگەن ماقالىسىگە قاراڭ، «جۇڭخۇا ئىجتىمائىي پەنلەر دائىر ماقالىلەر توپلىمى» 1981 - يىل 3 - سان، 252 - بەت).

مۇ شۇنداق دەپ قاراشقا بولىدۇ» ①.

يوللىغ تاشىن تۇر كىستاننى بويسۇندۇرۇشتىنمۇ ئىلگىرى شۇ يەرگە كەلگەن قىتانلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. ئىبن، ئەلى ئاشىرنىڭ سۆزىگە ئاساسلانغاندا، گورخان كېلىشتىن ئىلگىرى، نۇرغۇنلىغان قىتانلار ئۆزلىرىنىڭ يۇرتىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ كەلگەنىدىن سەمەرقەنتتىكى قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانى ئاشۇ قىتانلارنىڭ 16 مىڭ تۇتۇنىنى ئىدارە قىلىپ، ئۇلاردىن پايدىلىنىپ چېگرىنى قوغدىغان. ئۇلارغا بىر قىسىم يەر-لەرنى ئايرىپ بەرگەن ھەمدە ئۇلارنى مەلۇم تەمىناتقا ئىگە قىلغان. قاراخانىيلار دۆلىتى قىتانلار نوپۇسىنىڭ كۆپىيىپ كېتىشى بىلەن قۇدرەت تېپىپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ ئۇلارنىڭ نىكاھ ئىشلىرىغا ئارىلىشىۋالغاچقا، قىتانلار بالا - چاقىلىرى بىلەن شەرقتە - بالاساغۇنغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. يەنە بىر خىل پىكىر بويىچە ئېيتقاندا، بىر قېتىم ئۇلار باي بىر كارۋاننى توسۇپ قېلىپ، ئۇلاردىن ئۆزلىرىگە شۇ يەردىكى ياخشى بىر ئوتلاقنى دەپ بېرىشنى ئېيتقان. كارۋان ئەترىتىدىكىلەر ئۇلارنى بالاساغۇنغا باشلاپ بارغان. گورخان يېتىپ كەلگەن چاغدا بۇ قىتانلار غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنىغا تامامەن قوشۇلۇپ، ئۇلارنىڭ سانىنى بىر ھەسسە كۆپەيتىۋەتكەن. گورخان ئۇلارغا تايىنىپ پۈتكۈل تۈر كىستاننى بويسۇندۇرغان (ئىلگىرى بايان قىلىنغان «لياۋ دەۋرىدىكى جۇڭگونىڭ جەمئىيەت تارىخى» نىڭ 635 - بېتى ۋە «بارتولد ئەسەرلىرى» رۇسچە 2 - توم، 1 - كىتاب، 49 - بەت). يەنە بىر گەپچە گورخان 1137 - يىلى سىر دەرياسى ۋادىسىدىكى خوجەندتە ماۋرا ئۇننەھردىكى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانى مەھمۇد خاننى مەغلۇپ قىلغان. بۇ غەلبە يۇقىرىدا دېيىلگەن قىتانلارنىڭ ياردىمىدە قولغا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

گورخان 1137 - يىلى غەلبىسىرى ئالغا ئىلگىرلىيەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇرۇشنى توختىتىپ تۇرۇپ، ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەپ كۈچ توپلاپ بولغۇچە تۆت يىل ئۆتۈپ كەتتى. 1141 - يىلىغا كەلگەندە ئوتتۇرا ئاسىيادا يۈز بەرگەن مالىمانچىلىقتىن پايدىلىنىپ ماۋرا ئۇننەھر رايونىنى ھۆ-

① مەزكۇر كىتابنىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسى 622 — 621 - بەتلەر.

جۇم قىلىپ ئالدى .

گورخاننىڭ ماۋرا ئۈننەھر گە ھۇجۇم قىلىشى قارلۇقلارنىڭ تەكلىپى بىلەن بولغان دېگەن گەپمۇ بار . شۇ چاغدا سالجۇقىيلار خانىدانلىقىنىڭ ئەمەلدارلىرى قارلۇقلارنىڭ ئوتلىقىنى تارتىۋېلىپ ، ئۇلارنىڭ ئاياللىرى ۋە بالىلىرىنى قۇل قىلغان ، ئۇلاردىن كۆپلىگەن چارۋا مال ۋە تارتۇق ئالغاچقا ، ماۋرا ئۈننەھردىكى قارلۇقلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان . قاراخانىيلارنىڭ خانى ئەخمەدخان ئۆزىنىڭ تاغىسى سالجۇقىيلارنىڭ سۇلتانى سانجاردىن ئەسكەر چىقىرىپ قارلۇقلارنى باستۇرۇشقا ياردەملىشىشىنى ئۆتۈنگەن . سانجار خۇراسان ، مازندېران ، شىرىستان ، غەزنىۋى ۋە باشقا مۇسۇلمانلار رايونىدىن ئەسكەر ئېلىپ ، ئۇلارغا باشچىلىق قىلىپ ، 1141 - يىلى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتتى . مۇشۇ ئەھۋالدا ، قارلۇقلار گورخاندىن ياردەم بېرىشىنى ئۆتۈندى . گورخان تەرەپمۇ بىر قوشۇن توپلىدى ، ئۇنىڭ ئىچىدە تۇركلەر ، خەنزۇلار ، قىتانلار ۋە باشقا رايوندىكى كىشىلەر بار ئىدى . گورخان سانجارغا بىر پارچە خەت يېزىپ ، ئۆزىنى قارلۇقلارنىڭ قوغدىغۇچىسى دەپ جاكارلىدى ھەمدە سانجاردىن ئۇلارغا كەڭچىلىك قىلىشىنى تەلەپ قىلدى ، بۇنىڭغا ھاكاۋۇر سانجار ھاقارەتلىك سۆزلەرنى قىلىپ جاۋاب قايتۇرغان . ئۇ گورخاننىڭ تەكلىپىنى رەت قىلىپلا قالماي ، بەلكى ئۇنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە دەۋەت قىلغان ھەمدە ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ ئەسكىرى كۈچىنى پوپوزا قىلدى . شۇنىڭ بىلەن ، غەربىي لياۋ سۇلالىسى ماۋرا ئۈننەھر گە ھۇجۇم قوزغىدى .

خەنزۇچە تارىخى ماتېرىياللاردا يېزىلىشىچە ، ئەينى چاغدا سانجار 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا قوماندانلىق قىلاتتى ، ئۇ 1141 - يىلى 9 - ئايدا لياۋ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى بىلەن سەمەرقەنتكە يېقىن ئەتراپتىكى چاتران (Qatran) دالاسىدا جەڭ قىلدى . (چاتران دالاسىدىكى جەڭگاھنى بەزىلەر سەمەرقەنتنىڭ شىمالىدىكى تاشكۆۋرۈك بىلەن يېڭى قەلئە ئارىلىقىدا دەپ قارايدۇ .) « لياۋ تارىخى » دا مۇنداق دەپ خاتىرىلەنگەن : « ئىككى قوشۇننىڭ ئارىلىقى ئىككى چاقىرىمدەك كېلەتتى . يوللىغ تاشنى سەر كەردە - لەشكەرلىرىگە : رەقىبىمىز سان جەھەتتە كۆپ بولسىمۇ ، ئەمما ئىقتىدارىمىز ، ھۇجۇم قىلساق ئالدىدىكى لەشكەرلىرى بىلەن كەينىدىكى لەشكەرلىرى بىر - بىرىنى

قۇتۇلدۇرالمىدۇ ، بىز چوقۇم غالىب كېلىمىز » دېدى . شۇنىڭ بىلەن ، ئۇ ئالتە مەھكىمىنىڭ بۈيۈك خانى سۇئۇرلار ، جازا يۈرۈشى قىلغۇچى مۇئاۋىن ئەلچى يوللىغ سۇڭشەن قاتارلىقلارنى 2500 ئەسكەر بىلەن ئۇلارنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ، زوراغالىق مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن ئەلچىسى سارائابۇ ، جازا يۈرۈشى قىلغۇچى ئەلچى يوللىغ شۇشۇ قاتارلىقلارنى 2500 ئەسكەر بىلەن ئۇلارنىڭ سول تەرىپىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى . ئۆزى قوشۇن باشلاپ دۈشمەننىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا ھۇجۇم قىلدى ، بۇ ئۈچ قوشۇن تەڭ ئىلگىرىلەپ خۇراساننى مەغلۇپ قىلدى ، قېتىپ قالغان جەسەتلەر ئون نەچچە چاقىرىم ئارىلىقتا تاشلىنىپ قالدى . مۇسۇلمان ئاپتورلارنىڭ بايان قىلىشىچە ، سانجاننىڭ ئەسكەرلىرىنى غەربىي لىياۋ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى دارگامغا چېكىنىشكە مەجبۇر قىلغان . مەزكۇر دەريانىڭ سۈيى ئۇلارنىڭ 10 مىڭ ئادىمىنى ئېقىتىپ كەتكەن . ئۇرۇش داۋامىدا 30 مىڭ مۇسۇلمان ئۆلگەن . ئۇرۇشقا قاتناشقان شىرىستان ئەمرى قوماش ، نۇرغۇن يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار ئاقسۆڭەك لەر شۇنىڭدەك سانجاننىڭ ئايالى (قاراخانىيلار مەلىكىسى) ئەسىرگە چۈشكەن . سانجان بىلەن مەھمۇدخان ماۋراۋننەھەر رايونىنى تاشلاپ تېر-مىزغا قېچىپ كەتكەن ①

مۇسۇلمانلار بۈيۈك قوشۇننىڭ چاتران يايلىقىدىكى قاتتىق

① «لىياۋ سۇلالىسى تارىخى» دا ئېيتىلىشىچە ، يوللىغ تاشنىڭ قوشۇنلىرى سەمەرقەنتتە 90 كۈندەك تۇرغان ، ئۇيغۇر خانى كېلىپ ئۇنىڭغا بەيئەت قىلغان ، ئولپان تاپشۇرغان . يەنە غەربكە كېرمانغا كەلگەن ، نۇرغۇن ھەربىي ۋە مۈلكىي ئەمەلدارلار يوللىغ تاشنى پادىشاھ قىلىپ تىكلىگەن ، ئۇ جياچېن يىلى 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى تەختتە ئولتۇرغان ، شۇ يىلى ئۇ 38 ياشتا بو-لۇپ ، نامى گورخان ئىدى » دېيىلگەن .

ئىلاۋە : بۇ بىر ئاپزاستا پاكىت بۇرمىلانغان ، جياچېن يىلى چاتران ھەل قىلغۇچ جېڭىدىن كېيىنكى 1141 - يىلى بولماستىن ، 1124 - يىلى كۆرسىتىدۇ ، ئەگەر 1124 - يىلى يوللىغ تاشنى 38 ياش بولسا ، بۇ چاغدا ئۇ 55 ياشقا كىرگەن بولىدۇ . كېرمان توغرىسىدا بىر ئىشلىنىپ سەمەرقەنت بىلەن بۇخارا ئوتتۇرىسىدىكى كېرمان دەپ قارايدۇ («ئوتتۇرا ئەسىر تەتقىقاتى» ئىنگىلىزچە 1 - توم ، 216 - بەت ، 555 - ئىزاھ) . جۇلباگىشاۋ : «ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يۈتۈكۈل ماۋرا ئۇننەھەر رايونىنى ۋەھىسكە سالغان گورخان نېپىشقا نامى چىقىمىغان ئاشۇ كىچىك بازارنى تاللاپ شۇ يەردە تەختكە چىقىدۇ ؟ بۇ ، تامامەن ئەقىلگە سىغمايدۇ » دېگەندى : «لىياۋ سۇلالىسى تارىخى» نىڭ ئاپتورى X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە قارا قىتانلار كېرماندا خانىدانلىق قۇرغان دېگەن بۇ سەۋەنلىكنى سادىر قىلغان بولۇشى مۇمكىن .

مەغلۇبىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى مۇسۇلمان ئەللەرگە ئېچىنىشلىق زەربە بولدى. ھەتتا $X V$ ئەسىرگە كەلگەندىمۇ ئۇلار يەنە شۇ قېتىمقى ئۇرۇشنى ۋە شۇ ئۇرۇشتا شېھىت بولغانلارنى ئېسىدە ساقلىغان. غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ شۇ قېتىمقى غەلبىسى ئەينى چاغدا دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈرگەندى. $X II$ ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىنىڭ دەسلەپىدە، دەل ياۋروپادىكى ئەھلى سەلىپنىڭ غەربىي ئاسىيادا ئىشغال قىلغان زېمىنى پەيدىنپەي قولىدىن كەتكەن، كاتولىك دىنى چەۋەندازلار پولىكى 2 - قېتىم ئەھلى سەلىپ ئۇرۇشى قوزغاپ شەرققە ھۇجۇم قىلماقچى بولغان چاغ ئىدى. غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ سالجۇقىلارنىڭ سۇلتانى سانجاننى ئۇرۇشتا يەڭگەنلىكى ھەققىدىكى خەۋەر ئۇلارنىڭ روھىنى كۆتۈردى. شۇنىڭ بىلەن، ياۋروپادا، ئاسىيادا خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاقساقال يۇھان ئىسىملىك بىر پادىشاھ تەختكە چىقىپتۇ، ئۇنىڭ ئىسمى يۇھان ئاقساقال ئىكەن دېگەن خەۋەر تارقالغان. 1145 - يىلى خاتىرىلەنگەن بىر پارچە تارىخىي ماتېرىيالدا، يەنە يۇھان مۇسۇلمانلار ئۈستىدىن غەلبە قىلغاندىن كېيىن داۋاملىق غەربكە ئىلگىرىلەپتۇ، ئۇنىڭ مەقسىتى ئەھلى سەلىپنىڭ ئېرۇسالىمدا قۇرۇلغان خانلىقىغا ياردەم بېرىش ئىكەن. ئۇلار تىگىر دەرياسىغا كەلگەندە كېمە يوق بولغاچقا، دەريادىن ئۆتەلمەي تۇرۇپ قالغان، دېيىلگەن. دەرۋەقە، بۇلارنىڭ ھەممىسى مۇبا-لىغە قىلىنغان ئۆسەك گەپلەردۇر. (ھىنرى يۇلى «ماركوپولو» 1 - توم، 233 - بەتتىكى ئىزاھ). غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئىران ۋە غەربىي ئاسىياغا ھۇجۇم قىلىش خىيالى يوق ئىدى.

ئىسلام تارىخچىسى ئىبىن ئەل ئاشىر: يوللىغ تاشىن مانى دىنى مۇرىتى، ئۇنىڭغا ئىشەنگىلى بولمايدۇ، دېگەن. لېكىن غەربىي لياۋ سۇلالىسى ھەقىقەتەن ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمىغانلىقى سەۋەبىدىن ئېزىلگۈچى خەلقلەردە ئۆز ئېتىقادىنى ئوچۇق - ئاشكارا ساقلاپ قېلىش ھوقۇقى بار ئىدى. شۇڭا بۇ دەۋردە شەرقىي ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نېستۇرىيان دىنى مۇرىتلىرى دىنىي تەرغىباتنى باشلىدۇ ۋە ئىران، غەربىي لياۋ سۇلالىسى دەۋرىدە خرىستىئان دىنى ۋە بۇددا دىنى

ئوتتۇرا ئاسىيادا تەڭ تەرەققىي قىلغان . مەسىلەن ، بۇ دەۋردە قەشقەردە خرىستىئان دىنىنىڭ بىر ئېپىسكوپى بولغان دېيىلسە ، چۇ دەرياسى ئويمانلىقىدا بۇ دەۋرگە مەنسۇپ خرىستىئان دىنىغا دائىر تاش ئابىدىلەر تېپىلغان . گروسست مۇنداق دېگەن : غەربىي لياۋ ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى قارماققا قاراخانىيلار سۇلالىسى تاماملىغان ئىسلاملاشتۇرۇشنىڭ ئەكسىچە بولغان (يايلاق ئىمپېرىيىسى) « ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا 165 - بەت) . بۇ ، شۇبھىسىزكى ھەقىقەتتۇر .

يوللىغ تاشىن سەمەرقەنت بىلەن بۇخارانى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ، يەنە مەھمۇدخاننىڭ ئىنىسى تايغاچخان ئىبراھىم III نى سەمەر - قەنتتە قاراخانىيلار خانى قىلىپ ، غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە بېقىندۇردى . ئۇ يەنە بۇخارانىڭ شەيخۇلئىسلامى ھىسامىدىن ئۆمەرنى ئۆلتۈرۈپ ، ئالىپتېكىننى بۇ جايعا ھۆكۈمران قىلىپ تەيىنلىدى .

ئىبىس ئەل ئاتىرى « تارىخى ئومۇمىيە » نىڭ يەنە بىر نۇسخىسىدا خارەزىمشاھ ئەزىز سانجاردىن ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن غەربىي لياۋ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى ماۋرا ئۇننەھرگە تەكلىپ قىلدى دېيىلگەن . بار - تولىد ۋە كېيىنكى تەتقىقاتچىلار بۇ خىل قاراشقا قوشۇلمىغان . سانجانىڭ چاتران يايلىقىدىكى مەغلۇبىيىتى ئەزىزگە پايدىلىق بولسىمۇ ، لېكىن خارەزىمۇ غەربىي لياۋ ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى . يوللىغ تاشىن سەمەرقەنت بىلەن بۇخارانى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن ، ئارقىدىنلا سەركەردىسى ئاربۇز (جۇلياڭشاۋ بۇ ئادەم « لياۋ سۇلالىسى تارىخى .

تيەنزو ھەققىدە خاتىرە » دە تىلغا ئېلىنغان سۇرا ئابۇزدۇر ، دەيدۇ) نى قوشۇن باشلاپ خارەزىم رايونىنى بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتتى . غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھۇجۇمىدا نۇرغۇن خارەزىملىكلەر قىرىلىپ ، مال - مۈلۈكلىرى بۇلاپ كېتىلدى . ئەزىز غەربىي لياۋ سۇلالىسى قوشۇنلىرىدىن سۈلھ تەلەپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى ھەمدە ناتۇرال باجدىن باشقا ، ھەر يىلى غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە 30 مىڭ ئالتۇن دىنار تاپشۇرۇش مەجبۇر - يىتىنى ئۈستىگە ئالدى .

شۇنىڭ بىلەن ، غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى

ھەرقايسى ئەللەرنى تامامەن بويسۇندۇردى دېيىشكە بولىدۇ . ئۇنىڭ زېمىنى شەرقتە تاڭغۇت ۋە موڭغۇلىيىدىكى كىرەي ، نايمان قەبىلىلىرىنىڭ زېمىنى بىلەن چېگرىلاندى ، شىمال تەرىپى ئېمىل ۋە بالقاش كۆلىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى . بۇ كۆلنىڭ جەنۇبىدىكى ئىسسىقكۆل ۋە غەربىي جەنۇبىدىكى چۇ دەريا ۋادىلىرى ئۇنىڭ زېمىن دائىرىسىدە ئىدى ، چۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرىسىدىكى بالاساغۇن شەھىرى غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى ئىدى . غەرب تەرىپى ئاساسەن ئامۇ دەرياسى بىلەن چېگرىلانغان ، خارەزىمشاھ غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىپ ئولپان تاپشۇراتتى . ئۇنىڭدىن باشقا ، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى خارىستاننىڭ بەزى جايلىرىمۇ غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە قارايتتى . بەلخنىڭ ھۆكۈمرانىمۇ غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە ئولپان تاپشۇراتتى («كامبىرىچ ئىران تارىخى» 5 - توم 164 - بەت) . جەنۇب تەرىپى خوتەن رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى . يېنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى قىرغىز قەبىلىسىنىڭمۇ غەربىي لياۋ سۇلالىسى بىلەنمۇ بەيئەت قىلىش مۇناسىۋىتى بار ئىدى . ئوتتۇرا ئا-سىيادىكى سەمەرقەنت ماۋزا ئۇننەھر مەھكىمىسى دەپ ئاتالدى (يوللىغ چۇساي «راھىب چۇسايىنىڭ ماقالىلەر توپلىمى» 4 - جىلدتىكى غەربكە ساياھەت قىلىش داۋامىدا يېزىلغان شېئىرلارغا بەرگەن ئىزاھىدا : « غەربىي يۇرتتىكى سەمەرقەنت شەھىرىنى غەربىي لياۋ سۇلالىسىدىكىلەر ماۋراتۇننەھرنىڭ ئاستانىسى دەپ قارايدۇ » دېيىلگەن) . بۇ شەھەر ئەسلىدە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانى تۇرۇشلۇق جاي بولۇپ ، موڭغۇللار بېسىپ كىرىشتىن ئىلگىرى ئۇلارنىڭ ئاھالىسى 100 مىڭ تۈتۈندىن ئاشاتتى . («راھىب چۇچۇجىنىڭ غەربكە ساياھەت خاتىرىسى) .

غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانى ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى كۆچمەن چارۋىچى ئاقسۆڭەكلەرگە ئوخشاش ئۆزى بويسۇندۇرغان رايون ۋە مىللەتلەرگە ئاساسلىقى « كەنجى باسقاق » ، « شاۋكېم » ، « نائىپ بەگ » ئەۋەتىش ۋە ئولپان ئېلىش ئۇسۇلى بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلدى . شۇ جايلارنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىغا بىۋاسىتە ئارىلاشمىدى . جۈۋەينى مۇنداق دەيدۇ : « گورخان كەمچىك ئايمىقىدىن بارغۇنغىچە شۇنىڭدەك

تالاستىن يافىنقىچە بولغان بارلىق رايونلارغا « كەنجى باسقاق » ئەۋەتتى . جۇۋەينى يەنە « ماۋراتۇننەھرنىڭ سۇلتانلىرى گورخاننى ئۆزلىرىنىڭ « پادىشاھى » دەپ ئېتىراپ قىلدى . قاراخانىيلارنىڭ خاقانى ئوسمانمۇ گورخاننىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىدە بولۇپ ، ئۇنىڭ ئەمىر - پەرمانىغا بويسۇندى . گورخان ئۇنىڭ داۋاملىق ماۋراتۇننەھر خانى بولۇشىغا يول قويدى ھەمدە ئۇنىڭ ھەر يىلى ئازراق ئولپان تاپشۇرۇشىغا قوشۇلدى ، بىر كەنجى باسقاقنى ئۇنىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى بىرلىكتە بىر تەرەپ قىلىشقا ئەۋەتتى ① . ئۇنىڭدىن باشقا قۇجۇ ۋە بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى قارلۇق قەبىلىلىرىگە شۇنداقلا تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا گورخان كەنجى باسقاق ئەۋەتىپ ئولپان ئالدى .

3- بۆلۈم خارەزىمنىڭ كۈچلۈك دۆلەت بولۇپ شەكىللىنىشى ۋە گورخاندا نىلىقى

غەربىي لياۋ سۇلالىسى 1141 - يىلى چاتران يايلىقىدا سالجۇقىيلار - نىڭ سۇلتانى سانجاننى مەغلۇپ قىلغاندا ، بۇرۇنلا سانجار بىلەن ئارازلىقى بولغان خارەزىمىشاھى ئەزىز پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ خۇراسانغا بېسىپ كىردى . 1141 - يىلى 9 - ئايدا ئەزىز شىراز بىلەن مەرۋىنى ئىشغال قىلىپ ، بەزى يەرلىك دىنىي ئۆلىمالارنى ئۆلتۈردى ، بەزىلىرىنى ئېلىپ كەتتى ، مەرۋىنىنىڭ دۆلەت خەزىنىسىدىكى مال - مۈلۈكلىرىنى تالان - تاراج قىلدى . 1142 - يىلى باھاردا ئەزىز يەنە نىشاپۇر ، بىيخاك ، شۇنىڭدەك خۇراساننىڭ باشقا شەھەر - بازارلىرىنى ئىشغال قىلدى .

1142 - يىلى يازدا ، سالجۇقىيلار خاندانلىقىنىڭ خۇراساندىكى ھاكىمىيىتى ئەسلىگە كەلدى . 1143 - 1144 - يىللىرى سۇلتان سانجار قوشۇن باشلاپ خارەزىمگە بېرىپ ئەزىزگە قارشى جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە گورگەنچىنى قورشىۋالدى . ئەزىز تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى ھەمدە مەرۋىدە تالان - تاراج قىلىپ ئېرىشكەن مال - مۈلۈكلەرنى قايتۇرۇپ

① « تارىخى جاھان كۇشاي » 2 - توم 393 - بەت .

بەردى . بۇ چاغدا (1143 - يىلى) غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ خانى گورخان يوللىغ تاشىن ئۆلدى . ئەزىز يەنىلا سالجۇقىيلار خاندانلىقىغا قارشى تۇرۇش ئىشنى كۈچەيتتى ۋە ئۆزىنىڭ كۈچىنى زورايتتى .

ھىجرىيە 538 - يىلى (مىلادى 1143 - 1144 - يىللىرى) ئەزىز سالجۇقىيلار خاندانلىقىغا تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولغاندىن كېيىن ، سانجار ئەدىب سابىر دېگەن كىشى (بۇ كىشىمۇ شائىر ئىدى) نى خارەزمىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتتى . شۇ چاغدا ئەزىز ئىككى خارەزمىلىكنى سېتىۋېلىپ سانجارنى سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرمەكچى بولغانىدى . ئەدىب سابىر بۇ سۇيىقەستتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ، بۇ ئىككى خارەزمىلىكنىڭ ئەھۋالىنى ۋە چىرايى - شەكلىنى تەپسىلىي بايان قىلىپ بىر پارچە خەت يازدى ۋە بۇ خەتنى بىر موماي ئوتۇكىنىڭ ئىچىگە تىقىپ مەرۋىگە ئاپىرىپ سانجارغا بەردى . سانجار خەتنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ، ئۇ ئىككىسىنى ئاخشۇرۇشقا پەرمان چۈشۈرۈپ ، بىر سارايدىن ئۇلارنى تېپىپ چىقىپ ، شۇ ھامان ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى . ئەزىز بۇنى ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپلەندى ۋە ئەدىب سابىرنى ئامۇ دەرياسىغا تاشلاپ ئۆلتۈردى . مۇشۇ ئىش تۈپەيلىدىن سانجار 1147 - يىلى 10 - 11 - ئايلاردا خارەزمىگە يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلدى . ئۇ ئالدى بىلەن خازاراسپىتاغا ئىككى ئايدىن ئوشۇق قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ تەسلىكتە ئىشغال قىلدى . ئارقىدىنلا خارەزمىنىڭ مەركىزىگە قاراپ ئىلگىرىلىدى . ئەزىز زەھىدە ئىشەپ ئۆتۈش دېگەن كىشى (بۇغا تېرىسىدىن تىكىلگەن كىيىم كىيگەن دەرۋىش) نى سۇلتاننىڭ يېنىغا ئەۋەتىپ ، خارەزم خەلقى ئۈچۈن ئەپۇ سورىدى ھەمدە سوۋغات بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ رەھىم - شەپقەت قىلدى . سانجار بۇ قېتىم يەنە ئۇنىڭغا كەڭچىلىك قىلدى ، لېكىن ئۇنىڭ ئامۇ دەرىياسى بويىغا كېلىپ سۇلتانغا ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلدى . ئەزىز گەرچە 1148 - يىلى 6 - ئاينىڭ 2 - كۈنى دېگەن قەرىلدە بارغان بولسىمۇ ، لېكىن ئاتتىن چۈشمەي تۇرۇپلا شۇنداقلا ئىپادە بىلدۈرۈپ قويدى ھەمدە سانجار كەينىگە ئۆرۈلۈپ بولغۇچە ئۇچقاندىك كېتىپ قالدى . سۇلتان ئۇنىڭ بۇ خىل مەغرۇر ھالىتىدىن رازى بولمىسىمۇ ، لېكىن ئۇنى بۇرۇنلا

كەچۈرۈۋەتكەن بولغاچقا ، ئىلاجىسىز قالدى . (جۇۋەينى « تارىخى جاھان كۇشاي » ، ئىنگىلىزچە نەشرى ، بىرىنچى توم ، 282 — 284 - بەتلەر) . ئەزىز سانجار بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان چاغدا ، خارەزىمگە قاراشلىق جەند (بۈگۈنكى پروۋىسكى ئەتراپى) رايونى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خاقانى مەھمۇدخاننىڭ ئوغلى كامالدىنىڭ قولىغا ئۆتتى .

جەند رايونىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ، ئەزىز 1152 - يىلى ئەتىيازدا كامالدىدىن بىلەن بىرلىكتە قىپچاقلار ياشايدىغان سىغناق (بۈگۈنكى تۈركىستان شەھىرىنىڭ قارشى تەرىپىدە) ۋە ئۇنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا ھۇجۇم قىلدى . ئەزىز چوڭ قوشۇن باشلاپ جەندكە يېتىپ كەلگەن چاغدا ، كامالدىدىن ئۇنىڭدىن قورقۇپ كېتىپ ، رودېبار (تاشكەنت رايونى بولۇشى مۇمكىن) غا قېچىپ كەتتى . ئەزىز سوۋغات بىلەن ئادەم ئەۋەتىپ ، ئۇنىڭغا قايتىپ كېلىشكە نەسىھەت قىلدى ھەمدە ئۇنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىدىغان بولدى . بىراق كامالدىدىن قايتىپ كەلگەندە ، ئەزىز بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ، ئۇنى قولغا ئالدى ھەم ئۇنى ئۆلگۈچە زىندانغا قامدى . شۇنداق قىلىپ ، خارەزىمشاھ جەندنى قايتۇرۇۋالدى . ئەزىز بۇ رايوننى ئۆزىنىڭ ئوغلى ئىلىك ئارسلاننىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى (« تارىخى جاھان كۇشاي » ، ئىنگىلىزچە نەشرى ، 1 - توم ، 284 — 285 - بەتلەر) . بارتولد بۇ ھەقتە توختىلىپ : « شۇنىڭدىن كېيىن ، جەند رايونى خارەزىمشاھنىڭ چوڭ ئوغلى تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان بولدى . بۇنىڭدىن ئەزىز ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ بۇ شەھەرگە قانچىلىك ئېتىبار بىلەن قارىغانلىقىنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز » دېگەندى .^①

مىلادى 1156 - يىلى ، ئەزىز ئىراننىڭ شەرقىي شىمالىدىكى قۇچان دېگەن يەردە ئالەمدىن ئۆتتى . خارەزىمنىڭ مۇستەقىللىقى ئۈچۈن بىر ئۆ - مۇر كۈرەش قىلغان بۇ كىشى ، گەرچە سالجۇقىيلار سۇلتانلىقىغا قارشى كۆپ قېتىم ئىسيان كۆتۈرگەن بولسىمۇ ، لېكىن يەنىلا بۇ سۇلتانلىققا بىر

① بارتولد : « موغۇل ئىستېلاسىدىن ئىلگىرىكى تۈركىستان » ، ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 329 - بەت .

ئۆمۈر بېقىندى بولدى . پەقەت ئۇنىڭ ۋارىسلىرى تەختكە چىققان دەۋر - لەردە ، خارمىزىم ئاندىن قۇدرەت تېپىپ كۈچلۈك بىر ئىمپېرىيىگە ئايلاندى .

* * *

II X ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ، سالجۇقىيلار خاندانلىقىدا خەلق قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلگەنلىكى ، تاشقى جەھەتتە بېقىندى خاندانلىقلارنىڭ يۈز ئۆرۈشى تۈپەيلىدىن بۇ خاندانلىق پەيدىنپەي زاۋاللىققا يۈزلەندى . خەلق قوزغىلىڭىغا سانجىرىنىڭ قاتتىق زۇلۇمى سەۋەبى بولغان . بۇ سۇلتان كۆپ قېتىملىق ئۇرۇش چىقىمىنى قامداش ئۈچۈن ، خەلققە قارىتا ئېكسپىلاتاتسىيىنى ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى . مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، پەقەت 1141 - يىلىلا غەربىي لياۋ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا 3 مىليون دىنار سەرپ قىلىنغان ، بۇ تېخى ھەرخىل سوۋغا - سالام ۋە ئىنئاملارنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ . سانجىرى 1135 - يىلىدىن باشلاپ خەلقنىڭ مالىيە جەھەتتىكى يۈكىنى ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى . 1140 - يىلىرىغا كەلگەندە بۇ بېسىم كىشىلەرنىڭ سەۋر - تاقىتىنى تېخىمۇ چېكىگە يەت كۈزدى . مەيلى دېھقانچىلىق رايونىدا مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەر بولسۇن ياكى كۆچمەن چارۋىچى غۇزلار بولسۇن ، ھەر ۋاقىت قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلىق قىلدى . ئالدى بىلەن ئامۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى غۇزلار سانجىرىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى .

بۇ غۇزلار قۇت ، توخرىستان ئەتراپلىرىغا تارقالغان . ئۇلارنى قارلۇقلار ماۋرائۇننەھردىن بۇ يەرگە ھەيدىۋەتكەندى . بۇ چاغدا توخرىستاننى سالجۇقىيلار خاندانلىقىنىڭ بەلخىتىكى نائىبى باشقۇراتتى . بەلخ نائىبى ئىساددىن قۇماش زالىم بولۇپ غۇزلارنى ئېزەتتى ھەمدە ئۇلارنى قوشۇنغا قاتناشتۇرۇپ گورلار بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا سالاتتى . ھەريىلى غۇزلاردىن 24 مىڭ تۇپاق قوي يىغاتتى ، ئۇنىڭ ئۈستىگە باجگىرلار خەلقنى بوزەك قىلىپ ، ئۇلارنى دەپسەندە قىلاتتى . شۇڭا غۇزلار بىر باجگىرنى ئۆلتۈرۈۋەتتى ھەمدە 1152 - يىلى يۈز ئۆرۈپ گورلارغا بېقىندى ھەم

گور خانى ئالاۋۇدۇن ھۈسەيىننىڭ بەلخنى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئىگىلىۋې-
لىشىغا ياردەملەشتى . قۇماش ئۇلارنى باستۇرغىلى قوشۇن باشلاپ بارغان
بولسىمۇ ، لېكىن مەغلۇپ بولدى . ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى غۇزلار تەرىپىدىن
ئۆلتۈرۈلدى . شۇڭا سانجار 1153 - يىلى ئۆزى قوشۇن باشلاپ مەرۋىدىن
جازا يۈرۈشىگە ئاتلانغان بولسىمۇ ، ئەمما ھەرئىككى قېتىمدا غۇزلار تەرى-
پىدىن مەغلۇپ بولۇپ مەرۋىگە چېكىندى . ئاخىرىدا يەنە مەر كەزدىنىمۇ
چېكىندۈرۈلدى . چېكىنىش ۋاقتىدا ئۇ قول ئاستىدىكى بىرنەچچە سەر-
كەردە بىلەن بىللە غۇزلارغا ئەسىرگە چۈشتى . سەركەردىلەرنىڭ
ھەممىسى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى ، پەقەت سانجارلا ھۆرمىتى ئۈچۈن ساق
قالدى . غۇزلار ئۇنى كۈندۈزى خانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزسا ، كېچىسى
تۆمۈر قەپەز ئىچىگە سولاپ قويدى . شۇنداق قىلىپ ئۇ ئۈچ يىل نەزەربەند
قىلىندى .

سانجار نەزەربەندتىكى ۋاقتىدا ، سالجۇقىيلار خاندانلىقىنىڭ
سەركەردىلىرى بۇرۇنقى ماۋرائۇننەھردىكى قاراخانىيلارنىڭ خاقانى مەھ-
مۇدخاننى سۇلتان قىلىپ تىكلىدى . سالجۇقىيلار خاندانلىقىنىڭ غەربىي
ئاسىيادىكى سۇلتانى مۇھەممەد ئەبۇ مەھمۇدمۇ ئۇنىڭ ۋەلىئەھد بولۇشىغا
قوشۇلدى ، چۈنكى ئۇنىڭ ئانىسى سانجارنىڭ سىڭلىسى ئىدى .
خۇراساننىڭ ئەمەلىي ھوقۇقى ئەمىرلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى . بۇ
پاكىتىمۇ سالجۇقىيلار خاندانلىقىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتقانلىقىنى
چۈشەندۈرىدۇ .

سانجار نەزەربەندتىكى ۋاقتىدا بەزى غۇزلارغا پارا بېرىپ 1156 -
يىلى قېچىپ چىقىپ ، تېرىمىز ئارقىلىق مەرۋىگە قايتىپ كېلىدۇ . بىر
يىلدىن كېيىن سانجار ئۆلدى . شۇ چاغدا ئۇ 71 ياشتا ئىدى . ئۆلۈشتىن
بۇرۇن ، مەھمۇدخاننى ۋەلىئەھد قىلىشنى ۋەسىيەت قىلىدۇ .

سالجۇقىيلار سۇلتانلىقىنىڭ شەرقىي تارمىقى سانجارنىڭ ئۆلۈمى
بىلەن بەربات بولغان چاغدا ، غەزنىۋىلەر خاندانلىقىمۇ يوقىلىش گىردابىغا
بېرىپ قالغانىدى . ئاخىر غەزنىۋىلەر خاندانلىقى ئىلگىرى تىلغا ئېلىپ
ئۆتكەن گور دۆلىتى تەرىپىدىن يوقىتىلدى ، (خىررود دەرياسىنىڭ شىما-

لىي ئېقىنىدا ، ھىرات بىلەن بامياننىڭ ئارىلىقىدا) . گور خانداڭلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى شانشاپ جەمەتتىن بولۇپ ، ئەڭ دەسلەپتە خىررود دەرياسىنىڭ شىمالىي ئېقىنىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى مەندېش دېگەن يەرنىڭ قەبىلە باشلىقى ئىدى ھەمدە بىرۈز كوهنى ئۆزىنىڭ مەركىزى قىلغانىدى . مىلادى XI ئەسىرنىڭ بېشىدا قەبىلە باشلىقى ئەبۇ ئەلى غەزنىۋىلەر خانداڭلىقىنىڭ پەرمانى بويىچە گور رايونىدا ئىسلام دىنىنى تارقىتىشقا باشلىدى . XI ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ، گور رايونى سالىجۇقىيلار خانداڭلىقى بىلەن غەزنىۋىلەر خانداڭلىقى ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنى پەسەيتىدىغان رايونىغا ئايلاندى . گور دۆلىتى خاقان مۇئىزىددىن دەۋرىگە كەلگەندە كۈچىيىشكە باشلىدى . گور خاقانى ئالاۋۇدۇن ھۈسەيىن (1149 — 1161 — يىلى) ئاكىسى سەيبىدىننىڭ غەزنىۋىلەر خانداڭلىقىنىڭ سۇلتانى بەھرامشاھ (1118 — 1152 — يىلى) تەرىپىدىن ئۇرۇشتا يېڭىلىپ ئۆلۈم تۈرۈلگەنلىك ئۆچىنى ئېلىش ئۈچۈن ، غەزنىۋىلەر خانداڭلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ پايتەختنى ئىشغال قىلدى ۋە شەھەرنى ۋەيران قىلدى . بەھرامشاھ ئامالسىزلىقتىن ھىندىستانغا قېچىپ كەتتى . بەھرامشاھ ئۆلگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئوغلى خۇسراۋشاھمۇ گور خانداڭلىقىنىڭ قىستىشى بىلەن لاھوردىن چېكىندى . خۇسراۋ شاھنىڭ ئوغلى خۇسراۋ مەلىك پەنجابنى ئىگىلىۋالغانىدى . ئۇ غەزنىۋىلەر خانداڭلىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى سۇلتانى ئىدى . ھىجرىيە 582 — يىلى (مىلادى 1186 — 1187 — يىلى) ئالاۋۇدۇدىن ھۈسەيىننىڭ تەخت ۋارىسى غىياسىدىن مۇھەممەد پەنجابنى يۇتۇۋالدى ، شۇنىڭ بىلەن غەزنىۋىلەر خانداڭلىقى ھالاك بولدى . شۇنىڭدىن كېيىن گور خانداڭلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى پەيدىنپەي خۇراسان ، توخرىستان ، بەدەخشان ، ئافغانىستاننىڭ شەرقىي قىسمى ، شۇنىڭدەك ئەسلىدىكى غەزنىۋىلەر خانداڭلىقىنىڭ كۆپلىگەن رايونلىرىغىچە كېڭەيدى . گور خانداڭلىقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۈچلۈك بىر دۆلەتكە ئايلىنىپ ، شىمالىي تەرىپىدىكى قارا قىستانلار ، غەربىي شىمالدىكى خارەزم بىلەن ئۈچ تەرەپ تىرىكشىپ تۇرىدىغان ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈردى ھەمدە ئۆزئارا بىر — بىرىدىن ئۇسۇنلۇك تالاشتى .

4- بۆلۈم كېيىنكى دەۋردىكى غەربىي لياۋ سۇلالىسى ۋە خارەزىمشاھى

مىلادى 1143 - يىلى غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ تۇنجى گورخانى يوللىغ تاشىن ئۆلدى. « لياۋ تارىخى. تىيەنزۇ خاتىرىسى » دە يوللىغ تا- شىن تەختتە 20 يىل ئولتۇردى. تەخەللۇسى دېزۇڭ ئىدى. ئۇ ئۆلگەن چاغدا ئوغلى ئىلە گۆدەك بولغاچقا، ھاكىمىيەت بېشىغا خانىش چىقتى. كېيىن خانىش تابۇيان دەپ ئاتىلىپ، نامى گەنتىيەن خانىش بولدى. ئۇ قائىدە - تۈزۈمنى ئىسلاھ قىلىپ يىلنامىنى شىيەنچىڭغا ئۆزگەرتتى « دەپ يىلگەن. يوللىغ تاشىن ئۆلۈپ ئىككىنچى يىلى (جىنخۇاڭنۇڭنىڭ 4 - يىلى، مىلادى 1144 - يىلى)، بىر ئۇيغۇر ئەلچىسى جىن سۇلالىسىگە ئول- پان ئېلىپ كەلگەندە، ئۇ غەربىي لياۋ سۇلالىسى زېمىنى ئۇيغۇرلار بىلەن قوشنا ئىكەنلىكىنى، يوللىغ تاشىننىڭ ئاللىقاچان ئۆلگەنلىكىنى ئېيتقان (« جىن سۇلالىسى تارىخى، نانگې خەننۇنىڭ تەرجىمىھالى »).

تابۇيان خانىش تەختتە يەتتە يىل ئولتۇردى (1144 — 1150 - يىلى). 1151 - يىلىغا كەلگەندە، يوللىغ تاشىننىڭ ئوغلى ئىلە قۇرامغا يېتىپ، ئاندىن تەخت ۋارىسى بولۇپ گورخان بولدى، ئۇ تەختتە 13 يىل (1151 — 1163 - يىلى) ئولتۇردى. ئىلە 1163 - يىلى ئۆلدى. ئۇ ئۆلگەن چاغدا ئوغلى گۆدەك بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە سىڭلىسى پۇسۇۋەن ھاكىمىيەت بېشىغا چىقتى. ئۇ قائىدە - تۈزۈمنى ئىسلاھ قىلىپ يىلنامىنى چۇڭفۇغا ئۆزگەرتتى، چىڭتىيەن خانىش دەپ ئاتالدى. « پۇ- سۇۋەن تەختتە 14 يىل ئولتۇردى (1164 — 1177)، ئۇنىڭغا تەخت ۋارىسى بولۇپ ئىلەنىڭ ئىككىنچى ئوغلى جىرۇغۇ گورخان بولدى. جى- رۇغۇ دەۋرىگە كەلگەندە، غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئاللىقاچان زاۋاللىققا يۈز تۇتقانىدى. بۇ ئەھۋاللار ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنىڭ بۇز ئۆرۈشى، زې- مىننىڭ قولدىن كېتىشى، خارەزىمشاھ دۆلىتىنىڭ كۈچىيىشى، ئەڭ ئاخىرىدا كۈچلۈكنىڭ غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋې- لىشى قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

بۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ۋەزىيىتى مۇنداق ئىدى : قانتۇان ئۇرۇشىدىن كېيىن ، ماۋرا ئۇننەھردىكى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ سابىق ھۆكۈمرانى مەھمۇدخان تاغسى سۇلتان سانجار بىلەن بىللە خۇراسانغا چېكىندى . سانجار ئۆلگەندىن كېيىن ، مەھمۇدخان خانلىق ئورنىغا ۋا-رىسلىق قىلدى . لېكىن خۇراساننىڭ يەرلىك ھوقۇقىنى ئىگىلەپ تۇرغان ئەمىرلەر ئۇنىڭغا پىسەنت قىلمىدى . كېيىن خۇراساننىڭ ئەمىرى ئە . ئابا مىلادى 1162 - يىلى مەھمۇدخاننى قولغا ئالدى ھەمدە ئۇنىڭ كۆزىنى ئويۇپ زىندانغا تاشلىدى . ئۇزاق ئۆتمەي مەھمۇدخان ئۆلدى ، خۇراسان سەرکەردىسىز ھالەتكە چۈشۈپ قالدى . ئۇنىڭدىن كېيىن ، زېمىننىڭ بىر قىسمى خارەزىملىكلەرنىڭ قولغا چۈشتى ، بىر قىسمى گورخاندانلىقى تەرىپىدىن بېسىۋېلىندى .

مەھمۇدخان ماۋرا ئۇننەھردىن ئايرىلغاندىن كېيىن ، غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئۇنىڭ ئاكىسى تاۋغاچخان ئىبراھىم III نى سەمەرقەنتتىكى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ۋەلىئەھدى قىلىپ تىكلەپ ، غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ بېقىندىسى قىلىۋالدى . ئىبراھىم III تەختتە ئولتۇرغان دەۋردە ، ماۋرا ئۇننەھرنىڭ ۋەزىيىتى ئىنتايىن تۇراقسىز بولدى . بۇنىڭغا ھاكىمىيەت بېشىدىكىلەر بىلەن ھەربىي باشلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددەت يەت سەۋەبچى بولدى . قارلۇقلار بولسا ھەربىيلەر گۇرۇھىنىڭ ئاساسلىق تەركىبى بولۇپ ، قاراخانىيلار سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنىڭ كۈچىيىپ كېتىشىنى ئەسلا خالىمايتتى . ئىككى تەرەپ ئۆزئارا ئۇرۇشقانلىقىنىڭ ئاقىۋىتى شۇ بولدىكى ، قارلۇقلار 1156 - يىلى ئىبراھىم III نى ئۆلتۈردى . ئۇنىڭ جەسىتى دالىغا تاشلىۋېتىلدى . كېيىن ھەسەن تېكىننىڭ ئوغلى چاغرىلخان جالالىدىن ئەلى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خاقانى بولدى . ئەلى ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن ، قارلۇقلارنىڭ سەردارى بۆگۈخاننى ئۆلتۈردى ھەمدە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ۋە قارلۇقلارنىڭ باشقا سەردارلىرىغا زىيانكەشلىك قىلدى . سەمەرقەنتتىن قوغلىۋېتىلگەن قارلۇقلار كەينى - كەينىدىن خارەزىمگە قاچتى . غەربىي لياۋ سۇلالىسى سەمەرقەنتتىكى قارا-خانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانىنى يۆلەش ئارقىلىق كۇنساين كۈچىيۋاتقان

خارەزىمشاھ دۆلىتىنى توسۇشنى كۆپ ئويلىغان بولسىمۇ ، ئەمما خارەزىم-شاھ دۆلىتى ماۋراتۇننەھردىكى قالايىمقان ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ بۇخارا ۋە سەمەرقەنتكە تەسىرىنى كېڭەيتىشنى ھەر ۋاقىت ئېسىدىن چىقارمىدى . ماۋراتۇننەھردىكى تۈركمەنلەرمۇ دائىم ئۆزىگە ھۇجۇم قىلىدىغان خارەزىملىكلەرنى ئاجىزلاشتۇرماقچى بولدى . شۇنداق قىلىپ ، كۈرەش تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىپ ۋە ئۆتكۈرلىشىپ كەتتى .

خارەزىمشاھ دۆلىتىنىڭ شاھى ئەزىز 1156 - يىلى ئۆلگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ، جەندىنىڭ نائىبى ئىلىك ئارسلان شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى خارەزىمشاھى بولدى . سەمەرقەنتتىن خارەزىمگە قېچىپ كەلگەن ئىبراھىمبەگ ۋە بۈگۈخاننىڭ ئوغۇللىرى باشچىلىقىدىكى قارلۇقلار ھىجرىيە 553 - يىلى (مىلادى 1158 - 1159 - يىلى) ئىلىك ئارسلانغا ، ئەلىخاننىڭ بۈگۈخاننى ئۆلتۈرگەنلىكىنى ۋە باشقا سەردارلارغىمۇ قول سالماقچى بولغانلىقىنى ئېيتتى . خارەزىمشاھى ئىلىك ئارسلانخان ئۇلارغا تەسەللى بېرىپ ، ئۇلارنى رىغبەتلەندۈردى ھەمدە مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ، قارلۇقلارنى قوغداش باھانىسى بىلەن 1158 - يىلى 7 - ئايدا ماۋراتۇننەھەرگە يۈرۈش قىلدى . ئەلىخان بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، قاراكۆل بىلەن جەندىنىڭ ئارىلىقىدىكى تۈركمەنلەرنى يىغىپ ، سەمەرقەنت شەھىرىنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇردى ھەمدە غەربىي لياۋ سۇلالىسىدىن ياردەم سورىدى . غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئىلىك . تۈركمەننى 10 مىڭ ئاتلىق لەشكەر بىلەن ياردەمگە ئەۋەتتى . خارەزىمشاھى بۇخارادا ھەر خىل ۋەدىلەر بىلەن يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى ، ئاندىن كېيىن لەشكەر تارتىپ كاتتا قورغاندىن ئۆتۈپ ، شەھەرنى ۋەيران قىلدى ھەمدە سەمەرقەنتكە قىستاپ كەلدى . ئەلىخان لەشكەرلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ سەپ تارتىپ تۇردى . ئىككى تەرەپ زەرەپشان دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا توختاپ ، ئۆزئارا ھۇجۇم قىلىشتى . غەربىي لياۋ سۇلالىسى لەشكەرلىرى تەرەپتىكى ئىلىك . تۈركمەن خارەزىمشاھىنىڭ قوشۇنىنىڭ كۈچلۈكلۈكىنى كۆرۈپ ، ئۇرۇش قىلىشقا پېتىنالمىدى ھەمدە سەمەرقەنتنىڭ شەيخۇلىئىسلامى ۋە ئۆلىمالىرىدىن ياراشتۇرۇپ قويۇشنى

ئۆتۈندى . خارەزىمىشاھى ئىلىك ئارسلانخان ئۇلارنىڭ تەلپىگە قوشۇلۇپ ، قارلۇقلارنىڭ باشلىقلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ۋەزىپىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ، ئاندىن خارەزىمىگە قايتىپ كەتتى . (« تارىخى جاھان كۇشاي » ، ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 288 — 289 — بەت) .

ھىجرىيە 558 — يىلى (مىلادى 1162 — 1163 — يىلى) خارەزىمىشاھى يەنە لەشكەر تارتىپ نىشاپۇر ئەتراپىدىكى شادىياھقا ھۇجۇم قىلىپ ، خۇراساننىڭ ئەمىرى ئە . ئابانى قورشۇلدى ھەم سۇلھى تۈزۈپ قايتتى . ئەلىنىڭ تەخت ۋارىسى قىلىچ تاۋغاچخان مەسئۇد II دەۋرىدە (1160 — 1178 — يىلى) ، قارلۇقلارنىڭ يەنە بىر قېتىملىق توپىلىڭى يۈز بەردى . ئىبىن ئەلى ئاشىرنىڭ سۆزىگە ئاساسلانغاندا ، غەربىي لياۋ سۇلالىسى ھۆ- كۈمرانلىرى بۇخانىدىن قارلۇقلارنى بۇخارا بىلەن سەمەرقەنتتىن قەشقەرگە كۆچۈرۈشنى ، ئاندىن كېيىن ئۇلارنى قورالسىزلاندۇرۇشنى ھەمدە ئۇلارغا دېھقانچىلىق ۋە باشقا ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىشقا بۇيرۇق چۈشۈرۈشنى تەلەپ قىلغان . قارلۇقلار بۇيرۇقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن دەرھال ئىس- پان كۆتۈرگەن . غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئىسيانى باستۇرغان بولسىمۇ ، لېكىن قارلۇقلارنى يوقىتىلمىغان .

ئەگەر خارەزىمىشاھى ئەزىزنى سالىجۇقىيلار سۇلتانلىقىنىڭ ھامىلىد قىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن بىر ئۆمۈر كۈرەش قىلغان دېسەك ، ئۇ ھالدا ئۇنىڭ تەخت ۋارىسلىرىدىمۇ غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھامىلىقىدا تۇ- رۇشنى خالىماسلىقتەك ھالەت ئىپادىلىنىشكە باشلىدى ھەمدە ئولپان تۆلەشنى تېخىمۇ خالىمىدى . ئىلىك ئارسلانخان غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا ئولپان تۆلىمىگە ئىلىكتىن ، غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئۇلارغا قارشى جازا يۈرۈشى قىلدى . ھىجرىيە 556 — يىلى (مىلادى 1170 — 1171 — يىلى) غەربىي لياۋ سۇلالىسى بىلەن ماۋرائۇننەھردىكى قاراخانىيلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى خارەزىمىگە ھۇجۇم قىلدى . ئىلىك ئارسلانخان خەۋەرنى ئاڭلاپلا جەڭگە تەييارلاندى ھەمدە ئەسلى ماۋرائۇننەھردىكى قارلۇقلاردىن بولغان ئايار بېكىنى ئالدىنقى سەپ ھۆ- جۇمىچى قىلىپ ، ئامۇر (بۈگۈنكى سار جۇ) دېگەن يەردە دۈشمەندىن

مۇداپىئە كۆردى . شاھنىڭ ياردەمچى قوشۇنلىرى يېتىپ كېلىشتىن بۇ-
رۇنلا ، ئاياربېك يېڭىلىپ ئەسرگە چۈشتى . ئىلىك ئارسلانخان كېسەل
بولۇپ قېلىپ خارەزىمگە قايتىپ كەتتى ھەمدە 1170 - يىل 8 - ئاينىڭ 8 -
كۈنى ئالەمدىن ئۆتتى .

ئىلىك ئارسلانخاننىڭ ئىككى ئوغلى بولۇپ ، چوڭ ئوغلى تاغاش
جەندىنىڭ نائىبى بولدى ، كىچىك ئوغلى سۇلتانشاھ ئانىسى تۇرکان خا-
نىشنىڭ ياردەمىدە تەختكە چىقتى ، ئەمەلىيەتتە خانىش ۋاكالەتەن
ھۆكۈمرانلىق قىلدى . تۇرکان تاغاشنى چاقىرتتى ، ئۇ كەلمىسە ، ئۇنىڭغا
قارشى جازا يۈرۈشى قىلماقچى بولدى . تاغاش بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپلا
غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە قېچىپ كەتتى . بۇ چاغدا غەربىي لياۋ سۇلالىسى-
نىڭ ھۆكۈمرانى مەرھۇم گورخاننىڭ سىڭلىسى پۇسۇۋەن ، ئۇنىڭ
نامى چېڭتايەن خانىش ئىدى .

تاغاش غەربىي لياۋ سۇلالىسىدىن ياردەم تىلىدى ھەمدە ۋەدە بې-
رىپ ، ئەگەر دۆلىتىنى قۇتقۇزالسا ، خارەزىمنىڭ بارلىق بايلىقلىرىنى ئىنتايىن
قىلىدىغانلىقىنى ھەمدە ھەر يىلى ئالۋان - سېلىق تۆلەپ تۇرىدىغانلىقىنى
ئېيتتى . جۇۋەينىنىڭ سۆزىگە ئاساسلانغاندا ، غەربىي لياۋ سۇلالىسىدىن
پادىشاھنىڭ كۈيۈغلى زور قوشۇنى باشلاپ تاغاش بىلەن بىرلىكتە
خارەزىمگە ئاتلانغان . (پادىشاھنىڭ كۈيۈغلىنىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنمى-
غان ، « لياۋ سۇلالىسى تارىخى » دا پادىشاھنىڭ كۈيۈغلىنىڭ ئىسمى
سۇدۇرۇپ دېيىلگەن .) سۇلتان شاھ ۋە ئۇنىڭ ئانىسى غەربىي لياۋ سۇلا-
لىسى قوشۇنىنىڭ نۇرغۇن لەشكەر بىلەن تاغاشنى ئەكىلىۋاتقانلىقىنى
ئاڭلاپ ، خۇراساندىكى ئە . ئابانىڭ قېشىغا قېچىپ كەتتى . شۇنىڭ بىلەن
تاغاش 1172 - يىلى 12 - ئاينىڭ 11 - كۈنى خارەزىمگە كىرىپ ،
خارەزىمنىڭ شاھلىق تەختىگە چىقتى . ئۇ ئىنتايىن تەكەللۇپ بىلەن پادى-
شاھنىڭ كۈيۈغلىنى ئاپىرىپ قويدى ھەمدە ئۆزىنىڭ ۋەدىسىگە ئەمەل
قىلىپ ، غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە ئالۋان - سېلىق تۆلەپ تۇردى .
(« تارىخى جاھان كۇشاي » 290 - بەت) .

سۇلتانشاھنىڭ ئانىسى تۇرکان خانىش ئە . ئاباغا سوۋغا - سالام

ئەۋەتىپ ، ئۇنىڭدىن ياردەم سورىدى ھەمدە بۇنىڭ بەدىلىگە خارەزىم
 زېمىنىنى ئۇنىڭغا بەرمەكچى بولدى . ئە . ئابا ئۇنىڭ ئېزىقتۇرۇشى بىلەن
 لەشكەرلىرىنى يىغىپ سۇلتانشاھ ئانا - بالا بىلەن بىللە خارەزىمگە قاراپ
 ئىلگىرىلىدى . ئە . ئابا بۇرۇن يولغا چىقتى ، ئۇ سۇبۇرنى دېگەن جايغا
 كەلگەندە ، تاغاشنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى ، ئە . ئابا ئەسىرگە
 چۈشۈپ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى ، بۇ چاغ 1174 - يىلى 7 - ئاينىڭ 11 -
 كۈنى ئىدى . سۇلتانشاھ ۋە ئۇنىڭ ئانىسى تۇرکان دايىستان (بۇگۈنكى
 تۈركمەنىستان جۇمھۇرىيىتى ئاتلىق دەرياسىنىڭ شىمالى ۋە كاسپىي دې-
 گىزىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى بىر رايون) غا قېچىپ كەتتى . تاغاش
 قوغلاپ شۇ يەرگىچە باردى . سۇلتانشاھنىڭ لەشكەرلىرى تەسلىم بولدى .
 تاغاش تۇرکان خانىشنى ئۆلتۈرۈپ قايتتى . سۇلتانشاھ شادىياھقا قېچىپ
 كەتتى . بۇ يەرنىڭ ھۆكۈمدارى ئە . ئابانىڭ ئوغلى توغانشاھ ئىدى . تو-
 غانشاھنىڭ ئۇنىڭغا ياردەم بەرگۈدەك ماجالى بولمىغاچقا ، ئۇ يەنە گور
 سۇلتانلىقىغا قېچىپ باردى . شۇ چاغدىكى گور دۆلىتىنىڭ سۇلتانى غىيا-
 سىدىن مۇھەممەد ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى ساھابىدىن (يەنى مۇئىزىدىن) ئىدى .
 تاغاش غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ياردىمىدە دۆلىتىنى
 قايتۇرۇۋالدى . خارەزىم شاھلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئامالسىزلىقتىن
 غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە ئالۋاڭ - ياساق تۆلدى . ئەمما ئۇ ، كۆڭلىدە
 بۇنداق قىلىشنى ئەسلا خالىمايتتى . ئۇنىڭ ئۈستىگە غەربىي لياۋ سۇلالى-
 سىنىڭ ئەمەلدار ۋە باجگىرلىرى ھاكاۋۇر ، ئۇلارنىڭ پوزىتسىيىسى ئىنتايىن
 قوپال بولۇپلا قالماي ، باج - سېلىقمۇ ئىنتايىن ئېغىرلىشىپ كەتكەنىدى .
 شۇڭا ، تاغاش غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ بىر ئابۇيۇلۇق ئەلچىسىنى ئۆلتۈ-
 رۈۋەتتى ، قول ئاستىدىكىلەر بۇ ئەلچىگە ھەمراھ بولۇپ كەلگەنلەرنى
 ئۆلتۈردى . گور خاندانلىقىغا قېچىپ كەتكەن سۇلتانشاھ بۇ ئىشنى ئاڭلى-
 ۋاندىن كېيىن ئىنتايىن خۇشال بولۇپ ، دەرھال غەربىي لياۋ دۆلىتىگە
 قاراپ يولغا چىقتى . ئۇ غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمدارىغا ، ئۆزىنىڭ
 خارەزىم خەلقى ۋە قوشۇنىنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشكەنلىكى
 ھەققىدە پۈتۈنلەي ، شۇنىڭ بىلەن ، غەربىي لياۋ سۇلالىسى يەنە ئالدىنقى

قېتىمدا خارەزىمگە بارغان ھېلىقى پادىشاھنىڭ كۈيۇغلىنى زور قوشۇن بىلەن ئۇنى دۆلىتىگە ئاپىرىپ قويۇشقا ئەۋەتتى . ئۇلار خارەزىمگە يېتىپ بېرىشقا ئاز قالغاندا ، تاغاش ئامۇ دەرياسىنىڭ سۈيىنى قويۇۋېتىپ يولنى توستى . شۇنىڭ بىلەن ئۇلار جىلغا ئىچىگە قاپسىلىپ قالدى . سۇلتانشاھ ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلدى ، ئەمما پادىشاھنىڭ كۈيۇغلى بۇ يەرگە كەلگىنىگە پۇشايماق قىلىپ ، لەشكەرلىرىنى دۆلىتىگە قايتۇرۇپ كەتمەكچى بولدى . سۇلتانشاھ بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ، پادىشاھنىڭ كۈيۇغلىدىن ئۆزىنى شىرازغا قوغداپ ئاپىرىپ قويۇشقا بىر قوشۇن ئەۋەتتى . تەلەپ قىلدى . پادىشاھنىڭ كۈيۇغلى ئۇنىڭ تەلپىگە قوشۇلدى . ئۇ غەربىي لياۋ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ياردىمىدە شىرازغا ھۇجۇم قىلىپ تالان - تاراج قىلدى ھەمدە مەرۋىنى ئىشغال قىلدى . 1181 - يىلى 5 - ئايدا يەنە توغانشاھنى مەغلۇپ قىلدى ، كېيىن شىرازنى تۇس (بۈگۈنكى ماشخاد) قا قوشۇۋەتتى . سۇلتانشاھ بۇ يەرگە 1193 - يىلى ئۆلۈپ كەتكەنگە قەدەر ئون يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈمرانلىق قىلدى . بۇ ئارىلىقتا ، ئۇ بەزىدە تاغاش بىلەن دوستلۇق ئورناتسا ، بەزىدە ئۇرۇش قىلدى .

بۇ دەۋردە (مىلادى 1177 - يىلى) غەربىي لياۋ سۇلالىسىدە مالىمانچىلىق يۈز بەردى . « لياۋ تارىخى » دا : چېڭتەن خانىشى پۇسۇۋەن « پادىشاھنىڭ كۈيۇغلى سۇدۇرۇبىنىڭ ئىنىسى بۇقۇجشاھ بىلەن تىل بىر بىكتۈرۈپ ، پادىشاھنىڭ كۈيۇغلىنى ئۆلتۈردى . پادىشاھنىڭ كۈيۇغلىنىڭ دادىسى لەشكەر تارتىپ ئوردىنى قورشىۋالدى ھەمدە پۇسۇۋەن بىلەن بۇقۇجشاھنى ئۆلتۈردى . » دەپ خاتىرىلەنگەن . پۇسۇۋەن ئۆلگەندىن كېيىن ئىلەنىڭ ئىككىنچى ئوغلى جىرۇغۇ تەختكە چىقتى . غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىيىتى تۇراقسىز ، جىرۇغۇ ئاجىز بولغانلىقى تۈپەيلىدىن ، تاغاشنىڭ شۆھرىتى ئاشقاچقا ، ئۇ سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچەلىك قىلىشقا ئۇرۇندى . كېڭەيمىچىلىك قىلىشنىڭ يۆنىلىشى ئالدى بىلەن خۇراسان ۋە ئىراننىڭ غەربىي قىسمى بولدى . شۇ چاغدىكى خەلىپە خارەزىمنىڭ كۈنسايسىن كۈچىيۈاتقانلىقىدىن ئىنتايىن ئەنسىرەپ گور دۆلىتىنىڭ خۇراساندا خارەزىمشاھى بىلەن قارشىلىشىشنى ئامالنىڭ بارىچە

قوللىدى .

سالجۇقىيلار سۇلتانلىقىنىڭ خۇراساندىكى ھۆكۈمرانلىقى ئا-
خىرلاشقاندىن كېيىن ، گور دۆلىتىنىڭ سۇلتانى غىياسدىن ھىجرىيە 571-
يىلى (مىلادى 1175 — 1176 - يىلى) ھىراتنى بېسىۋالدى ، ئۇنىڭ تە-
سىرى شىرىستان ۋە كېرمانخېچە كېڭەيدى . ئەمما ئۇنىڭ قېچىپ كەلگەن
سۇلتانشاھنى قانات ئاستىغا ئالغانلىقى خارەزىمشاھى تاغاشنىڭ تېخىمۇ
نارازىلىقىنى قوزغىدى . شۇنىڭ بىلەن تاغاش 1186 - يىلى قوشۇن باشلاپ
خۇراسانغا ھۇجۇم قىلدى ، ئىككىنچى يىلى 6 - ئايدا نىشابۇرغا بېسىپ
كىردى ھەمدە ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلى مەلىكشاھنى بۇ يەرنىڭ ئەمرى قىلىپ
تەيىنلىدى . سۇلتانشاھ ئۆلگەندىن كېيىن ، تاغاش يەنە مەلىكشاھنى مەر-
ۋىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىدى ، ئىككىنچى ئوغلى مۇھەممەدنى ئۇنىڭ ئورنىغا
نىشابۇرنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىدى . تاغاش شۇنىڭدىن باشلاپ خارەزىم
بىلەن خۇراساننىڭ خوجايىنىغا ئايلاندى .

بۇ چاغدا سالجۇقىيلار دۆلىتىنىڭ غەربىي تارمىقىنىڭ سۇلتانى
تۇغرۇل ئىدى . مىلادى 1192 - يىلى خارەزىمشاھى تاغاش غەربكە يۈرۈش
قىلىپ مازاندېران بىلەن رەي (تېھراننىڭ جەنۇبىغا يېقىن جاي) گە يې-
تىپ كەلدى ھەمدە تۇغرۇل ھۆكۈمرانلىقىدىكى غەربىي ئىراننىڭ ئۇنى
سۇلتان دەپ ئېتىراپ قىلىشىنى تەلەپ قىلدى . ئىككىنچى يىلى تۇغرۇل
قوشۇن باشلاپ شەرققە يۈرۈش قىلىپ ، خارەزىمنىڭ مۇھاپىزەتچى
قوشۇنىنى رەيدىن قوغلاپ چىقاردى . تاغاش 1194 - يىلى رەيگە قايتىپ
كېلىپ ، سالجۇقىيلارنىڭ قوشۇنى بىلەن مۇشۇ شەھەرنىڭ سىرتىدا جەڭ
قىلدى . تۇغرۇل يېڭىلىپ ئۆلدى ھەمدە كاللىسى كېسىۋېلىنىپ باغدادقا
يەتكۈزۈلدى . سالجۇقىيلار سۇلتانلىقى شۇنداق قىلىپ ئەڭ ئاخىر مۇنقەرز
بولدى . خارەزىمشاھىنىڭ زېمىنى غەربتە ئىراققىچە كېڭەيدى . تاغاش بىر
يەرلىك ھۆكۈمداردىن بىر كۈچلۈك ئىمپېرىيىنىڭ سۇلتانىغا ئايلاندى .
شۇنىڭدىن باشلاپ ، ئۇ ئۆزىنىڭ قۇيما پۇلىدا ئۆزىنى شاھ دەپمەي ، سۇلتان
دەپ ئاتايدىغان بولدى .

ھىجرىيە 592 - يىلى (مىلادى 1196 - يىلى) ، تاغاش ھەمدەندا

خەلىپە ناسىرنىڭ قوشۇنىنى تارمار قىلىپ ، خەلىپىنى خوجىستان (بۇگۈنكى ئىراننىڭ غەربىدە) نى ئۆزىگە ئۆتۈنۈپ بېرىشكە مەجبۇرلىدى . خەلىپە ئۇنىڭدىن شەرققە قايتىپ كېتىشنى تەلەپ قىلدى ، ئۇ بۇنىڭغا پىسەنت قىلمايلا قالماستىن ، بەلكى خەلىپىنى ھاكىمىيەتنى تاپشۇرۇشقا زورلىدى . ناسىر ئامالسىز قىلىپ گور دۆلىتىدىن ياردەم سورىدى . گور سۇلتانى غىياسىدىن خەلىپىنىڭ تەلپىگە قوشۇلۇپ ، تاغاشقا : ئەگەر ئۇ خەلىپىگە سالغان تەھدىتنى بىكار قىلمايدىكەن ، گور دۆلىتىنىڭ خارەزىم دۆلىتىنىڭ خۇراساندىكى زېمىنىغا ھۇجۇم قىلىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى . شۇنىڭ بىلەن تاغاش غەربىي لياۋ سۇلالىسىدىن ياردەم تەلەپ قىلدى .

بۇ چاغدا ئەمەلىيەتتە غەربىي لياۋ سۇلالىسىمۇ گور دۆلىتىنىڭ زىددىيەتلىك شەرتىگە ئۇچراۋاتاتتى . يەنى : بەلخنىڭ تۈرك ھۆكۈمدارى ئەسلىدە غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە باج - سېلىق تۆلەيدىغان بېقىندى ئىدى . بۇ كىشى ئۆلگەندىن كېيىن ، بەلخ گور دۆلىتىنىڭ بامىياندىكى ئەمرى باھاۋۇدۇن شەمى تەرىپىدىن بېسىۋېلىندى . غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بۇ مۇھىم يەرنى تارتىۋېلىشنى مەقسەت قىلىپ ، 1198 - يىلى تايانغۇ (ئەرەب تىلىدىكى ھاجىپقا باراۋەر بولۇپ ، كاتىپ دېگەن مەنىدە) نى چوڭ قوشۇن بىلەن ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ، خۇشكەنت ۋە ئۇنىڭغا قوشنا رايونلارنى ۋەيران قىلىشقا ئەۋەتتى . غەربىي لياۋ سۇلالىسى باھاۋۇدۇن شەمىدىن بەلختىن چېكىنىشنى ياكى بېقىندى بولۇپ باج - سېلىق تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلدى . لېكىن ئۇ جاۋابسىز قالدى . يەنە بىر جەھەتتىن ، تاغاش ئەسكەر چىقىرىپ تۇستىن ھىراتقا ھۇجۇم قىلدى . غەربىي لياۋ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئاخشى قونالغۇدا كۆزەتچى قويمايدىغان ئادىتى بولغاچقا ، گور دۆلىتىنىڭ ئۈچ سانغۇنى بىرلىشىپ غەربىي لياۋ سۇلالىسى قوشۇنىغا كېچىسى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قوزغىدى ھەمدە مۇۋەپپەقىيەت قازاندى . يەنە بىر كۈنى ، گور سۇلتانى غىياسىدىننىڭ بىر قوشۇنى يەنە بۇ ئۈچ سانغۇننىڭ قوشۇنى بىلەن بىرلىشىپ غەربىي لياۋ سۇلالىسىنى ئىنتايىن زور مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى .

غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى چېكىنىپ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتكەن چاغدا خېلى زور قىسمى سۇغا غەرق بولدى . غىياسىدىن غەلبىسىپرى ئىلگىرىلەپ خۇراساننى ئىگىلىۋالدى .

غەربىي لياۋ سۇلالىسى بۇ قېتىمقى مەغلۇبىيەتنىڭ جىنايىتىنى خا . رەزىمىشاھى تاغاشقا ئارتتى ھەمدە ئۇنىڭدىن زىياننى تۆلەپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى . تاغاش يەنە غىياسىدىن تەرەپكە ئۆتۈۋېلىپ غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە قارشى چىقتى . غەربىي لياۋ سۇلالىسى قوشۇنى ماۋرائۇننەھردىن چېكىنگەن چاغدا ، خارازىمىشاھى بۇ خاراغىچە قوغلاپ بېرىپ شەھەرنى قورشىۋالدى . بۇخارىقلار غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە ساداقەتمەن بولغاچقا ، خارەزىم شاھىغا قەتئىي قارشىلىق كۆرسەتتى . تاغاشنىڭ بىر كۆزى ئاجىز ئىدى . ئاڭلاشلارغا قارىغاندا ، بۇخارىقلار بىر كۆزلۈك بىر ئىتقا كېسىم - كېچەك كىيىدۈرۈپ ۋە ئۇنى سېپىل تۈۋىگە ئەكىلىپ خارەزىمىشاھىنى چاقىرىپتۇ . ئاندىن كېيىن بۇ ئىتنى قونداقلىق ئوقيا بىلەن دۈشمەن بار - گاهىغا ئېتىپتۇ ھەمدە « مانا بۇ سىلەرنىڭ سۇلتانىڭلار » دەپ توۋلاپتۇ . خارەزىمىلكلەرنىڭ ئاچچىقى كېلىپ ، بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن خارەزىمگە قايتتى . لېكىن بارتولد بۇ قېتىمقى بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىش ئىشىغا گۇمان بىلەن قارايدۇ ، چۈنكى بۇ ئىش پەقەت ئىبىن ئەلى ئاشىرنىڭ يېزىپ قالدۇرغان مەلۇماتىدىلا ئۇچرايدۇ ، ئەمما ئىسپاتلايدىغان ھېچقانداق تارىخىي ماتېرىيال يوق .

تاغاش غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە كېڭەيمىچىلىك قىلىش بىلەن بىرگە ، چېگرىسىنىڭ شىمالىغىمۇ دىققەت قىلدى . شۇ چاغدا سىر دەريا - سىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى جەندىنىڭ ئەتراپىغا نۇرغۇن غۇزلار تارقالغانىدى . X II ئەسىرگە كەلگەندە ، سىر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنى يەنىلا كاپىرلارنىڭ رايونى ، دەپ ئاتالدى . (Dar al. Kufr) بۇ جاينىڭ ئەتراپىدىكى يايلاقلارنىڭ ھەممىسى قىپچاق ، قۇن (Qun) پەچەنەك ، قاڭلى قاتارلىق ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان تۈركلەر تەرىپىدىن كونترول قىلىناتتى . (بارتولد ، قاڭلىلارنىمۇ تالاس دەرياسى بىلەن ئىسسىقكۆلنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان ، دەيدۇ .) ئەزىز بىلەن تاغاشنىڭ ھەر

ئىككىلىسى مۇشۇ تۈر كىلەرگە تايانغان ھەمدە ئۇلار بىلەن قوشۇننى تو-
لۇقلىغانىدى . تاغاش ئۇنىڭ ئۈستىگە قاڭلى مەلىكىسى (ياكى قىپچاق
مەلىكىسى) نى خوتۇنلۇققا ئالغان ، ئۇنىڭدىن كېيىن داڭقى چىققان خا-
رەزىمشاھى مۇھەممەدنى تاپقان . شۇڭا ، تاغاش ھايات ۋاقتىدا ، كۆپلىگەن
قاڭلىلار ، قىپچاقلار ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك تۈر كىلەرنىڭ ھەممىسى خارە-
زىملىكلەرگە قوشۇلۇپ ، يەرلىك كىشىلەرگە ئارىلىشىپ كەتكەنىدى .
ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى سەردارلار ، بولۇپمۇ قاڭلى ياكى قىپچاق قەبىلىسىدىن
چىققان كىشىلەرنىڭ كۆپىنچىسى خارەزىم دۆلىتىنىڭ ئالىي سەركەردىسى
ۋە ھەربىي گۇرۇھىنىڭ تايانچلىرى بولغان . تاغاشنىڭ قاڭلى قەبىلىسى-
دىن بولغان خوتوننى تۇرگان خاتۇن بۇ ھەربىي سەركەردىلەرنىڭ
قوللىشى بىلەن ناھايىتى چوڭ ھوقۇقنى ئىگىلىۋالغانىدى . گەرچە مۇ-
شۇنداق مۇناسىۋەت بولسىمۇ ، لېكىن كاپىر تۈر كىلەر يەنىلا خارەزىمنىڭ
چېگرا رايونىغا دائىم پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇراتتى . 1195 - يىلى تاغاش
سىغناققا يۈرۈش قىلغان بولسىمۇ ، خارەزىم قوشۇنى ئىچىدىكى تۈر كىلەر-
نىڭ خائىنلىق قىلىشى تۈپەيلىدىن مەغلۇپ بولدى . كېيىن تاغاش
قىپچاقلارنىڭ سەردارى قايبىر تۈر كىمەنخان بىلەن جىيەنى ئالىپ دىلىكنىڭ
زىددىيىتىدىن پايدىلىنىپ ، 1198 - يىلى ئۆزىنىڭ ئوغلى ، نىشاپۇرنىڭ
سابىق نايبى مۇھەممەدنى ئالىپ دىلىك بىلەن بىرلىكتە قىپچاقلارغا ھۇجۇم
قىلىشقا ئەۋەتتى ھەم تۈر كىمەنخاننى ئەسىرگە ئالدى . ئۇنىڭ قەبىلىسى ئا-
لىپ دىلىكقا تەۋە بولدى . لېكىن بۇ كىشىمۇ ئوخشاشلا خارەزىمنىڭ
شىمالىي چېگرىسىغا پاراكەندىچىلىك سالىدى . شۇنىڭ ئۈچۈن ، خارەزىم-
شاھى قايبىر تۈر كىمەنخاننى ئالىپ دىلىك بىلەن ئۇرۇشقا سېلىش ئۈچۈن
قويۇپ بەردى . « ياتلار ئارقىلىق ياتلارنى باشقۇرۇش » تەكتىكىسىنى
قوللىنىپ ، ئۇلارنى ئۆزئارا تىزگىنلەتتى ۋە ئاجىزلاتتى ، شۇ ئارقىلىق
خارەزىمنىڭ شىمالىي تەرىپىدە كۈچلۈك بىر رەقەبىنىڭ مەيدانغا چىقىشى
نىڭ ئالدىنى ئالدى . (« تارىخى جاھان كۇشاي » ، ئىنگىلىزچە تەرجىمە
نۇسخا ، 310 - بەت) .

تاغاش خارەزىمنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىش جەھەتتە زور مۇۋەپپە-

قىيەتلەرگە ئېرىشكەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ ئۆلگۈچە يەنىلا غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە بېقىندى بولۇپ ، باشتىن - ئاخىر ھەر يىلى غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە ئالۋان - سېلىق تۆلەپ تۇردى . 1200 - يىلى 7 - ئاينىڭ 3 - كۈنى تاغاش ئۆلدى ، ئۇ ئۆلۈشتىن بۇرۇن تەخت ۋارىسلىرىنىڭمۇ غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە سادىق بولۇپ ، يۈز ئۆرۈمەسلىكى توغرىسىدا ۋەسىيەت قالدۇردى . بۇ خارەزىمشاھى ئەمەلىيەتتە كۈچلۈك خارەزىم ئىمپېرىيىسىگە ئاساس سالدى ، ئۇ بۇ مەقسەتكە خەلىپە ۋە ئۇنىڭ باشچىلىقىدىكى دىنىي ساھەدىكىلەر بىلەن تۇرۇش قىلىش ئارقىلىق يەتتى . ئۇ دىنىي ساھەدىكىلەرگە تايانماي ، تۈركلەر ھەربىي گۇرۇھىنىڭ قوللىشىغا تايانمايچقا ، خارەزىمدە تۇرغان خاتۇن رەھبەرلىكىدىكى بىر ھەربىي ئاقسۆڭەكلەر تەسىسسى شەكىللەندى . بۇ قاتلام ئاخىر خارەزىمشاھى ھاكىمىيىتى ئۈچۈن ئېغىر خەۋپكە ئايلاندى . قاراخانىيلار سۇلالىسىگە ئوخشاش ، پادىشاھلىق ھاكىمىيەت بىلەن ھەربىي سەردارلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشمۇ خارەزىمنىڭ سىياسىي تۇرمۇشىدىكى مۇھىم مەسىلە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . تاغاشقا ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەد ۋارىسلىق قىلدى . مۇھەممەد 1200 - يىلى 8 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئاندىن رەسمىي تۈردە ئۆزىنى شاھ دەپ جاكارلىدى . شۇ چاغدا ئۇنىڭ جىيەنى ، مالىكشاھنىڭ ئوغلى سىندۇخان گورخاندانلىقىنىڭ قوللىشى بىلەن ئۇنىڭدىن تەخت تالمىشىپ ، خۇراساننىڭ بەزى شەھەر ، بازارلىرىنى تارتىۋالدى . يەنە بىر جەھەتتىن ، خەلىپە ناسىر خارەزىمنىڭ بەك كۈچىيىپ كېتىشىنى خالىمايتتى . شۇڭا ئۇ گورخاندانلىقىنىڭ خارەزىمشاھقا قارشى چىقىشىنى قوللىدى . خەلىپىنىڭ گور سۇلتانىغا ئەۋەتكەن دىپلوماتىك خېتىنىڭ كېيىن قولغا چۈشۈپ قېلىشى ، خەلىپىنىڭ شەرقنىڭ ئىشلىرىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ . لېكىن گور سۇلتانى غىياسىدىن شامالداپ ئاغرىپ قېلىپ 1202 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى . مۇھەممەد پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ گور دۆلىتىنىڭ تەسىرىنى خۇراساندىن پەيدىنپەي سىقىپ چىقىرىپ ، ئۇنىڭ يەرلىرىنى بېسىۋالدى ھەمدە ھىراتتىن باج ئالدى . 1204 - يىلى غىياسىدىننىڭ ئىنىسى مۇئىزىدىن ھىندىستاندىكى يۈرۈشتىن

قايتىپ كېلىپ ، خارەزىملىكلەرگە قايتۇرما ھۇجۇم قىلىپ ، خارەزىملىك لەرنى خارەزىمدىن قوغلاپ چىقاردى . گور قوشۇنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ خارەزىمنى يۇتۇۋالدى . مۇھەممەد كونا چارە بويىچە ئامۇ دەرياسىنىڭ سۇ- يىنى قويۇۋېتىپ دۈشمەننىڭ ئىلگىرىلىشىنى توستى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، خارەزىمشاھى غەربىي لياۋ سۇلالىسىدىن ياردەم تىلىدى . غەربىي لياۋ سۇلالىسى تالاس دېگەن يەردىكى سانغۇن تايانغۇ ۋە سەمەرقەنتتىكى قاراخانىيلارنىڭ خاقانى ئوسمانىيلارنى قوشۇن بىلەن ياردەمگە ئەۋەتتى . ئۇلار خارەزىمشاھى مۇھەممەد بىلەن بىرلىشىپ گور قوشۇنىنى خارەزىمدىن قوغلاپ چىقاردى . ئۇنىڭدىن كېيىن ئاندىخۇئىنچە قوغلاپ باردى . گور قوشۇنى غەربىي لياۋ سۇلالىسى تەرىپىدىن تارمار قىلىندى . تايانغۇ بىلەن بىرلىكتە ياردەمگە كەلگەن قاراخانىيلارنىڭ خاقانى ئوسمان ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان گورلارنىڭ كاپىر غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە ئەسەرگە چۈشۈپ قېلىشىنى خالىماي ، ئۇلارنى ياراشتۇرۇپ قويدى . تايانغۇ گورلارنىڭ ئەسلى يۇرتىغا قايتىپ كېتىشىگە قوشۇلدى ، لېكىن ئۇلاردىن تۆلەم پۇلى ئالدى .

1206 - يىلى مۇئىزىزدىن ئالەمدىن ئۆتتى ، گور دۆلىتى بىلەن خارەزىم ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشمۇ ئاخىر توختىدى . 1208 - يىلى خارەزىم ئاخىر ھىراتنى تارتىۋالدى . گور ھۆكۈمدارى غىياسىدىن مەھمۇد ئۆزىنىڭ خارەزىمنىڭ بېقىندىسى ئىكەنلىكىنى تەن ئېلىپ مۇھەممەدنىڭ ئىسمى بىلەن قۇتبا ئوقۇدى .

كاسپىي دېڭىزى تەرەپتە ، باۋەندى خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمدارى ھۈسەن (胡沙木) ھىجرىيە 602 - يىلى (مىلادى 1205 - 1206 - يىلى) ئالەمدىن ئۆتتى ، خارەزىمشاھى مۇھەممەد پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ، ئۆزىنىڭ ئىنىسى ئەلىشاھنى ئۇنىڭ زېمىنىغا بېسىپ كىرىشكە ئەۋەتىپ ، يېڭىدىن تەختكە چىققان باۋەندى شاھنى خارەزىمنىڭ بېقىندىسىغا ئايلاندۇرۇۋالدى .

غەرب تەرەپتە ، مۇھەممەد ئىرانغا يۈرۈش قىلىپ ، باغدادقا تەھدىت سالدى ، ھەتتا خەلىپىنىڭ ئۆزىگە بېقىندى بولۇشىنى تەلەپ قىلدى .

خارەزىمىشاھ دۆلىتى ئاخىر سالجۇقىيلار سۇلتانلىقى بىلەن ئۈزەڭگە سو- قۇشتۇرايىدىغان چوڭ ئىمپېرىيىگە ئايلاندى . لېكىن ، نامدا خارەزىمىشاھ دۆلىتى يەنىلا غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ بېقىندىسى بولدى . تاغاش ئالەم- دىن ئۆتۈشتىن ئىلگىرى مۇھەممەدكە ۋەسىيەت قىلىپ ئۇنىڭ غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە مەڭگۈ بېقىندى بولۇشىنى تەلەپ قىلغانىدى . لېكىن مۇھەم- مەدنىڭ ھوقۇقى چوڭىيىپ ۋە كۈچى زورىيىپ بۇ دەرىجىگە يەتكەندىن كېيىن ، غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھامىيلىقىدىن قۇتۇلۇش ھەمدە ماۋرا تۇننەھرنى يۇتۇۋېلىپ ، شەرققە كېڭەيمىچىلىك قىلىشۇ ئۇنىڭ زۆرۈر تەلپى بولۇپ قالغانىدى .

خارەزىمىشاھ دۆلىتىنىڭ غەربىي لياۋ سۇلالىسىدىن قۇتۇلۇشتىكى مۇۋەپپەقىيەتتىمۇ غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھالاك بولغانلىقىنىڭ تەبىئىي نەتىجىسىدۇر . III X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا غەربىي لياۋ سۇلالىسى سىياسىي جەھەتتە كۇنساين چىرىكىلىشىپ كەتتى ، پادىشاھلىرى قابىلىيەتسىز بو- لۇپ ، خەلقنىڭ نارازىلىقى كۇنساين كۈچەيدى ، بېقىندى جايلار يۈز ئۆرۈپ ئۆزئارا ماسلىشىۋالدى ، ئۇنىڭ ئۈستىگە موڭغۇللارنىڭ قەد كۆتۈ- رۈشى ، كېرەي ، نايىمان قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ غەربكە كۆچۈشى تۈپەيلىدىن شەرقتىن كېلىدىغان خەۋپ بارغانسېرى كۈچىيىپ ، ئەڭ ئا- خىر كۈچلۈكنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشى بىلەن ، غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ گۇمران بولۇشى تېزلىتىلدى .

غەربىي لياۋ سۇلالىسى زاۋال تاپقاندىن كېيىن ، خارەزىم دۆلىتى بارغانچە يېڭىدىن قەد كۆتۈرگەن موڭغۇل دۆلىتى بىلەن قوشنا بولدى . چىڭگىزخاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىشىغا سەۋەبچى بولغان كىشى دەل ئالدىدا سۆزلىگەن مۇشۇ خارەزىم شاھى مۇھەممەدتۇر .

5- بۆلۈم غەربىي لياۋ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى

غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىقى گەرچە 100 يىلغا يەتمىگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ

قۇرۇقلۇقنىڭ تارىخىدا چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلدى. بۇ چاغدا « قىتان » دېگەن سۆز ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ جۇڭگونى ئاتاشتا ئىشلىتىدىغان نامغا ئايلانغان. كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادىن رۇسلار ئارقىلىق غەربىي ياۋروپاغا تارقىلىپ كىردى. رۇسچە «Kutan» ۋە ئىنگلىزچە «Cathay» دېگەن ناملار دەل « قىتان » دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىدى. مانا بۇنىڭدىن قىتانلارنىڭ جۇڭگو تارىخىدا ئىگىلىگەن مۇھىم ئورنىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

گەرچە غەربىي لياۋ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ خەنزۇلىشىش ئەھۋالى ناھايىتى روشەن بولسىمۇ، لېكىن قىتانلارنىڭ ئاساسلىق قىسمى يەنىلا چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ساقلاپ قالغان بولۇپ، ئوت، سۇ قوغلىدىشىپ كۆچمەنچىلىك تۇرمۇشىدا ياشىدى. مەسىلەن، ئالدىنقى مەزمۇنلاردا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن جۇۋەينى ھەم ئوبۇلغازنىڭ ئەسەرلىرىدە قارا قىتانلارنىڭ ئېمىل شەھىرىنى قۇرۇپ دېھقانچىلىققا كۆچكەنلىكى، بالاسا-غۇنغا كەلگەندىن كېيىن چارۋىچىلىق ئىشلىرىنىڭ تېخىمۇ تەرەققىي قىلغانلىقى ھەققىدىكى پاكىتلار ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى. جىن سۇلالىسىنىڭ تىيەنخۇي 2 - يىلى (1124 - يىلى) لياۋ سۇلالىسىنىڭ سەركەردىسى دابۇيېننىڭ دوكلاتىدا يوللىغ تاشىنىڭ « چارۋا مەھسۇلاتلىرى ناھايىتى كۆپ » ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان. نانگې خەننۇ ئەلچىلىككە چىققاندا، غەربىي لياۋ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ دالدا ئوۋ ئوۋلاۋاتقانلىقىنى كۆرگەن. دادىڭ يىللىرىدىكى ئۇيغۇر سودىگەرلىرىدىن ئىشلان قاتارلىق ئۈچ كىشىنىڭ ئېيتىشىچە، غەربىي لياۋ ھۆكۈمرانلىرى بالاساغۇندا شەھەر ئىچىدە ئەمەس، بەلكى بارگاھتا تۇرغان. بارگاھ بالاساغۇن ئەتراپىدا بولۇپ، ئالاھەزەل ئاتلىق بىر كۈنلۈك يول ئىدى. مانا بۇ غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى ئىدى. مىلادى 1210 - يىلى گورخان نالاس دەرىياسى بويىدا خارەزىم قوشۇنى بىلەن ئۇرۇش قىلىپ بالاساغۇن شەھىرىگە قايتىپ كەلگەندە، مەزكۇر شەھەر خەلقنىڭ سېپىل دەرۋازىسىنى تاقىۋېلىپ ئۇنى كىرگۈزمىگەنلىكى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. (« تارىخى جاھان

① جىن سۇلالىسى تارىخى « نانگې خەننۇ تەرجىمىھالى »

كۈشاي « ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 1 - توم ، 360 - بەت) .

غەربىي لياۋ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ناھايىتى كەڭرى دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى . بۇ بىپايان رايوندا ئول تۇراقلاشقان مىللەتلەرمۇ كۆپ ئىدى . يەنى ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان تاجىكلار ، تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان ھەر قايسى مىللەتلەر ، جۇڭگو-نىڭ ئىچكى جايلىرىدىن كۆچۈپ كەلگەن قىتانلار ، خەنزۇلار ۋە باشقا مىللەتلەر ھەمدە يەنە غەربىي ئاسىيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئەرەبلەر ، پارسلار ، سۈرىيىلىكلەر ، يەھۇدىيلار بار ئىدى . مانا شۇ مىللەتلەر يەنە دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ، سودىگەرچىلىك قاتارلىق ئوخشاش بولمىغان ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىناتتى . بۇ مىللەتلەر ئىسلام دىنى ، خرىستىئان دىنى ، مانى دىنى ، بۇددا دىنى ، زەردەش دىنى ، داۋجياۋ (تو-يىن) دىنى ۋە شامان دىنى قاتارلىق ھەر خىل دىنلارغا ئېتىقاد قىلاتتى . دېمەك ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەھۋالى مۇرەككەپ ، مەدەنىيىتى خىلمۇ خىل ئىدى . بۇ يەردە باشقىسىنى قويۇپ تۇرۇپ ، پەقەت جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلگەنلەر ھەققىدىلا سۆزلەپ ئۆتسەك كۈ-پايە . ئالدىنقى مەزمۇنلاردا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن ئىبنى ئەل ئاشرىنىڭ سەمەرقەنت ھۆكۈمدارىنىڭ جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ كەلگەن قىتانلاردىن 16 مىڭ تۈتۈنلۈك كىشىنى باشقۇرۇپ ئۇلارنى ئۆزى ئۈچۈن ئىشلەتكەنلىكى ھەققىدىكى مەلۇماتى بۇنىڭ تىپىك بىر مىسالدۇر . يوللىغ تاشىن بىلەن بىرگە ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلگەنلەر يالغۇز قىتانلار بولۇپ قالماي ، يەنە موڭغۇل ، تۈرك (ئۇيغۇر) ، مانجۇ ، تىبەت ، خەنزۇ قاتارلىق ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭمۇ بارلىقى ئېنىق . X III ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا سەمەرقەنتكە بارغان راھىب چيۇ چۇجى بۇ شەھەردە كۆپچىلىك ئۇيغۇرلار ئېتىز - ئېرىق ، باغ - ۋارانلىرىنى ئۆز ئالدىغا باشقۇرمايتتى . خەنزۇ ، قىستان ھەم خېشىلىقلارغا قوشۇمچە باشقۇرغۇزاتتى . ئۇلارنىڭ نائىبلىرىمۇ رەڭدار كۆزلۈكلەردىن ئىدى . خەنزۇ ئۇستىكارلار شەھەر ئىچىدە ئولتۇراتتى » دەيدۇ . ئۇ چىڭگىزخان

نىڭ ئالدىغا سالامغا كېتىۋاتقان يول ئۈستىدە خەنزۇلارنىڭ كېلىپ - كېتىپ تۇرغانلىقىنى كۆرگەن . غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىدا شۈبھىسىزكى ، خەنزۇ ئەمەلدارلىرى بار ئىدى . ئۇلار ئۆز مىللىتىنىڭ خەنزۇ يېزىقىدىن سىرت يەنە قىتان يېزىقىنىمۇ پىششىق بىلەتتى . يوللىغ چۈسەي غەربىي يۇرتتا ئىلگىرى غەربىي لياۋ سۇلالىسىدە ئىنانچى خان بولغان لى شىجاڭ دېگەن كىشىنى ئۇچراتقان . يوللىغ چۈسەي ئۇنىڭدىن قىتان يېزىقىنى بىر يىلدىلا ئۆگىنىۋالغانىدى . (راھىب چيۇجۇجىنىڭ « ماقالىلەر توپلىمى » 8 - جىلد) . سالىجۇقىيلار خاندانلىقىنىڭ ۋەزىرى نىزا مۈلۈلۈك پېرسىيىدە بەزى كىشىلەر خەنزۇچە سۆزلىيەلەيدۇ . ھەتتا خەنزۇ يېزىقىدا خەت - ئالاقە قىلىشالايدۇ ، دەيدۇ . مانا بۇ مىسالمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئەينى دەۋردە خەنزۇلارنىڭ بولغانلىقى ، خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنىڭ چوڭقۇر ھەم كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

تۈركلەرنىڭ ماۋرا ئۇننەھر رايونىغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىش تارىخى گەرچە ئۇزۇن بولسىمۇ ، لېكىن ماۋرا ئۇننەھر رايونىنىڭ تۈركلىشىش جەريانى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇنجى تۈرك خاندانلىقى — قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تىكلەنگەندىن كېيىن تېزلەشكەن . شۇنداقتىمۇ بۇ رايوندىكى ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ سانى يەنىلا ئاز ئەمەس ئىدى . ھەتتا يېقىنقى دەۋرگىچىمۇ يەنىلا مۇشۇنداق ئىدى . شۇل ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ساياھەت خاتىرىسىدە :

«تۈركلەرنىڭ ھەر قېتىمى كۆچۈش دولقۇنى تاجىكلارنى تېخىمۇ يىراق تاغ ئارىسىغا قوغلىۋەتكەن . مانا شۇ تاغ تاجىكلىرى ئادەتتە (گارسا ؟) دەپ ئاتىلىدۇ . بۇخارا ، سەمەرقەنت ۋە خوجەندتە تاجىكلار شەھەر ئاھالىسىنىڭ ئاساسلىق تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ ، لېكىن سىر دەريا - سىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى جايلاردا ئۇلارنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى ناھايىتى ئاز . ئۇ يەردىكى ئاھالىلەرنىڭ ئاساسەن ھەممىسى تۈركلەر ئىدى . » ① دەيدۇ . يېقىنقى دەۋردىمۇ مۇشۇنداق ئىدى . غەربىي لياۋ سۇلالىسى دەۋرىدە ماۋرا ئۇننەھردە ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر تېخىمۇ

① « تۈركىستان » ئىنگىلىزچە ، 1 - توم ، 106 - بەت .

كۆپ ئىدى .

تۈركلەرگە كەلسەك ، ئۇلارنىڭ قەبىلىلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى . مەسىلەن ، قارلۇق ، غۇز (تۈركمەن) ، قاڭلى ، قىپچاق ، چىگىل ، ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلىرى بار ئىدى . ليۇچى « شىمالدىكى ئەلچىلىك خاتىرىسى » دە : ئۇلار بىلەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان باشقا مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى بىردەك « ئۇيغۇر » دەپ ئاتىلىدۇ . قەدىمدە « مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار » « ھىرات ئۇيغۇرلىرى » ، « ھىندى ئۇيغۇرلىرى » دەپمۇ ئاتالغانىدى . يالغۇز بۇلا ئەمەس ، غەربىي لياۋ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا « ئۇيغۇر ئېلى » دېيىلەتتى ، دەيدۇ .

خارەزىم رايونىدا سالىجۇقىلار خاندانلىقى دەۋرىگىچە يەنىلا سوغدى تىلىغا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر خىل ئىران تىلى ئىشلىتىلەتتى . يۇقىرى خارەزىمدە بۇ خىل تىل مىلادى IV x ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە داۋاملىشىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇردى . لېكىن ، تۆۋەنكى خارەزىم بىلەن ئۆزگەنچ (ئارال كۆلىگە يېقىنراق جاي) تە تۈركلىشىش باسقۇچى مىلادى III x ئەسىردە تاماملىنىپ بولغانىدى . خارەزىم بىلەن قوشنا بولغان سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىن رايونى ۋە ئۇنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا ياشاپ دىغان چارۋىچى تۈركىي تىللىق خەلقلەر خارەزىمگە كۆپلەپ كۆچۈپ كىرىپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ياكى ئولتۇراق تۇرمۇشقا كۆچكەن ۋە ياكى ھەربىي سەپكە قاتناشقانىدى . ئۇلار ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن ئۆزئارا نىكاھلىنىپ ئاسسىمىلياتسىيىلىشىپ كەتكەن . شۇڭا ، مىلادى XI ئەسىرگە كەلگەندە خارەزىملىكلەرنىڭ تەن تۈزۈلۈشىدە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تەن قۇرۇلۇش ئالاھىدىلىكلىرى ئېنىق كۆرۈلۈشكە باشلىغانىدى . خارەزىملىكلەرمۇ سودا قىلىشقا ماھىر بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئىياغ ئىزى ياۋروپا - ئاسىيا يايلاقلىرىنىڭ ھەممە جايلىرىغا ھەتتا جەنۇبىي رۇم ۋە شەرقىي ياۋروپادىكى دوناي دەرياسى ۋادىلىرىغا قەدەر بېرىپ يەتكەنىدى . يۇقىرىدا بايان قىلىنغان بۇ خىل ئەھۋاللار ئاستىدا غەربىي لياۋ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئىشلەتكەن تىل ئەلۋەتتە بىر خىل تىل بىلەنلا

چەكلىنىپ قالمايتتى . ئالىملار ئومۇميۈزلۈك ھالدا غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئىشلەتكەن مەمۇرىي ھۆججەتلەرنىڭ ھەممىسى خەنزۇ يېزىقىدا يېزىلغان ، دەپ قارىماقتا . بارتولد « ھۆكۈمەت تىلى قارىغاندا خەنزۇ تىلى ئىدى » .^① دەيدۇ . ۋېتتېرېرگ بىلەن فېڭ جياشېڭ قاتارلىق ئىككىيلەن ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم ھۆججەتلىرىدە غەربىي لياۋ ھۆكۈمىتى ھەقىقەتەن خەنزۇ يېزىقىنى ئىشلەتكەن . لېكىن غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بېقىندى ئەللەر بىلەن ئالاقە قىلغاندا پارس يېزىقىنى قوللانغانىدى . ئوتتۇرا ۋە شەرقىي تەرەپتىكى بەزى جايلاردا ئېھتىمال ئۇيغۇر يېزىقى قوللىنىلغان بولۇشى مۇمكىن »^② دەپ كۆرسىتىدۇ . ئۇنىڭدىن قالسا ، بىر پاكىت شۇكى ، غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ پۇللىرى (مىس پۇللىرى) پۈتۈنلەي جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرىدىكى پۇللارنىڭ شەكلىگە ئوخشىتىپ قۇيۇلغانىدى . مەسىلەن ، غەربىي لياۋ خانى گەنتىيەن خانىش تەختكە چىقىپ 5 - يىلى بىر خىل مىس پۇل قۇيۇرغان بولۇپ ، ئۇنىڭ ئۈستىدە « گەنتىيەنيۈەنباۋ » دېگەن خەنزۇچە تۆت خەت بار ئىدى (لياڭ شىجېڭ « پۇل خاتىرىسى ») . يەنە « سۇغدىيانا تۇڭباۋ » دەيدىغان بىر خىل پۇل بولۇپ ، ئۇنى يوللىغ تاشىنىنىڭ ياساتقانلىقى ئېنىق (لى زوشىيەن « قەدىمكى مەنبەلەر توپلانمىسى ») . ئەگەر غەربىي لياۋ سۇلالىسى خەنزۇ يېزىقىنى قوللانمىغان بولسا ، ئاۋام خەلق ھەر كۈنى چېلىقتۇرۇپ تۇرىدىغان پۇلنىڭ ئۈستىگە قانداقسىگە خەنزۇ يېزىقى ئويۇلىدۇ ؟ شۈبھىسىزكى ، بۇ ھەرگىزمۇ خەنزۇ يېزىقى بىردىنبىر ئىشلىتىلىدىغان يېزىق دېگەنلىك ئەمەس . يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن يوللىغ چۈسەينىڭ لى شىچاڭدىن قىتان يېزىقى ئۆگىنىۋالغانلىقى ، غەربىي لياۋ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۆز مىللىتىنىڭ يېزىقىنى يەنىلا ساقلاپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىرگە ، ئۇلارمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تىلىنى

① « بارتولد ئەسەرلىرى » رۇسچە 5 - توم ، 544 - بەت .

② « لياۋ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جۇڭگو جەمئىيىتى تارىخى » ئىنگلىزچە ، 670 -

چوقۇم ئۆگەنگەن ياكى شۇ ئورۇندىكى مىللەتلەرنىڭ ئۇقۇمۇشلۇق زىيالىيلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشىغا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى مىللەت ئاممىسى بىلەن ئالاقە باغلاش ئىشلىرىغا ياردەملىشىشكە تەكلىپ قىلغان . سەمەرقەنتلىك نىزام ئىبىن ئاردى ئۆزىنىڭ « تۆت قىسىملىق ئەسىرى » (Chahar Maqala) (چاھار ماقالە) دە يوللىغ تاشنىڭ بۇخارا تۇرۇشقا ئەۋەتكەن ۋە كىلى ئالىپتىكىگە خەت يېزىپ ئۇنى ئەيىبلەنگەنلىكىنى ، بۇ خەتنىڭ پارس يېزىقىدا يېزىلغانلىقىنى بايان قىلغان .

غەربىي لياۋ سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى يەنىلا بۇرۇنقىدەكلا كۆپ خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىدى . مەسىلەن ، تەرەققىي قىلغان سۇغىرىش سىستېمىسى بار ئىدى . بوستانلىق رايونلاردا دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ناھايىتى راۋاجلانغان بولۇپ ، بەش خىل زىرائەت تېرىلاتتى . ئۈزۈم قاتارلىق مېۋە - چېۋىلەر ئۆستۈرۈلەتتى . مەسىلەن ، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئەلچىلىككە بارغان چاغدى : « ئىككى تاغ ئارىسىدىكى تۈزلەڭلىكتە يەرلىك پۇقرالار كۆپ ئىكەنلىكىنى ، ئۇ يەردە ئېرىق - ئۆستەڭ ، ئۆي - ئىمارەت ، سېپىللار - نىڭ بارلىقىنى ، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى جايلار قىتانلارنىڭ ماكانى ئىكەنلىكىنى » ① كۆرگەن . چىۋۇ چۈجىمۇ : « بالاساغۇننىڭ تەبىئىي شارائىتى ۋە ئىقلىمى ئالتاي تېغىنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا ئوخشىمايدۇ . تۈزلەڭلىك ناھايىتى كۆپ ، دېھقانچىلىق ۋە پىلىچىلىك ئاساس قىلىنىدۇ . ئۈزۈمدىن ھاراق ئىشلەپچىقىرىلىدۇ . مېۋىلىرى جۇڭگونىڭكى بىلەن ئوخشاش ، پەقەت ياز ۋە كۈز پەسلى ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن يامغۇر - يېغىن توختايدۇ . دەريا سۈيىدىن سۇغىرىش ئىشلىرىمۇ ئازلايدۇ . تۈرلۈك مېۋىلەر پىشىدۇ » ② دەيدۇ . لېكىن ھەرقايسى شەھەر - بازارلاردا سودى

① « لىيۇيۇنىڭ غەربكە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى » ، ۋاڭ گوۋېي تۈزەتكەن ۋە ئىزاھلىغان نۇسخا .

② « راھىب چىۋۇ چۈجىنىڭ غەربكە ساياھەت خاتىرىسى » ۋاڭ گوۋېي تۈزەتكەن ۋە ئىزاھلىغان نۇسخا .

گەرلەر ۋە قول ھۈنەرۋەنلەر ئولتۇراقلاشقان بولۇپ دۇكانلار ئاۋات ئىدى . سودىگەرچىلىك قىلىدىغانلار ھەر قايسى مىللەت كىشىلىرىدىن ئىدى . قول ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ئىچىدە خەنزۇلارنىڭ سانى خېلى كۆپ ئىدى . جۇۋەينى « تارىخى جاھان كۇشاي » دېگەن كىتابىدا تىلغا ئالغان غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى مەھمۇد دېگەن كىشى دەل سودىگەر ئىدى . سالجۇ . قىيلار ۋەزىرى نىزامۇلمۈلۈك قەشقەردىن ، سەمەرقەنتتە ئولتۇراقلىشىپ قالغان نۇرغۇن سودىگەرنى تىلغا ئالدى . بۇ سودىگەرلەر تۈرك قىزلىرىنى قۇل قىلىپ ساتاتتى . ئەينى ۋاقىتتىكى سودا يولىنىڭ بىرى سەمەرقەنتتىن باشلىنىپ ، بەلىخ ئارقىلىق غەزنىۋى شەھىرىگە باراتتى . يەنە بىرى خۇ . تەندىن باشلىنىپ جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرىغا باراتتى . يەنە خوتەن ، قەشقەردىن سەمەرقەنتتىكى سودا يولى بار ئىدى . غەربىي شىمال تەرەپتە بۇخارادىن ۋە كاسپىي دېڭىزى ئارقىلىق جەنۇبىي روسسىيەگە تۇتىشىدىغان سودا يولىمۇ بار ئىدى . بەلىختە قۇل بازىرى ، ھىراتتا خۇش پۇراق بۇيۇملار بازىرى بار ئىدى . شەرق ۋە غەرب ئارىسىدا سودا - ئالاقە قىلىدىغان بۇ سودىگەرلەرنىڭ ئاياغ ئىزى شەرقتە جۇڭگودىكى سۇڭ سۇلالىسى زېمىنىغىچە ، غەربتە ئوتتۇرا دېڭىز قىرغاقلىرى بىلەن شىمالىي ئافرىقىدىكى مىسىرغا قەدەر يېتىپ بارغان .

قىتانلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ، ئوت - سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرسىمۇ (« ليۇچىننىڭ شىمالدىكى ئەلچىلىك خاتىرىسى ») ، لېكىن ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلگەندىن كېيىن ، بىر قىسىمى مۇقەررە ھالدا ئولتۇراق ھاياتقا كۆچكەن ھەم دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانىدى . يۇقىرىدا بايان قىلىنغان قىتانلارنىڭ ئېمىلدا شەھەر قۇرغانلىقى ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى بۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . لېكىن چارۋىچى خەلقلەرنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشى ۋە ئولتۇراق ھاياتقا كۆچۈشى ناھايىتى چوڭ توسالغۇلارغا ئۇچرايتتى . شۇڭا بۇنداق ئىشنى چارۋىچى خەلق ئەزەلدىن خالىمايتتى . ئىبىن ئەل ئاشىر غەربىي لياۋ گورخاننىڭ قاراخانىيلارنىڭ ماۋرا ئۇننەھردىكى ئىلىكخاننى قىلىچ تايغاچخان مەنسۇردىن بۇخارا بىلەن سەمەرقەنتتىكى قارلۇقلارنى قەشقەرگە

كۆچۈرۈپ كېتىشنى ھەمدە ئۇلارنىڭ قەشقەردە دېھقانچىلىق ۋە باشقا ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ ، يېنىدا قايتا قورال - ياراغ ئېلىپ يۈرمەسلىككە بۇيرۇق بېرىشنى تەلەپ قىلغانلىقىنى بايان قىلىپ ئۆتكەن . ئاقسۆڭەكتە بۇ ئىش قارلۇقلارنىڭ ئىسيانىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى (« بارتولد ماقالىلىرى توپلىمى » رۇسچە ، 1 - توم ، 397 — 398 - بەتلەر) . بۇنىڭدىن قارا قىستانلارنىڭ يەنىلا ناھايىتى كەڭ كۆلەمدە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ . چارۋىچى خەلقنىڭ نەزەرىدە جاپالىق بولغان دېھقانچىلىق ئەمگىكى قۇللارنىڭ قىلىدىغان ئىشى ئىدى . لېكىن ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى چارۋىچىلىق قىلىشنى ھەمدە قولغا قورال ئېلىپ جەڭ قىلىشنى شەرەپ دەپ بىلەتتى .

قارا قىستانلارنىڭ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قارا خانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانلىرى بىلەن ئوخشىمايدىغان يېرى دەل ئۇلارنىڭ خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇرراق ئۇچرىغانلىقىدا ئىدى . غەربىي لياۋ سۇلالىسى خەنزۇلار رايونىنىڭ يىلنامىسىنى قوللانغان بولۇپ ، يېڭى خان تەختكە چىققاندا يېڭىدىن يىلنامە بېكىتتەتتى . غەربىي لياۋ خانلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ ئايرىم بۇتخانىلىرى بار ئىدى . شۇنداقلا ئۇلارنىڭ قوللانغان ھەر خىل تۈزۈملىرىمۇ ئاساسىي جەھەتتىن لياۋ سۇلالىسى ۋە خەنزۇلار رايونىنىڭكىگە ئوخشاش ئىدى . بارتولد مۇ : « قارا قىستانلار دۆلىتى نۇرغۇن جەھەتلەردە ئۆزىگە ئوخشاش كۆچمەن ئىمپېرىيىلەر بىلەن ئوخشىمايتتى . قارا قىستانلار چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى داۋاملاشتۇرغان . لېكىن باشقا كۆچمەن ئىستېلاچىلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا ، ناھايىتى زور دەرىجىدە خەنزۇ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغان . ئۇلارنىڭ دۆلىتىدە ئاساسەن خەنزۇلارنىڭ تۇتۇن بويىچە باج ئېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ ، ھەر بىر تۇتۇندىن بىر دىنار باج ئېلىناتتى . بۇنىڭدىن باشقا يەنە ، ئىپتىتىشلارغا قارىغاندا ، تۇنجى گورخان ھېچكىمگە سۇيۇرغاللىق بۆلۈپ بەرمىگەنىدى . كېيىن گورخاننىڭ دۆلىتىدە سۇيۇرغاللىق تۈزۈمىنىڭ ئىزنالىرىنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقىنى ئۇچراتمىدۇق . لېكىن ، بىرلىككە كەلگەن دۆلەت باشقۇرۇش تۈزۈمىمۇ يوق ئىدى ، گورخانغا قارام بولغان يەرلىك خاندانلىقلار يەنىلا ئۇزۇن ۋاقىت

مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانىدى» ① دەيدۇ. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە، سۇيۇرغاللىق تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، يەرلەرنى خان جەمەتى كىشىلىرىگە ياكى سەر-كەردىلەرگە تەقسىم قىلىپ بەرگەنلىكىنى ئالدىنقى مەزمۇنلاردا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق. قاراخانىيلار ئوخشاشلا كۆچمەن چارۋىچى مىللەت ئىدى. لېكىن ئۇلار دۆلەت باشقۇرۇش جەھەتتە سۇيۇرغاللىق تۈزۈمىنى يولغا قويمىدى. نېمە ئۈچۈن بۇنداق ئوخشىماسلىق بار؟ بۇ مۇقەررەركى، ئۇلارنىڭ خەنزۇلىشىش دەرىجىسىنىڭ كۈچلۈكرەك ئىكەنلىكىدىن بولغان. چۈنكى، جۇڭگودا چىن، خەن سۇلالىسىدىن بېرى سۇيۇرغاللىق تۈزۈمىنىڭ ئورنىنى ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمى ئىگىلىگەندى. بارتولد بۇ تەرەپنى تونۇپ يەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ جۇڭگو تارىخىنىڭ ئەنئەنىۋى نۇقتىسىدىن چىقىپ بۇنى ئېنىق چۈشەندۈرمىگەن.

غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا يولغا قويغان باج تۈزۈمىدە بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ھەربىر تۈتۈن بىر دىنار تاپشۇرغاندىن باشقا، «جىننامە. نانگې خەننۇ تەرجىمىھالى» غا ئاساسلانغاندا، يەنە ئۇنىڭدىن بىر ئۆلۈش باج تاپشۇرۇش يولغا قويۇلغان، يەنى تېرىقچىلىق قىلغۇچىلار ئالغان ھوسۇلنىڭ ئوندىن بىر قىسمىنى باج ئورنىدا تاپشۇراتتى. بۇ خىل ئوندىن بىر ئۆلۈش بېجى ۋە يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تۈتۈن بېجى ئېھتىمال گورخاننىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىدىكى رايونلاردىن ئېلىنىدىغان باجقا قارىتىلغان. قارام ئەللەرگە قارىتا باجىر ئەۋەتىپ بەلگىلەنگەن نورمىدا تارتۇق ۋە باج ئالاتتى. بۇنى نۇرغۇنلىغان تارىخىي پاكىتلاردىن ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

مەيلى سودا - سېتىق ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن بولسۇن، ياكى باج ئېلىش ئىشلىرى ئۈچۈن بولسۇن، غەربىي لياۋ سۇلالىسىدە ھامان پۇل قۇيىدۇرۇش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغانىدى. غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ پۇللىرى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان «سۇغدىيانا تۇڭباۋ» ۋە «گەنتىيەن يۈەنباۋ» دىن باشقا، يەنە غەربىي لياۋنىڭ ئاخىرقى ئىمپېراتورى چۇرۇق قۇيىدۇرغان «ت

① «بارتولد ئەسەرلىرى» رۇسچە، 2 - توم، 1 - كىتاب، 33 - بەت.

يەنە شىتۇڭباۋ « دىن ئىبارەت ئىدى . خۇاڭ ۋېنېننىڭ « تارىم ئويمانلىقىنى ئارخېئولوگىيەنىڭ تەكشۈرۈش خاتىرىسى » دېگەن ئەسىرىدىكى بايانلىرىغا قارىغاندا ، غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ پۇلى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پۇلىغا ئوخشىتىپ ياسالغانىدى . ھەتتا سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پۇللىرى غەربىي لياۋ خانىدانلىقى تەۋەسىگە ئېلىپ كىرىلگەنىدى . مەسىلەن ، شىنجاڭنىڭ قاغىلىق ناھىيىسىدىن تېپىلغان ئون تالدىن ئارتۇق سۇڭ سۇلالىسى پۇلىنىڭ غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئېلىپ كىرىلگەنلىكى چوقۇم . غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ باج ئالغاندا دىنار يىغقانلىقى سۇلالە ئۆزى قۇيۇرغان پۇل ھەم سۇڭ سۇلالىسى پۇلىدىن باشقا ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەسلىدە بار بولغان پۇلنىمۇ ئىشلەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . يوللىغ چۇساي ئۆزىنىڭ « غەربكە ساياھەت خاتىرىسى » دە : (سەمەرقەنتتە) « ئالتۇن ، مىس پۇللىرى خەجلىنىدۇ ، بۇ پۇللىرى تۆشۈكسىز ئىدى » دېگەن . لياۋچىنىڭ غەربكە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى « دە بولۇر شەھىرىنىڭ غەربىدىكى جايلاردا ئالتۇن ، كۈمۈش ۋە مىستىن ياسالغان پۇل خەجلىنىدۇ . بۇ پۇلنىڭ ئۈستىگە يېزىق ئويۇلغان ھەم تۆشۈكسىز ئىدى ، دېيىلگەن . « راھىب چيۇ چۇجىنىڭ غەربكە ساياھەت خاتىرىسى » دېگەن كىتابتا : « شەھەرلەردە خەجلىنىدىغان ئالتۇن تەڭگىلەر تۆشۈكسىز بولۇپ ئىككى تەرىپىگە ئۇيغۇر يېزىقى ئويۇلغانىدى » دېيىلىدۇ . مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەرلىك پۇللىرىغا قارىتىلغان بولۇپ ، ئۇ غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ قۇيۇرغان پۇلىنىڭ چەكلىك ئىكەنلىكى ، بازارلاردا ئوبوروت قىلىنىدىغان پۇللارنىڭ كۆپىنچىسى ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا بار پۇللىرى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . يەنە بەزىلەر غەربىي لياۋ سۇلالىسى قەغەز پۇل تارقاقاندى دەپ قارايدۇ . لېكىن ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان ئاتالمىش غەربىي لياۋ سۇلالىسى قەغەز پۇلى پۈتۈنلەي ساختا بولۇپ ئۇنىڭغا ئىشىنىشكە بولمايدۇ .

« لياۋ تارىخى ، تىيەنزۇ خاتىرىسى » دە يېزىلىشىچە ، يوللىغ تاشىنىنىڭ ئوغلى ئىلە رەسمىي تەختكە چىققان يىلى (جاۋشىڭيۈەن يىلى 1151 - يىلى) غەربىي لياۋ سۇلالىسى نوپۇس تەكشۈرۈپ

« تەۋەلىكتىكى خەلقنىڭ 18 ياشتىن يۇقىرىلىرى 84 مىڭ 500 تۇتۇن ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىغان ». بەزىلەر، بۇ پەقەت بالاساغۇن ھەم ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنىڭ تۇتۇن سانىغا قارىتىلغان ، ئۇ قارام ئەللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ . چۈنكى سەمەرقەنتتىلا موڭغۇل ئىستېلاسىدىن ئىلگىرى 100 مىڭ تۇتۇن بولۇپ ، يۇقىرىقى ساندىن زور دەرىجىدە كۆپ ئىدى دەپ قارايدۇ . غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئېلىپ بارغان بۇ خىل نوپۇس ئېنىقلاش چوقۇم باج يىغىش ۋە ئەسكەرلىككە ئېلىشنى ئاساس قىلغان . بۇ يەنە بىر تەرەپتىن يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تۇتۇن بېجى تاپشۇرۇش قاتارلىق تۈزۈملەرنىڭ پەقەت گورخاننىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىدىكى بالاساغۇن ھەم ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلار بىلەنلا چەكلەنگەنلىكىنى ، بېقىندى ئەللەردىن ئېلىنىدىغان بەلگىلىك مىقداردىكى تارتۇق ۋە باجلار بولسا ، گورخان تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن ۋەكىل ياكى باجگەر ئارقىلىق ئېلىنىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ .

غەربىي لياۋ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ خەنزۇلىشىشى ناھايىتى كۈچلۈك بولغاچقا ، ھەر خىل قانۇن - تۈزۈملىرى خەنزۇلارنىڭكى بىلەن ئوخشاش قوللىنىلغانىدى . ئۇنىڭ ئەمەلدارلىق تۈزۈمى توغرىسىدا مۇئەللىپلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە ، جەنۇبىي ۋە شىمالىي ۋازارەت ، ئالتە ۋازارەت - مەھكىمىنىڭ بۈيۈك خانلىرى ، جازا بۇرۇش قىلغۇچى مۇئاۋىن بەگ ، ياردەمچى زوراغا بەگ ، جازا بېگى ، قوشۇن باش ئەمر لەشكىرى ، يا - ساۋۇل بەگ ، مۇھاپىزەتچى ، كوراگان قاتارلىقلارنىڭ نامى خاتىرىلەنگەن . بۇلار ئاساسىي جەھەتتىن يەنىلا لياۋ سۇلالىسىنىڭ تۈزۈمى ئىدى . غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ خەنزۇ مەدەنىيىتىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچۈن بىرەر تەدبىر قوللانغان ياكى قوللانمىغانلىقى ھەققىدە تارىخىي ماتېرىياللاردا مەلۇمات كەمچىل بولغاچقا ، بۇ توغرىدا ئېنىق بىر نەرسە دېگىلى بولمايدۇ . لېكىن يوللىغ چۇسايىنىڭ تۆۋەندىكى بىر كۆپلەپ شېئىرىدىن بىز ئەينى دەۋردىكى ئەھۋاللارنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىز .

قۇرغاندى غەربىي لياۋنى يوللىغ تاشىن ،
غەربتە بەگلىكلەرنى يېڭىپ زېمىن كېڭەيتىپ .

تەۋرىنىش پەيدا قىلغان بۇ كەڭ زېمىندا ،
ھەيۋىتى يىللار ھەم ئەسىردىن ھالقىپ .

غەربىي لياۋ سۇلالىسىنى يوللىغ تاشىن قۇرغان ، ئۇ غەربىي يۇرتتىكى نەچچە ئون بەگلىكنى بويسۇندۇرۇپ زېمىنىنى كېڭەيتكەن ، ئۇ- نىڭدىن كېيىن بىرنەچچە ئەۋلاد ھۆكۈمران 100 نەچچە يىل دەۋران سۈرگەن ، بۇ دەۋردە ئىلىم - ئېريان ، مەدەنىيەت يۈكسەلگەن ، غەربىي يۇرتلۇقلار خېلى ئۇزۇنغىچە شۇ دەۋرنى ياد ئەتكەن ① . تۈرلۈك مىللەت ، تۈرلۈك دىنغا مەنسۇپ بولغان بۇ سۇلالە ئاغدۇرۇلۇپ بىر ئەسىردىن كۆپ رەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلقى يەنىلا بۇ سۇلالىنى ياد ئېتىپ تۇرغانلىقىنى ، غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا تۇتقان مۇھىم ئورنىنى يېتەرلىك دەرىجىدە چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

6- بۆلۈم غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھالاك بولۇشى

خۇددى بۇنىڭدىن ئىلگىرى جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ پائالىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخىدا زور تەسىر پەيدا قىلغىنىغا ئوخشاش ، II X ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن كېيىن موڭغۇل دالاسدا يۈز بەرگەن ھادىسىلەر مۇ غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھالاكىتىنى ئىلگىرى سۈردى ، شۇنداقلا كېيىنكى بىرنەچچە ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قىياپىتىنى تامامەن ئۆزگەرتىپ ، بۇ يەردىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئۇزاق مۇددەت چىڭگىزخان ھەم ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈرۈپ قويدى .

چىڭگىزخاننىڭ موڭغۇلىيىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقىش جەريانى بۇ كىتابنىڭ بايان قىلىش دائىرىسىگە كىرمەيدىغانلىقى ئۈچۈن ، تەكرارلاشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق . بۇ يەردە موڭغۇللارنىڭ گۈللىنىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ مۇنقەرز بولۇش ۋەقەسى ئاساسلىق

① « راھىب ئۆلىما چۇسايىنىڭ ئەسەرلىرى توپلىمى » ، 20 - جىلد .

بايان قىلىنىدۇ . تۆۋەندە ئىككى تەرەپتىن (يەنى غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسمى) جەھەتتىن توختىلىمىز .

غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە قوشنا ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كېيىنكى تارىخىدا مۇھىم رول ئوينىغان مىللەتلەر ئىچىدە موڭ-خۇللاردىن باشقا ، يەنە كېرەي ، ئۇيرات ، نايمان ، قىرغىز قاتارلىقلار بار ئىدى . كېرەي قەبىلىسى ھانگاي تېغى بىلەن كېنت تېغى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىن تا تۇغلا دەرياسى ۋە ئونگىن دەرياسى ئېقىنىغا تارالغان بولۇپ ، بۇ جاي موڭغۇل دالاسىنىڭ مەركىزىي رايونى ئىدى . ئۇنىڭ شىمالىدا سېلىنگا دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنى بىلەن بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدا مەركىت قەبىلىسى بولۇپ ، شەرقىدە موڭغۇل قەبىلىسى بار ئىدى . يېقىنقى زاماندا بەزى ئالىملار كېرەي قەبىلىسى تۈركلەر ياكى موڭغۇللاشقان تۈركلەردۇر دېگەن قاراشتا بولدى . بۇ ھەقتىكى قاراشلار خىلمۇ خىل بولۇپ ، بۇگۈنگە قەدەر ئېنىق خۇلاسە چىقىرىلمىدى . ماتېرىياللارغا قارىغاندا ، كېرەيلەر XI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە خرىستىئان دىنىنىڭ نېستۇرى مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلغان . سۈرىيە تارىخشۇناسى بارھىرۇنىڭ ئېيتىشىچە ، مەرۋى دېگەن يەردىكى نېستۇرى دىنىنىڭ چوڭ پوپى ئېبېجسۇ 1009 - يىلى باغدادتىكى نېستۇرى دىنى پوپى يوهان VI گە خەت يېزىپ ، 200 مىڭ كېرەي ۋە ئۇلارنىڭ خانى بىرلىكتە پاكلاندۇرۇلغانلىقىنى دوكلات قىلغان ، ئاندىن كېرەيلەرنىڭ سەردارى ئۆزىگە نېستۇرى دىنى بويىچە ئىسىم قويغان . مەسىلەن ، چىڭگىزخان باش كۆتۈرۈپ چىقىشتىن ئىلگىرى ئىككى ئەۋلاد كېرەي سەردارىنىڭ ئىسمى ماھ ئىدى . ماھنىڭ ئىككى ئوغلى بولۇپ ، بىرىنىڭ ئىسمى خۇرجا خۇسبۇرۇ (بۇمۇ خرىستىئان دىنىغا خاس ئىسىم) ، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى گورخان ئىدى . خۇرجا خۇسبۇرۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى تولى ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغان (بۇ تۈركچە ئىسىم بولۇپ ، سالىجۇقىيلار خانى توغرىلىقىگە ئوخشاش) . ئۇ ئۆزىنىڭ تاغىسى گورخان بىلەن ئۇرۇشىدۇ . موڭغۇل ئاقساقاللىرىمۇ دەرھال تولىغا ياردەملىشىپ گورخاننى قوغلاپ ئۇنىڭ قەبىلىسىدىكى خەلقنى ئۆز قولىغا كىرگۈزىدۇ .

1194 - يىلى نايمان قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئىنان تولىنىڭ ئىسمى ئىلىك قارانى قوللاپ تولغا ھۇجۇم قىلدۇرىدۇ . تولى غەربىي شيا سۇلالىسىگە ئۆزىنىڭ چېگرىدىن ئۆتۈپ ئۇيغۇرلار رايونى ئارقىلىق غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە بېرىشقا يول بېرىشنى ئۆتۈندۇ . ئارقىدىن ئۇ يەنە غەربىي لياۋ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ قايتىپ چىڭگىزخان بىلەن ئىتتىپاق تۈزدۇ . تولى خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن ۋاڭلىققا ئۆستۈرۈلىدۇ ، ئۇنىڭ ئىسمى خەن ۋاڭ دەپ ئاتىلىدۇ . ①

ئويرات قەبىلىسى . پارس تارىخشۇناسى راشىدىنىڭ « جامئۇل تەۋارىخ » ناملىق كىتابىدا ، ئويرات قەبىلىسى سەككىز دەريا (سەككىز مۇرەن) بويلىرىدىكى كېم دەرياسىنىڭ بېشىدا ياشىغان دېيىلگەن . (« جامئۇل تەۋارىخ » خەنزۇچە تەرجىمىسى ، 1 - قىسىم ، 1 - كىتاب ، 193 - بەت) . سەككىز دەريا ئەمەلىيەتتە يېنسەي دەرياسىنىڭ جەنۇبىي مەنبەسى خۇاكېم دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى بولۇپ ، سېلىنگا دەرياسى بويلىرىدىكى مەركىز قەبىلىسى زېمىنىنىڭ شىمالى ، بايقال كۆلىنىڭ غەربىي كۆرسىتىدۇ . ئويرات قەبىلىسىنىڭ تىلى بىلەن موڭ-خۇللارنىڭ تىلىدا بىردەكلىك كۆپ ، پەرق ئاز . 13 - ئەسىرنىڭ دەسلەپىدە ئويرات قەبىلىسىنىڭ ئاقساقلىنىڭ ئىسمى خۇدۇقبېك بولۇپ ، كېيىن موڭغۇللارغا تەسلىم بولغان .

قىرغىز قەبىلىسى كېم دەريا ۋادىسى (يېنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى) غا تارالغان . « جامئۇل تەۋارىخ » تا : « قىرغىزلار زېمىنى كېم ئايمىقى بىلەن تۇتاش ، ئىككىسى بىر رايوننى تەشكىل قىلىدۇ » ②

① « يۈەن سۇلالىسى تارىخى » 1 - جىلدتا : « ۋاڭ خان خېشى ، ئۇيغۇر ، مۇسۇلمان (خۇيخۇي) ئېلىگە بېرىپ ئاندىن قىتانغا كەتتى » ، « لياۋ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جۇڭگو جەمئىيەت تارىخى » دا بۇ ئىش 1195 - يىلى بولغان ، بۇ يەردىكى قىتان غەربىي لياۋ سۇلالىسىنى كۆرسىتىدۇ ، دېيىلگەن . ۋاڭ گوۋېي تەھرىرلىگەن « چىڭگىزخان زەپەرنامىسى » 18 - 19 - بەت ، ۋۇگۇاڭچىڭ « تاڭغۇت كىتابلىرىدىكى ۋەقەلەر » 38 - جىلد .

② « جامئۇل تەۋارىخ » ، خەنزۇچە تەرجىمىسى 1 - توم ، 1 - كىتاب ، 245 - بەت .

دېيىلگەن . ئۇلارنىڭ زېمىنى شەرقتە سېلىنغا دەرياسى بىلەن ، شەرقىي شىمالى ئانگارا دەرياسىدىن ئۆتۈپ سېرىپىگە تۇتىشىدۇ . جەنۇبتا نايمان زېمىنى بىلەن چېگرىداش ، غەربىي جەنۇبى موغۇلىستانغا تۇتەشىدۇ (بېشبالىققا توغرا كېلىدۇ ، كېيىن يەنە توختىلىمىز) . قىرغىزلارنىڭ كېم ئايمىقىدىكى ئىككى قەبىلىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا سەردارى بولۇپ ، ئۇلار ئىتال دېيىلىدۇ ، كېيىن ئۇلار موڭغۇللارغا تەسلىم بولغان .

نايمان قەبىلىسى ھانگاي تېغى بىلەن ئالتاي تېغى ئارىلىقىغا جايلاشقان ، كونكرېت ئېيتقاندا ، قۇيدۇ ئەتراپلىرىدىن تۇبسانئورغىچە جايلاشقان ياكى ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق رايونى قارا ئېرتىش دەرياسى ۋە زاپسان كۆلى بويلىرىغىچە كېڭەيگەن . غەربىي چېتى قۇملۇق ۋە ئۇيغۇر ئېلىگە چېگرىداش . شەرقتە كېرەيلەر بىلەن قوشنا ، شىمالدا قىرغىزلارنىڭ كېم ئايمىقى بىلەن چېگرىداش . نۇرغۇن كىشىلەر نايمانلارنى تۈركىي مىللەت دەپ قارايدۇ . « جامسۇل تەۋارىخ » تا نايمان قەبىلىسىنى « ھەممىسى چارۋىچى قەبىلە ، بەزىلىرى تاغلىق رايونغا ، بەزىلىرى تۈزلەڭلىككە جايلاشقان . ئۇلار بىلەن كېرەيلەر ئارىسىدا دائىم توقۇنۇش يۈز بەرىپ تۇرىدۇ » دېيىلگەن . ۋىلادىمىر سوۋ : « نايمانلار پۈتكۈل موڭغۇل قەبىلىلىرى ئىچىدە ئەڭ مەدەنىيەتلىك قەبىلە ، چۈنكى ئۇلار بۇرۇن ئۇيغۇرلار مەدەنىيىتىنىڭ كۈچىمۇك تەسىرىگە ئۇچرىغان . ئۇلار بەلكىم ئەڭ بالدۇر ئۇيغۇر ھەرپلىرى بىلەن ئۆز تىلىنى خاتىرىلىگەن ھەمدە ئۆز يېزىقىنى ئىجاد قىلغان . ئۇيغۇرلاردىن باشقا ، ئۇلارنىڭ تۈركىستان ۋە يەتتىسۇ رايونى بىلەنمۇ ئالاقىسى بار . مۇسۇلمان سودىگەرلىرى دائىم نايمان رايونىغا كېلىپ تۇرغاچقا ، نايمان جەمئىيىتىنىڭ يۇقىرى قاتلامدىكىلىرىنىڭ مەدەنىيىتىگە ھەمدە ئۇلار ئارقىلىق پۈتكۈل نايمان قەبىلىسىگە تەسىر كۆرسەتكەن . نايمانلاردىن نۇرغۇن كىشى نېپتۇرى مەزھىپىدىكى خرىستىئان دىنى مۇرتى ئىدى » ① دەيدۇ . جۇۋەينى ھەتتا « نايمانلارنىڭ كۆپىنچىسى خرىستىئان مۇرتىلىرى » ② دېگەن .

① ۋىلادىمىر سوۋ : « چىڭگىز خاننىڭ تەرجىمىھالى » ، مىنورسكى ئىنگىلىزچە تەرجىمىسى ، 57 - بەت .

② « تارىخى جاھان كۇشاي » ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 64 - بەت .

موڭغۇللارنىڭ يۇقىرى تەبىقىسىدىن كېلىپ چىققان تېمۇچىن با-
يىلىق چاغلاردا ئوڭۇشسىزلىق ، قىيىنچىلىقتا ياشىغان . موڭغۇل
يىلىقىدىكى ھەر قايسى قەبىلىلەر ئۆزئارا توختىماي ئۇرۇشقاچقا ، چارۋى-
چىلىق رايونىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ۋە خەلق تۇرمۇشى ئىنتايىن زور زىيانغا
ئۇچرىغان . جىن سۇلالىسى ئۇلارنىڭ زىددىيىتىدىن پايدىلىنىپ ئۇلارنى
ئۇرۇشۇشقا كۈشكۈرتۈپ ئاجىزلاشتۇرىدۇ . تېمۇچىننىڭ دادىسى تاتارلار
تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەچكە ، كېرەيلەرنىڭ ئاقساقلى ۋاڭخان
بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ تاتارلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ . 1202- يىلى تاتار قەبىلىسى
مەغلۇپ بولۇپ تېمۇچىننىڭ كۈچ - قۇدرىتى زورىيىدۇ ، ئەمما يەنىلا ۋاڭ-
خاننى ئىتتىپاقنىڭ رەئىسى دەپ ئېتىراپ قىلىدۇ . موڭغۇل دالاسىدىكى
ھەر قايسى قەبىلىلەر بىرلىككە كېلىشىنى تەلەپ قىلىشتەك بۇ يۈزلىنىش
تېمۇچىننى تارىخنىڭ سەھنىسىگە چىقىرىدۇ .

تېمۇچىن پەيدىنپەي قۇدرەت تاپقان ۋاقىتتا ، ئۇنىڭ كېرەيلەرنىڭ
ۋاڭخانى بىلەن بولغان زىددىيىتىمۇ كۈنسېرى ئۆتكۈرۈلىشىدۇ . 1203 - يىلى
ئىككى تەرەپنىڭ ئۇرۇشىدا ۋاڭخان زور مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ غەربكە
كېتىدۇ ۋە نايمان قەبىلىسى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ . ئۇنىڭ ئوغلى
شەنكۈن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا قېچىپ كەلگەندە ، يەر-
لىك كىشىلەر تەرىپىدىن زىيانكەشلىككە ئۇچرايدۇ . كېرەيلەرمۇ شۇنىڭدىن
ئېتىبارەن ھالاكەتكە ئۇچرايدۇ .

نايمان قەبىلىسىنىڭ ئاقساقالى كۈنخان كېرەيلەرنىڭ ھالاك بولۇش
ۋە تېمۇچىننىڭ قۇدرەت تېپىشىدىن خاتىرجەمسىزلىنىپ چوغاي
تاغلىرىنىڭ شىمالىنى ساقلاپ تۇرغان ئۇنغۇتلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇنىڭ
بىلەن بىرلىشىپ تېمۇچىنغا ھۇجۇم قىلىشىنى پىلانلايدۇ . ئۇنغۇتلارنىڭ
ئاقساقىلى ئالاغۇز نايمانلارنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلىپلا قالماي ، بەلكى بۇ
ئىشنى تېمۇچىنغا ئېيتىپ قويىدۇ . شۇنىڭ بىلەن تېمۇچىن 1204 -
يىلى باش باھاردا نايمان قەبىلىسىگە دەرھال ھۇجۇم قىلىدۇ . نايمان قەبى-
لىسى بىلەن بىرلىشىپ تېمۇچىنغا قارشى تۇرىدىغان قەبىلىلەر ناھايىتى
كۆپ بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىچىدە مەركىز قەبىلىسىنىڭ ئاقساقالى توتۇ ، كې-

رەيلەرنىڭ ئاقساقىلى ئالانتاش ، ئۇيرات قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى خۇدۇقېلىك ۋە تۇرۇبان ، تاتار ، خاداچىن ، سانجۇر قاتارلىقلارنىڭ قوۋملىرىمۇ بار ئىدى . كۈنخان ئادىمىز كۆپ دەپ ئۆزىنى كۈچلۈك ساناپ يېنىكىلىك بىلەن جەڭگە كىرىدۇ . ئەمما ئىككى قوشۇن جەڭ قىلغاندا ، نايمانلار قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ كۈنخان ئۆلتۈرۈلىدۇ . تۇرۇبان ، تاتار ، خاداچىن ، سانجۇر تۆت قەبىلە تەسلىم بولىدۇ . تېمۇچىن مەركىز قەبىلىسىگە غەلبە بىلىك ھۇجۇم قىلىدۇ . ئۇنىڭ باشلىقى توتۇ كۈنخاننىڭ قېرىندىشى بويۇخاننىڭ يېنىغا قېچىپ كېتىدۇ .

1206 - يىلى تېمۇچىن ھەرقايسى قەبىلىلەرنى يىغىپ ئونان دەريا - ياسى بويىدا قۇرۇلغان چاقرىپ چىڭگىزخان دېگەن نامنى قوبۇل قىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ موڭغۇللارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشى ئاخىرلىشىدۇ .

چىڭگىزخان تەختكە چىققاندىن كېيىن نايمان قەبىلىسىگە داۋام - لىق ھۇجۇم قىلىدۇ . ئۇرۇتا تېغىدا بويۇخاننى تۇتىدۇ . توتۇ بىلەن كۈنخاننىڭ ئوغلى كۈچلۈك ئېرتىش دەرياسىغا قاچىدۇ . 1207 - يىلى چىڭگىزخان ئانچان ، بۇئۇلا ئىككى ئادەمنى قىرغىز قەبىلىسىگە ئەۋەتىدۇ ھەم چوڭ ئوغلى جۇجىغا بۇيرۇق قىلىپ جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى ئاتالمىش « ئورانغۇتلار (ئورمانلىقتىكى ئەل) » قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتىدۇ . « شىبىر قاتارلىق قوۋملار زېمىنىنىڭ جەنۇبىي » دىكى قىرغىز ، ئويرات ، تۇمات ، بۇرىيات ، بارغۇن (بارخۇ) ، تۇباس (توۋا) قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى موڭغۇللارغا بەيئەت قىلىپ ، چىڭگىزخانغا شۇڭقار ، ئاڭتات ، بۇلغۇن قاتارلىقلارنى سوۋغا قىلىپ تۇرىدۇ . كېيىن موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى بۇ قەبىلىلەردىن قەرەللىك ھالدا باج - سېلىق يىغۋالىدۇ .

چىڭگىزخان جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش بىلەن تەڭ يەنە بەيئەت قىلغان ئۇيرات قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى خۇدۇقېلىكنى يول باشلىغۇچى قىلىپ 1208 - يىلى ئېرتىش دەرياسى بويىغا قېچىپ كەتكەن توتۇ ۋە كۈچلۈككە داۋاملىق قوغلاپ ھۇجۇم قىلدى .

سوڭغۇل قوشۇنى ئېرتىش دەرياسىدا مەركىز قەبىلىسىنى تەلتۆكۈس يۈ-
قىتىدۇ ، ئۇلارنىڭ سەردارى توتۇ دەريانىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدا ئوقيا ئوقىدا
ئۆلىدۇ . توتۇنىڭ ئىنىسى ۋە ھەرقايسى ئوغۇللىرى ئۇيغۇرلار ئېلىگە قې-
چىپ كېتىدۇ . كۈچلۈك بولسا غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە قېچىپ بارىدۇ .
1209 - يىلى قۇجۇدىكى ئۇيغۇر ئىدىقۇتى بارچۇق ئارتىپكىن موڭغۇللارغا
ئەل بولىدۇ .

كۈچلۈكنىڭ غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە قېچىپ بارغاندىن كېيىنكى
تارىخى مۇسۇلمان تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە خېلى كۆپ خاتىرىلەن-
گەن . ئۇنىڭ ئىچىدە جۇۋەينىنىڭ « تارىخى جاھان كۇشاي »
(8 - 9 - بابلار) دېگەن كىتابى نوپۇزلۇق ئەسەردۇر . ئېيتىشلارغا
قارىغاندا ، كۈچلۈك دەسلەپ ئېرتىش دەرياسى بويىدىن بېشبالىققا بارغان ،
ئارقىدىن يەنە بېشبالىقتىن كۇچاغا كەلگەن . ئۇ كۇچانىڭ ھەيۋەتلىك
تاغلىرىدا ھەرتەرەپكە تېرىقتەك قېچىپ يۈرۈپ يېڭۈدەك ئوزۇق - تۈلۈكى
يوق ئىنتايىن قىينالغان . ئۇنىڭغا ئەگىشىپ قاچقان قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى
ھەرتەرەپكە چېچىلىپ تىرىكچىلىك بولى ئىزدەپ كېتىشكەن . كۈچلۈك
نائىلاج غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ خانى گورخاننىڭ قېشىغا بېرىشقا
مەجبۇر بولغان . ئۇ غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ مەلىكىسىنى خوتۇنلۇققا ئې-
لىپ گورخاننىڭ قول ئاستىدا بىر مەزگىل خىزمەت قىلغان . ئۇزاق
ئۆتمەي ، ئۇ غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە تەۋە جايلاردا غەلىيان كۆتۈرۈلگەندە
كىمنى كۆرۈپ ، ئۇنىڭدا ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش قارا نىيىتى پەيدا
بولغان . كۈچلۈك گورخانغا : « مېنىڭ ئادەملىرىم ناھايىتى
كۆپ ، ئۇلار ئېمىل ، قايالىق (كىپارنىڭ غەربىگە يېقىن) ۋە بېشبالىق
قاتارلىق رايونلارغا تارالغان . ئىجازەت بەرسىڭىز ، مەن بېرىپ ئۇلارنى
توپلاپ كېلەي ، بۇ كۈچ بىلەن گورخاننى قوللايمەن ۋە سىزگە ياردەم
قىلىمەن . مەن گورخانغا سەمىمىي خىزمەت قىلىمەن . سىزنىڭ بۇيرۇقىدە
ئىسزىغا ھەرگىز خىلاپلىق قىلمايمەن » دەيدۇ . ئۇ يۇقىرىقىدەك سۆزلەر
بىلەن گورخاننى ئالداپ قايىل قىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ يەنە گور-
خانغا نۇرغۇن سوۋغا تەقدىم قىلىدۇ . ئارقىدىن ئۆزىگە « كۈچلۈكخان »

نامىنى بېرىشنى ئۆتۈندۈ . ئۇ تەلىپى قانائەتلەندۈرۈلگەندىن كېيىن ، خۇددى ئوقيا ئوقىدەك تېز ئۆرلەيدۇ ، كۈچلۈكنىڭ قۇدرەت تاپقانلىق خەۋىرى تارقالغاندىن كېيىن ، غەربىي لياۋ قوشۇنىدىكى بۇرۇنقى ئادەملىك رىمۇ قايتىپ كېلىپ ئۇنىڭغا بېقىندۇ . ئۇ ئېمىل ۋە قايالىق رايونىغا كەلگەندە چىڭگىزخاندىن پاناقاپ بۇ يەرگە كەلگەن ماخالىت قەبىلىسى ۋە ھەرقايسى جايلارغا تارقىلىپ كەتكەن قەبىلىلەرمۇ ئۇنىڭ يېنىغا يىغىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن كۈچلۈكنىڭ قوۋمىدىكىلەر ھەسسەلەپ كۆپىيىپ كۈچ - قۇدرىتى زور دەرىجىدە ئاشىدۇ .

يۇقىرىقىلار Ⅱ X ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە Ⅲ X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا موڭغۇل دالاسى ۋە غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەردۇر . ئەمدى دەل شۇ مەزگىلدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ماۋرا - ئۇننەھەر رايونى بىلەن خارەزىمنىڭ ئەھۋالى ئۈستىدە توختىلىمىز .

ماۋرا ئۇننەھەر رايونى 200 يىللىق قاراخانىيلار سۇلالىسى مەزگىلدە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن . بۇ مەزگىلنىڭ ۋەكىللىرى قىلىچ تابغاچ خان مەسئۇد Ⅱ ئىدى . ئۇنىڭ تەخت ۋارىسى خان ئىبراھىم ئەبۇھۇسەيىن ئىدى . 1200 - يىلى بۇخارادا ياسالغان ئىبراھىم پۇلىنىڭ تېپىلغانلىقىدىن ، ئۇ سەمەرقەنتكە ھۆكۈمرانلىق قىلىپلا قالماي ، بەلكى Ⅲ X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇخاراغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ . ئىبراھىمنىڭ ۋارىسى ئوغلى ئوسمانخان بولۇپ ، ئۇ ئاتىسىغا ئوخشاش « سۇلتانلارنىڭ سۇلتانى » دەپ ئاتالدى . لېكىن ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق دا - ئىرىسى بۇخاراغىچە كېڭەيمىگەن . قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ بۇ ھۆكۈمرانلىرى غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە بېقىنغان ئاساستا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان .

ماۋرا ئۇننەھەر ، سەمەرقەنتتە تۇرۇشلۇق قاراخانىيلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىدىن باشقا ، بۇخارادا ئىسلام دىنىنىڭ يەنە بىر دىنىي ھۆ - كۈمرانلار گۇرۇھى بار ئىدى . بۇ دىنىي ھۆكۈمران سادىر دەپ ئاتىلىپ ، (سۈننى مەزھىپىنىڭ بىرخىلى) ھەنەفىيە مەزھىپىگە تەۋە بولغان . ئۇلار نۇرغۇن يەر - زېمىنغا ئىگە بولۇپ ، خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش بەدە -

لىگە كۆپ مال - مۈلۈككە ئېرىشەتتى . سادىرنىڭ بايلىقىنى ھۆكۈمران بەگ - تۆرىلەرگە سېلىشتۇرغىلى بولاتتى . ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىگە تايىپ نىسپ تۇرمۇش كەچۈرىدىغان ئىسلام قانۇنشۇناسلىرى 6000 دىن كۆپ ئىدى . سادىر گورخاننىڭ نامى بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى ھەم غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئۈچۈن باج - سېلىق يىغاتتى . سادىرنىڭ ئېغىر زۇلۇمى خەلق قوزغىلىڭغا سەۋەب بولدى . قوزغىلاڭنىڭ رەھبىرى قالغان ساتقۇ - چىنىڭ ئوغلى بولۇپ ئىسمى سانجىر ئىدى . سانجىر قوزغىغان قوزغىلاڭ سادىرغا قارىتىلغانىدى . ئۇ بۇخارا شەھىرىنى كونترول قىلغاندىن كېيىن ، « مالىك سانجىر » نامىنى قوللىنىپ ، سادىرنى گورخاننىڭ ئالدىغا بېرىپ ئەرز قىلىشقا مەجبۇر قىلدى .

غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا خەلق قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلگەن ، تاشقى جەھەتتە موڭغۇللارنىڭ تەھدىتىگە ئۇچراپ ۋەزىيەت مۇقىم بولمىغان ئەھۋالدا بۇخارادىكى خارازىمشاھتا ماۋرا ئۇننەھر رايونىغا بېسىپ كىرىش ھەم ئۇنى يۇتۇۋېلىش قارا نىيىتى يەنە پەيدا بولدى . خارەزىمشاھ مۇھەممەدنىڭ غەربىي لياۋ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى ئاساسلىق تارىخىي ماتېرىيال جۈ - ۋەينىنىڭ « تارىخى جاھان كۇشاي » ناملىق ئەسىرىدۇر . دەرۋەقە جۈۋەينىنىڭ ئۆزىدىمۇ ئىككى خىل قاراش بار . بىرىنچى خىل قاراش ، كىتابنىڭ 7 - 8 - بابلىرى (خې گاۋجى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان نۇسخا 401 - 414 - بەتلەر) دا بايان قىلىنغان . ئىككىنچى خىل قاراش ، 10 - باب (خې گاۋجى تەرجىمە قىلغان نۇسخا ، 416 - 422 - بەتلەر) تا بايان قىلىنغان . بارتولد ۋە يېقىنقى يىللاردىكى چەت ئەل تەتقىقاتچىلىرى بىردەك 2 - خىل قاراش ئەمەلىيەتكە بىر قەدەر مۇۋاپىق كېلىدۇ دەپ قارايدۇ . جۈۋەينى كىتابىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى بولمىغاچقا ، كىتابخانلار ئۆزلىرى كۆرۈۋالسا بولىدۇ . تىۋۇندە 2 - خىل قاراشنىڭ مەزمۇنىنىلا تونۇشتۇرىمىز . ئۇنىڭدا مۇنداق بايان قىلىنغان : خارەزىمشاھنىڭ قارا نىيىتى بولغانلىقتىن ، گورخانغا سېلىق تاپشۇرۇشنى نومۇس بىلدى . شۇنىڭ بىلەن ، ئۇ ئىككى - ئۈچ يىل

باج - سېلىق تاپشۇرمىغان ھەم ئۆز مەجبۇرىيىتىنىمۇ ئادا قىلمىغان . ئەڭ
 ئاخىر گورخان ۋەزىرى ماھىمىتايىنى ئۇنىڭدىن قەرز قالغان باج - سېلىقنى
 تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلىشقا ئەۋەتمىدۇ . ئۇ خارەزىمگە بارغاندا ، خارەزىمشاھ
 دەل قىپچاققا يۈرۈش قىلىشقا تەييارلىنىپ تۇراتتى . شۇڭا ئەلچىگە قوپال
 جاۋاب قايتۇرۇپ ، ئاتا بۇيرۇقىغا خىلاپلىق قىلىشنى خالىمىدى . ئۇنىڭ
 ئۈستىگە ئۇ خارەزىمدىن ئايرىلغاندا ئەگەر غەربىي لياۋ سۇلالىسى قوشۇن
 باشلاپ ھۇجۇم قىلىپ قالسا ئىش چاتاق بولاتتى . يەنە بىر جەھەتتىن ،
 خارەزىمشاھ يەنە باج - سېلىق تۆلەشنى نومۇس دەپ قارايتتى . شۇنىڭ
 ئۈچۈن ، ئۇ غەربىي لياۋ ئەلچىسىگە جاۋاب بەرگەندە ئاچچىقلىناماي ، ئىشنى
 تۈركان خاتۇننىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇپ ئۆزى يۈرۈشكە
 ئاتلاندى . تەخمىنەن ھىجرىيە 605 - 606 - يىللىرى (مىلادى 1209 -
 يىلى) يازدا تۈركان خاتۇن بۇيرۇق چۈشۈرۈپ غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ
 ئەلچىسىنى داغدۇغىلىق كۈتۈۋېلىپ ئۇنىڭغا سوۋغا - سالام تەقدىم قىلدى
 ھەمدە يىللىق باج - سېلىقنى تولۇق تاپشۇردى . ئۇ يەنە ئوردا ئىچىدىكى
 بەزى مۆتىۋەرلەرنى مەھمۇدقا قوشۇپ گورخانغا باج - سېلىقنى كېچىكتۈر-
 زۇشنىڭ سەۋەبلىرىنى چۈشەندۈرۈشكە ئەۋەتتى . شۇنداقلا يەنە ،
 خارەزىمشاھنىڭ غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە قارام پۇقرا بولۇش مەجبۇرىيىتى
 تىنى ئېتىراپ قىلدى . ئەمما مەھمۇد خارەزىمشاھنىڭ يامان غەربىي
 بىلىپ بولغاچقا ، بارلىق ئەھۋاللارنى گورخانغا مەلۇم قىلدى ۋە ئۇنىڭغا :
 « خارەزىمشاھ تولىمۇ سەمىمىيەتسىز كىشى ئىكەن ، بۇنىڭدىن كېيىن
 ھەرگىز باج - سېلىق تۆلىمەيدۇ » دېدى . خارەزىمشاھ قىپچاقتىكى ھەربىي
 يۈرۈشتىن غەلبە بىلەن قايتقاندىن كېيىن ماۋرا ئۇننەھرنى ئىستېلا
 قىلىشنى پىلانلايدۇ . ئۇ ئەمدى غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئۆزىنىڭ گور
 خاندانلىقى بىلەن بولغان كۈرىشىنى قوللىشىغا موھتاج بولمىغاچقا ، قوشۇن
 باشلاپ بۇخاراغا ئاتلاندى . ئۇ ، ھەر تەرەپكە ئەلچى ئەۋەتىپ
 ئالاقىلىشىپ ، ھەر خىل توختانامىلەر ئارقىلىق كىشىلەرنى ئۆزىگە قىزىق-
 تۇرىدۇ ، بولۇپمۇ سەمەرقەنتتىكى ئوسمانخاننى ئۆزىگە رام قىلىپ بىرلىكتە
 غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە قارشى چىقماقچى بولىدۇ . ئۇ ، بۇخارادا يەرلىك

خەلقلەر بىلەن كېلەر يىلى گورخانغا ھۇجۇم قىلىشنى كېلىشىپ قويۇپ ، ئاندىن خارەزىمگە قايتىدۇ .

بۇ چاغدا شەرقىي قىسىمدىكى ئەھۋال مۇنداق ئىدى : كۈچلۈك گورخاننىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىپ قېپىلغان قوۋملىرىنى توپلاشقا كىرىشىدۇ . گورخان كېيىن پۇشايمان قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنى يەنىلا ھەرقايسى جايلاردىكى بەئەتچى ئەمەلدارلارنى يىغىشقا ئەۋەتىدۇ . ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئوسمانخانمۇ بار ئىدى . ئوسمانخان ئىلگىرى غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ مەلىكىسىنى خوتۇنلۇققا ئېلىشنى تەلەپ قىلغاندا تەلىپى رەت قىلىنغاچقا ، گورخانغا ئاداۋەت ساقلاپ چاقىرىشقا ئاۋاز قوشمىدى . ئەكسىچە ئۇ خارەزىمشاھ مۇھەممەدكە ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇنىڭغا بەيئەت قىلدى ھەمدە غەربىي لياۋ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈگەنلىكىنى ئوچۇق - ئاشكارا ئېلان قىلدى . گورخان بۇنى ئاڭلاپ 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتىپ ئوسمانخانغا جازا يۈرۈشى قىلىپ سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلدى . بۇ ئىش تەخمىنەن ھىجرىيە 606 - يىلى (مىلادى 1209 - 1210 - يىلى) يۈز بەردى . ئوسمانخانغا تەسەللى بېرىش ئۈچۈن گورخان شۇ چاغدا غەربىي لياۋ سۇلالىسى مەلىكىسىنى ئۇنىڭغا خوتۇنلۇققا بەرمەكچى بولىدۇ . لېكىن كۈچلۈك شەرقتە مالىمانچىلىق تۇغدۇرغاچقا ، قايتىپ بېرىپ باستۇرۇشقا مەجبۇر بولىدۇ .

خارەزىمشاھ مۇھەممەد گورخاننىڭ قايتقانلىقىنى بىلىپلا پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلىدۇ . ئوسمانخان ئۇنىڭغا تەسلىم بولىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ، ئۇلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى سەمەرقەنتتىن ئاتلىنىپ گورخانغا ھۇجۇم قىلىدۇ ئاخىر تالاسقا بارىدۇ ، بۇ يەرنى قوغداۋاتقان غەربىي لياۋ سانغۇنى تايانغۇ زور قوشۇنىنى باشلاپ خارەزىم قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلىدۇ . بىرلەشمە قوشۇننىڭ سول قانات قىسمى قارشى تەرەپنىڭ ئوڭ قانىستىنى چېكىندۈرىدۇ . يېڭىش - يېڭىلىش ئېنىق بولماي تۇرۇپلا ھەرقايسى ئارقىغا چېكىنىدۇ . تايانغۇ ئەسەرگە چۈشۈپ قالىدۇ . غەربىي لياۋ سۇلالىسى قوشۇنلىرى شەھەر - يېزىلاردا بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ بالا - ساغۇن شەھەرگە بارىدۇ . شەھەر ئاھالىلىرى دەرۋازىنى تاقىۋېلىپ

كىرگۈزمەيدۇ . غەربىي لياۋ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئولجا ئالغان جەڭ پىلدىمىرى ئارقىلىق شەھەر دەرۋازىسىدىن بۆسۈپ كىرىپ ، شەھەردە ئۈچ كېچە - كۈندۈز قىرغىنچىلىق قىلىدۇ . ئۆلتۈرۈلگەنلەر 47 مىڭدىن كۆپرەك كىشىگە يېتىدۇ . غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ دۆلەت خەزىنىسى بۇلاڭچىلىق ۋە چىقىم كۆپىيىپ كېتىش تۈپەيلىدىن قۇرۇقلىنىپ قالىدۇ . ماھىمىتى پادىشاھقا سادىق بولغاچقا ، مال - مۈلۈكلەرنىڭ ئېلىپ كېتىلىشىدىن قورقۇپ قوشۇندىكى ئەمىر - لەشكەرلەردىن دۆلەت خەزىنىسىدىن ئېلىۋالغان پۇل - پۇچەكلەرنى قايتۇرۇۋېلىشنى مەسلىھەت بېرىدۇ . بۇ تەكلىپ قوشۇندىكىلەرنىڭ يۈز ئۆرۈشىگە سەۋەب بولىدۇ (يۇقىرىقىلار « تارىخى جاھان كۇشاي » دا بايان قىلىنغان ئاساسىي مەزمۇنلاردۇر) . كۈچلۈك گورخاننىڭ ئادەملىرىنىڭ يۈز ئۆرۈگەنلىك پۇرسىتىنى غەنىيەت بىلىپ ، ئۆزى يۈز ئۆرۈگەن قوشۇننىڭ سەردارى بولۇۋېلىپ چاقماق تېزلىكىدە گورخانغا ھۇجۇم قىلىدۇ . شۇ چاغدا ، قۇبلاي باشچىلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرىمۇ قارلۇق قەبىلىسىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا بېسىپ كەلگەنىدى . («يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەخپىي تارىخى» 10 - جىلد) غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ گورخاننى چۇرۇق دۆلىتىنىڭ ھەممە يېرىدە مالىمانچىلىق كۆتۈرۈلگەنلىكىنى ، تاشقى جەھەتتە قۇدرەتلىك قوشۇنلىرى چېگرىغا بېسىپ كىرىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ، ئەمدى ياخشى ۋەزىيەت قولدىن كېتىپ ئىشنى ئوڭشىغىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يەتكەنلىكىنى ھېس قىلدى ، شۇڭا كۈچلۈك تەرىپىدىن ئوسال ھالغا چۈشۈپ قالغان چاغدا دەرھال ھاكىمىيەتنى تولۇق تاپشۇرۇپ بەردى . (بارتولد ، گورخاننىڭ ھاكىمىيەتنى بېرىشى 1211 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن بۇرۇن دەيدۇ .) ئەمما كۈچلۈك كۆرۈنۈشتە يەنىلا ئۇنى بەك ھۆرمەتلەيتتى . ئېيتىلىشىچە ، گورخان ئۇلۇشتىن بۇرۇن كۈچلۈك پەقەتلا ئەمەلىي ھوقۇقنى ئىگىلەش بىلەن قانائەتلىنىپ ، گورخاننى نام - ئاتاقىتىكى پادىشاھ قىلىپ قويغان . مەسىلەن ، پادىشاھلار بىلەن كۆرۈشكەندە گورخان تەختتە ئولتۇرغان . كۈچلۈك ۋەزىرلەر قاتاردا تۇرغان . ئۇزاق ئۆتمەي گورخان ئالەمدىن ئۆتۈپ ، كۈچلۈك غەربىي

لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمدارى بولدى .
كۈچلۈك غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ سىياسىي ھوقۇقىنى قولغا
كىرگۈزۈۋالغاندىن كېيىن ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر ،
خوتەن قاتارلىق جايلارغا تەسىرىنى كېڭەيتىشنى تېزلىتى . قەشقەردىكى
قاراخانىيلار سۇلالىسى ھۆكۈمدارىنىڭ ئوغلى ئىلگىرى غەربىي لياۋ
سۇلالىسى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغان بولۇپ ، كۈچلۈك ئۇنى قويۇپ بېرىپ
ئۆز يۇرتىغا يولغا سېلىپ قويدى . لېكىن ئۇ يەرلىك ئەمىرلەر تەرىپىدىن
ئۆلتۈرۈلدى . بۇنىڭ ئۈچۈن ، كۈچلۈك ئۇدا ئۈچ — تۆت (1211 — 1214 —
يىل) بىغىم پەسلىدە قەشقەرگە بېسىپ كىرىپ ئۇ يەرنى بۇلاپ — تالاپ
قۇرۇقداپ قويدى . شۇنىڭ بىلەن قەھەتچىلىك يۈز بەرگەچكە ، يەرلىك
خەلق بەيئەت قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ . قەشقەردىكى قاراخانىيلار سۇلالىسى
سىمۇ كۈچلۈكنىڭ كېلىشى بىلەن گۇمران بولىدۇ .
يەنە بىر تەرەپتىن ، كۈچلۈك بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى قارلۇق
قەبىلىسىنىڭ سەردارى ئۇزارخاننى باستۇرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ،
ھەرقايسى جايلاردا بۇددا دىنىنى كۈچەپ تارقىتىپ ئىسلام دىنىنى تۈسىدۇ
ۋە چەكلەيدۇ . بۇ ئىشلار خەلقنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىسىمۇ ، لېكىن
كۈچلۈكنىڭ ھۆكۈمرانلىقى يەنىلا ئالتە — يەتتە يىلدىن كۆپرەك
ۋاقىت داۋام قىلدى .

ئون تۆتىنچى باب

موڭغۇللارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستېلا قىلىشى

1- بۆلۈم كۈچلۈكنىڭ مەغلۇبىيىتى

چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ كونا رەقىبى كۈچلۈكنىڭ غەربىي لياۋ زېمىنىنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇشىدىن تولمۇ خاتىرجەمسىزلىك ھېس قىلغاچقا ، ئۇنى يوقىتىش ئۈچۈن جازا يۈرۈشى قىلىشقا تەييار تۇردى . قۇچۇدىكى ئۇيغۇر ئىدىقۇتى بىلەن بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى قارلۇق قەبىلە باشلىقىنىڭ بەيئەت قىلىشى ئۇنى كۈچلۈك قوللاشقا ئىگە قىلغانىدى . جۈۋەينىنىڭ بايانىغا ئاساسلانغاندا ، غەربىي لياۋ سۇلالىسى قۇچۇغا ئەۋەتكەن كەنجى باسقاق (شاۋكېم) زورلۇق - زومبۇلۇق قىلغاچقا ، ئىدىقۇت تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن . كېيىن 1209 - يىلى چىڭگىزخانغا ئەلچى ئەۋەتىپ تەسلىم بولۇپ ئالاھىدە ئېتىبارغا ئېرىشكەنىدى . موڭغۇل قوشۇنى كۈچلۈككە قارشى يۈرۈش قىلغان چاغدا ، ئىدىقۇتمۇ ئۈچ يۈز كىشىنى باشلاپ ياردەمگە بارغانىدى («تارىخىي جاھان كۇشاي» ، ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 45 - 46 - بەتلەر) .

القاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى قايالىق رايونىدا قارلۇق قەبىلىسىنىڭ ئارسلانخان ئىسىملىك بىر سەردارى بار ئىدى . («يۈەن سۇلالىسى تا-رىخى» 1 - جىلد ، «تارىخىي جاھان كۇشاي» 74 - بەت ، 2 - ئىزاھ) غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ كەنجى باسقاقىمۇ شۇ يەردە تۇراتتى . گورخان ئۇنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈۋېتىشنى پىلانلىغانىدى . ئارسلانخان قېچىپ كېتىشكە ئامالسىز قالغانلىقتىن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى . ئۇنىڭ ئوغلى غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ كەنجى باسقاقىنى ئۆلتۈرۈپ چىڭگىزخانغا تەسلىم بولدى («تارىخىي جاھان كۇشاي» 75 - بەت) .

ئالمىلىقتا قارلۇقلارنىڭ ئۇزار ئىسىملىك بىر قەبىلە باشلىقى بار ئىدى. ئۇ ئادەتتە سودا كارۋانلىرىنى بۇلاپ - تالاش، چارۋىلارنى ئوغرىلاش بىلەن شۇغۇللانغانىدى. ئۇ ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرى ئالمىلىقنى ئىگىلىۋېلىپلا قالماي، بەلكى يەنە بور تالانىمۇ ئىگىلىۋالغانىدى. كۈچلۈك ئۇنىڭغا ئىلگىرى بىر قانچە قېتىم ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، ھەر قېتىمدا مەغلۇپ بولغانىدى. شۇڭا ئۇزار چىڭگىز خانغا ۋەكىل ئەۋەتىپ كۈچلۈكنىڭ ئەھۋالىنى مەلۇم قىلغان. شۇنداقلا چىڭگىز خانغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. چىڭگىز خان جۇجىغا ئۇنىڭ بىلەن قۇدا بولۇشنى بۇيرۇدى. ئۇزار بۇيرۇققا بىنائەن قاراقۇرۇمغا سايلامغا كېلىدۇ. ئۇ قاراقۇرۇمدىن ئالمىلىققا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، بىر قېتىملىق ئوۋدا كۈچلۈكنىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئەسىر ئېلىنىپ ئالمىلىققا بىللە ئېلىپ كېلىنگەن. كۈچلۈكنىڭ قوشۇنى بۇ شەھەرگە قورشاپ ھۇجۇم قىلغان چاغدا موڭغۇل قوشۇنىنىڭ كېلىۋاتقانلىق خەۋىرى تارقالغاچقا، كۈچلۈكنىڭ قوشۇنىدىكىلەر ئالدىراپ - تېنەپ قاچىدۇ. ئۇلار قاچقان چېغىدا ئۇزارنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. ئۇنىڭ ئوغلى سىغىناق چىڭگىز خاننىڭ بۇيرۇقى بويىچە دادىسىنىڭ ئورنىغا ۋارىس بولۇپ، ئالمىلىق شەھىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ.

كۈچلۈك مۇچۇرۇققا ئوخشاش قوۋمىدىكىلەر بىلەن يۈز ئۆرۈگەن چاغدا چىڭگىز خان ئۇنى يوقىتىشنىڭ تەييارلىقىنى قىلىۋاتاتتى. 1216 - يىلى سۇبۇتاي بۇيرۇققا بىنائەن ئەسكەر باشلاپ مېركىتلارنىڭ قېپقالغان قوۋمىغا يۈرۈش قىلىدۇ. سۇبۇتاي ياردەمچى سەر كەردە ئالچۇ باشچىلىقىدىكى يۈز ئادەمنى ئالدىدا ماڭغۇزۇپ، ئۆزى تۆمۈر ھارۋا بىلەن ئىلگىرىلەيدۇ. ئۇلار مېركىتلارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى توتۇننىڭ ئوغلى قۇتۇ، ئىلاۋىن قاتارلىقلارنى چۈدىياسىنىڭ سىرتىغا قەدەر قوغلاپ بارىدۇ. « بىر قېتىملىق جەڭدە ئىككى سەر كەردىنى تۇتتى، ئۇلارنىڭ قوۋمىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئەل بولدى » قۇتۇ قىپچاق زېمىنىغا قاچتى. « سۇبۇتاي ئۇنى قوغلاپ قىپچاقلار بىلەن جەڭ قىلىپ ئۇنى مەغلۇپ

قىلدى » ①. بۇنىڭدىن باشقا — مۇسۇلمان تارىخچىلىرىنىڭ بايانىغا ئا. ساسلانغاندا ، خارەزىمشاھ مۇھەممەد 1215 — 1216 — يىللىرى قىشتا نۇرگاي رايونىغا يۈرۈش قىلغان . ئۇ 1216 — يىلى يازدا مېركىتلارغا ھۇجۇم قىلىپ موڭغۇل قوشۇنى بىلەن توقۇنۇشقان . بۇ ئۇنىڭ موڭغۇل قوشۇنى بىلەن تۇنجى قېتىم توقۇنۇشى ئىدى . موڭغۇللار ئۇلارنىڭ كېلىشى مېركىتلارغا زەربە بېرىش ئۈچۈن ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ . ئەمما ، مۇسۇلمانلار يەنىلا ئۇلارغا قارشى جەڭ قىلىپ ، يېڭىش — يېڭىلىش ئېنىق بولمايدۇ . ئوڭ قانات قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلىشقا مەسئۇل بولغان خارەزىمشاھنىڭ چوڭ ئوغلى جالالىدىن ماھىرلىق بىلەن جەڭ قىلىپ مۇسۇلمان قوشۇنىنى مەغلۇبىيەتتىن ساقلاپ قالدى (بارتولد « موڭغۇل ئىستېلاسىدىن ئىلگىرىكى تۈركىستان » ئىنگىلىزچە نۇسخا ، 369 ، ، 371 ، ، 372 — بەتلەر) .

1217 — يىلى چىڭگىزخان يەنە بۇرۇقۇل ، دوربودوخشىن قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ ئاسىيلىق قىلغان تۇمات قەبىلىسىگە جازا يۈرۈشى قىلدى (« يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەخپىي تارىخى » 10 — جىلد) . بۇ قەبىلە « ئورانغۇتلار » نىڭ بىر قوۋمى بولۇپ ، قىرغىز قەبىلىسى بىلەن قوشنا ئىدى . ئۇلار بايقال كۆلىنىڭ غەربى ، جەنۇبىيى ئېتەكلىرىگە جايلاشقاندى . شۇنىڭدىن كېيىنلا چىڭگىزخان جەبە نوبوننىڭ قوماندانلىقىدا كۈچلۈككە قارشى جازا يۈرۈشىگە قوشۇن ماڭدۇردى .

جەبە نوبون باشچىلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنى غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىگە كىرگەندە ئاسارنىڭ يەرلىك ئەمەلدارى (باسقاق بېگى) ② ئىسمائىل ئالدىغا كېلىپ تەسلىم بولدى .

① « يۈەن سۇلالىسى تارىخى ، سۇبۇتاي تەرجىمىھالى » ، « يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەخپىي تارىخى » 8 — جىلد ، فېڭ چىڭجۈن تەرجىمە قىلغان « دوسان موڭغۇل تارىخى » 1 — قىسىم ، 76 — بەت .

② باسقاق (basqaq) تۈرك تىلىدىكى ئەمەل نامى . ئۇ موڭغۇل تىلىدىكى دارۇغاچ ياكى ئەرباب — پارس تىللىرىدىكى شاھتا (فېڭ چىڭجۈن « شاۋ كېم » دەپ تەرجىمە قىلغان) بىلەن ئاساسەن ئوخشاش مەنىدە بولۇپ ، ئەمەلدارنى كۆرسىتىدۇ . ئۇ ھۆكۈمران ئۆزى ئىگىلىگەن يەرگە ئەۋەتكەن ئەمەلدار بولۇپ ، ئاساسلىقى باج — سېلىق يىغىدۇ . بارتولد باسقاق سۆزىنى بىر شەھەر — ئىككى نامى ئورنىدا ئىشلەتكەن . بۇ ئۇنداق ئەمەس .

ئىسمائىل بالاساغۇن (قۇزئوردۇ) لۇق ئادەم بولۇپ ، ئىلگىرى غەربىي لياۋ سۇلالىسى گورخاننىڭ ياساۋۇلى بولغان . ئۇ بۇ يەرنىڭ ئەھۋالىنى پىششىق بىلىگەنلىكتىن ، چىڭگىزخان ئۇنى جەبە نويون چوڭ قوشۇننىڭ ئاۋاندىگارتى قىلىپ تەيىنلىدى (« يۈەن سۇلالىسى تارىخى . ئىسمائىل تەرجىمىھالى ») . جۇۋەينىنىڭ ئېيتىشىچە ، شۇ چاغدا كۈچلۈك قەشقەردە ئىكەن . قەشقەرلىكلەرنىڭ دېيىشىچە ، موڭغۇللار يېتىپ كەلگەندە تېخى ئۇرۇش باشلانمايلا كۈچلۈك قېچىپ كەتكەن . ئارقا - ئارقىدىن يېتىپ كەلگەن موڭغۇللار ھېچنېمىگە قارىماي كۈچلۈكنى ئىزدىگەن ھەمدە كىشىلەرگە ئۆز دىنىغا ئەركىن ئېتىقاد قىلىشقا بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرغان . موڭغۇل قوشۇنى كۈچلۈكنى داۋاملىق قوغلاپ بەدەخشان تېغىدىكى دارائى دراج جىلغىسىغا كېلىدۇ . كۈچلۈك سارىغ چوپانغا ① كەلگەندە يولدىن ئېزىپ چىقىش ئېغىزى يوق بىر جىلغىغا كىرىپ قالىدۇ . بىر قەسىم بەدەخشانلىق ئوۋچىلار يېقىن يەردىكى تاغدا ئوۋ ئوۋلاۋاتاتتى . ئۇلار كۈچلۈك ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى كۆرۈش بىلەنلا ئۇلارغا يېقىنلىشىدۇ .

① « يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەخپىي تارىخى » دا « سارىغ خۇن » : « چىڭگىزخاننىڭ ھەربىي تۆھپىلىرى » دە « سارىغىن » دېيىلگەن ، سارىغ چوپاننىڭ ئورنى ھەققىدە « تارىخى رەشىدى » (ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا 354 - بەت) دە مۇنداق دەپ خاتىرىلەنگەن : « بەدەخشانلىقلار ، بەدەخشان بىلەن ۋاخان ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا رايونىنى (Darazukhan) دەيدۇ . ئەمما قەشقەرلىكلەر بۇ جايىنى sarigh chupan دەيدۇ » . ئېلىستارس ئىزاھاتىدا : dara تاغ جىلغىسىنى كۆرسىتىدۇ . Darazwakan بەلكىم wakhani -- i -- Darazi ياكى Daraz -- wakhani يەنى ۋاخان جىلغىسىنى ، يەنى يەنجى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى تار ئۇزۇن جىلغىنى كۆرسىتىدۇ . يېقىنقى دەۋرلەردە sarigh chupan ياكى sarhad (سارخاد ياكى شاخىدا دەپ تەرجىمە قىلىنغان) « تارىخى جاھان كۇشاي » نىڭ ئىنگلىزچە نۇسخىسىنىڭ تەرجىمانى بوئىر سارىغ خۇنا « سېرىق قىيا » دېگەنلىك بولىدۇ دەيدۇ . « جاممۇل تەۋارىخ » نىڭ رۇسچىسىنىڭ تەرجىمانى سىمىرنوۋا « سېرىق كۆل » بولۇشى كېرەك دەيدۇ . يېقىنقى دەۋردىكى قىرغىزلار پامىر تاغ جىلغىسىنى سارىقول تاغ جىلغىسى دەيدۇ ، جۇۋەينى ، راشىدىن ھەم مىرزا ھەيدەر ھەممىسى كۈچلۈك ئۆلتۈرۈلگەن جاي بەدەخشان چېگرىسىدا دەپ قارايدۇ . ئۇ قاچقان لىنىيە بىلەن چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭ يىللىرىدا چوڭ - كىچىك خوجىلار قاچقان ، يوقىتىلغان لىنىيە ئوخشاش . ئۇ تۇتۇلغان جاي بۈگۈنكى شىنجاڭ تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى پامىر دەرياسى بىلەن ۋاخان تېغى ئوتتۇرىسىدىكى جىلغىدا .

موڭغۇللار باشقا بىر تەرەپتىن يېتىپ كېلىدۇ . بۇ جىلغا ئېگىز - پەس بو-
 لۇپ مېڭىش قىيىن ئىدى . موڭغۇللار ئوۋچىلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ
 مۇنداق دەيدۇ : « بۇ كىشىلەر كۈچلۈك ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەردۇر ،
 ئۇلار بىز تەرەپتىن قېچىپ كەلگەن . ئەگەر سىلەر كۈچلۈكنى تۇتۇپ ھەم
 بىزگە تاپشۇرۇپ بەرسەڭلار ، بىز سىلەردىن باشقا ھېچقانداق نەرسە
 تەلەپ قىلمايمىز » . ئوۋچىلار شۇنىڭ بىلەن كۈچلۈكنى ھەم ئۇنىڭ قول
 ئاستىدىكىلەرنى قورشاپ تۇتۇپ موڭغۇللارغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ .
 موڭغۇللار كۈچلۈكنىڭ كاللىسىنى كېسىپ ئېلىپ كېتىدۇ . بەدەخشان-
 لىقلار ھېسابسىز ئالتۇن - كۈمۈش ، ئۈنچە - مەرۋايىتقا ئىگە بولۇپ قايتىدۇ
 (تارىخىي جاھان كۇشاي » ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 66 — 68 —
 بەتلەر) . كۈچلۈكنى قوغلاپ تۇتقان كىشى دەل ئىسمائىل باشلىغان قو-
 شۇن ئىدى . « يۈەن سۇلالىسى تارىخى . ئىسمائىل تەرجىمىھالى » دا
 : « جەبە نويون ئىسمائىلغا كۈچلۈكنىڭ بېشىنى ئۇنىڭ زېمىنلىرىدا سازايى
 قىلىشىنى بۇيرۇدى . شۇنىڭ بىلەن قەشقەر ، يەكەن ، ئودۇن (خوتەن)
 قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى ھەيۋىدىن قورقۇپ بەيئەت قىلدى » دې-
 يىلگەن . ئەسلىدە غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە تەۋە بولغان بۇ گۈنكى شىنجاڭ
 رايونى شۇنداق قىلىپ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىن دائىرىسىگە قوشۇ-
 ۋېلىندى .

2- بۆلۈم موڭغۇللار بىلەن خارەزىمشاھ ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنىڭ سەۋەبى

غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە خارەزىمشاھنىڭ
 دۆلىتى كۈنسېرى كۈچىيىپ ، پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيانى
 ئاساسىي جەھەتتىن زېمىن دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋالدى . خارەزىمشاھ
 مۇھەممەد تالاستا غەربىي لياۋ سۇلالىسىنى مەغلۇپ قىلىپ غەربىي لياۋ
 سۇلالىسىنىڭ تەسىرىنى ماۋرا ئۇننەھردىن قوغلاپ چىقاردى . ئەمما
 خارەزىمشاھنىڭ غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ماۋرا ئۇننەھر رايونىدىكى ھۆ-
 كۈمرانلىق ئورنىنى ئىگىلىشى يەرلىك ھۆكۈمرانلار ۋە خەلققە ھېچقانداق

ياخشىلىق ئېلىپ كەلمىدى ، شۇڭا ماۋرا ئۇنەھردە خارەزىمشاھنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈلدى . مەسىلەن ، ئوتتۇرا قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانى تاجىدىن بىلگە خان (بۇ كىشى ئېھتىمال ئوسمانخاننىڭ بىر نەۋرە قېرىندىشى بولۇشى مۇمكىن) ئىسيان كۆتۈرۈپ ، خارەزىمشاھقا قارشى چىقتى . سەمەرقەنتتە قاراخان ئوسمانخان ئەسلىدە غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ مەلىكىسى بىلەن خارەزىمشاھنىڭ مەلىكىسىگە ئۆيلەنگەنىدى . بۇ چاغدا ئۇ خارەزىمشاھ مەلىكىسىنى خورلىدى ھەمدە 1212 - يىلى سەمەرقەنت خەلقىنى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە بۇيرۇدى . سەمەرقەنت خەلقى ئوسمانخاننى قوللاپ خارەزىمشاھقا قارشى تۇرۇپ ، سەمەرقەنتتىكى بارلىق خارەزىملىكلەرنى ئۆلتۈرۈۋەتتى . مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ، ئۇلار خارەزىملىكلەرنى قاق ئوتتۇرىدىن يېرىپ خۇددى گۆش دۇكانلىرىدا كانارغا گۆش ئاسقاندىكى بازارلاردا ئېسىپ قويغان . بۇنىڭدىن ، پۇقرالارنىڭ سىرتتىن كەلگەن ئىشغالبەتچىلەر ھەم ئەزگۈچىلەرگە بولغان ئۆچمەنلىكى نەقەدەر كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ . شۇڭا خارەزىمشاھ مۇھەممەد قوشۇن باشلاپ كېلىپ ئىدى تىنچام ئېلىش ئۈچۈن دەھشەتلىك باستۇرۇش ئېلىپ باردى . قىرغىنچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق ئۈچ كۈندىن ئارتۇق داۋام قىلدى . ئىبنى ئەلى ئاشىر 200 مىڭ ئادەم ئۆلتۈرۈلگەن دېسە ، جۇۋەينى ھەممىسى بولۇپ جەمئىي 10 مىڭ ئادەم ئۆلتۈرۈلدى دەيدۇ . ئوسمانخان ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان . ئۇ قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ماۋرا ئۇنەھردىكى ئەڭ ئاخىرقى خانى بولۇپ ، بۇ سۇلالە شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى (مىلادى 1212 - يىلى) . سەمەرقەنت خارەزىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەمەلىيەتتىكى پايتەختى بولۇپ قالدى . بۇ قېتىمقى زور قىرغىنچىلىق بۇ شەھەر ئاھالىسىنى زور دەرىجىدە ئازايتىۋەتكەنىدى . يوللىغ چۇسايىنىڭ ئېيتىشىچە ، چىڭگىزخان ئىستېلاسىدىن كېيىن بۇ شەھەر نوپۇسىنىڭ تۆتتىن بىرىلا قالغان (ئەسلىدە 100 مىڭ تۇتۇنى بار ئىدى) ، قارىغاندا تۆتتىن ئۈچ قىسىم ئاھالىنىڭ ھەممىسىنى موڭغۇللار ئۆلتۈرمىگەن .

جەنۇب تەرەپتە خارەزىمشاھ بەلخ بىلەن تېرىمېزنى ئىگىلىۋالدى .

ئارقىدىن يەنە ھىراتنى كونترول قىلىپ ھىرلۇد دەرياسى بويلىرىغا كىردى ، ئاخىرىدا ھىجرىيە 612 - يىلى (مىلادى 1215 — 1216 - يىلى) غەزنىۋىنى ئالدى . شۇ يىلى بامياندىكى گور ھۆكۈمراننى يوقاتتى . شۇنىڭ بىلەن ، ئەسلىدىكى گور خاندانلىقىنىڭ زېمىنى پۈتۈنلەي ئۆز دائىرىسىگە قوشۇۋېلىپ ئوغلى جالالىدىننى ئۇ يەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا بۇيرۇدى . مانا شۇنداق قىلىپ خارەزىمشاھ مۇھەممەد ئوتتۇرا ئاسىيا ھەم مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ شەرقىدىكى ئەڭ قۇدرەتلىك پادىشاھقا ئايلاندى . ئۇنىڭ قارا نىيىتىمۇ بارغانسېرى يوغىناپ باردى .

گەرچە شۇنداق بولسىمۇ ، ئۇ كۈچلۈككە تاقابىل تۇرۇش جەھەتتە كۈچ - قۇدرىتىنى ئۇنچىۋالا ئىپادىلىمىدى . بالا ساغۇن شەھىرى ئاياغ - ئاستى قىلىنغان چاغدىلا خارەزىمشاھ ئۇ يەردىكى مۇسۇلمانلارنى قۇتقۇزۇشقا مەجبۇر بولدى . كۈچلۈك قەشقەر ھەم خوتەن قاتارلىق جايلاردا بۇددا دىنىنى تەرغىب قىلىپ يەرلىك خەلقلەرنى ئىسلام دىنىدىن ۋاز كېچىشكە قىستاپ موللا ، ئۆلىمالارنى ئۆلتۈرگەندىمۇ مۇھەممەد شاھ يەنىلا ئۇ يەرگە ھېچقانداق ياردەم بېرەلمىگەن . ئۇ كۈچلۈكتىن گورخان بىلەن ئۇنىڭ مەلىكىسىنى ھەم غەربىي لىياۋ سۇلالىسىنىڭ مال - دۇنيالىرىنى ئۆزىگە تاپشۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ ، ئۇنىڭ ھېچقانداق نەتىجىسى بولمىدى . شۇنداق بولۇپلا قالماي ، مۇھەممەد خان كۈچلۈكنىڭ ماۋرا ئۇننەھرگە ھۇجۇم قىلىشىدىن قورقۇپ ، تاشكەنت ، پەرغانە ، قازان ، ئىسپىجاپ شەھىرى قاتارلىق جايلاردىكى ئاھالىلەرگە غەربىي جەنۇبقا كۆچۈش توغرىسىدا بۇيرۇق قىلىشقا مەجبۇر بولدى . مانا بۇلار ئۇنىڭ بۇ جايلاردىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىشقا كۈچى يەتمەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ .

چىڭگىزخان كۈچلۈكنى يوقاتقاندىن كېيىن ، خارەزىمشاھنىڭ شەرقىي تەرەپتىكى يات دىنلىق دۈشمىنىدىن بىرى ئازايدىيۇ ، ئەمما تېخىمۇ قۇدرەتلىك موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە دۇچ كېلىدۇ .

خارەزىم دۆلىتى بىلەن موڭغۇل دۆلىتىدىن ئىبارەت بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىرى گەرچە ئوخشىمايدىغان مىللەتكە ۋە

ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەتكە مەنسۇپ بولسىمۇ ، ئەمما ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئۇزاق مۇددەتلىك ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسى بار ئىدى . ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى سودىگەرلەر ، مەسىلەن ، ئۇيغۇرلار ، سوغدىلار ، تۈركلەر ۋە غەربىي ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى سودىگەرلەر جۇڭگو ، ئوتتۇرا ئاسىيا ، غەربىي ئاسىيا ۋە ھىندىستاننىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ماللارنى موڭغۇل دالاسى بىلەن ماۋرا ئۇننەھر ئوتتۇرىسىدىكى قەدىمدىن بۇيانقى بار بولغان يىپەك يولى لىنىيىسىنى بويلاپ توشۇپ سېتىپ ، ھەر مىللەت دېھقان ، چارۋىچى خەلقلەرنى لازىملىق نەرسىلەرگە ، مال ئالماشتۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان ، بۇ خىل ئالماشتۇرۇش ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈپلا قالماستىن ، بەلكى تۇرمۇشتىكى ھەر خىل ئېھتىياجنى قاندۇرغان ، بولۇپمۇ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان موڭغۇللار ، تۈركىي مىللەتلەر دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكىلەر بىلەن سودا ئالماشتۇرۇشقا تايىنىپ ، ئاشلىق ، گەزلىمە ۋە ھەر خىل قول سانائەت بۇيۇملىرىغا ئېرىشكەن . شۇ چاغدا ، مۇسۇلمان سودىگەرلىرى موڭغۇللار ئارىسىدا ئىنتايىن قارشى ئېلىناتتى . شۇنداق بولغاچقا ، موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى جۇڭگونىڭ ئىچكىرى جايلىرى بىلەنمۇ ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى بىلەنمۇ تىنچ سودا ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قېلىشنى ئۈمىد قىلاتتى .

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خارەزىمشاھ مۇھەممەد موڭغۇل ھۆكۈمرانلارغا ئوخشىمايتتى . ئۇنىڭ شەرقتە ماۋرا ئۇننەھرگىچە ، غەربتە ئىراققىچە ، شىمالدا سىر دەرياسىغىچە ، جەنۇبتا ھىندىستانغىچە سوزۇلغان كەڭ زېمىندا چارۋىچىلىق رايونىمۇ ، مەدەنىيەت راۋاجلانغان دېھقانچىلىق قىلىنىدىغان بوستانلىق رايونىمۇ بولۇپ ، مال - مۈلۈكلىرى مول ، دۆلىتى قۇدرەت تاپقان بولغاچقا ، كالىسى قىزىپ نىيىتى بۇزۇلغانىدى . مۇھەممەد خەلىپىگە تەھدىت سېلىپلا قالماي ، پۈتكۈل مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ داھىيىسى بولۇشنى ۋە جۇڭگونى بويىسۇندۇرۇشنى ئويلايتتى . چىڭگىزخان موڭغۇللارنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ سىرتقا كېڭىيىشكە باشلىغان چاغدا ، مۇھەممەد خاتىرجەمسىزلىنىپ ، موڭغۇللارنىڭ كۈچىشىدىن بۇرۇن

جۇڭگوغا بېسىپ كىرەلمىگىنىگە ئەپسۇسلاندى . كۈچلۈك يوقىتىلىشتىن بۇرۇنلا مۇھەممەد چىڭگىزخان بىلەن مۇئامىلە قىلغانىدى . جۇسجانى ئۇلار 1215 - يىلى مۇئامىلە قىلىشقان دەيدۇ . مۇھەممەد چىڭگىزخان جىن سۇلا-لىسىگە ھۇجۇم قىلىپ نۇرغۇن مال - مۈلۈكلەرنى ئولجا ئاپتۇ دەپ ئاڭلىغاچقا ، باھاۋۇدۇن راجى ئىسىملىك بىر كىشىنى ئەلچىلەر ئۆمىكىنى باشلاپ چىڭگىزخاننىڭ يېنىغا بېرىشقا ئەۋەتكەن . بۇنىڭدىن مەقسەت ، موڭغۇل قوشۇنىنىڭ ئەمەلىي كۈچى ھەم باشقا تەرەپلەردىكى ئەھۋاللارنى ئىگىلەش ئىدى . چىڭگىزخان بۇ ئەلچىلەر ئۆمىكىنى قىزغىن ، دوستانىلەرچە كۈتۈۋالغان . ئىككىنچى قېتىم كۆرۈشۈشتە چىڭگىزخان ئەلچىلەرنىڭ قايتىپ بېرىپ خارەزىمشاھقا ، خارەزىمشاھنىڭ غەربنىڭ ھۆكۈمرانى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ قىلىدىغانلىقىنى ، ئۆزى بولسا شەرقنىڭ ھۆكۈمرانى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ قويۇشنى تاپىلغان . ئۇلار ئوتتۇرىسىدا بىر تىنچلىق دوستلۇق كېلىشىمى ئىمزالىنىشى ، سودىگەرلەر ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ئەركىن - ئازادە بېرىپ ، كېلەلەيدىغان بولۇشى كېرەك ئىدى . بارتولد مۇنداق دەيدۇ : «بۇ گەپنىڭ سەمىمىيلىكىگە گۇمانلىنىدىغان ھېچقانداق ئاساس يوق . ئۇ چاغدا چىڭگىزخان پۈتۈن دۇنياغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشنىلا ئويلايتتى » . ① ۋىلادىمىر سېۋ بۇ ئىش ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ : « موڭغۇل پادىشاھى مۇسۇلمانلارنىڭ شەرقىتىكى مەدەنىيەتلىك ئەللىرى بىلەن سودا مۇناسىۋىتى ئورنىتىشتەك مۇنداق بىر پۇرسەتنىڭ بولغانلىقىدىن خۇشاللىنىدۇ . بۇ خىل مۇناسىۋەت پەقەت ناھايىتى ئازغىنا مەھسۇلاتى بولغان موڭغۇل چارۋىچىلىرىنى ئۆزلىرى ئېھتىياجلىق بولغان مەھسۇلات بىلەن تەمىنلىيەلەيدىغان يېڭى مەنبەگە ئىگە قىلىدۇ . چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ كونا دوستلىرى بولغان مۇسۇلمان سودىگەرلەردىن خارەزىمشاھ دۆلىتىنىڭ ئەھۋالىنى ئېنىق ئىگەلىدى ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن دائىملىق سودا ئالاقىسى ئورنىتىشنىڭ قانداق مەنپەئەت ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى مۇۋاپىق مۆلچەرلىدى . بۇ پايدا ئوخشاشلا مۇسۇلمان سودىگەرلەرگىمۇ چۈشىنىشلىك ئىدى . بۇ چاغدا ئۇلار چوڭقۇر

① « موڭغۇللار ئىستېلاسىدىن ئىلگىرىكى تۇر كىستان » ئىنگىلىزچە 384 - بەت .

ئىشەندىكى، ئۇلارنىڭ مەنبەئىتى چىڭگىز خاننىڭ مەنبەئىتى بىلەن دەخلى - تەرۇز قىلىشمايتتى. چىڭگىز خان گەرچە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمىسۇمۇ، ئەمما ئۇ شۇبھىسىزكى، بىر قۇدرەتلىك، ئاقىلانە ھەمدە تۈر-لۈك دىنىي ئېتىقادلارغا يول قويدىغان ھۆكۈمران ئىدى. ① جۈۋەينى موڭغۇل دالاسىغا بارىدىغان سودا يوللىرىنىڭ تىنىچ، بىخەتەر، ئاۋات ئىكەنلىكىنى، موڭغۇللارنىڭ رەخت توقۇلمىلارغا ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىنى ھەمدە ئۈچ سودىگەر (خوجەندىلىك ئەخمەد، ئەمر ھۈسەيىننىڭ ئوغلى ۋە ئەخمەد بارچۇق) نىڭ موڭغۇل دالاسىغا بارغانلىقىنى قەيت قىلىدۇ («تارىخىي جاھان كۇشاي» ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا، 77 - بەت). ئۇلار ئېھتىمال يۇقىرىدا بايان قىلىنغان باھاۋۇدۇن راجىنىڭ ئەلچىلەر ئۆمىكى بىلەن بىرلىكتە بارغان ھەمدە چىڭگىز خان بىلەن كۆرۈشكەن بولۇشى مۇمكىن.

خارەزىمشاھنىڭ ئەلچىلەر ئۆمىكىگە جاۋابەن چىڭگىز خانمۇ بىر ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ماۋرا ئۇننەھرگە ئەۋەتكەن. ئۇلار تەخمىنەن 1218 - يىلى باھاردا بۇخاراغا يېتىپ بارغان. بۇ ئۆمەك ئۈچ كىشىدىن تەركىب تاپقان. بۇ ئۈچ كىشى مۇسۇلمان بولۇپ، ئەسلى خارەزىمنىڭ پۇقرالىرى ئىدى. بىرى خارەزىملىك مەھمۇد ② يەنە بىرى بۇخارالىق ئەلى خوجا، يەنە بىرى ئوتتارلىق يۈسۈپ، ئۇلار تۈرلۈك سوۋغا - سالاملارنى، يەنى يىپەك توقۇلمىلارنى ئېلىپ بېرىپ خارەزىمشاھ مۇھەممەدكە تەقدىم قىلغان. بۇ ئۆمەك مۇھەممەدكە يەتكۈزگەن چىڭگىز خاننىڭ سۆزىنىڭ مەزمۇنى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەن باھاۋۇدۇن راجى ئۆمىكىدىكىلەر. نىڭ دېگىنىگە ئاساسەن ئوخشايتتى. لېكىن بۇ قېتىم چىڭگىز خان

① «چىڭگىز خاننىڭ تەرجىمىھالى» ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا، 115 - 116 - بەتلەر.

② «تارىخىي جاھان كۇشاي» نى ئىنگىلىزچە تەرجىمە قىلغان بۇئىر، بۇ كىشى دەل كېيىنكى چاغدىكى مەشھۇر مەھمۇد يالۋاچ دەپ قارايدۇ. ئەمما «يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەخپىي تارىخى» دا يالۋاچ بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى مەسئۇد ئوتتۇرا ئاسىيا بويىسىنىدۇرۇلغاندىن كېيىنلا موڭغۇللار تەرىپىدىن ئىشلىتىلگەن دەيدۇ. «كامبىرىج ئىران تارىخى» ئىنگىلىزچە نەشرى، 5 - توم، 304 - بەت.

مۇھەممەدنى ئۆزىنىڭ ئوغلى دەپ ئاتىدى . خارەزىشاھ بۇنى بىر خىل ھاقارەت دەپ قارىدى . شۇڭا ئۇ مەھمۇد بىلەن كۆرۈشۈپ ئۇنىڭدىن چىڭگىز خاننىڭ ئەھۋالىنى ئايرىم سورىدى ھەمدە ئۇنىڭدىن خارەزىمنىڭ جاسۇسى سۈپىتىدە موڭغۇللار ئارىسىدا تۇرۇشنى تەلەپ قىلدى . مەھمۇد قورقۇپ ئىلاجىسىز قوشۇلدى . ئاخىرىدا مۇھەممەدخان چىڭگىزخان بىلەن كېلىشىم تۈزۈشكە ماقۇل بولدى .

جۇۋەينىنىڭ دېيىشىچە ، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۈچ سودىگەر ماۋرا ئۇنىۋەرنىگە قايتقاندا ، چىڭگىزخان ئۆز ئوغۇللىرىنى ، نوبىنلارنى ۋە ھەر قايسى قوۋم سەركەردىلىرىنى 20 - 30 دىن ئادەم باشلاپ ، پۇل - پۇچەك ، مال - مۈلۈكلەرنى ئېلىپ ، خارەزىم سودىگەرلىرى بىلەن ماۋرا - ئۇنىۋەرنىگە بېرىپ سودا - تىجارەت قىلىشقا بۇيرۇغان . نەتىجىدە 450 كىشىلىك سودا كارۋىنى تەشكىللەنگەن . ئۇلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمان ئىدى . چىڭگىزخان ئۇلاردىن مۇھەممەدكە مۇنۇ سۆزىنى يەتكۈزۈشنى تاپىۋالدى . « دۆلىتىڭىزنىڭ سودىگەرلىرى بىزنىڭ ئەلگە كەلدى . مەن ئۇلارنى ئۈزۈپ قويدۇم . بۇ ھەقتىكى ئەھۋاللاردىن خەۋەر تاپقايسىز . سىلەرنىڭ ئاجايىپ ماللىرىڭلارغا ئېرىشىش ئۈچۈن ، بىزمۇ بىر تۈركۈم سودىگەرلەرنى ئۇلارغا ھەمراھ قىلىپ دۆلىتىڭلارغا ماڭدۇردۇق . بىزنىڭ ئارىمىزدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ياخشىلىنىشى شۇنداقلا كېلىشىم تۈزۈلۈشى بىلەن يامان سۈپەتلىك يارىلارنى يوقىتىپ ، مالىمانچىلىق پەيدا قىلىدىغان قان - زەردابىلارنى تازىلىۋېتەيلى ! » ①

بارتولد بىلەن ۋىلادىمىرسوۋنىڭ ھەر ئىككىلىسى بۇ سودا كارۋىنى مەھمۇد قاتارلىق ئۈچ كىشىلىك ئۆمەك بىلەن بىللە ماڭدۇرۇلغان دەيدۇ . « موڭغۇل ئىستېلاسىدىن ئىلگىرىكى تۈركىستان » ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 396 - بەت ، « چىڭگىزخاننىڭ تەرجىمىھالى » ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 116 - 117 - بەتكە قارالسۇن) بۇ سودا كارۋىنى تەخمىنەن ئۆمەك بىلەن بىر ۋاقىتتا موڭغۇللار زېمىنىدىن يولغا چىققان . ئۆمەك ئوتتۇرىدىن ئايرىلىپ ئۇزاق ئۆتمەي ، سودا كارۋىنىمۇ مۇھەممەدخاننىڭ چېگرا

① « تارىخىي جاھان كۇشاي » ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 79 - بەت .

شەھىرىگە يېتىپ كەلگەن . بۇ ۋاقىت 1218 - يىلى ئىدى . بۇ 450 كىشىلىك ئۆمەككە تۆت سودىگەر : ئوتتۇرا ئۆمەر خوجا ، ماراغلىق خاممال ، بۇ-خارالساق فەخرىدىن ، خارابىلىق ئەمىنەدىن باشچىلىق قىلغان . ئۇلاردا تەخمىنەن 500 تۆگە بولۇپ ، ئۇلارغا ئالتۇن ، كۈمۈش ، جۇڭگو يىپىكى ، قاما تېرىسى ، بۇلغۇن تېرىسى قاتارلىق ھەر خىل ماللار ئارتىلغانىدى . جۇۋەينىنىڭ قەيت قىلىشىچە ، بۇ سودا كارۋىنى ئوتتۇراغا بارغان چاغدا شۇ يەرنىڭ ھاكىمى ئىناچىق ئىدى . ئۇ مۇھەممەدخاننىڭ ئانىسى تۇرکان خاتۇنىنىڭ تۇغقىنى (ئېھتىمال بىر قەبىلىدىن بولسا كېرەك) بولۇپ ، ئىلگىرى قاھىران دېگەن نامغا ئېرىشكەن . ئىناچىق بۇ سودا كارۋىنى ئېلىپ ماڭغان مال - مۈلۈكلەرگە نىيىتىنى بۇزۇپ سودا كارۋىنى ئىچىدىكى بىر ھىندى سودىگىرى مېنىڭ چىشىمغا تەگدى دەپ باھانە تېپىپ ، بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ھەممە ئادەمنى تۇتۇپ قالدى ، ئارقىدىن ئادەم ئەۋەتىپ شۇ چاغدا ئىراقتا تۇرۇۋاتقان خارەزىمشاه مۇھەممەدكە ئەھۋالنى خەۋەر قىلىدۇ . مۇھەممەدخان ئىناچىقنىڭ بۇ 450 ئادەمنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈشنى ھەمدە مال - مۈلۈكلىرىنى مۇسادىرە قىلىشنى تەستىقلىدى .

(« تارىخىي جاھان كۇشاي » ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 79 — 367 - بەت) مال - مۈلۈكلەر بۇخارا ۋە سەمەرقەنتلىك سودىگەرلەرگە سېتىپ بېرىلدى . سېتىلغان ماللارنىڭ پۇلىنى مۇھەممەدخان ئالىدۇ . بارتولدىنىڭ تەھلىلىگە قارىغاندا ، مۇھەممەدنىڭ مۇنداق قارارنى چىقىرىشىنىڭ سەۋەبى شۇكى ، ئۇ گەرچە ئىلگىرى چىڭگىزخانغا ئەلچىلەر ئۆمىكى تەشكىللەپ ئەۋەتكەن بولسىمۇ ، ئەھۋال ئىگىلەشنىلا مەقسەت قىلغان بولۇپ ، موڭغۇل رايونى بىلەن سودا مۇناسىۋىتى ئورنىتىشنى ئەسلا ئويلىمىغانىدى . تەبىئىيىكى ، ئۇ موڭغۇللار ئەۋەتكەن سودا كارۋىنىنىمۇ مۇشۇ مۇددىئادا ئۇچۇن كەلگەن دەپ قارىغان . مۇھەممەد شۇبەھسىزكى ، ئىناچىق بىلەن ئولجىلارنى بۆلۈشۈۋالغان . بۇخارا سودىگەرلىرىنىڭ قولىدا ھەقىقەتەن مۇھەممەد سېتىۋەتكەن ماللار بار ئىدى . (« موڭغۇل ئىستېلاسىدىن ئىلگىرىكى تۇركىستان » ئىنگىلىزچە ، 398 — 399 - بەت) ۋەھالەنكى ، مۇھەممەدنىڭ بۇ خىل ئاچكۆز ساختا قىلمىشى ئاقىۋەت موڭغۇللارنىڭ

ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستېپلا قىلىشى ۋە ئۇنى ھالاك قىلىشىغا سەۋەب بولدى . بۇ سودا كارۋىنىدىكىلەرنىڭ بىرى قېچىشقا تەييارلىنىپ سۈيىقەستتىن ئامان قالدى . ئۇ دەرھال موڭغۇللار زېمىنىغا بېرىپ بۇ شۇم خەۋەرنى ھەم ئۆزى بىلگەن بارلىق ئەھۋاللارنى چىڭگىزخانغا مەلۇم قىلدى . چىڭگىزخاننىڭ بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىنكى روھىي ھا- لىتى چۈشىنىشلىك ئىدى . ئەمما ، ئۇ يەنىلا ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ ، مەسىلىنى ئاخىرقى قېتىم دىپلوماتىيە ۋاسىتىسى ئارقىلىق ھەل قىلىشقا ئۇرۇنۇپ كۆردى . ئۇ يەنە ئىلگىرى خارەزىمىشاھى تاغاشنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەن مۇسۇلمان بۇغراغا ئىككى موڭغۇلنى ھەمراھ قىلىپ ئۇلارنى مۇھەممەدنىڭ يېنىغا ئېتىراز بىلدۈرۈشكە ئەۋەتتى ھەمدە ئۇنىڭدىن ئىنالىچىقنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى . مۇھەممەد چىڭگىزخاننىڭ نازارلىقى ۋە تەلىپىنى قوبۇل قىلمايلا قالماستىن ، بەلكى بۇغرا ئىنىمۇ ئۆلتۈرۈۋەتتى . ئىككى موڭغۇلنىڭ چاچ ۋە ساقال - بۇرۇتلىرىنى چۈشۈرۈۋېتىپ دۆلىتىگە قايتۇردى (فېڭ چېڭجۇن تەرجىمە قىلغان « دوسان موڭغۇل تا- رىخى » 1 - قىسىم ، 94 - بەت) . شۇنداق قىلىپ چىڭگىزخانغا باشقا تاللاش يولى قالمايدۇ . ئۇ نۇرغۇن كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ خارەزىم- شاھ مۇھەممەدكە قارشى جازا يۈرۈشى قىلىدۇ .

3- بۆلۈم موڭغۇللارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستېپلا قىلىش جەريانى

چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىياغا ھەربىي يۈرۈش قىلىشتىن بۇرۇن كېيىنكى ئاۋارىچىلىكلەردىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن جەبە نويون باشچىلىقىدا قوشۇن ئەۋەتىپ كۈچلۈكنى تەلتۆكۈس يوقاتقانىدى . (جەريانى يۇقىرىدا سۆزلەندى) ئارقىدىن ئوغۇللىرى ، نويونلىرى ۋە ئەمەر ، مىڭبېشى ، يۈز بېشى قاتارلىقلارنى قوشۇنى بىلەن جەم قىلىپ غەربكە يۈرۈش قىلىش ئىشىنى ئورتاق كېڭەشتى . 1219 - يىلى نۇرغۇن كىشىلىك قوشۇن غەربكە ئاتلاندى . چىڭگىزخانغا ئەگىشىپ بىللە ئاتلانغانلار ئىچىدە شۇ چاغدىكى ئەڭ مەشھۇر سىياسىئون يوللىغ چۇسايىمۇ بار ئىدى . شۇ يىلى 6 - ئايلاردا موڭغۇل قوشۇنى ئالتاي تېغىدىن ئۆتۈپ ئېرتىش دەرياسىغىچە باردى ۋە

بۇ يەردە يازنى ئۆتكۈزۈپ ئات - ئۇلاغ ۋە ئەسكەرلەرنى ئارام ئالدۇردى . كۈزدە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ قايالىققا يېتىپ باردى . بۇ چاغدا شۇ يەردىكى قارلۇق قەبىلىسىنىڭ سەردارى ئارسلانخان ، ئالىملىقتىكى سىغناقتېكىن بىلەن قۇچۇ ، بېشبالىقنىڭ ئۇيغۇر ئىدىقۇتى قوشۇنلىرىنى باشلاپ چىڭگىزخاننىڭ چوڭ قوشۇنىغا قوشۇلدى ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا بىرلىكتە ھۇجۇم قىلدى . بار تولىنىڭ قىياسىچە ، بۇ قوشۇندىكىلەرنىڭ ئومۇمىي سانى 150 مىڭدىن 200 مىڭغىچە ئىدى .

خارەزمشاھ مۇھەممەد قوشۇندىكىلەرنىڭ سانى تېخىمۇ كۆپ بولۇپ ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، 400 مىڭ كىشى بار ئىدى . (فېڭ چىڭجۈن تەرجىمە قىلغان «دوسان موڭغۇل تارىخى» 1 - قىسىم 95 - بەت) لېكىن ئۇنىڭ ئىچكى قىسمى تىنچ ئەمەس ئىدى . مۇھەممەد ۋە ئۇنىڭ ئانىسى تۈركان خاتۇن ئەزەلدىن چىقىشالمايتتى . تۈركان خاتۇننىڭ قەبىلىسىدىكى سەركەردىلەر ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىۋېلىپ ، مۇھەممەدنىڭ قوماندانلىقىغا ئانچە بويسۇنمايتتى . شۇڭا موڭغۇللارنىڭ نۇرغۇن كىشىلىك قوشۇنى چېگراغا بېسىپ كىرگەن قىيىن ئەھۋالدىمۇ ، سەركەردە - ئەسكەرلەرنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ ئۇرۇش قىلىشقا رايى يوق ئىدى . مۇھەممەد سەركەردىلەرنى يىغىپ يىغىن چاقىرىپ تاقابىل تۇرۇش تەدبىرىنى مۇھاكىمە قىلغاندا ، بەزىلەر ماۋرا ئۇننەھردىن ۋاز كېچىپ ، چېكىنىپ خۇراسان بىلەن ئىراقتى ساقلاپ قېلىشنى تەشەببۇس قىلسا ، بەزىلەر غەزنىۋىگە چېكىنىشنى ، ئەگەر غەزنىۋىنى ساقلاپ قالالمىسا ھىندىستانغا چېكىنىشنى تەشەببۇس قىلدى . مۇھەممەد ئاخىر كېيىنكى تەشەببۇسقا قوشۇلۇپ ، قوشۇنى ماۋرا ئۇننەھردىكى ھەر قايسى شەھەرلەرگە تارقاق ئورۇنلاشتۇرۇپ ، ئۆزى بەلىخقە چېكىنمە كىچى بولدى . ئۇنىڭ ئوغلى جالالىدىنلا بارلىق قوشۇنلارنى توپلاپ موڭغۇل قوشۇنىغا دۆلەت چېگرىسى سىرتىدا بىرلىكتە تاقابىل تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى . ئەمما قورقۇپ كەتكەن مۇھەممەد ئۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلمىدى . («تارىخى جاھان كۇشاي» ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 376 — 377 - بەت) .

1219 - يىلى كۈزدە چىڭگىزخان قوشۇن باشلاپ سىر دەرياسىنىڭ

ئوتتۇرا ئېقىندىكى ئوتتار (سىر دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى ئالپس دەرياسىنىڭ چىقىش ئېقىنىغا يېقىن يەردە) غا يېتىپ كەلدى. ئۇ مۇشۇ يەردە ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستېلا قىلىش جېڭىنى باشلىدى. چىڭگىزخان نۇرغۇن كىشىلىك قوشۇننى بىز قانچە يۆنىلىش بويىچە ھەرقايسى جايلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئورۇنلاشتۇردى. بىر يۆنىلىش قوشۇنغا ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى جۇجى باشچىلىق قىلىپ سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى جەند (بۈگۈنكى پروۋىنسكىغا يېقىن جايدا) بىلەن بارغىلىق شەھىرى (بۈگۈنكى پروۋىنسكى بىلەن تۈركىستان ئوتتۇرىسىدا) گە ھۇجۇم قىلدى. 5000 كىشىلىك يەنە بىر قوشۇنغا ئارقا، سۇقتۇ، توقاي ئۈچ كىشى باشچىلىق قىلىپ ئوتتارنىڭ يۇقىرى ئېقىندىكى بىناكەنت (جۇۋەينى بىناكەنت دەپ يازغان، بۈگۈنكى تاشكەنتنىڭ غەربى) بىلەن خوجەندكە ھۇجۇم قىلدى. بۇنىڭدىن باشقا چاغاتاي بىلەن ئوگداينىڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇن ئوتتارغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. چىڭگىزخان ئۆزى كىچىك ئوغلى تۆلۈ بىلەن بىللە ئاساسىي قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ بۇخاراغا يۈرۈش قىلدى. ئۇ نېمە ئۈچۈن ئالدى بىلەن سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلماي، ئەكسىچە ئالدى بىلەن ئەڭ غەرب تەرەپتىكى بۇخارا شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىدۇ؟ بوئىرنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، چۈنكى ئۇ ئوتتاردا تۇرغان چېغىدا سەمەرقەنت ئەڭ ياخشى مۇداپىئە تەدبىرى قوللانغانلىقىنى ئىگىلەپ بولغان. مۇھەممەد سەمەرقەنتتىن چېكىنىشتىن بۇرۇن بۇيرۇق چۈشۈرۈپ بۇ شەھەرنىڭ پوتەي - ئىستېھكاملىرىنى پۇختىلىغان، شۇنداقلا بۇ شەھەرنى قوغدايدىغان ئەسكەرلەرمۇ خېلى كۆپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان («كامبىرىج ئىران تارىخى» ئىنگىلىزچە 5 - توم، 308 - بەت).

خارەزمشاھ مۇھەممەد بەش تۈمەن كىشىلىك قوشۇننى ئوتتارنىڭ نائىبى قاھىر خان ئىناچىغا يۆتكەپ بەردى. بۇنىڭدىن سىرت يەنە قاراچا خاس ھاجىپنى 10 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئۇنىڭ شەھەرنى قوغدىشىغا ياردەملىشىشكە ئەۋەتتى. قورغاننىڭ مۇداپىئە ئەسلىھەسى ۋە سېپىللىرى مۇستەھكەم ئىدى. شۇنداقلا نۇرغۇن قورال - ياراغ توپلىغانىدى. قاھىر - خان ئۆزىنى ئوتتار ۋەقەسىنىڭ باش جاۋابكارى دەپ قارىغاچقا، شەھەرنى

جان تىكىپ قوغدىمسا، ئۆلۈمدىن باشقا يول يوق ئىكەنلىكىنى بىلەتتى . شۇڭا، شەھەر بىلەن ھايات - ماماتتا بولۇشقا قەسەم ئىچكەنمىدى . موڭغۇللارنىڭ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشى تەخمىنەن 1219 - يىلى 9 - ئايدا باشلاندى . جۇۋەينى بۇ شەھەرنىڭ تۆت ئەتراپىدا ئاتلىق ئۇرۇش قىلىشقا بولىدۇ دەيدۇ . شەھەرنى قوغدىغۇچى ئەسكەرلەر بەش ئايدىن ئارتۇق قارشىلىق بىلدۈردى . ئاخىر شەھەر قولىدىن كېتىش ئالدىدا، قاراچا قاهر خاندىن تەسلىم بولساق قانداق ؟ دەپ سوراپتۇ . قاهر خان ئۆزلىرىنىڭ ھامان ئۆلىدىغانلىقىنى، شۇڭا شەھەرنى قەتئىي قوغداپ ئۆلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ . قاراچا تۈن كېچىدە قوشۇنىنى باشلاپ شەھەردىن چىقىپ تەسلىم بولدى . موڭغۇل قوشۇنى شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن قاراچانى باغلاپ چاغاتاي بىلەن ئوگدايخانغا ئەۋەتىپ بەردى . ئىككى خان : « سەن ئىلگىرى ئېرىشكەن شاپائەتكە قارىماي ئۆزۈڭنىڭ خوجايىنىڭغا ساتقىنلىق قىلىدىكەن . بىز ساڭا قانداق ئىشىنىمىز » دەيدۇ . شۇنىڭ بىلەن، قاراچا ھەم ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئۆلتۈرۈلىدۇ . قاهر خان بىلەن 2000 پىدائىي قوشۇن ئىچكى شەھەر ئىچىگە كىرىۋېلىپ داۋاملىق جان تىكىپ ئېلىشتى . ئۇلار موڭغۇللارنى نۇرغۇن زىيان - زەخمەتكە ئۇچراتتى . ئۇرۇش توپتوغرا بىر ئاي داۋاملاشتى . ئاخىرىدا قاهر خان بىلەن باشقا ئىككى كىشىلا ھايات قالغان بولسىمۇ، يەنىلا باتۇرلارچە جەڭ قىلدى . موڭغۇل قوشۇنلىرى بۇيرۇققا بىنائەن ئۇنى تىرىك تۇتماقچى بولۇپ، ئۇنى سېپىلنىڭ ئۈستىگىچە قىستاپ ئاپاردى . ئۇ ۋە ئىككى ھەمراھى يەنىلا تەسلىم بولمىدى . ئۇنىڭ ئىككى ھەمراھى جەڭدە ئۆلگەندىن كېيىن ئۇ خىشىنى قورال قىلىپ ئېلىشتى . ئاخىر خىشىمۇ تۈگىدى . شۇ چاغدىلا ئۇنىڭ پۇت - قوللىرى باغلىنىپ سەمەرقەنتكە ئەۋەتىلدى . چىڭگىز خان ئۇنىڭ كۆزى ۋە قۇلقىغا قوغۇشۇن ئېرىتمىسى قۇيۇپ ئۆلتۈرۈشنى بۇيرۇدى (« تارىخى جاھان كۆشاي » ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا، 84 - 85 - بەتلەر) ①

جۇجى باشچىلىقىدا سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا ھۇجۇم

① «بۇەن تارىخى» 1 تومىدا تىلغا ئېلىنغان ئوتتار شەھىرى بىلەن ئوتلۇر شەھىرى بىر جاي . ئۇنىڭدا يەنە « ئۇلارنىڭ باشلىق خاجىر جىراتونى تۇتتى » دېگەن سۆز بار . بۇ ئۇ يەردە قاهر خاننى كۆرسىتىدۇ . موڭغۇل تىلىدا $y = r$.

قىلغان ئەسكەرلەر ئالدى بىلەن سىغناق شەھىرىگە (بۇ شەھەرنىڭ خارابىسى سۇناق قورغان دەپ ئاتىلىدۇ . ھازىرقى قازاقىستان جۇمىن ئا- رىك پوچتا پونكىتىنىڭ شىمالىدىن تەخمىنەن ئالتە - يەتتە ئىنگىلىز چاقىرىم يىراقلىقتا) يېتىپ كېلىدۇ . ئۇ ھەسەن ھاجى ئىسىملىك بىر كىشىنى (بارتولد بۇ كىشى بەلكىم « يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەخپىي تارىخى » دا تىلغا ئېلىنغان سەرتاۋۇللۇق ھەسەن بولۇشى مۇمكىن دەيدۇ) ئۇلارنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەشكە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى . ئەمما ئۇ شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن بۇ شەھەر ئاھالىسى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى . جۇجى بۇنىڭدىن ۋاقىپلىنىپ دەرغەزەپكە كېلىپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشنى بۇي- رۇدى . موڭغۇل قوشۇنى يەتتە كېچە - كۈندۈز ھۇجۇم قىلىپ شەھەر ئاھالىسىنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلىدى . ھەسەن ھاجىنىڭ ئوغلى بۇ يەرگە نائىب (ھاكىم) لىققا تەيىنلەندى . شۇنىڭدىن كېيىن موڭغۇل قوشۇنى ھەتتا ئۆز كەنت شەھىرى (ئېھتىمال قارا تاغدىكى بىر شەھەر بو- لۇشى مۇمكىن) بىلەن بارقىلىق شەھەرلىرىنى قارشىلىقسىزلا ئىشغال قىلدى . ئارقىدىن يەنە ئاشناس شەھىرى (سىر دەرياسىنىڭ سول قىرغى- قىدا ، دەريادىن 17 ئىنگىلىز چاقىرىم يىراقلىقتىكى بىير - قازانغا 20 ئىنگىلىز چاقىرىم كېلىدۇ) گە بېسىپ كىردى . يەرلىك خەلقلەر قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەچكە ، شەھەر ئاھالىلىرى قىرغىن قىلىندى .

جۇجى قوشۇنىنىڭ بىرقانچە شەھەرنى ئىشغال قىلغانلىق خەۋىرى جەندكە تارقالغاندا ، بۇ يەرنى قوغداۋاتقان سەركەردە قۇتلۇقخان تۇن يېرىمىدا قاچتى ، ئۇ سىر دەرياسىدىن ، قۇملۇقلاردىن ئۆتۈپ خارەزىمگە بېرىۋالدى . موڭغۇل قوشۇنى ئۇلارنىڭ چېكىنگەنلىكىنى ئاڭلاپ چىن تۆمۈرنى خەلقلەرنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەشكە ئەۋەتتى . قۇتلۇقخان قېچىپ كېتىپ شەھەر خەلقى سەردارسىز قالغاچقا ، كىشىلەرنىڭ پىكرى بىردەك بولمىدى . بەزىلىرى چىن تۆمۈرنى ئۆلتۈرۈۋېتىشنى تەشەببۇس قىلدى . چىن تۆمۈر ئۇلاردىن سىغناقتا ھەسەن ھاجىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن- لىكىنىڭ ئافۋىتىنى ئويلىنىپ كۆرۈشنى تەۋسىيە قىلىدۇ ھەمدە موڭغۇل قوشۇنىنى جەند شەھىرىگە كىرگۈزمەسلىك توغرىسىدا ئەھدىنامە تۈرىدۇ .

شۇنىڭ بىلەن جەند شەھىرىنىڭ خەلقى چىن تۆمۈرىنى قويۇپ بېرىدۇ . ئۇ قايتىپ بېرىپ بۇ ئەھۋاللارنىڭ ھەممىسىنى جۇجىغا دوكلات قىلدى . موڭغۇل قوشۇنلىرى ئەسلىدە جەندكە ھۇجۇم قىلماي (تۈزلۈڭۈلنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى) قارا قۇم دېگەن جايدا ئازام ئالماقچىدى . ئۇلار بۇ ئەھۋالنى بىلگەندىن كېيىن دەرھال ئاتنىڭ بېشىنى بۇراپ جەندكە ھۇجۇم قىلدى . ئۇلار 1220 - يىل 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ياكى 20 - كۈنى جەند شەھىرىگە يېتىپ كەلدى ① ئۇرۇشنى بېشىدىن كەچۈرمىگەن شەھەر ئىچىدىكى پۇقرالار موڭغۇللارنىڭ شەھەر سېپىلىغا چىقىشىغا ئىشەنمەي ، تەييارلىقسىز ھالدا تاماشا كۆرۈپ تۇرغانىدى . نەتىجىدە موڭغۇل قوشۇنلىرى تۆت تەرەپتىن شەھەر سېپىلىغا يامىشىپ شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىۋەتتى . ئىككى تەرەپتىن بىر مۇئادەم چىقىم بولمىدى . پۇقرالار قار-شىلىق قىلىمغاچقا ، چىن ئىلگىرى تۆمۈرىنى ھاقارەتلىگەنلەردىن باشقا ھېچكىم جازالانمىدى . جۇجى بۇخارالىق ئەلى خوجىنى جەندنىڭ ئائىلىسىغا تەيىنلىدى ھەمدە بىر تۈمەن بېگى باشچىلىقىدىكى قوشۇننى گەنت (يېڭى كەنتنى كۆرسىتىدۇ ، يېڭى شەھەر مەنسىدە ، سىر دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا ، بۈگۈنكى كازارنىسكىغا 15 ئىنگىلىز چاقىرىم كېلىدۇ) نى ئىشغال قىلىشقا ئەۋەتىدۇ ، جەندنى قوغداشقا كەنجى باسقانى قالدۇرىدۇ . (« تا-رىخىي جاھان كۇشاي » ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 88 — 90 - بەت) يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە جۇجىنىڭ قوشۇنى سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى رايونلاردا تۇرۇپ قالدى . بۇ يەردە ئۇ ئىستېلاغا قاتناشقان ئۇيغۇر قوشۇنىدىكىلەرنىڭ بەشبالىققا قايتىشىغا ئىجازەت بەردى .

بۇيرۇققا بىنائەن سىر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغا ھۇجۇم قىلغان تارماق قىسىم ئالدى بىلەن بىناكەنتكە بېسىپ كىردى . بۇ شەھەرنى

① جۈۋەينى « تارىخىي جاھان كۇشاي » نىڭ ئەسلى نۇسخىسىدا ھىجرىيە 616 - يىلى سەپەر ئېيىنىڭ 4 - كۈنى (يەنى 1219 - يىل 4 - ئاينىڭ 21 - كۈنى) دېيىلگەن . بارتولد بۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ، 616 - يىلى بولۇپ قالغان دەيدۇ . بارتولدنىڭ سۆزىدىن پايدىلاندىق . « موڭغۇل ئىستېلاسىدىن ئىلگىرىكى تۈركىستان » ئىنگىلىزچە ، 415 - بەتكە قاراڭ .

قوغداۋاتقان سەركەردە ئەلى تۇغامەلىك قاڭلى قوشۇنىغا باشچىلىق قىلىپ قارشىلىق كۆرسەتتى . ئۈچ كۈنلۈك جەڭدىن كېيىن قوغدىغۇچى قوشۇن تەسلىم بولدى . موڭغۇل قوشۇنلىرى بۇ شەھەرنى ئالغاندىن كېيىن خوجەندكە قازاپ ئىلگىرىلىدى . خوجەند ئائىبى تۆمۈر مەلىك تاللانغان مىڭ ئەسكەرگە باشچىلىق قىلىپ سىر دەرياسىنىڭ ئىككى تارماق ئېقىنىنىڭ ئاچال رايونىدا قورغان قۇرۇپ قوغداندى . بۇ قورغان دەريا قىرغىقىدىن يىراق بولغاچقا ، تاش ئاتقۇ ئوقى يەتمەيتتى . موڭغۇل قوشۇنلىرى يېتىپ كېلىپ ، قورغاننى دەرھال ئېلىش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى كۆرۈپ يەرلىك خەلقلەرنى سەپەر شاھنىڭ سىرتىدىكى جايدىن تاش توشۇپ دەريانى توسۇشقا مەجبۇرلىدى . تۆمۈر مەلىك ئۇرۇش كېمىسىدىن ئون ئىككىنى ياساپ ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھۆل كىگىزنى يېپىپ كىگىز ئۈستىگە ئاچچىق سۇ بىلەن يۇغۇرۇلغان لايىنى سۈرتۈپ ھەمدە ئوقيا ئاتىدى . خان تۆشۈك قالدۇردى . ئۇ ھەر كۈنى سەھەردە مۇشۇنداق كېمىدىن ئالتىنى ئەۋەتىپ ئىككى قىرغاقتىن موڭغۇل قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلدى . كەچتىمۇ ھۇجۇمنى داۋاملاشتۇردى . لېكىن ئاخىرىدا ئاشلىق ، ئوقلىرى تۈگەپ كەتكەچكە ، تۆمۈر مەلىك بەرداشلىق بېرەلمەي كېمىگە چۈشۈپ قاچتى . موڭغۇل قوشۇنلىرى دەريا قىرغىقىنى بويلاپ ئۇنى قوغلىدى . تۆمۈر مەلىك كېمىنى ھەيدەپ بىناكەنتكە باردى . موڭغۇل قوشۇنلىرى بۇ يەردىكى دەرياغا تۆمۈر زەنجىر تارتىپ ئۇنىڭ كېمىسىنى توستى . ئۇ زەنجىرنى بۆسۈپ ئۆتۈپ داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلىدى . موڭغۇل قوشۇنلىرى ئىككى قىرغاقتىن ئۇنىڭغا قارىتىپ ئوق ئۇزدى . ئۇلار ئۇنى جەند بىلەن بارقىلىق رايونىغىچە قوغلاپ باردى . جۇجى بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، جەند ئەتراپىدىكى دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدا ئەسكەر ئورۇنلاشتۇرۇپ كېمىلەردىن لەيلىمە كۆۋرۈك ياساپ ، ئوق ئاتقۇ ئورنىتىپ ئۇنى كۈتتى . تۆمۈر مەلىك بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بارقىلىققا يېقىن جايدا كېمىنى تاشلاپ قىرغاققا چىقىپ ئاتلىق قاچتى . موڭغۇل قوشۇنلىرى ئىز بېسىپ قوغلىدى . تۆمۈر مەلىك ھەربىي ئەشيانى ئالدىدا ماڭدۇرۇپ ئۆزى ئارقىدا ئۇرۇشقاچ قاچتى . شۇنداق قىلىپ بىر نەچچە

كۈنلۈك جەڭدە نۇرغۇنلىغان ئادىمى زەخمىلەندى ياكى ئۆلدى . موڭغۇل قوشۇنلىرى ئۇرۇشقانسېرى كۈچىيىپ ھەربىي جەھەتتە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىدى . تۆمۈر مەلىكىنىڭ ھەمراھلىرى جان تىكىپ ئېلىشىپ ئاساسەن جەڭدە ئۆلدى . ئاخىر تۆمۈر مەلىكتە ئاران ئۈچ تال ئوقيا ئوقى قالدى . بىرىنىڭ تېخى ئۈچى يوق ئىدى . ئەمما ئۇنى قوغلاپ كېلىۋاتقان ئۈچ موڭغۇل ئەسكىرى تېخىچە ئەگىشىپ كېلىۋاتاتتى . تۆمۈر مەلىك بىر تال ئوقيا بىلەن موڭغۇلدىن بىرىنى ئېتىپ يىقىتتى ھەم باشقا ئىككىسىگە : «مەندە يەنە ئىككى تال يا ئوقى بار ، ئىككىڭنىڭ چېنىنى ئالاي مەن . سىلەر ئەڭ ياخشىسى مېنى قوغلىماي ئارقاڭلارغا يېنىپ چېنىڭلارنى ساقلاپ قېلىڭلار » دېدى . قوغلاۋاتقان موڭغۇل ئەسكەرلىرى ھەقىقەتەن چېكىنىپ كەتتى . تۆمۈر مەلىك خارەزىمگە كېلىپ قايتىدىن ئۇرۇشقا تەييارلاندى . ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ يەنە بىر توپ ئادەمگە باشچىلىق قىلىپ يېڭىكەنتتى ئىشغال قىلىپ موڭغۇللار تۇرغۇزغان كىچىك باسقاقتى ئۆلتۈرۈۋېتىپ كەتتى . ئارقىدىن خارەزىمدىن ئايرىلىپ جالالىدىننى ئىزدەپ ماڭدى (« تارىخىي جاھان كۇشاي » ، ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 91 — 94 - بەت) ①

چىڭگىزخان ئۆزى نۇرغۇن كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ بىۋاسىتە بۇخارانى ئىشغال قىلدى . ئۇنىڭغا ھەمراھ بولغانلاردىن كىچىك ئوغلى تۆلۈ ۋە بىر قىسىم ئاساسلىق سەركەردىلەر بار ئىدى . ئۇلار سىر دەرياسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئالدى بىلەن مۇداپىئە ئەسلىھەسى ئورۇنلاشتۇرۇلغان زىرنۇھ دېگەن شەھەر بازىرىغا باردى . شەھەر ئاھالىسى شەھەر يېنىدا موڭغۇل قوشۇنىنىڭ تۇيۇقسىز پەيدا بولغانلىقىنى كۆرۈپ ئالاقزادىلىكتە ھەممىسى قورغان ئىچىگە كىرىۋېلىپ ، شەھەر دەرۋازىلىرىنى تاقاپ تاقابىل

① بار تولىد تۆمۈر مەلىك دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدا قوغدانغان قەلئە دەل خوجەندىنىڭ تۆۋەنسىدىن بىر چاقىرىم كېلىدىغان ھېلىقى ئارالدىن ئىبارەت . يېقىنقى دەۋرلەردە ئۇ يەردىن نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش ، مىس پۇل ، ھەر خىل رەڭلىك قاچا - قۇچا ۋە ئائىلە جابدۇقلىرى قاتارلىقلار تېپىلغان دەيدۇ . (« موڭغۇل ئىستېلاسىدىن ئىلگىرىكى تۈركىستان » ئىنگىلىزچە ، 418 - بەت) .

تۇرۇشقا تەييارلاندى . چىڭگىزخان دانىشمەن ھاجىنى ئۇلارنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەشكە ئەۋەتتى . شەھەردىكى بىر قىسىم كىشىلەر ئۇنى قەستلىمەكچى بولدى . دانىشمەن ۋارقىراپ : « مەن بىر مۇسۇلمان ، مەنمۇ مۇسۇلمان پەرزەنتىمەن ، مەن چىڭگىزخاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن سىلەرنى ئۆلۈم - ھالاكەت ، بالايىئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن كەلدىم . چىڭگىزخان ئۆزىمۇ نۇرغۇن كىشىلىك قوشۇن بىلەن يېتىپ كەلدى . ئەگەر سىلەر تەسلىم بولساڭلار ئۆزۈڭلارنىڭ ، مال - مۈلكۈڭلارنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىنىدۇ » دېدى . شۇنىڭ بىلەن شەھەر ئاھا-لىلىرى ئۆزلۈكىدىن تەسلىم بولدى . موڭغۇللار ئۇلارنىڭ مۇداپىئەلىنىش ئەسلىھەلىرىنى بۇزۇۋېتىپ ئاھالىلەرنى ئۆلتۈرمىدى . شۇڭا ، كىشىلەر بۇ شەھەرنى « تەلەپلىك شەھەر » دەپ ئاتاشتى .

ئارقىدىن چىڭگىزخان بۇخاراغا قاراپ ئىلگىرىلىدى . ئۇلار ئادەتتىكى چوڭ يولدا ماڭماي ، بىر تۈركمەننىڭ يول باشلىشى بىلەن قەدىزىل چۆللۈكتىكى بىر چىغىر يول بىلەن بۇخارانىڭ نۇر دېگەن يېرىگە قاراپ ماڭدى . بۇ ، كىشىلەر ناھايىتى ئاز ماڭدىغان ، ھېچكىم بىلمەيدىغان يول ئىدى . كېيىن بۇ يول « خان يولى » دەپ ئاتالدى . نۇر زېمىنىدىكى ئاھالىلەرمۇ قارشىلىق كۆرسەتمەي ، موڭغۇل ئالدىنقى سەپ سەركەردىسى سۇبۇتايغا تەسلىم بولغانلىقتىن ، موڭغۇل قوشۇندىكىلەر نۇر ئاھالىسىنىمۇ قىرغىن قىلمىدى . نۇر شەھىرىنىڭ ئەمرىنىڭ ئوغلى ئېلى خوجا 60 ئادەمنى باشلاپ دابىسىيە (بۇ بۇخارا بىلەن سەمەرقەنت ئوتتۇ-زىسىدىكى بىر جاي) گە بېرىپ موڭغۇل قوشۇنىغا ياردەم بەردى . چىڭگىزخان كەلگەندە نۇرلۇقلار ئالدىغا چىقىپ سوۋغا ھەدىيە قىلدى . خان ئۇلاردىن خارەزىمشاھنىڭ ئۆزلىرىدىن قانچىلىك مۇقىم باج ئالغانلىقىنى سورىدى . ئۇلار 1500 دىنار دەپ جاۋاب بېرىشتى . خانمۇ دەر-ھال ئۇلاردىن شۇنچىلىك نەق پۇل يىغىشنى ، ئۇنىڭدىن ئارتۇق باج ئالماسلىقىنى بۇيرۇق قىلدى .

موڭغۇل قوشۇنى 1226 - يىلى 2 - ئاينىڭ باشلىرىدا بۇخاراغا يې-تىپ كەلدى . خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى خاتىرىلەرگە

ئاساسلانغاندا ①، بەزىلەر ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ تەسلىم بولغان . مەسلىن ، « يۈەن سۇلالىسى تارىخى ، سەيدەنچى تەرجىمىھالى » دا دېيىپ لىشىچە ، « سەيدەنچى شەمسىدىن ، يەنە بىر ئىسمى ئۆمەر بولۇپ ، ئۇيغۇر ، بانىبېكىرنىڭ ئەۋلادى ، ئۇنىڭ ئېلىدىكىلەر سەيدەنچى دەيدۇ ، يۇقىرى تەبىقىدىن ، پادىشاھ غەربكە يۈرۈش قىلغاندا شەمسىدىن مىڭ ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ بۇلغۇن ، ئاق كەپتەر ھەدىيە قىلىپ ئالدىغا چىقىپ تەسلىم بولغان » راشىدىن « جامىئۇل تەۋارىخ » تا ئۇنى سەيدەنچى بۇ خارى دەپ ئاتىغان . بۇ ئىسمىدىن ئۇنىڭ بۇخارالىق ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . شۇ چاغدا بۇخارا شەھىرىدىكى ئەرەب پەيغەمبەر ئەۋلادى نەسەبىدىكى سەيدەنچى چىڭگىزخانغا تەسلىم بولغان بولسىمۇ ، ئەمما بۇخارالىقلارنىڭ كۆپى يەنىلا قارشىلىق كۆرسەتكەن . موڭغۇل قوشۇنلىرى ئۈچ كۈن قورشاپ ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن بۇخارانى قوغداۋاتقان ئەسكەرلەر شەھەرنى تاشلاپ قورشاۋنى بۆسۈپ چىقىپ كەتمەكچى بولىدۇ . نەتىجىدە پەقەت ئاز بىر قىسىم ئادەم ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ قېچىپ قۇتۇلىدۇ . شەھەردە قالغان پۇقرالار تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولۇپ ، شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ موڭغۇل قوشۇنىنى شەھەرگە كىرگۈزىدۇ . قالدۇق خارەزىم ئەسكەرلىرى قورغان ئىچىگە كىرىۋېلىپ داۋاملىق قارشىلىشىپ ئون ئىككى كۈن بەرداشلىق بېرىپ ئاخىر مەغلۇپ بولىدۇ . بارلىق مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەر ئۆلتۈرۈلىدۇ . باي سودىگەرلەر ئوتتۇرا ۋەقەسىدىن كېيىن سېتىۋالغان بارلىق مال - مۈلۈكلىرىنى تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلىنىدۇ . ئاھالىلەرنىڭ كۆپى موڭغۇللار تەرىپىدىن سەمەرقەنت شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغۇزۇشقا ئېلىپ مېڭىلىدۇ . قالغان بۇخارالىقلار پىتەراپ كېتىپ يېزا - سەھرالارغا كېتىدۇ .

چىڭگىزخاننىڭ قوشۇنلىرى زەرەپشان دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىنى بويلاپ سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلىپ 3 - ئايلاردا يېتىپ بارىدۇ .

① « تارىخىي جاھان كۇشاي » (ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 102 - بەت) ھىجرىيە 617 - يىلى مۇھەررەم ئېيىنىڭ باشلىرى . (1220 - يىل 3 - ئاي) . بۇ بار تولىدىڭ دەلىلىگە ئاساسلىنىلدى .

دەسلەپكى ئىككى كۈندە ئۇلار شەھەر سېپىللىرى ھەم قوغدىنىش قۇرۇ-
 لۇشلىرىنى كۆزىتىدۇ . بۇ ۋاقتتا ، چاغاتاي بىلەن ئوگداي ئوتتاردىن
 قوشۇن باشلاپ كېلىدۇ . چىڭگىزخان مۇھەممەدخاننىڭ ئامۇ دەرياسىنىڭ
 جەنۇبىغا قاچقانلىقىنى ئاڭلاپ ، دەرھال سۇبۇتاي بىلەن جەبەنويوننى
 ئەسكەر باشلاپ ئۇنى قوغلاپ تۇتۇشقا بۇيرۇيدۇ . ئۈچىنچى - تۆتىنچى
 كۈنلىرى سەمەرقەنتنى قوغداۋاتقان ئەسكەرلەر ھۇجۇمغا ئۆتكەندە موڭغۇل
 قوشۇنلىرى تەرىپىدىن پۈتۈنلەي يوقىتىلىدۇ . بەشىنچى كۈنى ئاھالىلەر
 تەسلىم بولۇشنى قارار قىلىدۇ . پەقەت بىر تارماق ئەترات قەلئە ئىچىگە
 كىرىۋېلىپ قارشىلىشىدۇ . موڭغۇل قوشۇنلىرى شەھەر سېپىلى ھەم
 ئەسلىھەلەرنى ۋەيران قىلىۋېتىپ شەھەرگە كىرىدۇ . قەلئەمۇ شىددەتلىك
 ھۇجۇم ئارقىلىق ئېلىنىدۇ . ئاھالىلەردىن ئۈچ تۈمەن قول ھۈنەرۋەن
 موڭغۇللار ئېلىگە ئېلىپ كېتىلىدۇ ، ياشلار پوتەي - ئىستېھكام ياساشقا
 تۇتۇلىدۇ . قالغان 50 مىڭ كىشى 200 مىڭ دىنار تۆلەم تۆلەيدۇ .
 سەمەرقەنتنىڭ ئىشغال قىلىنىشى ماۋرا ئۈننەھرنى ئىستېلا قىلىشنىڭ ئا-
 خىرلاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . چىڭگىزخان كۈنگەي تاغقا بېرىپ ئەسكەر
 ۋە ئاتلىرىنى دەم ئالدۇردى ④ .

موڭغۇل قوشۇنى ماۋرا ئۈننەھەرگە ھۇجۇم قىلغان چاغدا ، ئامۇ
 دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا قېچىپ كەتكەن خارەزىمشاھ مۇھەممەد ئەسلىدە
 خەزىنىۋىگە بېرىشقا تەييارلانغانىدى . بەلختە مۇھەممەد ئوغلى ، ئىراقنىڭ
 ھۆكۈمرانى رۇقنادىن ئەۋەتكەن ئەلچى ئىمادار مۇراق بىلەن ئۇچراشتى .
 ئەلچى ئۇنى نىيىتىنى ئۆزگەرتىشكە دەۋەت قىلىپ پېرسىيىگە بېرىشنى
 تەۋسىيە قىلىدۇ . مۇھەممەد بۇنىڭغا قوشۇلىدۇ . بەلختىن كېتىشتىن
 ئىلگىرى ، ئۇ بىر ئايغاقچىنى پەنجاب (ۋاخشى دەرياسى ئېغىزىدىكى بىر

④ « چىڭگىزخان زەپەرنامىسى » بىلەن « يۈەن سۇلالىسى تارىخى . تەيزۇ تەزكى-
 رىسى » دە غەربكە يۈرۈش ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن بولۇپ ، ئۇلار ئىككى خىل
 تارىخىي ماتېرىيالدىن پايدىلانغان . ئۇنىڭ بىرى « چىڭگىزخان زەپەرنامىسى » بىلەن
 ئوخشاش مەنبەلىك بولۇپ ، ئۇنىڭدا بۇ ئىش غەربكە يۈرۈشتىن دەل بىر يىل كېيىن
 دېيىلگەن . بۇ پاكىتقا ئۇيغۇن ئەمەس .

كېچىك) قا ئەۋەتىپ ماۋرا ئۈننەھرنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەپ باقماقچى بو-
 لىدۇ . ئۇ ئامۇ دەرياسى بويىدىكى تېرىمىزغا كەلگەندە ئايغاقچى ئۇنىڭغا
 بۇ خاراڭنىڭ موڭغۇللار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغانلىقىنى ، ئارقىدىن سە-
 مەرقەنتنىڭمۇ قولىدىن كەتكەنلىكىنى مەلۇم قىلىدۇ . مۇھەممەد ئالدىراشلىق
 بىلەن نىشاپۇرغا قېچىپ تۇس رايونىدىكى كارات (بۈگۈنكى تورباتقىدار
 ئارقىلىق 1220 - يىل 4 - ئاينىڭ 18 - كۈنى نىشاپۇرغا يېتىپ بارىدۇ .
 «تارىخىي جاھان كۇشاي» ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 378 — 379 -
 بەت) ئۇ ئامۇ دەرياسى تەبىئىي توسۇق بولغاچقا ، موڭغۇللارنىڭ جەنۇبقا
 ئۆتۈشىنى توسىدۇ . قورقۇشنىڭ ھاجىتى يوق دەپ قارايدۇ . شۇنداقلا
 ئوغلى جالالىدىننى بەلخە قايتۇرىدۇ . جالالىدىن ئەمدىلا بىر ئۆتەڭ
 ماڭغاندا سۇبۇتاي بىلەن جەبە نويوننىڭ ئەسكەر باشلاپ ئامۇ دەرياسىدىن
 ئۆتۈپ يېقىنلاپ كەلگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلايدۇ . ئۇ قايتىپ كېلىپ
 ئەھۋالنى دوكلات قىلىدۇ . مۇھەممەد 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى دەرھال
 نىشاپۇردىن قاچىدۇ . ئىككىنچى كۈنى موڭغۇل قوشۇنلىرى يېتىپ كېلىدۇ
 ۋە مۇھەممەدنى داۋاملىق قوغلايدۇ .

مۇھەممەد نىشاپۇردىن كەتكەندىن كېيىن ، غەربىي شىمال تەرەپكە
 مېڭىپ ئىسپاھان (بۈگۈنكى شەھىرى بىلىقسى) ئارقىلىق رەي (تېھراننىڭ
 جەنۇبىغا يېقىن) گە كېلىدۇ . بۇ يەردىمۇ ئايغاقچىلار دۈشمەن قوشۇنىنىڭ
 ناھايىتى يېقىنلاپ يەرگە كېلىپ قالغانلىقىنى مەلۇم قىلىدۇ . مۇھەممەد يەنە
 ئالاقىزادىلىكتە غەربىي جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ پاراچىن قەلئەسى (بۈگۈنكى
 ئاشىققا يېقىن ، ھەمدە ئاندىن ئىسپاھانغا بارىدىغان چوڭ يولدا) ① گە كې-
 لىدۇ . ئۇ بۇ يەردە تۇرۇپ قالماقچى بولغاندا موڭغۇللارنىڭ قوشۇنى يەنە
 يېتىشىۋالىدۇ .

ئۇلار مۇھەممەدنى قوغلاپ ئۇنىڭغا يا ئوقى ئاتىدۇ . لېكىن ئۇنى
 تۇتۇۋالالمايدۇ . مۇھەممەد يارىلىنىپ باغدادقا بارىدۇ . ئارقىدىن يەنە

① بارتولد : « مۇھەممەد رەيدىن كازۋېنغا قاچقان » دەيدۇ . ئۇنداق ئە-
 مەس . « موڭغۇل ئىستېلاسىدىن ئىلگىرىكى تۈركىستان » ئىنگىلىزچە ، 422 - بەتكە
 قاراڭ .

قوغلاۋاتقان ئەسكەرلەردىن قۇتۇلۇپ ، باغدادتىن شىمالغا قاراپ مېڭىپ شاھىنقارا بىلەن سۇلتانىيە ئوتتۇرىسىدىكى تاغدىكى سارچاغان قەلئەسىگە بارىدۇ . بۇ جايدا يەتتە كۈن تۇرۇپ ئاندىن كېيىن ئىربۇرۇش تېغىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ گېلان (ئىراننىڭ غەربىي شىمالىدا ، كاسپىي دېڭىزىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) غا كېلىدۇ . كاسپىي دېڭىزىنىڭ دېڭىز قىرغىقىنى بويلاپ شەرققە مېڭىپ ئەڭ ئاخىر ئامۇردىكى دابقا كېلىدۇ . ئۇنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىمۇ خارەزىمدىن كېلىپ قوشۇلىدۇ . مازاندېراندىكى ئەمرلەرنىڭ تەكلىپى بىلەن مۇھەممەد كاسپىي دېڭىزىدىكى بىر ئارالغا قېچىپ كېلىپ پاناھلىنىدۇ ، (بۇ ئارال ئابېسكۇن شەھىرىگە يېقىن ، ئېھتىمال ھازىر ئاستىراپات قولتۇقى ئېغىزىدىكى ئاشۇراد ئارىلى بولۇشى مۇمكىن) ئۇزاق ئۆتمەي ، ئۇ 1220 - يىلى 12 - ئايدا ياكى 1221 - يىلى 1 - ئايدا شۇ ئارالدا ئۆلدى ① .

مۇھەممەدنى قوغلاشقا مەسئۇل بولغان موڭغۇل قوشۇنى جەبە نويون ۋە سۇبۇتاي باشچىلىقىدا بىر قېتىم « مىسلى كۆرۈلمىگەن ئەڭ ئا. خىرقى » (گىبىننىڭ سۆزى) يىراققا يۈرۈش قىلدى . ئۇلار كاۋكاز تاغ تىزمىلىرىدىن ئۆتۈپ جەنۇبىي روسىيىگە كىرىپ كالىكا (ئوكرا ئىنانىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن تاگانروگ قولتۇقىغا قۇيۇلىدىغان بىر كىچىك دەريا) دېگەن جايدا رۇس ئەسكەرلىرىنى يەڭدى . ئارقىدىن شەرققە بۇرۇلۇپ بۈگۈنكى ۋولگاگىراد ئەتراپىدا ۋولگا دەرياسىدىن ئۆتۈپ قازاقىستان ئارقىلىق قايتىپ چىڭگىزخان قوشۇنى بىلەن ئۇچراشتى («يۈەن سۇلالىسى تارىخى . سۇبۇتايىنىڭ تەرجىمىھالى»).

چىڭگىزخان 1220 - يىلى 3 - ئايلاردا سەمەرقەنتنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى تەقشەب (ھازىرقى قارشى) تە يازنى ئۆتكۈزدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى . خارەزىمشاھ مۇھەممەد مازاندېرانغا قاچقان چاغدا ، ئۇنىڭ ئانىسى

① خەنزۇچە مەلۇماتلار بىلەن مۇسۇلمان تارىخچىلىرىنىڭ قارشى ئوخشاش ئە. مەس . « يۈەن سۇلالىسى تارىخى . سۇبۇتايىنىڭ تەرجىمىھالى » غا قاراڭ .

تۇر كان خاتۇنمۇ خارەزىمدىن ئۇ يەرگە بارغانىدى . سۇبۇتاي مۇھەممەدىنى شۇ يەرگىچە قوغلاپ كېلىپ ئۇنى ئەسرگە ئېلىپ موڭغۇلىستانغا ئېلىپ كېتىدۇ .

مۇھەممەدنىڭ ئوغلى جالالىدىن ھەم ئۇنىڭ ئىنىسى ئۇزلاغ ۋە ئاقشاھ دادىسى ئۆلگەندىن كېيىن كاسپىي دېڭىزىدىكى ئارالدىن مانغىشلاق يېرىم ئارىلى ئارقىلىق خارەزىمگە كېلىدۇ . بۇ يەردىكى تۈرك قەبىلىرىدىن بولغان ئەمىرلەر قەھرىلىك جالالىدىنغا بويسۇنۇشنى خالىماي ئۇنى قەستلەپ ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ . جالالىدىن بۇ سۇيىقەستنى بىلگەندىن كېيىن خا- رەزىمدىن خۇراسانغا بارىدۇ . ئۇ مېڭىشتىن بۇرۇن چىڭگىز خان جۇجى ، چاغاتاي ، ئوگدايغا موڭغۇل قوشۇنلىرىنى باشلاپ خارەزىمگە ھۇجۇم قىلىش بۇيرۇقىنى چۈشۈرىدۇ . راشىدىن « جامىئۇل تەۋارىخ » تا : « ئۇلار بۇ شەھەرگە قورشاپ ھۇجۇم قىلغان چاغدا ، جۇجى بىلەن چاغاتاينىڭ پىكرى بىر يەردىن چىقماي نەتىجە قازىنالمىدى . چىڭگىز خان يەنە يارلىق چۈشۈرۈپ ئوگداينى ئۇرۇش قوماندانلىقىغا تەيىنلەيدۇ . ئاكا - ئۇكىلار ھەمكارلىشىپ (تەخمىنەن 1221 - يىلى 4 - ئايدا) خارەزىمنى ئىشغال قىلدى . ئارقىدىن چاغاتاي بىلەن ئوگداي بېرىپ دادىسى چىڭگىز خان بىلەن ئۇچرىشىپ تالىقاننىڭ ئالدىدا چىڭگىز خان قوشۇنىغا قوشۇلدى . جۇجى بولسا خارەزىمدىن ئېرتىش دەرياسى بويىدىكى ئوردىسىغا كەلدى » ① دەيدۇ .

چىڭگىز خاننىڭ جەنۇبقا يۈرۈش قىلىشى 1220 - يىلى كۈزدە باشلاندى . ئۇ ئالدى بىلەن تېرىمېزغا ھۇجۇم قىلدى . تېرىمېزلىقلار مۇداپىئە ئەسلىھەلىرىنىڭ پۇختىلىقىغا تايىنىپ قەتئىي قارشىلىق كۆرسىتىپ تەسلىم بولۇشقا ئۇنىمايدۇ . 11 كۈنلۈك ھۇجۇم ئارقىلىق تېرىمېز قولدىن كېتىدۇ ، ئاھالىلەر دەھشەتلىك قىرغىن قىلىنىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ، موڭغۇل قو- شۇنلىرى ئامۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ، ھازىرقى تاجىكىستاننىڭ دائىرىسىدە قىشلايدۇ (1220 — 1221 - يىلى) ھەم ئۇ يەردە ئامۇ دەرياسى

① « جامىئۇل تەۋارىخ » 2 - توم ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 118 - بەت ، « يۈەن سۇلالىسى تارىخى » 1 - توم .

دىن ئۆتۈپ بەلخقە ھۇجۇم قىلىشنىڭ تەييارلىقىنى قىلىدۇ . 1221 - يىلى ئەتىيازدا چىڭگىزخان نۇرغۇن كىشىلىك قوشۇنى باشلاپ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ بەلخقە ھۇجۇم قىلىدۇ . شەھەر پۇقرالىرى تەسلىم بولىدۇ . موڭغۇل قوشۇنلىرى شەھەردە قىرغىنچىلىق قىلمايدۇ . ئەمما موڭغۇللار بۇ شەھەرنى ئىگىلىگەندىن كېيىن خەلق قوزغىلىڭى پارتلايدۇ ، موڭغۇللار قايتىپ كېلىپ ئۇلارنى دەھشەتلىك باستۇرىدۇ . بۇ چاغدا چىڭگىزخان يەنە كىچىك ئوغلى تۆلۈ باشچىلىقىدا قوشۇن ئەۋەتىپ خۇراساننى ئىگىلىدى . ئۆزى بولسا ھازىرقى ئافغانىستاننى ئىگىلىۋالغان جالالىدىننىڭ قوۋمىنى يوقىتىشقا ئاتلاندى .

جالالىدىن خارەزىمدىن قېچىپ كەتكەندىن كېيىن ، ئۆزىنىڭ سۇيۇرغاللىق زېمىنى غەزنىۋىگە ماڭدى . ئۇ يەرگە بېرىشتا چوقۇم خۇرا- ساندىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى . ئۇ يەردە موڭغۇل مۇھاپىزەتچى قىسمى بار ئىدى . جالالىدىن ۋە ئۇنىڭ 700 ئاتلىق ئادىمى قاراقۇمدىن ئۆتۈپ موڭغۇللار ئورۇنلاشتۇرغان قامالدىن بۆسۈپ چىقىپ نىشاپۇرغا باردى . ئۇ نىشاپۇردا بىر - ئىككى كۈنلا تۇرۇپ 1221 - يىلى 2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئۇ يەردىن كەتتى . ئۇ ماڭغان كۈنى موڭغۇل ئەسكەرلىرى قوغلاپ كەلدى . جالالىدىن موڭغۇل قوشۇنلىرىنى ئارقىدا قالدۇرۇپ بىر كۈندە 40 پەرسەخ (150 ئىنگىلىز چاقىرىم) مېڭىپ خۇراسان بىلەن كۇخىستان چېگرىسىدىكى زۇرەن (كىشىگە ئۈچ كۈنلۈك يول) گە كېلىدۇ . زۇرەن- لىكلەر ئۇنى شەھەر ئىچىگە كىرگۈزمەيدۇ . ئۇ ۋاقتىنچە شۇنىڭغا يېقىن يەردىكى كىچىك بازاردا يوشۇرۇنۇپ تۇن يېرىمدا يولغا چىقىپ ھىرات ئارقىلىق بۇست (ھازىرقى قارايى . بۇست) قا بارىدۇ . بۇ يەرگە كەلگەندە موڭغۇل قوشۇنى ئارقىسىدىن قوغلاپ يېتەلمەيدۇ . جالالىدىن غەزنىۋىگە بارىدۇ . جۇۋەينى مۇنداق دەيدۇ : « شۇ چاغدا 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ شۇ جايدا تۇرۇۋاتقان ئەمىن مەلىك چىقىپ ئۇنى قارشى ئالىدۇ . ھەممە كىشى ، مەيلى ئەسكەر ياكى پۇقرا بولسۇن ، ھەممىسى ئۇنىڭ كەلگىنىدىن خۇشال بولۇشۇپ ھەرىياقتىن كېلىپ بەيئەت قىلىدۇ ، ئۇ غەزنىۋىدە شۇ يىلى قىشنى ئۆتكۈزىدۇ . ئەتىياز

كېلىپ گۈل - چېچەكلەر ئېچىلغان چاغدا ئۇ يەنە غەزنىۋىدىن قوز-
غىلىپ پەرۋانغا ① بېرىپ موڭغۇل قوشۇنىغا قارشى تۇرۇشقا تەييارلىنىدۇ
(«تارىخىي جاھان كۇشاي» ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا، 404 -
405 - بەت).

چىڭگىزخاننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن خۇراساندىكى شەھەرلەرنى
ئىشغال قىلىشقا يۈرۈش قىلغان تۆلۈ ئاتىسىنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ 1/10 قىسمىغا، يول بويىدا قالغان ئەسكەرلەرنى قوشقاندا تەخمىنەن 70 مىڭ
قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ، 1221 - يىلنىڭ باشلىرىدا بەلخىتىن غەربكە
قاراپ ئىلگىرىلەپ، ئالدى بىلەن ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى
مەرۋىپچەك (تۈركىي تىلىدا كىچىك مەرۋى دېگەن مەنىدە، مورغاپ
دەرياسىنىڭ ئافغانىستان بىلەن تۈركمەنىستاننىڭ چېگرىسى تۇتاشقان
جايدىكى ئافغانىستان چېگرىسى ئىچىدە) دېگەن جايغا بارىدۇ. ئارقىدىن
مورغاپ دەرياسى بىلەن قوچقار دەرياسى (بۇ دەريا مورغاپ دەرياسىنىڭ
سول قىرغىقىنىڭ ئارماق ئېقىنى) دىن ئۆتۈپ يەنە شىمالغا - دەريا
قىرغىقىنى بويلاپ مەرۋىگە يۈرۈش قىلىدۇ. بۇ يەرنى تۈركمەنلەر
قوغدايتتى. موڭغۇل قوشۇنلىرى كېچىسى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ 1221 -
يىلى 2 - ئاينىڭ 25 - كۈنى مەرۋىگە يېقىنلىشىدۇ. شەھەرگە يەتتە كۈن
قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ ئىشغال قىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن تۆلۈ قوشۇنى
غەرب ۋە جەنۇب تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ نىشاپۇرنى ئالىدۇ. بۇرۇن
(1220 - يىلى 11 - ئايدا) چىڭگىزخاننىڭ كۈيۈغلى تۇغۇچار مۇشۇ
يەردىكى جەڭدە ئۆلگەنىدى. تۆلۈ مۇشۇ ئىنتىقامنى ئېلىش ئۈچۈن نۇر-
غۇن كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلىدۇ. نىشاپۇرلۇقلار
تەسلىم بولۇشنى ئۈتۈنسىمۇ رەت قىلىنىدۇ. 1221 - يىلى 4 - ئاينىڭ 7 -

① مېنۇرىسىكى: «parvan» گىربىنچ دەرياسى بىلەن پەنجى دەرياسىنىڭ
قوشۇلغان جايى. ھازىرقى چارىقارنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان. كابۇل ۋە تۇخا-
رىستاننىڭ چېگرىسى شۇ يەردە. موڭغۇللار جالالىدىن بىلەن ئۇرۇشقان يەنە بىر يەر
parvan، غەزنىۋى بىلەن باميان ئوتتۇرىسىدىكى لوگېر دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى
جىلغا دەيدۇ. («ھۇدۇدۇلئالەم» ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا، 348 - بەتكە قاراڭ).

كۈنى شەھەرگە ھۇجۇم باشلىنىپ ، 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئىشغال قىلىندۇ ، شەھەر خەلقى قىرغىنچىلىققا ئۇچرايدۇ .

موڭغۇل قوشۇنلىرى مەرۋى ۋە نىشاپۇرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن خۇراساننىڭ يەنە بىر ئاساسلىق شەھەر بازىرى — ھىراتقا ھۇجۇم قىلىدۇ . مۇشۇ ئەسردە بايقىلىپ 1944 - يىلى ئېلان قىلىنغان بىر پارچە تارىخىي ئەسەرگە ئاساسلانغاندا ، ھىراتلىق سەيپى بىننى مۇھەممەد بىننى ياقۇپ (قىسقىچە ئاتىلىشى سەيپى) يازغان « ھىرات تارىخى » دا خاتىرىلىنىشىچە ، تۆلۈ ھىراتقا يېتىپ بارغاندا تەسلىم بولۇشقا ئۈندەشكە ئەلچى ئەۋەتكەن ، لېكىن ئەلچى ھاكىم تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن . تۆلۈ قاتتىق غەزەپكە كېلىپ شەھەرگە ئۇدا سەككىز كۈن توختىماي ھۇجۇم قىلىدۇ . سېپىل ئۆرۈلگەندىن كېيىن ئۇ ئەبۇ بەكرى ئىسىملىك كىچىك مەرۋىلىك كىشىنى ھىراتنىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلەيدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ، يەنە بىر موڭغۇل كەنجى باسقانى ئۇ يەرنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتىدۇ . تۆلۈ ئۆزى ھىراتتىن چىڭگىزخاننىڭ يېنىغا كۆرۈشۈشكە بارىدۇ .

تۆلۈ بۇ قېتىم خۇراسانغا ھۇجۇم قىلغاندا ، مەرۋى رايونىدا كۆچ-مەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان ئوغۇز قەبىلىسى كىچىك ئاسىياغا كۆچۈپ كېتىدۇ . ئۇ يەردىكى سالجۇقىيلارنىڭ سەردارى ئۇلارغا زېمىن بۆلۈپ بېرىدۇ . كېيىن بۇ ئوغۇز قەبىلىسى تەدرىجىي قۇدرەت تېپىپ زېمىنىنى كېڭەيتىپ ئاخىر مەشھۇر ئوسمان ئىمپېرىيىسىنى قۇرىدۇ (فېڭ چىڭجۇن تەرجىمە قىلغان « دوسان موڭغۇل تارىخى » 1 - قىسىم ، 121 - بەت) .

چىڭگىزخان 1221 - يىلى ئەتىيازدا بەلخنى ئىگىلىگەندىن كېيىن ، ئالىقان ئەتراپىدىكى نۇسرەتكاه قەلئەسىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى (« تارىخىي جاھان كۇشاي » ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 132 - بەت) . موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ چېدىر بارگاھى تالىقان بىلەن بەلخ ئوتتۇرىسىدىكى « تومان تېغى » ۋە « كابۇل يايلىقى » ئىدى (بار-تولد « موڭغۇل ئىستېلاسىدىن ئىلگىرىكى تۇركىستان » ئىنگلىزچە 439 - بەت) . گەرچە تەسلىم بولۇشقا دالالەت قىلىنغان بولسىمۇ ، قەلئە ۋە تالەقانىدىكى ئەسكەرلەر قەتئىي قارشىلىق كۆرسەتكەچكە قورشاۋ ۋاقتىنى

ئۇزۇنغا سوزۇۋېتىدۇ . « چىڭگىزخان زەپەرنامىسى » دا : « چىڭگىزخان يازدا (1221 - يىلى يازدا) 4 - شاھزادىسى (تۆلۈ) نى تېز قايتۇرۇپ كەلدى » دېيىلگەن . تۆلۈ خۇراسانغا ئەلچى ئەۋەتىپ ھۇجۇم قىلىش ۋە - زىپىسىنى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىن تاللىغانغا كېلىپ « پادىشاھقا سالام قىلدى ھەمدە ھۇجۇمغا ئۆتۈپ تاللىقانى ئالدى . قورغان ئېلىنغاندىن كې - يىن ئىككىنچى شاھزادە (چاغاتاي) ، ئۈچىنچى شاھزادىلەر ئارقا - ئارقىدىن سالامغا كەلدى ، يازدا ئىسسىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن تاللىقان ئې - گىزلىكىدە تۇردى » ① . بۇ شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى ، تاللىقان تۆلۈ 1221 - يىلى تومۇز پەسلىدە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئىشغال قىلىنغان ② يەنە بىر قىسىم موڭغۇل قوشۇنلىرى پاپامىس تېغى بىلەن ھىندىقۇش تېغىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان تاغلىق رايوندىكى قەلئە - قورغانلارغا ھۇجۇم قىلغان . تاللىقان ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن چىڭگىزخان گۇزان (خۇشكەنت) دىكى تاغدا سالقىنلاپ يازنى ئۆتكۈزىدۇ . بۇ يەر تاللىقاندىن يىراق ئەمەس ئىدى .

1221 - يىلى ئەتىيازدا غەزنىۋىدىن يەرۋانغا كەلگەن جالالىدىن بىر تارماق موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ ۋارىئان قەلئەسى (ھازىرقى چارىكالنىڭ شىمالى) نى قورشىۋالغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ ، ئېغىر لازىمەتلىكلەرنى تاشلاپ دەرھال قوشۇن باشلاپ موڭغۇللارغا ھۇجۇم قىلىدۇ . ئۇ موڭ - غۇللارنىڭ ئالدىنقى قىسىم ئەسكىرىدىن مىڭدىن ئوشۇق ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ موڭغۇللارنى دەريا (بەلكىم پەنجى دەرياسى) دىن ئۆتۈپ كېتىشكە مەجبۇر قىلىدۇ . ئۇلار چېكىنگەن چاغدا دەريا كۆۋرۈكىنى بۇزۇۋېتىپ قارشى قىرغاققا تۇرۇپ تىرىشىدۇ . ئىككى قوشۇن دەريانىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرۇپ تا كەچ كىرگۈچە ئېتىشىدۇ . تۈن نىسبى بولغاندا موڭغۇل

① « چىڭگىزخان زەپەرنامىسى » ، ۋاڭ گوۋېي سېلىشتۇرۇپ شەرھلىگەن كىتاب ، 76 - بەت .

② ئۈچ جاينىڭ ھەممىسىنىڭ ئىسمى تاللىقان . بىرى بەلىخ بىلەن مەرۋى ئارىلىقىدا ، بىرى بەدەخشانىدا ، يەنە بىرى كازۋېن كەتراپىدا ، بۇ يەردىكى تاللىقان بىرىنچىسىنى كۆرسىتىدۇ .

قوشۇنلىرى چېكىندۇ . جالالىدىنمۇ پەرۋانغا قايتىدۇ . (« تارىخى جاھان كۇشاي » ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 405 - بەت)

چىڭگىزخان تالىقانغا يېقىن ئەتراپتا موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ ۋارى-ئان قەلئەسىنى ئېلىش جېڭىدە جالالىدىن تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئاڭلاپ شىكى قۇتقۇ نوپون (بۇ ئادەم « يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەخپىي تارىخى » نىڭ 135 - ، 203 - جىلدلىرىدە تىلغا ئېلىنغان) نى 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ جالالىدىنغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىدۇ . جالالىدىن بۇ موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ دەككىسىنى بېرىدۇ . جالالىدىن با-روۋان (غەزنىۋىگە يېقىن جايدا) غا بېرىپ بىر ھەپتىدىن كېيىن موڭغۇل قوشۇنىمۇ ئەتىگەندە يېتىپ كېلىدۇ . جالالىدىن دەرھال ئاتقا مىنىپ موڭغۇللاردىن بىر مەنزىل ئارىلىق قالدۇرۇپ بارگاھ قۇرىدۇ . ئەمىن مەلىك ئوڭ قانات قوشۇنغا ، سەيپىدىن مەلىك ئىگىراخ سول قانات قوشۇنغا ، جالالىدىن ئۆزى بولسا ئوتتۇرا قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىدۇ . ئىككى قوشۇن جەڭ قىلىپ موڭغۇل قوشۇنى مەغلۇپ بولىدۇ . ئەتىسى يەنە جەڭ قىلىدۇ ، موڭغۇل قوشۇنى يەنە مەغلۇپ بولىدۇ . موڭغۇل قوشۇنى چېكىنگەندە ، جالالىدىننىڭ قول ئاستىدىكىلەر نۇرغۇن ئولجا ئالىدۇ . ئە-مىن مەلىك بىلەن سەيپىدىن مەلىك بىر ئاتنى تالىشىپ زىتلىشىپ قالىدۇ ۋە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ . جالالىدىن ئۇلارنى توسۇۋالمايدۇ . (« تارىخى جا-ھان كۇشاي » ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 406 — 407 - بەت)

ۋارىئان قەلئەسى ئۇرۇشىدىن كېيىن چىڭگىزخان شىكى قۇتقۇ بىلەن قوشۇن باشلاپ جەنۇب تەرەپتىن كېلىدۇ . ئۇ ھازىرقى دورزاب ۋە جىرچىۋەن رايونىدىن ئۆتكەندە ، شۇ يەردىكى قەلئەدىكىلەر قارشىلىق كۆرسەتكەچكە ، سەپەر بىر ئاي كېچىكىدۇ . ئارقىدىن باميانغا كەلگەندە يەنە قارشىلىققا ئۇچرايدۇ . باميانغا قورشاپ ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشىدا چىڭگىزخاننىڭ ئەڭ ئامراق نەۋرىسى (يەنى چاغاتاينىڭ 2 - ئوغلى) مۇ-تۇگانخايا ئوقى تېگىپ ئۆلىدۇ . (« جامىئۇل تەۋارىخ » 2 - توم ، ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 137 - بەت) چىڭگىزخان ئىنتايىن قاتتىق ئازابلىنىپ بامياننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن بۇ شەھەردە قىرغىنچىلىق

قىلىدۇ . قىرغىنچىلىق تۈگىگەندە شىكى قۇتقۇنىڭ پەرۋاندا مەغلۇپ بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلايدۇ . لېكىن ئۇ ئۆزىنى تۇتۇۋالىدۇ ھەمدە شىكى قۇتقۇنى جازالمىدۇ ، بەلكى شۇئان بامياندىن پەرۋانغا قاراپ ئىلگىرلەيدۇ ، پەرۋاندا ئۇ يەر شەكلىنى تەكشۈرۈپ ھەر قايسى سەركەردىلەرنىڭ ئۇرۇشتا پايدىلىق يەرلەرنى ئىگىلىمگەنلىكىنى تەنقىدلەيدۇ . ئارقىدىن چىڭگىزخان غەزىۋىگە كېلىدۇ . بۇ يەردە ئۇ جالالىدىننىڭ ھىندى دەرىياسى بويىغا قېچىپ كەتكەنلىكىنى بىلىدۇ .

بۇ چاغدا جالالىدىن قول ئاستىدىكى سەركەردىلەرنىڭ ئىناقسىزلىقى ، بولۇپمۇ تەۋەلىكىدىكى گورلار بىلەن تۈركلەرنىڭ ئۆزئارا دۈشمەنلىشىپ خۇددى ئوت بىلەن سۇدەك چىقىشالمىدىغان دەرىجىگە يەتكەنلىكى تۈپەيلىدىن ، قوشۇندىكىلەرنىڭ جەڭ قىلىش ئىرادىسى قالمىغان ، جەڭ قىلىشقا ماجالى يوق ئىدى . جالالىدىن بۇ ئەھۋالنى ياخشى بىلىگەچكە ، چىڭگىزخاننىڭ ھۇجۇمغا تاقابىل تۇرۇشقا بولمايدۇ دەپ قاراپ قېچىشقا مەجبۇر بولدى . ئۇ جەنۇبقا — ھىندىستانغا بېرىپ قايتا كۈچ تەشكىللەپ ئاندىن قەد كۆتۈرمە كىچى بولدى . چىڭگىزخان ئارقىدىن قوغلاپ كېلىپ ، ھىندى دەرياسى بويىدىكى دىڭكىت (ھازىرقى قاراباغ ئەتراپى) دېگەن جايدا ئۇنىڭغا يېتىشىۋالىدۇ . گەرچە ئالدىدا دەريا ، ئارقىسىدا قوغلاپ كەلگەن ئەسكەرلەر بولسىمۇ جالالىدىن يەنىلا قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىدۇ . ئۇنىڭ ئوڭ قانات قوشۇنى بەربات بولۇپ ، قوماندانى ئەمىن مەلىك ئۆلىدۇ . سول قانات قوشۇندىكىلەرمۇ چېكىنىدۇ . جالالىدىننىڭ قوشۇنى ئاخىر تەلتۆكۈس مەغلۇپ بولىدۇ . بۇ 1221 - يىلى 11 - ئايلار ئىدى . جالالىدىن ئۈمىدسىزلىنىپ ، ئات بىلەن دەرياغا سەكرەپ دەريانىڭ جەنۇبىغا قاچىدۇ . چىڭگىزخان ئۇنى قوغلىمايدۇ . « چىڭگىزخان زەپەرنامىسى » ، ۋاڭ گوۋېي ئىزاھلىغان نۇسخا ، 77 - بەت)

بۇ چاغدا چىڭگىزخان بېنگال ، ئاسسام ۋە شىزاڭ ئارقىلىق موڭغۇلىستانغا قايتىشنى ئويلىغان بولسىمۇ ، يول ناچار بولغاچقا ئافغانىستانغا قايتىشقا مەجبۇر بولغان . يول بويىدا ئۇ ھەرقايسى قورغان -

شەھەرلەردىكى قارشىلىق قىلغۇچىلارنى داۋاملىق باستۇرىدۇ . 1222 - يىلى يازنى چىڭگىزخان پەرۋان ۋادىسىدا ئۆتكۈزىدۇ . « چىڭگىزخان زەپەرنا - مىسى » 78 - بەت)

4 - بۆلۈم يوللىغ چۇساي بىلەن راھىب چيۇچۇجى ئوتتۇرا ئاسىيادا

چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلغان مەزگىلدە شۇ چاغلاردىكى داڭلىق سىياسىئون يوللىغ چۇساي باشتىن - ئاياغ ئۇنىڭ قوشۇنى بىلەن بىرگە بولدى . ئۇ 1219 - يىلى چىڭگىزخان غەربكە يۈرۈش قىلىپ تا 1224 - يىلى غەلبە بىلەن شەرققە قايتىپ كەلگەنگە قەدەر ئوتتۇرا ئاسىيادا ئالتە يىلچە تۇردى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە چىڭگىزخان غەربكە يۈرۈش قىلىپ ئېرتىش دەرياسى بويىدا تۇرغان چاغدا (1219 - يىلى) ليۇ جۇڭلونى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىگە بېرىپ پىر كامىل راھىب چيۇچۇجىنى تەكلىپ قىلىپ كەلتۈرۈپ ئۇنىڭدىن « ئۆلمەسلىكنىڭ سىرى » نى سورايدۇ . چيۇچۇجى موڭغۇل لەشكەرلىرىنىڭ ھىمايىسىدە 1221 - يىلى قەمەرىيە 2 - ئاينىڭ 8 - كۈنى يولغا چىقىپ موڭغۇل يايلاقلىرى ، بەشبالىق ۋە ئىلى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىياغا ماڭىدۇ . ئۇ تالاس دەرياسىدىن ① ئۆتكەندىن كېيىن چىڭگىزخاننىڭ ھۇزۇرىدىن قايتقان شەرقىي تاڭغۇت ئەلچىسى ② بىلەن ئۇچرىشىدۇ . چيۇچۇجى سەپىرىنى داۋام قىلىپ قىش كۈنلىرى (قىشنىڭ ئىككىنچى ئېيىنىڭ 18 - كۈنى ، يەنى 12 - ئاينىڭ 3 - كۈنى) دە سەمەرقەنتكە يېتىپ بارىدۇ . چيۇچۇجى كېيىن سەمەرقەنتتە يوللىغ چۇساي بىلەن ئۇچرىشىدۇ . چىن يۈەننىڭ ئېيتىشىچە ، ئىككىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن « ئۇلار ھەر كۈنى ۋاقىتنى چىڭ تۇتۇپ ، نۇرغۇن نەزىم ، ئەسەر يازغان »

① شۇي شىڭ ، ۋاڭ گوۋېي ۋە سچۇلېر قاتارلىقلار ئىلى دەرياسى دەپ ، لېرىج بولسا چۇ دەرياسى دەپ ، براشىندېر تالاس دەرياسى دەپ قارايدۇ .

② تۇجى جىن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ئۇگۇسۇن جۇڭدۈەن دەپ ؛ ۋاڭ گوۋېي شەرقىي تاڭغۇت سۇلالىسى پۇشپەن ۋەننۇنىڭ ئەلچىسى دەپ قارايدۇ ، مەن ۋاڭ گوۋېيىنىڭ پىكىرىنى توغرا كۆردۈم .

يوللىغ چۇساينىڭ بۇ نەزمىلىرى ئۇنىڭ « راھىب ئۆلىما ، چۇساينىڭ ئەسەرلىرى توپلىمى » غا ، چيۇ چۇجىنىڭ ئەسەرلىرى بولسا « راھىب چيۇ چۇجىنىڭ غەربكە ساياھەت خاتىرىسى » گە كىرگۈزۈلگەن . يوللىغ چۇساي بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغاچقا ، ئۇ چيۇ چۇجىدىن ئىبارەت بۇ توپىن دىنىي ئۆلىماسىغا ناھايىتى ئۆچ بولۇپ ، نەزمىلىرىدە چيۇ چۇجىنىڭ نامىنى ئەسلا تىلغا ئالمايلا قالماستىن ، بەلكى كېيىن يازغان « غەربكە سەپەر خا . تىرىسى » دە ئۇنى قارىغان . لېكىن ھەر ئىككىسىلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھۋالىنى تەپسىلىي خاتىرىلەپ ، بىز ئۈچۈن قىممەتلىك ماتېرىيال قالدۇرۇپ كەتتى . بۇ چاغدا ، يەنى موڭغۇللارنىڭ ئىستېلاچىلىق ئۇرۇشىدىن كېيىن ماۋرا ئۇننەھەر رايونىنىڭ نوپۇسى كېمىيىپ كەتكەندى . خەلقنىڭ قارشىلىقى يەنىلا ھەممىلا جايدا مەۋجۇت ئىدى ، « راھىب چيۇ چۇجىنىڭ غەربكە ساياھەت خاتىرىسى » دە يېزىلىشىچە ، « يەرلىك قاراچىلار » دەريا كۆۋرۈكىنى بۇزۇۋەتكەچكە ، ئۇنىڭ سەپىرى توختاپ قالغان ، چىڭگىزخان ئافغانىستاندا تۇرۇۋاتقاچقا ، پەقەت كېلەر يىلى باھار كەلگەندىلا ئاندىن ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكىلى بولاتتى . چيۇ چۇجى ئائىلاج سەمەرقەنتتە قىشنى چىقارغان . « غەربكە ساياھەت خاتىرىسى » دە خاتىرىلىنىشىچە ، « بۇ شەھەر جىلغا ياقىسىغا جايلاشقان بولۇپ ، ياز - كۈز كۈنلىرى يامغۇر ئاز ياغدىكەن ، شەھەر ئاھالىلىرى ئىككى دەريانىڭ سۈيىنى شەھەرگە باشلاپ كەپتۇ ، ئېرىق - ئۈستەڭ سۈيى ھەممىلا كوچىلاردا بولغاچقا ، ھەممە ئائىلىلەر پايدىلىنىدىكەن . سۇلتان جەمەتى خانىۋەيران بولمىغان چاغدا ، شەھەر - نىڭ 100 مىڭدىن ئارتۇق مۇقىم تۇتۇنى بار ئىكەن . شەھەر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ تۆتتىن بىرى قاپتۇ . ئۇلارنىڭ كۆپى ئۆي - خۇرلار ئىكەن . ئېتىزلىق ، باغ - ۋارابلىرىنى ئۆزى باشقۇرالمىغاچقا ، خەنزۇلار بىلەن قىتانلارغا ، تاڭغىتلارغا تايىنىدىكەن . ئۇلارنىڭ ئەمەلدار - لىرى رەڭدار كۆزلۈكلەر ئىكەن . خەنزۇ ھۈنەرۋەنلەر شەھەر ئىچىدە ئارىلاش ئولتۇراقلاشقانىكەن . ئون نەچچە گەز ئېگىزلىكتىكى تۆپىلىككە سۇلتان جەمەتى يېڭى ئوردا - قەسىر ياساتقانىكەن . ئۇستاز (يوللىغ

ئاخەينى كۆرسىتىدۇ) دەسلەپتە شۇ يەردە تۇرۇپتۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاش-لىقى قىس بولغاچقا، ئوغرى - قاراقچىلار كۆپ ئىكەن. تاسادىپىي ئەھۋال يۈز بېرىشتىن ئەنسىرەپ دەريانىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلاشقان ئۇستازىم ئور-دىغا كۆچۈپ ماكانلىشىپتۇ. « يوللىغ چۇساينىڭ » غەربكە ساياھەت خاتىرىسى « دە يەنى سەمەرقەنت ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دېيىل-گەن: « سەمەرقەنتنى غەربلىكلەر مۇنبەت زېمىن دەيدۇ، ئۇ تۇپرىقىنىڭ مۇنبەتلىكلىكى بىلەن داڭلىق، غەربىي لياۋ سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ شەھەر ماۋرا ئۇنىيەھەر مەھكىمىسى دېيىلەتتى. سەمەرقەنت ناھايىتى باياشاد شەھەر... شەھەر ئەتراپىدا نەچچە ئون چاقىرىم كېلىدىغان باغ - ۋاران بار ئىكەن. ھەممە ئۇينىڭ بېشى بولۇپ، تولىمۇ چىرايلىق كۆرۈنىدىكەن، ھەممە يەردە ئېرىق، ئۆستەڭ، بۇلاق سۇلىرى بار ئىكەن، ئارچا، سۆ-گەت، شاپتۇل، نەشىپۇت قاتارلىق مېۋىسىز - مېۋىلىك دەرەخلەر قاتار كەتكەن بولۇپ، مەنزىرىسى گۈزەل ئىكەن ».

ئىككىنچى يىلى (رېنۇۋ يىلى، يەنى مىلادى 1222 - يىلى 3 - ئاي-نىڭ 15 - كۈنى) 4 - ئاينىڭ 26 - كۈنى چيۇچۇجى چىڭگىزخان بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن ئافغانىستانغا قاراپ يولغا چىقىپ كېش ئارقىلىق تۆمۈر قوۋۇقتىن ۋە ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، 4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى (5 - ئاينىڭ 16 - كۈنى) چىڭگىزخان ئىسسىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن بېرىۋالغان تاغ ئارىسىدىكى پەرۋان دېگەن جايغا يېتىپ باردى. چىڭگىزخان ئۇنى كۆرۈش بىلەنلا « يىراقتىن كەلگەن ئەۋلىيا، ماڭا ئۆلمەسلىكىنىڭ دورىسى بارمۇ؟ بۇنىڭغا قانچىلىك ھەق ئالسەن؟ » دېپ سورىدى. چيۇچۇجى « ئۇزۇن تۆمۈر كۆرەي دېسەڭ پاكىزلىق يولىنى تۇتقىن، ئەمما ئۆلمەسلىكىنىڭ دورىسى يوقتۇر » دېپ جاۋاب بەردى. چىڭگىزخان 4 - ئاينىڭ 14 - كۈنى (5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى) يەنە ئۇنىڭ بىلەن سۆزلەشمەكچى بولدى. بىراق، شۇ چاغدا تاغلىقلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، چىڭگىزخان ئۆزى بېرىپ ئۇلارنى باستۇرغاچقا، سۆزلىشىش ۋاقتىنى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگە ئۆزگەرتتى. ئارىلىقتا ۋاقىت خېلى ئۇزۇن بولغاچقا، چيۇچۇجى سەمەرقەنتكە قايتىپ كېتىشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن

چىڭگىزخان يەنئاگو باشچىلىقىدىكى مىڭدىن ئارتۇق لەشكەرنى ئۇنى باشقا يول بىلەن سەمەرقەنتكە ئاپىرىپ قويۇشقا ئەۋەتتى . ئۇ يازنى مۇشۇ شەھەردە ئۆتكۈزدى . ئۇ چاغلاردا ماۋرا ئۈننەھردىكى خەلق قوزغىلاڭلىرى ئۈزلۈكسىز يۈز بېرىپ تۇراتتى . ئېيتىشلارغا قارىغاندا « ئۇيغۇر شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى 2000 تۈتۈنلۈك ئاسىيلار كېچە - كېچىلەپ ئوت قويۇپ كىشىلەرنى ئەنسىزچىلىككە سېلىۋەتكەن » .

8 - ئاينىڭ 8 - كۈنى (9 - ئاينىڭ 14 - كۈنى) چيۇچۇجى يەنە چىڭگىزخاننىڭ ھۇزۇرىغا بېرىش ئۈچۈن كۈز پەسلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ بەلخەكە يېتىپ كېلىدۇ . ئاڭلاشلارغا قارىغاندا ، بۇ شەھەردە تېخى يېقىندىلا خەلق قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنىكەن . بۇ چاغدا چىڭگىزخان ھىندىقۇش تېغىدىن قوشۇنلىرىنى باشلاپ شىمالغا قايتىپ كەتكەنىدى . شۇڭا 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى (9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى) تىيەن جېنخەي بۇيرۇققا بىنائەن چىڭگىزخان قارارگاھىدىن ئۈچ كۈنلۈك يول كېلىدىغان ئامۇ دەرياسىغا بېرىپ راھىبىنى كۈتۈۋالىدۇ . ئۇ بۇ جايدا بىرنەچچە كۈنمۇ تۇرماي چىڭگىزخان بىلەن بىللە 8 - ئاينىڭ 17 - كۈنى (10 - ئاينىڭ 3 - كۈنى) شىمالغا قاراپ يولغا چىقىپ 9 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى (10 - ئاينىڭ باشلىرىدا) سەمەرقەنتكە يېتىپ كېلىدۇ .

يوللىغ چۇسايىنىڭ « غەربكە ساياھەت خاتىرىسى » دە يېزىلىشىچە ، ئۇلار سەمەرقەنتكە يېتىپ بارغاندىن كېيىن چىڭگىزخان زېنۇۋىيلى (1222 - يىلى) 10 - ئايدا چيۇچۇجىنى چاقىرتىپ ئۇنىڭدىن ئۆلمەسلىك نىسك يولىنى سورىغان . چۇساي ئۇنىڭغا « ئادەتتىكى جەمئىيەتتىكى گەپ - سۆز ۋە روھىي - كەيپىيات بۇنىڭغا سەۋەبكاردۇر » دەپ پەرۋاسىز جاۋاب بەرگەن .

11 - ئاينىڭ 26 - كۈنى (1222 - يىلى 12 - ئاينىڭ 29 - كۈنى) ئۇلار داۋاملىق شەرققە قايتىپ 11 - ئاينىڭ 26 - كۈنى (1223 - يىلى 1 - ئاينىڭ 28 - كۈنى) سىر دەرياسىدىن ئۆتتى . قەمەربە يىلى 1 - ئايدا (1223 - يىلى 2 - ئاينىڭ 2 - كۈنى) چيۇچۇجى يەنە يولغا چىقىپ 21 - كۈنى (2 - ئاينىڭ 22 - كۈنى) شەرقىي شىمالدا سايرامغىچە بولغان ئاردا

لىقى ئۈچ كۈنلۈك يول كېلىدىغان بىر دەريا ۋادىسىغا يېتىپ كەلدى . ئۇ يەردە سۇ ۋە ئوت - چۆپلەر مول بولۇپ ، ئات - كالىلارنى تېز تويغۇزغىلى بولاتتى . شۇڭا ، ئۇلار بۇ جايدا بىر قانچە كۈن تۇردى . 2 - ئاينىڭ 8 - كۈنى (3 - ئاينىڭ 10 - كۈنى) چىڭگىزخان چېدىردىن چىقىپ چىلچىق (تاشكەنت) دەرياسى بويىدىكى دالانىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى تاغ - باغرىغا ئوۋ ئوۋلىغىلى باردى . ئۇ بىر ئەر كەك تۈگۈزنى قوغلاپ كېتىۋاتقاندا ئاتتىن يىقىلىپ چۈشتى ، ياۋا توڭگۇز ئۇنى چىشلەپ ئۆلتۈرۈپ قويغىلى تاس قالدى . چيۇچۇجى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ چىڭگىزخانغا ئەمدى ئوۋغا چىقىماسلىق ھەققىدە نەسەھەت قىلدى . شۇنىڭدىن كېيىن ، ئۇ ئىككى ئايغىچە ئوۋغا چىقىمىدى .

3 - ئاينىڭ 10 - كۈنى (1223 - يىلى 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى) چيۇچۇجى چىڭگىزخان بىلەن خوشلىشىپ ئاۋۋال يولغا چىقىپ قايتىپ كەتتى .

ئۇنىڭدىن باشقا ، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە ، جىن سۇلالىسى ئوگۇنسۇن جۇڭدۇۋەنى 1220 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىياغا بېرىپ جەڭگە ئاتلىنىش ئالدىدا تۇرۇۋاتقان چىڭگىزخاندىن سۇلھ تەلەپ قىلىپ 1221 - يىلى قايتىپ كەلگەن (جىن سۇلالىسى تارىخى 353 - ، 2701 - بەتلەر) بۇ ئارىلىقتا چىڭگىزخان دەل ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شىمالىدا قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقان جاللىدىنغا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىۋاتاتتى . شۇڭا چىڭگىزخان ئۇنىڭ بىلەن تۆمۈر قوۋۇقتا ئۇچراشتى . (« يۈەن سۇلالىسى تارىخى » 21 - بەت) لىۋچى يازغان « يوشۇرۇن قايتىش تەزكىرىسى » ناملىق ئەسىرىدە ئۇگۇسۇن جۇڭدۇۋەننىڭ يول ئۈستىدە كۆرگەنلىرى خاتىرىلەنگەن قىسقىچە مەلۇمات ساقلىنىپ قالغان ، ئۇ مەلۇماتنىڭ ئاپتورى نامەلۇم ، ئۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە ، ئۇ ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ ھىرات شەھىرىگە بارغانىمىش ، ئۇنىڭدا ئەينى چاغدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى قاتارلىق ئەھۋاللار خاتىرىلەنگەن بولۇپ ، ئۇ قىزىقارلىق ھەم ئەھمىيەتلىك تارىخىي ماتېرىيالدۇر .

راھىب چىيۇچۇجى 1223 - يىلى قەمەرىيە 2 - ئاينىڭ 7 - كۈنى چىڭگىزخاندىن قايتىپ كېتىشىنى تەلەپ قىلغاندا ، خان ئۇنىڭ ئۈچ - تۆت كۈن ساقلاپ تۇرۇشىنى جۇجى قاتارلىقلار يېتىپ كېلىشى لازىملىقىنى ئېيتىدۇ . جۇۋەينىنىڭ ئېيتىشىچە ، بۇ چاغدا چىڭگىزخان سەمەرقەنتتىن جۇجىنى چاقىرىپ كېلىشكە ئەلچى ئەۋەتكەن ھەمدە قىپچاق دالاسىغا بېرىپ ياۋايى ھايۋانلاردىن (بولۇپمۇ ياۋا ئېشەكتىن) تۇتقاچ كېلىشىنى تاپسىلغان . چاغاتاي بىلەن ئوگداي قارا كۆلگە ئاققۇ ئوۋلاپ كۆڭۈل ئېچىشقا كەتكەنىدى . ئۇلار ھەر ھەپتىدە چىڭگىزخانغا نۇرغۇن ئاققۇ ئەكىلىپ بېرىتتى . ئاخىرقىش كېتىپ باھار كەلگەن ، گۈل - گىياھلار ئېچىلغان چاغدا چىڭگىزخان يەنە يولغا چىقىشىنى قارار قىلدى . ھەممەيلىن بىنا كەنتتە ئاتىسىنىڭ قېشىغا يىغىلىپ چوڭ كېڭەش ئۆتكۈزدى . كېڭەشتىن كېيىن ئۇلار ئاتلىنىپ قۇلانباش (ئالسى دەرياسى بىلەن تالاس دەرياسى ئوتتۇرىسىدا ، بۇ جاي چىمكەنتتىن جامبۇلغا بارىدىغان يول ئۈستىدە بولۇپ ھاۋاسى سالقىن) قا باردى . جىۋچۇجىمۇ بۇ جايدا ئۇلار بىلەن كۆرۈشتى . ئۇ كۆپلىگەن مال - دۇنيا بىلەن مىڭ تۇياق بوز ئات ، يەنە ئاتىسىنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن قىپچاق يايلىقىدىن بىر توپ ياۋا ئېشەكمۇ تۇتۇپ كەلگەنىدى . ئۇلار بۇنىڭدىن قورشاپ ئوۋ ئوۋلاشتا پاي دىلىناتتى . ئەلۋەتتە ، شۇنداق قىلىپ ئۇلار 1223 - يىلىنىڭ باھار ۋە ياز پەسلىنى قۇلانباشتا ئۆتكۈزدى ① كېيىن چىڭگىزخان شەرققە قايتتى . 1224 - يىلى ئېرتىش دەرياسى بويىغا كېلىپ يازنى ئۆتكۈزۈپ ، 1225 - يىلى موڭغۇلىستانغا قايتىپ كەلدى .

موڭغۇللارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان ئىستېلاسى مانا شۇنداق ئا-
ياغلاشتى . تارىخىي كىتابلاردا چىڭگىزخان غەربىي يۇرتنى تىنچىتىپ ،

① بۇ « تارىخى جاھان كۇشاي » ئىنگىلىزچە تەرجىمىسى . 139 - 140 - بەتلەردىن ئېلىندى . راشىدىننىڭ « جامسۇل تەۋارىخ » تىكى « جۇجى خان خاتىرىسى » دىكى بايان بۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ « جامسۇل تەۋارىخ » تا جۇجى نەسەبتەكە ئاساسەن پادىشاھ بىلەن كۆرۈشكىلى كەلمەستىن ، بەلكى چىڭگىزخان ئۇنى غەزەپ بىلەن چاقىرتقان ، جۇجى سەپەر ئۈستىدە قازا تاپقان » دېيىلگەن . دوسان ، گروسستارمۇ شۇنداق دەپ قارايدۇ .

دارۇغاچ قويۇپ ھەر قايسى شەھەرلەرنى ئۆز ئىلىكىگە ئالدى » دەپ خاتىرىلەنگەن . ① دېمەك ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا موڭغۇللار ئىگىلىك ھوقۇقى تىكلدى . بارتولد « چىڭگىزخان غەربىي يۇرتنى ئۆزىگە شەكسىز بويسۇندۇرۇشتىن ئىلگىرى ئۇ يەردىن كەتتى ، ئەمما 1223 - يىلىدىن كېيىن موڭغۇللارنىڭ ماۋزا ئۈننەھەر بىلەن خارەزىمدىكى ئىگىلىك ھوقۇقىغا ھېچكىم باشقىچە پىكىردە بولمىدى ، ئىبىن ئەل ئاشىر بىلەن جۇۋەينى ئىككىيلەن مۇنداق بىر ئىشنى ، يەنى موڭغۇللار ئىگىلىك ھوقۇقى تىكلەنگەنلىكتىن ماۋزا ئۈننەھەر رايونىدىكى شەھەرلەر خۇراسان ۋە ئىراقتىكى شەھەرلەرگە قارىغاندا ناھايىتى تېزلىك بىلەن ۋەيرانچىلىقتىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەنلىكىنى دەلىللەپ بەردى » ② .

1227 - يىلى چىڭگىزخان تاڭغۇتلارغا ھۇجۇم قىلغاندا ئالەمدىن ئۆتتى . موڭغۇللارنىڭ سىرتقا قارىتا ئىستېلاچىلىق ئۇرۇشى تېخى ئا-ياغلاشمىدى . ئۇنىڭ ۋارىسلىرى (ئەۋلادلىرى) خاننىڭ ئىشلىرىنى يەنە داۋاملاشتۇردى .

5- بۆلۈم چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرىغا سۇيۇرغاللىق زېمىن بۆلۈپ بېرىشى

چىڭگىزخان قازا قىلىشتىن بۇرۇن ئۆزى بويسۇندۇرغان جايلارنى ئوغۇللىرى ۋە تۇغقانلىرىغا بۆلۈپ بەرگەندى . ئۇ كۆچمەن چارۋىچى مىللەتنىڭ سەركەردىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن تارىختا ئۆتكەن كۆچمەن چارۋىچى مىللەت سەركەردىلىرىگە ئوخشاشلا ئۆز ئېلىنى پۈتۈن ئۇرۇقداشلىرىنىڭ ئورتاق مۈلكى دەپ قارايتتى . ئۇ قەبىلە ياكى يايلاقلىرىنى ئوغۇللىرى ياكى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا بۆلۈپ بېرىپ ئۇلاردىن باج - سېلىق يىغدى . خاندانلىقنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى ئۇرۇقداشلىرىنىڭ ئاقساقاللىرىنى چاقىرىپ كېڭەش ئارقىلىق بېكىتتى . كۆچمەن چارۋى-

① « چىڭگىزخان زەپەرنامىسى » 78 - بەت .

② « موڭغۇللار ئىستېلاسىدىن بۇرۇنقى تۈركىستان » ئىنگىلىزچە ، 456 -

چىلارنىڭ ئادىتى بويىچە ئوغۇل ياش قۇرامغا يەتكەن ۋە ئۆيلەنگەندىن كېيىن ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىدىن ئايرىلىپ ئۆز ئالدىغا ئۆي تۇتىدۇ . ئۇلارنىڭ ئۆيىدىن ئايرىلىپ چىقىشى ئادەتتە يېشىنىڭ چوڭ - كىچىكلىك تەرتىپى بويىچە بولۇپ ، چوڭ ئوغۇل ئاۋۋال ئۆي ئايرىپ چىقىدۇ . كەنجى ئوغۇل بولسا ئاتا - ئانىسىنىڭ يېنىدا قالىدۇ . راشىدىن مۇنداق دەيدۇ : قەدىمدىن بۇيان موڭغۇللارنىڭ قائىدە - يوسۇن ، ئۆرپ - ئادىتىدە ئاتىنىڭ تۇرار جايى كەنجى ئوغۇلنىڭ ۋارىسلىق قىلىپ باشقۇرۇشىغا قالىدۇ ① شۇڭا چىڭگىزخاننىڭ چوڭ ئوغلى جۇجى ئەڭ بۇرۇن بۆلۈنۈپ چىقىپ كەتكەندى .

مىلادى 1218 - يىلى چىڭگىزخان جۇجىنى ئىبىر - شىبىرنى بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتكەندە ، جۇجى شىبىرنىڭ جەنۇبىدىكى « ئورمانلىق تىكى ئەللەر » نىڭ ھۆكۈمرانى بولغانىدى . چىڭگىزخان بۇ يەردىكى قەبىلىلەرنى ئۇنىڭغا بۆلۈپ بەردى . ئېنىقكى ، بۇنىڭ بىلەن يەنسەي دەرىياسى ۋادىسى بىلەن ئوب دەرياسىنىڭ ۋادىسىمۇ جۇجى ئۇلۇسىنىڭ زېمىنىغا تەۋە بولغانىدى . « ئورمانلىقتىكى ئەللەر » نىڭ ھەممىسى سېلىنكا دەرياسى بىلەن يەنسەي دەرياسىنىڭ ئوتتۇرىسى ھەمدە يەنسەي دەرياسى ئويمانلىقىغا جايلاشقاندى . ئىبىر - شىبىر ئوب دەرياسى بىلەن بىر ئالغا جايلاشقاندى . جۇۋەينىنىڭ دېيىشىچە ، جۇجىغا بۆلۈپ بېرىلگەن يەرلەر قايالىق بىلەن خارەزىم رايونىدىن شاكشىن (ۋولگا دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا) بىلەن بۇلغارنىڭ ئەڭ چىتىگىچە بولۇپ ، ھەتتا تاتارلارنىڭ زېمىنىغىچە باراتتى . ② ئۇنىڭ ئوردىسى ئېرتىش دەرياسى بويىدا ئىدى . چىڭگىزخان جۇجىغا شىمالدىكى بارلىق قەبىلىلەرنى يەنى بۇلغار ، باشقىرت ، ئۇرۇس ۋە چىركەسلەرنى ھەمدە قىپچاق يايلىقىنى بويسۇندۇرۇشنى بۇيرۇيدۇ . جۇجى بۇ ۋەزىپىنى ئورۇندىيالماي چىڭگىزخاننىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ قويدۇ . (جامىئۇل تەۋارىخ » 2 - جىلد ، ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 118 - بەت) يەنە ئاڭلىشىمىزچە ، خارە-

① « جامىئۇل تەۋارىخ » 2 - جىلد . ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا 1 - بەت .

② « تارىخى جاھان كۇشاي » ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 42 - بەت .

زىمگە قورشاپ ھۇجۇم قىلغان چاغدا جۇجى چاغاتاي بىلەن كېلىشەلمەي كەتتى، بۇ شەھەرنى ئۆزىنىڭ سۇيۇرغاللىق يېرى قىلىۋېلىپ ۋەيران قىلىشنى خالىمىغان. جۇسجانى جۇجى قىپچاق يايلىقىنى ياقىتۇرۇپ قالغانلىقتىن ئۇ شەھەرنى ۋەيران قىلىشنى خالىمىغان. بۇنىڭ بىلەن، چىڭگىزخان ئۇنىڭدىن ئاغرىنغان، دەيدۇ. يۇقىرىقى ھەر تەرەپلىمە ئەھۋاللار ۋە يېقىنقى زامان كىشىلىرىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، جۇجى ئۇلۇسنىڭ ئاساسلىق زېمىنى قىپچاق دالاسى، جەنۇبتا سىردەر-ياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى بىلەن خارەزمنى ئۆز ئىچىگە ئالسا، شەرقتە ئېرتىش دەرياسىغىچە دەپ مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ. جۇجى چىڭگىزخاندىن ئالتە ئاي ئىلگىرى ئالەمدىن ئۆتكەچكە، شۇ چاغلاردا ئورالنىڭ غەربىدىن جەنۇبىي روسسىيىگىچە شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپانىڭ كۆپ قىسىم يەرلىرى تېخى بويسۇندۇرۇلمىغانىدى، شۇڭا ئۇ جايلار پەقەت « تاتار ئاتىلىرىنىڭ تۇپىقى يەتكەن جاي » دېگەن سۆز بىلەن ئاتالغان جۇجىغا بۆلۈپ بېرىلگەن. (گىرىكوۋ بىلەن ياكوبوۋسكى بىرلىكتە يازغان « ئالدىنقى ئوردادا خانلىقى ۋە ئۇنىڭ يوقىلىشى » ، رۇسچە 5 - بەت) ئاتلارنىڭ تۇپىقى نەلەرگە يېتىپ باردى ۋە يەنە نەلەرگە يېتىپ باردى دېگەن مەسىلىگە چىڭگىزخاننىڭ ئۆزىمۇ بىر نەرسە دېيەلمەسلىكى مۇمكىن .

چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا بۆلۈپ بېرىلگەن يەرلەر جۇۋەينىنىڭ دېيىشىچە ، « ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنىدىن سەمەرقەنت ۋە بۇخاراغىچە بولۇپ ، ئۇ ئۆزى ئالمايلىقنىڭ يېنىدىكى قۇباس (قاپاس قاپالىقنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى ئالتاۋغا يېقىن) تا تۇرغان . قارىغاندا ، ئۇ ئاساسەن ئىلگىرىكى قارا قىتانلارنىڭ يېرى بولسا كېرەك . راشىدىننىڭ ئېيتىشىچە ، چىڭگىزخان چاغاتايغا بۆلۈپ بەرگەن قەبىلىلەر ئاساسەن بارلاس ، جالايىر ، ئارۇلات ۋە سۇلدۇس قەبىلىلىرى ئىدى . IV X ئەسىردە ئۆتكەن موغۇل مۇئەللىپى مېرزا ھەيدەر يازغان « تارىخىي رەشىدى » ناملىق ئەسىرىدە يەنە بۇنىڭ ئىچىدە دوغلات قەبىلىسىنىڭمۇ بارلىقى خاتىرىلەنگەن . چاغاتاينىڭ ئىلكىدىكى يەر ئايماقلىرىنىڭ ماكانى ئالتاي

تېخىدىن ئامۇ دەرياسىنىڭ بويىغىچە ئىدى. (« جامئول تەۋارىخ » 2 - جىلد ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 145 - بەت) يېقىنقى زامان كىشىلىرى كېيىنكى تارىخىي ۋەقەلەرگە ئاساسلىنىپ ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى كۆپلىگەن يەرلەر ، يەنى بەدەخشان ، بەلىخ ، غەزنىۋىنى قاتارلىق جايلارمۇ چاغاتايغا تەۋە ئىدى دەپ قارايدۇ . (سكىلان بىلەن روس بىرلىكتە تۈز - گەن « ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەركىزى » 160 - بەت) لېكىن بۇخارا - سەمەرقەنتتىن ئىبارەت بۇ ئىككى چوڭ شەھەر يەنجىڭغا ئوخشاشلا ئەزەلدىن موڭغۇل خانلىقىنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىدا ئىدى . (گروسست « يايلاق ئىمپېرىيىسى » ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 255 - بەت) بەزى مۇئەللىپلەر چاغاتاينىڭ زېمىنى ھازىرقى شىنجاڭ ، پەرغانە ۋە بەدەخشاننىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن سىرت ، يەنە جەنۇبتا قۇندۇز ۋە بەلىخنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى ، دەسلەپتە يەنە تېخى خۇراساننى ، غەربىي جەنۇبتا ھىرات بىلەن غەزنىۋى ، جەنۇبتا يەنە موكرانغىچە بولغان جايلار ئىدى دەپ قارايدۇ . دېمەك ، موڭغۇللار غەربكە يۈرۈش قىلىپ ئىگىلىگەن خارەزىمدىن باشقا يەرلەرنىڭ ھەممىسى چاغاتايغا تەۋە بولغان . شۇڭا چاغاتاينىڭ زېمىنى چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرىنىڭ زېمىنى ئىچىدە خېلى كەڭ ئىدى . ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىدىكى مىللەتلەر ۋە قەبىلىلەر كۆپ ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى خىلمۇ خىل ئىدى . (ئېلئارس « تارىخىي رەسىمى » ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، مۇقەددىمە 30 - بەت) مەزكۇر كىتابتا بايان قىلىنغىنى ئاساسەن چاغاتاينىڭ ئىلكىدىكى يەرلەردۇر .

چىڭگىزخاننىڭ تۇنجى ئوغلى ئوگداينىڭ قارارگاھى ئاتىسى ھايات ۋاقتىدا تۇرغان ئېمىل بىلەن خۇبودا ئىدى . ئۇ ئۇلۇغ خاقاننىڭ ئورنىغا چىققاندىن كېيىن قارا قۇرۇمغا كۆچۈپ باردى . ئوگداي خان ئا - ساسەن تارباغاتاي رايونى ، ئالتايدىكى ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ۋە ئۇلۇنگۇر دەريا ساھىللىرىنى ئۆز ئىلكىگە ئالدى . ئاڭلاشلارغا قارىغاندا ، ئوگداي خانمۇ ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا دەپنە قىلىنغانىمىش . ئۇنىڭ شىمالدا جۇجى ئۇلۇسىغا ، غەربتە چاغاتاي ئۇلۇسىغا تۇتىشىپ تۇرىدىغان بۇ زېمىن كېيىنچە ئاشۇ ئىككى نەسەبتىكى

شاھزادىلەر تالىشىدىغان سورۇن بولۇپ قالدى .

چىڭگىز خاننىڭ كەنجى ئوغلى تۆلۈ ئۆز ئىلكىدىكى يەرلەرنىڭ مىراسخورى بولۇپ ، ئۇ ، تۇلا دەرياسى ، ئونان دەرياسى بىلەن قۇرۇلۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ئارىلىقىدىكى يەرلەرگە ئىگىدارچىلىق قىلدى . چىڭگىز خان ئوگداينى ئۆزىنىڭ ۋارىسى قىلىپ بېكىتكەندە « ئەلنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش تولىمۇ مۇشكۈل ، شۇڭا ئوگداي باشقۇرسۇن ، پە-قەت مېنىڭ قارار گاهىم ، بايلىقىم ، مال - مۈلكىم ۋە لەشكەرلىرىمىلا تۆلۈ باشقۇرسۇن » ① دېگەنىدى . شۇنىڭدىن كېيىنكى ئەمەلىيەتتىن قارىغاندىمۇ يەنە دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى جايلار يەنىلا تۆلۈنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ مەسىلەن ، ئەلى بۇقىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولغان .

چىڭگىز خاننىڭ ئوغۇللىرىغا ئاتاقنا زېمىن بۆلۈپ بېرىلگەن بولسىمۇ ، ئەمما ئەمەلىيەتتە بۆلۈپ بېرىلگەن بۇ يەرلەر يەنىلا ئۇلۇغ خاقان تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن ھۆكۈمرانلارنىڭ قارىمىقىدا ئىدى . ئۇلار پەقەت مەلۇم مىقداردىكى باجغىلا ئىگە بولالايتتى . مەسىلەن ، چاغاتاي خان ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى پەقەت ئىلى دەرياسى بويىدىكى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا تۇراتتى . ماۋرا ئۇننەھر بولسا موڭغۇل ئوردىسىغا تەۋە بولۇپ ، ئۇلۇغ خاقان شۇ يەرنىڭ باج - سېلىقلىرىدىن قىلغان كىرىمنىڭ بىر قىسمىنى ئۇنىڭغا بۆلۈپ بېرەتتى (« ئالتۇن ئوردا خانلىقى ۋە ئۇنىڭ يوقىلىشى » رۇسچە ، 53 - بەت) .

« يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەخپىي تارىخى » دا : « ئالىيلىرى مۇسۇلمان شەھەرلىرىنى ئالدى . ھەربىي كەنتلەرنى قوغداشقا ئادەم قويدى . قۇرۇمىش فامىلىلىك ، يالۋاچ ئىسىملىك ئاتا - بالا ئىككىيلەن ئور-گەنچ (يەنى خارەزىمنىڭ مەركىزى) تىن پادىشاھ بىلەن كۆرۈشكىلى كەلدى . ئۇلار شەھەر ئەھۋالىنى ياخشى بىلگەچكە ، ئوغلى مەسئۇد بىلەن باسقاق بەگ بۇخارا قاتارلىق شەھەرلەرنى باشقۇرۇشقا بۇيرۇلدى . يالۋاچ بېيىڭنى باشقۇرۇشقا بۇيرۇلدى » ② دېيىلگەن . بۇ موڭغۇل ئوردىسىنىڭ

① « جامىئول تەۋارىخ » ئىنگىلىزچە تەرجىمىسى ، 18 - بەت .

② « يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەخپىي تارىخى » داۋامى ، 1 - جىلد .

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى شەھەرلەرگە ئەمەلدار (دارۇغاچ) يەنى ئاغلاقچى (باشبۇ) ئەۋەتكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇ ئىككىيلەن جۇۋەينىنىڭ ئەسىرىدەمۇ تىلغا ئېلىنغان. («تارىخى جاھان كۇشاي» ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا، 9 - بەت) شۇڭا ۋىلادىمىرسوۋ «موڭغۇل خانلىرى قارىمىقىدىكى مەدەنىيەتلىك رايونلار ۋە ئۇلارنىڭ ئاھالىلىرى ئەڭ دەسلەپتە ئۇلۇغ خاقانغا يەنى پادىشاھقا تەۋە ئىدى. ئۇلۇغ خاقان دارۇ-غاچنى بۇ رايونلارغا كېلىپ مەمۇرىي جەھەتتىن باشقۇرۇشقا تەيىنلىدى. خانلار بولسا بۇ جايلارنىڭ بېجىنىڭ بىر قىسمىنىلا ئالاتتى. ئۇلار بىۋاسىتە باج يىغىش ھوقۇقىغا ئىگە ئەمەس ئىدى» دەيدۇ. بارتولد «تۈركىستان تارىخى» دېگەن كىتابىدىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى موڭغۇل خانلار ئۇزۇندىن بۇيان كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدا ياشاپ كەلگەچكە، دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىشلىرىنى قىلىمىغان، شۇڭا ئۇلاردا ھېچقانداق مەمۇرىي تۈزۈمۈمۇ يوق ئىدى. ھەمدە ئالتۇن ئوزدا خانلىقى بىلەن ئىلىكخانلار خانلىقىدەك پۇل قۇيىدۇرمىغان، پەقەت يەرلىك ھۆكۈمران (MaliKs) مالىكىنىڭلا قۇيىدۇرغان پۇلى بار ئىدى» دەپ يازغان. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشىغا بولىدۇكى، موڭغۇل ئىمپېرىيىسى بىرلىككە كەلگەن دەۋردە غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى خانلىقلار ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل ئەمەس ئىدى.

ئون بەشىنچى باب

چاغاتاي خاندانلىقى بىلەن موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا

موڭغۇل ئىمپېرىيىسى بىرلىككە كەلگەن ۋە گۈللەنگەن دەۋردە غەربىي يۇرتنى مۇستەقىل خاندانلىق دېگىلى بولمايتتى. چاغاتاي، بانۇخانغا ئوخشاش بۇنداق خانلار گەرچە كەڭ زېمىنغا ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ئۇ يەرلەر ئاتاقتا يەنىلا بىۋاسىتە موڭغۇل ئوردىسىغا تەۋە بولدى. خاندانلىقلارنىڭ تىكلنىشى، كۈچىيىشى ۋە يوقىلىشى جەريانىنىڭ ھەممىسى موڭغۇل ئوردىسىدىكى تارىخىي ۋەقەلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا بۇ يەردە چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ تارىخىنى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دەۋرلەرگە بۆلۈنۈشى بويىچە بايان قىلمىساق بولمايدۇ.

1- بۆلۈم ئوگدايخان دەۋرى

چىڭگىزخان 1227 - يىلى ليۇپەنشەن تېغىدا قازا قىلىپ، قۇرۇلۇن دەرياسى بويىغا ئېلىپ بېرىلىپ دەپنە قىلىندى. شۇنىڭدىن كېيىنكى تەخمىنەن ئىككى يىلچە ۋاقىتتا ئۇنىڭ ئورنىغا خاقان تۇرغۇزۇلماي، تۆلۈ دۆلەتنى باشقۇرۇپ تۇردى. موڭغۇل ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى بىر مەزگىل پادىشاھسىز قېلىپ دۆلەت قالايمىقانلىشىپ خاقاننىڭ ۋارىسىنى بېكىتىش مەسىلىسىنى جىددىي ھەل قىلىش لازىم بولۇپ قالدى. ئۇلار ھەر تەرەپكە بېرىپ قۇرۇلتاي چاقىرىش مەسىلىسىنى كېڭىشىش ئۈچۈن ۋەكىللەرنى ئەۋەتتى. تۆلۈ يەنە ئۆزى ئوگداي بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن قۇرۇبان چۆبىجى دېگەن جايغا باردى. («بۈيۈك سۇلالىسى تارىخى» 2 - جىلد) قارا قىش كېتىپ، يەر - زېمىن ئىللىشقا باشلىغاندا ھەرقايسى سەپلەردىكى خانلار ۋە نوپونلار ئۆزلىرىنىڭ سۈيۈرغاللىق يەرلىرىدىن موڭغۇل ئوردىسىغا

قاراپ يول ئالدى . 1229 - يىلى كۈزدە قۇرۇلۇن دەرياسى بويىدىكى چۇدد - يالان دېگەن يەرگە بارلىق خان - ئەمەلدارلار يىغىلىپ چوڭ قۇرۇلتاي ئاچتى . ① بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايغا قىپچاق يايلىقىدىن جۇجىنىڭ ئوغۇللىرىدىن : ئوردا ، باتۇ ، شەيبان ، تاڭقۇدىيا ، بېركىي ، بېرگىچار تۇقاتېمۇر ؛ قايلىقتىن چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ بالا - چاقىلىرى ؛ خۇبودىن ئوگدايخان ۋە بالا - چاقىلىرى ۋە شەرق تەرەپتىن ئوتتۇرىغا قاتارلىقلار قاتناشتى (« جاممۇل تەۋارىخ » 2 - جىلد . ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 30 - بەت) . قۇرۇلتايغا قاتناشقانلار بىر يەرگە يىغىلىپ ئۈچ كېچە - كۈندۈز بەزمە قىلىشىپ ، ئاندىن چىڭگىزخاننىڭ ۋەسىيىتى بويىچە ئوگداينى ئۇلۇغ خاقانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزدى . ئوگداينىڭ ئاكىسى چاغاتايخانمۇ ئۇنىڭ دادىسىنىڭ ۋارىسى بولۇشىنى قوللىدى ھەمدە ئۆزىمۇ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىشقا رازى بولدى .

ئوگداي ئۇلۇغ خاقان بولغاندىن كېيىن قوللانغان بارلىق مەمۇرىي باشقۇرۇش تۈزۈملىرىنى چاغاتاينىڭ سۇيۇرغاللىق يېرىدىمۇ يولغا قويدى . شۇنىڭ بىلەن ، ئۇ جايلاردا بىرلا ۋاقىتتا ئىككى خىل باشقۇرۇش تۈزۈمى يەنى چاغاتاي خاننىڭ باشقۇرۇش تۈزۈمى بىلەن موڭغۇل ئوردىسىنىڭ باشقۇرۇش تۈزۈمى يۈرگۈزۈلدى . بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت مەۋجۇت ئىدى .

ئوگدايخان چىڭگىزخان ھايات ۋاقتىدىكى مۇلازىم يوللىغ چۇسايغا يەنىلا ئىشەنچ قىلىپ ئۇنى ھۆددەيچى قىلىپ تەيىنلىدى . بىراق موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ بىتىكچىسى (كاتىپى) بولغان يوللىغ چۇسايىنىڭ ئورنى خەنزۇ سۇلالىسىنىڭ باش ۋەزىرى بىلەن يەنىلا پەرقلق ئىدى . دۆلەتنىڭ ھەقىقىي ھوقۇقى يەنىلا چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ قولىدا ئىدى .

ئوگدايخان دەۋردە موڭغۇل ئىمپېرىيىسى يەنىلا خان جەمەتى ئور - تاق ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرىدىغان پىرىنسىپى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى . مەيلى ئىچكى سىياسىي ئىشلاردا بولسۇن ياكى سىرت بىلەن جەڭ قىلىشى ئىشلىرى جەھەتتە بولسۇن شۇنداق ئىدى . مانا شۇنداق پىرىنسىپ داۋاملاشتۇرۇلۇپ كېلىنگەچكە ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى

① « يۈەن سۇلالىسى تارىخى » 2 - جىلد .

خېلىلا بىرلىككە كېلىپ ، ئوردا چىقارغان ئەمىر - پەرمانلار ھەرقايسى ئۇ-
لۇسلاردا ئەمەللىشىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەندى .

ئىچكى سىياسىي ئىشلار جەھەتتە جۇڭگونىڭ فېئودال پادىشاھلىق
سۇلالىلىرىگە تەقلىد قىلىش باشلانغان بولۇپ ، ساپ دىل ، ئاددىي - ساددا
كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ ئاسارىتىدە ياشايتتى .
« ھەممەيلىن خان جەمەتىگە ھۆرمەت بىلدۈرۈپ تەزىم قىلاتتى »
مەسىلەن ، چاغاتاي خانمۇ ئىنىسى ئوگدايخانغا تەزىم قىلاتتى . موڭغۇللار
چىقارغان ياساق (ئەمىر - پەرمان) لارغا خەلق بويسۇناتتى . باج - سېلىق
تۈرلىرىمۇ بېكىتىلگەن بولۇپ ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى موڭغۇللار ھەر
يۈز تۇياق ئاتتىن بىر تۇياق بايتالنى ، ھەر يۈز تۇياق كالىدىن بىر تۇياق
سىيىرنى ، ھەر يۈز تۇياق قويدىن بىر تۇياق ساغلىقنى تاپشۇراتتى . دېھقان
چىلىق رايونلىرىدا خېبىدىكى خەنزۇ ئاھالىلەردىن نوپۇس بويىچە
ھېسابلاپ باج يىغىلاتتى . باج يىغىشقا يوللۇغ چۇساي مەسئۇل ئىدى . غەر-
بىي يۇرتلىقلاردىن ئەمگەك كۈچىگە قاراپ ھېسابلاپ باج يىغىلاتتى .
بۇنىڭغا مەھمۇد خارەزىم مەسئۇل ئىدى » ① . بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان
مەھمۇد خارەزىم - خارەزىملىك مەھمۇد يالۋاچ بولۇپ موڭغۇل ئوردىسىدىن
ماۋرا ئۇننەر رايونىنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتىلگەن ، بىراق ئۇ يەردىكى چاغاتاي
خانغا ئىتائەت قىلمىغان . ئۇ يەردە يۇقىرىقى بەلگىلىمىلەر بويىچە ئەمگەك
كۈچىگە قاراپ باج يىغىشنى يولغا قويۇپ ، يىغىلغان باج بىۋاسىتە موڭغۇل
ئوردىسىغا تاپشۇرۇلاتتى . چاغاتاي خان ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى
چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئولتۇراقلاشقانچا ، موڭغۇل ئوردىسىدىن بۆلۈپ
بېرىلگەن بىر قىسىم باجنىلا ئالاتتى .

ئۇرۇش ، قاتناش ، ھەربىي ئاخباراتلارنى يەتكۈزۈش قاتارلىقلارنىڭ
ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن ھەر قايسى جايلارغا ئۆتەڭلەر ياسالدى . ئوگداي
تەختكە چىقىپ دەسلىپىدىلا ئانجۇرغا « دۇنخۇاڭدىن قاش قوۋۇققىچە
بولغان ئارىلىقتا ئۆتەڭ تەسىن قىلىپ غەربىي يۇرت بىلەن تۇتاشتۇرۇش

① « يۈەن سۇلالىسى تارىخى » 2 - جىلد ، « چىڭگىز خاننىڭ زەپەرنامىسى » دىمۇ
ئوخشاش .

نى « بۇيرۇغان ① ھەمدە چاغاتاي خان بىلەن باتۇخاننىڭ يېنىغا بېرىپ ئۇلارنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىپ ئۆتەڭلەرنى ھازىرقى شىنجاڭ ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا كۆپلەپ بىنا قىلدۇرغان ھەمدە قىپچاق بىلەن تۇتاشتۇرۇپ خانىباللىقتىن قارا قۇرۇمغىچە ، قارا قۇرۇم ئارقىلىق چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ زېمىنىدىن باتۇخان ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان قىپچاق يايلىقىغىچە بولغان ھەممىلا جايغا ئۆتەڭ ياستىپ يوللارنى زاۋانلاشتۇرغان . شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە ھەرقايسى جايلارغا قورۇللار ياسىلىپ كەمبەغەللەرگە ياردەم بېرىلگەن (بۇ كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ ئەنئەنىسى ئىدى) . يايلاقتىكى سۇسىز قۇرغاق جايلارغا قۇدۇق كۆلىنىپ چارۋىچىلار بۇ يەرلەردە مال باقالايدىغان ، ئولتۇراقلىشالايدىغان بولغان («يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەخپىي تارىخى داۋامى » 2 - جىلد) . موڭغۇل خانلار ، خانىشلار مەلىكىلەرگە يەنە نورمىلىق يەر بەلگىلەپ بېرىلگەن ، يەنە يوللىغ چۇباينىڭ تەكلىپى بويىچە ھەرقايسىسىغا دارۇغاچ بېكىتىپ بېرىپ لىپ ئوردا ئەمەلدارلىرىدىن يەر بېجى يىغىش ، يارلىق چۈشۈرۈلمىسە ھەربىي ئالۋان سالماسلىق ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈرگەن (« يۈەن سۇلالىسى تارىخى » 2 - جىلد) . ئەينى چاغلاردا چاغاتاينىڭ ئىلكىدىكى زېمىنىدا بۇ بەلگىلىمە چەكلىمىسىگە ئۇچرايتتى ، ئەلۋەتتە . بۇمۇ ئوگدايخان دەۋرىدە بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيەتنىڭ ساقلاپ قېلىنغانلىقىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسپاتلاپ بېرىدۇ .

تاشقى جەھەتتە ئوگدايخان چىڭگىزخان ئورۇنداپ بولالمىغان ئىستېلاچىلىق ھەرىكىتىنى ئۈزلۈكسىز ئېلىپ باردى . بۇ ئىستېلاچىلىق ئۇ-رۇشلىرى ئاساسەن جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدا (جىن سۇلالىسى) ، غەربىي ئاسىيا ۋە شەرقىي ياۋروپادا ئېلىپ بېرىلدى . ئۇزۇن سەپەرگە ئاتلانغان ھەرقايسى پۈتۈنلۈك قوشۇننىڭ تەشكىللىنىشىمۇ بۇ ھەرىكەتنى پۈتكۈل موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدىكى ھەرقايسى ئۇلۇسلار بىرلىكتە ئېلىپ بارغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ .

جىن سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلىش جېڭىگە ئوگدايخان ئۆزى

① « يۈەن سۇلالىسى تارىخى » ئانجۇر ھەققىدە تەزكىرە .

قوماندانلىق قىلدى . بۇ ۋەقەنىڭ كىتابىمىز بىلەن مۇناسىۋىتى يوق دېيەرلىك بولغاچقا بۇ ھەقتە توختالمايمىز .

پېرسىيە ، غەربىي ئاسىياغا ھۇجۇم قىلىشنىڭ مەقسىتى ئالدى بىلەن قېچىپ كەتكەن جالالىدىننى يوقىتىش ئىدى . يۇقىرىدا چىڭگىز خاننىڭ غەربكە يۈرۈش قىلغانلىقىنى بايان قىلغاندا جالالىدىننىڭ موڭغۇل لەشكەر-لىرىنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشى نەتىجىسىدە ئاتلىق ھىندى دەرياسىدىن ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى سۆزلىگەندۇق . ئۇ دېھلىغا قېچىپ بېرىپ دېھلى سۇلتانى تۇتمىشقا ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنىڭدىن پاناھلىق تىلەپ باقتى . بىراق تەلىپى رەت قىلىندى . شۇنىڭ بىلەن ئۇ لاھور ، مېرتانلاردا چۆڭلەپ يۈرۈپ ، ھىندى دەرياسىنى بويلاپ (Debu) دىيۇلغا كەلدى . ئۇ بۇ يەردە كاتۇ-دىننىڭ ئىراقنى مۇستەقىل قىلغانلىقىنى ئاڭلىدى . ئۇ جايدىكى لەشكەرلەرمۇ ئۇنىڭ كېلىشىنى تەلەپ قىلىشتى . شۇنىڭ بىلەن ئۇ بىروز ۋە موكلان ئار-قىلىق پېرسىيىگە قاراپ ئاتلاندى . كېرمانغا كەلگەندە باراق بىلەن ئۇچ-راشتى . ئۇ باراقنىڭ بۇ جايىنى ئىگىلىۋېلىشىغا يول قويۇپ ، يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ پارس ، شىرازلاردىن ئۆتۈپ ئىسپاھانغا يېتىپ باردى . شۇ چاغ-دىن باشلاپ جالالىدىن يەنە بىر مەھەل قۇدرەتلەندى . ئاندىن غەربتە خە-لىپىگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى سۈلھى تۈزۈشكە مەجبۇرلىدى . شىمالدا ئەزەر-بەيجان بىلەن گروزىيىگە ھەتتا تىبلىسقىمۇ ھۇجۇم قىلدى . 1228 - يىلى جالالىدىن يەنە ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىدىن كەلگەن موڭغۇل لەشكەرلىرىنى تارمار قىلدى . دەل شۇ چاغدا يېڭىدىن تەختكە چىققان ئوگدايخان جور-ماخاننى ئۈچ تۈمەن لەشكەر بىلەن جالالىدىنغا ھۇجۇم قىلىشقا پېرسىيىنىڭ ئوتتورا قىسمىغا ئەۋەتتى . جالالىدىن دەرھال كېچىلەپ قاۋان تېغى (ھا-زىرقى روسىيىدىكى ئەرمېنىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) غا قېچىپ كەتتى . 1231 - 1230 - يىللىرى ئۇ يەنە ئۇمىيا كۆلى تەرەپ بىلەن دىياربەكرى (ھا-زىرقى تۈركىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدا) گە بېرىپ يەرلىك ھاكىم بىلەن بىرلىشىپ رۇم سۇلتانىغا ھۇجۇم قىلدى . 1231 - يىلى 8 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جالالىدىن موڭغۇل لەشكەرلىرىنىڭ تۇيۇقسىز زەربىسىگە ئۇچ-راپ ئازلا لەشكەرى بىلەن تاغقا قېچىپ كەتتى ۋە كوردلار تەرىپىدىن تۇ-

تۇپ ئۆلتۈرۈلدى . ئاخىرقى خارەزىمشاھنىڭ ئاقىۋىتى مانا شۇنداق بولدى .
 ئۇنىڭ يەرلىرىنىڭ ھەممىسى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە قوشۇۋېلىندى .
 جالالىدىن يوقىتىلغاندىن كېيىن جورماخان داۋاملىق كاۋكاز ،
 مېسسىۋوپوتامىيە ھەتتا كىچىك ئاسىياغىچە ھەربىي يۈرۈش قىلىپ ئاندىن
 غەلبە بىلەن قايتتى . بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈشنىڭ نەتىجىسىدە خۇراسان
 باشقىسىدىن قولغا ئېلىنىپ بۇ جايدا موڭغۇللارنىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى
 تۇرغۇزۇلدى . مەسىلەن ، موڭغۇللار خارەزىمنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن
 جۇجى چىن تۆمۈر ئىسىملىك قاراقتاننى بۇ يەرگە باشقا قىلىپ تەيىن
 لىدى . بۇ چاغدا چىن تۆمۈر لەشكەرلىرىنى باشلاپ جورماخانغا يار - يۆلەك
 بولۇش ئۈچۈن خۇراسانغا كەلگەنىدى . ئۇزۇن ئۆتمەي چىن تۆمۈر
 خۇراسان بىلەن مازاندېرانغا باشلىق قىلىپ تەيىنلەندى . ھىجرىيە 633 -
 يىلى (مىلادى 1235 - 1236 - يىللىرى) ئۇنىڭ ئورنىغا موڭغۇللاردىن
 نوسار (ھىجرىيە 637 - يىلى يەنى مىلادى 1239 - 1240 - يىللىرى ئۆل-
 گەن) دېگەن كىشى ۋارىسلىق قىلدى . بىراق نوسار پەقەت لەشكەرىي
 ئىشلارنى باشقۇردى . ئەينى چاغلاردىكى مەمۇرىي ئەمەلدارلار ئۇيغۇرلاردىن
 كورجىس ئىسىملىك كىشى ئىدى (« جامىئۇل تەۋارىخ » 2 - جىلد ،
 ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 51 - 72 - بەتلەر) .

قىپچاق بىلەن شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپاغا يۈرۈش قىلىش مەسى-
 لىسى 1229 - يىلى ۋە 1235 - يىلى چاقىرىلغان ئىككى قېتىملىق قۇرۇلتايدا
 ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ ، لېكىن 1236 - يىلىغا كەلگەندىلا ئەمەلگە ئا-
 شۇرۇلدى . بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈشكە جۇجىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى باتۇ
 قوماندانلىق قىلدى . يۈرۈشكە ھەر قايسى خانلاردىن : تۆلۈنىڭ نەسەبىدىن
 مۆڭكۈ ، بۇجى ، ئوڭداي نەسەبىدىن كۆيۈك ، قادان ؛ جۇجى نەسەبىدىن
 ئوردا ، شەيبان ، تاڭغۇد ۋە مەشھۇر سەر كەردە سۇبۇتاي قاتارلىقلار قات-
 ناشتى . نۇرغۇن كىشىلىك قوشۇن 1236 - يىلى 2 - ، 3 - ئاينىڭ
 ئوتتۇرىلىرىدا يولغا چىقىپ ئاۋۋال بۇلغار بىلەن باشقىرتى ، ئاندىن باشقا
 جايلارنى بويسۇندۇردى . 1237 - يىلى كۆكلەمدە مۆڭكۈ ۋولگا دەرياسىنى
 بويلاپ ھۇجۇم قىلىپ قىپچاق ئاقساقلى خاچىر ئۇ كۇرانى تۇتقۇن قىلدى .

ھىجرىيە 637 - يىلى (مىلادى 1236 — 1237 - يىللىرى) ھەممە سەپتىكى قوشۇن بىرلىكتە مولداۋا رايونىنى ئىشغال قىلدى . شۇ يىلى كۈزدە قۇرۇلتاي ئۆتكۈزۈلۈپ ئورۇسلارغا ھۇجۇم قىلىش بېكىتىلدى . شۇنىڭ بىلەن موڭ غۇل قوشۇنى كىلاڭزان ، ئۇكا ، موسكۋا ، ۋىلادىمىر قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىشغال قىلدى . كېيىن يەنە جەنۇبتىكى كېيىۋقا ھۇجۇم قىلدى . ئارقىدىنلا غەربتىكى ۋېنگرىيە ، پولشا ، چېخ ۋە بۇلغارىيىلەر گىچە بېسىپ بېرىپ ، 1242 - يىلى ۋولگا دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا قايتىپ كەلدى . باتۇنىڭ مەملىكىتى (جۇجى ئولۇسى) روسىيىنىڭ تارىخى ماتېرىياللىرىدا ئالتۇن ئوردا خاندانلىقى دەپ ئاتالدى .

ئوڭدايخان ھەرقايسى تەرەپلەرگە قوشۇن ئەۋەتىپ ئىستېلاچىلىق ئۇرۇشى قىلىۋاتقان مەزگىلدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تىنىچ - مۇقىم ۋەزىيىتى بۇزۇلدى . ئۇ چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيا موڭغۇل ئوردىسى بىلەن چاغاتاي خانىدىن ئىبارەت ئىككى خىل ھۆكۈمرانلارنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى . موڭ غۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىياغا ئىككى چوڭ ۋازارەت تىكلەندى . بىرى تۈركىستان ماۋرا ئۇننەھر ۋازارىتى بولۇپ ، شەرقتە ھانگاي تاغلىرىدىن باشلىنىپ غەربتە ئامۇ دەرياسىغىچە بولغان جايلارنى ، يەنە بىرى ئامۇ دەرياسىنىڭ غەربىدىكى ۋازارەت بولۇپ ، شەرقتە ئامۇ دەرياسىدىن باشلىنىپ غەربتە دىيار بەكرى ، روم چېگرىسىغىچە بولغان جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى . ئوڭدايخان تەختكە چىقىشنىڭ ئالدىدا تۈركىستان ماۋرا ئۇننەھر ۋازارىتىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەنگەن كىشى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان خارەزىملىك مەھمۇد يالۋاچ ئىدى . يۇقىرىدا نەقىل ئېلىنغان « يۈەن سۇلالىسى تارىخى » 2 - جىلدتىكى يوللىغ چۇساي بىلەن مەھمۇدنىڭ ئايرىم - ئايرىم ھالدا خېيىي بىلەن غەربىي يۇرتقا باج ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتىلگەنلىكىمۇ بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . موڭغۇل ئوردىسىدىن ئەۋەتىلگەن بارلىق ئەمەلدارلارنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن يىغىلغان باج - سېلىقلار موڭغۇل ئوردىسىغا تاپشۇرۇلۇپ ئۇنىڭ بىر قىسمى خانلارغا بۆلۈپ بېرىلگەن .

موڭغۇل ئوردىسىنىڭ بىۋاسىتە ئىدارە قىلىش سىستېمىسى بىلەن چاغاتاي خانىم ئۆزىنىڭ ھوقۇقى يۈرگۈزۈش سىستېمىسىنى يولغا قويدى . چاغاتاي خان ئۆزى ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا تۇرۇپ كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇش ئادىتىنى ساقلاپ كەلگەنىدى . ئۇ ئۆز ھوقۇقىنى قول ئاستىدىكى ۋەزىرلىرى ئارقىلىق يۈرگۈزەتتى . ئۇ ئۇلۇغ خان قان ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ماۋرا ئۇننەھەر رايونىنىڭ ئىشلىرىغىمۇ ئارىلىشتى ، ھەتتا بەزىدە ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزۈپمۇ قوياتتى . چاغاتاي خاننىڭ قول ئاستىدا ۋەزىر بولغانلار ئىچىدە خەنزۇلارمۇ ، ئۇيغۇرلارمۇ ، موڭغۇللارمۇ بار ئىدى . بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ داڭلىق ۋەزىر — خەنزۇ ئىدى . ئاڭلاشلارغا قارىغاندا ، ئۇ ئەسلىدە چاغاتاي خاننىڭ بىر خەنزۇ تېۋىپىنىڭ مالىسى بولۇپ ، بۇ ياللانما تېۋىپ ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن ، ئۇ خۇشۇك نويوننىڭ پادىچىسى بولغان . ئۇ خەت - يېزىققا ئۇستا بولغانلىقى ، چىڭگىزخان دەۋرىدىكى ۋەقەلەرنى پىششىق بىلگەنلىكى تۈپەيلىدىن چاغاتاي خانغا ياراپ قېلىپ كېيىن مەرتىۋىسى ئۆسۈپ ۋەزىرلىككە تەيىنلەنگەن . « جامئۇل تەۋارىخ » 2 - جىلد ، ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 154 — 155 - بەتلەر) بۇ ۋەزىرنىڭ ھەقىقىي ئىسمى نامەلۇم .

چاغاتاي خاننىڭ يەنە بىر ۋەزىرنىڭ ئىسمى قاباش ھامىد بولۇپ ، ئۇ ئوتتۇرىلىق مۇسۇلمان ئىدى . ئۇ موڭغۇللار ماۋرا ئۇننەھەر رايونىنى بوي سۇندۇرغان چاغدىن باشلاپلا ۋەزىرلىككە تەيىنلىنىپ چاغاتاي خانغا خىزمەت قىلىپ كەلگەن . خارەزىمشاھى مۇھەممەدنىڭ ئىككى قىزى تۇتۇپ كېلىنگەندىن كېيىن چاغاتاي خان بىرىنى ئۆزى ئېلىپ يەنە بىرىنى ئۇنىڭغا خوتۇنلۇققا بەرگەن . كېرماندىكى قۇتبىدىن شاھمۇ ئۇنىڭ بىلەن قۇدىلاشقان . بۇنىڭدىن قاباش ھامىدنىڭ ھوقۇق دائىرىسىنىڭ چوڭلۇقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ .

چاغاتاي خاننىڭ يەنە بىر ۋەزىرى ساكاج ئىدى . ئۇ ئۆلىما بولۇپ « ئىستىلىستىكا ۋە مۇنازىرە سەنئىتىنىڭ ئاچقۇچى » قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان . ئۇ ئۆزىنىڭ چوڭقۇر بىلىملىرى ۋە قاباش ھامىد قاتارلىقلارنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن چاغاتاي خانغا ئىلىم ئۆگەتكەن .

چاغاتاي خاننىڭ قول ئاستىدىكى چوڭ سەركەردىلەر ئىچىدە ئالا-
ھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى بارلاش قەبىلىسىنىڭ سەردارى تېمۇرنىڭ
ئەجدادى قاراچار بولۇپ، چاغاتاي خانلىقىدا ئۇنىڭ ھوقۇقى ۋە تەسىرى
ناھايىتى زور ئىدى.

ئۇنىڭدىن باشقا ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، يەنە ئوگدايخان دەۋرىدە
ماۋرا ئۇننەھردە ئەمەل تۇتقانلار ئىچىدە خازار بۇقا ئىسىملىك بىر موڭغۇل
بولۇپ، ئۇنەخشەب (ھازىرقى قازىش) تە تۇرغان؛ يەنە بىر خەنزۇ ۋەزىر
ئەر كانىبەگ ۋە بۇقا نوھشاھ ئىسىملىك كىشىلەر سەمەرقەنت ۋە بۇخاراغا
ھاكىم بولغان (« بار تولد ئەسەرلىرى توپلىمى » رۇسچە، 543 — 544 —
بەتلەر).

چاغاتاي ئۇلۇسى گەرچە مۇستەقىل خانلىقتەك مەھكىمە تەسىس
قىلىپ ئەمەلدار تەيىنلىگەن، ئۆز ئالدىغا ئىش تۇتقان بولسىمۇ، لېكىن نامدا
موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر قىسمى بولغاچقا، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى
ماۋرا ئۇننەھەر قاتارلىق جايلارنى موڭغۇل ئوردىسى بىۋاسىتە ئەمەلدار
ئەۋەتىپ باشقۇراتتى. شۇڭا چاغاتاي خان بىلەن موڭغۇل ئوردىسىنىڭ
ھوقۇق يۈرگۈزۈش سىستېمىسىدا زىددىيەت بار ئىدى: « جامىئۇل
تەۋارىخ » نىڭ 2 - جىلدى (ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا، 156 - بەت) دا
مۇنداق بىر ۋەقە سۆزلەنگەن: ئوگدايخان تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە
چاغاتاي خان بۇيرۇق چۈشۈرۈپ (بۈيۈك خاقان ۋە يالۋاچ باشقۇرۇۋاتقان)
ماۋرا ئۇننەھردىكى بەزى جايلارنى باشقىلارغا بېرىۋەتكەن. يالۋاچ بۇ ئىشنى
بۈيۈك خاقانغا مەلۇم قىلدى. خاقان بۇ ئىشنى جىددىي سۈرۈشتە قىلىپ
چاغاتاي خاننى ئەھۋالنى مەلۇم قىلىشقا بۇيرۇدى. چاغاتاي خان نامەلۇم
ئەھۋالنى چۈشەندۈردى. شۇنىڭ بىلەن، خاقان ئۇنى ئەپۈ قىلىپ ھېلىقى
جايلارنى ئۇنىڭغا ھەدىيە قىلىۋەتتى. خوجەنتتە تۇرغان يالۋاچ چاغاتاي
خاننىڭ يېنىغا بېرىپ ئۇنىڭ ۋەزىرىگە بۇ ئىشنى ئوبدان بىر ياقلىق قىلىشنى
بۇيرۇدى. يۇقىرىقى ۋەقە چاغاتايخاننىڭ موڭغۇل ئوردىسى بىۋاسىتە
باشقۇرىدىغان يەرلەرنى كۆپ ئىگىلىۋالماقچى ئىكەنلىكىنى، بۇ ئىشنىڭ
موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە قانۇنغا خىلاپ ھەرىكەت ئىكەنلىكىنى

چۈشەندۈرۈپ، چاغاتاي خان بىلەن موڭغۇل ئوردىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت بارلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

جۈۋەينى « تارىخىي جاھان كۇشاي » دېگەن كىتابىدا يالۋاچنى كۆپ مەدھىيلىگەن. ئۇ مۇنداق دەپ يازغان: « جەڭ ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ماۋرا ئۇننەھر يالۋاچنىڭ باشچىلىقىدا تەرتىپكە سېلىنىپ باشقىدىن قۇرۇلدى. ھىجرىيە 656 - يىلى (مىلادى 1259 - 1260 - يىللار) غىچە بولغان خان ئارىلىقتا ئۇ يەردىكى ۋەيرانچىلىق ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ھەممىلا جاي ئەسلىدىكى گۈللەنگەن ھالىتىگە يەتتى. بەزى جايلار ئەسلىدىكى سەۋىيىگە يەتكۈزۈلدى » (« تارىخىي جاھان كۇشاي » ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا، 96 - بەت). يالۋاچنىڭ شەھەرلەرنى گۈللەندۈرۈشى نەتىجىسىدە ھەر تەرەپكە تارقاپ كەتكەن ئاھالىلەر بارا - بارا ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېلىشتى. كىشىلەر ھەر يەر ھەر جايلاردىن ماۋرا ئۇننەھرگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقانچاقا، بۇ شەھەرلەر ئېسىل زادە مۆتىۋەرلەر توپلاشقان جايلارغا ئايلاندى (يۇقىرىقى كىتاب 107 - 108 - بەتلەر).

يالۋاچ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مەسئۇد مۇسۇلمان بولغاچقا، مۇسۇلمان مۇئەللىپلەرنىڭ مەدھىيىسىگە سازاۋەر بولۇشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان چاغاتاي خانغا نىسبەتەن ئەھۋال بۇنىڭ ئەكسىچە ئىدى. مۇسۇلمان ئەدىب جۇزىجانى چاغاتاي ھەققىدە توختىلىپ: « قەيسە چاغاتاي مۇستەبىت، رەھىمسىز، ياۋۇز، ئەخلاقسىز، يامان ئىش قىلىدىغان ئادەم » دېگەن. چاغاتاي خان شۇنىڭ ئۈچۈن مۇسۇلمان مۇئەللىپلەرنىڭ لەنتىگە قالغانىكى، ئۇ چىڭگىز خانغا ئەگىشىپ جاساق (موڭغۇل قانۇنى) بويىچە مەملىكەت باشقۇرغان. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمانلار موڭغۇل قانۇنىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئەلۋەتتە بېسىمغا ئۇچرىدى. چۈنكى جۈۋەينىنىڭ سۆزىگە ئاساسلانغاندا، (موڭغۇل قانۇنى) ئەرەب قاتارلىق مىللەتلەرگە نىسبەتەن چىداتش قىيىن بولغان ئېغىر يۈك ئىدى. چۈنكى بۇ قانۇندا مۇسۇلمانلارنىڭ ئادىتى بويىچە مال بوغۇزلىسا، كۈندۈزى ئېقىن سۇغا چۈشۈپ يۇيۇنسا ... بولمايتتى. شۇڭا خۇراساندا كىشىلەر بىر مەھەل ئاشكارا قوي بوغۇزلاشقا جۈرئەت قىلالىدى. مۇسۇلمانلار پۇراپ

قالغان گۆشنى يېيىشكە مەجبۇرلاندى . («تارىخى جاھان كۇشاي» ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 272 - بەت) . چاغاتاي خان بۇ قانۇننى قاتتىق ئىجرا قىلىشمۇ ، لېكىن ئۇنى مەلۇم بىر دىنغا يان باسقان دېگىلىمۇ بولمايتتى . ئۇ چىنگىزخان بىلەن ئوگدايخانغا ئوخشاش باشقا دىنلارغا شۇبھىسىز كەڭ قورساقلىق بىلەن يول قويدى . ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە ماۋرا ئۇننەھردە يەنىلا كۆپلىگەن مەسچىت ۋە مەدرىسەلەر بىنا قىلىندى .

2- بۆلۈم مەھمۇد تارابى قوزغىلىڭى

مىلادى 1238 - يىلى چاغاتاي خان ۋە يالۋاچ ماۋرا ئۇننەھرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىلدە بۇ خارارايونىدا چوڭ كۆلەملىك خەلق قوزغىلىڭى — مەھمۇد تارابى قوزغىلىڭى پارتلىدى .

تارابى — بۇ خارادىن ئۈچ پەرسەخ يىراقلىقتىكى بىر قەدىمكى كەنت بولۇپ ، خۇراسانغا بارىدىغان چوڭ يول ئۈستىگە جايلاشقانىدى . بۇ كەنتتە مەھمۇد ئىسىملىك بىر ئۆتكەمە (غەلۋىر ، ئەلگەك) چى ئولتۇراقلاشقان بولۇپ ، ئۇ ھەقىقىي ئەمگەكچى دېھقان ئىدى . ئۇ ھەم ساۋاتسىز ئىدى . فېئوداللارنىڭ زۇلۇمىغا (يەنى موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ، بۇ خارانىڭ فېئودال ئاقسۆڭەكلىرى ۋە يۇقىرى تەبىقە دىندارلىرىغا) قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ، ئۇ تارىختىكى خەلق قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ رەھبەرلىرىگە ئوخشاشلا دىنىي چاقىرىقلارنىڭ ياردىمى بىلەن سەپەرۋەرلىك قىلىپ ئاممىنى تەشكىللەش ئۇسۇلىنى قوللاندى ، بىراق ئۇ شۇ چاغلاردا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇۋاتقان ئىسلام دىنى ئەنئەنىچىلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئەمەس ، بەلكى خۇراپاتلىق ۋە سېھىرگەرلىكنىڭ ياردىمى بىلەن بۇ قوزغىلاڭنى ئېلىپ باردى .

ئەينى چاغلاردا ماۋرا ئۇننەھر بىلەن تۈركىستاندا ، بولۇپمۇ ئاشۇنداق پېرىخون ، ئۆزىنى جادۇگەر ھېسابلايدىغان ، پېرى ئويناش قاتارلىق سېھىر- لەر بىلەن كېسەل داۋالىيالايدىغان ئېتىقادچىلار كۆپ ئىدى . مەھمۇدنىڭ ئاچچىسى دەل شۇنداق پېرىخون بولۇپ ، ئۇ بۇ ھۈنرىنى مەھمۇدقۇمۇ ئۆگەتتى . شۇنىڭ بىلەن ، مەھمۇدقا كېسەل كۆرسىتىدىغانلار بارغانسېرى كۆپەيدى . ئۇنداقلارنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى ساقىيىپ قالغاچقا ، مەھمۇدنىڭ

نامى يىراققا تارقىلىشقا باشلاپ، يىراق - يېقىندىكى ھەممە كىشىلەر ئۇنى تونۇپ كەتتى. بۇخارادا يۇقىرى تەبىقىدىن كېلىپ چىققان يەنە بىر ئۆلىما كىشى بولۇپ، ئىسمى شەمسىدىن مەھبۇبى ئىدى. ئۇ بۇخارانىڭ شەيخۇلىئىسلامى بىلەن دۈشمەنلىشىپ قالغانلىقتىن، مەھمۇدقا قوشۇلغان. ئۇ مەھمۇدقا ئاتىسىنىڭ بىر ئەسىرىدە بۇخارادىكى تارابى كەنتىدىن دۇنيانى بويسۇندۇرىدىغان بىر پادىشاھ چىقىدۇ دېيىلگەنلىكىنى سۆزلەپ بەردى. ئۇ يەنە مەھمۇدنىڭ چىرايى - شەكلى ۋە بويى - تۇرقىدىن ئەنە شۇنداق بىر پادىشاھنىڭ ئالامىتى چىقىپ تۇرىدۇ دېگەن. مانا شۇنداق يالغان سۆزلەردىن مەھمۇد خۇدنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ قويغان. مۇنەججىمنىڭ يۇلتۇزغا قاراپ ھېسابلاپ چىقىشىچمۇ بۇ خىل كارامەتتىن شەپەكەلگە چىكە، مەھمۇدقا ئە. گەشكۈچىلەر بارا - بارا كۆپىيىپ، پۈتكۈل شەھەر، پۈتكۈل رايوندىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسىلا ئۇنىڭ ئەمرىگە بويسۇنىدىغان بولۇشتى.

بۇ ئىشلار بۇخارادىكى ئەمىرلەر ۋە باسقاقلارنى خاتىرجەمسىزلەندۈردى. ئۇلار بىرلىكتە مەسلىھەتلىشىپ ئۇنى باستۇرۇۋېتىشنىڭ ئۇسۇلىنى ئىزدەشتى ھەمدە خوجەندكە ئادەم ئەۋەتىپ بارلىق ئەھۋاللارنى يالۋاچقا مە. لۇم قىلدى. يالۋاچنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئۇلار مەھمۇدنى شەھەر ئىچىگە باشلاپ كىرىشكە ئادەم ئەۋەتتى. ئەمەلىيەتتە بولسا يېرىم يولدا ئۇنى ئۆلتۈرۈش پىلانلاندى. مەھمۇد تەكلىپكە بىنائەن تارابى كەنتىدىن قوزغالغاندا بىر نەرسىنى سەزگەندەك بولىدۇ. شۇڭا ئۇ ھۆكۈمەت تەرەپ ئۇنى ئۆلتۈرۈشكە تەييارلىنىپ تۇرغان سالىپۇر (كۆۋرۈك بېشى دېگەن مەنىدە) غا يېقىنلاشقاندا موڭغۇل باسقىقى تاشاغا: « سەن ھىيلە - مىكىرلىرىڭنى ئىشقا ئاشۇرىمەن دېمە، بولمىسا كۆزۈڭنى كور قىلىپ قويىمەن » دېيدۇ. موڭغۇللار ئۇنىڭ بۇنداق دېگىنىنى ئاڭلاپ ئۇنى ھەقىقەتەن ئالدىن بىلىۋالالايدىغان ئەۋلىيا ئىكەن دەپ قاراپ ئۆلتۈرۈشكە پىتىنالمى، ئۇنى بۇخاراغا - مالىك سانجار قەسىرىگە ئېلىپ كېلىدۇ.

بۇخارانىڭ ئەمىر - تۆرىلىرى گەرچە ئۇنى كۈتۈۋالغان بولسىمۇ، ئەمما شۇنىڭ بىلەن بىرگە، پۇرسەت تېپىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىشنىڭ ئېپىنى قىلىدۇ. ئۇ تۇرغان جايىنىڭ ئەتراپى ۋە يېقىنلا جايدىكى بازارغا ئاۋام خەلق

توپلاشقان بولۇپ، ئادەملەر مىخ - مىخ ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىر كىشى ئۇنىڭغا موڭغۇللارنىڭ ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىش نىيىتىدە بولۇۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ دەرھال تۇيدۇرماي بىز مەخپىي ئىشنىڭ ئارقىلىق قەسىردىن چىقىپ ئاتقا مىنىپ ئابى قافۇس تېغىغا قېچىپ كېلىۋالدىمۇ. بۇ يەردىمۇ يەنە بىر توپ كىشىلەر ئۇنىڭ ئەتراپىغا يىغىلدى. موڭغۇللار ئۇنى تاپالماي ھەر تەرەپكە ئاتلىق چېرىكلەرنى ئەۋەتىپ ئىزدەپ ئاخىر مۇشۇ جايدىن ئۇنى تاپتىمۇ ۋە قايتىپ كېتىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلىدۇ. مەھمۇدنى ئوربۇالغان كىشىلەر، «ئۇ قاننىنى بىر قېچىپلا ئابى قافۇس تېغىغا ئۇچۇپ كەلدى» دەپ ۋارقىرىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، كىشىلەر يەنە ئۇنى ھىمات قىلىپ ئۇنىڭ قېشىغا توپلىشىدۇ. مەھمۇد پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ كىشىلەرنى قولغا قورال ئېلىپ بىدئەتلەرنى يوقىتىشقا چاقىرىق قىلىدۇ. ئۇ كۈنى جۈمە ئىدى. مەھمۇد كىشىلەرنىڭ ھىمايىسىدە بۇخاراغا كىرىپ راجى مالىك قەسىرىگە چۈشىدۇ. شۇ كۈنكى نامازنىڭ قۇتبىسى ئۇنىڭ نامى بىلەن ئوقۇلىدۇ ھەمدە ئۇ بۇخاراغا سۇلتان بولىدۇ.

مەھمۇد شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن شەھەردىكى بارلىق سادىرلار ۋە داڭدار كىشىلەرنى چاقىرىپ، سادىرلارنىڭ رەھبىرى بۇرھانىدىننى ۋە زېپىسىدىن قالدۇرۇپ ئۇنىڭ مۇرتى شەمسىدىن مەھبۇبىنى ئۇنىڭ ئورنىغا چىقىرىدۇ. ئۇ يەنە ئېسىل ئادىلەرنى قاتتىق ھاقارەتلەيدۇ، بەزىلىرىنى ئۆلتۈرىدۇ. يەنە بەزىلىرىنى سۈرگۈن قىلىدۇ. ئۇ كىشىلەرگە «مېنىڭ لەشكەرلىرىمنىڭ بىر قىسمى ئاسماندا ئۇچىدىغان ئىلاھ ۋە يەردە ماڭىدىغان جىن - شەيتانلاردىن تەشكىللەنگەن بولۇپ، بۇلارنى كۆرگىلى بولمايدۇ. يەنە بىر قىسمى ئاددىي ئادەملەردىن تەشكىللەنگەن بولۇپ، ئۇلارنى كۆرگىلى بولىدۇ، سىلەرگە ھازىر ئۇلارنى كۆرسىتىپ قوياي، ھەممىڭلار ئاسمانغا بېقىڭلار ۋە يەرگە قاراڭلار، مېنىڭ سۆزۈمگە ئاندىن ئىشىنىسىلەر» دەيدۇ. مەھمۇدنىڭ مۇرتلىرى ئۇنىڭ ئالدىن ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇشى بويىچە ھەممىسى بىردەكلا «شۇنداقكەن» دېيىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئاۋام خەلق ئۇنىڭ دېگىنىنىڭ راستلىقىغا ئىشىنىپ قالىدۇ. ئۇ يەنە: «قۇدرەتلىك ئاللا بىزگە ھازىر قورال بېرىدۇ» دەيدۇ. دەل شۇ چاغدا شىراز-

دىن كەلگەن بىر سودىگەر تۆت دانە خەنجەر ئېلىپ كېلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ئېتىقادى تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىدۇ. جۈمە نامىزى ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇ كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىگە ئادەم ئەۋەتىپ كىگىز ئۆي، گىلەم قاتارلىق نەرسىلەرنى ئالدۇرۇپ كېلىپ ئىشلىتىدۇ. كىشىلەر توپ - توپ بولۇشۇپ بەزىلىرى بايلارنىڭ ئۆيلىرىگە كىرىپ تەپتار تىماستىن بۇلاڭچىلىق قىلىدۇ. كەچ كىرگەندىن كېيىن مەھمۇد خانىسىغا كىرىپ گۈزەل قىزلار بىلەن ئەيش - ئىشرەت قىلىدۇ. ئەتىگىنى ئورنىدىن تۇرۇپ يۇيۇنۇپ ناماز ئوقۇيدۇ. ئۇلار بۇلاپ كەلگەن نەرسىلەرنى يا مۇكاپات قىلىپ تارقىتىپ بېرىدۇ يا چېرىكلەر بىلەن بىر مەزەپتىكىلەرگە بۆلۈپ بېرىدۇ. مەھمۇدنىڭ ئاچىسى ئۇنىڭ بۇ قىلىنغىلىرىنى كۆرۈپ « مەن ئۇنىڭغا بىرەر ئىش قىلامدىكىن دەپ ياردەم بەرگەندىم. ئەمما ئۇ ئۆزگىرىپ كېتىۋاتىدۇ » دەپ پېشىنى قېقىپ كېتىپ قالىدۇ.

شۇ چاغدا بارلىق ئەمىر ۋە سادىرلار كېرىمىغا يىغىلىپ ئۇ جايدىكى موڭغۇل لەشكەرلىرىنى توپلاپ بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. مەھمۇد مۇ ئادەملىرىنى يىغىپ ئۇرۇشقا ھازىرلىنىدۇ. ئىككى تەرەپ قوشۇنلىرى جەڭ مەيدانىغا كىرگەندە مەھمۇد بىلەن مەھبۇبى ئىككىيلەن قوراللانماي ھەم ساۋۇتمۇ كىيمەي سەپنىڭ ئوتتۇرىسىدا ماڭىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، كىمكى مەھمۇدقا قول تەگكۈزسە، پالەچ بولۇپ قالغۇدەكمىش. شۇڭا ئۇنىڭغا ھېچكىم ھۇجۇم قىلىشقا پېتىنالمىغان. ئاخىر بىر كىشى مەھمۇدنىڭ ئەجەللىك يېرىگە ئوقيا ئاتقان. يەنە بىر تال ئوق مەھبۇبىغا تەگكەن. دەل مۇشۇ چاغدا ئۇششۇمتۇت شىددەتلىك بوران چىقىپ، قۇم - شېغىللار ئۇچۇپ يەر - جاھاننى قاراڭغۇلۇق بېسىپ ھېچنېمىنى كۆرگىلى بولماي قالغان. موڭغۇل لەشكەرلىرى مەھمۇد سېمىرگەرلىك قىلىۋاتىدۇ دەپ ئويلاپ قېچىشقا باشلىغان. تارابىنىڭ لەشكەرلىرى ئۇلارغا قوغلاپ زەربە بەرگەن. بۇخارا رايونىدىكى ئاھالىلەر مۇ ئارقا - ئارقىدىن كەنتلەردىن چىقىشىپ پالتا - ئوتسۇنچىلار بىلەن قاچقۇنلارغا زەربە بەرگەن. ئۇلارنىڭ قولىغا چۈشكەنلەر - نىڭ ھەممىسىنىڭ، بولۇپمۇ باجگىر ۋە پومېشچىكلارنىڭ كالىسى ئېلىنغان. ئۇلار موڭغۇللارنى كېرىمىغا چە قوغلاپ زەربە بېرىپ بىر تۈمەنگە يېقىن ئا.

دىمىنى چېپىپ تۆلتۈرگەن . ئۇلار موڭغۇل لەشكەرلىرىگە قوغلاپ زەربە بېرىپ قايتىپ كېلىپ مەھمۇدنى تاپالمىغان . ئەمەلىيەتتە مەھمۇد بىلەن مەھبۇبى ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەندى . شۇنىڭ بىلەن ئۇلار مەھمۇدنىڭ ئىنىسى مۇھەممەد بىلەن ئەلى ئىككىيلەننى ئۆزلىرىگە سەردار قىلىپ تەيىنلەيدۇ .

بىر ھەپتىدىن كېيىن موڭغۇللار يەنە يۇلتۇز نويون بىلەن ئىچكىن خۇركى ئىككىيلەننى نۇرغۇن كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇشقا ئەۋەتىدۇ . قوزغىلاڭچىلار ئالدىنقى قېتىمغا ئوخشاشلا جەڭگە كىرىدۇ . ئېلىشىش باشلىنىشى بىلەنلا مۇھەممەد بىلەن ئەلىگە ئوقيا ئوقى تېگىپ ئۆلىدۇ . ئۇنىڭ ئادەملىرىدىن تەخمىنەن ئىككى تۈمەن ئادەم ئۆلىدۇ . موڭغۇل لەشكەرلىرى بۇخارالىقلارنىڭ ھەممىسىنى كەڭ بىر مەيدانغا يىغىپ ئۇلارنى قىرىپ تاشلاپ بۇ شەھەرنىمۇ ۋەيران قىلىۋېتىشكە تەييارلىنىدۇ . بۇ چاغدا يالۋاچ : « بىز شۇنچە كۆپ ۋاقىت تىرىشىش ئارقىلىق بۇخارانى گۈللەندۈرگەن . بىر قانچە ئادەمنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنلىكى ئۈچۈنلا شەھەرنى ۋەيران قىلىۋەتسەك بولماس » دېگەنلىكى ئۈچۈن ، بىر مەيدان قىرغىنچىلىقنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ (« تارىخى جاھان كۈ-شاي » ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 109 — 115 - بەتلەر) يالۋاچ ئۆز ھۆكۈمران سىنىپىنىڭ مەنپەئىتى ، جۈملىدىن شەھەردىن باج - سېلىق يىغىپ دۆلەت مالىيىسىنى ياخشىلاش ئۈچۈن بۇ قىرغىنچىلىقنى چەكلەپ قويدى ، ئەلۋەتتە .

ماۋرا ئۇننەھرنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن مەھمۇد تارابى قوزغىلىڭى مانا شۇنداق باستۇرۇلدى . خۇددى جۈۋەينى ئېيتقانداك ، بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈنلا ئەمەس ، بەلكى بۇخارانىڭ دىنىي ۋە دەھرىي (بىددئەتچى) فېئودال ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن قوزغالغان . مەھمۇد ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئۆتكەن قوزغىلاڭچى قالغان ساتقۇچىنىڭ ئوغلى سانجار مالىك قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى كەمبەغەل دېھقانلار بولۇپ ، موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ زۇلۇمىغا كۆپ ئۇچرىغان ، تۇرمۇشى جاپالىق دېھقان ۋە قول سانائەتچىلەرنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن كۈ-رەش قىلغان . « راھىب چىيۇ چۇجىنىڭ غەربكە سەپەر خاتىرىسى » دىمۇ

دېھقانلارنىڭ ئازاب - ئوقۇبەتلىك تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ ئاخىر قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنلىكىدەك ۋەقەلەر تىلغا ئېلىنغان: شۇنىڭدىن كېيىن ماۋرا ئۇننەھردىكى ۋەيرانچىلىق ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن دەۋرنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن توغرا ئىدىيىگە ئىگە بولمىغان قوزغىلاڭچىلار پەقەت دىن، خۇراپاتلىق ۋە سېھىرگەرلىك قاتارلىقلارغا تايانغان. مەھمۇد ئۆزىمۇ پادىشاھ بولۇش كويىدا يۈرگەن، نادان، خۇراپىي تۇرمۇشتا چۈشكۈنلەشكەن ئادەم ئىدى. بۇنداق ئەھۋالدا ئۇ باشچىلىق قىلغان قوزغىلاڭ ئاخىر مەغلۇپ بولۇشتىن خالىي بولالمايدۇ، ئەلۋەتتە.

موڭغۇل ئوردىسىدىن ماۋرا ئۇننەھەرگە ئەۋەتىلگەن يالۋاچ چاغاتايخان بىلەن ئەزەلدىن چىقىشالمايتتى. ئۇنىڭ ماۋرا ئۇننەھردىكى ھۆكۈمرانلىقىمۇ مەھمۇد قوزغىلىڭىنىڭ يۈز بېرىشىدىن ساقلىنالمىدى. خەلق قوزغىلىڭى موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تەۋرىتىۋەتتى. قوزغىلاڭنىڭ نەتىجىسى ئاخىر يالۋاچنىڭ ۋەزىپىسىدىن ئېلىنىپ جۇڭگونىڭ ئىچكى رايونلىرىغا يۆتكىلىپ كېتىشىگە سەۋەب بولدى. ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرلار زېمىنىدىن خارەزىمگىچە (قەشقەر، نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كەڭ جايلار يالۋاچنىڭ ئوغلى مەسئۇدنىڭ باشقۇرۇشىغا بېرىلدى. بۇ چاغدا ئوگداي يەنە رۇقنادىنى كېرمانغا سۇلتان قىلىپ تەيىنلەپ قۇتلۇق سۇلتان دەپ نام بەردى ھەمدە قۇتبىدىننى ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىشقا بۇيرۇدى. قۇتبىدىن كەلگەندىن كېيىن ئۇلۇغ خاقان ئۇنى يالۋاچ بىلەن جۇڭگونىڭ ئىچكى رايونلىرىغا بېرىپ خىزمەت كۈتۈشكە ئەۋەتتى («تارىخىي جاھان كۇشاي» ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا، 480 - بەت). خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، ئوگدايخان تەختتە ئولتۇرغان دەۋرنىڭ ئاخىرىدا (1241 - يىلى) «قىش، 10 - ئايدا يالۋاچنى خەنزۇ ئاھالىسىنىڭ ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇشقا بۇيرۇق بەرگەن» ①.

3- بۆلۈم كۆيۈكخان دەۋرى

ئوگدايخان كەيپ - ساپاغا بېرىلگەنلىكتىن سالامەتلىكى ناچارلىشىپ

① «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 2 - جىلد.

1241 - يىلى قىشتا ئالەمدىن ئۆتتى . ئۇنىڭ ئاكىسى چاغاتايخانمۇ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئالەمدىن ئۆتتى . بىر يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىككى نەپەر سەر كەردىسى — چىڭگىز خاننىڭ ئىككى ئوغلى ئۆلدى . بۇ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە نىسبەتەن زور داۋالغۇش پەيدا قىلدى . شۇنىڭدىن كېيىن كىمىنى خاننىڭ ئورنىغا دەستىتىش مەسلىسىدە بىر قاتار ئىچكى ئۇرۇشلار يۈز بەردى .

ئوگدايخاننىڭ خوتۇن - توقاللىرى كۆپ ئىدى . ئۇلارنىڭ ئىچىدە مەشھۇرلىرى : بۇراخچىن خانىش ئوردا بېشى ئىدى . ئۇنىڭدىن قالسا تۇرکان (تۇرگىنا) نايمانچىن ئۇرۇقىدىن بولۇپ ، ئالتىنچى خانىش ئىدى . ئۇ ئوگداينىڭ دەسلەپكى بەش بالىسىنى شۇ خوتۇنى تۇغقان . يەنە توقال يەر - چىنامۇ بولۇپ ، ئۇ مەلىكىنى تۇغقان . باشقىلىرى ئانچە ئاتاقلىق ئەمەس ئىدى . ئوگدايخان ئالەمدىن ئۆتۈشتىن ئىلگىرى ئورنىغا ئۈچىنچى ئوغلى كوچۇنىڭ بالىسى شىرامۇنى تەخت ۋارىسى قىلىشنى ۋەسىيەت قىلغان . ئەمما ئۇ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن تۇرکان خاتۇن ئۇنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە ئىش تۇتمايدۇ . ئۇ دەسلەپتە ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ بەش يىلغىچە ھوقۇق يۈرگۈزىدۇ . بۇنىڭ سەۋەبى خاننىڭ ئورنىغا شىرامۇنى ئەمەس ، ئۆز ئوغلى كۆيۈكنى ئولتۇرغۇزۇش ئىدى . ئۇنى چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان خانلار قوللايتتى . ئاڭلاشلارغا قارىغاندا ، ئۇنىڭغا سىياسىي ئىشلارنى باشقۇرغۇزۇش چاغاتايخاننىڭ مۇددىئاسى ئىكەن . گەرچە چاغاتاي ئالەمدىن ئۆتكەن بولسىمۇ ، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى يەنىلا ئوگداينىڭ ئەۋلادلىرى بىلەن بىر تەرەپتە ئىدى . تۇرکان خاتۇنغا قارىشى تۇرىدىغانلار بولسا باتۇخان باشچىلىقىدىكى جۇجى ئەۋلادلىرى ۋە تۆلۈ ئەۋلادلىرى ھەمدە چىڭگىزخاننىڭ ئىنىسى ئوتچىگىن قاتارلىقلار ئىدى . شۇ چاغدىن باشلاپ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىچىدىكى بۇ ئىككى چوڭ مەزھەپ (ئوگداي بىلەن چاغاتاي ئەۋلادلىرى بىر تەرەپدار ، جۇجى بىلەن تۆلۈ ئەۋلادلىرى بىر تەرەپدار) ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش باشلىنىدۇ .

تۇرکان خاتۇن ھوقۇق يۈرگۈزگەندىن كېيىن ، چىڭگىزخان ۋە ئوگدايخان دەۋرىدىن بۇيانقى كونا ئەمەلدارلارغا ئىشەنچ قىلمىدى .

مەسىلەن ، ئوگدايخان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇ مۇسۇلمان سودىگەر ، چوڭ جازانخور ئابدۇللا قامانغا ئىشىنىپ كېتىدۇ . « يۈەن سۇلالىسى تارىخى » (1- جىلد) تا : ئۇ « مەككار مۇسۇلمانلارغا ئىشىنىپ كەتكەچكە ، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنى شۇلار بېجىرىدۇ . ئابدۇللا قامان پۇل - پۇجەككە تايىنىپ ھوقۇققا ئېرىشىدۇ . ئوردىدا ھەممەيلەن ئۇنىڭدىن ئەيمىنەتتى . (يوللىغ) چۇسابلا ئۇنىڭدىن ھېيىقماي ، گەپ بولسا يۈز نۇرا دەۋرەتتى » دېيىلگەن . يوللىغ چۇساينىڭ تەكلىپلىرى راۋا كۆرۈلمىگەچكە ، ئۇ ئاخىر ھەسرەت ۋە نەپەت بىلەن ئالەمدىن ئۆتىدۇ . خۇراساننىڭ ھاكىمى كۇر - جىس 1241 - 1262 - يىلى قىشتا ئوردىغا سالامغا كېلىۋاتقاندا ، يول ئۈستىدە ئوگدايخاننىڭ ئالەمدىن ئۆتكەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلايدۇ . ئۇ چاغاتاي خاننىڭ تەۋەلىكىدىكى بەرلەردىن ئۆتسۇۋاتقاندا (چاغاتاي يېقىندىلا ئالەمدىن ئۆتكەنىدى) ، بۇ جايدىكى بىر ئەمەلدار بىلەن جېدەللىشىپ قالىدۇ ۋە سۆز ئارىلىقىدا ئۇ چاغاتايخاننىڭ تۇل قالغان خوتۇننىڭ زىتىغا تېگىدىغان گەپنى قىلىپ قويىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ، تۇرکان خاتۇن كۇر جىسنى چاغاتاي ئوردىسىغا تاپشۇرۇپ سوت قىلدۇرۇپ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىشقا بۇيرۇيدۇ . ئەمىر ئارغۇننى خۇراسانغا ھاكىم قىلىپ ئەۋەتىدۇ . مانا شۇنداق ئەھۋاللار تەكرار - لىنىۋەرگەچكە ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ خېيىم - خەتىرى تېخىمۇ ئۇلغىيىدۇ .

كۆپۈكخان ئوگدايخاننىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ تۇركان خاتۇندىن تۇغۇلغان . ئوگدايخان ئالەمدىن ئۆتكەندە ، كۆپۈك باتۇغا ئەگىشىپ قىسپچاققا ھەربىي يۈرۈشكە كەتكەن بولۇپ قايتىپ كەلمىگەنىدى . ئۇ چاغدا چىڭگىزخاننىڭ ئىنىسى ئوتچىگىن قورال كۈچى بىلەن سىياسىي ھوقۇقنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىش مەقسىتىدە نۇرغۇن كىشىلىك قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ قارا قۇرۇمغا ئاتلانغانىدى . ئۇ بۇ چاغدا كۆپۈك ئېمىلىدىكى ئوردىسىغا قايتىپ كەپتۇ ، دېگەن خەۋەرنى ئاڭلايدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇ لەشكەرلىرىنى باشلاپ قايتىپ كېتىدۇ .

كۆپۈك قىسپچاققا ھەربىي يۈرۈش قىلىش ئۇرۇشىدا باش قوماندان باتۇنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنماي ئىككىيلەن ئارازلىشىپ قالىدۇ . تۇركان خا -

تۇن قۇرۇلتاي چاقىرىپ كۆيۈكنى خانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزۇشقا تەبىئىيلىق قىلىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما باتۇھەر تەرەپتىن توسالغۇ پەيدا قىلىپ قۇرۇلتاينىڭ ئېچىلىشىنى كەينىگە سۈرىدۇ. 1246 - يىلى ياز پەسلى كەلگەندە دىلا ئاندىن قۇرۇلتاي قارا قۇرۇمغا يېقىن جايدا ئېچىلىدۇ. ئەمما باتۇھەر مەجەزىم يوق دەپ باھانە كۆرسىتىپ قاتناشمايدۇ. ئۇ چاغدا قۇرۇلتايغا كېلىپ قاتناش قانلار تۆلۈنىڭ ئايالى سۇر قۇقتان خاتۇن ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى، ئوتچىگىن ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى چاغاتايدىن كېيىنكى خان قاراھىلا كۇ، ئىسۇن تۇۋا ۋە چاغاتاينىڭ باشقا ئەۋرىلىرى، جۇجى ئەۋلادىدىن بولغان خانلاردىن ئوردا، شەيبان، بېرىك، تاغىد ۋە توقاتېمۇر، قۇرۇلتايغا يەرلىك ئەمىر ۋە ئەمەلدارلاردىن جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ ئەمەلدارى، تۈركىستان بىلەن ماۋرا ئۇننەھرنىڭ ھاكىمى مەسئۇد، خۇراساننىڭ ئەمىرى ئارغۇن، ئىراق، لور، ئەزەربەيجان ۋە شىرۋان قاتارلىق جايلارنىڭ ئەمىرلىرى، رۇم سۇلتانى رۇقنادىن، گروزىيىنىڭ ئىككى كىنەزى داۋېيى نارىن بىلەن داۋېيى راشا، ئورۇس كىنەزى ياروسلاۋ، ئەزمىنىنىڭ پادىشاھى ھايتۇن، نىڭ ئىنىسى سىنىپاد، موسۇلنىڭ سۇلتانى بادىرادىن، رۇمنىڭ ئەلچىسى، باغداد خەلىپىسى ئەۋەتكەن چوڭ قازى فەخرىدىن، پارس بىلەن كېرماننىڭ ئەلچىسى - ۋەزىرلىرى، ئارامۇت ئىسمائىلىيە مەزھىپىنىڭ ئىمامى ئالاۋىدىن ۋە كۆھىستاندىن ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر ھەتتا يەنە فىرانكىلارنىڭ ئەلچىلىرىمۇ قاتناشتى («تارىخى جاھان كۇشاي»، ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا، 2 - جىلد 181 - بەت). قۇرۇلتايدا بارلىق خان، ئەمىرلەر ئەمەلىي ھوقۇق تۇتۇپ تۇرغان تۇرکان خانىنىڭ پىكرى بويىچە كۆيۈك خانى (گەرچە ئۇ كېسەل بولسىمۇ) ئۇلۇغ خاقاننىڭ تەخت ۋارىسى قىلىپ تىكلەشتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ تەختكە چىققاندىن كېيىن يەنە خانلىقنى مەڭگۈ ئوڭداي ئەۋلادلىرىنىڭ قولىدا ساقلاپ قېلىشنى ئوتتۇرىغا قويغاندەك.

بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايغا ئىتالىيىلىك بورا نۇكبىنمۇ قاتناشتى. ئۇ پاپا ئېننىوس IV نىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن موڭغۇللاردىن ياۋروپاغا ھۇجۇم قىلىشنى ئەمدى توختىتىشنى تەلەپ قىلىپ ھەمدە موڭغۇل ھۆكۈمرانلىقىنىڭ خىرىس

تستان دىنىغا ئېتىقاد قىلىشنى تەۋسىيە قىلىپ كەلگەندى . ئۇنىڭ ئەلچىلەر ئۆمىكى 1245 - يىلى 4 - ئاينىڭ 16 - كۈنى لىئودىن يولغا چىقىپ گېرمانىيە ، پولشالار ئارقىلىق روسىيگە بارغان . 1246 - يىلى 2 - ئاينىڭ 3 - كۈنى يەنە كېيىۋدىن يولغا چىقىپ 4 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ۋولگا دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ خاقانى — باتۇننىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولغان . باتۇنلارنى قاراقتانلارنىڭ بۇرۇنقى زېمىنىغا بارىدىغان يول بىلەن قاراقۇرۇم تەرەپكە ئاپىرىپ قويغان . ئۇلارنىڭ مېڭىش لىنىيىسى مۇنداق : ئوتتۇرا دىن يولغا چىقىپ بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبى ، ئىلى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى ، ئېمىل دەرياسى ھەمدە نايماقلار زېمىنى ئارقىلىق 1246 - يىلى 7 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئۇلۇغ خاقاننىڭ ئوردىسىغا بارغان ، بۇ جاينىڭ قاراقۇرۇم بىلەن بولغان ئارىلىقى يېرىم كۈنلۈك يول ئىدى . سەپەرداشلار ئېچىدە پولشلىق بىندومۇ بار ئىدى . بۇ چاغدا موڭغۇللار قۇرۇلتاي ئېچىۋا . تاتتى . ئۇ كۆيۈكخاننىڭ تەختكە چىققانلىقى ئەھۋالىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ ساياھەت خاتىرىسىگە مۇنداق دەپ يازغان : « كۆيۈكخان تەخمىنەن 40 — 45 ياشلاردا بولۇپ ، ئوتتۇرا بوي ، ناھايىتى ئەقىللىق ، چېچەن كىشى ئىكەن . ئۆزىنى ناھايىتى سالماق تۇتىدىكەن . ئاڭلاشلارغا قارىغاندا ، ئۇ ئەزەلدىن قاقاقلاپ كۈلمەيدىكەن ياكى يېنىكلىك بىلەن ھەرىكەت قىلىشقا يول قويمىدىكەن » (موڭغۇلىستانغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى ، 68 - بەت) . يەنە ئاڭلاشلارغا قارىغاندا ، كۆيۈكخان نېستۇرى دىنىنى ياقتۇرىدىكەن . بورانۇكبىن نېستۇرى دىنىي مۇرىتلارنىڭ ئوردا ئالدىغا توپلىشىپ تەبرىك لەش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈۋاتقانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن . نېستۇرى مۇرىتى ، ئوڭ قول ۋەزىر — چىنقاينىڭ ياردىمىدە ئۇ ئاندىن كۆيۈكخان بىلەن كۆرۈشۈپ كېلىش مەقسىتىنى ئېيتقان . كۆيۈكخاننىڭ پاپا ئېننوس ۱۷ كە بەرگەن مەكتۇپىنى پروفېسسور پېللىئون ۋاتسكاندىكى ئارخىپلار ئىچىدىن تاپقان . مەكتۇپتا تەھدىت تەلەپپۇزى بىلەن پاپا ۋە خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان پادىشاھتىن ئالدىغا كېلىپ موڭغۇللارغا خىزمەت ۋە بەيئەت قىلىشى تەلەپ قىلىنغان (يۇقىرىقى كىتاب 85 - بەت) . بورانوكبىن مەكتۇپنى ئېلىپ 11 - ئاينىڭ 13 - كۈنى خان ئوردىسىدىن يولغا چىقىپ كەلگەن يولىنى

بويلاپ ۋولگا دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى بىلەن مېڭىپ ، 1247 - يىلى 5 - ئاينىڭ 9 - كۈنى باتۇخاننىڭ قارار گاهىغا يېتىپ كېلىپ ئاندىن كېيىن ئارقىلىق قايتىپ كەتكەن . ئۇنىڭ ساياھەت خاتىرىسى ياۋروپا - ئاسىيا دالاسى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمالىي قىسمىدىكى رايونلارنىڭ موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى ئەھۋالنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ .

ئەرمېنىيە شاھى ھاينۇن I نىڭ ئىنىسى سىنپادەمۇ كۆيۈكخاننىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولغان . ئۇنىڭ دۆلىتى موڭغۇللار بىلەن دوستانە ئۆتكەن ۋە ئۇلار تەرىپىدىن قوغدىلغان . سىنپادەمۇ 1250 - يىلى قايتىپ كەتكەن . ئۇ سىگىلسىنىڭ ئېرى سىپىرۇس پادىشاھى ھېنرى I گە ئەۋەتكەن مەكتۇپىدا : « شەرق تەرەپتىكى خرىستىئان دىنى مۇرىتلىرى خاقاننىڭ ھىمايىسى ۋە ئەتىۋارلىشىغا سازاۋەر بوپتۇ » دەپ يازغان . بۇلارمۇ كۆيۈكخاننىڭ خرىستىئان دىنى تەرەپدارى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ .

ئوگدايخان بىلەن چاغاتايخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەھۋالى بىر قەدەر قالايمىقانلىشىپ كېتىدۇ . ئەينى چاغلاردا چاغاتايخاننىڭ ئەۋلادلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى . ئۇنىڭ ئاساسلىق بىرنەچچە ئوغلىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ تۇنجى خوتۇنى ئىسۇلۇندىن تۇغۇلغانىدى . بۇلاردىن مۇتۇگانغا چىڭگىزخان بىلەن چاغاتاي ئىككىسىلا ئامراق بولۇپ ، ۋەلىئەھدىلىككە بېكىتىلگەنىدى . ئەمما ، بۇ بالا چىڭگىزخان بىلەن باميانغا قورشاپ ھۇجۇم قىلىش جېڭىدە ئوقيا ئوقى تېگىپ ئالەمدىن ئۆتكەنىدى . شۇنىڭ بىلەن مۇتۇگاننىڭ ئوغلى قاراھىلا كۈ ۋەلىئەھدىلىككە بېكىتىلگەن (بۇنىڭدىن موڭغۇل ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە چاغاتايخاننىڭ تەخت ۋارىسىمۇ ئۇلۇغ خاقان تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ) . چاغاتايخان ئۆلگەندىن كېيىن ئىسۇلۇن بىلەن ۋەزىر قاباش ھامىد بۇ نەۋرىنىڭ خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلىشىنى قوللايدۇ . ئەمەلىيەتتە بولسا ئىسۇلۇن ھاكىمىيەت باشقۇراتتى . خۇراساننىڭ ئۇيغۇر ھاكىمى كۈرجىس ئىسۇلۇن ھاكىمىيەت باشقۇرغان دەۋردە ئۆلتۈرۈلدى . قاراھىلا كۈ تەختتە ئولتۇرغان ۋاقىت (1242 - 1246 - يىللار) تۈركان خاتۇن دۆلەتنى ئىدارە قىلغان ۋاقىت ئىدى .

1246 - يىلى كۆيۈكخان تەختتە ئولتۇرغاندىن كېيىن ، دەرھال چاغا-
تاي خانلىقىنىڭ تەخت ۋارىسىنى تەيىنلەش مەسلىسىگە قول تەقدىدۇ . ئەينى
چاغلاردا چاغاتاي خانلىقى بىلەن باشقا خانلارنىڭ يېرى گەرچە مۇستەقىل
ھوقۇققا ئىگە بولسىمۇ ، لېكىن ئىمپېرىيىنىڭ بىر قىسمىغا ئوخشاش ئۇنىڭ
ھۆكۈمرانلىرىنى تەيىنلەش ۋە ئېلىۋېتىش ئىشىنى ئىمپېرىيىنىڭ ئۇلۇغ خا-
قانى بىۋاسىتە بېكىتتەتتى . يېڭى تەختكە چىققان كۆيۈكخان چاغاتايخاننىڭ
بەشىنچى ئوغلى يېسۇمۆڭگۈ بىلەن ناھايىتى ياخشى دوستلاردىن ئىدى .
چۈنكى يېسۇمۆڭگۈ ئۆزىنىڭ سىياسىي دۈشمىنى تۆلۈننىڭ ئوغلى مۆڭكۈ
خانغا قارشى ئىدى . شۇڭا كۆيۈكخان ئۇنى چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى
قىلىپ بېكىتتى . ئۇ مۇنداق دېگەن : « چاغاتايخاننىڭ ئوغلى بار تۇرسا ،
ئۇنىڭ نەۋرىسى قانداق قىلىپ تەخت ۋارىسى بولالسىن ؟ » شۇنداق قىلىپ ،
قاراھىلا كۈننىڭ ئورنىنى يېسۇمۆڭگۈ ئىگىلەيدۇ .

يېسۇمۆڭگۈ مەيخۇمار ئەيش - ئىشرەتكە ئامراق كىشى ئىدى . ئۇ
چاغاتاي خانلىقىنىڭ بارلىق مەمۇرىي ئىشلىرىنى خوجا باھاۋىددىن ئىسىملىك
باش ياردەمچىسىگە تاپشۇرىدۇ . بۇ كىشى مۇسۇلمان بولۇپ ، ئاڭلاشلارغا قا-
رىغاندا ، ئۇنىڭ دادىسى پەرغانىنىڭ شاھى بولغانىكەن . ئۇنىڭ ئانىسى
قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتىدىن كېلىپ چىققانىكەن . ئۇ كىچىك
ۋاقتىدىلا ئاتىسىدىن يېتىم قالغاچقا ، قاباش ھامىد ئۇنى بېقىۋالغان .
باھاۋىددىن بىلىملىك بولغاچقا ، چاغاتايخان تەرىپىدىن يېسۇمۆڭگۈنىڭ
خىزمىتىگە ئەۋەتىلگەن . يېسۇمۆڭگۈ ھوقۇقنى قولغا ئېلىپلا قاباش ھامىدىنى
ئەمىلىدىن ئېلىپ تاشلىغان . باھاۋىددىننى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن جۈ-
ۋەينى مۇنداق دەيدۇ : « ئۇ يۇقىرى مەرتىۋىلىك ئائىلىدىن كېلىپ چىققان ،
دىنىي ئىلىم ۋە باشقا ئىلىم - ھېكمەتلەر جەھەتتىمۇ كامالەتكە يەتكەن . ئۇ-
نىڭ ئۆيى شۇ چاغلاردىكى ئالىملار بىلەن سادىرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان
جايدا ئىدى » (« تارىخىي جاھان كۇشاي » ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 275
- 276 - بەتلەر) . باھاۋىددىننىڭ ئارىغا كىرىشى بىلەن قاباش ھامىد يېسۇ-
مۆڭگۈ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلمىگەنىدى .

يېسۇمۆڭگۈنىڭ تايىشى ئىسىملىك بىر خوتۇنى بار ئىدى . يېسۇ

مۆڭكۈ دائىم كەيپ - ساپا بىلەن يۈرگەچكە تايىشى ئۇنىڭغا ۋاكالىتەن پەرمان چىقىرىپ ئىش باشقۇراتتى. شۇڭا چاغاتاي خانلىقىدا ئۇنىڭ ھوقۇق كۈچى خېلى زور ئىدى.

موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئوردىسى ئوتتۇرا ئاسىياغا ئەۋەتكەن مەمۇرىي ئەمەلدار يالۋاچ شىمالىي جۇڭگوغا يۆتكەلگەندىن كېيىن، ئىمپېرىيە ئۇنىڭ ئوغلى مەسئۇدىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا مەمۇرىي باشلىق قىلىپ تەيىنلىدى. ئوگدايخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن بۇ خانلىقنىڭ بۇرۇنقى ئەمەلدارى يالۋاچ قاتارلىقلار تۇركان خاتۇننىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىدى. جۇۋەينىنىڭ دېيىشىچە، «مەسئۇد ئەھۋالنىڭ چاتاقلىقىنى ھېس قىلىپ» ئۆز يېرىدە تۇرۇپرىشكە ئىلاج يوق دەپ قاراپ، باتۇخاندىن پاناھلىق تىلەپ بارغان. مەسئۇدنىڭ راستتىنلا ئالتۇن ئوردا خاقانلىقىغا بارغان - بارمىغانلىقى تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلەنمىگەن. ئەمما كۆيۈكخان ئۇلۇغ خاقانلىققا سايلانغاندا ئۇ غەربىي يۇرتنىڭ مەمۇرىي باشلىقى بولۇش سۈپىتى بىلەن كېلىپ قۇرۇلتايغا قاتناشقان. بۇ شۇ چاغدا ئۇنىڭ يەنىلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مەسئۇد مۇسۇلمان بولغاچقا، جۇۋەينى ئۇنى مەدھىيىلىگەن. جۇۋەينى يەنە بۇ خارا شەھىرىنىڭ مەيدانىغا يېقىن جايغا چوڭ كۆلەملىك ئىككى مەدرىس ياسالغانلىقىنى، ئۇنىڭ بىرىنىڭ نامى «مەدرىسەئى خان» دەپ، يەنە بىرىنىڭ «مەدرىسەئى مەسئۇد» (مەسئۇدنىڭ مەدرىسى دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتىلىدىغانلىقى، ھەربىر مەدرىستە ھەر كۈنى مىڭ تالىپ (ئوقۇغۇچى) نىڭ ئىلىم تەھسىل قىلىدىغانلىقى، بۇ مەدرىسلەردىكى مۇددەرىسلەرنىڭ ئەينى يىللاردىكى ئۇلۇغ ئۆلىمالار ئىكەنلىكىنى، بۇ ئىككى مەدرىس بىناسىنىڭ پېشايۋان، تۈۋرۈكلىرىنىڭ كاتتىلىقى، ھويلىسىنىڭ پاكىز ھەم رەتلىكلىكى بىلەن بۇ خارا شەھىرىنىڭ جامالىغا ھۆسن قوشۇپ ئىسلام دىنىنىڭ نۇرىنى تارقىتىپ تۇرىدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان («تارىخىي جاھان كۇشاي» ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا، 108 - 109 - بەتلەر). قەشقەردىمۇ «مەسئۇدىيە» دەپ ئاتىلىدىغان بىر مەدرىس بولۇپ، قارىغاندا بۇ مەدرىسنىمۇ ئۇ بىنا قىلدۇرغان بولسا كېرەك.

كۆيۈكخان ۋە ئۇنىڭ باش ۋەزىرى چىنقاي، مۇراسىم بېگى قادالار خىرىستىئان دىنىنىڭ مۇرىتىلىرى بولۇپ، بۇنىڭ ئاھالىسىنىڭ كۆپ قىسمىنى مۇسۇلمانلار ئىگىلەيدىغان چاغاتاي خانلىقىغا نىسبەتەن خېلى تەسىرى بار ئىدى. بۇ خىل ئەھۋال غەربتىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ خىرىستىئان دىنى مۇرىتىلىرى ياكى دىن تارقاقچىلىرىنى جەلپ قىلغاچقا، ئۇلار ئاستا - ئاستا بۇ زېمىنغا كېلىشكە باشلىدى. جۇۋەينى « نەتىجىدە خىرىستىئان دىنى ئەقىدىسى ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە كەڭ ئەۋج ئالغاچقا، ئۇلار بىلەن تاكالىشىشقا جۈرئەت قىلالايدىغان مۇسۇلمان قالماي قالدى » دەپ يازغان. شۇ ۋەجىدىن مۇسۇلمانلار كۆيۈكخاندىن رازى ئەمەس ئىدى.

كۆيۈكخان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا موڭغۇل يايلاقلىرىدا قاتتىق قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىپ، ھەرمىللەت خەلقىگە ئېغىر قىيىنچىلىقلارنى ئېلىپ كەلدى. « يۈەن سۇلالىسى تارىخى » 2 - جىلدتا: « شۇ كۈنلەردە دەريالار قۇرۇپ، ياۋا ئوت - چۆپلەر يوقاپ، ئات - كالىلارنىڭ ئۈندىسى سەككىز - توققۇزى ئۆلۈپ كەتتى. خەلق ئېغىر كۈنگە قالدى » دېيىلگەن. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى، خانلار، ئەمىرلەر مال - مۈلۈك بۇلدى، ئۇلار ياكى « يەنجىڭنىڭ جەنۇبىدىكى قەبىلىلەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ پۇل - پۇچەك، ئوقيا، ئېگەر - جابدۇقلارنى يىغىۋالغان ياكى غەربىي يۇرتتىكى ئۇيغۇرلاردىن ئۈنچە - مەرۋايىت، خەيدۇڭدىن (كۆلنىڭ شەرقىدىن) لاچىن يىغقان. خەلقنى كېچە - كۈندۈز تۈگىمەس ئەمگەككە سېلىپ نۇرغۇن ئۆلۈم - تەڭلەرنى ياساتقان » نەتىجىدە كۆيۈكخان ھۆكۈمرانلىقى ئېغىر خەۋپكە دۇچ كەلدى.

كۆيۈكخان بىلەن ئالتۇن ئوردادا خاقانى باتۇخاننىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتە چىكىگە يەتتى. مىلادى 1248 - يىلى كۆكلەمدە كۆيۈكخان ئېمىلىنىڭ ھاۋاسى ۋە سۈيى داۋالانمىش ۋە دەم ئېلىشىغا پايدىلىق دەپ يالغان ئېيتىپ ئۇ جايغا يولغا چىقىدۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا لەشكەر تارتىپ باتۇخانغا ھۇجۇم قىلماقچىدى. بۇ چاغدا تۆلۈننىڭ ئايالى سۇرقۇقتان خاتۇن كۆيۈكخاننىڭ بۇ غەربىنى بىلىپ قېلىپ، باتۇخانغا مەخپىي خەت ئەۋەتىپ ئۇنىڭغا: « پۇختا تەييارلىنىپ تۇرۇڭ، كۆيۈكخان نۇرغۇن كىشىلىك

قوشۇننى باشلاپ سىز تەرەپكە قاراپ ئاتلاندى » دەپ مەلۇم قىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ، باتۇ خانىمۇ لەشكەرلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ تەييارلىق قىلىدۇ . ئەمما ، كۆيۈكخان بېشبالىققا بىر ھەپتىلىك يول كېلىدىغان قۇشانكىر (ئۇلۇنگۇر دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا) دېگەن يەرگە كەلگەندە ئېغىر كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ ئۆلۈپ كېتىدۇ . ئۇ پەقەت ئۈچ يىللا تەختتە ئولتۇرىدۇ . بۇ ئۈچ يىل بىلەن تۇرگان خاتۇن ھوقۇق تۇتقان ئاشۇ بىرقانچە يىل موڭغۇل ھۆكۈمرانلىقىنىڭ زەئىپلەشكەن يىللىرى بولدى . خۇددى « يۈەن سۇلالىسى تارىخى » دا باھىيا بېرىلگەندەك « يولۋاس يىلىدىن (قەدىمدىن) بۇيان بۇ خانلىقتا مۇقىم قانۇن تۇرغۇزۇلمىدى . ئوردا ئىچى - سىرتىدىكىلەرنىڭ نىيىتى بۇزۇلدى . شۇنداق قىلىپ پادىشاھنىڭ ھوقۇقى ئاجىزلاپ كەتتى » .

كۆيۈكخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن بىر مەزگىل ۋەلىئەھد بېكىتىلمەي ، ئۇنىڭ خوتۇنى ئوغۇل قايىمىش ۋاقتىنچە ھوقۇق يۈرگۈزىدۇ . بۇ ۋاقىت تارىختا « شىرامۇن پەردە ئارقىسىدىكى خانىشنىڭ يوليورۇقىدا ھاكىمىيەت باشقۇرغان ئالتە ئاي » دەپ ئاتالدى . شۇ يىلى خۇراسان ۋە غەربنىڭ ھاكىمى ئارغۇن ئوردىغا سالام بېرىشكە كەلدى . ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ كەلگۈچىلەر ئىچىدە تارىخچى جۇۋەينىمۇ بار ئىدى . ئۇلار تالاسقا كەلگەندە كۆيۈكخاننىڭ ئالەمدىن ئۆتكەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلايدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە ئىلجىتايىنىڭ لەشكەر تارتىپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپىدۇ . ئارغۇن بۇيرۇققا بىنائەن خۇراسانغا قايتىپ نۇرغۇن كىشىلىك قوشۇننىڭ قورال - ياراغ ۋە ئوزۇق - تۈلۈك تەييارلىقىنى قىلىدۇ . 1249 - يىلىغا كەلگەندىلا ئارغۇن ئاندىن يەنە بىر قېتىم موڭغۇلىستانغا كېلىپ ئوغۇل قايىمىشقا غەربنىڭ ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىپ قايتىپ كېلىدۇ . سەپەر ئۈستىدە ئۇلار (جۇۋەينىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) چاغاتاي خانلىقىدىكى يىسۇمۇڭكۈننىڭ قارارگاھىغا چۈشۈپ بىر - ئىككى ئاي تۇرۇپ ، 1250 - يىلى ياز بىلەن كۈز ئوتتۇرىسىدا ئاللىقىقا قايتىپ بارىدۇ . شۇ يىلى قىشتا يەنە ئاتلىنىپ خۇراسانغا قايتىپ كېلىدۇ . كېيىن جۇۋەينى ئۆزىنىڭ كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىنى « تارىخى جاھان كۇشاي » ناملىق مەشھۇر ئەسىرىگە پۈتۈپ چىقتى .

ئوغۇل قايىمىش ھاكىمىيەت باشقۇرغان مەزگىلدە 1250 - يىلى يەنە ئېمىل بىلەن خۇبۇ ئارىلىقىدىكى جايدا فرانسىيە پادىشاھى لۇئى ۱۱ نىڭ ئەلچىسىنى قوبۇل قىلىدۇ ۋە پادىشاھ ئەۋەتكەن بۇيۇملارنى تاپشۇرۇۋالىدۇ . ئۇ فرانسىيە پادىشاھىنىڭ موڭغۇللارغا بويسۇنىدىغانلىقىنى ئېنىق بىلدۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ . بۇ ئەلچىلەر 1251 - يىلى قايىتىپ كېتىدۇ (« دۇسان موڭغۇل تارىخى » ، خەنزۇچە تەرجىمىسى ، 1 - قىسىم 248 - بەت) .

ئوغۇل قايىمىش ئوغلى خوجا ئوغۇل ، ناخۇ بىلەن ھاكىمىيەتنى بىللە باشقۇرۇپ ، خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى قاقتى - سوقتى قىلىدۇ . ئوغۇل قايىمىش يەنە سېھىرگەرلىككە قارىغۇلارچە ئىشىنىپ ئەتىدىن - كەچكىچە شامانلار ، باخشىلار بىلەن بىرگە بولۇۋېلىپ سۈيىقەست پىلانلاپ ، ھىيلە - مىكىر بىلەن شۇغۇللىنىپ ، ھاكىمىيەتنى قالايمىقان باشقۇرۇپ كىشىلەرنى ئەنسىزلىككە سالىدۇ . بۇنداق ئەھۋالدا ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىمۇ پۈت تىرەپ تۇرالمىدۇ . ئوگداي ئەۋلادلىرىنىڭ ھوقۇقى شۇ ۋەجىدىن ئۇنىڭ قولىدىن تۈلۈ ئەۋلادلىرىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ .

4- بۆلۈم مۆڭكۈخان دەۋرى

ئوغۇل قايىمىش ۋاقتىنچە ھاكىمىيەت باشقۇرۇۋاتقان مەزگىلدە ، موڭغۇل شاھزادىلىرى خانلىق تەخت ۋارىسى ئۈستىدە ئويلىنىۋاتاتتى . ئەينى ۋاقىتتا موڭغۇل شاھزادىلىرى ئىچىدە يېشى ئەڭ چوڭ ، تۆھپىسى ئەڭ زور ، ئەڭ ئابىرۋىلۇقى ئالتۇن ئوردا خانلىقىدىكى باتۇخان ئىدى . كۆيۈكخان ئا - لەمدىن ئۆتكەندە باتۇخان قايالىققا يەتتە كۈنلۈك يول كېلىدىغان ئالا قاماققا يېتىپ كەلگەن . (بەزىلەر بۇ يەر « يۈەن سۇلالىسى تارىخى » دا تىلغا ئېلىنغان « ئالا تۇغلا ئۆر » بولۇپ ، ئىسسىقكۆل بىلەن ئىلى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاتاۋ تېغى دەيدۇ) ئۇ بۇ يەردىن ئوغۇل قايىمىشقا كىشى ئەۋەتىپ ئۆزىنىڭ تەزىيىسىنى بىلدۈرگەن . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يېڭى ھۆكۈمران تۇرغۇ - زۇشقا تەييارلىق قىلغان .

« يۈەن سۇلالىسى تارىخى » دا مۇنداق دېيىلىدۇ : « خان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئوردا ئۇزۇنغىچە ھۆكۈمران تۇرغۇزۇلمىغان بولۇپ ،

خانلىقنىڭ ئىچى ۋە سىرتى تەشۋىشكە چۈشكەن ، كۆپچىلىكنىڭ مۆڭكۈنى خان قىلىپ تۇرغۇزۇش نىيىتى بار ئىدى . خانلىق تەمەسىدە يۈرگەنلەر مۇ نۇرغۇن ئىدى . بۇ خىل ئەھۋالدا باتۇخان پېشقەدەم سۈپىتىدە ھەرقايسى تەرەپتىكى شاھزادىلەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ ، ئۇلارنى ئۆزى تۇرغان جاي ئالا كاماكقا يىغىنغا چاقىرىغان . بىراق ، يىغىنغا كەلگەنلەر ئاساسلىقى جۇجى قوۋمى ۋە تۆلۈخان قوۋمىدىكى شاھزادىلەر ئىدى . ئوگداي قوۋمى ۋە چاغا-تاي قوۋمىدىكى شىرامۇن ، قادان ، قاراھىلاكۇ قاتارلىقلاردىن باشقا نۇرغۇنلىرى يىغىنغا كەلمىگەن ياكى ۋەكىللا ئەۋەتىپ قويغان . « يۈەن سۇلالىسى تارىخى » (3 - جىلد) دا ئېيتىلىشىچە : « خانلاردىن باتۇخان ، مۇگى ، ئارگ بۇقا ، سۇرئىگنو ، تاچار ، باش سانغۇن ئورائاقاي ، سۇنداي ، تېمۇشېر ، ئىسۇبۇقا قاتارلىقلار ئالا تۇغلا ئۇرغا يىغىلغان » بۇ شاھزادە ۋە نويونلار باتۇخاننىڭ رىياسەتچىلىكىدە ، خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىدىغان نامزات ئۈستىدە كېڭەشكەن . يىغىنغا قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسى باتۇخاننىڭ قارار چىقىرىشىغا قوشۇلغان . باتۇخان تۆلۈخاننىڭ چوڭ ئوغلى مۆڭكۈخاننىڭ خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىشىنى ئوتتۇرىغا قويغان . ئو-غۇل قايمىشنىڭ ئەلچىسى باراق يىغىندا باشقىچە پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويغاچقا ، مۇگېننىڭ دەككىسىگە ئۇچرىغان . شۇنىڭ بىلەن ، يىغىنغا قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسى خۇددى چىڭگىز خاننى قوللىغانغا ئوخشاش باتۇخاننىڭ قارارىنى قوللىغان ھەمدە كېلەر يىلى قارا قۇرۇمدا قۇرۇلتاي ئۆتكۈزۈپ مۆڭكۈخاننى رەسمىي تۈردە خان قىلىپ تىكلەشنى بېكىتكەن .

ئارقىدىنلا باتۇخان دەرھال قېرىنداشلىرىدىن بېركى بىلەن توقا تېمۇرنى نۇرغۇن كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ مۆڭكۈخانغا ھەمراھ بولۇپ قۇرۇلۇن دەرياسىغا بېرىپ ، قۇرۇلتاي چاقىرىپ بارلىق موڭغۇل شاھزادىلىرىنىڭ قۇرۇلتايغا قاتنىشىشىنى ئۇقتۇرۇپ ، مۆڭكۈخاننى رەسمىي خان قىلىپ تىكلەشكە ئەۋەتكەن . ئوگداي - كۆبۈكخان جەمەتلىرىگە ۋە چاغاتاينىڭ ئاخىرقى خانى بۇنىڭغا قارشى تۇرغان . شۇنداقلا بىر تەرەپتىن ، ئادەم ئەۋە-تىپ باتۇخانغا قارشى پىكىرنى بىلدۈرسە ، يەنە بىر تەرەپتىن ، يىغىنغا قاتنىشىشنى قەتئىي رەت قىلغان . بىر يىل ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ ، ئۇلار

تولۇق يىغىلمىغان . بېرىكى كىشى ئەۋەتىپ باتۇخانغا « مۆڭكۈنى خان قىلىپ تىكلەش ئۈچۈن بىز ئىككى يىل ساقلىغان بولساقمۇ ، ئوگدايخان ۋە كۆيۈكخاننىڭ شاھزادىلىرى ھەم چاغاتايخان شاھزادىسى يېسۇ مۆڭكۈ تېخىچە قۇرۇلتايغا كەلمىدى » دەپ دوكلات قىلغان . باتۇخان « مۆڭكۈ خان خان قىلىپ تىكلەنسۇن ، جاساققا قارشىلىق قىلىشقا پېتىنغانلارنىڭ كاللىسى ئېلىنسۇن » دەپ جاۋاب قايتۇرغان . شۇنىڭ بىلەن ، 1251 - يىلى كونا كالىپىندار بويىچە 6 - ئايدا « غەرب شاھزادىلىرىدىن بېرىكى ، توقا تېمۇر ؛ شەرق شاھزادىلىرىدىن يىقۇ ، توقۇ ، ئىسۇنگى ، ئانجىتاي ، تاجار ، بېكقۇداي ؛ غەربنىڭ باش سانغۇنى بانرىچ ، شەرقنىڭ باش سانغۇنى ئېسۇ بۇقا قاتارلىقلار كۆكتېئور ئالانغا يىغىلىپ ، ئونان دەرياسى بويىدا خاننى تەختكە چىقارغان » . مۆڭكۈ خاننىڭ خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلىش مەسىلىسى مۇشۇنداق قىلىپ قارار قىلىنغان ۋە ئەمەلگە ئاشقان .

مۆڭكۈ خاننىڭ خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلىشىغا ئوگداي قوۋمى ۋە چاغاتاي قوۋمىدىكى شاھزادىلەر كۆڭلىدە يەنىلا تەن بەرمىگەن ھەمدە داۋاملىق قارشى تۇرغان . مۆڭكۈ خان تەختكە چىققان قۇتلۇق مۇراسىم مەزگىلىدە شىرامۇن ، ناخۇ ، قۇتۇقۇ قاتارلىق ئۈچ خان يىغىنغا قاتنىشىش نا-مىدا ھەربىي ئۆزگىرىش قىلماقچى بولغان . بىراق ، ئەھۋال پائىش بولۇپ قالغاندىن كېيىن باستۇرۇلغان . مۆڭكۈ خان تەختكە چىققاندىن كېيىن ، ئوگداي قوۋمى ۋە چاغاتاي قوۋمىدىكى شاھزادىلەرگە باستۇرۇش ، كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇش قاتارلىق ۋاسىتىلەرنى قوللانغان . مەسىلەن ، ئوگداي قوۋ-مىنىڭ ئەزالىرى ، خانىش ئوغۇل قايمىش ، شىرامۇننىڭ ئانىسى ھەمدە قادا ، چىنقاي ئىككى ۋەزىر ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن . ھەربىي ئۆزگىرىشكە قاتناشقان سەر كەردىلەرنىڭ كۆپى ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن . ئوگدايخاننىڭ كۈچىنى ئاجىزلىتىش ئۈچۈن ، ئۇنىڭ زېمىنىنى بۆلەكلەرگە بۆلۈپ ، ئۆزىنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادلىرىغا بۆلۈپ بەرگەن . ئوگدايخاننىڭ كىچىك خوتۇنىدىن بولغان چوڭ ئوغلى قادان بېشبالىققا ، كىچىك خوتۇنىدىن بولغان ئوغلى مەلىك ئېر-

① « جامىئۇل تەۋارىخ » 2 - جىلد ، ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 204 - بەت .

② « يۈەن سۇلالىسى تارىخى » 3 - جىلد .

تمش دەرياسى بويىغا، نەۋرىسى قايدۇ (قاشنىڭ ئوغلى) قايالىققا، توتۇپ
مىلغا، مۆڭكۈدۈ ۋە ئوگداينىڭ خانىشى قۇتېنى يۇڭچاڭغا كەتكۈزۈۋېتىلگەن
(«يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 3 - جىلد).

بۇ قېتىملىق ھەربىي ئۆزگىرىشنىڭ ئاساسلىق قوزغىغۇچىسى بولغان
چاغاتاي قوۋمىدىكى شاھزادىلەر تېخىمۇ ئېغىر جازاغا ئۇچرىغان. مۆڭكۈ خان
قاراھىلا ئۇر بىلەن ئۇنىڭ ئايالى ئورگاناغا يېسۇ مۆڭكۈنى ئۆلتۈرۈپ ئۇنىڭ
ئورنىغا چاغاتاي خانلىقىغا ھۆكۈمران بولۇشنى بۇيرۇغان. بىراق قاراھىلا ئۇر
بېرىپ ھوقۇققا ئولتۇرۇش يولىدا ئالتاي ئەتراپىدا ئالەمدىن ئۆتۈپ پەقەت
ئورگانا يېتىپ بارغان. ئۇ بارغاندىن كېيىن دەرھال يېسۇ مۆڭكۈ بىلەن ئۇ-
نىڭ ۋەزىرى باھاۋۇدىنى ئۆلتۈرگەن (بەزىلەر يېسۇ مۆڭكۈنى تۇتقاندىن
كېيىن باتۇخاننىڭ ئۆلتۈرۈشىگە ئەۋەتىپ بەرگەن دەيدۇ). ئۇ ئايال ھۆ-
كۈمران سۈپىتىدە چاغاتاي خانلىقىغا ئون يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان
(«جامسۇل تەۋارىخ» 2 - جىلد، ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا، 143 - بەت).
چاغاتاينىڭ نەۋرىسى بۇرى (مۇتۇگاننىڭ كىچىك ئوغلى) ماڭگوسار
تەرىپىدىن بانۇخاننىڭ ئۆلتۈرۈشىگە تاپشۇرۇپ بېرىلگەن. چاغاتاينىڭ قول
ئاستىدىكى سەركەردىلەرنىڭ گۇمانلىقلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆلتۈرۈلگەن.

مۆڭكۈخاننىڭ تەختكە چىقىش مەسىلىسىدىكى كۈرەش، ئەمەلىيەتتە
جۇجى قوۋمى بىلەن تۆلۈ قوۋمىنىڭ بىرلىشىپ ئوگداي قوۋمى بىلەن
چاغاتاي قوۋمىگە قارشى تۇرۇشى ئىدى. ئالدىنقىلارنىڭ غەلبىسى سەۋەب-
دىن بانۇخاننىڭ زېمىنى پەيدىنپەي كېڭىيىپ، چۇ دەرياسىغا يېقىن
جايلارغىچە يېتىپ بارغان، ئۇنىڭ كۈچى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋرا ئۇن-
نەھرىغىچە زوراينغان ياكى مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، باتۇخان ماۋرا
ئۇننەھرنىڭ ھۆكۈمرانىغا ئايلانغان («ئالتۇن ئوردا خانلىقى ۋە ئۇنىڭ ھالا-
كىتى» رۇسچە 71 - بەت)، چاغاتاي خانلىقىنىڭ زېمىنى پارچىلىنىپ
تارايغان.

مۆڭكۈخان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئوگداي خانلىقى دەۋر-
دىكى قائىدە - يوسۇنلارغا ۋارىسلىق قىلىپ، تۆۋەندىكىدەك بىرنەچچە
ۋاقىتلىق دىۋان ۋازارىتىنى تەسىس قىلغان:

يەنجىڭ قاتارلىق جايلاردىكى ۋاقىتلىق دىۋان ۋازارىتىگە يالۋاچ، بۇچىر، ئۇرۇبۇ، تۇدار قاتارلىقلار دىۋانېبىگى؛ سەيدەنچى، نەجمىدىن مۇئاۋىن دىۋانېبىگى بولدى.

بېشبالىق قاتارلىق جايلاردىكى ۋاقىتلىق دىۋان ۋازارىتىگە نافۇي، تاراغاي، مەسئۇد قاتارلىقلار دىۋانېبىگى؛ ئاندۇلا ئۇزۇن، ئەھمەد، ئەدشاھ مۇئاۋىن دىۋانېبىگى بولدى.

ئامۇ دەرياسى قاتارلىق جايلاردىكى ۋاقىتلىق دىۋان ۋازارىتىگە ئار-غۇن دىۋانېبىگى، غەخرىدىن، نەجمىدىن مۇئاۋىن دىۋانېبىگى بولدى («يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 3 - جىلد).

بۇ يەردە ئېيتىلغان ۋاقىتلىق دىۋان ۋازارىتى كېيىن قىسقارتىپ ۋاقتىلىق ۋازارەت ياكى ۋازارەت دەپ ئېلىنغان بولۇپ، جۇڭگونىڭ بىر خىل يەرلىك مەمۇرىي تەشكىلى ئورنى.

مۆڭكۈ خاننىڭ ئون قېرىندىشى بولۇپ، ئاساسلىقى بىر ئانىدىن بولدى. خان ئىنىلىرى قۇبلاي، ھىلاكۇ، ئارگېۋقا ئىدى. چىڭگىز خاننىڭ ھەربىي قوشۇنىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىغا ئاساسەن تۆلۈ خان ۋارىسلىق قىلغانىدى، كۈچلۈكنىڭ بۇ بىر نەچچە ئوغلىمۇ قوشۇنغا قوماندان بولدى. شۇ ۋەجىدىن چىڭگىز خان ئەۋلادلىرى ئىچىدە ئۇنىڭ كۈچى ئەڭ زور ئىدى. مۆڭكۈ خان تەختكە چىققاندىن كېيىن قۇبلاي بۇيرۇققا بىنائەن «مۇڭغۇللارنىڭ خەنزۇ زېمىنىدىكى پۇقرالىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان»، ئارگېۋقا بولسا ئانىسى سولو خاتۇنىنىڭ قىرغىز ئېلىدىكى كەمچىك ئايمىقىدىكى يەرلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئالتاي تاغلىرىنى يازلىق يايلاق، ئورماقلار ۋە قىرغىز يۇرتىنى قىشلىق تۇرالغۇ جاي قىلغان. ئوگداي قوۋمى ۋە چاغاتاي قوۋمىدىن ئىبارەت ئىككى ئۇلۇسنىڭ كۈچىنى ئۈزۈل - كېسىل تارمار قىلىش ھەمدە خاننىڭ زېمىنىنى جۇجى ئۇلۇسىنىڭ زېمىنى بىلەن تۇتاشتۇرۇش ئۈچۈن، مۆڭكۈ خان بىر تارماق قوشۇنىنى قارا قۇرۇم بىلەن بېشبالىق ئوتتۇرىسىدىكى جايلارنى ئىگىلەپ قاپالىق ۋە ئوتزاردا تۇرۇۋاتقان باتۇخاننىڭ قوشۇنى بىلەن بىرلىشىشكە ئەۋەتكەن. يەنە بىر تارماق قوشۇنىنى قىرغىز يۇرتىدىكى كەمچىك ئايمىقىغا ئەۋەتكەن. بۇ ۋاقىتتا قىرغىز يۇرتىدىكى كەمچىك ئايمىقى (بۈگۈنكى تاڭنو -

ئۇرانقاي بويلىرى) روشەنكى بىۋاسىتە موڭغۇل مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ تارمىقىدىكى زېمىنغا ئايلانغان («بار تولىد ئەسەرلىرى» رۇسچە، 1 - توم 560 - بەت).

مۆڭكۈ خان ھوقۇق تۇتقان مەزگىلىدىكى چوڭ ۋەقە يەنىلا چىڭگىز خاندىن تارتىپ كېلىۋاتقان، سىرتقا بولغان بويۇندۇرۇش ۋە موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىشنى داۋاملاشتۇرۇش بولدى. بۇ خىل بويۇندۇرۇش ئاساسەن ئىككى تەرەپتىن ئېلىپ بېرىلغان: بىرى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى بويۇندۇرۇش؛ يەنە بىرى، غەرب تەرەپتىن پېرسىيە ۋە غەربىي ئاسىيانى بويۇندۇرۇش.

1251 - يىلىدىكى قۇرۇلتاي مەزگىلىدىلا، مۆڭكۈ خان ئىنىسى قۇبلاي بىلەن ھىلاكۇنى ئايرىم - ئايرىم جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى ۋە غەربىي ئاسىيانى بويۇندۇرۇشقا ئەۋەتىشنى قارار قىلغان ھەمدە كەلگۈسىدە ھىلا-كۇنى ئىرانغا ھۆكۈمران قىلىپ ئەۋەتىشنى ئويلىغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇ ھىلاكۇغا مۇھىم ئىككى ۋەزىپە تاپشۇرغان. ئۇنىڭ بىرى مازاندېراندىكى ئىسمائىلىيە مەزھىپىدىكى شەيخۇلىئىسلام دۆلىتى ۋە باغدادتىكى ئابباسىيلار خاندانلىقىنىڭ خەلىپىسىنى يوقىتىش ئىدى. يەنە بىرى بولسا سۈرىيەنى بويۇندۇرۇش ئىدى.

ھىلاكۇنىڭ غەربكە قىلغان جازا يۈرۈشىگە خۇددى موڭغۇللار ئېلىپ بارغان باشقا ھەرقانداق زور كۆلەمدىكى بويۇندۇرۇش ئۇرۇشىغا ئوخشاش ھەرقايسى شاھزادىلەر قوشۇن ئەۋەتىپ قاتناشتۇرغان. مەسىلەن، جۇجى قوۋمىدىكى ئوردا، ئوغلى قۇلىنى 10 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ خارە-زىم، داغىستان ئارقىلىق مازاندېراناغا بېرىپ ھىلاكۇ بىلەن قوشۇلۇشقا ئەۋەتكەن، جۇجى قوۋمىنىڭ يەنە بىر شاھزادىسى شەيبان ئەۋەتكەن. قوشۇنمۇ كاسپىي دېڭىزىنىڭ غەربىي قىرغىقى ئارقىلىق داغىستانغا قاراپ ئاتلانغان. چاغاتاي ئۇلۇسى شاھزادە نىقۇدارنى قوشۇن باشلاپ جازا يۈرۈشىگە قاتنىشىشقا ئەۋەتكەن. ھىلاكۇنىڭ چوڭ قوشۇنى ئۆتكەنلىكى جايلىرىنىڭ ئۇلارنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش، يايلاقلارنى ياخشى ئاسراش مەجبۇرىيىتى بار ئىدى. پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا چوڭ قوشۇنىنىڭ چېگرىدىن

ئۆتۈشى ئۈچۈن تەييارلىق قىلغان . مەسىلەن ، كىشىلەر يوللاردىكى چوڭ تاشلارنى ۋە تىكىنى بار ئوت - چۆپلەرنى ئادالغان ، كۆۋرۈكلەرنى ئوڭشىغان ، كېچىكلەرنى تۈزىگەن . ھانگاي تاغلىرىدىن ئامۇ دەرياسىغىچە بولغان چوڭ يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى يايلاقلارنىڭ ھەممىسى چوڭ قوشۇننىڭ ئىشلىتىشى ئۈچۈن قوغدىلغان . ھىلا كۈنىڭ غەربىگە يۈرۈش قىلىش قوشۇنىنىڭ ئادەم سانى كۆپ ، يۈرۈش قىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ ، قوشۇن ئىچىدە موڭغۇل قوشۇنلىرىدىن باشقا ، خەنزۇلاردىن تەركىب تاپقان كامالەكچىلەر (كۆيدۈرگۈچ توپ ، ئوقيا ، تاش ۋە كۆيدۈرگۈچ ئوقلارنى ئاتىدىغانلار) مۇ بولغان .

ھىلا كۈنىڭ قوشۇنى 1253 - يىلى 10 - ئايدا ئوردو كەنتتىن يولغا چىقىپ ئالدى بىلەن چاغاتاي خانلىقىدىن ئۆتكەن . ئەينى ۋاقىتتا چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى ئۇرگانا بولۇپ ، ئۇ (بۈگۈنكى غۇلجىنىڭ ئەتراپىدىكى ئوردو) ئۇلۇغ . ئېق (مەنىسى چوڭ چېدىر) دازىياپەت ئۇيۇشتۇرۇپ ھىلا كۈنى كۈتۈۋالغان . ئۇ بۇ يەردىن كېتىدىغان ۋاقىتتا ماۋرا ئۇننەھرنىڭ ھاكىمى مەسئۇد بىلەن ئەمىرلەر يېتىپ كېلىپ ئۇنىڭغا قوشۇلغان . 1254 - يىلى ياز پەسلىنى ئۇلار ماۋرا ئۇننەھرنىڭ شەرقىي چېگرىسىدىكى تاغ ئۈستى يايلاقتا ئۆتكۈزگەن . تومۇز ئىسسىق ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن قوشۇن داۋاملىق ئىلگىرىلىگەن . 1255 - يىلى 9 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ھىلا كۈ سەمەر - قەنتىنىڭ شەرقىي دەرياسى سىرتىدىكى كانىگۈل يايلىقىغا ئورۇنلاشقان . مەسئۇد ئۇنى ئاق رەڭلىك كىگىز ئۆيدە قوندۇرۇپ كۈتكەن ، ئۇلار بۇ يەردە بەزمە ۋە دەم ئېلىش بىلەن 40 كۈندىن ئارتۇق تۇرغان (« تارىخىي جاھان كۇشاي » ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 612 - بەت) . ھىلا كۈ مۇشۇ يەردە ھېرات رايونىدىكى كارت سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى شەمسىدىن مۇھەممەدنى قوبۇل قىلغان ، بۇ ئادەم موڭغۇل ھۆكۈمرانىغا ناھايىتى ساداقەتمەن ئىدى .

11 - ئاينىڭ بېشىدا ھىلا كۈ داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلەپ گېشقا يېتىپ بارغان . ئامۇ قاتارلىق جايلارنىڭ ھاكىمى ئارغۇن ۋە خۇراساننىڭ تۆرە ئېسىلزاڭلىرى بۇ يەردە كۈتۈپ تۇرغان . ئۇلار كېشتا بىر ئاي تۇرغان ، ئاندىن ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈپ شىبۇرخان (ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ

غەربىي شىمالدىكى رۇبارغان) غا ئورۇنلاشقان. قېلىن قار ۋە سوغۇق
ھىلا كۈنى قىشنى مۇشۇ يەردە ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر قىلغان. ئارغۇنمۇ
ھىلا كۈغا ھەمراھ بولۇپ شىبۇر خانغا بېرىپ بۇ يەردە ئۇنى گۈللۈك كىگىز
ئۆيىدە كۈتكەن، ئاندىن يەنە موڭغۇلىستانغا بېرىپ موڭكۇ خان ھۇزۇرىغا
سالماغا بارغان.

ھىلا كۈنىنىڭ قوشۇنى بۇ جايدىن يولغا چىقىپ، پېرسىيىدىكى ئىسما-
ئىلىيە مەزھىپىدىكىلەرگە ھۇجۇم قىلغان. بۇ دىنىي مەزھەپ سالجۇقىيلار
خاندانلىقى دەۋرىدىن باشلاپلا پېرسىيە ناھايىتى زور كۈچكە ئىگە بولۇپ،
شىئە مەزھىپىنىڭ ئەنئەنىچىلەر گۇرۇھىغا تەۋە ئىدى، ئۇنىڭ دىنىي
ئەقىدىسى ئورتودوكسال مۇسۇلمانلارنى بىزار قىلغاچقا، ئۇلار مۇلاخىدا
(ئەرەبچە «يولدىن ئاداشقان» ياكى «بىدئەتلىك» دېگەن مەنىدە) دەپ
ئاتالغان. ئىسمائىلىيە مەزھىپىدىكىلەر يوشۇرۇن قەتل قىلىش ۋاسىتىسىنى
قوللىنىپ، ئۆزىنىڭ دۈشمەنلىرى ۋە ئۆزىنى قوللىمايدىغان بىدئەتچى
ھۆكۈمرانلارغا تەھدىت سېلىشنى ئادەت قىلغان بولۇپ، بىراق - يېقىندا
چوڭقۇر ۋەھىمە پەيدا قىلغان، شۇڭا يەنە ئاساسىن مەزھىپى دەپمۇ ئاتالغان.
پېرسىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئۇلارنىڭ ساناقسىز قەلئەلىرى خەتەرلىك
بولۇپ، قەلئەلەر چوڭقۇر خەندەك، ئېگىز قورغانلار بىلەن قورشالغان. بۇ
قەلئەلەر جايىدا بولۇپ، مۇداپىئەلىنىشكە ئەپلىك، ھۇجۇم قىلىش قىيىن
ئىدى. مەسىلەن، ئالامۇت قەلئەسىنى ئالساق، بۇ قەلئە 860 - يىلى قۇرۇلغان
بولۇپ، موڭغۇللار دەۋرىگە كەلگەندە 400 نەچچە يىللىق تارىخقا ئىگە بولۇپ
قالغان. بۇ قەلئە ئىسمائىلىيە مەزھىپىنىڭ قوماندانلىق شتابى بولۇپ، ئۆي -
ئىمارىتى ئىنتايىن پۇختا، تاغقا يۆلەپ سېلىنغان، ئۆيلەر قورام تاشلاردىن
قوپۇرۇلغانىدى. ئۇنىڭ ئىچىدە نۇرغۇن ئاشلىق ۋە ئىچىملىك، مەسىلەن،
ئۈزۈم ھارىقى، سىرگە، ھەسەل قاتارلىقلار ساقلىناتتى، ھەتتا 170 يىل يەت-
كۈدەك زاپاس ئاشلىق بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قەلئە ئىچىدە يەنە سان -
ساناقسىز رەسىم، قەدىمكى كىتابلار، مەدەنىي يادىكارلىقلار ئارخىپلىرى قا-
تارلىقلار بولۇپ، ناھايىتى زور قىممەتكە ئىگە ئىدى. قەلئەنىڭ ئەتراپىغا قىيا
تاشلىقنى ئويۇپ خەندەك ياساپ بەشىر دەرياسىنىڭ سۈيىنى باشلىغانىدى.

ئاشلىق، ئوت - چۆپ ۋە ئىچىدىغان سۈيىنى ئۈزۈپ قويغان ھالەتتىمۇ يەنىلا ئۆزىنى ئۆزى قامدىيالايتتى. ئىسمائىلىيە مەزھىپىنىڭ سەردارلىق ئورنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس قالدىغان بولۇپ، سەردار خۇددى فېئودال پادىشاھقا ئوخشايتتى. «ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا بۇ مەزھەپنىڭ سەردارى ھەسەن ساباھ ئالامۇت قەلئەسىگە كىرگەن. ئۇ ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئۆزىنى شەيخۇلئىسلام دەپ ئاتىغان. 1171 - يىلى مىسىر پاتىمە خانلىقى ئەمەلدىن قالدۇرغاندىن كېيىن، ئالامۇت خانى بارلىق ئىسمائىلىيە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ دىنىي خوجىسى بولۇپ قالغان. ھىلاكۇ غەربكە يۈرۈش قىلغان مەزگىلدە ئۇنىڭ سەردارى رۇقنادىن ئىدى. ئۇ ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقى ۋە ئەنگىلىيىگە ئەلچى ئەۋەتىپ دوستلاشماقچى بولغاندا تەكلىپى رەت قىلىنغانىدى. موڭغۇللار ھۇجۇم قىلغاندا رۇقنادىن شاھىنشاه ئەۋەتىپ سۈلھ تەلەپ قىلغان، ھىلاكۇ نامە ئەۋەتىپ ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ كېلىپ تەسلىم بولۇشىنى بۇيرۇغان. رۇقنادىن ۋاقىتنى كەينىگە سۈرۈپ، ئالدى بىلەن ئالامۇت، رامباسار، لال ئۈچ قەلئەنى ئۆزىگە قالدۇرۇشنى تەلەپ قىلغان، ئاندىن «قىشتا قار ياغسا تاغ يولىدا يول يۈرۈش تەس بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن موڭغۇل قوشۇنى چېكىنىپ قايتىپ كېتىشى مۇمكىن» دەپ ئويلىغان. بىراق، ئويلىمىغان يەردىن شۇ يىلى ھاۋا ئىللىق بولۇپ، موڭغۇل قوشۇنلىرى ئۇ يەرگە يېتىپ كەلگەن. رۇقنادىن تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولغان. ئۇ تەسلىم بولغاندىن كېيىن موڭغۇل قوشۇنلىرىنى باشلاپ ھەرقايسى قەلئەدىكىلەرنى تەسلىم بولۇشقا ئۇندىگەن، جەمئىي 40 نەچچە قەلئەگە باشلاپ بارغان، پەقەت ئالامۇت قەلئەسىدىكىلەر تەسلىم بولۇشقا ئۇنىمىغان. ھىلاكۇ ئۆزى بېرىپ قورشاپ ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن ئاندىن تەسلىم بولغان. 1256 - يىلى 12 - ئاينىڭ 20 - كۈنى موڭغۇل قوشۇنى ئالامۇت قەلئەسىنى ئالغان، ئۇنىڭدىكى سان - ساناقسىز قىممەتلىك بۇيۇملار، مەشھۇر رەسىم ۋە كىتابلارنى قولغا چۈشۈرگەن. شۇنداق قىلىپ ھىلاكۇ ئىسمائىلىيە مەزھىپىدىكىلەرنى ئاسانلا تارمار قىلغان. ھىلاكۇ ھەمەداننى موڭغۇل قوشۇنىنىڭ قوماندانلىق شتابى قىلىپ مۇشۇ يەردىن خەلىپە مۇستاسىنغا ئادەم ئەۋەتىپ تەسلىم بولۇشقا كېلىشىنى ئۇندىگەن. ئۇ ئۆزۈنغىچە كەينىگە سۈرۈپ كەلمىگەن. شۇنىڭ بىلەن ھىلاكۇ

1258 - يىلى باغدادقا ھۇجۇم قىلغان ، مۇستاسىن قابىلىيە تىسىزلىكى ھەم گالۋاڭلىقىدىن قوشۇن توپلاپ مۇداپىئەلىنىش تەدبىرىنى قوللانمىغان ، بۇ موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ توختىماي ئىلگىرىلىشىگە تۈرتكە بولغان ، مۇستاسىن ئۆلتۈرۈلگەن . ئەرەب ئابباسىيلار خاندانلىقى شۇنىڭ بىلەن يو- قالغان .

شۇنىڭدىن باشلاپ ھىلاكۇ ئامۇ دەرياسىدىن مىسوپوتامىيىغىچە بولغان بىپايان رايوندا مەشھۇر ئېلىخانلار خاندانلىقىنى قۇرغان (1258 - يى- لىدىن 1388 - يىلىغىچە) .

خەلىپە يوقىلىپ 2 - يىلى (1259 - يىلى) مۆڭكۈ خان چاڭدىنى ئىرانغا ھىلاكۇنىڭ ھۇزۇرىغا سالماغا ئەۋەتكەن . ئۇ قايتىپ كەلگەندىن كې- پس ، لىيۇيۇي بۇ ئىشلارنى خاتىرىلەپ ، بۇ خاتىرىنى « غەربكە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى » دەپ ئاتىغان . ئۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە ، چاڭدى خۇنمۇنيەن (قارا ئېرتىش دەرياسى) ، لۇڭگۇ دەرياسى (ئۇلۇنگۇز دەرياسى) قىزىر باش ، ئىسەن (ئېمىل) ، پۇلار قاتارلىق جايلاردىن ئۆتكەن . ئۇ ، بۇ جەرياندا نۇرغۇن خەنزۇ پۇقرالارنى ئۇچراتقان . تۆمۈر چەنزىلەردىن ئۆتكەندە چېگرا قوغدى- خۇچىلارمۇ خەنزۇلار ئىكەن . « چېگرىدىن چىقىپ ئالمىلىق شەھىرىگىچە بازارلاردا سودا - سېتىق بولۇپ تۇرىدىكەن ، ھەر خىل مېۋىلەر بار ئىكەن ، قوغۇن ، ئۈزۈم ۋە ئانار ئەڭ ياخشى ئىكەن . ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلار ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقانىكەن ، ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى ئارىلىشىپ كەتكەن بولۇپ ، جۇڭگونىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدىكەن . تېخىمۇ جەنۇبتا چىمۇر شەھىرى بولۇپ پۇقراسىنىڭ كۆپى خەنزۇلار ئىكەن . » يەنە م- ۇنداق دېيىلگەن : « پۇلار شەھىرى ئالتۇن ، كۈمۈش ، مىسنى پۇل قىلىپ ئىشلىتىدىكەن ، پۇلنىڭ خېتى بار ، بىراق چاسا تۆشۈكى يوق ئىكەن » يەنە ماڭسا ماۋرا ئۇننەھر (مائا) غا بارىدۇ . ئۇ يەنە غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئاستانىسى بولغان جايدىنمۇ ئۆتكەن ، بۇ يەر تەكشى ، ئاھالىسى كۆپ ، ئېرىق - ئۆستەڭلىرى تۇناشقانىدى . يەنە تالاس ، سايرام ، بىشران (تاشكەنت بولۇشى مۇمكىن) خوجان دەرياسى (سىر دەرياسى) دىن ئۆتكەن . ماۋرا ئۇننەھر رايونىدا « پوچتا راياتلىرى ، ساراي ، قۇدۇق ، مۇنچىلارغا خىش

ئىشلىتىلگەن، ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى سىرلاپ بېزەلگەن. پۇقرالارنىڭ يىلدا تاپشۇرىدىغان بېجى ئون يارماق ئالتۇن پۇل بولسىمۇ، باي بىلەن كەمبەغەلنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرق چوڭ. «سەمەرقەنت شەھىرى توغرىسىدا مۇنداق دېيىلگەن: «شەھەر چوڭ، ئاھالىسى كۆپ، دائىم گۈللەر ئېچىلىپ تۇرىدۇ. گۈللەرنىڭ ئىچىدە پەقەت لىخۇا، ئەتىر گۈل، قىزىل گۈل، لەرلا جۇڭگونىڭكى بىلەن ئوخشاش، ئۇنىڭدىن باشقا نۇرغۇنلىرىنىڭ نامى نامەلۇم». ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن يەنە رىچۇ، ماران (مەرۋى بو-لۇشى مۇمكىن) ناشان (نشاپۇر بولۇشى مۇمكىن)، سەبىزبۇار (Sabzivar) قاتارلىق شەھەرلەردىن ئۆتكەن ۋە خۇراساندىن ئۆتۈپ ئۇدۇل يول بىلەن ھىلاكۇنىڭ بارگاھى ئابرىسقا بارغان (يۇقىرىقىلار ۋاڭ گۇۋېينىڭ «قەدىمكى ساياھەتنامىلەرگە نىزاھ» تىن ئېلىندى).

«غەربكە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» دىكى مەلۇماتلاردىن بىز مۆڭكۈ خان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردىكى چاغاتاي خانلىقى ۋە ئوتتۇرا ئا-سىياغا مۇناسىۋەتلىك بەزى ئەھۋاللارنى چۈشىنىۋالالايمىز. بىراق، بىراشنىدېرنىڭ قارىشىچە، بۇ خاتىرىنىڭ قىممىتى «راھىب چىيۇ چۈجىنىڭ غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» گە يەتمەيدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، «راھىب چىيۇ چۈجىنىڭ غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن جۇغراپىيە-لىك ئەھۋاللار جايلارنىڭ جايلاشقان ئورنى ۋە يۆنىلىشى، ئاتىلىشى ئىنتايىن توغرا بولۇپ، شۇ دەۋردە ياشىغان ياۋروپا ساياھەتچىلىرى بىلەن ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرىنى ئۇنىڭغا سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. «غەربكە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» دە بولسا، ئېيتىلغان يەر - جايلارنىڭ ئورنى توغرا ئەمەس، يەر ناملىرى خاتا، ئاساسلىق پاكىتلار قىسقارتىۋېتىلگەن. بولۇپمۇ ئامۇ دەرياسىدىن كېيىنكى يەر ناملىرىنىڭ ھەممىسى ئېتىق ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە سۆزلەنگەن ۋەقەلەرنىڭ كۆپىنچىسى بىمەنە خۇراپىيە ھېكايىلەر (بىراشنىدېرنىڭ «ئوتتۇرا ئەسىر تەتقىقاتى» ئىنگىلىزچە، 109 توم - 156 - بەت). شۇنداقسىمۇ ليۇيۇنىڭ «غەربكە ئەلچىلىككە بېرىش خاتى-رىسى» يەنىلا مۇشۇ دەۋرگە ئائىت ئەھمىيەتلىك بىر تارىخىي ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

مۆڭكۈ خان تەختتە ئولتۇرغان 4 - يىلى يەنە فرانسىيە خانى ئەۋەت-
كەن رۇبىرۇكىمۇ موڭغۇلىستانغا كەلگەن . رۇبىرۇك بولسا بىر فرانسىس
مەزھىپىنىڭ مۇرىتى بولۇپ ، فرانسىيەنىڭ شىمالىدىكى فرانسىيەلىك ئىدى . ئۇ
1253 - يىلى فرانسىيە پادىشاھى لۇئى « تەرىپىدىن تاتارلارغا ئەلچىلىككە
ئەۋەتىلگەن ، بىراق سىرتقا قارىتا بۇنى شەخسىي دىن تارقىتىش پائالىيىتى
دېگەن . رۇبىرۇك شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى كونسىتانتىنوپولدىن يولغا
چىقىپ ، قارا دېڭىزدىن ئۆتۈپ 5 - ئاينىڭ 21 - كۈنى قىرمنىڭ سۇداق دې-
گەن يېرىگە كەلگەن . ئاندىن جەنۇبىي روسىيە دالاسىدىكى قىپچاق خانلىقىغا
كىرگەن . 6 - ئاينىڭ 12 - كۈنى سۇلداياغا كەلگەن ، 8 - ئاينىڭ 2 - كۈنى
باتۇ خاننىڭ ئوغلى سارىدانىڭ قېشىغا بارغان ، سارىدان ئۇنى ۋولگا دەرياسى-
نىڭ قىرغىقىدىكى باتۇخان تۇرۇشلۇق جايغا ئاپىرىپ قويغان . باتۇخان
ئۇنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ، ئادەم بۇيرۇپ « ئۇنىڭ بۇ دۆلەتتە تۇرۇپ قې-
لىش تەلپىگە ئۆزىنىڭ بىر نېمە دېيەلمەيدىغانلىقىنى ، چوقۇم مۆڭكۈ خاندىن
رۇخسەت ئېلىشى كېرەكلىكىنى » يەتكۈزگەن . شۇنىڭ بىلەن ، رۇبىرۇكنىڭ
ئۆزى موڭغۇلىستانغا بېرىپ مۆڭكۈ خاننىڭ قوشۇلۇشىنى تەلەپ قىلىش
زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغان . بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، ئەينى دەۋردىكى
موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ بىرلىككە كېلىش دەرىجىسىنى بۇرۇنقى تۈرك
خانلىقى بىلەن ھەرگىز سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ . خاننىڭ ھوقۇقى ئىنتايىن
چوڭ ، ھەتتا مۇستەقىل بىر تەرەپتە تۇرۇۋاتقان باتۇخانمۇ غەربىي تۈرك
خانلىقىغا ئوخشاش چەت دۆلەتنىڭ ئەلچىسىنى قوبۇل قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە
بولماستىن ، بەلكى چوقۇم ئۇنى موڭغۇل مەركىزىي خانلىقىغا ئەۋەتىپ
بېرىشى كېرەك ئىدى .

رۇبىرۇك باتۇخان بۇيرۇغان مىڭبېگىنىڭ قوغدىشى ئاستىدا ، ئورال
دەرياسىدىن ئۆتۈپ قاڭلى ، قاراقتان ، ئۇيغۇر ، نايمانلارنىڭ بۇرۇنقى
ماكانلىرى ئارقىلىق ، يەنى چۇ دەرياسىنى بويلاپ تالاس دەرياسى ، ئىلى دەر-
ياسىدىن ئۆتۈپ قايالىق ئارقىلىق شەرقتە قاراپ ماڭغان . قايالىق بىر نېستۇرى
دىنىنىڭ مۇھىم مەركىزى شۇنداقلا بۇددا دىنى گۈللەنگەن جاي ئىدى .
رۇبىرۇك مۇشۇ يەردە كىشىلەرنىڭ « ئەنمانى باموخۇڭ » دېگەن ئالتە خەتلىك

بۇددا ھېكمىتىنى ئېيتىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان . ئۇ ئۆزىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە تاتارلار (موڭغۇللار) نىڭ يېزىقى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرپىنى قوللانغان ، دەپ يازغان . مۆڭكۈ خان لۇئى « ئالىيلىرىغا يازغان جاۋاب خېتىدە ئىشلەتكەن موڭغۇل يېزىقى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرپى ئارقىلىق يېزىلغان . رۇبرۇك 1253 - يىلى 11 - ئاينىڭ 30 - كۈنى قايالىقتىن يولغا چىقىپ بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي تەرىپىنى ئايلىنىپ ، ئېمىل دەرياسىدىن ئۆتۈپ نايىماننىڭ كونا چېگرىسى ياقىسىدىكى ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئوگداي - نىڭ زېمىنى ئارقىلىق مېڭىپ ، ئاخىرىدا موڭغۇل خان ئوردىسىغا يېتىپ بارغان . مۆڭكۈ خان ئۇنى 1254 - يىلى 1 - ئاينىڭ 4 - كۈنى قوبۇل قىلغان . ئۇنىڭ ئېيتىشىچە ، مۆڭكۈ خان ئوتتۇرا بوي ، ئەينى ۋاقىتتىكى يېشى تەخمىنەن 45 ياش بولۇپ ، بىر نېستۇرى دىنى مۇرىتىنى تەرجىمان قىلغان - نىدى . رۇبرۇك قارا قۇرۇمدا باكتى ئىسىملىك ۋېنگرىيىدىن كەلگەن فرانسىيىلىك بىر ئايالىنى ، بىر روسىيە قۇرۇلۇش ئىنژېنېرىنى ، ۋىلھېلم بۇشى ئىسىملىك پارىژلىق بىر زەرگەرنى ئۇچراتقان . بۇ شېنىڭ ئايالى بىر ساراسپىنلىقنىڭ قىزى بولۇپ فرانسۇزچىنى ناھايىتى ياخشى سۆزلەيدىكەن . يەنە بىر ئەنگلىيىلىكنىڭ ئىسمى باشىر بولۇپ ، ئۇمۇ ۋېنگرىيىدە تۇغۇلغانىكەن . بۇ موڭغۇللار ۋېنگرىيىگە بېسىپ كىرگەندە ، نۇرغۇنلىغان ياۋروپالىق ھۈنەرۋەنلەرنىڭ موڭغۇلىستانغا ئېلىپ كېلىنگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ . رۇبرۇك يەنە ئارگېۋىنىڭ ئاكتىپ خرىستىئان مۇرىتى ئىكەنلىكىنى ئېيتقان . بىراق قارا قۇرۇمدا بولسا ھەر خىل دىنلار مەسىلەن ، بۇددا دىنى ، ئىسلام دىنى ، خرىستىئان دىنى ھەتتا تويىن دىنى ، شامان دىنىمۇ بىرلا ۋاقىتتا مەۋجۇت ئىدى .

رۇبرۇك 1254 - يىلى 8 - ئاينىڭ 18 - كۈنى قارا قۇرۇمدىن يولغا چىقىپ قايتىشىدا مۆڭكۈ خاننىڭ لۇئى « غا يېزىپ بەرگەن خېتىنى ئېلىپ ماڭغان . ئۇ قارا قۇرۇمدىن ۋولگا دەرياسىغا بارغۇچە ئىككى ئاي ئالتە كۈن ۋاقىت كەتكەن ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ 9 - ئايدا باتۇ خاننىڭ ئوردىسىغا قايتا بارغان . ئاندىن كاۋكاز تېغىدىن جەنۇبقا مېڭىپ ، مۇگان تۈزلەڭلىكىدە پىرسىيىدە تۇرۇشلۇق موڭغۇل باش قوماندانى بايچۇنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەن .

ئاندىن ناشىچپان ئارقىلىق كىچىك ئەرمىنىيە (سېتسلىيە) گە بېرىپ، راتا- كېيىدىن كېمىگە چىقىپ سىپىرۇسقا بارغان.

شۇ ۋاقىتتا ئەرمىنىيەنىڭ پادىشاھى ھابىتۇن ۱ شەخسەن ئۆزى موڭغۇلىستانغا كېلىپ مۆڭكۈ خاننىڭ تەختكە ئولتۇرغانلىقىنى قۇتلۇقلىغان. ئۇ 1253 - يىلى ئالدى بىلەن بايچۇنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى كارىسقا بېرىپ رۇبىرۇك قايتقان يۆنىلىش بويىچە ۋولگا دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى با- تۇ خاننىڭ ئوردا بارگاھىغا بارغان، ئاندىن قارا قۇرۇمغا بېرىپ 1254 - يىلى 9 - ئاينىڭ 13 - كۈنى مۆڭكۈ خاننىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەن. موڭغۇل خا- قانى بۇ سادىق بېقىندى پادىشاھقا ناھايىتى قىزغىن مۇئامىلىدە بولغان، ھەم ئۆزىنىڭ ئۇنى ھىمايىسىگە ئېلىپ قوغدايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ھابىتۇن 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى مەمنۇنلۇق بىلەن موڭغۇلىستاندىن ئايرىلىپ بېشبالىق، ئالمىلىقتىن يول ئېلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، 1255 - يىلى 7 - ئايدا پىرسىيە ئارقىلىق سېتسلىيەگە قايتقان.

مۆڭكۈ خان ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى ھەر خىل دىنلارغا بول قوبۇش سىياسىتىنى قوللانغان. يېقىنقى زاماندىكى تەتقىقاتچىلارمۇ نۇرغۇن ماقالى- لەرنى يېزىپ، ئەينى دەۋردىكى موڭغۇلىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا خرىستىئان دىنىنىڭ ناھايىتى روناق تاپقانلىقىنى ئىسپاتلىغان. شۇنىڭ بى- لەن بىللە، مۇسۇلمان تارىخچىلىرى، مەسىلەن، جۇۋەينى، راشىددىن ۋە باشقىلارمۇ مۆڭكۈ خانغا قىزغىن مەدھىيە ئوقۇغان. راشىددىن يەنە « باشقا دىنلارغا ئېتىقاد قىلىدىغان كىشىلەر ئىچىدە مۆڭكۈ خان مۇسۇلمانلارغا قارىتا ئەڭ ياخشى مۇئامىلە قىلاتتى » دەپ قارىغان (« جامىئۇل تەۋارىخ » 2 - جىلد ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا، 219 - 220 - بەت). جۇۋەينىمۇ شۇنداق دەپ قارىغان.

مۆڭكۈ خان تەختكە چىققاندىن كېيىن نۇرغۇن ۋاسىتىلەرنى قوللى- نىپ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ بىرلىكى ۋە مەركەزنىڭ ھوقۇقىنى كۈچەيتكەن، يەرلىك خانلارنىڭ ھوقۇقىنى چەكلىگەن ۋە ئۇلارغا زەربە بەرگەن. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» دا خاتىرىلىنىشىچە، مۆڭكۈ خان تەختكە چىققاندىن كېيىن دۆلەت ئىچىدە مۇنداق پەرمان چىقارغان: «

ئوردا ۋە ھەر قايسى خانلار كەلسە - كەلمەس تارقاتقان دەستىگاھ، پەرمان ، بۇيرۇقلارنىڭ ھەممىسى يىغىۋېلىنىدۇ ، خانلار بىر تاقا چىقسا چوقۇم ئۇ چا ئات بىلەن چىقىشى كېرەك ، يول يىراق بولسا تۆتتىن ئېشىپ كەتمەسلىكى كېرەك ؛ خانلارنىڭ پۇقرالارغا ئۆز ئىختىيارىچە چىقىلىشىغا قەتئىي رۇخسەت قىلىنمايدۇ ؛ ئەمەلدارلارنىڭ خاننىڭ نامىدا پۇقرالارنىڭ مال - مۈلكىنى ئىگىلىۋېلىشىغا قەتئىي رۇخسەت يوق ؛ پۇقرالارنىڭ ئاشلىقنى يىراققا تو - شۇغۇچىلار ئامبارغا يېقىن يول بىلەن توشۇشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ »^① ، راشىددىن « جەمئۇل تەۋارىخ » 2 - جىلدتىنمۇ مۇشۇ ئەمەلىيەتلەرنى سۆز - لىگەن ھەمدە يول ياقىسىدىكى ئاۋامنىڭ يۈكىنى ئېغىرلىتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ، سودىگەرلەرنىڭ قونالغۇنىڭ ئومۇم ئىشلىتىدىغان ئاتلىرىنى ئىشلىتىشىنى چەكلىگەنلىكىنى يازغان . ئوتتۇرىچە تۇرغان ئەلچىلەرنىڭ شەھەر - بازار ، سودا كەنتلىرىگە كىرىشىگە رۇخسەت قىلىنغان . ئاۋامدىن ئا - لىدىغان باج - سېلىقنىڭ ئېغىرلاپ كېتىشىنى توسقان . مۇڭگۇ خان يەنە بەلگىلىمە چىقىرىپ ، جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى ۋە ئوتتۇرا ئا - سىيانىڭ ماۋراتۇننەھەر رايونىدىكى بايلار ھەر يىلى 11 دىنار تاپشۇرۇشنى ، كەمبەغەللەرنىڭ پەقەت بىر دىنارلا تاپشۇرۇشنى بېكىتكەن . مەنەسپدارلار ، كاتىپلارنىڭ يۈز - خاتىر قىلىپ قانۇنغا خىلاپلىق قىلىشىنى ، پارا قوبۇل قىلىشىنى چەكلىگەن . مال - چارۋا بېجىغا يۈز مالدىن بىرنى ئېلىش ، مېلى يۈز تۇياققا يەتمىگەنلەردىن باج ئالماسلىقىنى بېكىتكەن .

موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ كونتروللۇقىدىكى شەرق ۋە غەربتىكى بىپايان رايوندا ئىككى مەدەنىيەت مەركىزى بار بولۇپ ، بۇنىڭ بىرى جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى خۇاڭخې ئېقىنىدىكى خەنزۇ مەدەنىيەت مەركىزى . يەنە بىرى بولسا ئوتتۇرا ئاسىيا ماۋراتۇننەھەر ۋە پېرسىيەنىڭ قە - دىمكى ئىران مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلغان ئىسلام مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى . موڭغۇللار بۇ رايونغا كىرگەندىن كېيىن ، يەرلىكنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ ئۇلارغا نىسبەتەن ئىخلاسەنلىك تۇغۇلغان ھەمدە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنى تەدرىجىي قوبۇل قىلغان ياكى ئۇلار تەرىپىدىن ئاسسىمىليات -

① « يۈەن سۇلالىسى تارىخى » ئۆلچەملىك نۇسخا .

سىيە قىلىنغان. بىراق چاغاتاي ۋە ئوگداي كەنجى خانلىرى ئۆز دۆلىتىنى ھەر قانداق بىر خىل دېھقانچىلىق فېئودال ھاكىمىيىتىنى ئۈلگە قىلىپ قۇرۇشنى خالىمىغان، ئۇلار ئۆزىنى «خەنزۇ مەدەنىيىتىدىن يىراق» تۇتۇپلا قالماستىن، بەلكى مۇسۇلمان پۇقرالارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيە قىلىشىنىمۇ خالىمىغان. موڭغۇللار ۋە بۇرۇنقى قاراقتانلار ھەممىسى كۆچمەن چارۋىچىلار بولسىمۇ، بىراق موڭغۇللار دۆلەتنى قاراقتانلارغا ئوخشاش قۇرمىغان. ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىياغا غەربىي تۈركلەرگە ئوخشاشمۇ ھۆكۈمرانلىق قىلمىغان. ئۇلار كۆچمەن چارۋىچىلار مەنزىلى ئۆزگىرىشىچان تۇراقلىق ئەمەس ئىدى. ئۇلار ياتارم ئويمانلىقىدىكى ھەر قايسى بوستانلىقلاردا ئولتۇراقلىشىپ قېلىشنى خالىمىغان ياكى بولمىسا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋرا-ئۇنىنەھردە ئولتۇراقلىشىپ قېلىشىنىمۇ خالىمىغان. ئۇلار شەھەر ۋە كەنتلەرنى ئوتلاق قىلىۋېتىشنى خالىغانىكى، ئەكسىچە قىشلىق، يازلىق تۇرۇشلۇق ئور-نىنى پايتەخت قىلىشنى خالىمىغان. مەسىلەن، چاغاتايخان ئىلى دەريا ئېقىنىدىكى ئالمىلىق ئەتراپىدىكى نۇرغۇن يەرلەرنى چۆرىدەپ ئوتلاق قىلغان، ئۇنىڭ نەۋرە كېلىنى ئۇرگانامۇ مۇشۇنداق قىلغان. ئۇرگانا تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى ھەر قايسى جايلاردا زور تۈركۈمدىكى چارۋا ئاتلارنى توپلاپ ھىلاكۇنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىش قوشۇنىنىڭ ئارقا سەپ بازىسى قىلغان. ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش ئىگىلىك سىستېمىسى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىنى قوللانغان. خۇددى ماركسنىڭ ئېيتقىنىدەك: «(موڭغۇللارنىڭ) بۇنداق قىلىشى ئۇلارنىڭ ئىش-لەپچىقىرىش، چارۋىچىلىقىغا ماس كېلىدۇ، كەڭ كۆلەمدىكى ئادەم ئولتۇراقلاشمىغان زېمىنلار چارۋىچىلىقىنىڭ مۇھىم شەرتى»^①. شۇڭا موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئىقتىساد، مەدەنىيىتىنىڭ خارابىلىشىپ «بىر پارچە قاقاسلىق» مەنزىرىسىنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ سەۋەبى، كۆپ تەرەپتىن موڭغۇل كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىك شەكلىنىڭ ئاقىۋىتى بولۇپ، ئۇرۇشنىڭ بۇزغۇنچىلىقى ئەمەس.

موڭكۇنى خاقان قىلىپ تىكلىگەن ۋاقىتتا، باتۇخان ئوغلى سارتانى

① «سىياسىي - ئىقتىساد نەزەرىيىسىگە تەنقىد» كىرىش سۆز، سۆز بېشى.

قۇرۇلتايغا قاننىشقا موڭغۇلىستانغا ئەۋەتكەن . 1255 - يىلى باتۇخان ۋولگا دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغاق تارماق ئېقىنى ئاقتۇپ دەرياسى بوپىدىكى كونا سارايدا ئالەمدىن ئۆتكەن (بۇ جاي ئاستىراخاننىڭ شىمالىدىن تەخمىنەن 65 چاقىرىم يىراقلىقتا) . سارتاقارا قۇرۇمغا كېتىۋاتقان يولدا باتۇخاننىڭ ئالەمدىن ئۆتكەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىغان ، ئۇ بۇ سەۋەبتىن ئارقىغا قايتماي ، ئەكسىچە موڭغۇلىستانغا قاراپ داۋاملىق ئىلگىرىلىگەن . موڭگۇخان بۇنىڭدىن ناھايىتى رازى بولۇپ ، ئۇنى باتۇخاننىڭ ئورنىغا ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ تىكلىگەن ھەمدە باتۇخاننىڭ بارلىق قوشۇنى ۋە يەرلىرىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ بېرىش توغرىلۇق بۇيرۇق چۈشۈرگەن . شۇڭا ئۇنىڭ زېمىنى ھەتتا باتۇخاننىڭكىدىنمۇ كۆپ بولغان . سارتا موڭغۇلىستاندىن ۋولگا دەرياسىغا قايتىشى يولىدا ئالەمدىن ئۆتكەن . يەنە بىر خىل قاراشتا ئېيتىلىشىچە ، قىپچاققا قايتىپ كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ئالەمدىن ئۆتكەن ، دېيىلگەن . موڭگۇخان ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇنىڭ ئوغلى ئولاغچىنى ئالتۇن ئوردا خانى قىلىپ بېكىتكەن . ئولاغچىمۇ شۇ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن (جۇۋەينى «تارىخىي جاھان كۇشاي» ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 268 - بەت) . ئۇنىڭدىن كېيىن باتۇخاننىڭ ئىنىسى بېركېي ئالتۇن ئوردا خانى بولغان .

بېركېي خان دەۋرىدە ، ئالتۇن ئوردا خانلىقى داۋاملىق تۇردە موڭغۇل خاقانى بىلەن نورمال مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلگەن . خۇددى ئالدىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك ، موڭگۇخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ئوتتۇرا ئاسىيا ماۋرا ئۇننەھر رايونى باتۇخاننىڭ تەسىر دائىرىسىدە بولۇپ ، مەسئۇد موڭگۇخان ۋە باتۇخاننىڭ نامىدا بۇ يەرلەرنى بىۋاسىتە باشقۇراتتى . بېركېي ئالتۇن ئوردا خانى بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ تەسىرى ماۋرا ئۇننەھرگە ئۈزلۈكسىز كېڭەيگەن . بېركېي بىر مۇسۇلمان ئىدى ، ئۇ تەختكە چىققاندىن كېيىن بۇ - خارانى زىيارەت قىلغان . ئۇ سەمەرقەنت شەھىرىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ شۇ شەھەردىكى خىرىستىئان دىنى مۇرىتلىرى بىلەن بولغان كۈرىشىنى قوللىغان («بارتولد ئەسەرلىرى» رۇسچە ، 1 - توم 568 — 569 - بەت) . بىراق ، چۇ دەرياسى ، تالاس دەريا ئېقىمىنى ، بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبى ۋە ئىلى دەريا

ئېقىنى ، بۇگۈنكى (شىنجاڭنىڭ) تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى قاتارلىق جايلار بولسا بىۋاسىتە مۆڭكۈ خانغا قارايتتى .

مۆڭكۈ خان ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسى قارماققا بىر پۈتۈنلۈك ۋەزىيەتنى ساقلاۋاتقاندىكى كۆرۈنەتتى ، بىراق ئۇنىڭ ئىچكى قىسمى ئەمەلىيەتتە پارچىلىنىشقا قاراپ يۈزلىنىۋاتاتتى . ئوگداي قوۋمى ۋە چاغاتاي قوۋمىنىڭ باستۇرۇلۇشى ، كۆڭۈلدىكى نارازىلىق ۋە قارشىلىق كۆرسىتىشلەر بۆلۈنۈشنى كەلتۈرۈپ چىقارغۇچى ئاساسلىق سەۋەب ئىدى . ئۇنىڭدىن باشقا ئۇلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق ئەنئەنىسىدە جاھىللارچە چىڭ تۇرۇۋېلىشى ، مەدەنىيەتلىك رايونلارغا كىرىشكە قارشى تۇرۇشى بولسا تېخىمۇ چوڭقۇر ئىجتىمائىي يىلتىز ئىدى .

مۆڭكۈ خان تەختكە ئولتۇرغان مەزگىلدە ھەر قايسى موڭغۇل خان - شاھزادىلىرىنىڭ غەيرىي نىيەت - مەقسەتلىرى ئىپادىلىنىشكە باشلىغانىدى . خەنزۇچە تارىخى ماتېرىياللاردا ئېيتىلىشىچە : «شاھزادىلەر غەيرىي يۇرتقا يۈرۈش قىلغاندا (مۆڭكۈ خان) (شى) تىيەنلىنى زالىم ھەكەم قىلىپ بېكىتكەن . شۇەنزۇڭنىڭ 6 - يىلى (1256 - يىلى) تەنلىنى قايدۇنىڭ قېشىغا ئەۋەتكەندە ئۇزۇنغىچە قاماپ قويۇلغان » . ياپونىيىلىك مۇئەللىپ مائىنو ئوچىنىڭ ئېيتىشىچە : «قايدۇنىڭ توپىلاڭ قىلىش نىيىتىنىڭ بولغىنىغا ئۇزۇن بولغان . ئەمىلى چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن بۇ نىيەتنى تېخىمۇ كۈچەيگەن . ئۇ - نىڭ توپىلاڭ قىلىش نىيىتى شى تىيەنلىنى قاماپ قويغىنىدىن ئاشكارىلانغان ، بىراق دۈشمەنگە ئوچۇق - ئاشكارا قارشى تۇرۇشقا پىتىنالمىغان . » بۇ ئىشتىن ئۈچ يىل كېيىن مۆڭكۈ خان ئالەمدىن ئۆتكەن . شۇنىڭدىن كېيىن موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ھوقۇق تالىشىش كۈرىشىگە ئەگىشىپ بۆلۈنۈشكە باشلىغان . ئوتتۇرا ئاسىيامۇ بۇ ھوقۇق تالىشىش ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان .

ئون ئالتىنچى باب

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا

1- بۆلۈم قۇبلايخاننىڭ يۈەن سۇلالىسىنى قۇرۇشى

مىلادى 1254 - يىلى مۆڭكۈخان كۆكنۇرنىڭ غەربىدىكى تۇرۇش لۇق جايىدا، شەخسەن ئۆزى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىگە يۈرۈش قىلىشنى ئورۇنلاشتۇرغان. بۇ ۋەزىپىگە ئاساسلىقى ئۇنىڭ ئىنىسى قۇبلاي مەسئۇل بولغان. مۆڭكۈخان يولغا چىقىش ئالدىدا گۆدەك ئىنىسى ئارگ بۇقىغا قېپىقالغان ئوردا ۋە موڭغۇل قوشۇنىنى باشقۇرۇشنى بۇيرۇغان. ئۇ ھەتتا ئۇلۇسنىمۇ ئارگ بۇقىغا تاپشۇرغان ھەمدە ئۆزىنىڭ ئوغلى ئورۇنتاشپىننىمۇ ئۇنىڭ يېنىدا قالدۇرغان (« جامسۇل تەۋارىخ » ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا، 2 - جىلد 224 - بەت).

1259 - يىلى 7 - ئايدا مۆڭكۈخان سىچۈەننىڭ خېجۇ ئوبلاستىدىكى دىياۋبۇيشەن تېغىنى قوراشتا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ تاۋۇتىنى 2 - ئوغلى ئاسۇداي موڭغۇلىستانغا ئاپىرىپ، چىڭگىزخان ۋە تۆلۈخاننىڭ قەبرىسى يېنىغا دەپنە قىلغان. مۆڭكۈخاننىڭ ۋاپاتى قۇبلايخان بىلەن ئارگ بۇقا ئوتتۇرىسىدىكى خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلىش كۈرىشىنى قوزغىغان. بۇ كۈرەش گەرچە قۇبلايخاننىڭ غەلبىسى بىلەن ئاخىرلاشقان بولسىمۇ، بىراق مۆڭكۈخاندىن بۇرۇنقى دەۋردىكى ئۇنداق بىرلىككە كەلگەن ۋەزىيەت كەلمەسكە كەتكەندى.

مۆڭكۈخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، قۇبلايخان چوڭ ئوغۇل بولۇش سالاھىيىتى بىلەن 1260 - يىلى 3 - ئايدا كەيپىڭدە خانلىق تەختكە ئولتۇرغان. ئۇنى قوللايدىغان موڭغۇل شاھزادىلىرىدىن قادان، ئاچىڭى، تاچار، ئېسەنكى، قۇلاقۇر، يادۇ قاتارلىقلار بار ئىدى. ئۇنىڭ ئىنىسى

ئارگ بۇقا سولۇخاتۇنىنىڭ قىرغىز ، كەمچىك ئايمىقىدىكى يەرلىرىگە
ۋارىسلىق قىلغانلىقى ھەمدە موڭكۇخان جەنۇبقا يۈرۈش قىلىش ۋاقتىدا
ئۇنى موڭغۇلىستاندىكى بۇرۇنقى زېمىنلارنى باشقۇرۇشقا قويغانلىقى
ئۈچۈن ، ئۆزىنى خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىشقا ھوقۇقلۇق دەپ
قاراپ ، 1260 - يىلى 4 - ئايدا « قارا قۇرۇم شەھىرىنىڭ غەربىدىكى ئەندان
دەرياسى » (« يۈەن سۇلالىسى تارىخى » ئۆلچەملىك نۇسخا 65 - بەت)
بويىدا خانلىق تەختىگە ئولتۇرغانلىقىنى جاكارلىغان . ئۇنى قوللايدىغان
موڭغۇل بەگ شاھزادىلىرىدىن قارا ھىلاكۇنىڭ ئايالى ئورگانا ، ئاسۇتاي ،
ئۇرۇنتاش ، قايدۇ ، چاغاتاينىڭ نەۋرىسى ئارۇقۇ ، نۇغاچارنىڭ نەۋرىسى
نايماتاي ، يېسۇ ، تورىچى قاتارلىقلار ئىدى . ئارگ بۇقا يەنە ئالاندارنى
قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ گۈەندۇڭ - لۇڭشى رايونىنى تارتىۋېلىپ ، ئۇ
يەرنى ئاشلىق ، ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەش بازىسى قىلىشقا ، بۇ
ئارقىلىق قۇبلاي بىلەن قارشىلىشىشقا بۇيرۇق قىلغان .

قۇبلايخاننىڭ بازىسى ئىقتىساد ، مەدەنىيەت تەرەققىي قىلغان ئوت
تۇرا تۈزلەڭلىك خەنزۇ رايونىدا بولۇپ ، ئارگ بۇقنىڭ بازىسى قۇملۇقنىڭ
شىمالىدا ئىدى . كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا ئاسمان - زېمىن پەرق بار ئىدى .
(خەن رۇلىن « يۈەن سۇلالىسىدىكى قىرغىزلار ۋە ئۇلارغا قوشنا -
قوۋملار » « جۇڭگو تارىخ تەتقىقاتى » 1979 - يىلى 1 - سان) مانا بۇ
ئۇلارنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلىگەندى .

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خەنزۇ رايونى بىلەن قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى
موڭغۇللارنىڭ قارشىلىشى جەريانىدا ، غەربىي يۇرتتىكى چاغاتاي خان-
لىقىنىڭ ھىمايە قىلىشى ياكى قارشى تۇرۇشى مۇقەررەركى ناھايىتى مۇھىم
ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى . شۇڭا قۇبلايخان تەختكە چىققاندىن تارتىپلا
غەربىي يۇرتنىڭ ئىشلىرىغا دىققەت قىلىپ كەلگەندى . ئۇ ئالدىنقى خان-
نىڭ چاغاتاي خانلىقىنىڭ سەردارىنى تەيىنلەش ھوقۇقىغا ۋارىسلىق
قىلغان بولۇپ ، ئابىشقا (مۇنۇگاننىڭ نەۋرىسى بورىنىڭ ئوغلى) نى دەپ -
ھال چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتكەن ھەمدە ئۇنىڭ
ئىسمى نارىن قاداننى بىللە بېرىشقا بۇيرۇغان . ئۇلار تاڭغۇتنىڭ چېگرى-

سىغا بارغاندا ئارگ بۇقىنىڭ شېرىكلىرى تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنغان ، ئارگ بۇقا ئۇلارنى قاماپ قويغان (شاۋ دۇنچىڭ : « جامسۇل تەۋا . رىخ » ، « قۇبلايخان ھەققىدە خاتىرىگە ئىزاھ » .

مۆڭكۈخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى باش سانغۇن قارا بۇقا بىلەن قۇنرۇقاي مۆڭكۈنىڭ بۇرۇنقى جەنۇبقا يۈ-رۈش قىلىش قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلىپ ، لىۋپەن شەن ئارقىلىق خېشى كارىدورنى بويلاپ غەربكە قاراپ مېڭىپ قۇملۇقنىڭ شىمالىغا چېكىنىشكە تەييارلانغان ، يولدا ئارگ بۇقىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قوشۇن باشلاپ جەنۇبقا ماڭغان ئالاندار بىلەن ئۇچرىشىپ ، جەنۇب ئارقىلىق گۈمەنجۇڭغا كىرىش غەربىدە بولغان ، بىراق ، قۇبلاي قوشۇنىنىڭ قادان ، ۋاڭ لياڭچىن قاتار-لىق قىسىملىرى تەرىپىدىن شەندەندە مەغلۇپ قىلىنغان . ئالاندار قاتارلىقلار تارمار بولۇپ چېكىنىپ غەربكە قاراپ ماڭغان ، يوللىغ چۇسايىنىڭ ئوغلى يوللىغ جۇ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىنى تاشلاپ قۇبلايغا قارام بولغان . ئۇنىڭ ئوغلى يوللىغ شىلياڭ قوندۇقاي تەرىپىدىن تۇنۇۋېلىنىپ غەربكە ئېلىپ كېتىلگەن (ۋىيىسۇنىڭ « يوللىغ شىلياڭ قەبرىە تېشى ھاققىدە » گە قاراڭ) .

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، قۇبلايخان شەخسەن ئۆزى قوشۇن باشلاپ ئارگ بۇقىغا قارشى جازا يۈرۈشى قىلغان (« يۈەن سۇلالىسى تا-رىخى » 4 - جىلد) ، ئارگ بۇقا ھىلاكۈنىڭ چوڭ ئوغلى چومۇقارنى قاراچار ۋە باشقا بىر قىسىم شاھزادىلەر بىلەن قوشۇن باشلاپ جەنۇبقا كېلىپ ، قۇبلاي بىلەن جەڭ قىلىشقا بۇيرۇغان ، ئۇلار قۇبلايىنىڭ يېسۇڭى باشچىلىقىدىكى ئالدىنقى سەپ قىسمى تەرىپىدىن تارمار قىلىنغان . ئارگ بۇقا بۇ خەۋەرنى ئۇققاندىن كېيىن ناھايىتى ھودۇققان ھەمدە ئابىشقا قاتارلىق ئىككى شاھزادىنى ۋە قۇبلايىنىڭ يۈزدەك ئەلچىسىنى ئۆلتۈرگەن ، ئاندىن قىرغىز زېمىنىغا قېچىپ كەتكەن . بۇ ئىككى تەرەپنىڭ 1 - قېتىملىق جېڭى بولۇپ ، ئارگ بۇقا مەغلۇپ بولغان . ئۇنىڭ كۈچى ئېغىر دەرىجىدە زىيانغا ئۇچرىغان .

« جامسۇل تەۋارىخ » تا خاتىرىلىنىشىچە ، موڭغۇل ، قارا قۇرۇم

قاتارلىق جايلار بۇرۇن ئۆزىگە زۆرۈر بولغان ئاشلىق ، ھاراق قاتارلىق نەرسىلەردە جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ تەمىنلىشىگە تايىنىپ ئادەتلەنگەنىدى . ئەمدىلىكتە قۇبلاي ئارگ بۇقىغا قىيىنچىلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن ، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ھەر قايسى جايلارغا بۇ تۈردىكى ماددىي بۇيۇملارنى يۆتكەشنى چەكلىدى ، نەتىجىدە بۇ رايوندا بارا - بارا ئاشلىق كەمچىلكى تۈپەيلىدىن ئاچارچىلىق يۈز بەردى . ئارگ بۇقا قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىپ ئامالسىز قالدى - دە ، « ئەڭ ياخشى ئارۇقۇ (بايدارنىڭ ئوغلى ، چاغاتاينىڭ نەۋرىسى) نى تېپىپ ، چاغاتاي ئولۇسىنى ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرايلى ، مۇشۇنداق قىلغاندا ئۇ بىزگە ياردەم قىلىپ ، بىزنى ئاشلىق ، يەم - خەشەك ۋە قورال بىلەن تەمىنلەيدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە ئامۇ دەرياسى لىنىيىسىدىكى چېگرىنى قوغدايدۇ ، شۇنىڭ بىلەن ھىلاكۇ ۋە بېركىينىڭ قوشۇنى قۇبلايغا ياردەم بېرىشكە كېلەلمەيدۇ » دېدى . شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئارۇقۇنى چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتتى (« جامسۇل تەۋارىخ » ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 253 - 254 - بەت) . ئۇنىڭ ئەكسىچە بار تولدىنىڭ ئېيتىشىچە ، ئارگ بۇقا ئورگانغا ئىشەنمىگەنلىكى ئۈچۈن ئارۇقۇنى ئەۋەتكەن (« بار تولدى ئەسەرلىرى » رۇسچە ، 1 - توم 573 - بەت) .

ئارغۇن خۇددى ساداقىتىن ئېتىلغان ئوققا ئوخشاش سەپەرگە ئاتلانغان . ئۇ قەشقەرگە كېلىپ چاغاتاي جەمەتىنىڭ ئەزالىرى ۋە ئۇلارنى قوللىغۇچىلارنى ئۆز ئەتراپىغا يىغىپ ، 15 تۈمەن ئاتلىق ئەسكەر توپلىغان . ئۇ ئورگاننى قوغلاپ چىقارغان . ئورگانا ئالىملىقتىن چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر بولۇپ ، مەسئۇد بىلەن بىرلىكتە ئارگ بۇقىنىڭ يېنىغا يول ئالغان . ئارغۇن يەنە نىقوبېكىنى 5000 ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ ئۇچاچار ۋە قاباش ھامىدىنىڭ ئوغلى سۇلايمان قاتارلىق بىرنەچچە مۇسۇلمان ئەمەلدارلار بىلەن بىرلىكتە سەمەرقەنت ، بۇخارا ۋە ماۋرا ئۇننەھرنىڭ باشقا جايلىرىغا بېرىشقا ئەۋەتكەن . ئۇلار ئۇ يەرگە بارغاندىن كېيىن ، ئالتۇن ئوردىدا خانلىقى بېرىپ خانغا بېقىندىغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرگەن . ئۇلار بۇ كىشىلەرنىڭ مال - مۈلكىنى بۇلاپ كەتكەن . ماۋرا ئۇننەھرنى

ئىگىلىگەن . جۇجى قوۋمىنىڭ شاھزادىلىرىنىڭ ماۋرا ئۈننەھردىكى كۈچلىرى شۇنىڭ بىلەن پۈتۈنلەي قوغلاپ چىقىرىلغان .
ئارغۇن ماۋرا ئۈننەھرنى بېسىۋالغاندىن كېيىن يەنە رازى بولمىغان ، ئۇ يەنە ئۇچاچارنى خارەزىمگە ، ساداي ئىلچىنى ئافغانىستانغا ئەۋەتىپ ، بۇ ئىككى رايوندا ئارۇقۇ ھاكىمىيىتىنى تىكلىگەن (« جامىئۇل تەۋارىخ » 2 - جىلد ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 257 - 258 - بەت . « بارتولد ئەسەرلىرى » رۇسچە ، 1 - توم 574 - بەت) .

قۇبلايخان ئارگ بۇقىنى تارماز قىلغاندىن كېيىن ، قارا قۇرۇمدىن قايتىپ ، يەنجىڭغا يېقىن جايدا توختاپ قىشنى شۇ يەردە ئۆتكۈزگەن . ئەينى ۋاقىتتا ئارگ بۇقا كەمپەك ئايمىقىنىڭ چېگرىسىدىكى يۇس دەرياسى بويىدا بولۇپ ، ئەسكەرلىرى ۋە ئاتلار ئاچلىق ۋە ھېرىپ - چارچاپ ھالەتتىن كېتىپ ئالاقزادىلىك ئىچىدە تۇرغانىدى . ئۇ ئەلچى ئەۋەتىپ قۇبلايخاندىن كەچۈرۈم سورىدى ھەمدە ئۆزى ئۇنىڭ ئالدىغا سالامغا بارىدىغانلىقىنى بىلدۈردى .

بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ، پېرسىيىدىكى ھىلاكۇخان ۋە يېقىندا ماۋرا - ئۈننەھرنى ئىگىلىگەن ھەم ھوقۇققا (كۈچكە) ئىگە بولغان ئارغۇن ھەم مىسى قۇبلايخاننى قوللىدى . ھىلاكۇ ئەلچى ئەۋەتىپ ئارگ بۇقىنىڭ ھەرىكىتىنى ئەيىبلىدى . ئارغۇن نەچچە قېتىم ئەسكەر ئەۋەتىپ ، ئارگ بۇقىنى قوللىغان قايدۇغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇنى قوغلاپ چىقاردى . قۇبلايخان ھىلاكۇ بىلەن ئارغۇنغا ئەلچى ئارقىلىق مەكتۇپ ئەۋەتىپ ئۆزىنىڭ تۆۋەندىكىدەك مەقسىتىنى يەتكۈزدى : « جايلار توپىلاڭ قىلماقتا ، ھازىر ئامۇ دەريا ساھىللىرىدىن مىسىرغىچە بولغان كەڭ جايلارنى ھىلاكۇ باشقۇرىدۇ ۋە قوغدايدۇ . ئالتاي تېغىدىن ئامۇ دەرياسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى زېمىنلار ۋە ئۇلۇسنى ئارغۇن باشقۇرىدۇ ۋە ساقلايدۇ ، ئالتاي تېغىدىن ئۇلۇغ دېڭىزغىچە بولغان بارلىق جايلارغا مەن مەسئۇل . » ئالتۇن ئوردىدا خانلىقىدىكى بېرىكەي خان ئىككى تەرەپكە ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇلارنى كېلىشتۈرمەكچى بولدى .

1261 - يىلىدىكى يازلىق ۋە كۈزلۈك دەم ئېلىشتىن كېيىن ، ئارگ

بۇقۇننىڭ ئەسكەر ۋە ئاتلىرى كۈچلەندى . شۇنىڭ بىلەن ، ئۇ ۋەدەسىدە تۇرماي توختامنى بۇزۇپ قۇبلايخانغا يەنە ھۇجۇم قىلدى . ئۇ ئېسۇنكىنىڭ تۇردىغان يېرىگە ئاز قالغاندا ، ئالدى بىلەن تەسلىم بولغىلى كەلگەن دەپ يالغاندىن ئادەم ئەۋەتىپ ئۇلارنى مۇداپىئەسىز قالدۇرۇپ ، ئاندىن تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى تارمار قىلدى . ئېسۇنكى قۇملۇقتىن ئۆتۈپ قايتىپ بېرىپ ئەھۋالنى قۇبلايخانغا مەلۇم قىلدى . قۇبلايخان قايتىدىن قوشۇن توپلاپ يۈرۈش قىلىپ ، ئارگ بۇقا بىلەن قۇملۇقنىڭ چېتىدە ئۇچرىشىپ ، خازا بولداق تېغى بىلەن شىمورىتونائۇر (شىمۇتۇناتۇر ، پاشا كۆپ كۆل دېگەن مەنىدە) نىڭ ئالدىدىكى ئابۇزىيا كۆكتىگىرىدە جەڭ قىلدى . قۇبلاي قوشۇنىدا « شىھزادە قادان ، كوراگان لاجىن ۋە ئۇلۇغ ، موئۇر قا-تارلىقلار ئوڭ تەرەپ قوشۇن ، شىھزادە تاچار ۋە نايچۇتاي سول تەرەپ قوشۇن ، قابىچى سانغۇن ئوتتۇرا قوشۇن » ئىدى . ئارگ بۇقا تەرەپتە موڭغۇل قوشۇنلىرىدىن باشقا ئويرات قوشۇنلىرىمۇ بار ئىدى . كونا كالىبىندار بويىچە 11 - ئاينىڭ 4 - كۈنى (11 - ئاينىڭ 27 - كۈنى) ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇنى تۇتۇشتى ، شىھزادە قادان قاتارلىقلار سانغۇن قادان قۇرچى ۋە ئۇنىڭ 3000 ئەسكىرىنىڭ كالىسىنى ئالدى ، تاچار ۋە قانچى قاتارلىقلار قايتا - قايتا بۆلۈنۈپ زەربە بېرىپ ئۇلارنى زور چىقىمغا ئۇچراتتى . (« يۈەن سۇلالىسى تارىخى » شىزۇ ھەققىدە خاتىرە ، شى تە-يەنزى تەرجىمىھالى ، كانقۇس تەرجىمىھالى ، تەشۇچان تەرجىمىھالى) شۇنىڭدىن كېيىن ئويرات قوشۇنىمۇ يېڭىلدى (« يۈەن سۇلالىسى تارىخى ، سۇجىتايىنىڭ تەرجىمىھالى ») . ئارگ بۇقا قېچىپ كەتتى ، قۇبلايخان قوغلاپ زەربە بەرمەسلىك بۇيرۇقىنى چۈشۈردى .

بۇ ئىش بولۇپ ئون كۈندىن كېيىن ئارگ بۇقا بىلەن ئاسۇتاي يەنە ھۇجۇم قىلىپ كېلىپ قۇبلاي قوشۇنى بىلەن شىرگانائۇر بىلەن شىروگ-لىك ئەتراپىدىكى ئېلاتتا ئۇرۇش قىلدى . قۇبلايخان ئارگ بۇقا قوشۇنىنىڭ ئوڭ قانات قوشۇنىنى تارمار قىلدى . بىراق ئارگ بۇقا قوشۇ-نىنىڭ ئوتتۇرا قوشۇنى بىلەن سول قانات قوشۇنى باتۇرلارچە قارشىلىق كۆرسىتىپ كەچ كىرگۈچە بەرداشلىق بەردى . ئاخىرىدا ئىككى تەرەپ

قوشۇنلىرىنى يىغىپ چېكىندى . تا 1262 - يىلى يازغىچە قايتا ئۇرۇش بولمىدى . بۇ ۋاقىتتا ئارگ بۇقا يەنە ئالدىراشلىق بىلەن غەرب تەرەپتىكى دۈشمىنى ئارغۇنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن ماڭدى .

قۇبلايخان بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان مەزگىلدە ، ئارگ بۇقا ئىككى ئەلچى ئەۋەتىپ ئارغۇنغا قاراشلىق چېگرىدىن ماددىي ئەشيا ، ئات ۋە قوراللارنى يىغىپ كېلىشكە بۇيرۇغانىدى . ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئۇلار زور مىقداردىكى مال - دۇنيانى يىغىۋالدى . ئارغۇن بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ رازى بولمىدى ۋە ئارگ بۇقنىڭ ئەلچىلىرىنى قوغلاپ تۇتۇپ ، ئۇلار يىغقان مال - دۇنيانى تارتىۋېلىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى . ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر « بۇنداق قىلغاندا ئارگ بۇقنىڭ غەزىپىنى كەلتۈرۈپ قويىمىز ، بىز ئۆزىمىز ئۇنىڭ بىلەن قارشىلىشالمايمىز ، شۇڭا ئوچۇق - ئاشكارا خاقاننى قوللىغىنىمىز ياخشى » دېيىشتى . شۇنىڭ بىلەن ، ئۇلار ئارگ بۇقنىڭ ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ ، ئۇنىڭ مال - دۇنياسى ۋە قوشۇنىنى بۆلۈشتى . ئارگ بۇقا بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن قاتتىق غەزەپلىنىپ ، دەر- ھال ئارغۇنغا ھۇجۇم قىلىشقا ئاتلاندى . ئۇلار كەتكەندىن كېيىن قۇبلايخان زور قوشۇنىنى باشلاپ قارا قۇرۇمغا باردى . ئۇ ئەسلىدە ئارگ بۇقىغا توختىماي قوغلاپ زەربە بېرىشنى ئويلىغانىدى ، بىراق شەندۇڭدا لى يۈن توپىلىڭى تۈپەيلىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خەنزۇ رايونىنىڭ ۋەزىيىتى تۇراقسىز بولغانلىقى ئۈچۈن قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى .

ئارگ بۇقنىڭ قوشۇنى غەربكە ئىلگىرىلەپ ئارغۇننى 1500 چاقىد رىمچە قوغلاپ ، 1262 - يىلى 5 - ئايدا يەتتەسۇ رايونىدىكى بوئېسارغا يېتىپ باردى . بىراق ، ئارغۇن ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە قوشۇن توپلاپ قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى . شۇ يىلى قىشتا ئىلى دەرياسى ئېقىنىدا ئارگ بۇقنىڭ قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى . ئارگ بۇقنىڭ قوشۇنىدىكى سەر- كەردىلەردىن قارا بۇقا ۋە ئۇنىڭ جەمەتداش ئىنىسى تۇرۇغۇچارغا ئوقيا تېگىپ ئۆلدى ، ئۇنىڭ ئۇلۇسىدىكىلەرنىڭ كۆپى ئارغۇن تەرىپىدىن ئۆل- تۈرۈلدى . ئارغۇن ئۇنىڭ كاللىسىنى قۇبلايخانغا ئەۋەتىپ خۇش خەۋەر

يەتكۈزدى .

«جامسۇل تەۋارىخ» تا خاتىرىلىنىشىچە ، ئارغۇن مۇشۇ قېتىملىق غەلبىدىن كۆرەنگەن خۇدنى يوقىتىپ قويدى . ئۇ ئىلى دەرياسىنى بويلاپ ئۆزىنىڭ ئوردىسىغا قايتتى . ئەسكەرلىرىنى تارقىتىۋېتىپ ھېچقانداق ئېھتىيات تەدبىرى قوللانمىدى . بۇ ۋاقىتتا ئارگ بۇقىنىڭ قوشۇنى ئاسۇ-تايىنىڭ رەھبەرلىكىدە تەلەك تېغى ئېغىزىدىن ئۆتۈپ تۇيۇقسىز پەيدا بولۇپ ، ئىلى دەرياسى ۋە ئالمىققا ھۇجۇم قىلىپ ئارغۇنىڭ ئۇلۇسىنى تارتىۋالدى .

ئارغۇن قوشۇنى تاراپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن قارشىلىق كۆرسىتىلمەي ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى ۋە ئوڭ قانات قوشۇنى باشلاپ جە-نۇبقا قاراپ ماڭدى . 10 - ئايدا ئىسسىقكۆلگە يېتىپ باردى . ئىككىنچى يىلى (1263 - يىلى) قەشقەرگە چېكىندى . 4 - ئايدا ئارگ بۇقىنىڭ قو-شۇنى يەنە كېلىپ ئارغۇنغا ھۇجۇم قىلدى ، ئارغۇن قەشقەردىن چىقىپ دۈشمەننىڭ ئالدىغا باردى ۋە ئارگ بۇقىنىڭ قوشۇنى بىلەن ھازىرقى ئاقسۇ ئەتراپىدىكى قۇمباشتا جەڭ قىلىپ يەنە بىر قېتىم مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى . شۇنىڭ بىلەن ، خوتەنگە چېكىندى . بۇ ۋاقىتتا قۇبلايخان بۇقاچۇنى ئار-غۇننىڭ يېنىغا ئەۋەتكەنىدى . ئاساسلىق مەقسىتى ئۇنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ بۇ ئارقىلىق غەرب تەرەپتىن ئارگ بۇقىغا قارشى تۇرۇش ئىدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قۇبلايخان ئارغۇندىن ئەينى ۋاقىتتا شۇ يەردە تۇرۇپ قالغان يوللىغ شىياڭنى ئىچكى رايونغا ئەكىلىپ قويۇشنى تەلەپ قىلدى .

ئارگ بۇقا ئارغۇننى تارماق قىلىپ قوغلىۋەتكەندىن كېيىن ئىلى دەريا ۋادىسىدىكى ئالمىققا قىشنى ئۆتكۈزدى . ئۇ بۇ يەردە ئارغۇننىڭ ئۇلۇسىدىكىلەرنى ، سەركەردە - ئەسكەرلەرنى ، پۇقرالارنى ئاق - قارنى ئايرىماي خالىغانچە ئۆلتۈرۈپ ، باشقا سەركەردىلەرنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىدى . 1263 - 1264 - يىلى قىشتا ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى يۈز ئۆرۈپ كېتىپ قېلىشتى . « يۈمەن سۇلالىسى تارىخى » ، (96 - بەت) دىمۇ مۇنداق دېيىلگەن « غەربتىكى شاھزادىلەر ئۇلۇس ، پۇقرالىرىنى باشلاپ كېتىش

تى . « . ھىلا كۈنىڭ ئوغلى چومۇقارمۇ سەمەرقەنتكە بېرىپ داۋالنىپ كېلىشىنى ئۆتۈندى . ئارگ بۇقا ھەممىسى بىزار بولغان ئېغىر ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى .

1263 - يىلى قىش ئۆتۈپ كەتتى . 1264 - يىلى باھار يېتىپ كېلىپ ئالمىلىقتا ئاچار چىلىق يۈز بەردى . ئەسكەرلەر ۋە ئات - ئۇلار تۈر كۈملەپ قىرىلىشقا باشلىدى . ئارگ بۇقا ۋە ئاسۇتاينىڭ يېنىدا ناھايىتى ئاز ساندىكى بىر قىسىم كىشىلەرلا قالدى . ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئەينى ۋاقىتتا زابكەن دەرياسىدا تۇرۇۋاتقان ئۇرۇنتاشتىن پاناھ ئىزدەپ بېرىپ ئۇنىڭ بىلەن بىللە قۇبلايخانغا تەسلىم بولدى .

بۇ ۋاقىتتا ئارغۇن خوتەندىن يەنە سەمەرقەنتكە كەلدى . ئۇ بۇ يەردە قوۋمى - پۇقرالارنى يىغىپ ، قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان ئارگ بۇقىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى . ئارگ بۇقا ئورگانا بىلەن مەسئۇدنى ئارغۇننىڭ يېنىغا مۇرەسسە تەلەپ قىلىپ ئەۋەتتى . ئارغۇن ئورگانانى خوتۇنلۇققا ئېلىپ ، مەسئۇدنى ماۋرائۇننەھرنىڭ سەمەرقەنت ۋە بۇخارا قاتارلىق جايلارنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتتى . مەسئۇد ئارغۇن ئۈچۈن باج يىد غىپ ، پۇل توپلاپ يەرلىكنىڭ ئىقتىسادىنى گۈللەندۈردى ، بۇنىڭ بىلەن چاغاتاي خانلىقىنىڭ كۈچ تەسىرى قايتىدىن زورايدى . ئارغۇن تەدرىجىي ئالتۇن ئوردا خانى بېرىكەي خاننى مەغلۇپ قىلدى . ئۇنىڭ زېمىنى ئوتتۇراغىچە كېڭەيدى (« جامئۇل تەۋارىخ » 2 - توم ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 257 - 261 - بەت) .

1264 - يىلى كۈزدە ئارگ بۇقا ئاخىر قۇبلايخانغا تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى . بىر مەيدان خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلىشىنى تاللىشى ئۇرۇشى مانا شۇنداق ئاخىرلاشتى . قۇبلايخان موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانىغا ئايلاندى .

قۇبلايخان پادىشاھ بولغاندىن كېيىن ، 1271 - يىلى يەنە دۆلەت ناھىيىسى يۈەن دەپ بېكىتتى . پايتەختنى خانبالىق (ھازىرقى بېيجىڭ) قا يۆتكىدى . شۇنىڭ بىلەن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ سىياسىي مەركىزى جۇڭگونىڭ خەنزۇلار رايونىغا يۆتكەلدى . شۇنىڭدىن باشلاپ قۇبلايخان

ھەم موڭغۇللارنىڭ خاقانى ، شۇنداقلا ھەم جۇڭگونىڭ پادىشاھى —
يۈەنشۇ بولدى .

قۇبلايخان موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ ئالىي سەردارى بولۇش
سۈپىتى بىلەن ئالتۇن ئوردا خانلىقى ، چاغاتاي خانلىقى ، پېرسىيە ئېلىخا-
نىلار خانلىقى ۋە ئوگداي قوۋمىدىكى موڭغۇل شاھزادىلىرىنىڭ ئېتىراپ
قىلىشىغا ئېرىشتى . ئەينى ۋاقىتتىكى تارىخچى راشىدىن ۋە ئىتالىيىلىك
ماركوپولو قاتارلىقلارمۇ بۇ نۇقتىنى ئېتىراپ قىلغان ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ
ئەسەرلىرىدە قۇبلايخاننى بىردەك خاقان دەپ ئاتىغان . موڭغۇللارنىڭ خا-
قانى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇنىڭ ھەر قايسى خانلىقلارغا بولغان
پاتىرئارخاللىق ھوقۇقى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ زېمىنىغا بولغان ئىگىلىك
ھوقۇقى جاساق ئارقىلىق بېكىتىلدى . بۇنى تارىخىي پاكىتلار ئارقىلىق
ئىسپاتلاشقا بولىدۇ . مەسىلەن ، ئوتتۇرا ئاسىيا ماۋرائۇننەھىر رايونىنىڭ
جۇڭگونىڭ بىر ۋاقىتلىق ۋازارىتى سۈپىتىدىكى ئورنى ، يۈەن سۇلالىسى
مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ سەمەرقەنت ، بۇخارا قاتارلىق جايلارغا بولغان
بىۋاسىتە ھوقۇقى ، يۈەن سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ ئوتتۇرا
ئاسىيادىن باج - سېلىق يىغىشى ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى شەھەر-
لەرنىڭ باجنى دۆلەت خەزىنىسىگە تاپشۇرۇشى ، غەربىي يۇرت ، قىپچاق ،
پېرسىيە قاتارلىق جايلاردىكى موڭغۇل شاھزادىلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭ-
لىكتە « بۆلۈپ بېرىلگەن تەمىنات يېرى » بولۇشى ھەمدە يىللىق ئىنئام
قوبۇل قىلىشى قاتارلىق جەھەتلەردىكى كونا قائىدىلەر قۇبلايخان يۈەن
سۇلالىسىنى قۇرغاندىن كېيىنمۇ ئۆزگەرمىگەن .

موڭغۇل ئىمپېرىيىسى گەرچە نەلۇم مەزگىل ئىچىدە يەنىلا
قۇبلايخاننى خاقان دەپ ئېتىراپ قىلغان بولسىمۇ ، بىراق ئىمپېرىيە زېمىنى
نىڭ ئىنتايىن كەڭ بولغانلىقى ، ھەر قايسى جايلارنىڭ ئىقتىسادى ۋە
مەدەنىيەت ئۆرپ - ئادىتى ئوخشىمىغانلىقى تۈپەيلىدىن ، ھەر قايسى خان-
لىقلارنىڭ ئۆزىنىڭ مۇستەقىل تەرەققىيات يولىغا مېڭىشىدىن ساقلانغىلى
بولمايتتى . خۇددى « ئالتۇن ئوردا خانلىقى ۋە ئۇنىڭ ھالاكىتى » دېگەن
كىتابتا (رۇسچە 75 - بەت) ئېيتىلغاندەك : « ئىمپېرىيىنىڭ پايتەختى قارا

قۇرۇمدىن بېيجىڭغا يۆتكەلگەنلىكى سەۋەبىدىن بېيجىڭدىكى خاقان ئىمپېرىيىسىنىڭ باشقا قىسىملىرىدىن تېخىمۇ يىراقلىشىپ كەتتى. مانا مۇشۇ سەۋەبتىن ئۇ بارلىق موڭغۇللارنىڭ خاقانىدىن بىر جۇڭگونىڭ پادىشاھىغا ئايلىنىپ قالدى. ئالتۇن ئوردا خانلىقى گەرچە باتۇخان ۋە پېر كېينىڭ دەۋرىدىلا ئەمەلىيەتتىكى مۇستەقىللىقىنى كۆرگەن بولسىمۇ، بىراق پەقەت 1260 - يىلىدىكى ۋەقەدىن كېيىن ئالتۇن ئوردا خانلىقى ئاندىن ھەقىقىي تۈردە بىر مۇستەقىل دۆلەتكە ئايلاندى دېيىشكە بولىدۇ.

ئالتۇن ئوردا خانلىقى ۋە پېر سىينىڭ ئېلىخانلار خانلىقى مۇشۇنداق قىلىپ ئۆزىنىڭ مۇستەقىل تەرەققىيات يولىغا ماڭدى. بىراق ئاسىيا رايونى بولسا ئۇزۇن مۇددەتلىك ئۇرۇشنى باشتىن كۆچۈردى.

2- بۆلۈم قايدۇ، دۇۋا توپىلىكى

موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ئىچىدە قۇبلايخان تەرەپدارلىرى — خەنزۇ مەدەنىيىتىگە مايىل بولۇپ، كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن مۇقىم ئولتۇراقلىشىشقا يۈزلىنىش ۋە يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرغۇچىلارنىڭ كۈچلۈك ۋەكىلى ئىدى. ئەمما يەنە بىر قىسىم موڭغۇل شاھزادىلىرى «خەنزۇلىشىشنى ياتلىشىش» دەپ قاراپ، كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن مۇقىم ئولتۇراقلىشىشقا ۋە يېزا ئىگىلىك مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشقا قارشى تۇردى. بۇ ئىككى خىل خاھىشنىڭ ئىختىلاپى ۋە كۈرۈشى، ئوت تۇرا ئاسىيانىڭ چاغاتاي قوۋمى بىلەن ئوگداي قوۋمىدىكى شاھزادىلەر ئارىسىدىمۇ ئىپادىلەندى. بىر قىسىم موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ماۋرا ئۇننەھر رايونىغا بارغاندىن كېيىن مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ ئىسلام مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلدى. يەنە بىر قىسىم كىشىلەر يەنىلا يايلاقتىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى داۋاملاشتۇردى. چاغاتاي خانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋرا ئۇننەھرگە كىرگەن موڭغۇل قەبىلىلىرىدىن جالاير قەبىلىسى ئانگېلان دەرياسى ۋادىسىغا جايلاشقان (خوجەندكە يېقىن)؛ بارلاس قەبىلىسى، قاشقا دەرياسى بويىغا جايلاشقان؛ سۇلدۇس قەبىلىسى بۇخارانىڭ شەرقى، ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان ئادۇلاتلار

بۇگۈنكى ئافغانىستاننىڭ شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان بۇ قەبىلىلەر ئىچىدە بىر قىسىمى پەيدىنپەي مۇقىم ئولتۇراقلىشىشقا قاراپ يۈزلىنىپ ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى ھەمدە شۇ يەردىكى يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن قوشۇلۇپ كەتتى . ئۇلار سىر دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى ئوتلاق رايونىدىكى كۆچمەن چارۋىچى موڭغۇل قەبىلىلىرى بىلەن بىر - بىرىنى ئۆزئارا كەمىستىشتى ، بەزىدە دۈشمەنلەشتى . بۇمۇ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى ئىچكى ئۇرۇش پەيدا بولۇش ۋە پارچىلىنىشقا يۈزلىنىشكە يېتەكلەشتىكى مۇھىم ئامىلدۇر .

ئوتتۇرا ئاسىيا موڭغۇل كۆچمەن چارۋىچى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى قايدۇ دوقاشنىڭ ئوغلى ، ئوگدايخاننىڭ چوڭ خوتۇنىدىن بولغان نەۋرىسى . ئارگ بۇقا قۇبلايخان بىلەن تالاشقاندا قايدۇ قەتئىي ھالدا ئارگ بۇقىنى قوللىغان . ئارگ بۇقا قۇبلايخانغا تەسلىم بولغاندىن كېيىن ، ئارغۇن ھۆكۈمرانلىقىدىكى چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەسىرى ناھايىتى زورايدى . بۇ ھال ئارغۇن بىلەن ئالتۇن ئوردا خاندانلىقىنىڭ خانى بېر-كېيخان ئوتتۇرىسىدا كەسكىن زىددىيەت پەيدا قىلدى . ھالبۇكى قايدۇ ئارغۇننىڭ بېر-كېيخانغا تاقابىل تۇرۇشىدىن پايدىلىنىپ ئۆز كۈچىنى زورايتتى . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، قايدۇ بېر-كېيخاننىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ ئارغۇن بىلەن ئۇرۇش قىلغان .

مىلادى 1265 - يىلىدىن كېيىن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئۈچ چوڭ بۆلىكىنىڭ باشلىقلىرى يەنى پېرسىيىدىكى ھىلاكۇخان ، قىپچاقتىكى بېر-كېيخان ۋە چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى ئارغۇنلار ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئالەمدىن ئۆتتى . چوڭ خان قۇبلاي ھىلاكۇننىڭ ئوغلى ئاباقانى ئېلىكخانلىققا تەيىنلىدى . (نامدا شۇ يەرنىڭ شاھزادە ئەمىرلىرى سايلاندى ، ئەمما چوڭ خاننىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈش شەرت) بېر-كېيىننىڭ تەخت ۋارىسى مانگى تېمۇر (1266 - 1280 - يىللار) بولدى . ئارغۇن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئورگانا ئۆزىنىڭ ئالدىنقى ئېرى قاراھىلاكۇننىڭ ئوغلى مۇبارەكشاھنى چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ خانى قىلىپ تىكلىدى . ئەمما ئەسلىدىكى چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ مەركىزى ئالمىلىق ئۇ ۋاقىتتا قايدۇ تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغانىدى . قايدۇ باشچىلىقىدىكى ئوگداي خانلىقى بۇ

چاغدا قايتىدىن گۈللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى باسقۇچىغا كىردى .
 قۇبلايخان تەرەپتىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، ئۇ ئارگ بۇقنى
 تىنىچىتىقاندىن كېيىن ، دەرھال ئوتتۇرا ئاسىياغا قاراپ كېڭىيىپ ، چوڭ
 خاقانىنىڭ ئۇ يەرلەرگە بولغان ئىگىلىك ھوقۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش
 ئويىدا بولدى . مەسىلەن ، پېرسىيىدىكى ئېلىخانلار خانلىقى بىلەن بولغان
 قاتناشنى راۋانلاشتۇرۇش ۋە توپىلاڭ قىلماقچى بولغان قايدۇغا تاقابىل
 تۇرۇش ئۈچۈن ، قۇبلايخان ئالتاي تېغىنىڭ غەربىدىكى رايونلارغا قوشۇن
 ئەۋەتتى . يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا ، مۇنۇگاننىڭ نەۋرىسى باراقتى
 چاغاتاي خانلىقىغا ھاكىمىيەت تارتىۋېلىشقا ئەۋەتىپ ، چاغاتاي خانلىقىنى
 چوڭ خاقانىنىڭ قايدۇغا تاقابىل تۇرۇشىنى قوللاشقا قىستىدى . چوڭ
 خاقانىنىڭ باراقتا ھەدىيە قىلغان تەستىقنامىسىدە ئۇنى مۇبارەكشاھ بىلەن
 چاغاتاي ئۇلۇسىنى ئورتاق باشقۇرۇشقا تەيىنلىدى . باراق ئۇ يەرگە
 بارغاندىن كېيىن ، مۇبارەكشاھنىڭ تەسىرىنىڭ كۈچلۈك ، مۇستەھكەم
 ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ، ئېلىپ بارغان تەستىقنامىنى كۆرسىتىشكە جۈرئەت
 قىلالماي ، قايتىپ كېلىپ ئۆزىنى يۇلتۇزلاردەك تارىلىپ كەتكەن ئادەملىك
 رىسى يىغىشقا كەلگەن دەپ يالغان ئېيتتى . باراق خېلىلا كۆپ كىشىلىك
 قوشۇن توپلىدى ھەمدە مۇبارەكشاھ بىلەن چىقىشالمايدىغان بىر ئەمىر ۋە
 بەزى سەركەردىلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەندىن كېيىن ، تۇيۇقسىز
 مۇبارەكشاھنى تەختتىن چۈشۈرۈپ ، ئۆزى چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ خانى
 بولدى («جامئۇل تەۋارىخ» 2 - توم ، ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 151 -
 بەت) .

ئېيتىشىلارغا قارىغاندا ، مۇبارەكشاھ چاغاتاي ئەۋلادلىرى ئىچىدە
 تۇنجى قېتىم ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ھۆكۈمران ئىكەن . ئۇنىڭ
 ئىسمىمۇ بۇ نۇقتىنى ئىپادىلەيدۇ . ئۇنىڭ تۇرىدىغان جايى ئىلى دەرياسى
 ۋادىسى بولماستىن ، بەلكى ئانگېلان دەرياسى ۋادىسى ئىكەن . جامال
 قارشىنىڭ تەرىپىچە ، مۇبارەكشاھ 1266 - يىلى 3 - ئايلاردا ئۇ جايلاارغا
 ئورۇنلاشقان . ئۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاچقا ، موڭغۇل
 سەركەردىلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋرا ئۇنەنەر رايونىدىكى بۇخارا ،

سەمەرقەنت قاتارلىق مۇسۇلمانلار ئولتۇراقلاشقان شەھەر - بازارلارغا كىرىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىغا قارشى تۇردى . ئۇنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشىمۇ چاغاتاي موڭغۇللىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا مۇقىم ئولتۇراقلاشقان مۇسۇلمان پۇقرالار تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىش باسقۇچىنىڭ باشلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . شۇڭا بۇلار موڭغۇل كۆچمەن چارۋىچى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى ، بۇمۇ ئۇنىڭ باراق تەرىپىدىن ناھايىتى ئاسانلا ئاغدۇرۇلۇپ كېتىشى سەۋەبلىرىنىڭ بىرى .

باراق چاغاتاي خانىدانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن ، دەرھال قۇبلايخانغا تەۋە بولغان خوتەن رايونىغا بېسىپ كىرىپ ، يۈەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ سەركەردىسى موڭغۇتاي بىلەن قۇنچىنى چېگرىدىن قوغلاپ چىقاردى . لېكىن ، بۇ ۋاقىتتا قۇبلايخان ئۈچۈن ئاساسلىق ئاپەت بولۇۋاتقىنى قايدۇ بولغاچقا ، باراقنىڭ ھەرىكىتىگە سەۋر قىلىشقا مەجبۇر بولدى . قايدۇنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەش ئۈچۈن قۇبلايخان تەلانىنى ئېمىل بىلەن قىپچاققا ئەۋەتتى . تەلان قايتىپ كەلگەندىن كېيىن : « قايدۇنىڭ ئەسكىرى كۆپ ، سەر خىل ئىكەن ، قارىخاندا تېز ئۇرۇشساق بولمىغۇدەك ، ھۇجۇم قىلسا ئىستېھكامىنى چىڭ ساقلايدىكەن ، چېكىنسە قوغلىمايدىكەن . ئۆزىگە پۇختا ئىكەن . ھۇجۇم قىلىشقا بولمايدىكەن » ① دەپ دوكلات قىلدى . شۇڭا قۇبلايخان يەنىلا باراقنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ ئۇنى قايدۇ بىلەن ئۇرۇشقا سالماقچى بولدى . باراقتىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ ئۇنىڭ قايدۇ بىلەن زىددىيىتى بار ئىدى . ئاساسلىقى ، قايدۇ باراق بىلەن مۇبارەكشاھ تەخت تالاشقان ۋاقىتتا ئالىملىق ، تالاس ، ئوتتۇرا قاتارلىق ئەسلىدە چاغاتاي خانىدانلىقىغا تەۋە رايونلارنى بېسىۋالغانىدى . بۇ يەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن باراق قايدۇغا ھۇجۇم قىلىپ سىر دەرياسى بويىدا ئۇنى مەغلۇپ قىلدى . قايدۇ قىپچاق خانىدانلىقىدىن ياردەم سورىدى . قىپچاقلاردىن مانىگى تېمۇر خان بەش تۈمەن ئاتلىق ئەسكەر چىقىرىپ قايدۇغا ياردەم بېرىپ باراقنى مەغلۇپ قىلدى . باراق ماۋرا ئۈننەھرگە چېكىندى .

① « يۈەن سۇلالىسى تارىخى ، تەلانىنىڭ تەرجىمىھالى » .

باراق ماۋرا ئۇننەھر گە چېكىنگەندىن كېيىن ، بۇخارا ۋە سەمەرقەنتتىكى پۇقرالارنى شەھەردىن چېكىنىشكە ، بارلىق بايلىقلارنى ئەسكەرلەرنىڭ ئىشلىتىشىگە قويۇپ قويۇشقا مەجبۇرلىدى . ئىككى شەھەردىكى پۇقرالار دىنىي ئۆلىمالار ئارقىلىق رەھىم - شەپقەت تىلىدى . باراق گەرچە ئەسلىدىكى تەلپىدىن يانغان بولسىمۇ ، شەھەر - بازاردىكى قول ھۈنەرۋەنلەر ۋە ئۆستىلەرغا قاتتىق بېسىم ئىشلىتىپ ، ئۇلارنى كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ ھەربىي قورال - ياراغ ياساشقا بۇيرۇپ ، قايتا جەڭگە تەييارلىق قىلدى . بۇ ۋاقىتتا قايدۇ باراقنىڭ دوستى قىپچاق (ئوگداينىڭ نەۋرىسى قاداننىڭ ئوغلى) نى سەمەرقەنتكە ياراشتۇرۇشقا ئەۋەتتى . ئۇنىڭ قايىل قىلىشى ئارقىلىق باراق بىلەن قايدۇ ئاخىر كېلىشىم ھاسىل قىلىپ ، ئۆزئارا ۋاقىتلىق «ئاندا» (موڭغۇلچە قول بېرىپ ئاكا - ئۇكا بولۇشماق دېگەن مەنىدە) بولۇشتى ھەمدە ھىجرىيە 667 - يىلى (مىلادى 1269 - يىلى) باھاردا ئور - تاق ھالدا بىر قېتىم قۇرۇلتاي ئۆتكۈزۈپ ، ماۋرا ئۇننەھر ۋە تۈركىستاننى بۆلۈشۈۋېلىش مەسلىسىنى مەسلىھەتلىشىشكە كېلىشتى .

مىلادى 1269 - يىلى باھاردا قايدۇنىڭ رىياسەتچىلىك قىلىشىدا تالاستا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى موڭغۇل شاھزادىلىرى قاتناشقان قۇرۇلتاي ئېچىلدى . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، قىپچاقتىكى جۇجى نەسەبىدىكى شاھزادىلەرنىڭ ۋەكىللىرىمۇ قۇرۇلتايغا قاتناشقان . ناھايىتى روشەنكى ، قۇرۇلتاينىڭ مەقسىتى قايدۇنىڭ باشچىلىقىدىكى يۈەن سۇلالىسىدىكى قۇبلايخانغا ۋە پېرسىيىدىكى ئېلىخانغا قارشى تۇرىدىغان ئىتتىپاق تۈزۈشتىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئارقا كۆرۈنۈشى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئەنئەنىسىنى ساقلاپ قېلىشتا چىڭ تۇرۇش ، مۇقىم ئولتۇراقلىشىش ۋە دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشقا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى .

بۇ قېتىمقى قۇرۇلتاي مەزگىلىدە ، ئىتتىپاققا قاتناشقان بارلىق موڭغۇل شاھزادىلەرنىڭ ھەممىسى «ئاندا» بولۇشتى ، شۇنداقلا ھەممەيلەن قايدۇنىڭ باش سەردار بولۇشىنى ئېتىراپ قىلدى . ئۇلارنىڭ كېلىشىمىگە ئاساسەن ماۋرائۇننەھر رايونىنىڭ $\frac{2}{3}$ قىسمى باراققا بۆلۈپ بېرىلدى . $\frac{1}{3}$

قىسمىنى قايدۇ بىلەن مانكى تېمۇر ئىگىلىدى . شاھزادىلەر يايلاقتا ۋە تاغلىق رايونلاردىكى كۆچمەن چارۋىچىلىققا باب جايلاردا ياشاشقا ، شەھەر - بازار ۋە يېزىلارغا كىرمەسلىكنى قارار قىلىشتى . ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يېزا ئىگىلىك رايونلىرىغا يەنىلا مەسئۇدنىڭ ئۇزۇن ۋاقىت ھۆكۈمرانلىق قىلىشى بەلگىلىنىپ باج - سېلىق بىغىشقا مەسئۇل بولدى . شاھزادىلەر تېرىلغۇ يەر - لەردە مال - چارۋا باقماسلىققا ۋەدە بەردى . بەلگىلەنگەن باج - سېلىقتىن باشقا ، پۇقرالارنى تالان - تاراج قىلىشقا بولمايدۇ . شەھەر - بازار بايلىقلىرى ۋە يېزىلاردىكى پۇقرالار قوغدىلىشى كېرەك دەپ بەلگىلەندى . ئېيىنىشلارغا قارىغاندا ، كېيىن قايدۇ بىر قېتىم باراقتىڭ بەلگىلىگەن باج - سېلىقنى تاپشۇرمىغانلىقىنى ئەيىبلەپ ، ئۇنىڭ باجگىزىنى ئۇرغان . بارتولد بۇ پاكىتقا ئاساسەن قايدۇ قۇرۇلتايغا قاتناشقان شاھزادىلەرنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى يەرلەردىن باج يىغىش ھوقۇقىغا ئىگە دەپ قارايدۇ . ئۇ يەنە ، بۇ قېتىمقى قۇرۇلتاي قايدۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇبلايخانغا قارشى بىر مۇستەقىل دۆلەت قۇرغانغا باراۋەر دەپ ھېسابلايدۇ . ئەمەلىيەتتە بۇ موڭغۇل كۆچمەن چارۋىچى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئاجىز ئىتتىپاقىدىن ئىبارەت ، خالاس .

قۇرۇلتاي مەزگىلىدە ، باراق ئۆزىگە بۆلۈنگەن زېمىننىڭ بەك ئاز - لىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ، تولۇقلاپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى . شۇنىڭ بىلەن ئۇلار كېلەر يىلى باراقتىڭ قوشۇن تارتىپ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ، خۇراسان زېمىنىنى تارتىۋېلىشنى قارار قىلدى .

1269 - يىلى باھاردىكى قۇرۇلتايدىن كېيىنكى مۇھىم چوڭ ئىش باراقتىڭ پېرسىيىگە ھۇجۇم قىلىشى ۋە قۇبلايخاننىڭ قايدۇغا جازا يۈرۈشى قىلىشى بولدى . ئەمدى مۇشۇ ئەھۋاللارنى بايان قىلىمىز .

باراق قوشۇنىنى قوراللىندۇرۇش ، ئاشلىق ، يەم - خەشەك تەييارلاش ئۈچۈن ، يەنە بىر قېتىم بۇخارا ۋە سەمەرقەنت ئىككى شەھەر - دىكى پۇقرالارنى ھېچنېمىسىنى قويمىغۇدەك دەرىجىدە تالان - تاراج قىلدى . ھەددىدىن ئاشقان ئېغىر باج - سېلىق خەلقنى پۈتۈنلەي ۋەيران قىلىدىغان ئەھۋال ئىدى . پەقەت مەسئۇدنىڭ چىن دىلىدىن قىلغان تەلىپى بىلەنلا ، بۇ خىل كۆلنى قۇرۇتۇپ بېلىق تۇتۇشتەك ئامالنى بولدى قىلدى .

باراق باشچىلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنى 1279 - يىلى ئەتىيازدا ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا بېسىپ كىردى . بۇ قېتىمقى قوشۇنغا قاتناشقان موڭغۇل شاھزادىلىرىدىن بورى ، نىقۇبېك ، مۇبارەكشاھ قاتارلىقلار بار ئىدى . قايدۇ ياردەمگە ئەۋەتكەن شاھزادىلەردىن قىپچاق ، چاپۇتلار بار ئىدى . باراق بوۋىسى مۇتۇگاننىڭ ئافغانىستاننى ھۇجۇم قىلىپ ئالغان ھەمدە 1221 - يىلى بامياننى قورشاشتا قۇربان بولغانلىقىنى سەۋەب قىلىپ كۆرسەتتى . شۇڭا ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىن ھىندى دەرياسىغىچە بولغان كەڭ رايونلارنىڭ ھەممىسى چاغاتاي جەمەتىنىڭ مىراسخور زېمىنى بولدى . شۇ ۋەجىدىن ئۇ ئېلىخانلار خانىدانلىقىنىڭ خۇراساندىكى ھاكىمى دىشىن < 迪歆 > (ئاباقانىڭ ئىنىسى) دىن ئالدى بىلەن بادىغىس يايلىقىنى تاشلاپ ، ئاشۇ رايونلارنى ئىشغال قىلىشنى تەلەپ قىلدى .

باراقنىڭ نۇرغۇن كىشىلىك قوشۇنى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن دىشىن تۇرۇۋاتقان جاي ماروچايققا يۈرۈش قىلدى . ئەينى ۋاقىتتا قايدۇ باراقنىڭ كۈچىيىپ كېتىشىنى خالىماي ، قىپچاق بىلەن چاپۇت ئىككى خاننىڭ ھەل قىلغۇچ پەيتتە جەڭدىن قىچىپ كېتىشىنى يوشۇرۇن بۇيرۇدى . ئۇلار ئىككىسى راستتىنلا شۇنداق قىلدى . بۇ باراققا ناھايىتى زور قىيىنچىلىق تۇغدۇردى . شۇنداق بولسىمۇ ، دىشىن بىلەن ئارغۇن باشچىلىقىدىكى ئېلىخانلار خانلىقى قوشۇنى يەنىلا تاقابىل تۇرالمىي مازاندېرانغا چېكىنىپ ، ئاكىسى ئاباقانىڭ ئاساسىي كۈچىنى باشلاپ كېلىپ ياردەم بېرىشىنى كۈتتى . باراق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ خۇراساننىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىنى بېسىۋالدى (تەخمىنەن 1270 - يىلى 5 - ئايلاردا) ھەمدە 5 - ئاينىڭ 19 - كۈنى نىشاپۇرنى تالان - تاراج قىلىپ ، ھىراتنىڭ ھاكىمى شەمسىدىن مۇھەممەد كەرتنى تەسلىم بولۇشقا ۋە خىراج تۆلەشكە مەجبۇر قىلدى .

ئاباقا 1270 - يىلى 4 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئەزەربەيجاننىڭ مىئانى (ھازىرقى ئىراننىڭ غەربىي شىمالى) دېگەن يېرىدىن قوشۇن باشلاپ شەرقتە كەلدى . ئۇ خۇنكور ئۇلون چوڭ تۈزلەڭلىكىدىن ئۆتۈپ (مەنسى بېغىررەڭ < قوڭۇر > يايلاق بولۇپ ، ئابغار بىلەن زانشان < 赞姜 > نىڭ

ئوتتۇرسىدا) قۇبلايخان ئەۋەتكەن ئەلچى (تېكەچوق) بىلەن ئۇچرىشىدۇ . بۇ كىشى كېلىۋاتقاندا باراق تەرىپىدىن تۇتۇپ تۇرۇلغان . ئۇ باراق قوشۇنىدىكى كۆرگەن - ئاڭلىغان بارلىق ئەھۋاللارنى ئاباقاغا ئېيتىپ قويدى . ئاباقا تېزلىكتە شەرققە قاراپ ئىلگىرىلەپ ، رەبىدىن ئۆتۈپ ، قۇمىس دېگەن جايدا دىشىن بىلەن ئارغۇننىڭ كۈتۈۋېلىشىغا ئېرىشىپ ، بىرلىكتە رازكەد (تۇس چېگرىسى ئىچىدە) كە قاراپ ماڭدى . ئاندىن رازكەدىن ئۆتۈپ باخارزى (巴哈尔兹) (ھازىرقى تۇرپاتجامنىڭ جەنۇبى) ئارقىلىق بادغىسقا كىردى . ئاباقا بۇ يەردىن باراققا ئەلچى ئەۋەتىپ سۈلھى تەلەپ قىلدى ھەمدە ئېلىخانلار خانلىقى بادغىسنىڭ جەنۇبىدىن ھىندى دەرياسىغىچە بولغان كەڭ رايونلىرىنى چاغاتاي خانلىقىغا بېرىشكە قوشۇلۇشنى تەلەپ قىلدى . باراقنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمىرلەردىن بىرى بۇ پايىدىلىق شەرتنى قوبۇل قىلىشقا قوشۇلغاندىن باشقا ، قالغانلىرى ئاچچىقلاپ ، سۈلھى رەت قىلىپ ئۇرۇش قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى .

باراق ۋە سەركەردىلەر ھەتتا ئاباقانىڭ خۇراسانغا كەلگەنلىكىدىن گۇمانلاندى . ئۇلار ئۈچ كىشىنى پايلاقچىلىق قىلىشقا ئەۋەتتى . بۇ ئۈچ كىشى بارىسلار تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنغاندىن كېيىن ، ئۇلار كېلىش مەقسىتىنى ئىقرار قىلدى . ئاباقا ئۆزىنىڭ ئۇسۇلى بىلەن ئۆزىنى بابلاپ ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن ئىككى كىشىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى . ئۇنىڭدىن باشقا ئالتۇن ئوردا خانلىقىدىن زور قوشۇن كېلىپ ئېلىخانلار خاندانلىقىغا ھۇجۇم قىلماقچى دەپ ئىمغۇ تارقاتتى . ئاباقا قايتىپ دۈشمەنگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن كەتتى ، ساق قالغان ھېلىقى چاغاتاي پايلاقچىسى قايتىپ بېرىپ بۇ يالغان ئەھۋالنى باراققا دوكلات قىلدى . ئاباقانىڭ زور قوشۇنى يالغاندىن چېكىنىپ ، ھىراتنىڭ ھاكىمىنى دەرۋازىنى تاقىۋېلىپ باراقنى شەھەرگە كىرگۈزمەسلىككە بۇيرۇق قىلدى . ئېلىخانلار خاندانلىقىنىڭ قوشۇنى دەشتى چىنا (Dasht Qina) يايلىقىدا ئىستىھكام قۇرۇپ ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلدى .

باراق ۋە قوشۇنى دېگەندەك ھىرات زايونىغا قىزىقىپ ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلدى . ھىراتلىقلار بۇيرۇققا بىنائەن دەرۋازىسىنى تاقىۋېلىپ

كىرگۈزمىدى . باراق قوشۇنى ھىررود دەرياسىدىن ئۆتۈپ ، خۇشال - خۇرام ھالدا ئاباغا مەقسەتلىك ھالدا تاشلاپ قويغان چېدىرلارنى بۇلاپ - تالاپ ، ھىراتنىڭ جەنۇبىغا ئىچكىرىلەپ كىردى . ئىككىنچى كۈنى دەريانى بويلاپ غەربكە قاراپ مېڭىپ ، بىر چوڭ تۈزلەڭلىككە يېتىپ كەلدى . ئۇ يەرنى ئېلىخانلار خاندانلىقىنىڭ سانسىز ئەسكىرى قاپلاپ كەتكەنىدى . ئىككى قوشۇن 1270 - يىلى 7 - ئاينىڭ 22 - كۈنى بۇ يەردە ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلدى . باراقنىڭ قوشۇنى تارمار قىلىنىپ چېكىندۈرۈلدى ، باراقنىڭ ئېتىمۇ ئوق تېگىپ ئۆلدى . ئۇ ئۆزىمۇ ئات ئۈستىدىن يىقىلىپ چۈشۈپ ، پۈتى يارىلىنىپ ئاقساق قالدى . ئۇ مۇھاپىزەتچى ئەسكەرنىڭ ئېتىغا مىنىپ 5000 چە ئاقساق - چولاق ئادىمىنى باشلاپ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ بۇخاراغا قاراپ قاچتى . مانا بۇ مەشھۇر ھىرات ئۇرۇشىدۇر . باراق بۇخاراغا قايتىپ قىشنى ئۆتكۈزدى ھەم ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى . ئۆزىنى سۇل-تان گاتۇدىن دەپ ئاتىدى .

باراق ھىراتتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئايرۇبىي چۈشۈپ كەتتى . ئىلگىرى ئۇنىڭغا ئەگىشىپ يۈرگەن موڭغۇل شاھزادىلىرى شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنى قوللىماي ، بىر - بىرلەپ ئۇنىڭدىن ئايرىلدى . باراق قايدۇغا ئادەم ئەۋەتىپ ئۆزىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىنىڭ سەۋەبىنى قىپچاق بىلەن چا-پۇت ئىككىسىنىڭ ھەل قىلغۇچ پەيتتە قېچىپ كەتكەنلىكىدىن بولدى دەيدى . قايدۇنىڭ جاۋابى ئەكسىچە ۋىجدانسىزلىقتا ئۇنى ئەيىبلەمەك بولدى . باراق ھىرات ئۇرۇشىدىن بۇرۇن قايدۇ بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇراتتى . ئۆزئارا بىر بىرىنى «ئاندا» دېيىشەتتى . ئەمدىلىكتە كۈچىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقى ، ھەممىنى بىزار قىلغانلىقى ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزى ئېغىر كېسەل بولغانلىقى ، خەلقنى ئىدارە قىلىشى چەككە يەتكەنلىكى ئۈچۈن قايدۇغا بېقىندى بولدى . لېكىن قايدۇ بولسا بۇ ئاجىزلىق كىرىزىسىغا دۇچ كەلگۈچىنى يوقىتىۋېتىشنى ئويلايتتى . شۇڭا ئۇ ئۈچ تۈمەن كىشىلىك قوشۇننى توپلاپ باراق تۇرۇشلۇق جاي (چاش ئەتراپى) غا يۈرۈش قىلدۇرۇپ كېچىسى باراقنىڭ بارىگاھىنى قورشىۋالدى . باراق بۇنى ئاڭلاپ قورقۇپ ئۆلۈپ قالدى ياكى قايدۇ ئەۋەتكەن ئادەم ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى (بۇ

مىلادى 1271 - يىلى 8 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئىدى).

ئاباقا باراقتى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن ، دىشنىنى خۇراسان بىلەن مازاندىپراننى باشقۇرۇشقا تەيىنلەپ ئۆزى ئەزەربەيجانغا قايتتى . شۇ يىلى قىشتا قۇبلايخان ئەۋەتكەن ئەلچى ئۇنىڭغا ئېلىخانلار خانىنىڭ پەرمانىنى يەتكۈزۈپ ، قايتىدىن تەختكە ئولتۇرۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزدى .

باراق ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، شۇ ۋاقىتتا ئەمەلىيەتتە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ باش سەردارى قايدۇ 1271 - يىلى چاغاتاي خانلىقىنىڭ پادىشاھلىق ئورنىنى باشقا بىر چاغاتاي شاھزادىسى نىقۇبېك (سارىباننىڭ ئوغلى ، چاغاتاينىڭ نەۋرىسى) گە بەردى . بۇنىڭغا باراقتىڭ تۆت ئوغلى قايسىل بولماي ، ئارغۇننىڭ ئىككى ئوغلى بىلەن بىرلىشىپ قايدۇغا ھۇجۇم قىلىپ ، قايدۇنىڭ تەسىر كۈچىنى ماۋرا ئۇننەھردىن سىقىپ چىقارماقچى بولدى . ئەمما ئۇلار قايدۇ تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى . كېيىن نىقۇبېككۇ قايدۇنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلماقچى بولدى ، ئۇ تەختكە ئولتۇرۇپ 3 - يىلى (1274 - يىلى) قايدۇ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى . تەختكە توقانبۇر ۋارىسلىق قىلدى . ئەمما ، بۇ خاقان تەختكە ۋارىسلىق قىلغان شۇ يىلى ئا . لەمدىن ئۆتتى . چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ پادىشاھلىق ئورنى باراقتىڭ ئوغلى دۇۋانىڭ ئىلكىگە ئۆتتى .

باراق ئالەمدىن ئۆتكەن (1271 - يىلى) دىن تارتىپ ، دۇۋا تەختكە ئولتۇرغان مۇشۇ باسقۇچتا ماۋرا ئۇننەھر رايونىدا كۈچلۈكرەك بىرەر پادىشاھ بولمىدى . پېرسىيىدىكى ئېلىخانلار خانى ئاباقا پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ باراقتىڭ خۇراسانغا ھۇجۇم قىلغانلىقىدىن ئىنتىقام ئالماقچى بولدى . مىلادى 1272 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئاباقا قوشۇن ئەۋەتىپ خارەزىم ۋە ماۋرائۇننەھرگە بېسىپ كىرىپ ، ئۆزگەنچ بىلەن خۇانى تالان - تاراج قىلدى ھەمدە 1273 - يىلى 1 - ئاينىڭ 29 - كۈنى بۇخاراغا ھۇجۇم قىلدى . بۇخارادىكى بۇلاڭ - تالاڭ ۋە ئوت قويۇش بىر ھەپتىدىن كۆپرەك داۋاملاشتى . پۇقرالارنىڭ قېچىپ كېتەلمىگەنلىرىنىڭ كۆپى قىرغىن قىلىندى . ئېلىخانلار خانىنىڭ قوشۇنى پېرسىيىگە ئېلىپ كەتكەن ئەسىرلەر بەش تۈمەندىن كۆپرەككە يەتتى .

دۇۋا ئالدىنىقى بىرنەچچە چاغاتاي شاھزادىلىرىنىڭ تەقدىرىدىن ئىبەرەت ئېلىپ ، تاشقى جەھەتتىن ئېلىخانلار خانلىقىدىن ئىبارەت دۇش-مەننىڭ بارلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ ، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن قايدۇغا بېقىنىپ ، قايدۇ ۋە قۇبلايخانلار بىلەن جاھىل گۇرۇھ بولۇپ ئۇيۇشتى . قايدۇنىڭ يۈەن سۇلالىسىگە ئاسىيلىق قىلىپ ئېلىپ بارغان ئۇرۇ-شىنىڭ ۋاقتى خېلى ئۇزاققا داۋاملاشتى . ئۇنىڭ قۇبلاي ۋە كېيىنكى ۋارىسلىرى بىلەن قىلغان ئۇرۇشى ئاساسەن شەرقتە ئېلىپ بېرىلدى . بۇ يەردە پەقەت بىرئاز قىسقاتىپلا بايان قىلىمىز .

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك ، قۇبلايخاننىڭ ئەلچىسى تەلەن قايدۇغا ئەلچىلىككە بېرىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن مۇستەھكەم قوغدى-نىشىنى ، يۈەن سۇلالىسىنىڭ ۋاقتىنچە ئۇنىڭغا يۈرۈش قىلماسلىقىنى تەكلىپ قىلدى . مىلادى 1268 - يىلى قۇبلايخان بېشبالىقتا قايدۇنى مەغ-لۇپ قىلغان بولۇپ ، قايدۇنىڭ كۈچلىرىنى ماۋرا ئۇننەھر ۋە سىر دەرياسى ۋادىلىرىغا چېكىندۈرگەن . قۇبلايخان مىلادى 1271 - يىلى تۆتىنچى ئوغلى نامۇقانى قوشۇن باشلاپ ئالمىلىقتىن چىقىپ ، قايدۇدىن مۇداپىئەلىنىشكە ئەۋەتتى . نامۇقانىنىڭ ئىنىسى كۇكۇچۇ مۆڭكۇخاننىڭ ئوغۇللىرى شىركى ، يۇمۇغۇر ، توقاتېمۇر ، قۇرۇداي قاتارلىقلار يولغا چىقتى . مىلادى 1275 - يىلى يەنە بىر ئوڭ قول ۋەزىرى ئەنتۇڭنى نامۇقانغا ياردەملىشىشكە ئەۋەتتى . توقا تېمۇر قۇبلايخانغا نارازى بولۇپ ، شىراكىنى ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈشكە قۇتراتتى . ئۇلار نامۇقان ئاكا - ئۇكىلارنى ۋە ئەنتۇڭنى باغلاپ نامۇقانى قىپچاقتىكى مانگى تېمۇرنىڭ يېنىغا ، ئەنتۇڭنى قايدۇنىڭ يېنىغا ئەۋەتىپ بەردى . ئۇ ۋاقىتتا قايدۇنىڭ تەسىرى كۈچەيگەن ، دۇۋا قۇجۇنى قورشىۋالغانىدى . قۇبلايخان سۇڭ سۇلالىسىنى يوقىتىش بىلەن ئالدىراش بولغاچقا ، غەربكە نەزەرىنى سېلىشقا چولىسىمۇ تەگمەي ، ئوتتۇرا ئاسىيادا مۇداپىئەلىنىش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈۋاتاتتى . شۇڭا قايدۇ 1277 - يىلى ئالمىلىقتىن چىقىپ قارا قۇرۇمغا ھۇجۇم قىلدى . قۇبلايخان بۇيانى قو-شۇن باشلاپ يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇدى . بۇيان ئۇرۇقۇن دەرياسى بويىدا شىراكىنى مەغلۇپ قىلىپ ، ئېرتىش دەرياسى تەرەپكە قوغلىۋەتتى . توقا

تېمۇر تاڭنۇر تاغلىرىدىكى قىرغىز رايونلىرىغا قېچىپ كەتتى . كېيىن يۈەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۇنى بۇ يەردىنمۇ قوغلىۋەتتى (يۇقىرىدىكىلەر « جامىئۇل تەۋارىخ » نىڭ II توم ، ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 266 - بەت « يۈەن سۇلالىسى تارىخى » شىزۇ خاتىرىلىرى ، بويانىڭ تەرجىمىھالى ، ياخشۇنىڭ تەرجىمىھالى ، « داۋيۈەن يادنامىلىرى » 23 - جىلد ، « جۇرۇڭ ئوبلاستى خانىنىڭ تۆھپە تېشى » ، « بايلاق ئىمپېرىيىسى » ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 292 - بەتكە ئاساسلاندى) .

ئاسىي خانلار مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ھەر تەرەپكە قېچىشتى . توقا تېمۇرنى شىراكى ئۆلتۈرۈۋەتتى . شىراكى سارامان تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ قۇبلايخانغا ئەۋەتىپ بېرىلدى . يولدا ناينىڭ توسۇپ ھۇجۇم قىلىشىغا ئۇچراپ ، سارامان ئۆزىلا قۇبلاينىڭ يېنىغا قېچىپ كېتەلدى . قېچىپچاقتىكى مانگى تېمۇر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ۋا. رىسى توتۇمۇڭگۇخان 1284 - يىلى نامۇقانى يۈەن سۇلالىسىگە قايتۇرۇپ بەردى . قايدۇمۇ ئەنتۇڭنى قايتۇرۇپ بەردى (« يۈەن سۇلالىسى تارىخى » 13 - جىلد) . كېيىن قايدۇ 1287 - يىلى يەنە نابان قاتارلىقلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ توپىلاڭ كۆتۈردى . قۇبلايخان شەرقىي شىمالدىكى ناينغا قارشى ئۆزى ئاتلىنىپ ، بويانغا قارا قۇرۇمنى ساقلاپ ، قايدۇغا قارشى تۇرۇش ھەققىدە بۇيرۇق قىلدى . ئەمما ئاخىر قۇبلايخان زامانىسىدا قايدۇ تىنچىتىلمىدى .

ئەينى ۋاقىتتا قايدۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىرلا مۇستەقىل پادىشاھدەك ئىدى . ئىتالىيلىك ئاتاقلىق سەيياھ پولو ئاكا - ئۇكىلار ۋە ماركوپولو قايدۇنىڭ زامانداشلىرى . ئۇلار ۋە ئەينى دەۋردىكى نېستۇرىيانلارنىڭ بۇ پادىشاھ ھەققىدىكى مەلۇماتلىرى بار . بولۇپمۇ « ماركوپولونىڭ ساياھەت خاتىرىسى » دىكى بايانلار ناھايىتى ئېنىق . ئەمدى ئالدى بىلەن ئىككى ئونغۇت - نېستۇرىيان دىنى مۇرىتى ئۈستىدە توختىلىمىز .

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئونغۇتلاردا دۇنياغا كەلگەن رايان ساۋوما بىلەن سەنشى خۇسەنلىك مار . يابالاخ ئىككىلىسى نېستۇرىيان مەزھىپىنىڭ

نېستۇر بىيلىرى . ئۇلار 1275 — 1276 — يىللاردا ئېروسالىمغا بېرىشنى قارار قىلدى . مېڭىشتىن بۇرۇن ئونغۇتلار باشلىقنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمىگە ئېرىشتى . ئۇلار غەربكە قىلغان سەپىرىدە ھازىرقى نىڭشىيا ئارقىلىق گەن سۇدىن چىقىپ تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىقلار لوپنور ، خوتەن ۋە دۇۋانىڭ ئىگىدار چىلىقىدىكى يەرلەردىن ئۆتتى . ئۇ ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى موڭغۇل شاھزادىلىرى ئۇرۇش قىلىۋاتاتتى . شۇڭا ئۇلارنىڭ قەشقەر ئارقىلىق پېرسىيىگە بېرىشىغا ئۈنىمدى . ئۇلار يەنە شۇ ۋاقىتتا خوتەننىڭ ھەممە يەرلىرىدە ئاچار چىلىق يۈز بېرىۋاتقانلىقىنى كۆردى ، قەشقەردە ئۇرۇش تۈپەيلىدىن نوپۇس ئازايغان ، غەربكە بارىدىغان يولنى ساياھەتچىلەر قورقۇنچلۇق دەپ قاراپ مېڭىشقا جۈرئەت قىلالىمىدى . شۇڭا ئۇلار شىمالدىكى تالاس (ھازىرقى جامبۇل) قا — قايدۇ تۇرۇشلۇق جايغا قاراپ مېڭىشقا مەجبۇر بولدى ، ئۇلار بۇ موڭغۇل پادىشاھىنىڭ قىزغىن كۈتۈۋېلىشىغا ئېرىشتى . بۇنىڭدىن قايدۇنىڭ نېسە تۇرى دىنىغا مايىللىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . ئۇ بۇ ئىككى دىندار راھىبقا يول خېتى قىلىپ بېرىپ ، ئۇلارنىڭ سەپەر ئۈستىدىكى بىخەتەرلىكىگە كالاپالەتلىك قىلدى . شۇنداق قىلىپ ئۇلار ئاخىر پېرسىيىگە يېتىپ باردى . ئۇلار خۇراسانغا بارغاندا ، تۇس دېگەن جايدا موناستىر بارلىقىنى كۆردى . ئەزەربەيجاننىڭ مالىك شەھىرىدە (ھازىرقى ئىراننىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان) باش ئېپىسكوپ ماتۇنخا بىلەن ئۇچراشتى . يەنە ئۇ يەردىن باغداد ۋە سۈرىيىگە قاراپ مېڭىپ (努赛宾) نۇسەيبىن (تۈركىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي) نىڭ يېنىدىكى ئاللىبېر دېگەن يەرنىڭ سېمىخەير موناستىرىدا تۇردى . ئۇ ۋاقىتتا مانۇنخا ئۇلارنى چاقىرىپ ئېلىخانلار خاندانلىقىنىڭ بىر ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلىشنى تاپشۇردى . ئابا قانۇمۇ ئۇلارنى قىزغىن كۈتۈۋالدى ھەم ئۇلارغا پادىشاھ پەرمانىنى تەقدىم قىلىپ ، ئېروسالىمغا بېرىشىغا ئاسانلىق يارىتىپ بەرگەندى . ئەمما ئېلىخانلار خاندانلىقى بىلەن مىسىرنىڭ ماملۇك خاندانلىقىنىڭ ئۇرۇشى يولنى توسۇپ قويغاچقا ، ئۇلار ئۇ يەرگە بارالمىدى . ساتۇنخا 1281 — يىلى 2 — ئاينىڭ 24 — كۈنى ئالەمدىن ئۆتتى . كېيىن مار ئېپىسكوپلۇققا سايلىنىپ ، مار . يابالا

دەپ ئاتالدى. ئۇلارنىڭ غەربتىكى كېيىنكى پائالىيەتلىرى ھەققىدە يەنە توختالمايمىز. (ھىندى. يۇلى: «قەدىمكى جۇڭگودا كۆرگەن ئاڭلىغانلىق رىم» ئىنگىلىزچە I توم، 119 — 121 - بەت، رابان سائۇما بىلەن ماركوسنىڭ تەرجىمىھالى 1928 - يىل لوندون نەشرى. مۇل: «1550 - يىلىدىن بۇرۇنقى جۇڭگودىكى نېستۇرىيان دىنى تارىخى» 1930 - يىلى لوندون نەشرى).

قۇبلايخان دەۋرىدە جۇڭگوغا كەلگەن ماركوپولو ئىتالىيەلىك بو-لۇپ، ئۇنىڭ ئاتىسى نىكولوپولو بىلەن ماقىئو ئاكا - ئۇكىلار كونسىتانتىنوپولدا ۋاقىتلىق تۇرغان ۋىنتسىيەلىك سودىگەرلەر ئىدى. مىلادى 1260 - يىلى ئاكا - ئۇكا ئىككىسى قىپچاقلار يېرىگە سودا بىلەن بېرىپ، ۋولگا دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدا جۇجى نەسەبىدىكى كەنجى خان بېرگىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولدى. ئۇلار ئۇ يەردىن خارەزىم ئارقىلىق چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ كېيىنكى خانى ئى-گىدار چىلىقىدىكى بۇخاراغا بېرىپ ئۈچ يىلدىن كۆپرەك تۇردى. ئەڭ ئاخىرىدا ھىلاكۇنىڭ ئەلچىسى بىلەن يۈەن سۇلالىسىگە بېرىشنى قارار قىلدى. ئۇلار ئادەتتىكى ساياھەتچىلەرگە ئوخشاش سىر دەرياسىدىكى ئوتتۇرا، ئىلى دەرياسى ۋادىسىدىكى ئالمىلىق ئۇيغۇرىيە، قۇمۇل، دۇن-خۇاڭلار ئارقىلىق بېيجىڭغا باردى. پولو ئاكا - ئۇكىلار يۈەن سۇلالىسىدە قۇبلايخان بىلەن كۆرۈشۈپ 1266 - يىلى يولغا چىقىپ رىمغا قايتتى. ئۇلار كېيىن 1271 - يىلى يەنە بىر قېتىم جۇڭگوغا كەلدى. بۇ قېتىم ئۇلار مار-كوپولونى بىرگە ئېلىپ كەلگەنىدى.

ماركوپولو جۇڭگوغا كېلىشتە ئاۋۋال پېرسىيەگە باردى. ئۇ ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيادا چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ كېيىنكى خانى بىلەن ئاباغا خاقان ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولۇۋاتقاچقا يوللار خەتەرلىك ئىدى. ئۇلار پېرسىيەگە بېرىپ ئاندىن دېڭىز ئارقىلىق جۇڭگوغا كەلمەكچى بولدى. ئەمما جۇڭگونىڭ جەنۇبىنى سۇڭ سۇلالىسى ئىگىلىۋالغان بولۇپ، يۈەن سۇلا-لىسى بىلەن ئالاقە قىلىشمايتتى. بۇنداق ئەھۋالدا ئۇلار يەنە خۇراسانغا باردى. ئۇلار نىشاپۇر، سەمەرقەنت، بەلخ ئارقىلىق، ماۋرا ئۇننەھرنى

يانداپ ئۆتۈپ بەدەخشانغا بېرىپ ، ئاندىن ۋاخان بىلەن پامىردىن ئۆتۈپ قەدىمكى يىپەك يولىدىكى تاش قەلئە (تاشقۇرغان) ئارقىلىق قەشقەرگە بېرىپ ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىنى كېسىپ ئۆتۈپ يۈەن سۇلالىسىگە باردى .

ماركوپولو جۇڭگوغا كېلىشتە ماۋرا ئۇننەھردىن ئۆتمىدى . شۇڭا ئۇنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە پەقەت سەمەرقەنت ھەققىدىكى رىۋايەت ۋە يۈەن سۇلالىسىدىكى قايدۇ توپىلىڭى ھەققىدىكى ئەھۋاللار بار . ئۇنىڭغا ئاساسلانغاندا ، سەمەرقەنت ئەينى ۋاقىتتا قايدۇغا قارايتتى . ئاھالىسى نېستۇرى دىنى بىلەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى (فېڭ چىڭجۇن تەر-جىمە قىلغان «ماركوپولونىڭ ساياھەت خاتىرىسى» گە قاراڭ 149 - بەت) بەلىخ پېرسىيىنىڭ شەرق چېگرىسى ۋە شەرقىي شىمال چېگرىسى ئىچىگە جايلاشقان . شەرقىي تاتارلار پادىشاھىغا قاراشلىق جايلار ئىدى (بۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش ، 122 - بەت) . قايدۇ كەڭ تۈرك رايونىنىڭ پادىشاھى ئىدى . ئۇلۇغ خان قايدۇنىڭ ئۆز زېمىنىغا قايتا . قايتا پاراكەندىچىلىك سېلىپ خەلققە زىيانكەشلىك قىلغانلىقىدىن قاتتىق غە-زەپلەندى . ئۇ ، قايدۇ ئەگەر مېنىڭ جىيەن ئوغلۇم بولمىغان بولسا ، ئۆلۈكىنى دەپنە قىلدۇرۇشقا يەر تاپالمىغۇدەك ھالغا چۈشەرگەن بولاتتىم . ئەمما ئۇنىڭغا جازا يۈرۈشى قىلىشتىن ئۆكۈنمەيمەن . دېگەندى . ئۇلۇغ خان ئۇنىڭغا يول قويغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ ئۇنىڭ ئاللىقىنىدىن چىقىپ كېتەلمەيتتى . شۇڭا ئۇلۇغ خان ئۇنىڭ نەسەبىنى سۇرۇشتۇرمايتتى . قايدۇ شۇنداق قىلىپ ئۇلۇغ خاننىڭ قولىدىن كېلىدىغان بالايىتاپەتنى ئەمىن قالدۇ (يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش ، 783 - بەت) .

كېيىن قۇبلايخان پېرسىيىدىكى ئېلىخانلار خانى ئارغۇن ئەۋەت-كەن ۋەزىر باشلىق ئۈچ كىشىلىك ئەلچىلەر ئۆمىكى ئېلىپ كەلگەن تەكلىپكە ئاساسەن كۆكۈ مەلىكىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدى . ئۈچ پېرسىيىلىك ئەلچى دۆلىتىگە قايتىشقا تەييارلىنىۋاتقاندا ، ماركوپولو ئائىلىسى ئۇلار بىلەن بىرلىكتە سەپەر قىلىشقا تەكلىپ قىلىندى . ماركوپولو ئائىلىسى ئۇلار بىلەن بىرلىكتە كۆكۈ مەلىكىنى ھىمايە قىلىپ دېڭىز ئارقىلىق پېر-

سىيىگە قاراپ ماڭدى . مار كوپولو مىلادى 1291 - يىلىنىڭ باشلىرىدا جۇڭگودىن ئايرىلدى . ئىككى يىل ئۆتۈپ ، يەنى 1293 - يىلى 2 - ئايدا پېرسىيىگە يېتىپ كەلدى . («ياڭ چىجۇ - مار كوپولو ھەققىدە تەتقىقات» ۋە «مار كوپولونىڭ جۇڭگودىن ئايرىلىشىغا ئائىت بىر قىسىم خەنزۇچە خاتىرىلەر» ، «نەنكەي داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى» پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى 1979 - يىللىق 3 - سانغا قاراڭ) . مار كوپولو ۋەزىر - پىسىنى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىن 1295 - يىلى ۋىنتسىيىگە قايتتى . 1294 - يىلى قۇبلايخان ئالەمدىن ئۆتۈپ ئۇنىڭ نەۋرىسى تېمۇر تەختكە ئولتۇردى . ئەمما يۈەن سۇلالىسى بىلەن قايدۇنىڭ كۈرىشى تېخىچە تۈگىمىگەندى .

قۇبلايخان تەختتىكى ۋاقتىدا يۈەن سۇلالىسىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىي چېگرا رايونىنىڭ تەۋەلىكى ھەققىدە ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى ، ئۇ قىرغىز قاتارلىق بەش قەبىلىگە ھۆكۈمرانلىق قىلدى . قىرغىزلارنىڭ كەمچىلىك ئايمىقىدىكى يېرى ئەسلىدە ئارگ بۇقىنىڭ ئاساسىي بازىسى ئىدى . ئارگ بۇقا قۇبلايخانغا تەسلىم بولغاندىن كېيىن بۇ رايون يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ قايدۇدىن مۇداپىئەلىنىدىغان مۇھىم تايانچ نۇقتىسى بولدى . «يۈەن سۇلالىسى تارىخى جۇغراپىيە تەزكىرىسى . غەربىي شىمال قوشۇمچىسى» دا خاتىرىلىنىشىچە : «مىلادى 1270 - يىلى (جىيۈەننىڭ 7 - يىلى) ليۇخاۋلې پەرمان بىلەن قىرغىز رايونى ، گانخانا ، كەمچىك ئايمىقى ، يىجۇ ئايمىقىغا ھۆكۈمدارلىققا ئەۋەتىلدى . بۇ ئايمىقلاردا ئامبار ، ئۆتەڭ - راباتلارنى بىنا قىلىپ باش قۇردى . بەش جايدىن بۇ يەردە دېيىلگەن تۆتىدىن باشقا ئۇس قەبىلىسىنىڭ يېرىمۇ بار . مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ، ئۇس بۈگۈنكى يېنى سەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى تارمىقىدىكى ئۇس دەرياسى رايونلىرىنى كۆرسىتىدۇ (چېن دېجى) : «يۈەن دەۋرىدە شىمالىي ئۆلكىلەردىكى ئۆتەڭ - لەر» . بەش جايدىكى ھۆكۈمدار تۇرۇشلۇق ئورۇن «چوڭ بارگاھ» دەپ ئاتالدى . ھازىرقى ئوروكىم دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىدىكى ئېرگېس دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدا ئۇنىڭ ئىگىلىگەن دائىرىسى ھازىرقى پۈتۈن يېنسەي دەرياسى ۋادىسى (خەن رۇلىن «يۈەن دەۋرىدىكى قىرغىزلار ۋە

ئۇلارغا قوشنا قوۋملار» ئىلگىرى چىڭگىزخان دەۋرىدە ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى خەنزۇلار بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەن. يۈەن سۇلالىسى تەزكىرىسىدە بۇ يەرنى، « ھۈنەرۋەنلەرنى باشقۇرىدىغان مۇئەسسەسەلەر كۆپ، دۆلەت ئەمدىلا قۇرۇلغان چاغدا خەنزۇلار كۆچۈپ كەلگەن » ... دېيىلگەن. ليۇ خاۋلې كەلگەندىن كېيىن يەنە ھۈنەرۋەنلەرنى، جۈملىدىن كۇلالچىلار، مەدەنىچىلەر، كېمە - قولۋاق ئۇستىلىرىنى ئەۋەتىپ يەرلىك لەرگە قولايلىق يارىتىپ بەرگەن «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. جۇغراپىيە تەزكىرىسى». كۆچۈپ كەلگەن خەنزۇلار يەنە سۇ ئىنشائاتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، يەرلىكنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرغان. ليۇ خاۋلې ئوردۇبالققا قايتىپ ئەمەلدارلار ۋازارىتىنىڭ دىۋانىيىگى بولغاندىن كېيىن قىرغىزلار رايونىنىڭ «ئۆرپ - ئادىتى» نى يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە دوكلات قىلغان («يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 12 - جىلد).

موڭغۇللار باش كۆتۈرۈپ چىقىشتىن بۇرۇنقى ۋاقىتتىن يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگىچە قىرغىزلارنىڭ كەمچىك ئايمىقى رايونى قاتناش لىنىيىسىگە جايلاشقاندى. جەنۇبقا ماڭسا موڭغۇل دالاسى ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلار ئولتۇراقلاشقان جايغا بارغىلى بولاتتى. شىمالغا ماڭسا يېنسەي دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىنى بويلاپ، ساپان چوققىسىدىن ئۆتۈپ سىبىرىيىگە بارغىلى بولاتتى. غەربكە ماڭسا ئوتتۇرا ئاسىياغا بارغىلى بولاتتى. XI ئەسىرنىڭ جۇغراپىيە ئالىمى گەردىزى توققۇز ئوغۇز زېمىنىدىن قىرغىز زېمىنىغا بارىدىغان يول تۆت بۆلەككە بۆلۈنگەنلىكىنى بايان قىلىدۇ. ئەڭ ئاخىرقى بىر بۆلىكى « كۆكمۈم (KoKmom) تېغىدىن ئۆتۈپ قىرغىزلار قارارگاھىغا بارىدۇ، بۇ يەتتە كۈنلۈك يول، يول بويى تاغ جىلغىلار، قېلىن ئورمان ۋە ئوتلاق، سۇ-زۇڭ ئېقىنلار بار. بۇلغۇن، تۈلكىلەر ئۇچراپ تۇرىدۇ » ①. ئۇ يەرنىڭ مەنزىرىسى گۈزەل، خىلۋەت مۇھىتى كىشىلەرنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىدۇ. يۈەن سۇلالىسى ۋاقتىدا مىلادى 1291 - يىلى « قىرغىزلار زېمىنىدىن ئۇيرات

① «ھۇدۇدۇلئالەم» ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا، ئىزاھى، 282 - بەت.

زېمىنىغىچە ئالتە ئۆتەڭ بولغان»^①. بۇ يولدا ئاساسلىقى خۇاكىمۇ دەريا-سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىن غەربىي شىمالغا قاراپ بېكىمۇ دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىغا بېرىپ ۋە ئۇس دەرياسى ۋادىسى ئارقىلىق ئاباكىن دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنى ۋە مېنۇچىنسىكى ئويمانلىقىغا بارغىلى بولىدۇ.

قايدۇ دەۋران سۈرگەن مەزگىلدە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىنى مەسئۇد باشقۇراتتى. ئۇ شۇ جاينىڭ ئىقتىسادىنى گۈللەندۈرۈش ۋە موڭغۇل خان شەھزادىلىرىنىڭ يېغىلىقلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان جاراھەتلىرىنى ساقايتىشقا ئىنتايىن زور تىنچىپە قوشتى.

ئۇ 1289 - يىلى 10 - ئايلاردا (ياكى 11 - ئايلاردا) ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى نۆۋەت بىلەن بۇخارا ۋە سەمەرقەنتنى باشقۇردى. بۇ ئۈچ ئوغۇل ئابابەكسى، ساتىرمىش بەگ، سۈيىنچىن ئىبارەت («بارتولد ئەسەرلىرى» رۇسچە، 2 - توم 2 - قىسىم 541 - بەت). بۇ ئۈچ كىشى قايدۇ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى چابارغا بېقىنغان.

3- بۆلۈم ئوڭداي خانداڭلىقنىڭ يىمىرىلىشى ۋە يۈەن سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىكى چاغاتاي خانداڭلىقى

مىلادى 1294 - يىلى يۈەن سۇلالىسىنىڭ بۇرۇن كۆنۈرى (يۈەن شىزۇ) قۇبلايخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ نەۋرىسى تېمۇر تەختكە ۋا-رىسلىق قىلىپ، ئۆزىنى يۈەن چېڭزۇڭ دەپ ئاتىدى. يۈەن چېڭزۇڭ تەختتىكى ۋاقىتتا قايدۇ بىلەن ئاساسلىق ئىتتىپاقچىسى دۇۋا داۋاملىق يۈەن سۇلالىسى بىلەن ئۇرۇشتى. ھەر ئىككى تەرەپتە يېڭىش - يېڭىلىش بولۇپ تۇردى. مىلادى 1298 - يىلى قىشتا دۇۋا نۇرغۇن كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ چېڭزۇڭنى قوغداۋاتقان يۈەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. دەسلىپىدە يۈەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۈچ قېتىملىق جەڭدە ئۈچ قېتىم يەڭدى. يۈەن قوشۇنىنىڭ باش قوماندانى كۇرچىس دۇشمەننى قوغلاپ خەتەرلىك جايلارغا كىرىپ قالدى، كېيىنكى ئاتلىقلار يېتىشىپ كېلەلمىدى. كۇرچىسنىڭ ئېتى دۇشمەننىڭ تۈزىقىغا چۈشۈپ

① «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 16 - جىلد.

قالغاچقا، كۆزجىس دۇۋا تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىندى («يۈەن سۇلالىسى تارىخى. كۆزجىسنىڭ تەرجىمىھالى»)، شۇنىڭدىن كېيىن دۇۋا قىساس ئېلىش مەقسىتىدە كۆزجىسقا ئۆلۈم جازاسى بەردى.

مىلادى 1299 - يىلىدىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن يۈەن چېگىزۇڭ قەيسەنگە كۆكۆگە ۋە كالتەن قۇملۇقىنىڭ شىمالىدىكى قوشۇنغا باش قو- ماندىن بولۇشنى بۇيرۇدى. ئىككىنچى يىلى (1300 - يىلى) قەيسەننىڭ قوشۇنى كۈبىل دېگەن يەردە قايدۇنى مەغلۇپ قىلىپ، غەربتە ئالتاي تې- ھىغا يېتىپ باردى («يۈەن سۇلالىسى تارىخى. ۋۇزۇڭ ھەققىدە خاتىرە») 1301 - يىلى قايدۇ بىلەن دۇۋا مەسلىھەتلىشىپ ئالتاي تېغىدىكى يۈەن قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. شۇ يىلى كۈزدە ئىككى تەرەپ خاراخاتا دېگەن يەردە جەڭ قىلدى. قەيسەن جەڭگە كىرىپ قايدۇنىڭ قوشۇنىنى تېرە - پېرەن قىلىۋەتتى («يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 22 - جىلد). قايدۇ ئېغىر يارىلىنىپ، تەخمىنەن ئىككىنچى يىلى (1302 - يىلى) ئالەمدىن ئۆتتى. دۇۋامۇ ئېغىر يارىلىنىپ مېيىپ بولدى. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. خۇلىيەننىڭ تەرجىمىھالى» دا: «ئاشش دۇۋانىڭ تىزىغا يا ئوقى ئاتتى. دۇۋانىڭ ئادەملىرىدىن تۇتۇلغانلار، ئۆلگەنلەر ناھايىتى كۆپ، دۇۋا ھۆڭ رەپ يىغلىغىنىچە قاچتى» دېيىلگەن.

دۇۋانىڭ ھۆكۈمرانلىقى تەخمىنەن 32 يىل داۋاملاشتى. بۇ ئۇرۇن مەزگىلىدە ئۇ قايدۇغا مەدەت بېرىپ ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن ھەمكارلىشىپ يۈەن سۇلالىسى بىلەن ئۇرۇش قىلىپلا قالماي، بەلكى جەنۇبقا - ئافغا- نىستان، ھىندىستانلارغىمۇ ھۇجۇم قىلدى. ئۇ غەزىۋىنى ئىگىلەپ بۇ يەرنى بازار قىلىپ تۇرۇپ بىرنەچچە قېتىم ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىپ، پەنجاب ۋە سىندىنى دەپسەندە قىلدى. 1296 - يىلى بىلەن 1301 - يىلىنىڭ ئارىلىقىدا دۇۋا كۆپ قېتىم پىشاۋۇر، مولتان، لاھۇر ۋە دېھلىنى تالان - تاراج قىلدى (ماركس «ھىندىستان تارىخى يىلنامىسى» خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، 14 - 15 - بەتلەر. «تارىخى رەشىدى» ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا، كىرىش سۆز 36 - بەت). 1301 - يىلى دۇۋا ھىندىستانغا قىلغان يۈرۈشتىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قايدۇ بىلەن بىرلىشىپ يۈەن سۇلالىسى بىلەن ئۇرۇش

قىلدى . قايدۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ، كېيىنكى چاغاتاي خانى ئەمەلىيەتتە ئوگداي خاندانلىقىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قالدى . قايدۇ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، دۇۋا بۇ خىل بېقىندىلىق ئورۇندىن قۇتۇلماقچى بولۇپ ، چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ زېمىنىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولدى . شۇڭا دۇۋا شۇ ۋاقىتتىكى ئەمەلىي كۈچىگە تايىنىپ قايدۇنىڭ ۋا-رىسلىرى ئىچىدىكى ئەڭ قابىلىيەتسىز چاپارنى تەختكە يۆلەپ چىقاردى . 1303 - يىلى 5 - 6 - ئاي ئوتتۇرىسىدا ئېمىلدا چاپارنىڭ تەختكە ئولتۇ-رۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى . يەنە بىر جەھەتتىن ، دۇۋا چاپاردىن يوشۇرۇنچە ئەلچى ئەۋەتىپ يۈەن سۇلالىسى بىلەن ئالاقىلىشىپ چاپارغا ئىككى تەرەپتىن قورشاپ ھۇجۇم قىلىش مەسلىھىتىنى بەردى . يۈەن چېڭزۇڭ قوماندان دۇۋانىڭ تەدبىرىنى ماختىغان بولسىمۇ ، كۆڭلىدە چا-پاردىن ئەندىشە قىلىپ تۇرۇپ (تۇجى «موڭغۇللار تارىخى» 32 - توم) دۇۋانىڭ ئىلتىماسىغا قوشۇلدى ھەم ماۋرا ئۈننەھر ، تۈركىستان قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىنى قايدۇغا بېرىپ چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ زېمىنى قىلىشنى مەسلىھەتلەشتى .

دۇۋا يۈەن سۇلالىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپلا ، چاپارغا تۈركىستان ۋە خۇراسان زېمىنىنى باشقۇرۇش تەلپىنى قويدى . ئەمما بۇ ۋاقىتتا غەربىي شىمال رايونىدىكى ھەرقايسى موڭغۇل شاھزادىلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇرۇشتىن بىزار بولغانىدى . ئۇلارنىڭ يۈەن سۇلالىسى بىلەن قىلغان ئىچكى ئۇرۇشى خەلققە پۈتمەس - تۈگمەس بالايىتاپەت ئېلىپ كېلىپلا قالماي ، بەلكى ئىشلەپچىقىرىشنىمۇ ئېغىر بۇز-غۇنچىلىققا ئۇچراتتى . سودا ، قاتناش توسۇلۇپ قېلىپ ، موڭغۇل فېئوداللىق ھاكىمىيىتى كرىزىسقا دۇچ كەلدى . شۇڭا ، بۇ ئىچكى ئۇرۇشنى تۈگىتىش موڭغۇل قوۋملىرىنىڭ كۈچلۈك تەلپى ئىدى . خەنزۇچە تارى-خىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە ، 1305 - يىلى دۇۋا ، چاپار ، مەڭلىتېمۇر قاتارلىق ئاقساقاللار ئۆزئارا يىغىلىپ مۇنداق مەسلىھەتلەشتى : « بۇرۇن بۇرۇكۋارىمىز (پادىشاھىمىز — تەيزۇ) مىڭبىر رىيازەت چېكىپ تەختكە

چىقىپ ئالەمنى ئىلكىگە ئالغانىدى . بىز ئۇلارنىڭ جەددى - جەمەتلىرى ئۇنىڭ شاپائىتىدىن بەھر ئالدۇق . مانا ئەمدىلىكتە ئۇدا جەڭ قىلىشىپ بىر - بىرىمىزنى قىرىپ ، بۇزۇق كۇۋارىمىزنىڭ ئۇلۇغۋار ئىشلىرىغا نۇقسان يەتكۈزدۇق . ھازىر سەر كەردە بولۇپ چېگرىنى قوغداۋاتقانلارمۇ بۇز - رۇكۇۋارىمىزنىڭ جەددى - جەمەتلىرى ، شۇنداق تۇرۇقلۇق يەنە ئارازلىشىشنىڭ نېمە ھاجىتى ! بۇرۇن تۇتۇقا بىلەن ئۇرۇشتۇق . كۆپ قېتىم ئۇرۇشۇپمۇ يېڭەلمىدۇق . ھازىر ئۇنىڭ ئوغلى چوڭۇر بىلەن ئۇرۇشۇپمۇ مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمايدۇق . بۇنداق بولۇشنى بۇزۇق كۇۋارىمىز ئويلاپ باقمىغان بولغىنىمىز . شۇڭا ئەلچى ئەۋەتىپ ھەربىي ھەرىكەتنى توختىتىپ بىر ئائىلىدەك ئىناق ئۆتۈش تەكلىپىنى بەرگىنىمىز تۈزۈك . شۇنداق قىلساق پۇقرالارنىڭ تىرىكچىلىك قىلىشىغا ، كىچىكلەرنىڭ چوڭ بولۇشىغا ، مېيىپ - ئاجىزلارنىڭ ئۆزىنى ئوڭشۇپلىشىغا ئىمكانىيەت ياردەم تىلىدۇ ھەمدە بۇزۇق كۇۋارىمىزنىڭ بىز - ئەۋلادلىرىدىن كۈتكەن ئۈمىدىنى يەردە قويمىغان بولىمىز . ئەلچىلىرىمىز بارغاندىن كېيىن ئۇلارمۇ پىكىرىمىزنى راۋا كۆردى . شۇنىڭ بىلەن مەڭگىتېمۇ قاتارلىقلار ھەربىي ھەرىكەتنى توختىتىپ ئوردىغا سالامغا كەلدى . شۇنىڭدىن كېيىن باردى - كەلدىنى راۋانلاشتۇرۇش ئۈچۈن پوچتا راياتلىرى تەسىس قىلىندى »^① ، «يۈەن سۇلالىسى تارىخى » 21 - جىلد) تا مۇنداق دېيىلگەن : دادى 7 - يىلى (1303 - يىلى) 7 - ئايدا «دۇۋا ، چاپار ، مەڭگىتېمۇ قاتارلىقلار ئەلچى ئەۋەتىپ ھەربىي ھەرىكەتنى توختىتىشنى ئۆتۈندى ، پادىشاھ ئەنشى خانغا ھەربىي توقۇنۇشتىن ساقلىنىشنى ، ئۇلارنىڭ كېلىشىگە قولايلىق يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن ئۆتەڭ - راياتلارنى ياساشنى بۇيرۇدى . » 1304 - يىلى 9 - ئايدا كۈيجىيۇ (癸酉) كۈنى چاپار ، دۇۋا قاتارلىق خانلار ئەلچى ئەۋەتىپ بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى . ئۇلارغا 600 توپ گەزلىمە ھەدىيە قىلىندى . » (ئالدىنقى بىلەن ئوخشاش) .

خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا ، دۇۋاننىڭ ئۆز ئالدىغا يۈەن

① يۈي جى «داۋ يۈەن ئۈزۈندىلىرى » 23 - جىلد «جۈيرۇڭ جۈنۋاڭ ئابدىسى » . «يۈەن سۇلالىسى تارىخى . چوڭۇرنىڭ تەرجىمىھالى .»

سۇلالىسى بىلەن ئالاقىلەشكەنلىكىگە دائىر بىر قىسىم پاكىتلار تىلغا ئېلىندى.
خان . مەسىلەن ، «يۈەن سۇلالىسى تارىخى 21 - جىلدتا ، 1306 - يىلى 2 -
ئايىنىڭ 3 - كۈنى دۇۋا ئەۋەتكەن ئەلچى يۈەن سۇلالىسىگە كەلدى » دەپ
خاتىرىلەنگەن . شۇ يىلى « 9 - ئايىنىڭ 9 - كۈنى روزدېستۋا بايرىمىدا دۇۋا
كەنجى قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ تەبرىكلىدى » . بۇلار بەلكىم يۇقىرىدا
ئېيتىلغان تىل بىرىكتۈرۈش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن .
دۇۋانىڭ ئىلتىماسى ئەلۋەتتە تېمۇر خاننىڭ قوللىشى ۋە قوشۇلۇشىغا
ئېرىشتى . دەل مۇشۇنداق شارائىتتا دۇۋا چاپار بىلەن كېلىشىمنى بۇزۇپ ،
ئۇرۇش قوزغىدى .

مىلادى 1306 - يىلى چاغاتاي خاندانلىقى بىلەن ئوگداي
خاندانلىقىنىڭ قوشۇنلىرى خوجەنت بىلەن سەمەرقەنت ئارىلىقىدىكى را-
يونلاردا بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇش قىلدى . چاپار دەسلەپتە يېڭىلىگەنىدى .
ئەمما ئىككىنچى قېتىملىق جەڭدە دۇۋا چاپارنىڭ ئىنىسى شاھ ئوغۇلنىڭ
قولىدا مەغلۇپ بولدى . شۇنىڭ بىلەن دۇۋا سۈلھى تەلەپ قىلدى . چاپار
بۇنىڭغا قوشۇلدى . دۇۋا بىلەن شاھ ئوغۇل ئىككىسى تاشكەنتتە مەسلىنى
ھەل قىلىش چارىلىرى ئۈستىدە مۇزاكىرىلەشمەكچى بولدى . شاھ ئوغۇل
يېنىكىلىك قىلىپ ئۆزىنىڭ قوشۇنىنى تارقىتىۋېتىپ ، ھوشيارلىقىنى يوق-
تىپ قويدى . دۇۋا بولسا قوشۇنىنى باشلاپ تاشكەنتكە كەلدى ۋە
پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ شاھ ئوغۇلغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ، ئۇنى قې-
چىشقا مەجبۇر قىلدى . دۇۋا غەلبە قىلغاندىن كېيىن ، تالاس بىلەن
بىناكەنت شەھرىنى بېسىۋالدى (فېڭ چېڭجۈن تەرجىمە قىلغان « دوسان
موڭغۇل تارىخى » ئىككىنچى قىسىم 389 — 390 - بەتلەر . ۋاشافىنىڭ كى-
تابىدىن نەقىل ئېلىندى) .

بۇ ۋاقىتتا چاپار قارا ئېرتىش دەرياسى بىلەن يۇلتۇز دەرياسى
ئوتتۇرىسىدىكى جايدا تۇرۇۋاتاتتى . ئۇ يۈەن سۇلالىسىنىڭ دۇۋاغا ماسلى-
شىپ ئۇنىڭغا قىستاپ ھۇجۇم قىلىشنى ئويلايمۇ باقمىغانىدى . شۇ يىلى
(1306 - يىلى) قىشتا ، پەزىلەتلىك خان قەيسەن قوماندانلىقىدىكى يۈەن
سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئالتاي تېغىدىن ئۆتۈپ چاپارغا ھۇجۇم قىلدى .

موڭغۇل شاھزادىلىرى ئازقا - ئارقىدىن ئۇنىڭغا تەسلىم بولدى . چاپار نادىلاچ دۇۋا تەرەپكە قېچىپ كەتتى . «يۈەن سۇلالىسى تارىخى . ۋۇزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» دە : (دادېنىڭ) 10 - يىلى 7 - ئايدا (قەيسەن) خۇسجان دېگەن جايدىن يولغا چىقىپ ئانتاي تېغىدىن ئۆتۈپ خائىن ئۇلۇس خان (چاپارنىڭ ئىنىسى) نى قوغلاپ ، ئۇنىڭ خوتۇن - بالىلىرىنى ئەسىر ئالدى ، يۈك - تاقلىرىنى ئولجا ئالدى . خائىن ئىسۋتۇئا ۋە كوراگان - بو - ئىلارنى تىرىك تۇتتى . 8 . - ئايدا ئېرتىشقا بارغاندا تۇمان ، مەڭلىتېمۇر ، ئارغۇن قاتارلىقلار تەسلىم بولدى . قايدۇنىڭ ئوغلى چاپار دۇۋا قوۋمى تۇرۇشلۇق جايغا قېچىپ كەتتى ، ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ئەسىر ئېلىندى ، چېدىرگاھلىرى ئولجا ئېلىندى . قەيسەن ئانتاي تېغىدا قىشلىدى . تەسلىم بولغان خان تۇمان قايتا ئىسيان كۆتۈردى . قەيسەن ئۇنى مەغلۇپ قىلىپ ، شىمالنى تىنچلاندۇردى « دەپ خاتىرىلەنگەن » (يۈەن سۇلالىسى تارىخى . بورقۇنىڭ تەرجىمىھالى) دۇۋا گەرچە چاپارنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ ، ئۇنىڭ بارلىق زېمىنىنى ئىگىلىۋالدى . ئىلگىرى قايدۇ ئىگىلىۋالغان چاغاتاي خاندانلىقىغا تەۋە زېمىنلارنىڭ ھەممىسى ئەمدى ئەسلى ئىگىسىنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى . ئوگداي ئۇلۇسنىڭ خانلىرى بۇ ۋاقىتتا ئېمىل بويلىرىدا قاپىلىپ قالدى .

مۇشۇنداق بولۇپلا قالماي ، دۇۋا ئالمىلىق ئەتراپىدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى موڭغۇل شاھزادىلىرىنى بىغىپ قۇرۇل تاي ئېچىپ ، چاپارنىڭ ئەمىلىدىن قالغانلىقىنى جاكارلىدى . ۋەھالەنكى ، دۇۋاخان 1306 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئالەمدىن ئۆتتى . ئۇنىڭ ئوغلى كەندۇ تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن ، تەخمىنەن بىر يېرىم يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ 1308 - يىلى ئۆلدى . خانلىق تەخت چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ كېيىنكى خانى بۇرىنىڭ نەۋرىسى تارىقۇنىڭ قولىغا ئۆتتى . بۇ كىشى جەڭگاھتا تاۋلانغان بولۇپ ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى . ئۇ تەختكە چىققاندىن كېيىن موڭغۇللار ئارىسىدا دىننى كۈچەپ تەرغىب قىلدى . بۇ چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى كۆچمەن چارۋىچى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىغان بولۇشى مۇمكىن . بۇ ۋاقىتتا چاغاتاينىڭ ئۇرۇق -

ئەۋلادىدىن ئىككى كىشى قوشۇن توپلاپ قارشىلىق كۆرسىتىپ ، دۇۋاننىڭ ئوغلىنى چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى قىلماقچى بولدى . ئۇلار تارقۇ تەرد پىدىن مەغلۇپ قىلىندى . ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە باشقا شاھزادىلەر قارشىلىق كۆرسەتتى . ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بىرى ھىجرىيە 702 - يىلى (مىلادى 1308 - 1309 - يىللىرى) بىر قېتىملىق زىياپەتتە تارقۇنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈۋەتتى . ئۇلار باشقىدىن دۇۋاننىڭ ئوغلى كۆبېكنى خان دەپ جاكارلىدى (فېڭ چېڭجۈن تەرجىمە قىلغان «دوسان موڭغۇل تارىخى» ئالدىنقى قىسىم 340 - بەت) .

چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ ئىچكى ئۇرۇشى چاپارنىڭ تىرىلدۈرۈش ئارزۇسىنى يەنە ئۇرغۇتتى . ئۇ شاھزادىلەردىن تۇمان ، تانغاچار ۋە ئۇرۇسنىڭ ئوغۇللىرى بىلەن بىرلىشىپ كۆبېككە ھۇجۇم قىلدى . ئەمما ئۇلار كۆبېك تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى . چاپار قېيىنچىلىق دەستىدىن نائىلاج يۈەن سۇلالىسىدىن پاناھ تىلدى («يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 525 - بەت) . شۇ ۋاقىتتا چاپار «بارىدىغان - تۇرىدىغان بېرى بولمىغاچقا ، قوۋمنى باشلاپ تەسلىم بولدى ، شۇنىڭ بىلەن شىمالىي تە - رەپلەر تىنچلاندى»^① . چاپارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر قىسىم يەرلەرنى شۇنىڭدىن كېيىن چاغاتاي خاندانلىقى تارتىۋالدى . بۇ قەبىلىلەرنىڭ بىر قىسمى چاغاتاي خانلىقىنىڭ كېيىنكى خانلىرىنىڭ پۇقرالىرىغا ، يەنە بىر قىسمى قىپچاق خانلىقىنىڭ پۇقرالىرىغا ئايلاندى . ئەينى ۋاقىتتا بالقاش كۆلىنىڭ غەربىي شىمالى ۋە ئىسسىقكۆلنىڭ شىمالىدىكى بۈگۈنكى قازاقىستان ئەتراپلىرىغا جۇجىنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆ - كۈمرانلىق قىلغان بولۇپ ، ئۇ جايلار «ئاق ئوردا خانلىقى» دەپ ئاتالدى . ئولىق مۇنداق دېگەن : «چاپارنىڭ مەغلۇبىيىتىگە ئەگىشىپ ، ئوگداي جەمەتى يوقالدى» شۇنىڭدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھازىرقى شىنجاڭ رايونىغا چاغاتاي خاننىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلدى . يۇقىرىدىكى بايانلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، چىڭگىز - خاننىڭ ئەۋلادلىرى مەيلى يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى بولسۇن ياكى

① «يۈەن سۇلالىسى تارىخى . ئېرقۇننىڭ تەرجىمىھالى» .

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى موڭغۇل شاھزادىلىرى بولسۇن ، ئۇلارنىڭ Ⅲ X ئەسىردىن بۇيانقى يېرىم ئەسىرلىك ماجىراسى بىر قېتىملىق پايدىسىز ئىچكى ئۇرۇشتىن ئىبارەت ، خالاس . بۇ ئىچكى ئۇرۇش تىنچىغاندىن كېيىن ، ھەرقايسى نەسەبتىكى شاھزادىلەر يۈەن سۇلالىسى پادىشاھى باش چىلىقىدىكى بىرلىككە كەلگەن دۆلەتنىڭ تەركىبىگە كىردى . يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق رايونلارغا بولغان ئىگىدارچىلىقى يەنە ئەسلىگە كەلدى . سىياسىي جەھەتتىكى تەۋەلىك مۇناسىۋىتى ۋە ئۆزئارا ئىقتىساد ، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش يەنە كۈچەيدى . «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 22 - جىلدتا خاتىرىلىنىشىچە ، 1308 - يىلى كۈز ، 7 - ئايدا يۈەن سۇلالىسى «تاچار قاتارلىق توققۇز ئەلچىنى پادىشاھ كەندۇ ھۇزۇرىغا ئەۋەتكەن» . 9 - ئايدا «تۈمەنېيىگى ئىرامۇن ھەسەن سەمەرقەنت قاتارلىق شەھەرلەردىن كېلىپ ، تەيزۇ يادى شاھىمىز ۋاقتىدا نۇزۇلگەن نوپۇس رويخېتىنى ھەدىيە قىلىپ ، پۇل - پۇچەك ، گەزلىمە ئىنئام ئالدى ... قارا دىۋانىيىگى : سەمەرقەنت ، تالاس ، شىيەنشۈەن (塔先玄) قاتارلىق شەھەرلەردىكى پۇقرالاردىن يىغىلغان ئۇچ يىللىق باج ناھىيە ئامباللىرىغا بېرىلسۇن ، ئەمدى سۇنئاي تېمۇرچا بۇ يەرگە كەپتۇ . ئىككى يىللىق باج كۆكچىنىگە بېرىلسۇن ، قالغان بىر يىللىق باجنى يۇقىرىغا تاپشۇرسۇن» دېدى .

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان كۆپىنچە چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ تەخسىگە چىققان ۋاقتتا تېخى ياش ئىدى . كۆپىنچە چوڭ ئاكىسى قۇتلۇق خوجا غەزنىۋىدە ئەمەلدارلىق قىلىۋېتىپ ئالەمدىن ئۆتكەنىدى . يەنە بىر ئاكىسى ئېسەن بۇقا قۇتلۇق خوجىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ غەزنىۋىنى باشقۇرغان بولۇپ ، چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ مەركىزى ئالمىلىقتا ئەمەس ئىدى . چوڭلارنى ھۆرمەتلەش تۈپەيلىدىن كۆپىنچە غەزنىۋىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئېسەن بۇقىنى قايتۇرۇپ كېلىپ خانلىق تەختىنى ئۇنىڭغا ئۆتۈنۈپ بەردى . ئېسەن بۇقا كۆپىنچە ماۋرا ئۇننەھردىكى پەرغانە ، كىش ۋە نەقشەب قاتارلىق جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا ئەۋەتتى . كېيىن كۆپىنچە ماۋرا ئۇننەھردىكى ئەنگىندە مۇقىم ئولتۇراقلىشىشنى يولغا قويدى .

ھەم ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى . خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا ، ئېسەن بۇقا بىلەن يۈەن سۇلالىسى خۇاڭچىڭنىڭ تۇنجى يىلى (1312 - يىلى) دىن باشلاپ قويۇق مۇناسىۋەت قىلغان بولۇپ « يۈەن سۇلالىسى تارىخى » دا ئېسەن بۇقىنىڭ پادىشاھقا ئارقا - ئارقىدىن تارتۇق تەقدىم قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن . مەسىلەن ، (خۇاڭچىڭنىڭ تۇنجى يىلى 1312 - يىلى) 2 - ئاينىڭ 7 - كۈنى غەربىي شىمال خانى ئېسەن بۇقا ئەلچى ئەۋەتىپ پادىشاھقا ئۈنچە - مارجان ، قاشتېشى ، تېرە پۇل ، ئات - تۆگە قاتارلىقلارنى سوۋغا قىلغان . ① « 3 - ئايدا غەربىي شىمالنىڭ خانلىرىدىن ئېسەن بۇقا قاتارلىقلار ئەلچى ئەۋەتىپ ئېسىل تۆگە ، يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئوردىغا سوۋغا قىلغان » ② . (ئىككىنچى يىلى ، 1313 - يىلى) 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى غەربىي شىمال خانى ئېسەن بۇقا ئات - تۆگە ، قاشتېشى قاتارلىقلارنى ھەدىيە قىلغان » ③ ۋە باشقىلار . مانا بۇ مۇشۇ ۋاقىتتا چاغاتاي خاندانلىقى بىلەن يۈەن سۇلالىسىنىڭ ۋاقىتلىق تىنچ مۇناسىۋەتنى ساقلىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ .

ئەمما ، بۇ خىل تىنچ ۋەزىيەت ئۇزۇنغا بارمىدى . ئېسەن بۇقا يۈەن سۇلالىسى بىلەن پېرسىيە ئېلىخانلار خانلىقىنىڭ قويۇق دۈستلۇق مۇناسىۋىتىدىن قورۇنۇپ ھەم ئۆزى بىلەن يۈەن سۇلالىسىنىڭ يايلاق تالىشىش ماجىراسى بولغاچقا ، 1314 - يىلى (يەنى تۇنجى يىلى) دىن باشلاپ ئېسەن بۇقا خان ئاسىيلىق بايرىقىنى كۆتۈرۈپ ، ئەسكەر ئەۋەتىپ يۈەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنىغا بېسىپ كىردى . يۈەن سۇلالىسى چوڭۇرنى قوشۇن باشلاپ ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا ئەۋەتتى . خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە ، چوڭۇر 1315 - يىلى « ئېسەن بۇقىنىڭ قول ئاستىدىكى سەركەردىلەردىن ئىبۇگان ، قۇتلۇق تېمۇر بىلەن چىمكەنتتە ئۇدا جەڭ قىلىپ ، ئۇلارنى چېگرىدىكى تۆمۈر قوۋۇقتىن قوغلاپ چىقار .

① « يۈەن سۇلالىسى تارىخى » 550 - بەت .
 ② « يۈەن سۇلالىسى تارىخى » 551 - بەت .
 ③ « يۈەن سۇلالىسى تارىخى » 555 - بەت .

دى ، كۈزدە ئۇلارنىڭ قوشۇنىنى زاھىر دېگەن يەردە يەنە مەغلۇپ قىلدى »
 ① شۇ ۋاقىتتا يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى پېرسىيىدىن قايتىپ
 كېلىشىدە ، ئېسەن بۇقىنىڭ چېگرىسىدىن ئۆتمە كىچى بولغاندا ، بۇ ئەلچى
 ۋە ئۇنىڭ 70 ھەمراھى ئېسەن بۇقا تەرىپىدىن تۇتۇپ قېلىندى . (فېڭ
 چېڭجۈن تەرجىمە قىلغان « دوسان موڭغۇل تارىخى » 2 - قىسىم 392 -
 بەت) . مۇسۇلمان تارىخى ماتېرىياللىرىدا قەيت قىلىنىشىچە ، شۇ چاغدا
 توخاچ قوماندانلىقىدىكى يۈەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى كۇچا بىلەن ئىس
 سىقكۆل ئارىلىقىدىكى تەڭرىتاغلىرىغا ئورۇنلاشقان بولۇپ ، ئېسەن بۇقا
 ئەلچىلەرنى تۇتۇۋالغاندىن كېيىن ، يۈەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى چاغاتاي
 خانىدانلىقىنىڭ چېگرىسىغا ھۇجۇم قىلىپ ، ئېسەن بۇقىنىڭ
 ئىسسىقكۆلدىكى قىشلىق يايلىقىنى ۋە تالاستىكى يازلىق يايلىقىنى دەپسەندە
 قىلغان («بارتولد ئەسەرلىرى » رۇسچە ، 2 - توم 2 - قىسىم 543 - بەت) .
 ئېسەن بۇقا شەرق تەرەپتە يۈەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىدىن مەغلۇپ
 بولغان بولسىمۇ ، غەربتە ئېلىخانلار خانىدانلىقىغا تەۋە خۇراسان رايونىغا
 ھۇجۇم قىلىپ زېمىنىنى تولدۇرۇۋالدى . ئەسلىدە ئېسەن بۇقا غەزنىۋىدىن
 قايتىپ كېلىپ خانلىق تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئاكىسى
 قۇتلۇق خوجىنىڭ ئوغلى داۋۇد خوجا ئاتىسىغا ۋارىسلىق قىلىپ
 ئافغانىستاننىڭ شەرقىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى . بۇنى ئېلىخانلار
 خانىدانلىقى بىر خىل تاجاۋۇزچىلىق دەپ قارىدى . 1313 - يىلى ئېلىخانلار
 خانى ئۇلجايتۇ باش سانغۇن داۋۇد خوجىنى ماۋرا ئۇننەھرگە قايتۇرغاندىن
 كېيىن ، داۋۇد خوجا ئېسەن بۇقىدىن ياردەم تەلەپ قىلدى . (گرۇسسې
 «يايلاق ئىمپېرىيىسى » ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 339 - 340 - بەت) .
 شۇ يىلى ئۇلجايتۇ ئافغانىستاننىڭ جەنۇبىدىكى چاغاتاي جەمەتىدىكى خان
 نىسۇدارنىڭ زېمىنىنى ئىگىلىۋالدى . شۇڭا ئېسەن بۇقا كۆپىنچە ، داۋۇد
 خوجا قاتارلىقلارنى قوشۇن باشلاپ خۇراسانغا بېسىپ كىرىشكە ئەۋەتتى .
 چاغاتاي خانىدانلىقى قوشۇنلىرى 1314 - يىلى 1 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئامۇ
 دەرياسىدىن ئۆتۈپ ، مورغاب دەرياسى ئەتراپىدا خۇراسان قوشۇنلىرىنى

① يۈجى « جۇيرۇڭ جۇنۋاڭنىڭ ئابىدىسى » .

مەغلۇپ قىلىپ ، دۈشمەننى ھىراتقىچە قوغلاپ باردى . لېكىن بۇ ۋاقىتتا ئۇنىڭ ئارقا سەپ قىسىملىرى يۈەن سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالغاچقا ، ئېسەن بۇقا ئاتىلاچ كۆپىنكى چاقىرتىپ كەلدى . ئېلىخانلار خانى ئۇلجايۇ خۇراساندىكى مەغلۇبىيەت خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن 1314 - يىلى 2 - ئاينىڭ 18 - كۈنى سۇلتانىيىدىن تېز ياردەمگە كەلدى . كۆپىنكى قاتارلىقلار چېكىندى ، كۆپىنكى ئوغلى ئەبۇسىيىد خاننى خۇراساننىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلىدى . شۇ ۋاقىتتا ئەبۇسىيىد خان تېخى ئەمدىلا سەككىز ياشقا كىرگەن ۋەلىئەھد ئىدى . ئەمەلىيەتتە مەمۇرىي ئىشلارغا ئاساسلىقى ۋەلىئەھد ئەمرى سەۋىنىچ مەسئۇل ئىدى . (« كامبىرىج ئىران تارىخى » 5 - توم 405 - بەت) .

« يۈەن سۇلالىسى تارىخى » 31 - جىلد تا يەنە مۇنداق دەپ خاتىرىلەنگەن : « خېشىلا ۋۇزۇڭ پادىشاھنىڭ چوڭ ئوغلى ... ۋۇزۇڭ ئا . لەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن رېنزۇڭ تەختكە چىقتى . 1314 - يىلى (يەنيۇنىڭ 3 - يىلى) كۈزدە قىشلىق قەسىر سېلىش مەسىلىسى مۇزاكىرە قىلىندى . شۇ چاغدا ۋەزىر تىمۇش ئورنىنى مۇستەھكەملەپ ئەتۋارلىنىشنى كۆزلەپ يېڭىزۇڭنى شاھزادە قىلىش تەكلىپىنى بەردى . كېيىن ئۇ خانىشنىڭ يېقىنى شىرامۇن بىلەن بىللە ئىككى قەسىردە خېشىلاننىڭ يامان گېپىنى قىلىپ يۈردى . ئۇ ئۇزاق مۇددەت غەربىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا كۈچىدى . ئۇ ئاخىر جۇۋاڭ مەرتىۋىسىنى ئېلىپ يۈننەنگە باردى ... شۇ يىلى قىش 11 - ئايدا پادىشاھ يەنئەنگە كەلدى ... داۋاملىق غەربكە يۈرۈپ شىمالدا ئالتۇنتاغقا كەلگەندە ، غەربىي شىمالدىكى چاغاتاي (چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ شۇ چاغدىكى خانى) قاتارلىقلار پادىشاھنىڭ خەۋىرىنى ئاڭلاپ ، قوۋمىنى باشلاپ بەيئەت قىلدى . پادىشاھ ئۇلارنىڭ قوۋمى تۇرۇشلۇق جايغا بېرىپ ، قىشتا جايەندە تۇرۇش يازدا ئۇرۇنۇچا تېغىدا تۇرۇش ئەتىيازدا ئىتائەتمەنلەر تېرىقچىلىق قىلىش توغرىسىدا ئەھدىنامە تۈزۈلدى . ئون نەچچە يىل ئەتراپىدا چېگرا ئەمىن تاپتى . » كېيىن ، مىلادى 1329 - يىلىغا كەلگەندىلا خېشىلا پادىشاھلىق تەختكە ئولتۇرۇپ ، ئۆزىنى يۈەن مېڭزۇڭ دەپ ئاتىدى . بۇ ماتېرىيال گەرچە يۈەن سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمران گۇ .

رۇھلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تەخت تاللىشى كۈرىشىنى بايان قىلغان بولسىمۇ ، ئەمما يۈەن سۇلالىسى بىلەن چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتىگە بېرىپ تاقىلمىدۇ . خېشىلا غەربكە قاچقاندا چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ خانى ئېسەن بۇقا ئىدى . ئۇ شۇ ۋاقىتتا يۈەن سۇلالىسى بىلەن جەڭ قىلىۋاتقان بولسىمۇ ، ئەمما يۈەن سۇلالىسىدە سىقىپ چىقىرىۋېتىلگەن چىڭگىز خاننىڭ ئەۋلادى خېشىلانى قىزغىن كۈتۈۋالدى ھەم ئۇنى پاناھلىق زېمىن بىلەن تەمىن ئەتتى . تارىخىي ماتېرىياللاردىكى بايانلاردىن بۇ ۋەقە غەربىي شىمالنىڭ تىنچلىنىشىدا ياخشى رول ئوينىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز . كېيىن خېشىلا يۈەن سۇلالىسىگە قايتىپ تەختكە ئولتۇرىدىغان ۋاقىتتا چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ خانلىرى قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئاپىرىپ قويغانلىقى ، چاغاتاي خاندانلىقى بىلەن يۈەن سۇلالىسىنىڭ خانلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋىتى بولغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئادەتتىكى دۆلەتلەر مۇناسىۋىتى بىلەن ئوخشاشمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ . ھەتتا ئۇلار ئۆزئارا دۈشمەنلەشكەندىمۇ ، يۈەن سۇلالىسىنى يەنىلا ئۆزىنىڭ شاھىنى دەپ قارىغان .

ئېسەن بۇقا چاغاتاي خاندانلىقىغا خان بولغان ۋاقىتتا ماۋرا ئۇد نەھردە چاغاتاي جەمەتىدىكى بىر شاھزادە بولۇپ ئىسمى ياساۋۇل ئىدى . بۇ كىشى توقاتېمۇرنىڭ نەۋرىسى ئىدى . توقا تېمۇر ئىلگىرى بىر مەزگىل چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ خاقانى بولغان . ياساۋۇلنىڭ سەمەرقەنتتە ئۆز يېرى بار ئىدى . ئۇ ماۋرا ئۇد نەھردە ئۇزاق ۋاقىت تۇرغاچقا ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ ، تەقۋادار مۇسۇلمان بولغانىدى . ئېسەن بۇقا ماۋرا ئۇد نەھرىدىكى نەقشەب ، پەرغانە ، كېش قاتارلىق جايلارنى كۆپىنچە ئىنتام قىلىپ بۆلۈپ بەرگەندىن كېيىن كۆپىنچە ماۋرا ئۇد نەھرىدىكى تەسىرى كۈچىيىپ كەتتى . بۇ كۆپىنچە بىلەن ياساۋۇل ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۆتكۈر زىددىيەت پەيدا قىلدى . ئېسەن بۇقا بۇ ئىككىسىنى قوشۇن تارتىپ ئېلىخانلار خاندانلىقىغا تەۋە خۇراسانغا ھۇجۇم قىلىشنى بۇيرۇغاندا ياساۋۇل بىلەن كۆپىنچەنىڭ پىكرى بىر يەردىن چىقماي ، ياساۋۇل ئەسىر-لەرنى ئۆلتۈرمەسلىكىنى تەشەببۇس قىلدى . ياساۋۇل ئەمەلىيەتتە

ئېلىخانلار خاندانلىقىنىڭ مىڭبېگى ئالا تېمۇرنى بالا قىلىۋالماقچىدى . شۇڭا كۆپكە غەربكە يۈرۈش قىلىشتا مەغلۇپ بولغانلىقىنىڭ مەسئۇلىيىتىنى ياساۋۇلغا ئارتتى . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، كۆپكە ئېسەن بۇقىغا ياساۋۇلنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقىنى ، پارسىلار ئوردىسى بىلەن يوشۇرۇن ھەمىنەپەس بولغانلىقىنى دوكلات قىلغان . ياساۋۇلۇمۇ ماۋرا ئۇننەھردە تۇرۇشنىڭ تەسلىكىنى ئۆزى بىلەتتى . شۇڭا 1316 - يىلى قو- شۇنىنى باشلاپ ئېلىخانلار خانلىقىغا پاناھ ئىزدەپ بارىدۇ . ئېلىخانلار خاندانلىقىنىڭ ئۇلجايتۇ خانى ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ، خاندانلىقنىڭ شە- رى قىيى چىگىرىسىنى قوغداشنى ئويلاپ «ئامۇ دەرياسىدىن مازاندىران چىگىرىسىغىچە بولغان يەرنى خان ياساۋۇلغا ئىنتام قىلىش » پەرمانىنى چۈشۈردى . ياساۋۇل بەلىخ ، بەدەخشان ، كابۇل ، قەندىھار قاتارلىق ئەسلى چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ سۇيۇرغال قىلىنغان يەرلىرىگە ئىگە بولىدۇ . ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەي ياساۋۇل خۇراساندا يەنە توپىلاڭ كۆتۈرۈپ پۈتۈن ئىراننى بېسىۋېلىشنى مەقسەت قىلىدۇ . ئېلىخانلار خاندانلىقى چاغاتاي خانلىقى بىلەن كېلىشىپ ئۇنى ئىككى تەرەپتىن قىستاپ مەغلۇپ قىلماقچى بولىدۇ . ياساۋۇل مەغلۇپ بولۇپ قاچقاندا 1320 - يىلى 6 - ئايدا قولغا ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ .

ئېسەن بۇقىنىڭ ئالەمدىن ئۆتكەن يىلى ئېنىق ئەمەس . ئادەتتە 1318 - يىلى دەپ قارالماقتا . ئۇنىڭدىن كېيىن چاغاتاي خانلىقىغا كۆپكە خان ۋارىسلىق قىلدى . يۈەن جياۋنىڭ «چىڭرۇڭ جۈيشى توپلىمى » غا كىرگۈزۈلگەن «سەر كەردە بايجۇنىڭ ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىلىرى » دا ئۇ 1320 - يىلىنىڭ بېشى ياكى ئۇنىڭدىن ئىلگىرى تەختكە چىققان بولۇشى مۇمكىن دېيىلگەن .

ئۇنىڭ ئاكىسى ئېسەن بۇقا پۈتۈنلەي كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇر- مۇشى كۆچۈرگەن بولۇپ ، كۆپكە ئوخشىمايتتى . كۆپكە ئۆزىنىڭ دىققىتىنى ماۋرا ئۇننەھر ۋە ئافغانىستانغا قاراتتى . ئۇ پاينەختنى قاشقا دەر- ياسى ۋادىسىدىكى نەقشەبەكە يۆتكەيدۇ ھەم بۇ يەردە ئوردا سالدۇرىدۇ . يەزدىلىك شەرىپىدىن يازغان «تېمۇرنىڭ زەپەرنامىسى » دە مۇنداق دې-

يىلىگەن : كوپبېك نەقشەبتىن 2.5 پەرسەخ يىراقلىقتىكى يەردە بىر ئوردا سالدۇردى . موغۇل تىلىدا ئوردىنى قارشى دەيدۇ ، شۇڭا نەقشەبىنىڭ نامى قارشى دەپ ئاتالدى . « بابۇر مۇنداق دېگەن « قارشى يەنە نەقشەب ۋە نەسب دېيىلىدۇ ، (ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلغۇچى بېفولىگىنىڭ ئىلاۋىسى : ئەبۇل فىدانىڭ دېيىشىچە ، نەسب ئەرەبچە سۆز . نەقشەب بولسا يەرلىك لەرنىڭ تەلەپپۇز قىلىشى) قارشى موغۇلچە ئىسىم . موغۇلچىدا بىر قۇر خانانا قارشى دېيىلىدۇ (بېفولىگىنىڭ ئىلاۋىسى : بۇ خەت ئىلگىرى گۈرلۈك (قەبرىستانلىق) دەپ تەرجىمە قىلىنغانىدى . ئەمما قارشىنىڭ مەنىسى (قورغان) ياكى (تۇرىدىغان جاي) ، بۇ ئىسىم چىڭگىزخاننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن كېيىن بار ئىدى » ① . IV X ئەسىردىكى قارشى شەھىرى ھازىرقى شەھەرنىڭ جەنۇبىدىكى خاكى موران خارابىسىدۇر . موغۇللارنىڭ بۇرۇنقى نەقشەب شەھىرى ھازىرقى قارشىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى شو-رۇقتۆپە خارابىسىدۇر («بارتولد ئەسەرلىرى» 2 - توم ، 1 - قىسىم 263 - بەت) .

كوپبېك ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇنجى قېتىم پۇل قۇيىدۇرغان موغۇل خانى بولۇپ ، ئۇنىڭ قۇيىدۇرغان پۇلى كۈمۈش پۇل ئىدى . ئوتتۇرا ئاسىيادا مىس پۇلنىڭ ئورنىغا كۈمۈش پۇلنىڭ قۇيۇلۇشى III X ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا توغرا كېلىدۇ . كوپبېك قۇيىدۇرغان كۈمۈش پۇل ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ . بىرى دەرھەم بولۇپ كىچىك كۈمۈش پۇل (تەڭگە) ، ئېغىرلىقى 1.422 گرام ، يەنە بىرى دىنار بولۇپ ، چوڭ كۈمۈش پۇل ، ئېغىرلىقى 8.532 گرام بولۇپ ، ئالتە دەرھەمگە تەڭ كېلىدۇ . ئىلگىرى دىنار ئالتۇن پۇل ئىدى . ھازىر بۇ خىل چوڭ كۈمۈش پۇلنى شۇنداق ئاتايدىغان بولدى . بۇ خىل كۈمۈش پۇل ئېلىخانلار خاندانلىقى ۋە ئالتۇن ئوردا خاندانلىقىنىڭ پۇل تۈزۈمىگە تەقلىد قىلىنىپ ياسالغان بولۇپ ، مەملىكەت بويىچە ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلغان . بۇ ۋاقىتتا ئالتۇن ئوردا خاندانلىقىنىڭ دىنارىمۇ كۈمۈش پۇل بولۇپ ، بىر دىنار ئالتە دەرھەمگە تەڭ كېلەتتى («ئالتۇن ئوردا خاندانلىقى ۋە ئۇنىڭ يوقىلىشى» رۇسچە ، 92 - بەت ، 3 -

① «بابۇرنامە» ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 1 - توم 84 - بەت .

ئىزاھ). بۇنىڭدىن ئەينى ۋاقىتتا كۆپىك يولغا قويغان ھوقۇق بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن مەمۇرىيەت تۈزۈمى ئىلگىرىكى يەرلىكلەر ئۆزىنى ئۆزى باشقۇرىدىغان تۈزۈمنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەنلىكىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ. ئالدىنقى بايانلاردىن بىز ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھەرقايسى رايونلاردىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ھەممىسى پۇل قۇيدۇرغانلىقى، ئەمدىلىكتە بولسا خاننىڭ نامى بىلەن پۇل قۇيدۇرۇلغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇ پۇل كۆپىك پۇلى دەپ ئاتىلىپ تاكى تېمۇرلەر دەۋرىگىچە ئىشلىتىلىپ كەلدى.

باج يىغىش ۋە باشقۇرۇشقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، كۆپىك ئۆزىنىڭ ئىگىلىگەن يەرلىرىنىڭ بىر قىسمىنى مەمۇرىي ئورگانلارغا تەقسىم قىلىپ بەردى ھەم بۇ يەرلەرنى «تۈمەن» دەپ ئاتىدى. بۇ خىل تەقسىم لەش پېرسىيىنىڭ تۈزۈمى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ. ئەمما پەرغانە بىلەن قەشقەردىكى يەرلىك مەمۇرىي ئورگانلار بۇنى «ئورقىن» دەپ ئاتىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، قەبىلە باشلىقلىرى (بىر قىسىم تۈركلەشكەن موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ باشلىقلىرى) بىلەن ھۆكۈمرانلىق مەنپەئەتتىن تەڭ بەھ-رەمەن بولۇش ئۈچۈن، كۆپىك يەنە فېئوداللىق سۇيۇرغاللىق تۈزۈمىنى يولغا قويدى. قەبىلە باشلىقلىرى بىلەن يەرلىك مىراسخور ھۆكۈمرانلار يەنىلا ھەرقايسى جايلاردا فېئوداللىق ئىمتىيازغا ئىگە ئىدى.

كۆپىك چاغاتاي خانىدانلىقىنىڭ خانى بولغاندىن كېيىن پېرسىيىدىكى ئېلىخانلار خانىدانلىقى بىلەنمۇ ياكى جۇڭگودىكى يۈەن سۇلالىسى بىلەنمۇ مۇناسىۋىتىنى ياخشىلىدى. بۇ چاغاتاي خانىدانلىقىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدىلىق ئىدى. كۆپىك ئىلگىرى ئېلىخانلار خانىدانلىقى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ياساۋۇل توپىلىگىنى تىنچىتقانىدى. ئۇنىڭ بۇ ئىشى ئىككى تەرەپ مۇناسىۋىتىنىڭ ياخشىلىنىشىدا ياخشى رول ئوينىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، كۆپىك يۈەن سۇلالىسىدىن ئۇرۇشنى توختىتىپ، تىنچلىقنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى ئۆ-تۈندى. يۈەن يىڭزۇڭ كۆپىكنىڭ تەلپىگە قوشۇلدى. كۆپىك ھەر يىلى ئۇدا يۈەن سۇلالىسىگە سوۋغا بېرىپ تۇردى. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» دا خاتىرىلىنىشىچە: جىجىننىڭ 2 - يىلى (1322 - يىلى) 2 - ئاينىڭ رېنىزى

(壬子) كۈنى كۈبېكخان ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا يىلپىز تەقدىم قىلغان ؛
 رېنشىۋى كۈنى كۈبېكخان ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا دېڭىز لاجىنى تەقدىم
 قىلغان («يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 620 - بەت) . جىجىنىڭ 3 - يىلى
 (1322 - يىلى) 2 - ئايدا كۈبېكخان ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئۈزۈم ھارېقى
 تارتۇق قىلغان («يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 629 - بەت) . 6 - ئايدا
 كۈبېكخان چېگرىغا بىرنەچچە قېتىم بېسىپ كىرگەن . كېيىن ئەلچى ئە-
 ۋەتىپ تەسلىم بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن («يۈەن سۇلالىسى
 تارىخى» 632 - بەت) . 11 - ئاينىڭ رېنسىن كۈنى كۈبېكخان ئەۋەتكەن
 ئەلچى ئوردىغا كەلگەن ، جىيايەن كۈنى كۈبېكخان ئەۋەتكەن ئەلچى
 ئوردىغا كەلگەن («يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 640 - بەت) . تەيدېڭنىڭ
 تۇنجى يىلى (1324 - يىلى) 2 - ئايدا كۈبېكخان ، پولات ئەۋەتكەن
 ئەلچىلەر ئوردىغا تارتۇق تەقدىم قىلىشقا كەلگەن («يۈەن سۇلالىسى تا-
 رىخى» 644 - بەت) . 6 - ئاينىڭ جىماۋ كۈنى كۈبېكخان قاتارلىقلار
 تېمۇر بۇقا قاتارلىق تۇغقانلىرىنى ئەۋەتىپ ئوردىغا كۆندۈرۈلگەن يىلپىز ،
 غەرب ئېتى تارتۇق قىلغان («يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 648 - بەت) .
 تەيدېڭنىڭ 2 - يىلى (1325 - يىلى) 1 - ئايدا كۈبېكخان ئەلچى ئەۋەتىپ
 تۈرلۈك بۇيۇملارنى تەقدىم قىلغان . ئۇلارغا 40 مىڭ نۆكچە پۇل - پېچەك
 ئىنئام بېرىلگەن («يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 653 - بەت) . تەيدېڭنىڭ 3 -
 يىلى (1326 - يىلى) 5 - ئاينىڭ جىياچىن كۈنى بېقىندى خان كۈبېك
 ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا يىلپىز تەقدىم قىلغان («يۈەن سۇلالىسى تارىخى»
 669 - بەت) . 9 - ئاينىڭ ۋۇچىن كۈنى خۇەنچى قاتارلىقلارغا كۈبېك ،
 يۈسۈپ ، ھۈسەيىن ئۈچ خاننىڭ زېمىنىغا ئەلچىلىككە بېرىش بۇيرۇق
 قىلىندى («يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 670 - بەت) .

يۇقىرىدىكى ماتېرىياللار ئەينى ۋاقىتتا يۈەن سۇلالىسى بىلەن چا-
 غاتاي خانلىقىنىڭ ئۆزئارا داۋاملىق ئەلچى ئەۋەتىشىپ باردى - كەلدى
 قىلىپ تۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپلا قالماستىن ، بەلكى جۇڭگونىڭ ئىچكى
 جايلىرىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا شۇنداقلا ئىران ۋە قىپچاقچى يىپەك يولى
 بويلىرىدىكى سودىنىڭ ھەقىقەتەن جانلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . بۇ

ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدىكى ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدىلىق بولغان .

كوبېك مۇسۇلمانلار ۋە ئىسلام دىنىنى بىرقەدەر ھۆرمەتلەپتتى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ يېزا ئىگىلىكىگە كۆڭۈل بۆلەتتى ۋە ئۇنى قوغداپتتى . ئۇ ئەمەلدارلىق تۈزۈمىنى تەرتىپكە سېلىپ ، دۆلەتنىڭ مۇقىملىقى ۋە تىنچلىقىنى ساقلىدى . شۇڭا مۇسۇلمان تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە كوپېك مەدھىيىلەنگەن . 1333 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئۆتكەن ئەرەب سەيياھى ئىبنى باتۇتەمۇ كوپېك ھەققىدىكى ھېكايەتلەرنى ئاڭلىغان . كوپېك گەرچە ئۆزى ئىسلام دىنىغا ئىشەنمىگەن بولسىمۇ ، ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن كىشىلەر ئۇنىڭ قەبرىسىنى ئىسلام ئۇسلۇبىدا ياساپ چىققان .

كوپېك ئالەمدىن ئۆتكەن ۋاقىت ئادەتتە مىلادى 1326 - يىلى دېيىلىمىدۇ . خانلىق تەختكە ئۇنىڭ ئىنىسى يانجىداي ۋارىسلىق قىلدى . («يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 680 - بەت) دا خاتىرىلىنىشىچە ، 1327 - يىلى «كۈز 7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى خان يانجىداي تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن يۈەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتتى .» بۇ ئەمەلىيەتتە يۈەن سۇلالىسىگە ئۆزىنىڭ تەختكە ئولتۇرغانلىقىنى دوكلات قىلغانلىقتۇر . يانجىداي يۈەن سۇلالىسى بىلەن بولغان قوبۇق باردى - كەلدى ، تىنچلىق مۇناسىۋىتىنى ساقلىدى . «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» دا ئېيتىلىشىچە ، 1329 - يىلى 1 - ئاينىڭ 3 - كۈنى غەربىي يۇرت خانى يانجىداي ئەلچى ئەۋەتىپ ئىككى بۈركۈت سوۋغا قىلغان (699 - بەت) ، 5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى يانجىداي خانغا 200 نۆكچە ئالتۇن ، 2000 توپ گەزلىمە ئىنئام قىلغان (699 - بەت) ، 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى غەربىي يۇرت خانى يانجىدايغا 2500 سەر ئالتۇن ، 15 مىڭ سەر كۈمۈش ئىنئام قىلىنغان (740 - بەت) ، يەنە «يۈەن سۇلالىسى تارىخى . نايماننىڭ تەرجىمىھالى» دا (3352 - بەت) خاتىرىلىنىشىچە ، تىيەنلىنىڭ 2 - يىلى (1329 - يىلى) (نايمانئاي) بۇيرۇققا بىنائەن پادىشاھنىڭ تاغىسىنىڭ تەيزۇ پادىشاھ ۋاقتىدا قۇيدۇرغان گۆھىرىنى كېيىنكى خان يانجىدايغا ئاپىرىپ بەرگەن . « بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى ، يانجىداي بىلەن يۈەن سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ناھايىتى يې

قىمىن بولغان .

يۈەن ۋېنزۇگىنىڭ جى شۇنيۈەن يىلى (1330 - يىلى) غا كەلگەندە تارىخىي ماتېرىياللاردا چاغاتاي خانلىقىنىڭ يەنە بىر كېيىنكى خانى دۆلە تېمۇر ھەققىدىكى مەۋماتلار ئۇچرايدۇ . مەسىلەن ، «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 34 - جىلدتا (762 - بەت) خاتىرىلىنىشىچە ، جى شۇنيۈەن يىلى (1330 - يىلى) 7 - ئاينىڭ 10 - كۈنى پادىشاھ دۇلان ، قۇنتۇ ، پولاد قاتارلىقلارنى مىڭ سەر كۈمۈش ، 200 توپ گەزلىمە بىلەن ئەۋەتىپ ، خان دۆلە تېمۇرغا ھەدىيە قىلغان . بۇ چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى ئەگەر 1330 - يىلى تەختكە ئولتۇرغان بولسا ، يانجىداينىڭ تەختتە ئولتۇرغان ۋاقتى تەخمىنەن ئۈچ يىل بولىدۇ . ئۇ تەختتە ئولتۇرغان يىلى يۈەن سۇلالىسى جاۋشىيەن ، جاۋشئەنلەرگە «بۈيۈك جىڭشى قامۇسى» تۈزۈشىنى يارلىق قىلغان . بۇ كىتاب تۈزۈلگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا غەربىي شىمالدىكى ئۈچ قارم جايىنىڭ خەرىتىسى قوشۇمچە قىلىنغان ، چاغاتاي خانلىقىنىڭ زېمىنى «دۆلە تېمۇر سۇيۇرغال يېرى» دەپ ئاتالغان . «يۈەن سۇلالىسى تارىخى . جۇغراپىيە تەزكىرىسى ، غەربىي شىمال توغرىسىدا قوشۇمچە» دىمۇ «دۆلە تېمۇر» چاغاتاي خانلىقىغا ۋەكىللىك قىلغان . بۇ خىل ئىككىنچى قول ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا ، بىز دۆلە تېمۇر دەۋرىدە چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ زېمىنى دائىرىسى شەرقتە ئۇيغۇر يېرىگىچە ، غەربتە ئامۇ دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنى ۋە ئافغانىستاندىكى غەزىنە ۋە كابۇلغىچە ، شىمالدا بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغىچە ، جەنۇبتا خوتەن ، قەشقەرگىچە تۇتاشقانلىقىنى بىلىۋالالايمىز . بۇنىڭدىن چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ يەنىلا بۇرۇنقى زېمىنى ۋە بىرلىككە كېلىش ۋەزىيىتىنى ساقلاپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ .

«يۈەن سۇلالىسى تارىخى . ۋېنزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ، جىشۇنىنىڭ 2 - يىلى (1331 - يىلى) 8 - ئاينىڭ 9 - كۈنى غەربىي يۇرت خانى تارما (شىرى) دۆلە تېمۇرنىڭ تەخت ۋارىسى بولدى ، ئۇ بورجىداي قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ ، يۈەن سۇلالىسىگە سوۋغا تەقدىم قىلدى «دۆلە تېمۇرنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىل

خان تارماشىرى مۇشۇ يىلى خانلىق تەختىگە چىققان . بۇ خاننىڭ تۇرۇشلۇق ئورنىمۇ ماۋرا ئۇننەھردىكى قارشى ئىدى . ئەمما ئۇمۇ يۈەن سۇلالىسى بىلەن بولغان قويۇق مۇناسىۋەتنى داۋاملىق ساقلاپ كەلگەن . مەسىلەن ، « يۈەن سۇلالىسى تارىخى » دا مۇنداق دېيىلگەن : 1332 - يىلى 2 - ئاينىڭ 1 - كۈنى خان تارماشىرى ، قارمانلار ئەلچى ئە . ۋەتەن ئوردىغا ئۈزۈم ھارىقى ، ئالتۇن ئۆردەك ، كەپتەر قاتارلىقلارنى سوۋغا قىلدى (800 — 801 - بەتلەر) ، 7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى خان تارماشىرى ئەلچى ئەۋەتىپ يولۋاس ، يىلپىز قاتارلىقلارنى تارتۇق قىلدى (805 - بەت) . ئۇنىڭدىن باشقا يەنە جىشۇننىڭ 3 - يىلى (1332 - يىلى) 1 - ئاينىڭ 5 - كۈنى خان زانگى (يەنى چىنكىش) 70 ئادەم (ئۇرۇس) ، 72 يامبۇ ، 5000 نۆكچە پۇل ھەدىيە قىلدى ، توڭگۇز يىلى رۇسلاردىن 1000 كىشىگە كىيىم ۋە ئاشلىق بەردى (800 - بەت) ، چىنكىش ئەينى ۋاقىتتا چاغاتاي خانلىقىنىڭ شاھزادىسى ئىدى . ئى . براشېندېرنىڭ ئىزاھاتىغا ئاساسلانغاندا ، ئەينى ۋاقىتتا چاغاتاي خانلىقىنىڭ موڭغۇل شاھزادىلىرى قىپچاق خاندانلىقى بىلەن دائىم جەڭ قىلىپ تۇرغان . شۇڭا ئۇرۇس ئەسكەرلىرىنى ئەسىر ئالاتتى . بۇ ئۇرۇسلار يۈەن سۇلالىسىگە ھەدىيە قىلىنغان (« ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى » ئىلگىزچە ، 2 - توم ، 81 - بەت ، 841 - ئىزاھ) .

تارماشىرى بۇددىستچە ئىسىم بولۇپ ، سانسكىرتچە (Dharmasri) دېيىلىدۇ . مەنىسى « خەيرلىك ، قۇتلۇق » دېگەنلىكتۇر . ئەمما ئۆمەرنىڭ گېپىگە ئاساسلانغاندا ، ئۇ بىرىنچى قېتىم ماۋرا ئۇننەھردە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان چاغاتاي خانى بولۇپ ، ئىسمىنى ئالاۋۇدۇن دەپ ئاتىغان . بۇ تارماشىرىنىڭ بۇددىستتىن مۇسۇلمانغا ئۆزگەرگەنلىكىدىن دالەت بېرىدۇ . بارتولد مۇنداق دەپ قارايدۇ : تارماشىرى كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى تاشلاپ مۇقىم ئولتۇراقلىشىش يولىغا ماڭدى . ئۇ موڭغۇللارنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە ھەر يىلى يىغىلىپ قۇرۇلتاي ئاچمىدى . كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى تاشلىغانلىقتىن ، ئۇ چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى زېمىنلىرىغا سەل قارىدى . ئېيتىشلارغا

قارىغاندا ، ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئاخىرقى تۆت يىلدا ئالمىلىققا بېرىپ باقمىغان . ئەمما ئۇ ئافغانىستان بىلەن ئۇرۇش قىلغان ھەمدە ھىندىستانغا قوشۇن تارتىپ كىرگەن (« بارتولد ئەسەرلىرى » رۇسچە ، 2 - توم ، بىرىنچى بۆلۈم ، 76 - بەت) .

4- بۆلۈم ئىبنى باتۇتە ۋە ئالمىلىقتىكى خرىستىئان دىنى مۇرىتلىرى

چاغاتايدىن كېيىنكى خانلاردىن تارماشىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ، ئەرەبىستانلىق مەشھۇر ساياھەتچى ئىبنى باتۇتە ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلگەن . ئىبنى باتۇتە ماراكەشلىك بولۇپ ، ئۆزىنىڭ ئىسمى مۇھەممەد ، ئاتىسىنىڭ ئىسمى ئابدۇللا ، ئىبنى باتۇتە ئۇنىڭ جەمەت نامى ئىدى . بۇ جەمەتتىكىلەر بۇرۇندىن قازى بولۇپ كېلىۋاتقان جەمەت بولۇپ ، ئىسلام دىنىنىڭ يۇقىرى قاتلىمىغا مەنسۇپ ئىدى . ئىبنى باتۇتە 1304 - يىلى 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ماراكەشنىڭ دەنجر دېگەن يېرىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ ، ناھايىتى ياخشى دىنىي تەربىيە ئالغان ، ئىخلاسمەن مۇسۇلمان ئىدى . ئۇ 21 يېشىدا يۇرتىدىن ئايرىلىپ مەككىگە ھەج قىلغىلى بېرىپ ، ئۇ يەردە ئىسلام دىنىنى تەھسىل قىلىدۇ . بىرنەچچە يىلدىن كېيىن ، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا بېرىپ ساياھەت قىلىشقا بەل باغلايدۇ . ئۇ ئاۋۋال دېڭىز يولى ئارقىلىق ھىندىستانغا بېرىشنى ئويلىمىغان بولسىمۇ ، كېمە بولمىغانلىقتىن ، ئايلىنىپ شىمالغا بېرىپ ساياھەت قىلىدۇ . ئۇ كىچىك ئاسىيادىكى نۇرغۇن شەھەرلەرنى ئايلىنىپ ، يەنە قارا دېڭىزدىن ئۆتۈپ ، 1333 - يىلى قىپچاقتىكى ئالتۇن ئوردا خاندانلىقىغا بارىدۇ ، ئاندىن ئوتتۇرا ئاسىيا يايلىقى ۋە خۇراساندىن ئۆتۈپ ، غەربىي شىمال بىلەن ھىندىستانغا كىرىدۇ .

ئىبنى باتۇتە ئاستىراخاندىن ئۆتكەندە ئالتۇن ئوردىدىكى ئۆزبېك خانى بىلەن كۆرۈشىدۇ . ئۇ ئالتۇن ئوردىنىڭ پايتەختى يېڭى ساراي (ھازىرقى ئاستىراخاننىڭ يۇقىرىسىدىكى 225 ئىنگىلىز مىلى كېلىدىغان جايغا جايلاشقان زارپ) دىن يولغا چىقىپ ، خارەزمگە قاراپ يولغا

چىقىدۇ . يېڭى ساراي بىلەن خارەزمنى قۇملۇق ئايرىپ تۇراتتى . ئارىلىقى 40 كۈنلۈك يول بولۇپ پەقەت تۆڭگىلىكلا ماڭغىلى بولاتتى . ئۇ مىڭبىر جاپا - مۇشەققەتنى بېشىدىن كەچۈرۈپ ئاندىن خارەزىمگە يېتىپ بارىدۇ . ئۇنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا : « بۇ تۇر كىلەرنىڭ ئەڭ چوڭ ، ئەڭ گۈزەل ۋە ئەڭ مۇھىم بىر شەھىرى ئىكەن » . بۇ شەھەرنىڭ ئاھالىسى زىچ ، بازارلار قىستا - قىستا بولۇپ ، قاتنىماق ناھايىتى تەس ئىكەن . ئەينى ۋاقىتتا خارەزىم ئۆزبېكلەرنىڭ زېمىنىغا تەۋە بولۇپ ، ئۆزبېكلەر قۇتلۇق تۆمۈرنى شۇ يەرنىڭ ئايمىقى قىلىپ ئەۋەتكەن . خارەزىملىكلەر ناھايىتى ئىنسانپەرۋەر دوسمانە بولۇپ ، باشقىلارغا ئۆزگىچە كۆرۈنىدۇ . شەھەر سىرتىدىن ئامۇ دەرياسى ئېقىپ ئۆتىدۇ . بۇ دەريا ۋولگا دەرياسىغا ئوخشاش ھەر يىلى بەش ئاي مۇز تۇتىدۇ . يازدا كېمە بىلەن تېرىمىزغا بارغىلى بولىدۇ . خارەزىملىكلەر ئىسلام دىنىغا ئىخلاس قىلىدۇ . ئىبنى باتۇتە ئەمىر قۇتلۇق تۆمۈرنى زىيارەت قىلىدۇ . ئۇ كېسەل بولۇپ ، يىپەك گىلەم ئۈس-تسىدە ياتاتتى . ئەمىر ئۇنى قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ ، زىياپەتتە ھەر خىل تاماقلار كەلتۈرۈلىدۇ . مەسىلەن ، تۇرنا كاۋىپى ، باچكا ، قايماقلىق توقاچ ، پېچىنە ، تاتلىق يېمەكلىكلەر ، ئارقىدىن مېۋە - چېۋە كەلتۈرۈلىدۇ . تاماق ئېلىپ كەلگەن قاچا - قۇچىلارنىڭ ھەممىسى ئالتۇن ، كۈمۈش ياكى ئەينەكتىن ياسالغان ، قوشۇقلىرىمۇ ئالتۇن ئىدى . ئۇ خوشلىشىدىغان چاغدا ، ئەمىر يەنە ئۇنىڭغا گۈرۈچ ، ئۇن ، قوي ، قايماق ، خۇش پۇراقلىق بۇيۇملارنى سوۋغا قىلىدۇ . يەنە 500 دەرھەم پۇل سوۋغا قىلىدۇ . ئەينى چاغدا غەربىي ئاسىيادىن جۇڭگوغا بارىدىغان كارۋانلار ناھايىتى روناق تاپقانىدى . ئىبنى باتۇتە خارەزىمدە جۇڭگوغا بارىدىغان ئىراق كاربالىق بىر كارۋان بىلەن ئۇچرىشىپ قالىدۇ . ئۇلار ئالىملىقتىن ئۆتەتتى .

ئىبنى باتۇتە خارەزىمدىن ئايرىلىپ بۇ خاراغا قاراپ يولغا چىقىدۇ . خارەزىم بىلەن بۇ خارا قۇملۇق ئارقىلىق ئايرىلغاچقا ، 18 كۈن مېڭىشقا توغرا كېلەتتى . ئۇلار كات ، ۋايقانلاردىن ئۆتۈپ ئاندىن بۇ خارا شەھىرىگە يېتىپ بارىدۇ . خارەزىمگە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى ، بۇ خارا خېلى ئېغىر ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقىغا ئۇچرىغان . ئۇ بۇ خارادىن تارماشنى زىيا-

رەت قىلىشى ئۈچۈن نەقشەب (قارشى) دىن ئۆتتىدۇ ، بۇ ھەممە يەردە سۇ ئېقىپ تۇرىدىغان باغۇ - بوستانلىق كىچىك شەھەر ئىدى . ئەينى ۋاقىتتا ، تارماشىرى شىكارغا چىقىپ كەتكەن بولۇپ ، ئۇنىڭغا ۋە كالىتەن قارا بۇقا ئۇنى كۈتۈۋېلىپ ئۇنىڭغا مەسچىت بېنىغا بىر كىگىز ئۆي تىكىپ بېرىدۇ . ئىبنى باتۇتەنىڭ ئېيتىشىچە ، تارماشىرى زېمىنى كەڭ ، ھەربىي قوشۇنى كۆپ قۇدرەتلىك پادىشاھ ئىدى . ئۇنىڭ زېمىنى جۇڭگو ، ھىندىستان ، ئىراق ۋە ئۆزبېك قاتارلىق تۆت دۆلەت بىلەن قوشنا ئىدى . تارما- شىرىدىن ئىلگىرى چاغاناي خانىدانلىقىغا پادىشاھ بولغانلار ئۇنىڭ ئىككى قېرىندىشى بولۇپ ، ئۇلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايتتى . تارماشىرى قايسى كەلگەندىن كېيىن ، ئىبنى باتۇتە بىر قېتىملىق ناماز ۋاقتىدا ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشتى . پادىشاھ تۈركچە سۆزلەپ ، ئۇنى قارشى ئالدىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ . ئارقىدىنلا يىراقتىن كەلگەن مېھماننى ئوردىدا كۈتۈۋالىدۇ . ئوردا جاھازىلىرى ھەشەمەتلىك ، ئىلگىرىكى خاقانلار دەۋرىدىكىگە ئوخشاش ئىدى . تارماشىرىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا ، ئۇ ئىسلام دىنىغا ناھايىتى ئىخلاسمەن بولۇپ ، ھەر قېتىملىق نامازغا تولۇق بارىدىكەن . ئىبنى باتۇتە تارماشىرى بىلەن 54 كۈن بىللە تۇرۇپ ئاندىن ئايرىلىدۇ . خان ئۇنىڭغا 700 دىنار پۇل ، بىر بۇلغۇن جۇۋا ، ئىككى ئات ۋە ئىككى تۈگە سوۋغا قىلىدۇ .

ئىبنى باتۇتە بۇخاردىن ئايرىلىپ سەمەرقەنتكە بارىدۇ . ئۇنىڭ دەپىدەشىچە ، بۇ دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ ، ئەڭ گۈزەل شەھەرلەرنىڭ بىرى ئىكەن . ئۇ شەھەر دەريا بويىغا قۇرۇلغان ، ئىلگىرى دەريا ياقىسىدا بىر قەسىر بولۇپ ، شۇ ۋاقىتتا خارابىگە ئايلانغانىكەن ، باتۇتە يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلىپ تېرىمىزغا كېلىدۇ ، بۇمۇ چوڭ شەھەر بولۇپ ، كۆركەم ئىمارەت ۋە بازارلىرى بار ، ئېرىق - ئۆستەڭلەر كېسىپ ئۆتىدىكەن . ئۇ يەردىن ئۈزۈم ۋە تاتلىق بېھى كۆپ چىقىدىكەن ، گۆش تۈرىدىكى مەھسۇلاتلار ۋە سۈتمۈ چىقىدىكەن ، ئاھالىسى كالا سۈتى بىلەن بېشىنى يۇيۇپ ، چېچىنى نەمخۇش ۋە پارقىراق قىلىدىكەن . تېرىمىزنىڭ كونا قەلئەسى ئامۇ دەرياسى بويىغا قۇرۇلغان بولۇپ ، چىڭگىزخان تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغاندىن

كېيىن ، يېڭى قۇرۇلغان تېرمېز بىلەن دەريانىڭ ئارىلىقى ئىككى ئىنگىلىز مىلى كېلىدىكەن .

باتۇتە ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ خۇراسانغا كىرىدۇ ، چۆل - جەزىرىدە بىر يېرىم كۈن مېڭىپ بەلخكە يېتىپ بارىدۇ . ئۇ چاغدا شەھەر - نىڭ ۋەيران بولغان خارابىلىرى يەنىلا روشەن چېلىقىپ تۇراتتى ، بەلختىن ئايرىلىپ ، كۇھىستان تېغىدا يەتتە كۈن يۈرۈپ ، ھىراتقا يېتىپ كېلىدۇ . خۇراساننىڭ تۆت چوڭ شەھىرى باز ، مەسىلەن ، ھىرات ، نىشاپۇر ، بەلخ ۋە مەرۋى . ئالدىنقى ئىككىسى گۈللەنگەن شەھەرلەر ، كېيىنكى ئىككىسى تاشلىنىپ قالغان شەھەرلەر . ئۇنىڭدىن كېيىن ، ئىبنى باتۇتە يەنە تۇس ، مەشھەد ، نىشاپۇر ، قۇندۇس ، بەخران قاتارلىق يەر - لەرگە بارىدۇ ، ھىندىقۇش تېغىدىن ، كابۇلدىن ئۆتۈپ ھىندىستانغا بارىدۇ . (جەبجەرنىڭ تەرجىمە ئەسىرى » ئىبنى باتۇتەنىڭ ئاسىيا - ئافرىقىدىكى ساياھەت خاتىرىسى » 5 - باب ، 1967 - يىل ، نيۇ - يورك نەشرى .)

چاغاتاي خاندانلىقى دەۋرىدە ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋرائۇننەھر ئىسلام دىنى كەڭ ئومۇملاشقان رايون ئىدى ، بىراق ئەسلىدىكى چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ پايتەختى ئالمىلىق رايونى يەنىلا بىر خرىستىئان دىنى مەركىزى ئىدى .

مىلادى 1289 - يىلىدىن ئىلگىرى ، پاپا نىكولاي IV يۇھان - مىندېگو ۋېننۇنى پېرسىيە ۋە ھىندىستان ئارقىلىق جۇڭگوغا ئەۋەتىدۇ . 1307 - يىلى پاپا كېلىمېنت VII بېيجىڭدا باش ئېپىسكوپ تەسىس قىلىپ ، مىندېگو ۋېننۇنى بۇ ۋەزىپىگە تەيىنلەيدۇ . ئۇنىڭدىن قالسا ، شەرقتىن كەلگەن ئەڭ مەشھۇر دىن تارقاتقۇچى ۋە ساياھەتچى ئېدولك ئىدى ، ئېدولك تەخمىنەن 1314 - يىللىرى ۋېننۇنىنىڭ شەرقىدىن يولغا چىقىپ ، ئالدى بىلەن پېرسىيەگە كېلىدۇ . يېزىدىكى يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ قارشىلىقى تۈپەيلىدىن ئالغا ئىلگىرىلىيەلمەيدۇ . 1313 - 1315 - يىللىرى ئارىلىقىدا ، شەرقىي ئىران رايونىدا ئېلىخانلاردىن ئۇلجايۇننىڭ ، چاغاتاي خاندانلىقىدىكى ئېسەن بۇقا ھەمدە داۋۇد خوجىلارنىڭ ئۇرۇشى

بولۇۋاتاتتى ، شەرقىي ئىراندىن ھىندىستانغا بارىدىغان يولىنىمۇ چاغاتاينىڭ ئادەملىرى پەنجايقا بېسىپ كىرىپ توسۇۋالغاچقا ، قاتناش تەس ئىدى ، ئېدوللىك پەقەت دېڭىز يولى ئارقىلىق خورمۇزدىن ئۆتۈپ جۇڭگوغا كەلگەن . ئېدوللىك بىلەن ماركوپولو ، ئىبنى باتۇتە ۋە نىكولو كانت ئوتتۇرا ئەسىردىكى غەربلىك تۆت چوڭ سەيياھ دەپ ئاتالدى .

ئېدوللىك بېيجىڭدا ئىككى - ئۈچ يىل تۇرۇپ ، تەخمىنەن 1328 - يىلى ئۇ يەردىن ئايرىلىپ ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق ياۋروپاغا قايتىپ كېلىدۇ ، يولدا چۆللۈك ۋە تارىم ئويمانلىقىدىن ئۆتۈپ 1330 - يىلى 5 - ئايدا ۋېننىسىيەنىڭ پادوۋا دېگەن يېرىگە كېلىدۇ . ئېدوللىك جۇڭگودىن ئايرىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ، بېيجىڭدىكى ئارخىئېسكوپ مىندېگو ۋېننۇ 1328 - يىلى ئالەمدىن ئۆتدۇ . رۇمىنىيە پاپىسى 1333 - يىلى ، يەنى ئىبنى باتۇتە ئوتتۇرا ئاسىيانى ساياھەت قىلغان يىلى ، نىكولايىنى جۇڭگوغا كېلىپ ئارخىئېسكوپلۇق ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇۋېلىشقا ئەۋەتىدۇ . نىكولاي قۇرۇقلۇق ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىگە كەلگەنىدى ، 1338 - يىلى رۇمىنىيە چېركاۋىدىكىلەر ئۇنىڭ ئالمىلىققا يېتىپ كەلگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلايدۇ . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، نىكولاي چىنكىش ئوردىسىدا قىزغىن كۈتۈۋېلىشقا ئېرىشكەن . چىنكىش قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلاردىن خارلىسمان ۋە يۇخاننانلار نېستۇرى دىنىدىكىلەردەك قىلاتتى . ئۇلار ئالمىلىقنىڭ يېنىدىكى كەڭ بىر پارچە يەرنى بۇ ئارخىئېسكوپقا ھەدىيە قىلىدۇ ھەمدە ئۇ يەرگە ناھايىتى ياخشى بىر چېركاۋ سېلىپ بېرىدۇ . نىكولاي داۋاملىق شەرقكە ئىلگىرىلەپ بېيجىڭغا يېتىپ كېلەلمەي يولدا قازا قىلىدۇ . ئەينى چاغدا ، ئالمىلىقتا بىر ئېپىسكوپ بولۇپ ، ئىسمى رىكارد ئىدى . يەنە ياۋروپانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن فرانسىسكو مەزھىپىدىكى بىر مۇنچە روھانىيلار ، مەسىلەن ، ئالېكساندرىيىلىك فرانسىس ، ئىسپانىيىلىك باسكال ، بوروۋېنسىلىق رايوندىلار بار ئىدى . يەنە روھانىي لوۋېنسى ۋە پېتېرلارمۇ بار ئىدى . ئۇ 1338 - يىلى ۋىكتورىيە شەھىرىدىكى دوستلىرىغا خەت ئەۋەتكەن . بۇ خەت كېيىن ۋادېننىڭ « فرانسىسكو مۇناستىرلىرىنىڭ تارىخى » ناملىق ئەسىرىنىڭ 7 -

قىسىمغا كىرگۈزۈلگەن . باسكال ئالمىلىق شەھىرىدىكى چىركاۋ جۇڭگو-
نىڭ باش باستىبىرىنىڭ باشقۇرۇش قارمىقىدا بولىدۇ ، ئالمىلىق
شەھىرىدىكى مىسسىئونېرلارمۇ بېيجىڭدىكى باش ئېپىسكوپنىڭ قوماندانلىق
قىدا بولىدۇ دەيدۇ . بۇ ئەينى ۋاقىتتا ئالمىلىقنىڭ جۇڭگوغا قاراشلىق
ئىكەنلىك مۇناسىۋىتى بىلەن بىردەك ئىدى .

باسكال 1338 - يىلى ئالمىلىققا دىن تارقىتىش ئۈچۈن ئەۋەتىلگە-
نىدى . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، ئۇ خارەزىمنىڭ ئۇرگەنچ دېگەن يېرىدىن
ئالمىلىققا بەش ئايدا بارغان . سەۋەبى ئۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىچكى
ئۇرۇش بولۇۋاتقاچقا ، يولدا داۋاملىق توختاپ تۇرۇشقا توغرا كەلگەن .
ئىچكى ئۇرۇشتا چىنكىش قېرىندىشى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى . بۇنىڭ ئۈ-
لۇغىگە ئەسىرىدە ئىسپاتى بار . ئۇلۇغبەگ چىنكىشنى ئۇنىڭ قېرىندىشى
يېسوتېمۇر ئۆلتۈرگەن دەيدۇ .

1339 - يىلى ، پاپا بېنىدىكتوس VII يەنە مارىگنۇللىنى جۇڭگوغا
ئەۋەتىدۇ . ئۇمۇ قۇرۇقلۇقتا مېڭىپ شۇ يىلنىڭ 5 - ئېيىدا
كونىستانىننى پولىغا يېتىپ كېلىدۇ . ئاندىن قىرىمدىن قېچىپ كېلىپ ،
ئۆزبېك خانى زىيارەت قىلىدۇ . 1340 - يىلى قېچىپ قىتئە ئالمىلىققا بارىدۇ .
ئۇ بۇ يەردە باسكال قاتارلىقلارنىڭ سىياسىي ئۆزگىرىشتىن كېيىن يەرلىك
مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى بىلىدۇ . ئۇنىڭ « ئەلچىلىككە
بېرىش خاتىرىسى » دە ئېيتىلىشىچە ، ئەلى سۇلتان تەختنى تارتىۋالغاندىن
كېيىن ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ، تەختكە چىقىپلا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ
دۆلەتتىكى پاكلانغان خرىستىئان مۇرىتلىرىنىڭ ھەممىسى ئېتىقادىنى
ئۆزگەرتىپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى زۆرۈرلۈكىنى ئۇقتۇرىدۇ .
بۇيرۇققا خىلاپلىق قىلغۇچىلارنى كەچۈرۈم قىلماي ئۆلتۈرىدۇ . باسكال قا-
تارلىق ياۋروپادىن كەلگەن خرىستىئان روھانىيلىرى بۇ بۇيرۇققا
بويىسۇنمىغانلىقتىن ، ھەممىسى ئارغامچا بىلەن باغلىنىپ ئاممىغا سازايى
قىلدۇرۇلىدۇ . يەنە مۇسۇلمانلار ئۇرۇپ تىللاپ ، يۈزىگە تۈكۈرۈپ
ھاقارەتلەيدۇ . ئۇرۇپ ، تېپىپ قۇلاق - بۇرۇنلىرىنى كېسىپ ، قول -
پۇتلىرىنى چېپىپ ، ئاخىرىدا كالىسىنى ئالىدۇ . (جالڭ

شىڭلاڭ. « جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ قاتناش تارىخى ماتېرىياللىرى »
 1 - قىسىم ، 281 - بەت ، « باسكال مەكتۇبلىرى » نىڭ 283 — 290 -
 بەتلەرى (ماركىنۇللى ئالمىلىقتا يېڭىۋاشتىن خرىستىئان دىنىي جەمئىيەت
 تىنىنى تەشكىللەپ ، 1342 - يىلى بېيجىڭغا يېتىپ كېلىدۇ . بەش يىلدىن
 كېيىن ، دېڭىز يولى بىلەن ياۋروپاغا قايتىپ كېتىدۇ . بىراق گ . ماركىن
 نۇللى كەتكەندىن كېيىن ئالمىلىقتىمۇ خرىستىئان دىنى زاۋاللىققا يۈز
 تۇتىدۇ . ئىلى دەرياسى ۋادىسىدىكى بۇ قەدىمكى دىنىي مەركەز تېمۇرىلەر
 دەۋرىگە كەلگەندە يوقىلىپ ئىزىمۇ قالمايدۇ .

5- بۆلۈم چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ پارچىلىنىشى

ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى X V ئەسىرنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىن
 كېيىنكى ۋاقىتقا كەلگەندە ئەڭ مۇرەككەپ بىر دەۋرگە قەدەم قويدى . بۇ
 ۋاقىتتا پارستىكى مەشھۇر تارىخشۇناس جۇۋەينى ۋە راشىدىنلار ئىلگىرى -
 كېيىن بولۇپ ئالەمدىن ئۆتكەندى . تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ ئۇزۇلۇپ
 قېلىشى بىلەن بىزگە يۈەن سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى دەۋرى يەنى قايدۇ ،
 چاچارلار ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيا توغرىسىدىكى
 ئەھۋاللاردىن ناھايىتى ئاز مەلۇمات قالدۇرۇلدى . شۇ سەۋەبلىك ھازىرغىچە
 ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بۇ دەۋردىكى تارىخى بايان قىلىنغان ئەسەرلەر يوق دې-
 يەرسىنىڭ ، بارلىرى قالايمىقان ھەم ئېنىق ئەمەس . بۇ ،
 تارىخشۇناسلىرىمىزنىڭ تەتقىق قىلىشى ۋە ئىزدىنىشىنى كۈتۈپ تۇرماقتا .
 قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، بىز تارىخىي ماتېرىياللارنى ۋاراق
 لىغىنىمىزدا شۇنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىزكى ، مىلادى X IV ئەسىرنىڭ
 كېيىنكى يېرىمىدا ، ئەسلىدىكى چاغاتاي خاندانلىقى مەيلى ئىقتىسادىي ۋە
 سىياسىي جەھەتتىن بولسۇن ، پۈتۈنلەي ئوخشاشمىغان ئىككى ئەمەلىي
 گەۋدىگە بۆلۈنۈشكە باشلىغان . نېمىشقا بۆلۈنۈش بولىدۇ ؟ بۇنىڭدا ئىجتىد
 ماتىي ، ئىقتىسادىي سەۋەبمۇ ، سىياسىي سەۋەبمۇ بار .
 چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ پارچىلىنىشىدىكى ئىجتىمائىي سەۋەب
 شۇكى ، X III ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قايدۇ باشچىلىقىدىكى موڭغۇل

كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلىرىنىڭ توپىلىڭىدىن كېيىن ، ئوگداي
 جەمەتتىكى ۋە چاغاتاي جەمەتتىكى نۇرغۇن موڭغۇل شاھزادىلىرى دېھ-
 قانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرۈشنى
 خالىماي يايلاقتا ياشاشنى داۋاملاشتۇردى . ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقىمۇ
 ئۈنىمىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇزۇن مۇددەت ئىچكى ئۇرۇش توختىماي ،
 تۈركىستان (ماۋرا ئۇننەھردىن باشقا يەتتەسۇ ئەتراپىنى كۆرسىتىدۇ)
 نىڭ ئەسلىدىكى دېھقانچىلىق تەرەققىي قىلغان شەھەر - بازارلىرى
 چۆلدە رەپ قېلىشتەك ئەھۋال يۈز بەردى . بىراق يەنە شۇ چاغدا ماۋرا ئۇن-
 نەھردىكى دېھقانچىلىق رايونىغا كىرگەن بىر قىسىم موڭغۇل قەبىلىلىرى
 يەرلىك ئاھالىلەر تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىشقا باشلىغانىدى .
 ئىلگىرىكىلەرنىڭ تەتقىقات ۋە ساياھەت خاتىرىلىرىگە قارىغاندا ،
 موڭغۇللار بېسىپ كىرىشتىن بۇرۇن ۋە موڭغۇللار غەربكە يۈرۈش
 قىلغاندىن كېيىن ، بالاساغۇن ، تالاس ، ئالمىلىق ، قايالىق قاتارلىق
 شەھەر - بازارلار ئاۋات رايونلار شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرىدىغان يول
 ئۈستىگە جايلاشقان بولۇپ ، ئۇ جايلاردا دېھقانچىلىق راۋاجلىنىپلا قالماي ،
 سودا ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكمۇ ناھايىتى تەرەققىي قىلغانىدى . لېكىن بىز
 مۇشۇ دەۋر ئۈستىدە توختىلىۋاتقىنىمىزدا ئاشۇ گۈللەنگەن ، قايناق مەنزىرە
 ئاللىقاچان تاشلاندىق تاش - توپا دۆۋىلىرىگە ئايلىنىپ كەتكەنىدى . IV
 X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا مىسىرلىق ئەرمەب تارىخچىسى ئەلى
 ئۆمەرنىڭ بۇ توغرىدا يازغان بىر ئابزاس تەسۋىرى ھەممىمىزگە مەلۇم ، ئۇ
 : «بۇ رايونلار تاتار قوشۇنلىرىنىڭ ئاياغ - ئاستى قىلىشىغا ئۇچرىغاندىن
 بۇيان ئادەم شالاڭلاشقا باشلىغان . ئۇ مەزگىلى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بىر
 ئادەم ماڭا تۈركىستاندا خارابىيلىققا ۋە توپا دۆۋىلىرىگە ئايلىنغان يادىكار-
 لىقلاردىن باشقا ھېچنېمىنى كۆرگىلى بولمايدىغانلىقىنى ، يىراقتىن قارىغاندا
 ئەتراپى ياپيېشىل بىر گۈزەل كەنتنىڭ كۆزگە چېلىقىدىغانلىقىنى ، ئۇنىڭ
 كۆرۈنۈشتە ناھايىتى كۆركەم كۆرۈنىشىمۇ ، يېقىن بېرىپ قارىسا ئادەمزات
 سىز ، تاشلاندىق ئۆيلەرنى ئۇچرىتىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بەرگەن . ئۇ
 يەرنىڭ ئاھالىسى پۈتۈنلەي كۆچمەن چارۋىچى ، دېھقانچىلىق بىلەن ئەسلا

شۇغۇللىنىپ باقمىغان چارۋىچىلار ئىدى . ئۇ يەردە يايلاقتا ئۆسدىغان ئوت - چۆپتىن باشقا ھېچقانداق ئۆسۈملۈك يوق ئىدى » ① دەپ يازغان . بۇ ئەھۋالنى ۋاسسافمۇ تىلغا ئالغان . 200 يىلدىن كېيىنكى يەنى X IV ئەسىردىكى تارىخچى مىرزا ھەيدەرنىڭ «تارىخى رەشىدى» ناملىق ئەسىرىدە بۇ شەھەر - بازارلارنىڭ خارابىسى تېخىمۇ كۆنكرېت تەسۋىرلەنگەن . بۇ خارابە ۋە يادىكارلىقلارنىڭ ھەممىسى يېقىنقى زاماندىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە بايقىلىپ يۇقىرىقى بايانلار ئىسپاتلاندى .

قايدۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى بۇ خىل ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشىدە مۇھىم رول ئوينىدى . يۇقىرىدا چاغاتاينىڭ كېيىنكى پادىشاھى مۇبارەكشاھ ۋە باراقنىڭ ماۋرا ئۆننەھرىنى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسلىق ماكانى قىلغانلىقى سۆزلەنگەنىدى . بىراق 1269 - يىلى تالاس قۇرۇلتىيىدىن كېيىن موڭغۇل خان جەمەتى يەنە دالادا ياشاپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى رەسمىي جاكارلىدى . بىزگە مەلۇمكى ، بۇنداق قىلىشنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ قەبىلە تۈزۈمىنى ساقلاپ قېلىشى ، موڭغۇللارنىڭ ئولتۇراق رايونلارنىڭ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشتىن مەھرۇم قېلىشى ۋە باشقا مىللەتلەر بىلەن قوشۇلۇپ كېتىشىدىن ساقلىنىشى ئۈچۈن ئەھمىيىتى زور . قەبىلە تۈزۈمىدە ياشاۋاتقان كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ ئەمەلىيەتتىمۇ سىرتقى دۇنيا بىلەن ئالاقىسى ئۈزۈلگەنىدى .

X III ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا موڭغۇللار ماۋرا ئۆننەھرىگە كىرىپ ئولتۇراقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان ھەمدە ئاستا - ئاستا يەر - لىك تۈركىي مىللەتلەر تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيىلىشىپ كەتكەن موڭغۇللار بىلەن دۈشمەنلىشىشكە باشلىدى ھەمدە بىر - بىرىنى كەمسەتىشتى . ئۇلار ئۆز - ئۆزىنى ھەقىقىي موڭغۇللار (پارسچە Moghul دەپ يېزىلىدۇ ، ئادەت - موڭغۇل دەپ تەرجىمە قىلىنىدۇ . مەزكۇر كىتابتا موڭغۇللار Mengwur دەپ يېزىلدى) دەپ ئاتىدى . ئولتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋرا

① كاتلىمىر : «ئىزاھ ۋە ئۈزۈندىلەر» نىڭ 8 - جىلىدىغا كىرگۈزۈلگەن شاھابىدىننىڭ «بارچە ئەللەرگە ساياھەت خاتىرىسى» .

ئۇننەھر رايونىدا تۇر كلىشىپ كەتكەن موڭغۇللارنى بولسا «قارا ئۇناس»
(«ھارامزادە»، «شالغۇت» دېگەن مەنىلەردە بولۇپ كىشىنى ھاقارەتلەيدى
غان سۆز) دەپ ئاتىدى.

ماۋرا ئۇننەھر رايونىغا بېرىپ تۇر كلىشىپ كەتكەن موڭغۇل
قەبىلىسى ئۆزلىرىنى «چاغاتايىلار» دەپ ئاتىدى. ئۇلار شەرق تەرەپتىكى
يايلاقلاردىكى كۆچمەن چارۋىچى موڭغۇللارنى «چاتاي» («باندت»،
«قاراقچى»، «بۇلاڭچى» دېگەن مەنىلەردە بولۇپ بۇمۇ كىشىنى
كەمسىتىدىغان سۆز) دەپ ئاتىدى. بۇ چاغاتايىلار بىلەن چاتايىلار نام-
لىرىنىڭ پەرقى، كېيىنكى قىيچاق يايلىقىدىكى «ئۆزبېك» ۋە «قازاقلار»
ناملىرىنىڭ قارىمۇ قارشى خاراكتېرى بىلەن ئوخشاش.

① چاتاي، جاڭ شېڭلاڭ بۇنى (卷六) دەپ تەرجىمە قىلغان. ئۇ تەرجىمە قىلغان
«ماركو پولونىڭ ساياھەت خاتىرىسى» گە قوشۇمچە قىلىنغان «يۈەن دەۋرىدە غەربىي
شىمالدا ياشىغان ئۈچ قارام قوۋملارنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا» غا قاراڭ. فېڭ چېڭجۈن
ئۇنى (卷六) دەپ تەرجىمە قىلغان، ئۇ تەرجىمە قىلغان بۇۋانىڭ «تىمۇر ئىمپېرىيىسى»
گە قاراڭ. بۇ يەردە «مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى» دە قىلىنغان تەرجىمىسى
ئاساس قىلىندى. مەسىلەن، «جياچىڭ زامانىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» نىڭ 63 -
جىلىددا: «جياچىڭنىڭ 5 - يىلى، 3 - ئاينىڭ (丙申) بىڭچىڭ كۈنى، دەسلەپتە
گەنسۇنىڭ باش مۇپەتتىشى، باش باقاۋۇل چېن جىۋچۇ، لەشكىرىي پىرقەدىۋان
بېگى جىن شىيەنمىنلار: قۇمۇلدىكى ئىككى قوۋم ئۆچمەنلىك تۈپەيلىدىن ئىچكىرىگە
كۆچتى، ئۇلارنىڭ بىرى، سۇجۇ ئوبلاستىدىكى دۇڭگۇەن قوۋۇقىدا، يەنە بىرى جىن
تاشى (ئالتۇن مۇنار ئىبادەتخانىسى) قاتارلىق جايلاردا ماكانلاشتى. ئۇ يەردە ھەر خىل
تائىپىلەر ئارىلاش ياشاۋاتقان بولغاچقا، ئۇلار ھامان ئىناق ئۆتەلمەيدۇ، ئۇلارنى ئۆز
مەيلىگە قويۇۋەتسەك چاتاق چىقىرىدۇ. شۇڭا گەنسۇنىڭ شىمالىدىكى تاشلۇۋېتىلگەن
جايلار ۋە بۇرۇن جەسۇر قوشۇن بارگاھ قىلغان جايلارنى ئۆلچەپ، ئۇ جايلارغا ئۆي -
ئىمارەت سېلىپ ئۇلارنى ئورۇنلاشتۇرساق، شۇنداقتا ئاپەتنىڭ ئالدىنى ئالالايمىز، دەپ
تەكلىپ سۇندى، كېيىن باشبۇغ ياكى يىچىڭ: يات تائىپىلەر بىزگە بەيئەت قىلغاندىن
بۇيان چاتاق چىقىرىپ باقمىدى، ئەمدىلىكتە ئۇلاردىن ئارتۇقچە گۇمانلانماق، ئۇلار
باشقا جايلارغا كېتىدۇ، شىمالدا ئويراتلار بىلەن بىرلەشمە، غەربتە چاتايىلار بىلەن
بىرلىشىدۇ، بۇ ئۆزىمىزگە ئۆزىمىز ئاۋازچىلىق تاپقانلىق بولۇپ، بۇنىڭ زىيىنىلا
باركى، پايدىسى يوق، دەپ تەكلىپ بەردى.

ئالمىلىقنى ئىگىلىۋالدى ، ئارقىدىنلا ماۋرا ئۇننەھەرگە ھۇجۇم قىلدى . تار-
 ماشىرى 50 نەپەر خاس چاكىرى بىلەن ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ غەزىنىگە
 ئوغرىلىقچە قاچتى . يولدا ئۇنى بەلخنىڭ ھۆكۈمرانى (كېيىنكى ئوغلى)
 ياڭجى تۇتۇۋېلىپ بوزاننىڭ ئالدىغا ئاپىرىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى . بىراق ، ئىبنى
 باتۇتەنىڭ دېيىشىچە ، بۇ قېتىمقى توپىلاڭدىن كېيىن بىر كىشى
 ھىندىستانغا كېلىپ ئۆزىنى « مەن تارماشىرى بولمەن » دېگەنمىش . بۇ
 ئادەم پاكىت كۆرسىتىپ ئۆز سالاھىيىتىنى ئىسپاتلىغان بولسىمۇ ، ئەمما
 ھىندىستاننىڭ سۇلتانى سىياسىنى كۆزدە تۇتۇپ ئۇنى قوغلاپ چىقارغان .
 ئۇ ئاخىر ئىراننىڭ شىراز دېگەن جايىدىن پاناھلىق تاپىدۇ ، ئىبنى باتۇتە
 كېيىن 1347 - يىلى بۇ جايىدىن ئۆتكەندە ئۇ كىشىنى يەنە ئۇچراتقان .
 ئەھۋالنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، 1334 - يىلىدىكى
 توپىلاڭ تارماشىرنىڭ بەربات بولۇشىغا سەۋەب بولدى . بۇنىڭ سەۋەبى
 دىن ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئىختىلاپ بولۇپلا قالماستىن ، يەنە يۇقىرىدا
 ئېيتقىنىمىزدەك ئىككى خىل ئىقتىساد (دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق)
 كۆرۈشىدىن ئىبارەت بولغان ، تارماشىرنىڭ تەختتە ئولتۇرغان ۋاقتى ئۈچ
 يىلغىمۇ يەتمىدى . (1331 - 1334) . چاغاتاي خانداڭلىقنىڭ تەختىگە
 بوزان ۋارىسلىق قىلدى . ئىبنى باتۇتە ، بوزان مۇسۇلمانلارنى ياقتۇرمايتتى
 ، خىرىستىئان مۇرىتلىرى بىلەن يەھۇدىي مۇرىتلىرىنىڭ دىن تارقىتىش
 پائالىيىتىگە روخسەت قىلىپ ، ئۇلارنىڭ چېركاۋ ، بۇتخانىلىرىنى ئەسلىگە
 كەلتۈردى ، دەيدۇ .

مۇسۇلمان تارىخچىلىرىنىڭ بايانىغا قارىغاندا ، بوزان تارماشىرنى
 ئۆلتۈرگەندىن كېيىن ، ئۆز ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن موڭغۇل
 شاھزادە ، ئاقسۆڭەك ۋە ۋەزىر - ۋۇزىرلارنى ئۆلتۈرگەن . بۇ خىل قەبىھ
 قىلمىش چىڭگىزخاننىڭ نۇرغۇن ئەۋلادلىرى ۋە خان جەمەتىدىن بول-
 خانلارنى يوقىتىپ ئۇلارنىڭ ھوقۇقى ، ئىمتىيازلىرىنى ئاجىزلاشتۇرۇپلا
 قالماي ، بەلكى بوزان ئۆزىنىڭمۇ ھۆكۈمرانلىق ئاساسىنى بوشاشتۇرۇپ ،
 ئاقسۆۋەت ئۇنىڭ گۇمران بولۇشىغا سەۋەب بولدى . شۇڭا بوزان تەختكە
 چىقىپ بىر يىل ئۆتمەيلا ئەمىرلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى . دۇۋانىڭ نەۋ-

رىسى چىنكىش (يېپىگەننىڭ ئوغلى) ئۇنىڭ ئورنىدا خان بولدى .
چىنكىش (1334 — 1338) مۇ بوزان خانغا ئوخشاش ئىسلام دىنىنى
چەتكە قاقتى . ئۇ ئۆزىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى ۋە ھۆكۈمرانلىق مەركىزىنى
ئىلى دەريا ۋادىسىدىكى ئالمىققا يۆتكەپ كەلدى ھەمدە خرىستىئان دىنىغا
ئېتىقاد قىلدى . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، ئۇنىڭ يەتتە ياشلىق ئوغلىمۇ
چوقۇنۇش مۇراسىمىنى قوبۇل قىلىپ يوهان دەپ ئىسىم قويۇۋالغان . شۇ-
نىڭ بىلەن ئالمىقمۇ خرىستىئان دىنىنىڭ مەركىزىگە ئايلىنىپ چىركاۋ ۋە
ئېپىسكوپ رايونلىرى قۇرۇلدى .

چىنكىشنىڭ يېسۇتېمۇر ئىسىملىك بىر ئىنىسى بار ئىدى .
ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، ئاكا - ئۇكا ئىككىسىنىڭ بىر - بىرىگە ئۆچمەنلىكى
بار بولۇپ ، يېسۇتېمۇر چىنكىشنى قەستلەپ ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا ، ئۇنىڭ
سۈيىقەستىدىن ئانىسى خەۋەر تېپىپ چىنكىشقا ئېيتىپ قويدۇ . لېكىن
ئاخىرقى كۈرەشلەردە چىنكىش مەغلۇپ بولۇپ ، يېسۇتېمۇر تەرىپىدىن
ئۆلتۈرۈلدى . يېسۇتېمۇر ئاپىسىنىڭ ئىككى كۆكىنى كېسىۋېتىپ ئۆچىنى
ئالدى . (ئوبۇلغازنىڭ دېمىسۇن تەرجىمە قىلغان « شەجەرەئى تۈرك »
ناملىق ئەسىرىنىڭ فرانسۇزچە نۇسخىسىغا ئاساسلاندى) .

بارتولد چىنكىش يوقىتىلغاندىن كېيىن تەختتە ئولتۇرغان چاغاتاي
خاندا ئىلىنىڭ خانى گ . مارىگنۇللى « ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى » دە
تىلغا ئالغان ئەلى سۇلتاندۇر دەيدۇ (« بارتولد ئەسەرلىرى توپلىمى »
روسچە ، 2 - توم ، 1 - قىسىم 77 - بەت) . ئەلى سۇلتان يېسۇتېمۇرنىڭ
مۇسۇلمانچە ئىسمى بولۇشى مۇمكىن . چۈنكى ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان
مەزگىلدە خرىستىئان مۇرىتلارغا قانلىق زىيانكەشلىك قىلىنىۋاتاتتى .

بەزى تارىخچىلار ، ئەلى سۇلتان ئوگدايخان ئەۋلادى دەپ قارايدۇ .
(كېراكنىڭ : « يېسۇتېمۇر 1339 - يىلى جاكارلىغان موڭغۇل پەرمانى ھەق-
قىسدە » ناملىق ماقالىسى . « ئوتتۇرا ئاسىيا ژۇرنىلى » 1975 - يىل) بۇ ئەينى
ۋاقىتتا ئوگداي نەسەبىنىڭ كۈچى قايدۇ ، چاپارلارنىڭ يوقىلىشى بىلەن
ئاجىزلاپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ ، شۇنداقلا ئەينى ۋاقىتتا
چاغاتاي ئەۋلادىنىڭ تۈگىشىپ كەتمىگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

ئەلى سۇلتان زامانىدا ماۋرا ئۈننەھر رايونىدا كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىپ روناق تېپىۋاتقان بارلاس قەبىلىسى بىلەن چىڭگىزخان ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت تۇغۇلۇشقا باشلىدى . ئەلى سۇلتان بۇ قەبىلىنىڭ چاغاتاي خانىدىن قالغان ھوقۇق - ئىمتىيازلىرىنى بىكار قىلدى . شۇنىڭ بىلەن ئىچكى قىسىمدا كۈچلۈك قارشىلىق پەيدا بولدى . ئاخىر ماۋرا ئۈننەھردە بارلاس قەبىلىسىنىڭ سەردارلىرى چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى .

ئەلى سۇلتاننىڭ ئورنىغا كۆكچىنىڭ نەۋرىسى مۇھەممەد بولوۋا - رىسلىق قىلىپ چاغاتاي خانى بولدى . دوسان «موڭغۇل تارىخى» دا چاغاتاي جەمەتىدىكى بولوۋا بىلەن مۇھەممەدنى ئىككى ئادەم دەپ يازغان . مۇھەممەد بولودىن كېيىن غازان پادىشاھ بولدى . غازانخان يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ياساۋۇلنىڭ ئوغلى . «يايلاق ئىمپېرىيىسى» ناملىق ئەسەر (ئىنگىلىزچە تەرجىمىسى ، 342 - بەت) دە غازانخاننىڭ ماۋرا ئۈننەھردىكى ھۆكۈمرانلىق دەۋرى 1343 - 1346 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ ، دەپىيىلگەن . ئىبنى باتۇتە بۇ خانلارنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئالمىغان . بىراق ، ياساۋۇلنىڭ ئوغلى خېلىل بىر قېتىم ماۋرا ئۈننەھرنى بېسىۋالغان دەيدۇ . بارتولد خېلىل بىلەن غازان بىر ئادەم ئەمەس دەپ قارايدۇ . («بارتولد ئەسەرلىرى» رۇسچە ، 2 - توم ، 1 - قىسىم ، 78 - بەت) خېلىل تارىخى ماتېرىياللاردا كۆرۈلمەيدۇ . بىراق ھىجرىيە 743 - يىلى ۋە 744 - يىللىرى قۇيۇلغان پۇللاردا خېلىلنىڭ ئىسمى بارلىقى بايقالدى .

چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستېلا قىلغاندىن تارتىپ ، غازانخاننىڭ دەۋرىگىچە 120 يىل ئۆتتى . بۇ 120 يىل جەريانىدا چىڭگىزخانغا ئەگىشىپ ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلگەن تۆت چوڭ قەبىلە يەنى جالاير ، بارلاس ، سۆلدوس ، ئارۇلات قەبىلىلىرى ياكى تۈركلەشپ كەتكەن ، ياكى ئەسلىدىنلا تۈرك قەبىلىلىرى ئىدى . بۇ تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ سەردارلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا مەلۇم رايونلارنى ئىگىلەپ ، ئۆزلىرىنىڭ سۈيۈرغاللىق يەرلىرى قىلىۋالدى . ئۇلارنىڭ ھوقۇقى كۈنسېرى كۈچەيدى . ھەتتا چاغاتاي خانىدانلىقىنىڭ كېيىنكى خانلىرىدىن

ئۈستۈن تۇردى . ئۇلارنىڭ بىر - بىرى بىلەن ئۈستۈنلۈك تالاشش كۈ-
رەشلىرى ئۈزۈنچە داۋاملىشىپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا
مالىمانچىلىق تىنچىمىدى . چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ كېيىنكى خانلىرىنىڭ
خانلىق ھوقۇقى كۈنسېرى ئاجىزلاپ ھەتتا ئۇلارنىڭ قورالى ۋە قورچىقىغا
ئايلىنىپ قالدى .

ئوتتۇرا ئاسىيادا موڭغۇللار بويىسۇندۇرغان باشقا رايونلارغا ئوخ-
شاش پەقەت چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ تەختكە ئولتۇرۇش سالاھىيىتى
بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ قىلچىمۇ ئەمەلىي ھوقۇقى يوق ئىدى . ئەكسىچە
بىر تۈرك قەبىلىسىنىڭ سەردارى پادىشاھنىڭ (خاننىڭ) ئورنىدا بەگ -
غوجىلارنى باشقۇرۇپ ، ئەلنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى بېجىرىسىمۇ خان دەپ ئا-
تالمايتتى . ئۇلار پەقەت ئەمىر ياكى ئۇلۇغ ئەمىر دەپ ئاتىلاتتى . ئەينى
ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيادا بۇنداق ئەمىرلەر كۆپ ئىدى . ئۇلار خاندانلىقنىڭ
قائىدە - تۈزۈملىرىنى كۆزگە ئىلماي ، ئۆز مەيلىچە ئىش قىلىپ خاننىڭ
نوپۇزىنى دەپسەندە قىلاتتى .

غازانخان ئۆزىنى تەختتىن غۇلمايمەن دەپ ھېس قىلاتتى . ئۇ
تەختتە ئولتۇرغاندىن كېيىن چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ كېيىنكى خانىنىڭ
نوپۇزىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈچ چىقاردى . ئۇنىڭ تۇرۇشلۇق
ئورنى قارشىغا يېقىن بىر جايدا ئىدى . ئۇ بۇ شەھەرنىڭ شەرقىدىن ئىككى
كۈن يىراقلىقتىكى جايغا ئوردا ياسىتىپ «زەڭگەر ساراي» دەپ ئاتىدى .
ئۇ ھەرخىل تەدبىرلەرنى قوللىنىپ تۈرك ئەمىرلىرىنى باش كۆتۈرگۈز-
مىدى . ئېھتىمال مۇشۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك ، تېمۇرنىڭ خۇسۇسىي
تارىخچىسى شەرىپىدىن «تېمۇرنىڭ زەپەرنامىسى» ناملىق ئەسىرىدە ئۇنى
«بىر زالىم پادىشاھ» قىلىپ تەسۋىرلىگەن ، غازانخاننىڭ قىلمىشى ئاخىر
ئۇنىڭ بىلەن تۈرك ئەمىرلىرى ئوتتۇرىسىدا قاتتىق توقۇنۇش ۋە
ئۇرۇشلارنىڭ بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى .

ئەينى ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈرك ئەمىرلىرىنىڭ سەردارى
بارلاس قەبىلىسىدىكى غازىخان ئىدى . غازىخاننىڭ سۇيۇرغاللىق زېمىنى
ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى سارىغ ساراي ئىدى . بۇ جاي ئۇ-

نىڭ قىشلىق تۇرالغۇسى بولۇپ (ھازىرقى تاجىكىستاننىڭ كاپۇرىگان دەريا ۋادىسىدىكى مىكۇيانئابداننىڭ شەرقىي شىمالغا جېلى يېقىن جاي . قۇندۇزنىڭ شىمالغا توغرا كېلىدۇ) ، يازلىق تۇرالغۇسى گولاپ دەرياسى نىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى قىزىلسۇ ۋادىسىدىكى مۆڭگە (بارچۇغان) نىڭ يېنىدا ئىدى . غازىخان غازانخاندىن يۈز ئۆرۈپ ئىسيان كۆتۈرگەچكە ، ئىككى تەرەپ توقۇنۇشتى . دەسلەپتە غازانخان تۆمۈر قوۋۇقنىڭ جەنۇبىدىكى شىمالىي تېرىمىز بىلەن قارشى ئارىلىقىدىكى رايونلاردا غازىخاننى مەغلۇپ قىلىپ ، ئۇنىڭ كۆزىنى يا ئوقى ئېتىپ قۇيۇۋەتتى . بىراق داۋاملىق قوغلاپ زەربە بەرمەي قارشىدا قېلىپ قىشنى چىقاردى . ھوشيار تۇرمىغاننىڭ ئۈستىگە بىر قىسىم لەشكەرلەرنى تارقىتىۋەتتى . مانا شۇنداق ئەھۋالدا غازىخان قايتا ھۇجۇم قىلدى . 1346 - يىلى غازانخان مەغلۇپ بو-لۇپ جەڭدە ئۆلدى . شۇنىڭدىن كېيىن ماۋرا ئۇننەھرنىڭ سىياسىي ھوقۇقى غازىخاننىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى .

غازىخان باشقىلارغا ياخشى كۆرۈنۈش ئۈچۈن دانىشمەن شاھ (تۇجى : دانىش نەيسىس دەپ يازغان) ئىسىملىك ئوگداي نەسەبىدىن بولغان بىر كىشىنى ماۋرا ئۇننەھەرگە خان قىلىپ تەيىنلىدى (1346 — 1347) ماۋرا ئۇننەھەردە غازىخاننىڭ كۈچى ۋە ھۆكۈمرانلىقى بولغانلىقتىن ، ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئىزباسارلىرى ھىمايە قىلىدىغان قورچاق خانلار ئەسلىدىكى چاغاتاي خانىدانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمى (ھازىرقى شىنجاڭ) نى باشقۇرالمىدى . بۇ چاغاتاي خانىدانلىقىنىڭ ھەقىقەتەن پارچىلىنىپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ ، خالاس . ئوبۇلغازىنىڭ « شەجەرەئى تۈرك » ناملىق ئەسىرىگە قارىغاندا ، دانىشمەن شاھ قايدۇنىڭ ئوغلى ئىمىش . باشقا بىر كىشى يەنە چاغاتاي خاننىڭ ئەۋلادى (دۇۋانىڭ نەۋرىسى) بايان قالنى خان قىلىپ تىكلەش ئۈچۈن غازىخان ئىككى يىل خان بولغان دانىشمەن شاھنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن . لېكىن بايان قالى خان (1348 — 1358) بىر قورچاق — غازىخاننىڭ قولىدىكى قورالى ئىدى . شۇڭا « تېمۇرنىڭ زەپەرنامىسى » دە ئۇ مەدھىيەلەنگەن بەزى جۈملىلەر بار .

غازىخان ئۆزىگە قوشنا ئەل ھىرات بىلەن خارەزىم رايونىغا بىر-
نەچچە قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ مەلۇم نەتىجىلەرگە ئېرىشتى . بىر قېتىم
غازىخان ھىراتتىكى مەلىكىنى ئەسىر ئېلىپ سارىخ سارايغا قايتۇرۇپ كې-
لىدۇ . غازىخاننىڭ قول ئاستىدىكى ئەمىرلەر ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىشنى ھەمدە
شەخسىي مۈلكىنى ئۆلەشتۈرۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ . غازىخان مەلىكىنى
يوشۇرۇنچە قويۇۋېتىپ ھىراتقا يولغا سېلىپ قويدۇ . بۇ ئىشتىن ئەمىرلەر
قاتتىق نارازى بولىدۇ .

مىلادى 1357 - يىلى غازىخان ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا شىكار
قىلىپ كۆڭۈل ئېچىشقا چىقتى . ئۇنىڭ بىلەن بىللە كەلگەن ئادەم ۋە
قورال ئاز ئىدى . مۇشۇنداق ئەھۋالدا ئۇ ، تويۇقسىز قەبىلە باشلىقى قۇتلۇق
تېمۇرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ يا ئوقى تېگىپ قازا قىلدى . جەستى سارىخ
(سېرىق ساراي بولۇشى مۇمكىن) سارايغا قايتۇرۇپ كېلىندى . غازىخان
ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئورنىغا ئوغلى مىرزا ئابدۇللاھ خان بولدى .
ئابدۇللاھ ئىقتىدارسىز ۋە مەككەر ئەبلەغ ئىدى . ئۇ بايان قالنىڭ
توقىلىنى كۆزلەپ ، 1358 - يىلى سەمەرقەنتتە ئۇنى (بايان قالنى) ئۆلتۈ-
رۈۋېتىپ ئورنىغا تېمۇر شاھنى تۇرغۇزۇپ قويدۇ . بۇ ئىش ماۋرا
ئۇننەھردىكى ئەمىرلەرنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ قويدۇ . بارلاس قەبىلىسى
نىڭ ئەمىرى ھاجى (تېمۇرنىڭ تاغىسى) ، سۇلدوس قەبىلىسىنىڭ
ئەمىرى بايان بىلەن بىرلىشىپ 1358 - يىلى ئابدۇللاھنى قوغلاپ چىقىرد
دۇ . ئابدۇللاھ ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ جەنۇبىدىكى ھىندىقۇش تېغىدىكى
ئەندارابقا قېچىپ بېرىپ شۇ يەردە ئالەمدىن ئۆتتى . كېيىن غازىخاننىڭ
نەۋرىسى مىرھۇسىيىن ئافغانىستاندا ئۆزىنى خان دەپ ئاتاپ ، كابۇل ،
بەلىخ ، قۇندۇز ھەم بەدەخشاننىڭ كەڭ رايونلىرىنى ئىگىلىۋالدى .
ماۋرا ئۇننەھردىكى ئەمىرلەر ئۆز ئالدىغا زېمىن ئايرىپ ، قالايمىقان
ئۇرۇشۇپ چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ شەرقىدىكى خاننىڭ كېلىپ ئەھۋالنى
كۈرۈشىگە توغرا كەلدى . تۆۋەندە ئالدى بىلەن چاغاتاي خاندانلىقى
پارچىلانغاندىن كېيىنكى شەرقىي تەرەپتىكى جايلارنىڭ ئەھۋالىنى بايان
قىلىمىز .

خۇددى پارچىلانغاندىن كېيىنكى غەربىي قىسىم ماۋزا ئۈننەھر را-
يونىدا بارلاس قەبىلىسىنىڭ سەردارى ھوقۇق تۇتقانغا ئوخشاش ، چاغاتاي
خاندانلىقىنىڭ شەرقىي رايونلىرىدا دوغلات قەبىلىسى ھۆكۈمران ئورۇنغا
ئۆتتى . شەرقىي چاغاتاي خاندانلىقىغا ئائىت بىردىنبىر تارىخىي ماتېرىيال
XVI ئەسىردىكى دوغلات قەبىلىسىدىن بولغان ئاقسۆڭەك مىرزا
ھەيدەرنىڭ « تارىخىي رەشىدى » ناملىق ئەسىرىدۇر . بۇ كىتابتا چاغاتاي
خاننى « ماڭغلايسۆيەر » دېگەن جايىنى دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى
ئۆرتۈپتەگە بۆلۈپ بەرگەندى ، دېيىلگەن . بۇ يەرنىڭ شەرقىي كۈ-
سەن (كۇچا) ۋە تارىبۇغ ؛ غەربىي پەرغانە چېگرىسىدىكى سامغازى ۋە
چاقشمان قاتارلىق جايلار ؛ شىمالى ئىسسىقكۆل ؛ جەنۇبىي چەرچەن بىلەن
سېرىق ئۇيغۇرلار رايونى (خوتەن بىلەن لوپنۇرنىڭ ئارىلىقى) بىلەن
تۇتىشىدۇ . « ماڭغلايسۆيەر » « Aftabru » بىلەن ئوخشاش مەنىدە بولۇپ
« كۈنگەي » دېگەنلىكتۇر . (« تارىخىي رەشىدى » ئىنگىلىزچە تەرجىمە
نۇسخىسى ، 7 - بەت) يۇقىرىقى ئەھۋال خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا
چېلىقمايدۇ . پارسچە تارىخىي خاتىرىلەردىمۇ تىلغا ئېلىنمىغان . يۈەن
دەۋرىدىكى ھازىرقى شىنجاڭ رايونىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغىمۇ ئۇيغۇن
كەلمەيدۇ . ئېھتىمال ، بۇ مۇئەللىپنىڭ ئۆز قەبىلىسى ۋە ئاتا - بوۋىسىنىڭ
ھۆرمىتىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئوقۇغان مەدھىيىسى بولۇشى مۇمكىن .

« تارىخىي رەشىدى » دە چاغاتاي خاندانلىقى بۆلۈنگەندىن كېيىن
شەرقىي چاغاتاي خاندانلىقى « موغۇلىستان » دەپ ئاتىلىدىغانلىقى تېمۇر-
نىڭ تارىخچىسىنىڭ « چاتاي » دەپ ئاتايدىغانلىقى ئىزاھلانغان . كېيىنكىلەر
« تارىخىي رەشىدى » دە بايان قىلىنغان ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان
رايونلارغا ئاساسەن موغۇلىستاننىڭ دائىرىسى جەنۇبتا ھازىرقى شىنجاڭنىڭ
قارا شەھەر رايونىنىڭ غەربىدىكى پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭنى ؛ غەربتە
پەرغانە ئويمانلىقى ؛ شىمالدا ئېرتىش دەرياسى بىلەن ئېمىل دەرياسىغىچە
بولۇپ ، بالقاش كۆلى ھەم ئۇنىڭ شەرق ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلارنى
ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ دەپ قارايدۇ . (« بارتولد ئەسەرلىرى » رۇسچە 2 -
توم ، 1 - قىسىم ، 80 - بەت) بالقاش كۆلى « كۆكچى توڭگۇس » دەپ

ئاتىلىدۇ. ئۇ « موغۇلىستان » بىلەن « ئۆزبېكىستان » (ھازىرقى قازاقىستان) چېگرىسىغا جايلاشقان . موغۇلىستاننىڭ جەنۇبى « ماڭگلايسۇ - يەر » بولۇپ ، دوغلات قەبىلىسىگە تەۋە . مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ جايلار بېشبالىق دەپ ئاتالغان .

شەرقىي چاغاتاي خاندانلىقىغا تۇنجى تەسىر كۆرسەتكەن خان تۇغلۇق تېمۇردۇر ، ئۇنى دوغلات قەبىلىسىنىڭ سەردارى بولاجى يۆلەپ تەختكە چىقارغان . « تارىخى رەشىدى » نىڭ ئاپتورى ئۇنىڭ بۇرۇنقى تارىخى ۋە نەسەبىنى تۈزۈپ يېزىپ چىققان . ئەمەلىيەتتە بۇنىڭغا ئىشىنىش تەس . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، بۇ خان ئېسەن بۇقا خاننىڭ ئوغلى ، دۇۋاخانىنىڭ نەۋرىسى ئىمىش . ئېسەن بۇقاخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن موغۇل قەبىلىلىرى سەردارسىز قېلىپ خەۋپكە دۇچ كەلگەن . بۇ ۋاقىتتا دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمرى بولاجى بىر كىشىنى خان قىلىپ دۆلەتنىڭ تەرتىپىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولىدۇ . ئۇ ئاخىر قىپچاق رايونىدىن تۇغلۇق تېمۇرنى تاپىدۇ . شۇ چاغدا بۇ شاھزادە 16 ياشتا ئىدى . ئەمىر تۇغلۇق تېمۇرنى ئۇ يەردىن مۇزات تاغ ئېغىزى ئارقىلىق ئۆز يۇرتى ئاقسۇغا ئېلىپ كېلىپ ، ئۇنىڭ ئېسەن بۇقانىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى ، خان بولۇپ تەختكە چىقىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ . بۇ 1346 - يىلى ئىدى . (بىراق بارتولد ئۇنى «ئىلىدىن تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كەلگەن» دەيدۇ) موغۇللار ئارىسىدىكى رىۋايەتلەردە « ئۇنىڭ ئاپىسى ئېسەن بۇقانىڭ كىچىك خوتۇنى مەڭلىك » دېيىلىدۇ . مەڭلىك ھامىلىدار بولغاندىن كېيىن ئېسەن بۇقا تەرىپىدىن خورلىنىپ ئۇلۇغ ئەمىر دوختاي شىراۋۇلغا بېرىۋېتىلىدۇ . ئېسەن بۇقا ئۆلگەندىن كېيىن ، مەڭلىك بۇ ئەمىرنىڭ قولىدا تۇغۇلۇقىنى تۇغىدۇ ، ئەمەلىيەتتە ئۇنى بۇلاجى قايتۇرۇپ كەتتى . بۇلاجى يېڭى خاننى ھىمايە قىلىپ قوشقان تۆھپىسى ئۈچۈن ھەر خىل ئىمتىيازلار بىلەن ئالاھىدە مۇكاپاتلاندى ھەمدە بۇ خىل ئىمتىيازلار ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس قالدۇرۇلدى . 1347 - يىلىدىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي خۇدايدات ئاتىسى بۇلاجىنىڭ ئورنىدا دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇغ ئەمىرى بولدى . مىڭ سۇلالىسىنىڭ خەنزۇچە تارىخى ماتېرىياللىرىدا ئۇ

كشى توغرۇلۇق خاتىرە قالدۇرۇلغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ .
تۇغلۇق تېمۇر 18 يېشىدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى . ئېيتىشلارغا
قارىغاندا ، ئۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان تۇنجى موغۇل خانى ئىكەن . ئۇ
غەربىي ماۋرا ئۇننەھر رايونىدىكى بارلاس قەبىلىسىنىڭ ئەمىرىنى يۆلەپ
قوللىغان چاغاتاي خانلىرىغا ئوخشىمايتتى . نوپۇزلۇق ھەم ياش ئىدى . ئۇ
بارلىق چاغاتاي ئەۋلادلىرىغا ئوخشاش ماۋرا ئۇننەھرنى چاغاتاي
جەمەتىنىڭ ئاتا مىراسى دەيدىغان ئەنئەنىۋى قاراشتا ئىدى . شۇڭا موغۇ-
لىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن ئۇ ، 1360 - يىلى (يۈەن
سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى 20 يىلى) ماۋرا ئۇننەھردە يۈز بەرگەن توپىلاڭدىن
پايدىلىنىپ لەشكەر چىقىرىپ بۇ رايوننى بويسۇندۇردى ۋە بىرلىككە كەل-
تۈردى .

يۇقىرىقىلار يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىلى چاغاتاي خاندانلىقى
پارچىلىنىپ ، شەرق ۋە غەرب ئىككى تەرەپكە بۆلۈنگەندىن كېيىنكى
ئەھۋاللار . بىراق ، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا ، يەنىلا دېگەندەك تولۇق
بولمىدى . بۇ دەۋر يەنە يۈەن سۇلالىسى زاۋاللىققا يۈزلەنگەن دەۋر بولغان-
لىقى ئۈچۈن ، خۇددى تارىختىكى جۇڭگو سۇلالىلىرىنىڭ سۇلالە
ئالماشقان مەزگىلدە چېگرا جايلىرىنى باشقۇرۇشقا كۈچى يەتمىگەن ۋە
ئۇلارنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولالمىغىنىدەك ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بۇ
دەۋردىكى تارىخىي ئەھۋالى ھەققىدە ھېچقانداق خاتىرە قالدۇرۇلمىغان .

ئون يەتتىنچى باب

تېمۇرلەر ئىمپېرىيىسى

1- بۆلۈم تېمۇرنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋرا ئۇننەھر رايونىدىكى تۈركلەشكەن موڭغۇللارنىڭ بارلاش قەبىلىسى مىلادى IV X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، چاغاتاي خانلىقى زەئىپلەشكەن ۋە پارچىلانغان چاغدا تەرەققىي قىلدى ۋە زورايىدى. ئۇلارنىڭ ئەمىرى ماۋرا ئۇننەھرنى كونترول قىلدى ھەمدە چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئۆز ئىختىيارىچە بىكار قىلىپ، شاھزادىنى قىستاپ ئەمىرلەرگە بۇيرۇق چۈشۈرگۈزدى. ھالبۇكى، ئەينى دەۋردىكى ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭ ئامما چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىغا چوقۇنۇپ، غەيرىي ئاق سۆڭەك ئائىلىسىدە مەيدانغا كەلگەن تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرىغا ئىشەنمىگەچكە، ئوتتۇرا ئاسىيا ھەر قايسى ئەمىرلەرنىڭ قالايمىقان ئۇرۇشلىرى ئىچىدە قالدى. پەقەت IV X ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىكى مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە بارلاش قەبىلىسىدىن تېمۇر ماۋرا ئۇننەھر رايونىنى پۈتۈنلەي بىرلىككە كەلتۈردى.

تېمۇر مىلادى 1336 - يىلى سەمەرقەنتنىڭ جەنۇبىغا تەخمىنەن 40 كىلومېتىر چاقىرىم كېلىدىغان كېش (بۈگۈنكى شەھىرسەبىز) نىڭ سەبۇزار كەنتىدە تۇغۇلدى. تېمۇر كېيىن بىر چوڭ ئىمپېرىيىنىڭ ھۆكۈمرانى بولغاچقا، كېيىنكى زاماندىكى تارىخچىلار ئۇنىڭ پارلاق ئۆمۈر تارىخىنى يازدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا بارلاش قەبىلىسى چىڭگىزخاننىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشىغا ئەگىشىپ ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلگەن. تېمۇرنىڭ بوۋىسى، بارلاش قەبىلىسىنىڭ باشلىقى قاراچار چاغاتاي خاننىڭ قول ئاستىدىكى بىر قوشۇننىڭ قوماندانى ئىدى. يەنە بەزى رىۋايەتلەرگە

قارىغاندا ، ئۇنىڭ ئەجدادلىرى چىڭگىزخان جەمەتى بىلەن نەچچە ئەۋلاد قۇدا - باجا بولۇشۇپ كەلگەنىكەن . ئەگەر بارلاسلار موڭغۇللاردىن كەلگەن دېيىلسە ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغىنىغا يۈز نەچچە يىل بولغان بولىدۇ . ئەمەلىيەتتە بۇ قەبىلە ئاللىقاچان تۈركلىشىپ بولغان . بەزى ئاپتورلار مۇنداق دەيدۇ : تېمۇرنىڭ ئەجدادى چارۋىچى بولۇپلا قالماي ، قوشۇمچە قاراچىلىقمۇ قىلاتتى . تېمۇرنىڭ ئاتىسى تاراقاي بارلاس قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئىدى . تېمۇرنىڭ ئۆزى قانداشلىق ، تىل ، ئېتىقاد ، ئادەت ۋە مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە تامامەن بىر تۈرك ئىدى . بىراق ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرىغىلا ئېتىقاد قىلغاچقا ، ھۆكۈمرانلار ئۆزىنىڭ چىڭگىزخان جەمەتىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىدىن شەرەپ ھېس قىلاتتى . چىڭگىزخان جەمەتىگە مەنسۇپ بولمىغان ھۆكۈمرانلار چىڭگىزخان جەمەتىدىكىلەر بىلەن قۇدا - باجا بولۇپ ، يېقىنچىلىق قىلىپ ئۆزىنىڭ ئابرويىنى كۆتۈرۈشنى ئارزۇ قىلاتتى . ۋەھالەنكى ، تېمۇرنىڭ تارىخچىلىرىنىڭ نېمە دېيىشىدىن قەتئىينەزەر ، موڭغۇللار تېمۇرنى ئادەتتە سۆڭەك دەپ قارىمايتتى ، بەلكى خائىن ۋەزىر دەپ قارايتتى .

تېمۇر ياش ۋاقتىدا غازىخاننىڭ قول ئاستىدا خىزمەتتە بولۇپ ، مىڭبېشى بولغان ، غازىخان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇللاھ ئۆلگەندىن كېيىن يۆلدۈز قەبىلىسىنىڭ ئەمرى بايان ئۆز ئالدىغا خانلىق جاكارلىدى . بىراق ، باشقا ئەمىرلەر بويىسۇنمىدى ، ھەرقايسى جايلاردىكى قەبىلە باشلىقلىرى ئارقا - ئارقىدىن ئۇرۇش قوزغاپ مۇستەقىللىق جاكارلىدى ، قالايمىقان ئۇرۇش توختىمىدى . تاراقاينىڭ ئوغلى تېمۇر ئادەم توپلاپ ئۆزىنىڭ كۈچىنى ئاشۇردى .

شەرىفىدىن يازغان « تېمۇرنىڭ زەپەرنامىسى » (1722 - يىلى پا-رىژدا نەشر قىلىنغان دىر. كرانىنىڭ فرانسۇزچە تەرجىمىسى) گە ئاساسلانغاندا ، ماۋرا ئۇننەھر رايونى يۇقىرىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەردىن كېيىن بۆلۈنۈپ قالايمىقانلاشقان ، شەرقىي خاندانلىقتىكى تۇغلۇق تېمۇرخان ۋارىسلىق ھوقۇقىغا ئاساسەن بۇ رايونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى كېرەك ئىدى . شۇڭا ئۇ 1360 - يىلى 3 - ئايدا ئەسكەر توپلاپ ماۋرا ئۇن

نەھر رايونىغا ھۇجۇم قوزغىدى .
تۇغلۇق تېمۇر ئەسكەر باشلاپ سىر دەرياسىدىكى تاشكەنت
تۈزلەڭلىكىگە كەلگەندە ، دۈشمەن ئەھۋالىنى كۆزىتىشكە ئادەم ئەۋەتتى .
ئۇلار سىر دەرياسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن جالاير قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى
بەياجىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن قوشۇلۇپ كېشكە ھۇجۇم قىلدى . كېشتە
تۇرۇۋاتقان بارلاس قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى ھاجى (تېمۇرنىڭ تاغىسى) بۇ
خەۋەرنى ئاڭلاپ خۇراسانغا چېكىندى ، ئۇ چۆلدىن ئۆتۈپ ئامۇ دەرياسى
بويىغا كەلدى . تېمۇر ئۇنىڭدىن ئۆزىنى كېشكە قايتۇرۇشنى پۇقرالارنى
ئەمىن تاپقۇزۇش ئۈچۈن موغۇللار قوشۇنىغا قارشى تۇرۇشقا ئەۋەتتى .
ئۇنىڭ تۇغلۇق تېمۇرگە بەيئەت قىلىشقا كەلگەنلىكىنى بىلدۈردى . شۇ-
نەھەر تىپىلىكىگە قويدى .

ئۇزۇن ئۆتمەي موغۇل خانلىرى ئارىسىدا ماجىرا يۈز بەردى . ئۇلار
ماۋرا ئۇننەھردىن چىقىپ كەتتى . ھاجى پۇرسەتنى غەنىيەت بىلىپ ،
خۇراساندىن قايتىپ كېلىپ تېمۇرنى مەغلۇپ قىلىپ ، ئۇنى كېشنىڭ
ھۆكۈمرانلىقىنى قايتۇرۇشقا قىستىدى . تۇغلۇق تېمۇر خان بۇ خەۋەرنى
ئاڭلىغاندىن كېيىن 1361 يىلى تېمۇرنى قايتىدىن يۆلەش ئۈچۈن ماۋرا
ئۇننەھرگە ھۇجۇم قىلدى . موغۇل قوشۇنى يېتىپ كەلگەندە ماۋرا
ئۇننەھردىكى ئەمىرلەر تۇشمۇ تۇشتىن تەسلىم بولدى ، تۇغلۇق تېمۇر
ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەياجىنى قەتل قىلدى . ھاجى قورقۇپ كېتىپ كېشكە
چېكىندى ۋە ئۇ يەردە ئادەملىرىنى توپلاپ قارشىلىق قىلىشقا تەييارلاندى .
بىراق ، يەنە ئۈمىد قالمىغانلىقىنى ھېس قىلىپ خۇراسانغا قاراپ قاچتى .
ھاجى سابىنۇرغا قارشىلىق بۇلۇپ چىشىۋىنىڭ خۇراسان كەنتىگە كەلگەندە
ئىنىسى ئىدىقۇ بىلەن بىرلىكتە قاراقچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىپ ئۆل-
تۈرۈلدى . ھاجىنىڭ تۇلۇشى بىلەن تېمۇر بارلاس قەبىلىسىنىڭ باشلىقى
بولۇپ قالدى .

موغۇللار ھۇجۇم قىلغاندا ئەمىرلەر قاچماي تەسلىم بولدى . شەھەر

قەلئەلەردىكى خەلق ئازراق قارشىلىق كۆرسەتتى . ھەتتا بەزى يەرلىك ھاكىمىيەتلەر قوزغىلاڭچى خەلقنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى . بىراق ، قوز-غىلاڭچىلار ئاخىر يەنە موغۇللار تەرىپىدىن باستۇرۇلدى . تۇغلۇق تېمۇر ماۋرا ئۇننەھردىكى شەھەرلەرنى تىنچىتىۋالدىن كېيىن ، شۇ يىلى قىشتا ئاف-غانىستاننى ئىگىلەپ تۇرغان ئەمىر قۇشنىنى جازالاش ئۈچۈن قوشۇن تارتتى . قۇشنى موغۇللار قوشۇنىغا قارشىلىق كۆرسىتىش ئۈچۈن ئەسكەر باشلاپ بېرىپ ۋاقىشى دەرياسىنىڭ بويىغا بارگاھ قۇردى . تۇغلۇق تېمۇرنىڭ قوشۇنى تۆمۈر قوۋۇقتىن ئۆتۈپ قۇشنى تۇزۇۋاتقان يەرگە يې-قىنىلاپ كەلدى . ئىككى تەرەپ تىرىكشىش ھالىتىگە كەلگەندە قۇشنىنىڭ ئادەملىرى تۇيۇقسىز موغۇللار قوشۇنىغا تەسلىم بولدى . قۇشنى ئەھۋالنىڭ چاتاقلىقىنى كۆرۈپ قېچىپ كەتتى . تۇغلۇق تېمۇر قوغلاپ زەربە بېرىپ ھەتتا قۇندۇزغىچە باردى . ئۇمۇ چىڭگىزخانغا ئوخشاش ھىندىقۇش تېغىدا باھار ۋە يازنى ئۆتكۈزدى .

ئىككىنچى يىلى كۈز كەلگەندە ، تۇغلۇق تېمۇر سەمەرقەنتكە قاراپ ئاتلاندى . بۇ چاغدا ئۇ پۈتكۈل ماۋرا ئۇننەھرنى ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسى ئىچىگە كىرگۈزگەنىدى . تۇغلۇق تېمۇر بويسۇندۇرۇلغان يەرلىك ھاكى-مىيەتلەرنى ئۆز ئوغلى ئىلياس خوجىغا تاپشۇرۇپ بەردى ھەم ئەمىر بېجىك قوماندانلىقىدىكى بىر قىسىم قوشۇننى ئۇنىڭغا ئايرىپ بەردى ھەم تېمۇرنى ئىلياس خوجىنىڭ مۇشاۋۇرلىقىغا تەيىنلەپ ، ماۋرا ئۇننەھرنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلدى . ئۆزى بولسا شەرقىي قىسىمدىكى مو-غۇلىستانغا قايتىپ كەتتى .

بۇ ۋاقىتتا خارەزىم رايونى يەنىلا مۇستەقىل ئىدى . موڭغۇل خانىدانلىقلىرىدىن قىپچاقلارنىڭ ئالتۇن ئوردا خانىدانلىقى ، ئىراندىكى ئې-لىخانلار خانىدانلىقى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چاغاتاي خانىدانلىقى بۇ دەۋردە (X IV ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدا) ئىلگىرى - كېيىن پارچىلىنىپ خارەزىم رايونىدا تۈركلەشكەن موڭغۇل ئۇرۇقى — قوڭغىرات قەبىلىسى بەرپا قىلغان ئىسلام خانىدانلىقى پەيدا بولدى . بۇ خانىدانلىق قۇيدۇرغان پۇللاردا ھۆكۈمرانلارنىڭ ئىسمى يوق بولۇپ ، « ھاكىمىيەت ئاللاغا مەن-

سۇپ « دېگەن بىر جۈملە دىنىي شوئار بار ئىدى . ئۇلار ئۆزلىرىنى ھەقىقىي مۇسۇلمان دەپ ھېسابلاپ (ماۋرا ئۈننەھردىكى) چاغاتايلارنىڭ مۇسۇلمانلىقىنى ئېتىراپ قىلمايتتى . چاغاتايلار بولسا ئۇلارنىڭ شەرقىدىكى موغۇللارنىڭ مۇسۇلمانلىقىنى ئېتىراپ قىلمايتتى . خارەزىم چاغاتاي خانىدانلىقىنىڭ كېيىنكى خانلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىگە بەيئەت قىلىشنى رەت قىلدى .

موغۇللارنىڭ رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا ، تۇغلۇق تېمۇر 34 يېشىدا ئا- لەمدىن ئۆتكەنىكەن . ئۇنىڭ قەبرىسى ئىلى دەريا ۋادىسىدىكى قورغاس ئەتراپىدىكى ئالمىلىقتا . (شۈيسوڭنىڭ « غەربىي يۇرتتىكى دەريا - ئې قىسىلار ھەققىدە خاتىرە » نىڭ 4 - جىلىدىگە قاراڭ) ئۇنىڭ ئوغلى ئىلياسنىڭ تەختتە ئولتۇرغان ۋاقتى ناھايىتى قىسقا بولۇپ ، تىلغا ئالغۇدەك ئىش - ئىزلىرىمۇ يوق .

2- بۆلۈم تېمۇرنىڭ ماۋرا ئۈننەھرنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى

تېمۇرنىڭ ئاتىسى تاراقاي تۇغلۇق تېمۇرنىڭ بىرىنچى قېتىم ماۋرا ئۈننەھەرگە ھۇجۇم قىلىشتىن بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەنىدى . شۇڭا تېمۇر ئاساسەن مۇستەقىل ئۆسۈپ يېتىلگەن ، تەرەققىي قىلغان ، ئىلياس خوجىنىڭ مۇشاۋۇرى سالاھىيىتى بىلەن مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇردى . ئۇنىڭ ئورنى قوشۇن ئىچىدە بىجىكتىن كېيىنلا تۇراتتى . بىجىكنىڭ سەمەرقەنتتىكى بۇلاڭ - تالاڭلىرى ، ئىلياس خوجىنىڭ خەلقىنىڭ نالە - زارلىرىغا قۇلاق سالماسلىقى خەلقنىڭ ئومۇميۈزلۈك نارازىلىقىنى قوزغىدى . تېمۇر بىر قېتىم سەمەرقەنتلىك قىزلارنىڭ موغۇللارغا قۇللۇققا تۇتۇپ بېرىلگەنلىكىنى ، خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن دىنىي داھى سەيد (مۇ- ھەممەدنىڭ ئەۋلادى دېگەن مەنىدە) لەرنىڭ قولغا ئېلىنغانلىقىنى ئاڭلىدى . تېمۇر تۇغلۇق تېمۇرنىڭ ھۇزۇرىغا ئادەم ئەۋەتىپ دەردىنى تۆككەن بولسىمۇ ھېچقانداق نەتىجە چىقمىدى . بۇنىڭ بىلەن تېمۇر ئادەملىرىنى باشلاپ بېرىپ زىندانغا تاشلانغانلارنى مەجبۇرىي قويغۇزۇ- ۋەتتى . موغۇللار خانغا تېمۇر ئاسنىلىق قىلدى دەپ ئەرز قىلىشتى . خان

غەزەپكە كېلىپ ، تېمۇرنى قولغا ئېلىپ قەتل قىلىشنى بۇيرۇدى . تېمۇر قورقۇپ كەتكەنلىكتىن دەرھال قېچىپ كەتتى . (خالىورد رام : « تېمۇرنىڭ تەرجىمىھالى » ، 49 - بەت) بەزىلەر ئۇنىڭ ئورنى بىجىكتىن تۆۋەن بولغانلىقتىن نومۇس قىلىپ قېچىپ كەتتى دەيدۇ (گېربسسى : « يايلاق ئىمپېرىيىسى » ، ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 411 - بەت) .

تېمۇر ماۋرا ئۇننەھردىن قېچىپ كەتكەندىن كېيىن ئافغانىستانغا بېرىپ قۇشىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى . قۇشىن غازخاننىڭ نەۋرىسى ئىدى . ئۇنىڭ سىڭلىسى ئارسى تېمۇرگە تەگكەچكە بۇ ئىككىيلەن قۇدىلاشقان قېرىنداشلار ئىدى . قۇشىن ئاتىسىغا ۋارىسلىق قىلىپ ئافقا - نىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى . ئۇ تۇغلۇق تېمۇرنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغاچقا ھاياتى خەۋپ ئىچىدە قالغانىدى . بۇ چاغدا جاپا - مۇشەققەت تىمۇ ، ھۇزۇر - ھالاۋەتتىمۇ بىرگە بولغان بۇ ئىككى قېرىنداش بىرلىشىپ موغۇل خانىغا قارشى كۈرەش قىلدى .

ئۇلار ئالدى بىلەن بەلجىتىن خىۋا (خارەزم) غا بېرىپ بۇ سودا يولىنىڭ بوغۇزىنى كونترول قىلىشقا ئۇرۇندى . بىراق ئۇ يەردىكى ھۆكۈمرانلار ئۇلارنى تونۇپ قېلىپ ، موغۇل خانىغا تاپشۇرۇپ بەرمەكچى بولدى . تېمۇر ۋەزىيەتنىڭ چاتاقلىقىنى كۆرۈپ جەنۇب تەرەپكە قېچىپ كەتتى . بىرنەچچە قېتىملىق جاپالىق جەڭلەر ئارقىلىق قوغلاپ كېلىۋاتقان لەشكەرلەرنى مەغلۇپ قىلىپ ، چۆل - جەزىرلەردە چۆرىگەپ يۈردى . كېيىن ئۇلار تۈركمەنلەرگە يولۇقۇپ قېلىپ ، ئۇلارنىڭ باشلىقىنىڭ ياردىمىدە چوڭ قۇملۇقتىن ھالقىپ ئۆتۈپ خۇراسانغا بارىدىغان يولغا چىقىۋالدى .

تېمۇر قۇشىن بىلەن ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا ئۇچرىشىشقا پۈتۈشكەن ئىدى . بىراق ، ئۆزى سەمەرقەنتكە بېرىپ كۆرۈپ باقمىغىچى بولدى . ئۇ ئاخىر بۇ شەھەرگە يوشۇرۇن كىرىپ ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلىق قىلدى . ئەمما ئۇ ۋاقىتتا موغۇل خانى سەمەرقەنتنى قاتتىق كونترول قىلغاچقا ، كىشىلەر قوزغىلاڭنىڭ غەلبە قىلىشىدىن ئۈمىد يوق

دەپ قاراپ تېمۇرنى قايتىپ كېتىشكە دەۋەت قىلدى . شۇنىڭ بىلەن تېمۇر يېڭىدىن توپلىغان ئادەملىرىنى ئەگەشتۈرۈپ جەنۇبتىكى ئافغانىستانغا قېچىپ كەتتى .

تېمۇر قاتارلىقلار ھىندىقۇش تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ ، كابۇل جىلغىسىغا كىرىپ ، قەندەھار ئارقىلىق قۇشنى بىلەن ئۇچراشتى . ئۇلار شىستان ھاكىمىنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن ئۇ يەرگە بېرىپ خەلق قوزغىدىلىقىنى باسقۇچتۇردى . كېيىن شىستان ھاكىمى بۇلارنى خەتەرلىك دەپ تونۇپ يېتىپ ، قوزغىلاڭچى خەلق بىلەن بىرلىشىپ تېمۇرگە ھۇجۇم قىلدى . تېمۇر گەرچە شىستانلىقلارنى مەغلۇپ قىلغان بولسىمۇ ، بىراق بىر قېتىملىق كېچىلىك جەڭدە ئوق ئۇنىڭ سول قولى ۋە سول پۇتىنى تېشىپ ئۆتۈپ ئۆمۈرلۈك مېيىپ قىلىپ قويدى . شۇڭا تېمۇر ئاقساق تېمۇر (temerlane) دەپمۇ ئاتىلىدۇ .

كېيىن ، تېمۇر قۇشنى بىلەن قۇندۇز ئەتراپىغا كېلىپ بولتاي قەبىلىلىرىدىن ئات ۋە ئادەم ئېلىپ بەدەخشانغا يۈرۈش قىلدى . تارقانغا كەلگەندە بەدەخشان خانلىرى بىلەن ياخشىلىشىپ ئاندىن ئارخان ئېغىزىغا بۇرۇلدى . ئۇلار بۇ يەردە ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ، سارىخ ساراي تەرەپتىن قىرغاققا چىقىپ ھەيۋەت بىلەن ئىلگىرىلىدى . ئۇلار ئارقىدىنلا چۆل - جەزىرىلەردىن ئۆتۈپ گوراك دېگەن جايغا كېلىپ بارگاھ تىكتى .

موغۇل قوشۇنى « تاشى كۆۋرۈك » ئەتراپىدا ئۇلارنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىشىنى توسماقچى بولدى . تېمۇر 2000 ئادەمنى باشلاپ دۈشمەنگە قارشى ئاتلاندى . ئۇلار موغۇل قوشۇنى بىلەن تاشكۆۋرۈكتە ئۇچراشتى . ئىككى قوشۇن قاتتىق ئېلىشتى . موغۇل قوشۇنى مەغلۇپ بولدى . تېمۇر دۈشمەننى گۇجىراتقىچە قوغلاپ باردى . موغۇللاردىن سان - ساناقسىز ئادەم ئۆلدى ، جەسەتلەر تاغدەك دۆۋىلىنىپ ، يول توسۇلۇپ قالدى . تېمۇر گۇجىراتتا بارگاھ قوردى ، قۇشنى ئەسكەر باشلاپ داۋاملىق قوغلىدى .

تېمۇر تاشكۆۋرۈكتە غەلبە قىلغاندىن كېيىن ، ئابروۋى ئېشىپ ، روھى كۆتۈرۈلدى . ئۇ 2000 ئادەمنى باشلاپ داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ، تۆمۈر

قوۋۇققا كەلگەندە ، كېش ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى پۇقرالار ئارقا - ئارقىدىن كېلىپ قوشۇلدى . ماڭغاندا چاڭ - توزان چىقىرىش ئۈچۈن تېمۇر 200 ئادەمنى تۆت يولغا ئايرىپ ئاتلىقلارنىڭ ئىككى يېنىدىن دەرەخ شاخلىرىنى سۆرتىپ قويدى . شۇنىڭ بىلەن ئۇلار كېش تۈزلەڭلىكىگە كەلگەندە ، ئۇ يەردىكى نازارەتچى ئەمەلدارلار ، تېمۇر قوشۇنى چاڭ - توزانلارنى پەلەككە يەتكۈزۈپ بېسىپ كېلىۋېتىپتۇ ، ئادىمى ناھايىتى كۆپ ئىكەن دەپ ھېسابلاپ قورققىنىدىن قېچىپ كەتتى . تېمۇر ئەۋەتكەن بۇ ئادەملەر كېشىنى ئاسانلا ئىگىلىدى .

بۇ چاغدا ئىلياس خوجاخان تاشئارشقا بارگاھ قۇرغان بولۇپ ، كېش شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى تۆت پەرسەخ كېلەتتى . ئۇ تېمۇر بىلەن قايتا ئۇرۇشقا تەييارلاندى .

تېمۇر خىللانغان 100 ئادەمنى باشلاپ كېچىلەپ خۇزارغا كىردى . شەھەر ئاھالىسى ئۇنىڭغا تەسلىم بولدى . تېمۇر خۇزار ۋە كېشتىكى قوشۇنلىرىنى توپلاپ ، ئۆزى قوماندانلىق قىلىپ (چىكادارىقتا) يۈرۈش قىلىپ ئۇ يەردە بارگاھ قۇردى . بۇ چاغدا قۇشنى ئىلياس خوجا بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن قوشۇن باشلاپ كېلىپ تېمۇرگە قوشۇلدى . ئۇلار قوشۇننى ئىككى قىسىمغا بۆلدى . قۇشنى ئوڭ قاناتقا ، تېمۇر سول قاناتقا قوماندانلىق قىلىپ ئالغا ئىلگىرىلىدى .

تاشئارشتا تۇرۇشلۇق موغۇل قوشۇنىمۇ ئىككى قىسىمغا بۆلۈندى ، ئىلياس خوجا بىلەن ئەمىر خەمىد سول قاناتقا ، ئەمىر توقا تېمۇر بىلەن ئەمىر بىجىك ئوڭ قاناتقا قوماندانلىق قىلدى .

ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇنى قاپماتاندا ئۇچراشتى (بۇ يەر كېش ۋە سەمەرقەنتكە يېقىن) . تېمۇر ئاز كۈچ بىلەن كۆپنى يېڭىپ موغۇل قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى . موغۇللاردىن نۇرغۇن سەركەردىلەر ئۆلدى ، ئىلياس خوجىنىڭ ئۆزى ۋە ئەمىر بىجىك ، ئىسكەندەر ئوغلان ، ئەمىر خەمىد ۋە ئەمىر يۈسۈپلەر ئەسەرگە چۈشتى . ئۇلارنى تۇتۇۋالغان ئەسكەرلەر ئىلياس خوجىنى تونۇيتتى ، شۇڭا باشلىقلىرىغا مەلۇم قىلمايلا ئۇنى ۋە بىجىكنى قويۇپ بەردى . شۇنداق قىلىپ ئىلياس خوجا قېچىپ

قۇتۇلدى .

شۇ ئاخشىمى تېمۇر موغۇل قوشۇنىنىڭ ئارقا يولىنى ئۈزۈپ تاشلاپ ، تېخىمۇ كۆپ ئولجىغا ئېرىشىش ئۈچۈن داۋاملىق يۈرۈش قىلىپ دازان دەرياسىغا كەلدى . ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمىر زاۋى بىلەن سەپىد دىن بۇيرۇق بويىچە سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلىپ 1363 - يىلى بۇ شەھەرنى ئىگىلىدى .

تېمۇر بىلەن قۇشنى پۇرسەتنى چىڭ نۇتۇپ دۈشمەنگە قوغلاپ زەربە بەردى . ئۇلار خوجەنتتە دەريادىن ئۆتۈپ تاشكەنتكىچە قوغلاپ باردى . شۇ يىلى (1363 - يىلى) موغۇل ھۆكۈمرانلىرى ماۋرا ئۇننەھردىن قوغلاپ چىقىرىلدى .

ئىلىياس خوجا تاشكۆۋرۈك ئۇرۇشى ۋە قاپاماتان ئۇرۇشى مەزگىلىدە ئاتىسى تۇغلۇق تېمۇر خاننىڭ ئالەمدىن ئۆتكەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلاپ ، مەغلۇبىيەت بىلەن ئالەملىققا قايتىپ خانلىققا ۋارىسلىق قىلدى . تېمۇر گەرچە موغۇل خانىنى قوغلاپ چىقارغان بولسىمۇ ، ئەمما ئۆزى خان جەمەتىدىن بولمىغاچقا ، تۈرك ئەمىرلەرنىڭ كۆڭلىگە ياقمايتتى . ھەرقايسى خان - خوجىلار ، ئەمىرلەر ئۆزئارا نوچىلىق تالاش - قاچقا ، تېمۇر ۋە قۇشنىدىن ئىبارەت ئىككى ئاسىي ۋە يات جەمەتتىكىلەرگە بويسۇنۇشنى خالىمايتتى . بۇ خىل ئەھۋالدا تېمۇر ۋە قۇشنى 1363 - يىلى ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرى ۋە خان - خوجىلارنى يىغىپ قۇرۇل - تاي ئېچىپ قابىل شاھنى خان قىلىپ تىكلىدى . بۇ كىشى دۇۋاننىڭ ئەۋرىسى (يانچى قىتاي) نىڭ نەۋرىسى ئىدى ، بۇ چاغدا ئۇ بىر قەلەندەر دەرۋىشىگە ئايلىنىپ قالغانىدى . تېمۇر ئۇنى ماۋرا ئۇننەھرنىڭ خانى قىلىپ تىكلىگەندىن كېيىن خاننىڭ نامىدا ھۆكۈمرانلىق قىلدى . ھەقىقەتەنمۇ شاھزادىنى قىستاپ ئەمىرلەرگە بۇيرۇق چۈشۈرگەندەك ئىش بولدى . ئۇنىڭ بۇ ئىشنى غازىخانغا ئوخشىتىشقا بولىدۇ . بۇ ئارقىلىق موغۇل خانلىرىنى ماۋرا ئۇننەھەرگە ھۇجۇم قىلالماس قىلىپ قويغىلىمۇ بولاتتى . بىراق ئىلىياس خوجا يەنە 1364 - يىلى ماۋرا ئۇننەھرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ئاتلاندى . شۇ يىلى قىشتا مو -

غۇللارنىڭ زور قوشۇنى ماۋراتۇننەھرگە ھۇجۇم قىلدى ، تېمۇر بىلەن قوشۇننىڭ قوشۇنى بىرلىشىپ دۈشمەنگە قارشى ئاتلاندى . تېمۇر بار-گاھنى چىناز بىلەن تاشكەنت ئارىلىقىدىكى دەريا بويىغا يۆتكىدى . قوشۇن دەريادىن ئۆتۈپ ئالدىن بەلگىلەپ قويۇلغان بارگاھقا ئورۇنلاشتى . موغۇل قوشۇنى تاڭ ئاتقاندا يېتىپ كېلىپ ، سىر دەرياسىنىڭ يەنە بىر قېشىغا بارگاھ قۇردى . ئىككى تەرەپ بىر - بىرىنى كۆرۈپ تۇراتتى . زور قوشۇن دەرھال سەپ تۈزۈپ ئۇرۇشقا تەييارلاندى . قوشۇن ئوڭ قاناتقا قوماندانلىق قىلدى ، تېمۇر باش قوماندان سۈپىتىدە سول قاناتقا قوماندانلىق قىلدى . موغۇل قوشۇنىغا ھۇجۇم باشلاندى . ئالدىنقى قېتىمدا تېمۇر ئاز كۈچ بىلەن كۆپىنى يېڭىپ موغۇل قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغان بولسا ، بۇ قېتىم موغۇل قوشۇنىدىن مەغلۇپ بولدى . جەڭ بولغان كۈنى قاتتىق بوران چىقتى ، ئاسماننى قارا بۇلۇت قاپلاپ ، چاقماق چېقىپ يامغۇر چېپەكلەپ قۇيۇۋەتتى ، جەڭگاھتىكى چارۋا - ماللار بېلىقتەك لەيلەپ ، ئاتلار پانتاققا يېتىپ قالدى . « تېمۇرنىڭ زەپەرنامىسى » دېگەن ئەسەرنىڭ ئاپتورى بۇنى موغۇللار يادا تاش ① ئۇسۇلىدىن پايدىلانغانلىقىدىن بولغان دەپ يازىدۇ .

يامغۇر كۆپ ياغقاچقا تېمۇر قوشۇنىنىڭ ئاتلىرى نەم ھاۋادا تەرلەپ ئاستىر خالا (asterkha) كېسىلى بولۇپ تېخىمۇ ئۇرۇقلاپ كەتتى . قوشۇننىڭ ھارۋا جابدۇقلىرى ھۆلدە ناھايىتى ئېغىرلىشىپ كەتتى . پىيادە ۋە ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ قەدىمىمۇ ئېغىرلاشتى . شۇڭا قوشۇن ئومۇميۈزلۈك ئىشەنچسىزلىق يوقىتىپ جەڭگىۋارلىقى بوشاشتى .

موغۇل قوشۇنىنىڭ ئەھۋالى بۇنىڭغا ئوخشىمايتتى . ئۇلار ئوتلاقتا تۇرۇپ ئۇرۇشنى كۈتتى . يامغۇر ياغقاندا كىيىم - كېچەك ۋە ئۇرۇش قوراللىرىنىڭ يامغۇردا قالماسلىقى ئۈچۈن كىگىز بىلەن يېپىپ قويدى . تېمۇرنىڭ قوشۇنى يېتىپ كەلگەندە ئۇلار كىگىزلەرنى ئېلىۋېتىپ ، ئوي-ناقلاپ تۇرغان ئات ۋە پېچىتى بۇزۇلمىغان قوراللار بىلەن ئۇرۇشقا

① يادا تاش - يادا تاش شامال چىقىرىپ ، يامغۇر ياغدۇرالايدۇ ، دېگەن گەپ - سۆزلەر ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى ھەرىمىلەت خەلقى ئارىسىدا ھېلىمۇ مەۋجۇت .

ئاتلاندى .

دەسلەپتە ، تېمۇر قوماندانلىق قىلغان سول قانات موغۇللارنىڭ ئوڭ قانىتى ئۈستىدىن غەلبە قىلدى . موغۇللارنىڭ سول قانىتى قۇشنى قوماندانلىق قىلغان ئوڭ قاناتنى مەغلۇپ قىلدى . قۇشنى قورقۇپ قېچىپ كەتتى . تېمۇر ياۋنى بار كۈچى بىلەن ئۆلتۈردى . قۇشنى قوشۇنى قايتىدىن توپلاپ سەپنى مۇقىملاشتۇردى . بىراق بۇ چاغدا ئۇلار ئىككىسى ئايرىلىپ كېتىپ ئۆزئارا ماسلىشالماي قالدى . ئىككىنچى كۈنى جەڭ قىلغاندا تېمۇر تەرەپتىن يەنە ھېسامدىن باشچىلىق قىلغان قوشۇن قېچىپ كەتكەچكە موغۇللاردىن مەغلۇپ بولدى . تېمۇر قوشۇنى پاتىپاراق بولۇپ قېچىش جەريانىدا نۇرغۇن ئەسكەرلەر سۇغا چۈشۈپ كېتىپ تۇنجۇقۇپ ئۆلدى . جەڭگاھتا ئۆلگەن ئەسكەرلەر نەچچە تۈمەنگە يەتتى . بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ھىجرىيە 766 - يىلى (مىلادى 1365 - يىلى) رامزان ئېيىنىڭ بىرىنچى كۈنى بولغاچقا ، سازلىق ئۇرۇشى دەپ ئاتالدى . ئورنى سىر دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى چىناز بىلەن تاشكەنت قەدىمكى شەھىرى ئوتتۇرىسى ئىدى .

تېمۇر بىلەن قۇشنى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ، ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كېشكە چېكىندى . باشقا قەبىلىنىڭ باشلىقلىرى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ كەتتى . قۇشنى تېمۇرنى دەريادىن ئۆتۈشكە دەۋەت قىلغان بولسىمۇ ، تېمۇر ئۆزىنىڭ يۇرتىدا تۇرۇپ قالىدىغانلىقىنى بىلدۈردى . شۇنىڭ بىلەن قۇشنى سارىغ سارايغا چېكىندى ، ئاندىن پۇقرالىرىنى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتكۈزۈپ پىنھان بىر يولنى بويلاپ مېڭىپ سىبوت تاغ ئېغىزى (بۇ ھىندىقۇش تېغىدىكى بىر تاغ ئېغىزى بولۇپ ، باميان قورۇلىنىڭ شەرق تەرىپىدە) غا يېتىپ كەلدى . ئۇ موغۇل قوشۇنى قوغلاپ كەلگەندە ، دەرھال ھىندىستانغا قېچىپ كېتىش ئۈچۈن بۇ يەردىن ئادەم ئەۋەتىپ ھەرۋاقىت تىڭ - تىڭلاپ تۇردى .

قۇشنى كېشىتىن ئايرىلغاندىن كېيىن تېمۇر قوشۇنىنى قايتىدىن رەتلىپ ئۇرۇشقا تەييارلاندى . ئۇ 12 خۇشۇن ئەسكەرنى بىرلەشتۈرۈپ تېمۇر خوجا ، چارۇخ ، ئابباس باتۇرلارنى ئۇنىڭ ئىچىدىكى سەككىز خۇشۇن ئەسكەرگە يېتەكچى قىلىپ سەمەرقەنت ئەتراپىدىكى رايونلارنىڭ

ئەھۋالنى چارلاپ كېلىشكە بۇيرۇدى . بىراق چارۇخ مەست بولۇپ قېلىپ گېپىدە تۇرمىغاچقا ، قول ئاستىدىكى داۋۇت خوجا ۋە سىندۇشاھلار دۈشمەنگە تەسلىم بولۇپ موغۇل قوشۇنىنى باشلاپ كەلدى ، بۇنىڭ بىلەن ئۈچ ئەمىر ۋە ئۇنىڭ قىسىملىرى قېچىپ كەتتى . تېمۇر جەنۇبقا قېچىپ ئەمىلدە دەريادىن ئۆتۈپ بەلختە بارگاھ تىكىپ قايتا ھەرىكەت قىلىشقا پۇرسەت كۈتۈپ تۇردى .

موغۇل قوشۇنى ئۈزلۈكسىز ئالغا ئىلگىرىلەپ سەمەرقەنتكە كەلدى . بۇ چاغدا سەمەرقەنتنىڭ ھۆكۈمرانى ۋە شەھەرنى ساقلاۋاتقان قوشۇن قېچىپ كەتكەنىدى . يەنە كېلىپ چىڭگىزخاندىن كېيىن سوقۇلغان شەھەر سېپىلى ۋە قورغانلار بۇزۇپ تاشلانغاچقا ، شەھەرنى قوغداشقا ئامال بولمىدى . شۇنداق بولسىمۇ مۇشۇنداق جاپالىق شارائىتتا سەمەرقەنت ئاھا-لىسى شەھەرنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ساقلىدى . سەمەرقەنتنى ساقلاشقا قاتناشقان ئادەملەر سەربادور دەپ ئاتالدى (تېبار تۇلد بۇنى « خەلق ھەرىد-كىتى » دەپ ئاتىدى . « بار تولىد ئەسەرلىرى » ، رۇسچە ، 2 - توم ، 2 - قىسىم ، 379 — 362 - بەتلەر) .

رېۋايەتلەرگە قارىغاندا ، موغۇل قوشۇنى سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلغاندا بىر چوڭ مەسچىتكە يىغىلغان . بۇ چاغدا داموللازادە مۇنبەرگە چىقىپ سۆزلەپ ، خەلقنى قوزغىلىپ دۈشمەنگە قارشى تۇرۇپ شەھەرنى قوغداشقا چاقىردى ، بۇنىڭغا ئاقسۆڭەكلەر سۈكۈت قىلىپ تۇردى . بۇ خىل ئەھۋالدا داموللازادە قەھرىمانلىق كۆرسىتىپ خەلقنىڭ ئۆزىنى قوغ-دىشىغا رەھبەرلىك قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ، خەلقنىڭ قىزغىن ھىمايىسىگە ئېرىشتى . ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە رەھبەرلىك مەسئۇ-لىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان خارداھ ئىسىملىك دىنىي زىيالىي ۋە ئەبۇناسىر

① 1337 - يىلى پېرسىيىدىكى موغۇل خاندانلىقىنىڭ ھالاكىتى خۇراساندىكى شىئە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ ھەرىكىتىگە سەۋەب بولدى ، بۇ ھەرىكەت سەربادور دەپ ئاتالدى . 1365 - يىلى سەمەرقەنتتىكى خەلق ھەرىكىتىمۇ شۇنداق دەپ ئاتالغان بول-سىمۇ ، لېكىن بۇ ھەرىكەتنىڭ قوزغىلىش سەۋەبى ۋە نەتىجىسى خۇراساندىكى شىئە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ ھەرىكىتىگە ئوخشىمايدۇ .

قۇللۇخاداپ (ياكى ئەبۇبەكرى قىلۇى ئىسىملىك پاختا تازىلىغۇچى ئىشچى) ئىسىملىك قول سانائەتچىلەر مۇبار ئىدى .

شەھەرنى قوغداش خىزمىتى ناھايىتى ياخشى تەشكىللىنىپ ، ھەر- قايسى ئېغىزلارغا توسۇق قويۇلدى . پۈتكۈل شەھەر كىچىك رايونلارغا بۆلۈندى . ئاساسىي چوڭ كوچىلاردىن باشقا ھەممە يوللارغا توسۇق قو- يۇلدى . قورال - ياراغلارنى تۇتقان چېرىكلەر توسۇقلارنىڭ ئارقىسىدا تۇردى . داموللازادە ئەڭ ئۇستا مەرگەنلەردىن 100نى تاللاپ كوچىنىڭ بېشىغا تۇرغۇزدى . پۈتۈن شەھەر ئاھالىسى تولۇق قوراللىنىپ موغۇل قوشۇنىنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇرۇشتى .

موغۇللار قۇشىن ۋە تېمۇرنىڭ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قېچىپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەردار ئىدى . ئۇلار شەھەر ئىچىدە قوغدىغۇچى قوشۇن يوق دەپ ئويلاپ شەھەرگە بېسىپ كىردى . دەسلەپتە ھېچقانداق تەييارلىق شەپسىنى ئاڭلىمىدى . بىراق ، ئۇلار شەھەرگە ئىچكىرىلەپ كىرگەندە ئاھالىلەرنىڭ ئۈچ تەرەپتىن قىلغان تاش بوران ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى . ھەتتا خىش ۋە تاش پارچىلىرى مىلتىق ئوقىدەك ئۇچۇپ يۈردى . موغۇللاردىن نۇرغۇن ئادەم ئۆلگەچكە چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى . ئۇلاردىن يۈزى ئەسەرگە چۈشتى . ئابدۇرازاقنىڭ سۆزىگە ئاساسلانغاندا ، موغۇللاردىن 1000 ئادەم ئۆلگەن ، مۇساۋىي بولسا 2000 ئادەم ئۆلگەن دېيىدۇ ،

ئىككىنچى كۈنى موغۇللار شەھەرگە يەنە ھۇجۇم قىلدى . ئۇلار تېز چېكىنىپ تۇيۇقسىز زەربە بېرىشتەك كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئۇرۇش تاكتىكىسىنى قوللانغان بولسىمۇ غەلبە قىلالىدى . ئاخىر سەمەر- قەنتىنى ئېلىشتىن ئۈمىدسىزلىنىپ ، ئۇلاردىن سوۋغا ئېلىش ھېسابىغا شەھەردىن چېكىنىپ كېتىشكە ماقۇل بولدى . ئەمما بۇ تەلەپمۇ رەت قىلىن- خاچقا موغۇللار شەھەر ئەتراپىدىكى رايونلارنى بۇلاپ - تالىدى (بار تولد : « 1365 - يىلى سەمەرقەندتىكى خەلق ھەرىكىتى » ، « بار تولد ئەسەرلىرى » ، رۇسچە ، 2 - توم ، 2 - قىسىم ، 372 - بەتكە قاراڭ) .

موغۇللارنىڭ قورشاپ ھۇجۇم قىلغان ۋاقتى ئۇزۇن بولغاچقا ، سەمەرقەنت شەھەر ئاھالىسىنىڭ قىيىنچىلىقى بارغانسېرى زورايىدى .

ئاهالىلەر ھېرىپ - ئېچىپ مادارى قالمىغاندا ، موغۇل ئاتلىق قىسىملىرىنىڭ ئاتلىرى ئارىسىدا ۋابا يۈز بېرىپ ئاتلارنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمى ئۆلۈپ تۈگىدى . شۇنىڭ بىلەن قورشاپ ھۇجۇم قىلغۇچىلار ئەسكەرلىرىنى چېكىندۈردى . كۆپلىگەن لەشكەرلەر ئوقدانى دۈمبىسىگە ئارتقىنىچە ئاستا - ئاستا چېكىنىپ كەتتى .

بۇ ئىشتىن كېيىن سەمەرقەنت شەھىرىدە نامراتلارنىڭ بايلارغا قارشى كۈرىشى يۈز بەردى . ئەمگە كىچى ئامما جازانىخورلارنى ۋە باشقا ئەزگۈچىلەرنى جازالىدى . ئۇلارنىڭ بۇ ھەرىكىتى سەرباتۇر ھەرىكىتى دەپ ئاتالدى . ئەينى ۋاقىتتا سەمەرقەنتتىكى جاپاكەش ئەمگە كىچى خەلق بۇ شەھەرنىڭ ھاكىمىيىتىنى ھەقىقەتەن ئىگىلىدى .

سەمەرقەنتتە سەرباتۇر ھەرىكىتى پارتلىغاندا تېمۇر بەلخە تۇرۇۋاتاتتى . ئۇ ئالدى بىلەن بۇ ھەرىكەتكە ئائىت ئەھۋاللارنى ئىگىلىدى . « تېمۇرنىڭ زەپەرنامىسى » غا ئاساسلانغاندا ، تېمۇر ئادەم ئەۋەتىپ كۆز - تىپ ، موغۇللارنىڭ چېكىنىگەنلىكىگە ئائىت خەۋەرنى ئاڭلىغان . مۇساۋىينىڭ دېيىشىچە ، داموللازادە بۇ خەۋەرنى تېمۇرگە يەتكۈزگەنىكەن . تېمۇر بۇ ئەھۋالنى يەنە سىبوتتىكى قۇشنىغا ئۇقتۇرغان . قۇشنى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ناھايىتى خۇشال بولۇپ دەرھال سىبوتتىن سارىغ سارايعا قايتقان . تېمۇر ئالدىغا چىقىپ قۇشنى بىلەن ئۇچراشقان ، ئىككىيلەن مەسلە ھەتلىشىپ كېلەر يىلى باھاردا سەمەرقەنتكە بىللە بېرىشقا قارار قىلغان .

1366 - يىلى باھاردا تېمۇر بىلەن قۇشنى ئەسكەر باشلاپ سەمەرقەنتكە يېتىپ كېلىپ ، شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى كەينى جىل تۈزلەڭلىكىگە ئەسكەر تۇرغۇزدى . قۇشنى شەھەر ئىچىدىكى قوزغىلاڭ - چىلارنىڭ رەھبىرىگە خەت يېزىپ ئۇلارغا تامامەن ئىشىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى . بۇنىڭغا ئالدىغان قوزغىلاڭچىلار سوۋغىلارنى ئېلىپ ئۇلار بىلەن كۆرۈشكىلى كەلدى . قۇشنى ساختا قىزغىنلىق بىلەن ئۇلارنى كۈتۈۋالدى ۋە ئۇلارنى خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن قايتۇرۇۋەتتى . ھالبۇكى ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ رەھبىرى ئىككىنچى كۈنى يەنە سوۋغىلارنى ئېلىپ كەلدى ، لېكىن ئۇلار يولدا قولغا ئېلىنىپ قەتل قىلىندى (ياكى

دارغا ئاستى ، ياكى باستۇرۇپ ئۆلتۈردى .) پەقەت داموللازادە ئۆلۈش ئالدىدا تېمۇرنىڭ ئوتۇنۇشىگە ئاساسەن كەڭچىلىككە ئېرىشتى . مانا مۇ- شۇنداق قىلىپ سەمەرقەنتتىكى خەلق ھەرىكىتى ئاقسۆڭەك كۈچلەرنىڭ ۋەكىللىرى قۇشنى ۋە تېمۇرنىڭ ئىنتايىن پەسكەش ئالدامچىلىق ۋاستىسى بىلەن رەھىمسىزلەرچە باستۇرۇۋېتىلدى .

قوزغىلاڭ باستۇرۇلغاندىن كېيىن قۇشنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانىغا ئايلىنىپ سەمەرقەنتتە تۇردى . تېمۇر ئىككىنچى ھۆكۈمرانغا ئايلىنىپ كېش ۋە قارشىدا تۇردى . بۇنىڭدىن ئىلگىرى بۇ ئىككىيلەننىڭ ئىتتىپاقى قۇدا - باجلىق مۇناسىۋىتى بىلەن باغلىنىپ تۇرغانىدى . بىراق بۇ ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە توقۇنۇشنى يوقىتىۋېتەلمىدى . قۇشنى بوۋىسى غازخانغا ئوخشاش بىر قورچاق ھاكىمىيەت تىكلەپ ئۇنىڭ نامىدا ھىندىستاندىن ئارال دېڭىزغىچە بېياپان زېمىنىغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى . تېمۇر قوشۇنغا قوماندانلىق قىلدى . ئۇنىڭ ئادىمى كۆپ ، ئەمەلىي ھوقۇقى قولدا بولغاچقا ، قۇشنىدىن تۆۋەن تۇ- رۇشقا تەن بەرمىدى . قۇشنىنىڭ ئەمەلدار قويۇش ، باج ئېلىش ، يەر تەقسىملەش قاتارلىق ھوقۇقى بار ئىدى . تېمۇر كېشتىن ئامۇ دەرياسىغىچە بولغان جايلارنى ئۆزىنىڭ ئاتا مىراس يېرى قىلىپ بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويدى . قۇشنى بارلاش قەبىلىسىدىن كىشى بېشىدىن ئېغىر باج ئالدى . تېمۇر ئۆز قەبىلىسىنى ئۇرۇشتا كۆپ قىسىم مالدىن ئايرىلدى دەپ قارشىلىق كۆرسەتتى . تېمۇر قۇشنىغا تۆلىگەن باج ئىچىدە ھەتتا ئايالى ئارساينىڭ زىبۇ زىننەتلىرى يەنى توپىدا تاقىغان ھالقا ۋە ياقۇت زەنجىرلىرى بار ئىدى . (« تېمۇرنىڭ تەرجىمىھالى » 76 - بەت) قۇشنى گەرچە بۇ نەرسىلەرنى تونۇسىمۇ ، لېكىن تېمۇرگە قايتۇرۇپ بەرمىدى . بۇ بىر قاتار زىددىيەتلەر ۋە ئارساينىڭ ئۆلۈشى ئۇلار ئوتتۇرى- سىدىكى ناھايىتى تەستە مەۋجۇت بولۇۋاتقان ئىتتىپاق مۇناسىۋىتىنى تەدرىجىي بۇزۇۋەتتى . بۇنىڭغا ئۇلىشىپ كەلگەن ئىچكى ئۇرۇش ئۇنىڭغا يەنە بىر سەۋەب بولۇپ قالدى (بۇ موغۇللارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى ئەمەس) .

قۇشىن بىلەن تېمۇرنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ بازىلىرى بار ئىدى . قۇشىن بۇ ۋاقىتتا جاۋرا ئۇننەھەرگە كۆز تىكىۋاتقان بولسىمۇ ، لېكىن ئافغانىستان ۋە ئۇنىڭ مۇھىم شەھەرلىرىدىن بەلخ ، قۇندۇز ، قۇرۇم ۋە كېبۇل قاتارلىقلار ئۇنىڭ ئاتا مىراسى يېرى ئىدى . تېمۇر ئاساسلىقى كېش ۋە قارشىنى ئىگىلەپ تۇردى . بۇ رايونلار سەمەرقەنتكە بارىدىغان يولنىڭ ئۈستىدە ئىدى . قۇشىن تېمۇرنى كونترول قىلىش ئۈچۈن ئەمىر مۇسا باشچىلىقىدىكى 300 - 4000 ئادەمنى ئەۋەتىپ قارشىنى ئىگىلىدى . تېمۇر ھىراتقا بېرىپ مۇسانىڭ ھوشيارلىقىنى بوشاشتۇرۇپ ، تۇيۇقسىز قايتىپ قارشىنى قايتۇرۇۋالدى . بەزى ئەمىرلەر قۇشىندىن نارازى بولغاچقا ، ئارقا - ئارقىدىن تېمۇرگە بەيئەت قىلدى . تېمۇر ئارقىدىن بۇخارانى كونترول قىلدى . قۇشىن سارىخ سارايدىن زور قوشۇن بىلەن كېلىپ بۇخارانى قايتۇرۇۋالدى . تېمۇر يەنە خۇراسانغا قېچىشقا مەجبۇر بولدى .

قۇشىننىڭ يەنە بىر دۈشمىنى جالاير قەبىلىسىدىكى كەيخۇسراۋ ئىدى . بۇ ئادەم ئىلگىرى قۇتلۇق (ۋاقىسى دەرياسى بىلەن پەنج دەرياسى ئارىلىقى) دېگەن جاينىڭ ھۆكۈمرانى ئىدى . 1361 - يىلى موغۇللار بىلەن ئۇرۇش قىلغاندا قۇشىن كەيخۇسراۋنىڭ ئىنىسى كەيخۇبادنى قەتل قىلغانىدى . كەيخۇسراۋ موغۇلخانغا بويسۇناتتى ھەم موغۇل مەلىكىسىنى ئېلىپ پادىشاھنىڭ كۈيئوغلى بولغانىدى . 1366 - يىلى كەيخۇسراۋ تاشكەنتكە كەلدى . ئەينى ۋاقىتتا تېمۇرمۇ خۇراساندىن بۇ يەرگە كەلگەن ئىدى . ئۇ كەيخۇسراۋ بىلەن قۇدا - باج بولۇپ ئىتتىپاق تۈزدى . تېمۇرنىڭ ئوغلى جاھانگىر كەيخۇسراۋنىڭ قىزىنى ئالدى . تېمۇر يەنە ئىلى رايونىدىكى موغۇللار بىلەن كېلىشىم تۈزۈپ كېلەر يىلى باھاردا كەيخۇسراۋ بىلەن بىرلىكتە موغۇللارنى باشلاپ كېلىپ قۇشىنغا ھۇجۇم قىلىشنى قارار قىلدى . قۇشىن كۈچلۈك دۈشمەن قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىدىن مەغلۇپ بولۇپ قاچتى ۋە تېمۇر بىلەن يارىشىشنى ئىلتىماس قىلدى . ئۇنىڭ باھانىسى شۇكى ، تېمۇر بىلەن بىرلىكتە موغۇللارنىڭ ماۋرا ئۇند - نەھرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشنى توسۇشنى ئۈمىد قىلىش . تېمۇر تىنچلىق شەرتنامىسىنى قوبۇل قىلىپ ، ئۆزىنىڭ يېرى كېشىنىمۇ قايتۇرۇۋالدى .

كېيىن تېمۇر قۇشنىغا ياردەملىشىپ كابۇل ۋە بەدەخشاندىكى ئىسپانچىلارنى باستۇردى. قۇشنى تېمۇردىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن بەختە قورغان ۋە ئىستېھكاملارنى قايتىدىن قۇردى. بۇ تېمۇرنى ناھايىتى بىئارام قىلدى. تېمۇر بەدەخشاندىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن سىر دەرياسىغا بېرىپ ئۇ يەردىكى موغۇل قوشۇنىنى ئەسلى جايىغا قايتۇردى. ئۇ قايتىپ كەتكەندىن كېيىن قۇشنى ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلىش سۈيىقەستىنى پىلانلىدى. بۇ قېتىم تېمۇر بارلىق ئەمىرلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. ئۇلار بىرلىشىپ قۇشنىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. تېمۇر كېشتىن ئاتلىنىپ تېمپىزدا ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ قۇشنىنىڭ سۇيۇرغاللىق يېرى باكتېرە يىگە ھۇجۇم قىلدى. قۇشنىنىڭ قۇندۇزدا تۇرۇشلۇق قىسىملىرى تۇيۇقسىز زەربىگە ئۇچرىغاچقا تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى. تېمۇر ئەسكەر باشلاپ بېرىپ بەلخنى قورشىۋالدى. بۇ شەھەردە تۇرۇۋاتقان قۇشنى ياردەمسىز قېلىپ تېمۇرغا تەسلىم بولدى. ئۇ مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىشنى ئىلتىماس قىلدى. تېمۇر يالغاندىن رۇخسەت قىلغان بولۇپ، ئەمەلىيەتتە كەيخۇسراۋنىڭ ئۆچ ئېلىشىغا يول قويۇپ ئۇنى ئۆلتۈرگۈزۈۋەتتى.

بارتولد مۇنداق دەيدۇ: « ئاغدۇرۇۋېتىلگەن قۇشنىنى ئۆلتۈرۈشكە قانۇنلۇق خاراكتېر بېرىلدى. ئەمىر كەيخۇسراۋ قۇرئاندا ئېتىراپ قىلىنغان قانداشلارنىڭ ئۆچ ئېلىش ھوقۇقى بويىچە ئىش قىلدى. چۈنكى ئۇنىڭ ئىنىسى ئون يىل ئىلگىرى قۇشنى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلگەنىدى. ئىككى يىلدىن كېيىن قانداشلارنىڭ ئۆچ ئېلىش ھوقۇقى كەيخۇسراۋغا تەتبىقلاندى. چۈنكى ئۇ تېمۇرگە ئاسىيلىق قىلغانىدى » ④ ئەينى ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەمىرلەر مانا مۇشۇنداق تۇراقسىز بولۇپ، ئۆزئارا ئۇرۇشاتتى ۋە ئۆچ ئېلىشاتتى.

قۇشنى يوقىتىلدى (1370 - يىلى). تېمۇر ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانى بولدى. ئۇ سەمەرقەنتتە ئۆزىنى چىڭگىز خاننىڭ ۋارىسى دەپ جاكارلىدى. بىراق ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ئىلگىرىكىگە ئوخشاش

④ « بارتولد ئەسەرلىرى » رۇسچە ، 2 - توم ، 1 - قىسىم ، 157 - 158 - بەتلەر .

چىڭگىز خاننىڭ ئەۋلادى سۇيۇرغادىمىشنى خان قىلىپ تىكلەپ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلدى . بارلىق ئەمىر - پەرمانلارمۇ شۇ خاننىڭ نامى بىلەن ئېلان قىلىندى . بىراق تېمۇر ئۇنىڭغا ناھايىتى كۆپ چەكلىمىلەرنى قويدى . تېمۇر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئەمەلىيەتتە ھۆكۈمرانلار بولسىمۇ ، ئۆزلىرىنىڭ خانلىق سالاھىيىتىگە ئىگە بولالمىغانلىقىدىن باشتىن - ئاخىر ئەپ - سۇسلاندى .

تېمۇر قۇشنىنىڭ تۇل قالغان خوتۇنىنى ئالدى . بۇ ئايال چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ كېيىنكى خانى غازانخاننىڭ قىزى ئىدى . شۇنىڭدىن كېيىن موغۇلىستاندىكى چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ كېيىنكى خانى خىزىر خوجا يەنى مەلىكە تاۋاقۇلنى تېمۇرغا ياتلىق قىلدى . شۇڭا ، تېمۇر « كوراگان » دەپ ئاتالغان (موڭغۇلچە كۈيئوغۇل دېگەن مەنىدە) . جۇڭگو تارىخ ماتېرىياللىرىدا پادىشاھنىڭ كۈيئوغۇلى دەپ ئاتالدى . شۇڭا ، « مىڭ سۇلا - لىسى تارىخى » دا : « (سەمەرقەنتتە) تەيۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا خانلىق تىكلەندى ، پادىشاھنىڭ كۈيئوغۇلى تېمۇردۇر » دېيىلگەن . ئىبن ئەرەبشاھ مۇنداق دەپ قارايدۇ : « بۇ ئاتاق تېمۇرنىڭ پۇقرا ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . » (بۇۋانىڭ « تېمۇر ئىمپېرىيىسى » ناملىق ئە - سىرى ، فېڭ چېڭجۈن تەرجىمە قىلغان . 13 - بەت) .

3- بۆلۈم تېمۇرنىڭ « چاتاي » غا قارشى ھەربىي يۈرۈشلىرى

تېمۇر ئۆز رەقىبى قۇشنىنى يوقىتىپ ماۋرا ئۇننەھرنى مۇستەقىل قىلغاندىن كېيىن ، چىڭگىز خانغا ئوخشاش بىر چوڭ ئىمپېرىيە قۇرۇش ئۈچۈن سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك قىلدى . ئۇ ھۇجۇم قىلغان بىرىنچى نىشان موغۇلىستان بولدى . بۇ موغۇلىستاندىكى چاغاتاي خانلىقىنىڭ كېيىنكى خانلىرى ماۋرا ئۇننەھرنى ئۆزلىرىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىدىن مىراس قالغان سۇيۇرغال يەر دەپ داۋاملىق ھۇجۇم قىلغاچقا ، تېمۇرنىڭ ئۇلارغا ئىتائەت قىلىشى مۇناسىۋىتىنى يوقىتىش ئۈچۈنلا بولۇپ قالماي ، بەلكى كېيىنكى غەملىرىنى تۈگىتىش ھەم سىرتقا كېڭەيمىچىلىك قىلىش ئۈچۈن ئىدى .

موغۇلىستاندىكى چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ كېيىنكى خانى تۇغلۇق تېمۇر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ماۋرا ئۇننەھرنىڭ ھۆكۈمرانى ئىلياس خوجا قايتىپ بېرىپ خانلىققا ۋارىسلىق قىلدى ، تېمۇر بىلەن قۇش بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇرۇش قىلىپ موغۇلىستانغا بېقىنىشتىن قۇتۇلدى . ئىلياس خوجا سەمەرقەنتتە سەرباتۇر خەلق ھەرىكىتىنىڭ قەتئىي قارشىلىقىغا ئۇچراپ قايتىپ كېتىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ئالەمدىن ئۆتتى . بىراق بەزىلەر ئۇنى دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى قەمەرىدىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى دەيدۇ (« بارتولد ئەسەرلىرى » رۇسچە ، 5 - توم ، 530 - بەت) . دوغلات قەبىلىسىنىڭ باشلىقى بۇلاجى تۇغلۇق تېمۇرنى خان قىلىپ تىكلەشكە زور تۆھپە قوشقاندى . موغۇل رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا ، بۇلاجىنىڭ بەش قېرىندىشى بار ئىكەن . ئۇلار : تۈلەك ، بۇلاجى ، ھېسامدىن (سازلىق ئۇرۇشىغا قاتناشقان) ، قەمەرىدىن ۋە شاھ دۆلەت . ① بۇلاجى تۈلەك ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇس بېگى بولدى . بۇلاجى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن تۇغلۇق تېمۇر بۇلاجىنىڭ ئەمدىلا يەتتە ياشقا كىرگەن ئوغلى خۇدايدانى ئەمىرلىككە تەيىنلىدى . ئۇزۇن ئۆتمەي تۇغلۇق تېمۇر ئالەمدىن ئۆتۈپ ئۇنىڭ ئوغلى ئىلياس خوجا تەختكە ۋارىسلىق قىلدى . قەمەرىدىن توپىلاڭ كۆتۈرۈپ بىر كۈننىڭ ئىچىدە تۇغلۇق تېمۇر خاننىڭ 18 ئوغلىنى قەتل قىلىپ ئۆتۈۋەتتى . زىنى خان دەپ جاكارلىدى . بۇنىڭ بىلەن موغۇلىستان قالايمىقانچىلىقتا قالدى . بۇ دەل تېمۇرنىڭ قۇشنىنى يوقىتىپ ماۋرا ئۇننەھرنى ئىگىلىگەن ۋاقىتتا توغرا كېلىدۇ .

تۇغلۇق تېمۇر خاننىڭ خىزىر خوجا ئىسىملىك يەنە بىر ئوغلى بولۇپ ، شۇ ۋاقىتتا تېخى قۇچاقتا ئىدى . خۇدايدا ۋە ئۇنىڭ ئانىسى ئۇنى يوشۇرۇپ قويغاچقا ئامان قالدى . ئۇلار بۇ بالىنى قەشقەر بىلەن بەدەخشان ئوتتۇرىسىدىكى تاغقا ئاپىرئۆتتۈ . قەمەرىدىن بۇ بالىنى تەرەپ - تەرەپتىن ئىزدىگەن بولسىمۇ ھېچبىر ئورماندىن تاپالمىدى .

قەمەرىدىن موغۇلىستاننىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن ، غەيرەتكە كېلىپ دۆلەتنى گۈللەندۈرۈشكە ۋە ئۆزىنىڭ ئورنىنى

مۇستەھكەملەشكە تىرىشتى . بىراق ئۇنىڭ ئۆزى چىڭگىز خان ئەۋلادىدىن بولمىغاچقا ، ئۇ تاپانغان ۋە ئىشلەتكەن ئادەملەر پۇقرالاردىن كېلىپ چىققان بولغاچقا ئەمىرلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى . دۆلەت ئىچىدىكى جېدەل - ماجىرالار بېسىقمىدى . مۇشۇ خىل ئەھۋالدا تېمۇر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ موغۇلىستانغا ھۇجۇم قىلدى .

بارتولد مۇنداق دەيدۇ : « تېمۇر ئۆزىنى خان دەپ جاكارلاشتىن ئىككى يىل بۇرۇن يەنى 1368 - يىلى جۇڭگودا سۇلالىلەرنىڭ ئالمىشىشى بولدى . بۇ ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن جۇڭگو ئارىسىدا كارۋان سودىسى مەۋجۇت ئىدى ؛ شەرىپىدىن جۇڭگوغا بارىدىغان سودا يولىنى تەپسىلىي بايان قىلغانىدى . تېمۇر بىلەن مىڭ تەيزۇنىڭ سىياسىي مۇناسىۋىتى ھەققىدە تېمۇر تارىخى ۋە « مىڭ سۇلالىسى تارىخى » دا خاتىرىلەر يېزىلغان . بەلكى ، « مىڭ سۇلالىسى تارىخى » دا تېخىمۇ تەپسىلىي بايان قىلىنغان . » ① بۇ خىل ئەھۋالدىن قارىغاندا ، مېنىڭچە ، تېمۇرنىڭ موغۇلىستانغا ھۇجۇم قىلىشىدا سودا جەھەتتىكى سەۋەبۇ بار . چۈنكى ھازىرقى شىنجاڭ رايونىدا قەمەردىن بىلەن دۈشمەنلىشىۋاتقان بىر تەپرىقچى ھاكىمىيەت مەۋجۇت ئىدى ياكى قالايمىقان ، خەتەرلىك ، سودىغا پايدىسىز بىر خىل ۋەزىيەت ئەينى ۋاقىتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن شۇنداقلا شەرق بىلەن غەربنىڭ سودا مەنپەئىتى بىلەن پەقەت سىغىشالمايتتى .

قەمەردىن ئەڭ ئالىي ھوقۇقى تارتىۋالغان دەسلەپكى ۋاقىتتا ، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى قۇمزا ۋە ئۆزبېك تېمۇر ئىسىملىك ئىككى ئەمىر تېمۇرگە تەسلىم بولدى . تېمۇر ئەمىرلىرىدىن بەھرام ، قىتان باھادۇر ۋە شاھ ئەلى قاتارلىقلار باشچىلىقىدا ئەسكەر ئەۋەتىپ چاتايغا ھۇجۇم قىلىپ ئالما - ئاتا تەۋەسىگە كىردى . بىراق بۇ بىرنەچچە ئەمىر قەمەردىننى ئۇزۇل - كېسىل يوقاتماي ، ئۇنىڭ بىلەن كېلىشىم تۈزدى .

تېمۇر ئۇلار تۈزگەن بۇ تىنچلىق كېلىشىمىگە قوشۇلماي ئۆزى قوشۇن باشلاپ موغۇلىستانغا ھۇجۇم قىلدى . ئۇ سايران (ھازىرقى چىمكەنت) ۋە ياكى (ھازىرقى تالاس) تىن غەلبىلىك ئۆتكەندە ، دۈش-

① « بارتولد ئەسەرلىرى » رۇسچە ، 2 - توم ، 2 - قىسىم ، 67 - بەت .

مەن ئۇلارنىڭ شەپسىنى سېزىپلا قاچتى . تېمۇر قوشۇنى ئارقىدىنلا سان گارىغاچ (sangarighaj) قا بېرىپ نۇرغۇن ئەسىر ۋە غەنىمەتكە ئېرىشتى .

ئىلادى 1357 - يىلى تېمۇر موغۇلىستانغا قايتا ھۇجۇم قىلدى . سايراندىن ئۆتۈپ جالىنغىچە باردى . قەمەرىدىننىڭ چوڭقۇپىدە ئىكەنلىكىنى تىڭ - تىڭلاپ بىلدى . تېمۇر تېز يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ، تالاس دەرياسىدىن ئۆتۈپ توقماققا باردى . قەمەرىدىن كۆچمەنلەرنىڭ ئۇرۇش قىلىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ بىرقاقۇران (يەنى قۇران كۆلى) نىڭ خەتەرلىك يېرىگە چېكىندى ① . تېمۇرنىڭ چوڭ ئوغلى جاھانگىر خىلانغان قىسمىنى باشلاپ بۇ يەرگە كېلىپ ئۇنىڭغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى . موغۇل قوشۇنى ئىلىغا چېكىندى . تېمۇر ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى . تېمۇرنىڭ ئۆزى بەيتا (ئەنجان) غا قوغلاپ كېلىپ ، قەمەرىدىننى قوغلاشقا ئەسكەر ئەۋەتتى ۋە ئۇنى قوغلاپ دۆلەت سىرتىغا چىقىرىۋېتىپ ئۇنىڭ خوتۇنى تۈمەن ئاغا ۋە قىزى دىلشاھ ئاغانى تىرىك تۇتۇپ كەلدى . تېمۇر بەيتادىن ئاتىشى ئارقىلىق ئارپا دەرياسىغا كېلىپ ئۇ يەردە دىلشاھ ئاغانى خوتۇنلۇققا ئالدى . ئارقىدىن خوجىكەنت ئارقىلىق سەمەرقەنتكە قايتتى .

تېمۇر سەمەرقەنتكە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن خارەزمىگە جازا يۈرۈشى قىلىشنى قارار قىلدى . (بۇ ئۇرۇش كېيىنكى بۆلۈمدە سۆزلىنىدۇ) ئۇ ئاقبۇقانى سەمەرقەنتنىڭ مۇپەتتىشلىكىگە بەلگىلىدى . جالاپىر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئادىلشاھنى 30 مىڭ ئادەمگە قوماندان قىلىپ قەمەرىدىننى تۇتۇپ كېلىشكە موغۇلىستانغا ئەۋەتتى . تېمۇر ئۆزى خارەزمىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئاتلاندى .

① « تارىخى رەشىدى » نىڭ ئىنگىلىزچە نۇسخىسىنىڭ تەھرىرى ، بىر قاقۇران ئېھتىمال ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ئوتار بولۇشى ، يەنى ئالاتاۋ تېغىنىڭ شىمالىي تارمىقىدا بولۇشى مۇمكىن ، دەپ قارايدۇ . گېرۇسس بۇ يەرنى ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىي شىمالىدىكى تاغنىڭ ئىچىدە دەيدۇ (« بايلاق ئىمپېرىيىسى » ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 423 - بەت) .

ئادىلشاھ قاتارلىقلار چۆل - چەزىرىلەرنى ئاختۇرۇپ ھېچنېمىگە ئېرىشەلمەي، توپىلاڭ كۆتۈردى. تېمۇر ئەۋەتكەن ئەنجان مۇپەتتىشى خامادىمۇ بۇ ئىشقا ئىشتىراك قىلدى. ئۇلار سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلدى. شەھەر ئاھالىلىرى قارشىلىق كۆرسەتتى. ئاق بۇقا تېزدىن ئەلچى ئەۋەتىپ بۇ ئىشنى تېمۇرغا دوكلات قىلدى. تېمۇر دەرھال خارەزىمدىن قايتىپ كەلدى. ھۇجۇمچىلارنىڭ قوماندانى جاھانگىر سەمەرقەنتكە يىراق بولمىغان بىرماندا توپىلاڭچىلارنى مەغلۇپ قىلدى. توپىلاڭچىلار قىپچاقلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى، شۇڭا تېمۇر شۇ يىلى (1376 - يىلى) بۇيرۇق چۈشۈرۈپ جالايسىر قەبىلىسىنى تارقىتىۋېتىپ ئەمىرلەرگە تەقسىم قىلىپ بەردى. يەنە ئۆزىنىڭ ئوغلى ئۆمەرشاھنى ئەۋەتىپ خامادىنىڭ ئورنىغا ئەنجاننىڭ مۇپەتتىشى قىلدى.

كېيىن ئادىلشاھ قىپچاقلاردىن جۇجىنىڭ كېيىنكى خانى ئۇلۇسخان توپىلاڭ قوزغىغاچقا، موغۇلىستانغا قېچىپ كەلدى ۋە قەمەرىدىن 1376 - يىلى ئەنجان رايونىغا ھۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتتى. شۇڭا تېمۇر 4 - قېتىم چاتايغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇ قوشۇن باشلاپ پەرغانىگە ئۇچقاندىكە كەلدى. قەمەرىدىن تېمۇرنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ بارگاھ تىككەن جايدىن چېكىنىپ چىقتى. تېمۇر خوجىكەنت ۋە ياش تاغدىن ئۆتۈپ ئاتباش دەرياسى بويىغىچە (نارىن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى جەنۇبىي تەرەپتىكى دەريا) قوغلاپ كەلدى. قەمەرىدىن ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى ۋە قەبىلىلىرىنى ئات بېشىدىن كەتكۈزۈۋېتىپ، ئۆزى 4000 ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ بىر جايغا مۆكۈندى.

تېمۇر ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى تەڭرى تېغىنىڭ ئىچكىرىسىگە كىرگەندىن كېيىنمۇ قەمەرىدىننىڭ بۆكتۈرمىسى بارلىقىنى ئويلىمىدى. شۇڭا قوشۇننىڭ كۆپ قىسمىنى دۈشمەننى قوغلاشقا ئەۋەتىۋېتىپ، ئۆز يېنىدا 200 چە ئادەمنى قالدۇردى. شۇڭا قەمەرىدىن پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، 4000 ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ مۆكۈنۈپ ياتقان يەردىن ئېتىلىپ چىقىپ تېمۇرنى قورشىۋالدى. تېمۇر باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلىپ ئاخىر قورشاۋنى بۆسۈپ چىقىپ، كۈچلۈك دۈشمەننى مەغلۇپ قىلدى. ئۇلار بۇ

يەردىن ئايرىلغاندىن كېيىن ، سانگىنجاچتا يەنە قەمەردىنكى يولۇقۇپ قېلىپ ئۇنى ئىككىنچى قېتىم چېكىندۈردى . تېمۇرنىڭ قوشۇنى قوغلاپ بېرىپ قەمەردىن ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىدىن سەككىز كىشىنى قورشىۋالدى . قەمەردىن مىنگەن ئاتقا ئوق تېگىپ يەرگە يىقىلدى ، ئۇنىڭ ئۆزى نەچچە يېرى يارىلىنىپ ، قېچىپ كېتىپ ئامان قالدى .

تېمۇر دەرھال ئاتاقۇمدىن ئايرىلىپ سىر دەرياسىدىن ئۆتۈپ ، پايتەختى سەمەرقەنتكە قايتتى . بۇ چاغدا پۈتۈن شەھەر بايىلا ئۆلۈپ كەتكەن جاھانگىرغا قارىلىق تۇتۇۋاتاتتى (1375 - يىلى ياكى 1376 - يىلى ئۆلگەن) . بۇ شاھزادە (تېمۇرنىڭ چوڭ ئوغلى) ئۆلگەندە ئەمدىلا 20 ياشقا كىرگەن بولۇپ جەستى كېشكە قويۇلدى . ئۇنىڭدىن ئىككى بالا قالدى . بىرىنىڭ ئىسمى مەھمۇدسۇلتان ، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى پىر مەھمۇد ئىدى . پىر مەھمۇد ئاتىسى ئۆلۈپ 40 كۈندىن كېيىن تۇغۇلغان .

بۇ ئىش بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي ، تېمۇر 1377 - يىلى قوشۇن ئەۋەتسىپ موغۇلىستانغا ھۇجۇم قىلدى ① ، تېمۇرنىڭ قوشۇنى قولانۇ چۆلىدە قەمەردىنكىگە ئۇچراپ ئۇنى تارمار قىلدى . قەمەردىن قېچىپ كەتكەندىن كېيىن بۇ قوشۇن ئۇرۇش ئولجىلىرىنى ئېلىپ قايتتى .

بۇ قېتىمقى ھۇجۇم ئەمدىلا ئاخىرلىشىشى بىلەن ، تېمۇر يەنە شۇ يىلى موغۇلىستانغا زور كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىشنى قارار قىلدى . ئۇ مۇسانىڭ ئوغلى مەھمۇدبېك ، ئەمىر ئابباس ۋە ھانگى تېمۇر قاتارلىقلارنى تۇرشاۋۇل قىلىپ كېچىلەپ يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتتى . ئىسسىقكۆلنىڭ بويىدىكى بۇقۇم دېگەن جايىدا قەمەردىن بىلەن ئۇچراشتى . كەسكىن جەڭ قىلىش ئارقىلىق قەمەردىن قاچتى . تېمۇر قوغلاپ قوچقار (بۇ چۇ دەرياسىنىڭ مەنبەسى بولۇپ ، ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان) ئاندىن ئىناغۇدىن (خوجىكەنت) ئارقىلىق ئۆتۈپ سەمەرقەنتكە قايتتى .

« تېمۇرنىڭ زەپەرنامىسى » دىكى بايانلارغا قارىغاندا ، تېمۇر

---

① « تارىخى رەشىدى » دە تېمۇر موغۇلىستانغا جەمئىي بەش قېتىم ھۇجۇم قىلغان دېيىلگەن . بۇ قېتىمقىسى ھېساب ئەمەس . « تېمۇرنىڭ زەپەرنامىسى » دە ئالتە قېتىم دېيىلگەن .

1383 - يىلى موغۇلىستانغا قايتا ھۇجۇم قوزغىدى . ئۇ بىرنەچچە قىسىمنى ئىسسىقكۆل رايونىغا ئەۋەتتى ، يەنە بىرنەچچە قىسىم ئاتاقۇمغا باردى . ئۇلار گەرچە موغۇللارنى مەغلۇپ قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن قەمەردىننى تاپالمىدى .

تېمۇر بىرنەچچە قېتىملىق ھۇجۇم بىلەن قەمەردىننى ئېغىر مەغ-لۇبىيەتكە ئۇچراتتى . بىراق قەمەردىن ئۆلگەن ياكى ئۆلمىگەن بولسۇن ، ئۇ موغۇلىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا مۇيەسسەر بولالمىدى . بۇ ئەھۋالدا خۇدايداد 1389 - يىلى ئۆزى يوشۇرۇپ قوغداپ قالغان قىدىر خوجىنى خان قىلىپ تىكلىدى . ①

قىدىر خوجا خانلىق ئورنىغا ئولتۇرغان يىلى (1383 - يىلى) تېمۇر موغۇللارنىڭ ماۋرائۇننەھرگە قىلىدىغان دائىمىي ھۇجۇمىدىن قۇتۇ-

① قىدىر خوجا تۇغلۇق تېمورنىڭ كىچىك ئوغلى . ئادەتتە ئۇنىڭ تەختتە ئولتۇرغان ۋاقتى 1383 - 1399 - يىللىرى دېيىلىدۇ . ئىسكىن يازغان « ھىندىستان تارىخى » بىلەن بار تولىد يازغان « يەتتىنچە تارىخىدىن ئۈچپرەك » تا ئۇنىڭ تەختكە چىققان ۋاقتىنى ھىجرىيە 791 - يىلى (مىلادى 1388 - 1389) دېيىلگەن . قىدىر خوجا مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇچە تارىخنامىلەردە نامى تۇنجى قېتىم تىلغا ئېلىنغان موغۇلىستان خانى ھېسابلىنىدۇ . (« مىڭ سۇلالىسى تارىخى ، بەشبالىق تەزكىرىسى » گە قاراڭ) . ئۇ خۇڭخۇنىڭ 24 - يىلى (1391 - يىلى) 7 - ئايدا مىڭ سۇلالىسىگە تۇنجى قېتىم تارتۇق تەقدىم قىلىشقا كەلگەن . (« مىڭ سۇلالىسىنىڭ خۇڭخۇ يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى » 210 - جىلد) . مىڭ سۇلالىسى ئۇ تارتۇق تەقدىم قىلىشقا كەلگەن يىلى (خۇڭخۇ - نىڭ 24 - يىلى) 9 - ئايدا (« خۇڭخۇ يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى » 210 - جىلدقا قاراڭ) ۋە خۇڭخۇنىڭ 30 - يىلى (1379 - يىلى) 1 - ئايدا (« خۇڭخۇ يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى » 249 - جىلدقا قاراڭ) ئىككى قېتىم ئۇنىڭغا يارلىق چۈشۈرگەن . خۇدايداد ئۇنى تەختكە چىقارغانلىقى توغرىسىدا « يۇڭلېي يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى » (100 - جىلد) تە مۇنداق دەپ خاتىرىلەنگەن : « بەشبالىقنىڭ سەردارى خۇدايداد تۆت ئەۋلادنى خانلىققا كۆتۈرۈپتۇ . ئەلدىكىلەر ئۇنىڭغا قايىل ئىكەن ، ھازىر نەخشى جاھاننىڭ ئىشلىرىغا يار - يۆلەك بولۇۋېتىپتۇ . شۇڭا ، مۆھۈر ، پۇل - پۇچەك ئىنئام ئاپتۇ ، دەپ ئاڭلىدىق . » « ئوردا خاتىرىلىرى » گە ئاساسلانغاندا ، قىدىر خوجىدىن شەمى جاھان ، مۇھەممەد ، نەخشى جاھانغىچە تۆت ئەۋلاد خان ئۆتكەن . « مىڭ سۇلالىسى تارىخى رەشىدى » دىكى بەشبالىقتىكى چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ شەجەرىسى توغرىسىدىكى مەلۇمات بىلەن « باشلاپ خانغا يار - يۆلەك بولغان دېگەن مەلۇمات ئوخشايدۇ .

لۇش ئۈچۈن ئەسكەر باشلاپ ئۇلارنى جازالاشقا ئاتلاندى . ئۇنىڭ قوشۇنى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىي ۋە شەرقىدىكى ئىلى ، دۆربىلجىنلەردىن ھالقىپ ئۆتۈپ ئالا كۆل بويىغا كەلدى . ئۇنىڭ ئالدىن يۈرۈم قوشۇنى ھەتتا ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى قارا ئېرتىش دەرياسىغىچە باردى ، تېمۇرنىڭ قوشۇنى بۇ جەرياندا قىدىر خوجىنىڭ قول ئاستىدىكى سەركەردە ئەنچاتىپول باشچىلىقىدىكى موغۇل ئاتلىق قىسمىنى مەغلۇپ قىلدى . ئۈچىنچى كۈنى ئاياغۇز دەرياسىغا كەلدى . تېمۇر يەنە قوشۇنىنى ئىككى سەپكە بۆلۈپ ، ئۆزى سازلىقتىن ئۆتۈپ تارباغاتاي تېغىنىڭ غەربىگە باردى . ئوغلى ئۆمەر شاھ يەنە بىر تارماق قىسمىنى باشلاپ خۇب دەرياسى بويىغا بېرىپ ، ئەنچاتىپولنى قوغلاپ تارماق قىلدى . ئىككى قوشۇن دۆربىلجىندە ئۇچرىپ شىپ ئەسىرلەرنى سەمەرقەنتكە ئېلىپ كەتتى . تېمۇر بۇ يەردە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا ھۇجۇم قىلىشنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بارلىق قىسىملارنى يۇلتۇز دەرياسى بويىغا يىغىشقا تەييارلىق قىلىپ ، ئۇ يەردىن يولغا چىققاچى بولدى . تېمۇرنىڭ قوشۇنى جەنۇبقا — يۇلتۇزغا بېرىش يولىدا قىدىر خوجىنىڭ قوشۇنى بىلەن ئۇچرىشىپ ، ئىككى كۈن ئۇرۇش قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى . تېمۇر كۈنگىس دەرياسىدىن ئۆتۈپ يۇلتۇزغا باردى . مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، ئۇنىڭ قىدىر خوجىنى قوغلاپ ماڭغان ئالدىن يۈرۈم قوشۇنى قاراغوجىغا بارغان .

تېمۇر قىدىر خوجىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن چالاش (قارا شەھەر) دە يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ ئولجىلارنى تەقسىم قىلدى ھەمدە قوشۇنىنى تەرتىپكە سېلىشقا تەييارلاندى . ئۇ ئۆمەر شاھنى ئالدىن يۈرۈپ ئۇچتۇرپان بىلەن قايتىشقا ئەۋەتتى . ئۆزى 8 — ئاينىڭ 8 — كۈنى ئاساسىي قوشۇنىنى باشلاپ يۇلتۇزدىن يولغا چىقىپ ئەڭ تېز سۈرئەت بىلەن 8 — ئاينىڭ 30 — كۈنى سەمەرقەنتكە قايتتى . بۇ يولدا ئادەتتىكى كارۋانلار ماڭسا ئىككى ئاي كېتەتتى .

تېمۇر گەرچە غەلبە قىلغان بولسىمۇ ، بىراق ئاساسىي دۈشمىنى قەمەرىدىن يەنىلا مەۋجۇت ئىدى . ئۇ قوشۇنىنى ئەمدىلا ماۋرائۇننەھرگە قايتۇرۇپ كېلىشىگە قەمەرىدىن ئىلى دەرياسى جىلغىسىدا يەنە پەيدا بولۇپ

قالدى . شۇڭا تېمۇر 1390 - يىلى يەنە ئەسكەر ئەۋەتىپ قەمەرىدىنگە
ھۇجۇم قىلدى . ئۇنىڭ قوشۇنى تاشكەنتتىن يولغا چىقىپ ئىسسىقكۆل
ئارقىلىق ئالمىلىقتا ئىلى دەرياسىدىن ئۆتۈپ قارا تالغا كەلدى . قارا
ئېرتىش دەرياسىغىچە قوغلاپ كەلسىمۇ قەمەرىدىننىڭ قارسى كۆرۈنمە
دى . ئاڭلاشلارغا قارىغاندا ، قەمەرىدىن چۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ تۇرالار
تەرەپكە (شىمالغا) قاراپ قېچىپ كەتكەن . بۇ يەردىكى تۇرالار قويۇق
ئورمان قاپلىغان ئالتاي تېغىنى كۆرسىتىدۇ . « ئۇ يەردە قارا بۇلغۇن بىلەن
ئاق سۆسەر كۆپ چىقىدۇ » ① ، كېيىن قەمەرىدىن مەڭگۈ يوقالدى ② .
تېمۇرنىڭ قوشۇنى غەلبىنىڭ بەلگىسى سۈپىتىدە تېمۇرنىڭ ئىسمىنى ئال-
تاي تېغىدىكى قارىغايىلارغا يېزىپ قويدى . ئاندىن بالقاش كۆلىنى بويلاپ
ماۋرا ئۇننەھرگە قايتتى .

قەمەرىدىن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخ سەھنىسىدىن چېكىنىپ چىققاندىن كېيىن ، تېمۇر موغۇلىستاندىكى (بۈگۈنكى شىنجاڭدىكى)
چاغاتاي خانلىقىنىڭ كېيىنكى خانلىرى بىلەن بىرقەدەر تىنچ ۋە دوستلۇق
مۇناسىۋەت ئورناتتى . قەدىر خوجا ھەقىقىي مۇسۇلمان بولۇپ ، ئۇ ئىسلام
دىنىنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن تىرىشتى . (مەلۇماتلاردىن
قارىغاندا ئۇ ئۇچتۇرپانغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇ يەردىكى ئاھالىلەرنى ئىسلام
دىنىغا ئىتائەت قىلدۇرغان .) ئۇ بەلكىم موغۇللارنىڭ ماۋرا ئۇننەھردىكى
مۇسۇلمانلار رايونىغا ھۇجۇم قىلىشنى چەكلىگەن بولسا كېرەك . « تارىخىي رەشىدى »
دېگەن رەشىدى « دىكى بايانلارغا قارىغاندا ، 1397 - يىلىنىڭ ئالدى -
كەينىدە بۇخان تېمۇر بىلەن يارىشىپ خان جەمەتى قىزى (خان قىزى)
مەلىكە تەۋەككۈلنى تېمۇرغا ياتلىق قىلدى » (« تارىخىي رەشىدى »
ئىنگىلىزچە نەشرى ، 52 - بەت) .

① تېمۇرنىڭ زەپەر نامىسى ، « بار تولىد ئەسەرلىرى » ، ۋىسچە ، 2 - توم ، 1 - قىسىم ، 83 - بەتكە قارالسۇن .

② قەمەرىدىننىڭ كېيىنكى ئاقسۇنى توغرىسىدا « تارىخىي رەشىدى » دە ، ئۇ كېسەل بولۇپ قېلىپ ئاتقا مەنەلمەس بولۇپ قالغاندا ، قەبىلىسى تەرىپىدىن تاشلىنىپ تىلگەن ، ئاقسۇنى ئېنىق ئەمەس ، دېيىلگەن .

قىدىر خوجىنىڭ ئالەمدىن ئۆتكەن يىلى تارىخىي خاتىرىلەردە ئوخشاش ئەمەس. (« تېمۇرنىڭ زەپەرنامىسى » دە 1399 - يىلى ، « راھەتباغ » ۋە « تارىخى رەشىدى » دە 1420 - يىلى دېيىلگەن) . ئادەتتە 1399 - يىلى ئا - لەمدىن ئۆتكەن دەپ قارىلىدۇ . بىراق ، خەنزۇچە مەنبەلەرگە قارىغاندا ، 1403 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن بولسا كېرەك .^① ئۇ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن شاھزادىلەر تەخت تالىشىپ ئۇرۇشتى . تېمۇر مۇشۇ قالايمىقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئەسكەر ئەۋەتىپ موغۇلىستانغا ھۇجۇم قىلدى . بۇ قوشۇننىڭ قوماندانى تېمۇرنىڭ نەۋرىسى ئۆمەر شاھنىڭ ئوغلى پەرغانىنىڭ مۇپەتتىشى ئىسكەندەر ئىدى . ئۇ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر رايونىغىچە ھۇجۇم قىلىپ يەركەننى ئالدى . خەۋەرلەرگە قارى - غاندا ، ئۆزىنى مۇداپىئە قىلىۋاتقان ئاقسۇ شەھىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلغاندا ، شەھەر ئاھالىسى شەھەر ئىچىدە سودا قىلىۋاتقان خەنزۇ سود - گەرلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ بارلىق مال - مۈلكىنى ئېلىپ چىقىپ ھۇجۇم قىلغۇچىلارغا تاپشۇرغان ، ھەمدە ئۇلاردىن شەھەردە بۇلاڭ - تالاڭ ۋە قىرغىنچىلىق قىلماسلىقىنى ئۆتۈنگەن . كېيىن ئىسكەندەر بىر تارماق قىسىمنى ئەۋەتىپ كۇچا ۋە باينى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى . ئۆزى بولسا قو - شۇننى باشلاپ خوتەنگە بېرىپ ئۇ يەردىكى ئاھالىلەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغاندىن كېيىن ئەنجان ئارقىلىق سەمەرقەنتكە قايتتى . پارتولدى مۇنداق دەيدۇ : « بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، پاراكەندىچىلىك باسقان دەۋردىمۇ شەرق بىلەن بولغان سودا ئۈزۈلۈپ قالمايغان .^②

① « مىڭ سۇلالىسى تارىخى . بەشبالىق تەزكىرىسى » دە : « چىڭزۇ تەختكە چىق - قان يىلى قىشتا 1402 - يىلى) موغۇلىستان ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى ئەۋەتكەن . ئۇرۇن ئۆتمەي قىدىر خوجا ئالەمدىن ئۆتكەن . ئوغلى شەمى جاھان ئورنىغا ۋارىسلىق قىل - خان » دېيىلگەن . 1404 - يىلى شەمى جاھان تەختتە ئىدى . قىدىر خوجا مىلادى 1403 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن بولۇشى ئېھتىمال .

② « بارتولدى ئەسەرلىرى » رۇسچە ، 2 - توم ، 1 - قىسىم ، 84 - بەت ، گېرۇسس « يايلاق ئىمپېرىيىسى » ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 426 - بەت .

4- بۆلۈم خارەزىم ۋە باشقا جايلارنىڭ بويىسۇندۇرۇلۇشى ۋە كېڭەيمىچىلىك

تېمۇر ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ شەرقتىكى موغۇلىستان (شىنجاڭ) غا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن يەنە غەرب ، شىمال ، جەنۇب تەرەپلەرگە ئىستېلا ئۇرۇشى قوزغىدى . بۇ ئۇرۇشلار شەرقتىكى چاتايلىارغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن شۇنداقلا بېسىپ كىرىش بىلەن بىرلىكتە ئېلىپ بېرىلدى . بايان قىلىشقا قولايلىق ، كىتابخانلارنىڭ چۈشىنىشىگە ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن رايونلار بويىچە بايان قىلىمىز .

I . خارەزىمنى ئىستېلا قىلىش

باشتا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك ، III X ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى خارەزىمدە تۈركلەشكەن قوڭغىرات قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ھۈسەيىن سوپى قىپچاقلارنىڭ ئالتۇن ئوردا خاندانلىقى ۋە ئىراندىكى ئېلىخانلار خاندانلىقى زاۋاللىققا يۈز تۇتۇپ پارچىلانغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مۇستەقىل خانلىق تىكلدى . بۇ سوپىلار خاندانلىقى دەپ ئاتالدى . بۇ بىر ئىسلام خاندانلىقى ئىدى . ماۋرائۇننەھردە ئىچكى قالايمىقانچىلىق ئۈزۈلمەي بولۇۋاتقان چاغدا خارەزىم كەت ۋە خىۋا قاتارلىق جايلارنى قايتۇرۇۋالدى . تېمۇر باش كۆتۈرگەندىن كېيىن 1371 - يىلى بۇ ئىككى جاينى قايتىدىن قايتۇرۇۋېلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى . ھۈسەيىن سوپى قارشى تۇرغان ئەھۋالدا تېمۇر كەتنى تارتىۋالدى ھەم ئۈزگەنجەك قورشاپ ھۇجۇم قىلدى . ھۈسەيىن سوپى قورشاۋدا ئۆلۈپ كەتتى ، ئۇنىڭ ئىنىسى يۈسۈپ سوپى تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ تېمۇردىن سۈلھى تەلەپ قىلدى . خارەزىم خىۋا رايونىنى ئۆتۈنۈپ بېرىپ تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالىدى . يۈسۈپ سوپى پۇشايمان قىلىپ كەتكە قايتۇرما ھۇجۇم قىلدى . بۇ ئۇنىڭ 1373 - يىلى تېمۇر بىلەن ئۇرۇش قىلىشىغا سەۋەب بولدى . نەتىجىدە ئۇ مەغلۇپ بولۇپ ، ئۆزىنىڭ قىزى خانزادىنى تېمۇرنىڭ نەۋرىسى جاھانگىرغا ياتلىق قىلدى . بۇ مەلىكە كېيىن مەھمۇد سۇلتاننى تۇغدى .

مىلادى 1375 - يىلى تېمۇر يەنە خارەزىمگە ھۇجۇم قىلدى . ئۇ ئامۇ دەرياسى بويىدىكى سىپايار دېگەن يەرگە كەلگەندە دەريانىڭ ئۇ قېتىمىدىكى تۇر خان ئاراتنىڭ ئادەملىرىنى باشلاپ چېكىنىۋاتقانلىقىنى بايقاپ بولۇپ (بولاد) نى ئەسكەر باشلاپ قوغلاشقا بۇيرۇدى . ئۇلار كېچە - كۈندۈز يۈرۈش قىلىپ ، ئاندىنقىدىن ئۆتۈپ فاراب دېگەن يەردە دۈشمەننى قوغلاپ يېتىشتى ۋە ئاراتنىڭ كاللىسىنى ئالدى . شۇنىڭ بىلەن تېمۇر يەنە كەتتىن ئۆتۈپ خاسقا كەلدى . بۇ يەردە ئۇ ئۆز قەبىلىسىدىكى ئەمىر ئا - دىلشاھ قاتارلىقلارنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلاپ سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ئوتتۇرا يولدا قايتىشقا مەجبۇر بولدى . (« تارىخىي رەشىدى » ئىنگىلىزچە ، 44 - بەت) .

1377 - يىلى تېمۇر (سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىن رايونىدىكى) ئاق ئوردا خانلىقى بىلەن ئۇرۇش قىلدى . يۈسۈپ بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلدى . شۇڭا تېمۇر 1370 - يىلى يەنە بىر قېتىم خارەزىمگە ھۇجۇم قىلىپ ئۆرگەنچ شەھىرىگە قىستاپ كەلدى . تېمۇر يۈسۈپكە ئۇرۇش ئېلان قىلغان بولسىمۇ يۈسۈپ ئۈندىمىدى . ئۆرگەنچ شەھىرىنى قورشاپ ھۇجۇم قىلىش ئۈچ ئاي داۋاملاشتى . يۈسۈپ قاتتىق ئۈمىدسىزلىنىپ ئالەمدىن ئۆتتى . شەھەر قولدىن كەتتى ، قىرغىنچىلىق باشلاندى . ئەسىرگە چۈشكەن زىيالىيلار ، ئالىملار ، سەنئەتكارلار ۋە قول ھۈنەرۋەنلەر كېشىكە پالاندى . ئۇلار ئۇ يەردە ئىككىنچى يىلى تېمۇرگە ياردەملىشىپ ئاق ساراينى قۇردى .

1377 - يىلى قىپچاقلاردىن توتۇمىش خان ماۋرائۇننەھرگە ھۇجۇم قىلدى . خارەزىملىكلەر ئۇنى قوللىدى . بۇ چاغدا تېمۇر ئىراندا بولۇپ دەرھال قايتتى . توتۇمىش چېكىنگەندە جۇجىنىڭ ئەۋلادى ئەل ئىگىمىش بىلەن بۇ يەرنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان سۇلايمان سوپى ئىككىسىنى خارەزىمگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا بۇيرۇدى .

تېمۇر 1388 - يىلى قوشۇن باشلاپ خارەزىمگە يۈرۈش قىلدى . ئۇ ئىككىسىلەن بولسا قىپچاقلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى . تېمۇر ئۆزگەنجىنى ئىگىلەپ شەھەر ئاھالىسىنى سەمەرقەنتكە كۆچۈشكە بۇيرۇدى . ئاندىن بۇ

شەھەرنى ۋەيران قىلىپ خارابىسىگە ئارپا تەرگۈزدى ، پەقەت 1399 - يىلى تېمۇر توتۇمىشقا قارشى يۈرۈش قىلىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىنلا بۇ شەھەرنى قايتا قۇرۇش بۇيرۇقىنى چۈشۈردى . لېكىن قايتا قۇرۇش ئىشىغا مەسئۇل ئەمەلدار مۇساھ ئەسلىدىكى ئۆرگەنچ شەھىرىنىڭ

پەقەت $\frac{1}{4}$ قىسمىنىلا ئەسلىگە كەلتۈرەلدى . بارتولد مۇنداق دەيدۇ :
مۇشۇنداق بىر شەھەرنى مەقسەتلىك ھالدا تامامەن ۋەيران قىلىش ۋە قايتا قۇرۇش تېمۇرنىڭ ئىستېلاچىلىق تارىخىدىكى بىردىنبىر مىسال . بۇ خارەزىملىكلەرنىڭ توتۇمىشنى باشتىن - ئاخىر قوللىشى ۋە تېمۇرغا مۇ- شۇنداق قارشىلىق كۆرسىتىشىدىن بولغان . بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۆرگەنچ غايەت زور سودا شەھىرى ئىدى (« بارتولد ئەسەرلىرى » 2 - توم ، 1 - قىسىم ، 375 - بەت ، 3 - توم 62 - 63 بەتلەر) .

خارەزىمنىڭ بويسۇندۇرۇلۇشى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋرائۇننەھرنىڭ پۈتۈنلەي تېمۇرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەنلىكىنىڭ نا- مايەندىسى .

2 . ئىراننى ئىستېلا قىلىش

ئىراندىكى موڭغۇل ئىلىكخان خاندانلىقى ئەبۇسەيىد ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن گەرچە ئۇنىڭ بىرنەچچە ئەۋلادلىرى بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلار ئەمەلىيەتتە يەرلىك ھۆكۈمرانلارنىڭ قورچىقىغا ئايلىنىپ قالدى . پۈتكۈل ئىران ۋە ئافغانىستان رايونى بىرنەچچە يەرلىك خانلىققا پارچىلى- نىپ ، ئۆزئارا تۇرۇشۇپ ، بىرلىككە كېلەلمەي ، ئاخىر تېمۇر تەرىپىدىن ئىستېلا قىلىندى .

تېمۇر 1380 - يىلىدىن باشلاپ پارسلارغا ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى . ئۇنىڭ بىرىنچى نىشانى ئافغانىستاننىڭ شىمالىدىكى ھىرات رايونى بولدى . ئەينى ۋاقىتتا بۇ يەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان كىرت خانلىقىنىڭ پادىشاھى غىياسىدىن پىرئەلى ئىدى . تېمۇر ئۇنىڭغا ماڭا پۇقرا بول دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى . غىياسىدىن پىرئەلى ئۇنىڭغا دەرھال ئاۋاز قوشمىدى .

1381 - يىلى تېمۇر كىرت خانلىقىنىڭ پايتەختى ھىراتقا يۈرۈش قىلدى . غىياسىدىن پىرئەلنىڭ ئەينى ۋاقىتتا شىرازنى ساقلاۋاتقان ئىنىسى تېمۇرگە تەسلىم بولدى . تېمۇر ئالغا ئىلگىرىلەپ ھىراتنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بۇسۇق قەلئەسىنى قولغا ئالدى . غىياسىدىن پىرئەلى ھىرات شەھىرىنى باسقلاپ تۇردى . قوشۇنى گور رايونىدىكى ئافغانلاردىن تەشكىللەنگەن بولۇپ ، ياۋۇز ۋە ئۇرۇشقاق ئىدى . ئۇلار تېمۇرگە قارشى قەتئىي ئۇرۇش قىلىشنى تەرغىب قىلاتتى . بىراق شەھەر ئاھالىسى خالىمىدا خاچقا غىياسىدىن پىرئەلى ئامالسىز تەسلىم بولدى . تېمۇر ئۇنىڭ ھىراتقا داۋاملىق ھۆكۈمرانلىق قىلىشىغا رۇخسەت قىلدى . ئۇنى ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇرۇپ ، سەمەرقەنتكە كۆچۈپ ئولتۇراقلىشىشقا مەجبۇر قىلدى .

1382 - يىلى گور رايونىدىن كەلگەن ئافغانلار ھىراتلىقلارنىڭ ياردىمىدە ھىرات شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى ، بىراق دەرھال تېمۇرنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى مۇرات شاھ تەرىپىدىن باستۇرۇلدى . شەھەر ئاھالىسىنىڭ نۇرغۇنى قىرىلىپ كەتتى . ئۇلارنىڭ كالىسىدىن مۇنار ياسىلىپ ، چازا ۋە ئاگاھلاندىرۇش بەردى . بۇ ئىشتىن كېيىن غىياسىدىن پىرئەلى ۋە ئۇنىڭ ئاھالىسى بىرلىشىپ سۇيىقەست پىلانلىدى دەپ گۇمان قوزغاپ قويغاچقا ، ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا مەجبۇر بولدى . شۇنىڭ بىلەن ئافغانىستاندىكى كىرت خانلىقى يوقالدى .

تېمۇر ھىراتنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن شۇ يىلى (1381 - يىلى) خۇراسانغا ھۇجۇم قىلدى . بۇ يەردە بىرقانچە تەپرىقچى ھاكىمىيەت مەۋجۇت ئىدى . بىرى سەر باتۇرنىڭ شىئەلەر ھاكىمىيىتى بولۇپ (بۇنى 1365 - يىلىدىكى سەمەرقەنت سەرباتۇر خەلق ھەرىكىتى بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ) . سەبۇزارنى پايتەخت قىلغان . ئۇنىڭ ھۆكۈمرانى مۇئەييەد ئىدى . (1364 - 1381) يەنە بىرى مازاندىپراندا بولۇپ ئۇنىڭ ھۆكۈمرانى ئەمىر ۋەلى ئىدى . يەنە بىرى كېلات (kelat) ۋە تۇشتا بولۇپ ئۇنىڭ ھۆكۈمرانى ئەلى بەگ ئىدى . تېمۇر كەلگەندە ئەلى بەگ بىلەن مۇئەييەد ئۇرۇش قىلمايلا تەسلىم بولدى . ئەمىر ۋەلىگە قاراشلىق ئىسپارائىمۇ قىسقا ۋاقىتلىق قورشاۋ ئارقىلىق قولدىن كەتتى . تېمۇر

بۇ شەھەرنى ۋەيران قىلغاندىن كېيىن سەمەرقەنتكە قايتىپ كەلدى .
1383 - يىلى تېمۇر ئەسكەر باشلاپ كېلىپ يۇقىرىقى شەھەرلەردە
يۈز بەرگەن ئىسيانلارنى باستۇردى . سەبۇزار ۋە شىرىستاننىڭ پايتەختى
قىرغىنچىلىققا ئۇچرىدى . تېمۇر شىرىستاندىن ئافغانىستاننىڭ قەندەھار
رايونىغا ھۇجۇم قىلدى . ئۇ يەردىن سەمەرقەنتكە قايتىپ ئۈچ ئاي دەم
ئېلىپ كېيىن ، مازاندېراننى تۈپتۈز قىلىۋەتتى . 1384 - يىلى مازاندېراننىڭ
پايتەختى قولىدىن كەتتى . ۋەلى ئەزەربەيجانغا قېچىپ كەتتى . تېمۇر
ئىراققا بېسىپ كىردى .

ئىراق ۋە ئەزەربەيجان قاتارلىق جايلارغا ئاتالمىش جالاير
سۇلالىسى (1356 - 1411) ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتاتتى . سۇلالە ھۆكۈمرانى
سۇلتان ئەھمەد ئىدى . تېمۇر ئىراننىڭ شىمالىدىكى مازاندېرانغا ھۇجۇم
قىلىپ ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئەزەربەيجانغا
ھۇجۇم قىلىپ گىرۇزىيىنى ئاياغ ئاستى قىلدى . ئەھمەد باغدادقا قېچىپ
كەتتى ، گىرۇزىيە پادىشاھى ئەسىرگە چۈشتى . شىرۋان ، گىلان قاتارلىق
جايلاردىكى ئەمىرلەرمۇ تەسلىم بولدى . تېمۇر ئارقىدىنلا ئەرمېنىيىدىكى
قارا قوي خانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى . بۇ خانلىقنىڭ خانى قېچىپ كەتتى .
تېمۇر غەربىي ئىراندىكى ئىستېلاغا ئىككى يىل (1384 - 1386) سەرپ
قىلدى .

تېمۇر غەربىي ئىراننى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن جەنۇبىي ئىراننى
بويسۇندۇرۇشقا ئاتلاندى . بۇ رايونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مۇزەپپەر
خانلىقى (1313 - 1393) بولۇپ قۇرغۇچىسى شەرىفىدىن مۇزەپپەر ئىدى .
ئۇ ئىلگىرى ئەسەد شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى كىچىك بازارنىڭ ئەمەلدارى
ئىدى . ئۇنىڭ ئوغلى ئەسەد ۋە پارس رايونىنىڭ ئەمەلدارى بولغان كېيىن
ئىسپاھاننى قوشۇۋالغان . بۇ خانلىقنىڭ ھۆكۈمرانى شاھ شۇقا تېمۇرگە
ئەل بولغانىدى . بىراق ئۇنىڭ ئوغلى زەينۇل ئابدىن ئاتىسىغا ئەگىشىپ
تېمۇرگە بويسۇنۇشنى خالىمىدى . ئۇ تېمۇرنىڭ ئەلچىسىنى تۇتۇپ قالدى .
تېمۇر (1387 - يىلى قىشتا شۇقا ئالەمدىن ئۆتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ
ھەمەدان ئارقىلىق ئىسپاھانغا ھۇجۇم قىلدى . شۇ كۈنى ئاخشىمى بۇ

شەھەر خەلقى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ تېمۇر ۋەزىپىگە قويغان باجگىر ۋە ماۋزاۋۇننەھردىن كەلگەن 3000 ئەسكەرنى ئۆلتۈردى . تېمۇرنىڭ غەزىپى تېشىپ پۈتۈن شەھەردىكىلەرنى قىرىپ تاشلاشقا بۇيرۇق چۈشۈردى . قىرغىن قىلىنغان ئاھالە 70 مىڭغا يەتتى . ئادەم كاللىسى تاغدەك دۆۋىلىنىپ كەتتى . شۇنىڭدىن كېيىن تېمۇر ئوتتۇرا ئاسىياغا قايتىپ قىپچاق خانى توتومىش بىلەن ئۇرۇشۇشقا باردى . 1392 - يىلىغا كەلگەندە ئۇ يەنە پارس بىلەن ئىراققا ھۇجۇم قىلدى . 1393 - يىلى 5 - ئايدا شىرازغا ھۇجۇم قىلىپ مۇزەپپەر خانلىقىنى يوقاتتى . بۇ شەھەردىكى ئۆلىما ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلەر سەمەرقەنتكە كۆچۈرۈلدى . 1393 - يىلى 6 - ئايدا تېمۇر ئىسپاھانغا قايتىپ ئۇ يەردىن غەربكە يۈرۈش قىلدى . 10 - ئاينىڭ بېشىدا باغدادقا قىستاپ كەلگەندە ، سۇلتان ئەھمەد مىسىرغا قېچىپ كەتتى . تېمۇر باغدادنى ئىگىلىدى . ئۇ بۇ يەردە ئۈچ ئاي دەم ئېلىپ يەنە شىمالغا يۈرۈش قىلىپ تىگرىت قەلئەسىنى تىنچىتتى .

1394 - يىلى تېمۇر بۈيۈك ئەرمىنىگە ھۇجۇم قىلدى .

3 . قىپچاقلارغا قارشى ئۇرۇش

تېمۇرنىڭ قىپچاق خانلىقىغا قارشى ئۇرۇشىنى دەسلەپكى چاغاتاي خانلىقىنىڭ قىپچاقلار بىلەن قارشىلىشىشى ۋە ئۇرۇشنىڭ داۋامى دېيىشكە بولىدۇ .

چىڭگىز خاننىڭ چوڭ ئوغلى جۇجى خاننىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىقىدىكى قىپچاق خانلىقى X IV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تەدرىجىي ھالدا ئىككى دۆلەتكە يەنى غەربتىكى كۆك ئوردا ۋە شەرقتىكى ئاق ئوردىغا بۆلۈنۈپ كەتتى . بۇنىڭدىن ئىلگىرى پۈتكۈل جۇجى ئۇلۇسى (قىپچاق خانلىقى) ئالتۇن ئوردا خاندانلىقى دەپ ئاتىلاتتى . ئەمدى «ئالتۇن ئوردا» دېگەن سۆز «كۆك ئوردا» دېگەننى ئىپادىلەيدىغان بولدى . ئاق ئوردىنىڭ زېمىنى ئاساسەن ھازىرقى قازاقىستان يەنى سىر

دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىنىنىڭ شىمالى، ئارال دېڭىزىنىڭ شەرىقى شىمالىدىكى ئوتلاقلىرىنى، ئەشىم دەرياسىدىن سارسۇ دەرياسىغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ يەرنى غەربىي سىبىرىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ (« قىپچاق خانلىقى ۋە ئۇنىڭ بەربات بولۇشى » رۇسچە، 261 - بەت).

شەرق تەرىپىدىكى ئاق ئوردا رايونى ئەسلىدە جۇجىنىڭ چوڭ ئوغلى ئوردونىڭ سۇيۇرغال يېرى بولۇپ، ئۇنىڭ موڭغۇل ئارمىيىسىدىكى ئورنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، جۇجىنىڭ سول قانات قوشۇنى ئىدى. بىراق X IV ئەسىردىن ئىلگىرى باتۇخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى پۈتكۈل جۇجى ئۇلۇسىدا ئاساسلىق ھوقۇقنى ئىگىلەپ تۇرغاچقا، ئوردو ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى بويىسۇنغۇچى ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. تەخمىنەن ساشىبۇق-سىدىن باشلاپ (1390 - يىلى تەختتە ئولتۇرغان) ئاق ئوردا ئالتۇن ئوردىدىن قۇتۇلۇشقا باشلىدى. بىراق نامدا يەنىلا ئالتۇن ئوردىغا قارام بولدى. ئاق ئوردا خانلىقىنىڭ ۋارىسلىرى ئالتۇن ئوردا خانلىقى تەرىپىدىن بەلگىلەندى. ئاق ئوردا خانلىقىنىڭ پايتەختى سىر دەرياسى ۋادىسىدىكى سىغناق ئىدى.

ساشىبۇقنىڭ ئۇلۇسخانغىچە بولغان ئارىلىقتا (1361 - 1380) ئاق ئوردا خانلىقى تازا كۈچەيدى. ئۇلۇسخاندىن ئىلگىرىكى ئاق ئوردا خانلىرىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدىكى تارىخىي ماتېرىياللار ناھايىتى ئاز. ئۇلارنىڭ تەختتە ئولتۇرۇش ئەھۋاللىرىنى بايان قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق. بۇ يەردە پەقەت ئۇلۇسخاندىن كېيىنكى تارىخنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتسە كۇپايە.

ئۇلۇسخان چىمتايىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئاتىسى ھايات ۋاقتىدا ئۇنىڭغا ئالتۇن ئوردا خانلىقىنى بېسىۋېلىشقا دەۋەت قىلغانىدى. لېكىن چىمتاي ئۇنىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلمىدى. ئۇ ئۇلۇسخاننىڭ ئورنىغا تەختكە چىقىپ، قۇرۇلتايدا ئالتۇن ئوردىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىشقا چاقىردى. ھەربىي ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا ئالتۇن ئوردىغا ھۇجۇم قىلىپ ئاستىراخاننى ئىگىلىدى. ئۇزاق ئۆتمەي ۋولگا دەرياسىنى بويلاپ يۇقىرىغا

يۇرۇش قىلىپ ساراينغا كىرىپ جىرخانى قوغلاپ چىقاردى . ئۇ يەردە ئۆزىنىڭ پۇلىنى قۇيدۇردى . ئۇلۇسخاننىڭ مەقسىتى ئالتۇن ئوردىنىڭ زېمىنىنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىپ ئەسلىدىكى جۇجى ئۇلۇسنىڭ پۈتكۈل زېمىنىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىدى .

ئۇلۇسخان پۈتۈن كۈچى بىلەن غەربكە قاراپ كېڭىيىپ ئۆزىنىڭ نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولغاندا ، شەرقتىن بىر دۈشمەن پەيدا بولدى . مانا بۇ تولى خوجىنىڭ ئوغلى توتومىش ئىدى . تولى خوجا ئۇ-لۇسخاننىڭ قېرىندىشى بولۇپ ، ئالتۇن ئوردا خانلىقىغا غەربتىن ھۇجۇم قىلىش پىلانىغا قارشى چىققانلىقى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلگەنىدى . ئۇ ماڭ-خىشلاقنىڭ ھۆكۈمرانى ئىدى . توتومىش ئاتىسىدەك قىسمەتكە قالماسلىقى ئۈچۈن 1376 - يىلى سەمەرقەنتكە قېچىپ بېرىپ ئۆزىنى تېمۇرنىڭ قوينىغا ئاتتى . توتومىش كېلىپ تەسلىم بولغاندا تېمۇر موغۇلىستاندىكى قەمەردىننى قوغلاپ قوشقارغا كەلگەنىدى . تېمۇر قىپچاقلار ئارىسىدا ئىچكى نىزا تۇغدۇرۇپ ئۇلارنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇش ئۈچۈن ھەم ئۆزىنىڭ ئاق ئوردا ئىچىدىكى تەسىرىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن توتومىشنى كۈچىنىڭ با-رىچە يۆلەشىنى قارار قىلدى . خادارا ئارقىلىق سەمەرقەنتكە كەلگەندىن كېيىن بۇ شاھزادىنى قىزغىن كۈتۈۋالدى . كۆپلىگەن ئالتۇن ، بايلىق ، كىگىز ئۆي ، قورال - ياراغ ، قوي ، ئات ، كالا ، قېچىر ، قوشۇن تارتۇق قىلدى ھەمدە ئۇتتار ، سابىران (sabran) ① ۋە سىغىناق قاتارلىق شەھەرلەرنى ئۇنىڭغا بېرىپ ، ئۇنى ئۇ يەردە ئولتۇراقلاشتۇرۇپ ئۇلۇسخانغا قارشى ئۇرۇشقا تەييارلاندى .

توتومىش ئۇلۇسخان ۋە ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى قۇتلۇق بۇقا ، تۇتۇ بۇقا ، تېمۇرمەلىك بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇپ بولدى . قۇتلۇق بۇقا گەرچە ئۇرۇشتا ئالەمدىن ئۆتكەن بولسىمۇ ، لېكىن تۇتۇ بۇ-

① سابىران ، بىراشندېر سابىران ياكى ساۋۇران ، ئۇ جاي تۈركىستان شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 50 رۇس چاقىرىمى يىراقلىقتىكى پروۋىنسكىغا بارىدىغان رايات يولى ئۈستىدە دەپ قارايدۇ (« ئوتتۇرا ئەسىر تەتقىقاتى » ئىنگىلىزچە ، 1 - توم ، 170 - بەت - تىكى 486 - ئىزاھاتقا قاراڭ) .

قا ، قىپچاق دالىسىدىن قوغلاپ چىقىرىلىپ تېمۇرنىڭ يېنىغا قېچىپ بېرىپ ئۇنىڭدىن پاناھ تىلىدى . ئۇلۇسخان تېمۇردىن تۇتۇ بۇقنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى . تېمۇر بۇنى رەت قىلدى . نەتىجىدە ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلىدى . ئۇلۇسخان سىغناقتا تېمۇردىن مەغلۇپ بولۇپ ئوتلاققا قايتىپ كېتىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ئالەمدىن ئۆتتى . ئۇنىڭ خانلىقى ئورنىغا توختاقايا ۋە تېمۇر مەلىك ئىلگىرى - كېيىن ۋارىسلىق قىلدى .

تېمۇر مەلىك ناھايىتى ئىقتىدارسىز بولغاچقا ، تېمۇر توتومىشنىڭ ئاق ئوردىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورۇنىنى تارتىۋېلىشنى قوللىدى . توتومىش بۇ قېتىم غەلبە قىلدى . ئۇ سىغناق ، سابران ۋە باشقا شەھەرلەرنى ئىگىلەپ ئۆزىنى ئاق ئوردا خانى دەپ جاكارلىدى .

توتومىش ئاق ئوردىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا چىققاندا ، ئۇنىڭ غەربىدىكى ئالتۇن ئوردىنىڭ ھۆكۈمرانى ماۋانخان رۇسلارنىڭ قارشىلىقىنى بېسىقتۇرۇش بىلەن ئاۋارە ئىدى . توتومىش پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ 1378 - يىلى باھاردا قوشۇن باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ ، ئالتۇن ئوردىنى بويسۇندۇرۇشقا باردى . 1380 - يىلى 9 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ماۋانخان كۈرىككوۋ تۈزلەڭلىكىدە دىمىتىرى دۇسكوي تەرىپىدىن مەغلۇپ بولدى . شۇنىڭدىن كېيىن جەنۇبتىن ھۇجۇم قىلىپ ، ھازىرقى ئۇكرائىنانىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى كىرىمۇس دەرياسىدا ماۋانخاننى مەغلۇپ قىلدى . ماۋانخان قېچىپ قىرىمغا بارغاندا يەرلىكلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى . شۇنىڭدىن بېرى توتومىش ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ خانى بولۇپ قالدى . ئۇنىڭ زېمىنى ئاق ئوردىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماي ، يەنە ئەسلىدىكى جۇجى ئۇلۇسىنىڭ زېمىنىنى پۈتۈنلەي بىرلىككە كەلتۈردى . بۇ زېمىن شەرقتە سىر دەرياسىدىن تارتىپ غەربتە دېنىست دەرياسىغىچە بولغان جايىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ئاستراخان ، بۇلغار ، شىمالىي كافكاز ۋە قىرىم ئۇنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىردى . بۇ ۋاقىتتا پەقەت خارەزىملا تېمۇرگە قارايتتى .

توتومىش ماۋاننى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن ، 1381 - يىلى ھەر -

قايسى ئورۇس كىنەزلىرىدىن بەيئەت قىلىشنى تەلەپ قىلدى . كۇرىكوۋدىكى غەلبىدىن ئۆز - ئۆزىگە ئىشەنچىسىنى ئاشۇرغان ئورۇسلار بۇ تەلەپنى رەت قىلدى . توتومىش ئەسكەر باشلاپ ئورۇسلارنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىگە جازا يۈرۈشى قىلدى . 1382 - يىلى موسكۋانى مۇ - ھاسىرىگە ئېلىپ بۇ شەھەرنى ۋەيران قىلدى . دىمىترى دۇسكوي تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى . ئۇ يەنە بۇرتوۋدا لىتۋىيىلىكلەرنى مەغلۇپ قىلدى . شۇنىڭدىن بېرى ئورۇسلار بىر ئەسىر موغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى .

توتومىش ئەسلىدىكى جۇجى ئۇلۇسنىڭ بىپايان زېمىنىنى تامامەن بويسۇندۇرۇپ ئىككىنچى باتۇخانغا ئوخشاپ قالدى . شۇڭا ئۇ تەبىئىي ھالدا ئۆزىنىڭ شەپقەتچىسى تېمۇرگە بويسۇنمىدى . بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى ، بۇ موڭغۇل خانىنىڭ كۈچى زورىيىپلا قالماي ، بەلكى (ئاساسلىقى) ئۇ ئۆزى چىڭگىز خاننىڭ ئەۋلادى سۈپىتىدە تۆۋەن تەبىئەتتىن كېلىپ چىققان ئاسىي تېمۇرنى چىن كۆڭلىدىن كۆزگە ئىلمايتتى ، تېمۇرنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ساختىلىقىنى موڭغۇل ئاق سۆڭەكلىرىنىڭ سالاھىيىتىنى ھافىزە تىلگەنلىك دەپ قارىدى . شۇڭا ئۇنى كۆپ قېتىم قوللىغان ، قوغدىغان شەپقەتچى تېمۇر بىردىنلا رەقەبىگە ئايلىنىپ قالدى . ئۇنىڭ ماۋراتۇننەھەر ، خارەزىم ، ئىراق قاتارلىق جايلارغا قىلغان بىرقانچە قېتىملىق يۈرۈشلىرى تېمۇرگە قانتىق تەھدىت بولدى .

توتومىشنىڭ تېمۇرگە ئوچۇق - ئاشكارا ئۇرۇش ئېلان قىلىشى — ئۇنىڭ ماۋاننى قوغلاپ چىقىرىپ ۋە موسكۋانى ۋەيران قىلغاندىن كېيىن 1383 - يىلى خارەزىمدە ئۆزىنىڭ نامدا پۇل قۇيىدۇرغانلىقى بولدى . يۇقىرىقى بايانلاردىن شۇنى كۆرۈۋالالايمىزكى ، 70 - يىللارنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ تېمۇر خارەزىمنى بېرىش تەلپىنى ئوتتۇرىغا قويدى . ئۇنىڭ بىرنەچچە قېتىم ئۇ يەردىكى سوپىلار خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىشى ، ئىلگىرى ئالتۇن ئوردا خانلىقىغا تەۋە بولغان بۇ رايوننى ئۆزىگە قوشۇۋېلىشى ئىدى . ھازىر بولسا توتومىش خارەزىمنى قايتۇرۇۋېلىش ھەرىكىتىنى قوللاندى . تېمۇر ئەلۋەتتە بۇنىڭغا چىداپ تۇرالمايتتى . بىراق ئۇ شۇ چاغدا

ئىراندىكى ئۇرۇش بىلەن ئالدىراش بولغاچقا دەرھال ئىنكاس قايتۇرمىدى .
يەنە بىر توقۇنۇش پارتلايدىغان جاي ئەزەربەيجان ئىدى . خۇددى
III X ئەسىردە بۇ رايون ئالتۇن ئوردا خانلىقى بىلەن ئىلىك خانلىقىنىڭ
تالىشىدىغان ئوبيېكتى بولۇپ كۆپ قېتىملىق ئۇرۇشلار پەيدا بولغىنىدەك ،
ئەمىدلىكتە بۇ رايون تېمۇر بىلەن توتومىش تالىشىدىغان جاي بولۇپ
قالدى . توتومىشتىن ئىلگىرى ئالتۇن ئوردا خانى جانىبەكخان (1340 —
1357) يىلى قوشۇن باشلاپ ئەزەربەيجانغا بېسىپ كىرگەنىدى .
ئۇنىڭ خانى ئەشرەپنى ئۆلتۈرۈپ بۇ يەرنى يۇتۇۋالماقچى بولغان . بىراق ،
ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلۈپ كېتىپ مەقسىتىگە يېتەلمىگەنىدى . بۇ چاغدا
باغدادتىكى جالايرلارنىڭ ھۆكۈمرانى ھەسەننىڭ ئوغلى ئۇۋۇەيس
پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ شەرققە بېسىپ كىرىپ ئەزەربەيجاننى ئىگىلەپ ،
غەربىي ئىراندىكى جالاير خانلىقىنى تىكلەپ تەبرىزنى پايتەخت قىلدى .
1385 — يىلى جالاير خانلىقى تېمۇر تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى . بىراق توتو-
مىش شۇ ۋاقىتتا تەبرىزگە بېسىپ كىرىپ بۇلاڭ — تالاڭ قىلدى . تېمۇر
بىلەن توتومىش ئەزەربەيجاننى تالىشىش ئۈچۈن ئۆزئارا يول قويۇشمىدى .
توتومىش مىسىردىن ياردەم سورىدى . ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ئاخىر-
ئۇرۇش پارتلىدى . توتومىش تېمۇرنىڭ ئىككىنچى ئوغلى مىران شاھ
تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ ، دارباندىن جەنۇبىي روسىيە يايلىقىغا چې-
كىندى .

شۇ يىلى (1387 — يىلى) توتومىش تېمۇرنىڭ ئىراندا ئۇرۇش
قىلىۋاتقانلىقى ، ماۋرائۇننەھرنىڭ بوش قالغانلىق پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ
سىغىناق ئارقىلىق تېمۇرنىڭ چېگرا قەلئەسى سابرانغا ھۇجۇم قىلدى .
تېمۇرنىڭ ئوغلى ئۆمەر شاھ ئەنجاندىن ئوتتۇراغا ھۇجۇمغا ئاتلاندى ۋە
مەغلۇپ بولدى . توتومىش ئۇدۇل بېسىپ كىرىپ يول بويى بۇلاڭ — تالاڭ
قىلىپ ئامۇ دەرياسىغىچە باردى . بۇ قېتىمقى تاجاۋۇزچىلىقتا خارەزىم
سوپى خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى سۇلايمان توتومىشنى قوللىدى . بۇ چاغدا
ئىراندىكى شىرازدا تۇرۇۋاتقان تېمۇر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ تېزىدىن قايتىپ
بېرىپ خارەزىمگە ھۇجۇم قىلىپ (1388 — يىلى 2 — ئاي) ، باشقا

جايلارنى بېسىقتۇردى . بۇ چاغدا توتومش تېمۇرنى ساقلىماي ئاق ئوردا يايلىقىغا كەتتى .

1388 - يىلىنىڭ ئاخىرى توتومش تۈرك ، موڭغۇل ، رۇسلار ، بۇلغارلار ، چىركەسلەر ، ئالانلار ، باشقىرتلار ھەتتا قىرىملىقلاردىن تەشكىللەنگەن زور قوشۇن توپلاپ ماۋرائۇننەھرگە قايتا ھۇجۇم قىلدى . بۇ قېتىم ئۇ ئەگىپ ئۆتۈپ شەرقتىكى خوجەنتكە كەلدى . تېمۇر قىشنىڭ قاتتىق قار - بورانلىرىغا قارىماي قوشۇن باشلاپ چىقتى . 1389 - يىلى 1 - ئايدا دۇشمىنىنى سىر دەرياسىنىڭ شىمالىغا قوغلىۋەتتى . ھالبۇكى توتومش سىر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىنىڭ شىمالىنى بازا قىلىپ سابران ، ياش (تۈركىستان) قاتارلىق شەھەرلەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى . تېمۇر دەريادىن ئۆتۈپ ھۇجۇم قىلغاندا ، ئۇلار يايلاققا چېكىنىپ بولغانىدى . ماۋرائۇننەھردىكى ئاپەتنى يوقىتىش ، غەربىي ئاسىياغا ھۇجۇم قىلغاندا خاتىرجەم بولۇش ئۈچۈن تېمۇر ئاق ئوردا يايلىقىنى بېسىقتۇرۇشنى قارار قىلدى ھەمدە 1390 - يىلى تەييارلىققا كىرىشتى .

تېمۇرنىڭ قوشۇنى 1390 - 1391 يىلى قىشتا توتومشقا قارشى يۈرۈش قىلدى . ئۇ سەمەرقەنتتىن يولغا چىقىپ ، سىر دەرياسىدىن ئۆتۈپ تاشكەنتكە كېلىپ قىشلىدى . 1391 - يىلى 1 - ئاينىڭ 22 - كۈنى تېمۇر تاشكەنتتىن ئايرىلىپ ئوتزارغا بېسىپ كىردى . خاراسمەن دېگەن يەردە توتومشنىڭ توۋا قىلىپ يازغان خېتىنى تاپشۇرۇۋالدى . توتومش ئۇنىڭغا ئارىسىماق ۋە بۇركۈت سوۋغا قىلدى . تېمۇر توتومشقا ئىشەنمىدى . ئۇ جاۋاب خېتىدە توتومشنىڭ ۋاپاسزلىقىنى ئەيىبلەپ ، ئۇنىڭ تىنچلىق سۆلھىسىنى رەت قىلدى .

2 - ئاينىڭ ئاخىرىدا تېمۇرنىڭ قوشۇنى ياشتىن يولغا چىقىپ غەربىي شىمال تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلىدى . سارسۇ دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى ، ئۇلۇغ تاغ (بۇ تاغ سارسۇ ئويمانلىقى بىلەن تورغاي ئويمانلىقىنى ئىككىگە ئايرىيدۇ) ئارقىلىق 4 - ئاينىڭ ئاخىرىدا چېچەكتاغقا يېتىپ كەلدى . ئارقىدىنلا يەنە ئۇلۇغتاغقا باردى . بۇ چاغ دەل باھار پەسلى بو- لۇپ پۈتۈن تەبىئەت يېڭىلانغان ، تاغقا چىقىپ نەزەر سالسا پايانسىز

كەتكەن ئوتلاق ، چەكسىز ئاسمان كۆرۈنەتتى . دۈشمەننىڭ سايسىمۇ كۆرۈنمەيتتى . نىزامدىن سامىنىڭ « زەپەرنامىسى » دە ئېيتىلىشىچە ، ئۇ بۇ يەردە ئۆزىنىڭ ئىسمىنى ۋە قوشۇننىڭ يىراققا يۈرۈش قىلىش داۋامىدا بېسىپ ئۆتكەن جايلاردىكى ئىش - ئىزلىرىنى چوڭ تاشلارغا ئويدۇردى .

2 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە قازاقىستاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئالتۇن چوقا تېغىدىكى قارساق كان مەيدانىدا مۇشۇ خاتىرە يېزىلغان تاشلار تېپىلىپ يۇقىرىقى مەلۇماتنى ئىسپاتلىدى . ئابدىگە ئىككى خىل يېزىقتا خەت ئويۇلغان بولۇپ ، ئۈستىدە ئۈچ قۇر ئەرەبچە خەت ، تۆۋەندە سەككىز قۇر چاغاتاي يېزىقى بار . ئۇنىڭدا 1391 - يىلىدىكى توتومىشقا قارشى يۈرۈش سۆزلەنگەن ، ئۇ خەتتە تېمۇر ئۆزىنى تۇران سۇلتانى دەپ ئاتىغان . ئۇ خەتتە يەنە تېمۇرنىڭ 200 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى بارلىقى ، يىراققا يۈرۈش قىلىشتىكى مەقسەت توتومىشنى جازالاش ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن . ئۇلار تاشقا خەت ئويۇپ بولغاندىن كېيىن ئالغا ئىلگىرى - لەپ ، جىلانجۇق دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئاناقاراقۇيۇن (ھازىرقى قازاقىستان تەۋەسىدە) غا باردى . بۇ يەردە ئاشلىق كەمچىل ، مال قىممەت ئىدى . تېمۇرنىڭ قوشۇنى بۇ يەردە ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلاپ ئوزۇقلاندى . 1391 - يىلى 5 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئالدىن بۇرەر قىسىملار غەربىي سىبىرىيىدىكى توبۇل دەرياسىغا بېرىپمۇ دۈشمەننىڭ قارىسىنى كۆرەلمىدى . تېمۇر توبۇل دەرياسىدىن ئۆتۈپ شىمالغا يۈرۈشكە بۇيرۇق چۈشۈردى ، يەنىلا دۈشمەننىڭ قارىسى كۆرۈنمىدى . كېيىن توتومىشنىڭ ئورال تەرەپكە قېچىپ كەتكەنلىك خەۋىرى كەلدى . تېمۇر قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ غەربكە يۈرۈش قىلدى . ئورسكىيدا ئورال دەرياسىدىن ئۆتۈپ ساكمارغا يېتىپ باردى . توتومىشنىڭ قوشۇنى ئورنوبورگ قەلئەسىنىڭ ئەتراپىغا توپلاندى . 1391 - يىلى 6 - ئاينىڭ 9 - كۈنى تېمۇر ئۇنىڭ بىلەن قۇندۇرچاق دەرياسى جىلغىسىدا (ھازىرقى كۇبېشېۋ رايونى) جەڭ قىلدى . توتومىش ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى . تېمۇر كۆپ مىقداردا ئۇرۇش غەنىيمەتلىرىگە ئىگە بولۇپ ، ئاندىن ئورال دەرياسىدىن ئۆتۈپ ، ئاقتىكىبىنسكى رايونى ئارقىلىق سابران ، ئورگەنچلەردىن ئۆتۈپ سەمەر -

قەنتكە قايتتى . بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈشكە جەمئىي 11 ئاي سەرپ قىلىندى . تېمۇرنىڭ قوشۇنى ئىچىدە توتومىشنىڭ بىرقانچە دۈشمەنلىرى بار ئىدى . بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇلۇسخاننىڭ نەۋرىسى تېمۇر قۇتلۇق ، خان جەمەتتىن كۆنچى ئوغلان ۋە ئەمىر ئىدىقۇت قاتارلىقلار بار ئىدى . ئۇلار ئەسلىدە توتومىشنىڭ دۈشمىنى بولغاچقا تېمۇرگە يۆلەنگەنىدى . تېمۇر زەپەر قۇچۇپ قايتقاندا ئالتۇن ئوردا رايونىنى ئۇلارغا تاپشۇرۇپ بەردى . بىراق ، تېمۇر قايتىپ كەتكەندىن كېيىن توتومىش ئالتۇن ئوردىدىكى ھوقۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈردى . ئۇ 1393 - يىلى 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى تانا (ئاسۇف) پولشا پادىشاھى ياتېروغا يازغان خېتىنى دۆلەت پادىشاھى سالاھىيىتى ۋە تەلەپپۇزى بىلەن يازغانىدى . ياتېرو لىتۋاكىنەزى ۋىتوردىنىڭ ئىنىسى بولۇپ ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا زېمىن تالىشىش تۈگىمەگەنىدى . توتومىش پولشنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ ھەم ئۇنى ئۆزىگە قاراشلىق دەپ قاراپ ئۇنىڭغا ئارتۇق بەردى .

توتومىش تېمۇر بىلەن داۋاملىق ئۇرۇشۇش ئۈچۈن 1394 - ۋە 1395 - يىللىرى يەنە مىسىردىكى مامۇلۇك سۇلالىسىنىڭ سۇلتانى بارقۇق بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى . دەم ئېلىپ ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن ، دەريانىڭ جەنۇبىدىكى شىرۋان ئۆلكىسى (كاسپىي دېڭىزىنىڭ غەربىي قىرغىقىدا ، كافكاز تېغىنىڭ شەرقىي ئۇچىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە ، ھازىرقى ئەزەربەيجاننىڭ شەرقىي شىمالىدا) گە ھۇجۇم باشلىدى . شۇ چاغدا بۇ ئۆلكە تېمۇرگە قارايتتى .

تېمۇر توتومىشنىڭ ھەرىكىتىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن 1395 - يىلى 2 - ئايدا داربانغا ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى . مەزكۇر تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈپ 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنى چېلەك دەرياسى جىلغىسىدا جەڭگە چۈشتى . توتومىش مەغلۇپ بولۇپ قازان رايونىدىكى بۇلغارغا قېچىپ باردى . تېمۇر غەلبە پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ دوناي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى يېرىز شەھىرىگە (ئومۇرنىڭ شەرقىدىن 100 ئىنگىلىز چاقىرىم يىراقلىقتىكى سوسىنا دەريا ۋادىسىدا) باردى . ئاندىن قايرىلىپ جەنۇبقا مېڭىپ ، ئەينى چاغدىكى سودا مەركىزى تانا (ئاسۇف) غا

كىردى . 1395 -- 1396 - يىلى قىشتا تېمۇر ۋولگا دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا ھۇجۇم قىلىپ ئاستراخان ۋە ئالتۇن ئوردا خاندانلىقىنىڭ پايتەختى ساراينى ۋەيران قىلدى . 1396 - يىلى باھاردا يەنە دارباندىن ئۆتۈپ ئىرانغا قايتتى . بۇ قېتىم تېمۇر قىپچاقلارغا يۈرۈش قىلىپ تونومىشقا ئېغىر زەربە بېرىپلا قالماي ، ئۇنى بىر ھۇجۇم بىلەنلا تۈگەشتۈرۈۋەتتى ھەمدە تانا ، ساراي ، ئاستراخان قاتارلىق ياۋروپا بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانى باغلاپ تۇردى . دىغان سودا بازارلىرىنى ۋەيران قىلىپ خەلقئارا سودا يولىنى ئۈزۈپ تاشلىدى .

توتومىش كېيىن تېمۇر قۇتلۇق قاتارلىقلار بىلەن خانلىق ئورنىنى تالىشىش كۈرىشىگە قاتنىشىپ بىرنەچچە قېتىم مەغلۇپ بولۇپ ، ئاخىر سەرگەردان بولۇپ كەتتى . 1405 - يىلى 1 - ئايدا توتومىشنىڭ ئەلچىسى ئۆزگەنچكە كېلىپ تېمۇردىن توتومىشنى قوغداشنى تەلەپ قىلدى . تېمۇر جۇڭگوغا يۈرۈش قىلىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئويلىشىپ بېقىشقا ما- قۇل بولدى . بىراق ئۇزۇن ئۆتمەي توتومىش ئالەمدىن ئۆتتى . روسىيە تارىخىي ماتېرىياللىرىدا ئۇ 1406 - يىلى چۇمىن ئەتراپىدا سادىق خان (1400 -- 1407) بىلەن ئۇرۇش قىلغاندا ئالەمدىن ئۆتكەن دەپ يېزىلغان . بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇ قېرىپ ئۆز ئەجلى بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى دېيىلگەن .

4 . ھىندىستانغا بېسىپ كىرىش

تېمۇر ئىراننى ئىستېلا قىلىپ ۋە توتومىشنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن ، چىڭگىز خاندىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆتكەن موڭغۇل خان- لىرىغا ئوخشاش جەنۇبتىكى ھىندىستانغا بېسىپ كىردى . بۇ چاغدا پۈتكۈل ھىندىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان دېھلى سۇلتانلىقى پارچىلىنىشقا باشلىغان ، ھەرقايسى ئۆلكىلەردىكى كىنەزلىر ئارقا - ئارقىدىن سۇلتاندىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولۇپ ، باھمان ، بېنگال ، گوجرات قاتارلىق دۆلەتلەر پەيدا بولغانىدى . ھەتتا دېھلىدىمۇ دائىم تالاش - تارتىش ۋە ھەرقايسى گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇشلار بولۇپ تۇردى . دېھلىدىكى

مامۇت شاھ II (1392 — 1412) ناھايىتى ئىقتىدارسىز پادىشاھ بولۇپ ،
 ۋەزىرى مارۇ ئىقبالىنىڭ كۆرسەتمىسىسىز ھېچ ئىش قىلالمايتتى .
 مۇشۇنداق ئەھۋالدا تېمۇر نەۋرىسى پىرمەھمۇد باشچىلىقىدىكى
 قوشۇن بىلەن ھىندىستانغا بېسىپ كىردى ، ھىندى دەرياسىدىن ئۆتۈپ
 مۇلتانغا بېسىپ كىردى . شۇ يىلى 9 — ئاينىڭ 24 — كۈنى تېمۇر
 ئاساسىي قوشۇننى باشلاپ ھىندى دەرياسىدىن ئۆتتى . ئىككى قوشۇن
 سۈترىچ دەرياسى بويىدا ئۇچرىشىپ دېھلىغا يۈرۈش قىلدى . يول بويى
 بۇلاڭ — تالاڭ قىلدى . 12 — ئاينىڭ 17 — كۈنى تېمۇر دېھلى سۇلتانى
 مەھمۇد شاھ ۋە ئۇنىڭ ۋەزىرى مارۇ ئىقبال قوماندانلىقىدىكى قوشۇن بىلەن
 جۇمنا دەرياسى بويىدا جەڭ قىلدى . تېمۇرنىڭ ئاتلىق قىسىملىرى
 ھىندىستاننىڭ جەڭ پىللىرىنى مەغلۇپ قىلدى . مەھمۇد شاھ گۇجراتقا
 قېچىپ كەتتى . دېھلى بۇلاڭ — تالاڭ قىلىنىپ ، ئاھالە قىرغىنچىلىققا
 ئۇچرىدى . تارىخىكى دېھلى سۇلتانلىرى 200 يىلدىن بېرى توپلىغان زور
 مىقداردىكى بايلىق ، ئالستۇن — كۈمۈش ، ئۇنچە — مەرۋايىتلار
 تېمۇرنىڭ قولىغا چۈشۈپ ماۋرائۇننەھرگە ئۈزلۈكسىز توشۇلدى . نۇرغۇن
 خەلق ئۆلتۈرۈلدى . شەھەرنىڭ تۆت بۇلۇڭىغا ئادەم كاللىسىدىن تۆت مۇ-
 نار ياسالدى . پەقەت ئۇستا ھۈنەرۋەنلەرلا قالدۇرۇلۇپ سەمەرقەنتكە
 ئەۋەتىلدى .

1399 — يىلى 1 — ئاينىڭ 1 — كۈنى تېمۇر دېھلىدىن قايتىشىدا يول
 ئۈستىدە كەشمىرنىڭ ئىسلام پادىشاھى ئىسكەندەر شاھنىڭ
 تەسلىمنامىسىنى قوبۇل قىلىپ ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلمىدى . شىمالدا كابۇل
 جىلغىسىغا كىردى . ھىندىقۇش تېغىدىن ئۆتۈپ ئوتتۇرا ئاسىياغا —
 ماۋرائۇننەھرگە قايتتى . مەھمۇد شاھ دېھلىغا قايتىپ 1414 — يىلى ئالەمدىن
 ئۆتتى . تېمۇر تەرىپىدىن دېھلىنىڭ نائىبلىقىغا تەيىنلەنگەن خىزىرخان
 ئۆزىنى مۇستەقىل خان دەپ ئاتىدى .

5 . شەرىي ئاسىيادىكى غەلبە

شەرىي ئاسىيادا ئىككى كۈچلۈك دۆلەت بار بولۇپ ، بىرى ، شىمال

لىي ئافرىقىدىكى مىسىرنى مەركەز قىلغان ماملۇك ئىمپېرىيىسى ، يەنە بىرى كىچىك ئاسىيانى مەركەز قىلغان ئوسمان ئىمپېرىيىسى ئىدى . ماملۇك ئىمپېرىيىسىنى جەنۇبىي روسىيە ، كافكاز قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن تۈرك قۇللار قۇرغان بولۇپ ، ئۇنىڭ زېمىنى شىمالىي ئافرىقىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماي ، سۈرىيىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى . IV X ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا بارغاندا ، بۇ خاندانلىق ئۈزلۈكسىز يۈز بېرىۋاتقان ئىچكى ئۇرۇشلارنىڭ زەربىسىدە مۇقىم بولماي قالدى . ماملۇك سۇلتانى بارقۇق (1382 — 1399) 1393 - يىلى تېمۇرنىڭ ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ باغداد سۇلتانى ئەخمەد جالايرنى ئۆزىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە پاناھلىنىشقا نەچچە قېتىم يول قويدى . بارقۇق بىرنەچچە قېتىم توتومىش بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى . ئۇنىڭ ئوغلى پاراج (1399 — 1412) سۇلتان تەختتە ئولتۇرغان چاغدا تېمۇرنى خوجايىن دەپ ئاتاشنى رەت قىلدى . بۇ بىر قاتار تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تېمۇر ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، ماملۇكقا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى . بۇ چاغدا تېمۇر ئەخمەد جالايرنىڭ مىسىردا ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ قاراقوي خانلىقىنىڭ ياردىمى بىلەن قايتىدىن باغدادقا كىردى ۋە مىران شاھىنىڭ بىخودلۇقىدىن پايدىلىنىپ ئەزەربەيجانغا بېسىپ كىردى . تېمۇر سەمەر-قەنتىن مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتا قۇتقۇزۇشقا ئاتلاندى . ئەخمەد باغداد شەھەر ئاھالىسىدىكى تېمۇرنى قوغدىغۇچىلارنى كۆپلەپ ئۆلتۈردى . شۇنىڭ بىلەن شەھەردىكىلەرنىڭ قوزغىلىڭى پارتلاپ ، ئەخمەد قوغلاپ چىقىرىلدى ، ئۇ قارا قوي خانلىقىنىڭ سەردارى خەللا يۈسۈپكە تەسلىم بولدى . كېيىن يەنە ئۇنىڭ بىلەن ئوسمان سۇلتانى بەيباز I نىڭ ھۇزۇرىغا قېچىپ باردى . تېمۇر قوشۇن باشلاپ ئۇلارنى جازالاشقا ئاتلاندى . ئاۋۋال شىۋاسنى ئېلىپ ، ئاندىن 1400 - يىلى 10 - ئايدا غازانتىپ ئارقىلىق جەنۇبتا سۈرىيىگە ھۇجۇم قىلدى . ئالېپپو ، خاما ، ھو-مۇس ، بالىبىق ھەتتا دەمەشققىچە ھۇجۇم باشلىدى . شۇ چاغدا دەمەشقتىكى سۇلتان پاراج 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنى تېمۇر قوشۇنىغا ھۇ-جۇم قىلىپ مەغلۇپ بولدى ۋە مىسىرغا چېكىنىپ كەتتى . تېمۇر دەمەشقىنى

ئىگىلىدى . 1401 - يىلى 3 - ئاينىڭ 19 - كۈنى تېمۇر دەمەشقتىن ئايرىلغاندا ، بۇ شەھەردىكى قول ھۈنەرۋەن ئىشچىلىرىنى مەسىلەن ، تو-قۇمىچىلار ، قورال ۋە ساۋۇت ياسىغۇچى ئىشچىلار ، ئەينەك ياسىغۇچى ئىشچىلار ، چىنە ياسىغۇچى ئىشچىلار ھەمدە نۇرغۇنلىغان ئۆلىمالار ، ئا-لىملار (ئۇلارنىڭ ئىچىدە مەشھۇر تارىخشۇناس ئىبن ئەرەبشاھ قاتارلىقلار بار) نى ئېلىپ قايتتى . تېمۇر شەرققە قايتىش سەپىرىدە باغداد ، تەبرىز-لەرگە ھۇجۇم قىلدى ۋە شامدا دەم ئالدى .

ئەمدى تېمۇرگە نىسبەتەن بىردىنبىر ئېشىپ قالغان رەقىبى ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ سۇلتانى بەيىياز بولۇپ قالدى . بۇ خاندانلىق ئوسمان ئۆزىنى سۇلتان دەپ جاكارلىغاندىن باشلاپ (1282 — 1326) رۇم سۇلتا-نىغا بېقىنماي مۇستەقىل بولغانلىقىنى جاكارلىغان 100 يىل ئىچىدە كىچىك ئاسىيانى ئىگىلەپلا قالماي ، بەلكى بالقان رايونىغىمۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان-ئىدى . بەيىياز دەۋرىگە كەلگەندە بۇ خاندانلىقنىڭ كۈچى زورىيىپ يۇقىرى پەللىگە يەتتى . بەيىياز ھەتتا تېمۇرگە قاراشلىق ئەجىنچەن ۋە ئېرزۇلۇمنى تارتىۋالماقچى بولدى . ئۇ يەنە تېمۇرنىڭ قاچاق دۈشمىنى خەللا يۈسۈپنى قوبۇل قىلىپ ، ئۇنىڭ يۇقىرىقى ئىككى جايدىكى ئەمىرلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىشىنى قوللىدى . تېمۇر سۈرىيىگە ھۇجۇم قىلغاندا شۇستىن ئۆتكەن بولسىمۇ ، لېكىن دەرھال بەيىياز بىلەن تۇتۇشمىدى . تې-مۇر دەمەشقتىن قايتىپ كېلىپ باغدادنى ئالغاندىن كېيىن ، 1402 - يىلى 6 - ئايدا ئوسمان ئىمپېرىيىسىگە قاتتىق ھۇجۇم قىلدى . ئۇ كىسىل ئارقىلىق بەيىيازنىڭ تۇرۇشلۇق جايى ئەنقەرەگە باردى . ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇنى 1402 - يىلى 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئەنقەرەنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى جۇبۇق (يىپىقاد دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تا تۇتۇشتى . مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، ئىككى تەرەپنىڭ ئەسكىرى 1 مىليون ئەتراپىدا ئىكەن . جەڭ ئىنتايىن كەسكىن ئېلىپ بېرىلىپ ، ئەتىگەندىن كەچ كىرگۈچە داۋاملاشقان . بەيىياز پۈتۈن كۈن قاتتىق جەڭ قىلىپ ، كەچ كىرگەندە مەغلۇپ بولىد-غانلىقىغا كۆزى يېتىپ چېكىنىش قارارىغا كەلگەن . بىراق ، ئاتلىرى ھېرىپ كەتكەچكە ئوغلى بىلەن بىرلىكتە ئەسىرگە چۈشكەن . تېمۇر بۇ

ئوسمان پادىشاھىغا ناھايىتى ئەدەپلىك مۇئامىلە قىلغان بولسىمۇ ، بەيىياز قېچىپ كېتەلمىگەنلىكىدىن قاتتىق ئۇيىلىپ كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ قالغان . ئۇ 1403 - يىلى 3 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئاقشەھەردە ئالەمدىن ئۆتتى . كىچىك ئاسىيانىڭ بىپايان زېمىنى شۇنىڭدىن كېيىن تېمۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالدى .

5- بۆلۈم تېمۇرنىڭ غەربكە قىلغان يۈرۈشىنىڭ تەسىرى ۋە كىراۋيونىڭ شەرققە ئەلچىلىككە بېرىشى

تېمۇر ئوسمان ئىمپېرىيىسىنى مەغلۇپ قىلىپ ئۇنى چاك - چېكىدىن غۇلتىۋەتتى . بۇ ئەينى ۋاقىتتا دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى . ئالدى بىلەن ئۇ ، شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنى تۈركلەر تەرىپىدىن دەرھال يوقىلىشقا قاراپ يۈزلەنگەن خەتەرلىك تەقدىردىن ساقلاپ قالدى ھەمدە ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ ياۋروپاغا بولغان ئېغىر تەھدىتىنى ۋاقىتنىچە توختاتتى . شۇڭا ياۋروپالىقلار ، تېمۇر بىر مۇسۇلمان بولۇش سۈپىتى بىلەن غەيرىي ئىسلام مۇرىتلىرىغا قارشى غازات ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىۋاتقان بولسىمۇ ، ئۇنىڭ غەلبىسىنى ناھايىتى قىزغىن تەبرىكلىگەنىدى . ياۋروپادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر ئۇزۇندىن بېرى تېمۇرنىڭ ئىلگىرىلىشىگە ناھايىتى ئېتىبار بىلەن قاراپ ، ئۇنىڭ ئەھۋالىنى تولۇق چۈشىنىپ پەتكەندى . تېمۇرمۇ غەرب دۆلەتلىرى بىلەن سودا ئالاقىسىنى يولغا قويدىغانلىقىنى بىلدۈرگەندى . تېمۇرنىڭ كىچىك ئاسىيانى ئىگىلىشى ، ئۇنى ياۋروپا ۋە ئافرىقا بىلەن بىۋاسىتە ئۇچرىشىش ۋە ئالاقىلىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان . مەسىلەن ، تېمۇر ئىزمىرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن قارشى تەرەپتىكى كېيىن ئارىلىدىكى گىنۇيا سودىگەرلىرى ئۇنىڭغا ئەل بولۇپ ، سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن . شەرقىي رىمنىڭ نائىب خانى يوهان VII مۇ ئەلچى ئەۋەتىپ مۇناسىۋەت ئورنىتىشىنى ئۆتۈنگەن . شۇ ۋاقىتتا تېمۇر ئەنگىلىيە پادىشاھى ھېنرى IV كە مەكتۇپ يوللاپ ، ئەركىن سودىغا رۇخسەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەندى . بۇ مەكتۇپلار -

نىڭ ھەممىسى ساقلىنىپ قالغان . تېمۇرنىڭ پايتەختى سەمەرقەنتتە ھەتتا گېرمانىيىلىك يوهان فرتوباخ مۇھىم خىزمەتكە قويۇلغانىدى . (ھېنرى يۇلى « قەدىمكى جۇڭگو ھەققىدە كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم » ، ئىنگلىزچە 174 - بەت) دا : مىسىر سۇلتانىمۇ تېمۇرنىڭ ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ تارتۇق ھەدىيە قىلغانىدى ، دەپ يازغان .

ئۇ چاغدا ئىسپانىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان كاستېر خانلىقىنىڭ خانى ھېنرى III دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەش ، ئىسپانىيىنىڭ شۆھرىتىنى كېڭەيتىش ۋە ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ كېڭەيمىچىلىكىنى چەكلەپ تۇرىدىغان ئىتتىپاقچى تېپىش ئۈچۈن شەرققە ئەلچى ئەۋەتكەن . 1402 - يىلىدىكى ئەنقەرە ئۇرۇشىدا ھېنرى III تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن پېتا شىتېمويۇ (佩兑 · 绪托莫约) بىلەن ھايمان سېنۇئان پونۇرۇس (海曼 · 三色都 · 佩罗窝陆斯) ئىسىملىك ئىككى ئەلچى تېمۇرنىڭ قارارگاھىدا ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكەن . تېمۇر ئۇلارغا نۇرغۇن سوۋغا ئىنئام قىلىپ ياخشى كۈتكەن . بۇ ئىككى ئەلچى دۆلىتىگە قايتقاندا ، ئىسپانىيە بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورنىتىش ئۈچۈن پادىشاھ ھېنرى III گە ھەدىيە قىلىنغان تۈرلۈك سوۋ-غىلارنى ئۆزى بىلەن بىرگە ئېلىپ قايتقان . ئۇرۇش ئاخىرلىشىپ ئەنقەرەدىن غەلبە بىلەن قايتىشتىن ئىلگىرى تېمۇر يەنە ھاجى مۇھەممەتنى مەخسۇس ئەلچى قىلىپ تەيىنلەپ ، دۆلەت مەكتۇپى ۋە سوۋغا - سالاملار بىلەن ئىسپانىيىگە ئەۋەتكەن . سوۋغىلار ئىچىدە ھەرخىل ئۇنچە - مەرۋايىتتىن سىرت يەنە ئەنقەرە ئۇرۇشىدا تۈركىيە تەرەپتىن قولغا چۈشكەن ساھىبجامال ئىككى قىز بار ئىدى . ئۇلارنىڭ بىرى ، ۋېنگرىيە خان جەمەتىدىن بولغان ماربيا ، يەنە بىرى ، گرېتسىيىلىك قىز ئانكېلىنا ئىدى . ھېنرى III بۇ قىممەتلىك سوۋغىلارنى تاپشۇرۇۋېلىپ ناھايىتى خۇشال بولغان ھەمدە ئۇمۇ 1403 - يىلى بىر ئەلچىلەر ئۆمىكىنى تېمۇرنىڭ قېشىغا ئەۋەتىپ ، دىپلوماتىك ئالاقىنى كۈچەيتىپ دوستلۇقىنى مۇستەھكەملىگەن .

بۇ ئەلچىلەر ئۆمىكى لۇ . گافزىلمېزدا كىراۋىيو ، مىسسىيونېر ئاروفان

پىس ۋە ياساۋۇل گېموسى ساروز قاتارلىق ئۈچ كىشىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلار تېمۇرنىڭ ئەلچىسى ھاجى مۇھەممەت بىلەن بىرلىكتە يولغا چىققان. ئۇلار ئەسلىدە قارا باختا تېمۇر بىلەن كۆرۈشمە كىچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن كونسۇلتانتىنو پولىدا بەش ئايدىن ئارتۇقراق تۇرۇپ قالغاچقا، ترابىنۇنغا قايتىپ كەلگەندە تېمۇرنىڭ ئاللىقاچان ئۆز پايىتەخ-تىگە قايتىپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان. كىراۋىيو قاتارلىقلار يەنىلا سەپىرنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئۈرمىيە كۆلىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىن ئىران چېگرىسى ئىچىگە كىرگەن. ئۇلار سەپەر جەريانىدا مىسىر سۇلتانىنىڭ تېمۇرنىڭ يېنىغا ئەۋەتكەن مەخسۇس ئەلچىسى بىلەن ئۇچراشقان. ئىككى دۆلەتنىڭ ئەلچىلەر ئۆمىكى بىرلىكتە سەمەرقەنتكە يېتىپ كەلگەن.

كىراۋىيو ئۆزىنىڭ ئەلچىلىكىگە بېرىش جەريانىدىكى كەچۈرمىشلىرى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرى ھەم تېمۇرنىڭ پايىتەختى سەمەرقەنت ھەققىدە تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرغان. ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ كېلىۋاتقان «كىراۋىيونىڭ شەرققە ئەلچىلىكىگە بېرىش خاتىرىسى» دېگەن ئەسەر بۇ مەزگىلدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ھەم تېمۇر ئىمپېرىيىسى ھەققىدىكى مۇھىم تارىخىي ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

6- بۆلۈم تېمۇرنىڭ جۇڭگودىكى مىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ۋە ئۇنىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى

تېمۇر جۇڭگودىكى يۈەن سۇلالىسى بىلەن مىڭ سۇلالىسى ئورۇن ئالمىشىۋاتقان ۋاقىتتا باش كۆتۈرۈپ چىقتى. بۇ چاغدا جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرى ۋە چېگرا رايونلار ھەم ئوتتۇرا ئاسىيادا يەرلىك مۇشتۇم زورلار بۆلۈنمىچىلىك قىلىپ توختىماي ئۇرۇشۇۋەرگەچكە، خەلق ناھايىتى ئېغىر كۈنگە قالغانىدى. شۇنداقتىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرى بىلەن ئۇزۇندىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان سىياسىي، مەدەنىيەت ئالاقىسى ۋە سودا مۇناسىۋىتى ئۈزۈلۈپ قالغانىدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ پادىشاھى بولغان تېمۇر ھەر جەھەتتىن ئىستېلا ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىۋاتقان ۋاقىتتىمۇ جۇڭگودىكى مىڭ سۇلالىسى بىلەن ئالاقە قىلىپ

تۇرغان . بۇنى سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي - سودا مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت ئىككى نۇقتىغا ئايرىپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ .

سىياسىي مۇناسىۋەت جەھەتتە : تېمۇر ئۆزىنىڭ ۋەكىللىرىنى نۇرغۇن قېتىم مىڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتتى . خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەردە بولسا بۇ ئەلچىلەر ئۆمىكى تارتۇق بېگى دەپ ئاتالغان . « مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىسى » (خۇڭخۇنىڭ ئوردا خاتىرىسى) دەخا . تىرىلىنىشىچە ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تارتۇق تاپشۇرغىلى كەلگەن تېمۇرنىڭ ئەلچىلىرى : خۇڭخۇنىڭ 20 - يىلى (1387 - يىلى ۋە 22 - يىلىدىكى (1389 - يىلى) ھاپىز ، 21 - يىلىدىكى (1388 - يىلى) دا مۇددىن ، 24 - يىلىدىكى (1391 - يىلى) شىقال ، 25 - يىلىدىكى (1392 - يىلى) نەجىدىن ، 27 - يىلىدىكى (1394 - يىلى) ۋە 28 - يىلىدىكى (1395 - يىلى) شىلمىش ، 29 - يىلىدىكى (1296 - يىلى) ھېسامىدىن قا . تارىقلاردىن ئىبارەت ئىدى . بۇ ئەلچىلەر ئۆمىكى مىڭ سۇلالىسىگە ئات ۋە تۆگە سوۋغا قىلغان بولسا ، مىڭ سۇلالىسى ئۇلارغا كۈمۈش ، گۈللۈك دارايى ۋە يامبۇ سوۋغا قىلغانىدى . بۇ ئەلچىلەرنىڭ ئىچىدە خۇڭخۇنىڭ 27 - يىلى ئوردىغا كەلگەن شىلمىش تېمۇرنىڭ مىڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن بىر پارچە مەكتۇپنى ئېلىپ كەلگەن بولۇپ ، ئۇنىڭدا : « بۈگۈنكى مىڭ (مىڭ سۇلالىسى) يىراقتىكى بىر دۆلەت ، سودىگەرلەر جۇڭگوغا بېرىپ تۇرىدۇ . ئەلچىلەر شەھىرىڭىزنى ساياھەت قىلىدۇ . . . ھەمدە مەكتۇپىمىز بىلەن سىلەردىن ھال سورايمىز . ئەلچىلەرنى ئۆزئارا ئەۋەتىشىپ تۇرايلى ، يوللارنى راۋانلاشتۇرۇپ ، يىراقتىكى دۆلەتلەر ئارا بېرىش - كېلىشىشنى قوپۇقلاشتۇرايلى » ① دېيىلگەنىدى . بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى ، ئەينى ۋاقىتتا تېمۇرنىڭ ئەڭ كۆڭۈل بۆلىدىغىنى ۋە خۇشاللىق ھېس قىلىدىغىنى ئوتتۇرا ئاسىيادىن جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلارغىچە سوزۇلغان يول بويىدىكى بېكەت - ئۆتەڭلەرنى ، يوللارنى راۋانلاشتۇرۇپ سودىغا پايدىلىق شارائىت يارىتىش ئىدى . چۈنكى تېمۇرنىڭ دۆلىتىمۇ شەرق ۋە غەرب ئوتتۇرىسىدىكى بۇ خىل سودىدىن پايدىغا ئېرىشەتتى .

① « مىڭ تەيزۇنىڭ خۇڭخۇ يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى » 234 - جىلد .

خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەردىمۇ نۇرغۇن سودىگەرلەرنىڭ پائالىيەتلىرىنى تىلغا ئېلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدە خېلى كۆپ سودىگەرلەر يالغاندىن تارتۇق بېگى قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللانغانىدى. مەسىلەن ، « خۇڭخۇنىڭ ئوردا خاتىرىسى » دە خاتىرىلىنىشىچە ، « خۇڭخۇنىڭ 23 - يىلى (1390 - يىلى) باھاردا ، بىرىنچى ئايدا سەمەرقەنتلىك ئۇيغۇر شۇكۇرئەلى قاتارلىقلار 670 ئاتنى جىڭجۇ شەھىرىگە ئەكىلىپ ساتقان . تۇرغاق سانغۇن بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ ، شۇكۇرئەلى قاتارلىقلارنى پايتەختكە چاقىرتىپ كېلىپ بازار ئەھۋالىنى ئىگىلىگەن » (199 - جىلد) . مىڭ سۇلالىسى شىمال تەرەپتە تاتارلارغا يۈرۈش قىلغاندا ، بورقاينىچە بېرىپ ، ئۇ يەردىن بىرنەچچە يۈز سەمەرقەنتلىك سودىگەرنى ئەسىر ئېلىپ قايتقانىدى . بۇنىڭدىنمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا سودىگەرلىرىنىڭ جۇڭگودىكى سودا قىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . لېكىن ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن جۇڭگو ئارىسىدا ، بۈگۈنكى شىنجاڭ رايونىدىكى بەشبالىق دۆلىتى (شەرقىي چاغاتاي خاندانلىقى) بەزىدە شەرق بىلەن غەرب سودىسىدا بىرخىل توسقۇنلۇق رول ئوينىغانىدى .

« مىڭ سۇلالىسى ئوردا خاتىرىسى » : خۇڭخۇ 30 - يىلى (يەنى مىلادى 1397 - يىلى) « ئەتىياز ، 1 - ئاينىڭ دىڭچىيۈ كۈنى بەشبالىق خانى قېدىر خوجىنىڭ قېشىغا ئەلچى ئەۋەتىلدى . ئىلگىرى ئاساسلىق ئىش بېجىر - گۈچى كۈمەن چىيى قاتارلىقلار قۇمۇل ، بېشبالىق ۋە شەمەرقەنتكە ئەلچىلىككە ئەۋەتىلگەنىدى . كۈمەن چىيى بېشبالىققا بارغاندا ئۇنى قېدىر خوجا تۇتۇپ قېلىپ ، مۇئاۋىن ئەلچى ئىككى ئادەمنى قايتۇردى . شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ دەستىگە تۇتقۇزۇپ ئەلچى ماڭدۇرۇپ مۇنداق دېدى : مەن تەختكە چىققىلى 30 يىل بولدى ، غەربتىكى ھەرقايسى ئەل سودىگەرلىرى ئېلىمىزگە سودا قىلغىلى كەلسە چېگرىدىكى ئەمەلدارلار زادىلا توسقۇنلۇق قىلىمىدى . مەن ئەمەلدار - پۇقرالىرىمغا باشقا يەرلىك سودىگەرلەرگە زور - لۇق قىلماسلىقىنى ، ئۇلارنى ئاقتى - سوقتى قىلماسلىقىنى قايتا - قايتا جېكىلەپ تۇردۇم . شۇڭا ھەرقايسى ئەل سودىگەرلىرى نۇرغۇن نەپكە ئېرىشتى ، ئېلىمىز دائىرىسىدە دەخلى - تەرۇزغا ئۇچرىمىدى ، ئېلىمىز

ئۇلارغا نۇرغۇن ئېتىبار قىلدى . بۇرۇن سەمەرقەنتلىك سودىگەرلەر موڭ-خۇل دالاسىنىڭ شىمالىدىكى چاغدا بىز شىمال تەرەپلەرگە جازا يۈرۈشى قىلىپ پايتەختكە قايتىپ كەلگەندۇق ، مەن ئۇلارغا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئولتۇراقلىشىپ سودا قىلىشنى بۇيرۇغانىدىم . كېيىن سەمەرقەنتلىكلەرنىڭ ئۆز ئېلىگە قايتۇرۇلغانلىقىنى بىلدىم . ئۇلارنىڭ خانى ئوردىمىزنىڭ ئۇلارغا شاپائەت قىلغانلىقىنى بىلىپ ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىمىزغا ئولپان تاپشۇردى . ئوردىمىزمۇ قائىدە - يوسۇن يۈزىسىدىن كۈمۈن چېپى قاتارلىقلارنى دۆلىتىڭلارغا ئەۋەتىپ ، باردى - كەلدىنى راۋانلاشتۇرۇش ، ئۆزئارا ئىشەنچنى تۇرغۇزۇپ ھال سوراشقا ئەۋەتكەنىدى . ئەمما سىلەر ئەلچىنى تۇتۇۋېلىپ قايتۇرمىدىڭلار . ئېلىمىز ھەرقايسى ئەل ئەلچىلىرىدىن بىر كىشىنىمۇ تۇتۇپ قالماي ، لېكىن سىلەر ئەلچىمىزنى تۇتۇپ قالدىڭلار ، بۇ ئەدەپ - قائىدىگە ئۇيغۇنمۇ ؟ يېقىنقى يىللاردىن بېرى چېگرىدىن كىرىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە قېپىقلىپ سودا قىلىۋاتقان مۇسۇلمانلارنى كۈمۈن چېپى قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قايتۇرماقچى بولغانىدۇق . مۇسۇلمانلار يۇرتىغا قايتالمىغاچقا ، ئاتا - ئانىمىز ، خوتۇن - بالىلىرىمىز بار ئىدى دېيىشتى . مەن ئاتا - ئانا ، خوتۇن - بالىلىرىنى ئەسلەش ئادەمدە بولىدىغان ھېسسىيات ، ۋاپاسىز ئادەملا بۇ ھېسسىياتنى بىلمەيدۇ ، ۋاپالىق كىشى بۇنى چۈشىنىدۇ دەپ قاراپ ، كۈمۈن چېپى كەلمىسۇمۇ ئۇلارنى قايتۇردۇم . ئوردىمىزنىڭ ياخشى نىيىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن يەنە مەكتۇپ بىلەن ئەلچى ئەۋەتتىم . ئۇلارنى يولدا توسۇۋالماسلىقىڭلارنى ، قورال كۈچى ئىشلىتىپ توقۇنۇشۇپ قالماسلىقىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن . » ①

بۇ خاتىرىلەردىن ، ئەينى ۋاقىتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن جۇڭگو-نىڭ ئىچكى جايلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئەھۋالى ۋە سودىگەرلەرنىڭ پائالىيىتىنى چۈشىنىۋېلىپلا قالماي ، بەلكى مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭمۇ بۇ خىل ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت ۋە سودا يولىنىڭ بىخەتەر ، راۋان قاتنىشىغا كۆڭۈل بۆلگەنلىكىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ . لېكىن ئەينى ۋاقىتتا بەشبالىقتىكى چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن بولغان خانلارنىڭ

① « مىڭ تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە » 234 - جىلد .

بۆلۈنمىچىلىكى بۇ خىل سودا ، ئالاقە ئىشلىرىغا ھەقىقەتەن تەسىر كۆرسەتكەندى . تېمۇرنىڭ نەچچە قېتىم چاتايلىرىغا ھۇجۇم قىلىشى ۋە مىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنۇشى بۇ ئىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى .

تېمۇر دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جۇڭگو بىلەن بولغان سىيا-سىي ، ئىقتىسادىي ئالاقىلىرى « كىراۋىيونىڭ شەرققە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى » دىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن . بۇ كىتابتا دېيىلىشىچە ، سەمەر-قەنتىن جۇڭگو پايتەختىگىچە بولغان ئارىلىق ئالتە ئايلىق مۇساپە بولۇپ ، جۇڭگو پايتەختى خانبالىق دەپ ئاتالغان . بۇ جۇڭگودىكى شەھەرلەر ئىچىدە ئەڭ چوڭى ئىدى . سەمەر قەنتىن يولغا چىقىپ خانبالىققا يېتىپ بارغۇچە ئادىمىزات يوق چوڭ دەشتى - چۆللەرنى بېسىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى . كىراۋىيو سەمەر قەنتىگە يېتىپ كېلىشتىن بىر قانچە ئاي بۇرۇن چوڭ بىر سودا ئەترىتى جۇڭگودىن بۇ شەھەرگە كەلگەن بولۇپ ، سودىگەرلەر 800 تۆگىگە مال ئارتىپ كەلگەندى . تېمۇر يىراققا يۈرۈش قىلىپ قايتىپ كەلگەندە ، ئۇ تاۋار - ماللارنى جۇڭگو تەڭرىقۇتى زېمىنىدىن ئېلىپ كېلىنگەن دەپ قاراپ ، ئادەم ۋە تاۋار - ماللارنى بىراقلا تۇتۇپ قېلىپ ، بىر مۇئادەمنىڭ قايتىپ كېتىشىگە رۇخسەت قىلمىغان .

ياڭ جاۋجۇن تەرجىمە قىلغان « كىراۋىيونىڭ شەرققە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى » 1957 - يىلى شاڭخۇ كىتابخانىسى ، كۆپەيتىلگەن 1 - نەشرى ، 159 - بەت) ئەينى ۋاقىتتا جۇڭگودىن ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلتۈرۈلگەن تاۋار-ماللار ئىچىدىكى يىپەك رەختلەر دۇنيادىكى ئەڭ چىرايلىق يىپەك رەختلەر بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىرخىل ساپ يىپەك رەختنىڭ سۈپىتى ناھايىتى ياخشى ئىدى . يەنە جۇڭگونىڭ خوتەن شەھىرىدىن ئېلىپ كېلىنكەن قاشتېشى ، ھېقىق ، ئۈنچە - مارجان ھەم ھەرخىل قىممەتلىك زىننەت بۇيۇملىرى بار ئىدى . خوتەندە ئىشلەپچىقىرىلغان ماللار تېخىمۇ قىممەتلىك بولۇپ ، سەمەر قەنت بازارلىرىدا ئەتىۋارلىق ئىدى . قاشتېشىدىن تۈرلۈك بۇيۇملارنى ياسىغۇچى خوتەنلىك ئۇستىكارلارنىڭ قولى گۈل بو-لۇپ ، دۇنيانىڭ ھېچ يېرىدە ئۇلارغا يېتىدىغانلار يوق ئىدى . (يۇقىرىقى

تېمۇرنىڭ مىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان سىياسىي مۇناسىۋىتى ۋە ئۆزئارا ئەلچى ئەۋەتىشكەنلىكى ھەققىدە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن گېرمانىيىلىك يوهان شىرتوبېگ ئۆزىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە توختىلىپ : قىتانلارنىڭ ئۇلۇغ خانى ئەۋەتكەن ئەلچىسى 400 ئاتنى ئېلىپ تېمۇرنىڭ ئوردىسىغا كېلىپ تارتۇق تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلدى . چۈنكى تېمۇرنىڭ تارتۇق تاپشۇرمىغىغا بەش يىلدىن ئېشىپ كەتكەندى دەپ يازغان . (ھېئىرى يۇلى : « قەدىمكى جۇڭگو ھەققىدە كۆرگەن ۋە ئاڭلىغانلىرىم » 1 - توم ، 174 - بەت ، 2 - ئىزاھ) . كىراۋىيەمۇ جۇڭگو خانىنىڭ ئىسمى توققۇز شەھەرلىك خان دېيىلىدۇ . بۇنىڭ مەنىسى توققۇز ئىتتىپاققا ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى خان دېگەنلىكتۇر . لېكىن چاغاتايلىار (تېمۇرنىڭ خەلقىنى كۆرسىتىدۇ) بولسا توڭگۇسخان دەپ ئاتىلىدۇ ، دەيدۇ . ① كىراۋىيە قاتارلىقلار سەمەرقەنتتىكى مەزگىلدە جۇڭگو خانىنىڭ ئەۋەتكەن ئەلچىسىمۇ بۇ شەھەردە بار ئىدى . جۇڭگو خانىنىڭ ئەلچى ئەۋەتىشتىكى مەقسىتى تېمۇرنىڭ جۇڭگونىڭ كۆپ جايلىرىنى بېسىۋالغانلىقى ، يىللىق تارتۇقنى ۋاقتىدا تاپشۇرۇشى ، يېقىنقى يەتتە يىل مابەينىدە تېمۇرنىڭ تارتۇق تاپشۇرمىغانلىقىنى سۈرۈشتۈرۈش ئۈچۈن ئىدى . تېمۇر جۇڭگو ئەلچىسىگە : « جۇڭگو تەڭرىقۇتىنىڭ يىللىق تارتۇقنى سۈرۈشتۈرۈشى ئەلۋەتتە يوللۇق . يەتتە يىللىق تارتۇق يىغىلىپ قالدى . ھامان بىر كۈنى ھەممىسىنى تولۇقلاپ تاپشۇرىمەن . ھازىر قىيىنچىلىقلار كۆپ . مەن تارتۇقلارنى تەييار قىلىۋېلىپ ئاندىن تاپشۇرسام » ② دېگەن . كىراۋىيە بىلەن يوهان شىرتوبېگ قاتارلىقلارمۇ بۇ ئىش ھەققىدە توختىلىپ ئۆتكەندى .

مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە تېمۇرنىڭ يېنىغا ئەلچىلىككە بارغانلاردىن بىزگە ئىسمى ئەڭ تونۇش بولغىنى ۋە تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلەنگىنى فۇئەن بىنلەن گوجى قاتارلىقلار ئى

① توڭگۇز — چۇشقا دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ .

② « كىراۋىيەنىڭ شەرققە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى » 158 - بەت .

دى. « مىڭ سۇلالىسى تارىخى » دا خاتىرىلىنىشىچە، خۇڭۋۇ-نىڭ 28 - يىلى (1395 - يىلى) باش غوجىدار فۇئەن قاتارلىقلار دۆلەت مەكتۇپى ئاقچا ۋە يىپەك توقۇلمىلارنى ئېلىپ ئەلچىلىككە چىققان . ئۇلار-نىڭ يىللىق تارتۇق ئېتىنىڭ سانى تېخىمۇ ئۆستۈرۈلۈپ 1000 غا يەتكۈزۈلگەن ھەمدە يەنە ئۈنچە - مارجان تارتۇقىمۇ بار ئىدى (8598 - بەت) . فۇئەن قاتارلىقلار يەنە ھىراتقا بارماقچى بولغان . لېكىن ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، شۇ يىلى فۇئەن ، گوجى قاتارلىقلار 1500 كىشىلىك قوشۇنىنى باشلاپ ھىراتقا قاراپ يولغا چىقىپ ، سەمەرقەنتكە كەلگەندە بۇ شەھەردە تۇرۇپ قېلىپ ، ھىراتقا يېتىپ بارالمىغان . خۇڭۋۇنىڭ 30 - يىلى (1397 - يىلى) مىڭ سۇلالىسى يەنە شىمالنى تىنچىتىقۇچى تەپتىش بېگى چىن دېۋىن قاتارلىقلارنى تېمۇرنىڭ يېنىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن بولسىمۇ ، بۇلارمۇ ئۇزۇنغىچە قايتىپ كېتەلمىگەن (8609 - بەت) . پەقەت يۇڭلىنىڭ 5 - يىلى (1407 - يىلى) تېمۇر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن فۇئەن ، گوجى قاتارلىقلار ئاندىن دۆلىتىگە قايتىپ كېتەلمىگەن . بۇ ھەقتە « مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىسى » دە : « (يۇڭلىنىڭ 5 - يىلى 6 - ئايدا) باش غوجىدار فۇئەن ، گوجى قاتارلىقلار سەمەرقەنتتىن قايتىپ كەلدى . ئەندىڭ قاتارلىقلار خۇڭۋۇنىڭ 28 - يىلى غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بېرىپ سەمەرقەنتتە 13 يىل تۇرۇپ قالدى . پەقەت خېلىنىڭ تەختكە چىققانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ، ئاندىن ۋەزىر خۇدايداد ئەندىڭ قاتارلىقلارنى قايتۇرغان ھەم يەرلىك مەھسۇلاتلاردىن تارتۇق يوللىغان » ① دېيىلگەن .

تېمۇرنىڭ ھەر جەھەتتىن ئېلىپ بارغان بويىسۇندۇرۇش ئۇرۇش-لىرى غەلىبىگە ئېرىشكەچكە ، دۆلىتى ناھايىتى كۈچىيىپ كەتكەنىدى . شۇڭا تېمۇر مىڭ سۇلالىسىگە بويىسۇنۇشنى ۋە جۇڭگوغا تارتۇق تاپشۇ-رۇشنى خالىمىغان ھەمدە جۇڭگو ئەلچىلىرىنى تۇتۇپ قېلىپ قايتۇرمىغان . تېمۇر جۇڭگوغا بولغان ئەنئەنىۋى بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنى بىكار قىلىپلا قالماستىن ، بەلكى يەنە ئۆمرىنىڭ كېيىنكى يىللىرىدا

① « يۇڭلېي يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى » 50 - جىلد .

جۇڭگونى بويىسۇندۇرۇشنىمۇ ئويلىغانىدى . بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ پۈتۈن دىققەت - ئېتىبارى بىلەن جۇڭگونىڭ تەبىئىي شارائىتى ، ئادەملەرنىڭ خاراكتېرى ، جۇغراپىيەلىك تۈزۈلۈشى ۋە ۋەزىيىتى ھەققىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ھەمدە جۇڭگونىڭ نوپۇسى ، بايلىقى ، ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلغان . ماتېرىيال توپلاش ئۈچۈن تېمۇر تەرىپىدىن مەخسۇس تەيىنلەنگەن چاغاتاي خانلىقىدىن بولغان بىر ئادەم جۇڭگو پايتەختىدە ئالتە ئاي تۇرۇپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغانىدى . (« كىراۋىيونىڭ شەرقتە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى » 159 - بەت .) بۇ ئەھۋاللارغا ئاساسلانغاندا ، يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن تېمۇرنىڭ مىڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن ئەلچىلىرىنىڭ بەزىلىرى تارتۇق تاپشۇرۇش ۋە سودا قىلىش ئۈچۈن كەلگەن بولسا ، يەنە بەزىلىرى ئاخبارات ئىگىلەش ۋە خەۋەر ئاڭلاش ئۈچۈن كەلگەن . تېمۇر كىچىك ئاسىيادىن ماۋرا ئۇننەھرگە غەلىبە بىلەن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن جۇڭگونى بويىسۇندۇرۇش تەييارلىق خىزمىتىنى ۋە ھەربىي يۈرۈش ھەرىكىتىنى باشلىۋەتكەنىدى .

« تېمۇرنىڭ زەپەرنامىسى » دېگەن كىتابتا بايان قىلىنىشىچە ، تېمۇر جۇڭگونى بويىسۇندۇرۇش ئۈچۈن 800 مىڭ كىشىلىك (يەنە بەزى مەنبەلەردە پەقەت 200 مىڭ كىشىلىك دېيىلگەن .) قوشۇن توپلىغان بو-لۇپ ، ئەسكەرلىرىگە پارس ۋە تۈرك قوشۇنىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە يەتتە يىل يەتكۈدەك ئوزۇق - تۈلۈك تەييارلاپ بەرگەن . جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋرا ئۇننەھر ئارىلىقىدا تېرىلغۇ يەرلەر ناھايىتى ئاز . ئادەملەر شالاڭ ئولتۇراقلاشقانچا ، تېمۇر ھەربىر ئادەمگە ئۆزىگە تېگىشلىك ئوزۇق - تۈلۈك بەرگەندىن سىرت يەنە ئىككىدىن سېغىن كالا ۋە بىردىن ئۆچكە بەرگەن ھەمدە ئۇلارغا ئوزۇق - تۈلۈك تۈگىگەن چاغدا سۈتنى سېغىپ ئىچىشنى ، سۈتى توختىغاندا سويۇپ يېيىشنى ئېيتقان .

تەييارلىقلار تاماملانغاندىن كېيىن ، تېمۇر مىلادى 1404 - يىلى 11 - ئاينىڭ 27 - كۈنى سەمەرقەنتتىن سەپەرگە ئاتلانغان . بۇ ۋاقىت قىش پەسلى بولۇپ ، شىمالدىن ئىزغىرىن سوغۇق شامال چىقىپ

تۇراتتى . دەريا - ئېقىنلاردا مۇز توغلاپ ، يوللار تېيىلغا قلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ ، لېكىن تېمۇر ئارقىغا چېكىنمەستىن يۈرۈشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرغان (خالورد . رام « تېمۇرنىڭ تەرجىمىھالى » 248 - بەت) . شۇ ۋاقىتتا تېمۇر يەنە يەرلىك كىشىلەردىن بىرنى موغۇلىستان خانلىقىغا ئەۋەتىپ ، موغۇلىستان خانلىقى تەۋەسىدە تېرىقچىلىق قىلىشقا بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىقى ، ئۆزىنىڭ قوشۇنىنى ئوزۇق - تۈلۈك بىلەن تەمىنلەپ بېرەلەيدىغان - بېرەلمەيدىغانلىقىنى سۇرۇشتۇرۇپ كۆرگەندى .

تېمۇرنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلغانلىق خەۋىرى مىڭ سۇلالىسىگە يېتىپ كېلىشى بىلەن دۈشمەنگە قارشى تۇرۇش تەييارلىقى ئىشلەنگەن . بۇ ھەقتە « مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىسى » دە : « مىڭ چىڭزۇ يوڭلېنىڭ 3 - يىلى (تېمۇر سەپەرگە ئاتلىنىپ ئىككىنچى يىلى) « 2 - ئايدا گەنسۇ باشبۇغى ، سولقانات نۇتۇق سۇڭ شېڭ مۇنداق دېدى : مۇسۇلمان لا ئۇرنىڭ دېيىشىچە ، سەمەرقەنت مۇسۇلمانلىرى بەشبالىقتىكى شەمىي جاھاننىڭ زېمىنىدىن يول ئېلىپ ، قوشۇن باشلاپ شەرققە كېلىۋېتىپتۇ . ئۇلار بەك قاراملىق قىلىشقا پىتىنالماسلىقى مۇمكىن ، شۇنداقتىمۇ چېگرا مۇداپىئەسىدە بىخەستەلىك قىلىشقا بولمايدۇ . بۇرۇن تاڭ تەيزۇڭنىڭ ھەربىي كۈچى ئەمدىلا قۇدرەت تاپقاندا ، تۈركلەر ئۇدۇل ۋېيچياۋغا قىستاپ كەلگەندى ، بۇنى ساۋاق قىلىش لازىم ، ئەسكەرلەرنى پۇختا مەشىق قىلدۇرۇش ، ئەھۋالنى كۆزىتىشكە ئەھمىيەت بېرىش ، ئاشلىق جۇغلاپ ياخشى تەييارلىق قىلىش كېرەك . » ①

تېمۇر داۋاملىق ئىلگىرىلەپ جۇڭگوغا بارىدىغان يول ئۈستىدىكى مۇھىم تۈگۈن بولغان ئۇترارغا كەلگەندە ، تونومىشنىڭ ئەلچىسى بىلەن كۆرۈشۈپ ، ئۇنىڭغا جۇڭگوغا قىلغان يۈرۈشنى تۈگىتىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ قىيچاق خانلىقىدىكى ئورنىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈشىگە ياردەم بېرىش توغرىسىدا ئويلىشىپ باقىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن . لېكىن تېمۇر ئۇترار شەھىرىدە تۇيۇقسىز ئېغىر كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ قالغان . ئۇ ئەمىر ۋە ۋەزىرلەرنى يېنىغا چاقىرىپ كېيىنكى

① « يۇڭلى يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى » 33 - جىلد .

ئىشلارنى ئۇلارغا ھاۋالە قىلىپ ، ئۆز ئورنىغا پىر مۇھەممەد خاننى تەخت ۋارىسى قىلىپ بېكىتكەن . تېمۇر 1405 - يىلى 2 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئا - لەمدىن ئۆتكەن . ئۇ 71 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ ، 36 يىل تەختتە ئولتۇرغان . شۇنىڭ بىلەن ئۇ قوزغىغان شەرققە يۈرۈش قىلىش ھەرىكىتى يېرىم يولدا توختاپ قالغان .

تېمۇرنىڭ ئۆلۈم خەۋىرى ناھايىتى تېزلا موغۇلىستان خانلىقىغا يېتىپ كېلىش بىلەن بۇيەردىكى خەلقلەر بايرام شادلىقىغا چۆمدى . موغۇ - لىستاندىكى چاغاتاي خانىدانلىقىنىڭ كېيىنكى خانلىرى ئۆزلىرىنى چاغاتاينىڭ ئەۋلادى دەپ قارىغاچقا ، تېمۇر ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىگىلىۋالغان ھەرقايسى جايلارنى ئۆزلىرىنىڭ سۇيۇرغال زېمىنى دەپ بىلەتتى . يېرىم ئەسىر مابەينىدە ، تېمۇرنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى بىلەن موغۇلىستان ئۇنىڭ ھىمايىسىگە ئۆتۈشنى بىرقانچە قېتىم ئويلىشىپ باققان بولسىمۇ ، لېكىن بۇ ئىشقا قارىتا موغۇل خانلىرى ئوچۇق - ئاشكارا جۈرئەت قىلالىمەن خانىسى . ئەمدىلىكتە تېمۇردىن ئىبارەت بۇ زومىگەر ئالەمدىن ئۆتكەچكە ، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇنىڭچىلىك چوڭ كۈچ - ئابروۋىغا ئىگە ئەمەس ئىدى . ئىچكى جەھەتتىمۇ موقىمسىزلىق ئىپادىلىرى بار ئىدى . شۇڭا موغۇل خانلىرى پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ ، ماۋرا ئۇننەھردىكى زېمىننى قاپتۇرۇۋ - ۋېلىشقا كىرىشتى . مىڭ چىڭزۇ يۈڭلېنىڭ 5 - يىلى (1407 - يىلى) يەنى تېمۇر ئالەمدىن ئۆتۈپ ئىككىنچى يىلى بەشبالىقنىڭ خانى شەمى جاغان توپىن بۇقنى مىڭ سۇلالىسىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ ، ئولپان (تارتۇق) تاپشۇردى ھەمدە مىڭ سۇلالىسىدىن : « سەمەرقەنت ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان يەر ، ئۇ يەرنى ئەسكەر چىقىرىپ بېزگە قايتۇرۇپ ئېلىپ بەرگەن بولسىڭىز ، دەپ ئۆتۈنگەن . خان شىغاۋۇل پىر - قىسىگە توپىن بۇقا قاتارلىقلارنى كۈتۈشنى بۇيرۇدى ۋە ئىچكى ئەمەلدارلار باچىن ، لى دا ، مۇراسىم مەھكىمىسى ۋەزىرى ليۇ تېمۇر قاتارلىقلارنى شەمى جاھانغا مۆھۈرلۈك خەت ئاپىرىپ بېرىشكە ئەۋەتىپ ، ئۇلارغا : < خەۋپ ۋە ئار - نومۇسنى نەزەرگە ئېلىپ ، ئىشنى ئەستايىدىل ئويلىشىش لازىم ، يەڭگىللىك قىلىشقا بولمايدۇ . رەڭدار يۇللارنى ئىنئام قىلىش

كېرەك ، باچىن قاتارلىقلار تويىن بۇقا بىلەن بىللە ماڭسۇن . ① دېدى .
شەمى جاھاننىڭ تەلپىگە مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قوشۇلمىغاچقا ،
موغۇل خانلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋرا ئۇننەھر رايونىنى قايتۇرۇۋې-
لىش پىلانى ئەمەلگە ئاشمىدى .

7- بۆلۈم تېمۇر دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى

تېمۇر چىڭگىزخاندىن كېيىنكى ئەڭ چوڭ ئىستېلاچى . ئۇ تارىخ
سەھنىسىگە چىققان چاغدا موغۇل ئىمپېرىيىسى بۆلۈنۈش ۋە يوقىلىشقا
يۈزلەنگەنىدى . ھەممە يەرنى تەپرىقچىلىك ۋە يېغىلىق قاپلاپ كەتكەن
بولۇپ ، خەلق ئېغىر كۈنگە قالغانىدى . تېمۇر ئاددىي خەلق ئىچىدىن
چىققان بولۇپ ، نەچچە ئون يىل ئىچىدىلا ئوتتۇرا ئاسىيادىن تارتىپ
كىچىك ئاسىياغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىرگۈزدى .
ۋەزىيەتنىڭ مۇقىملىشىشى ئىقتىساد ، مەدەنىيەت ئالاقىسىنى راۋانلاشتۇردى .
گەرچە تېمۇرنىڭ بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشى جەريانىدا ھەرقايسى جايلار-
دىكى بۇزغۇنچىلىقى ، ئادەم ئۆلتۈرۈشتەك قەبىھ ھەرىكەتلىرى
موغۇللارنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلغان ۋاقتىدىكىدىن ئېشىپ كەتكەن
بولسىمۇ ، لېكىن ئىلياس كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك : « موغۇللارنىڭ كۈچى
ئاجىزلاپ ، مۇسۇلمانلار باش كۆتۈرۈپ چىققان چاغدا ، غەرب تەرەپنىڭ
پۈتكۈل سىياسىي ۋەزىيىتىدە تۈپتىن ئۆزگىرىش بولدى . جۇڭگودا
موغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئۇرۇش قىلىشنى خالىمايدىغان خان-
لىق (مىڭ سۇلالىسى) ئىگىلىدى ، ئۇنىڭ چېگرا رايونلارغا نىسبەتەن
كۈچى يەتمىگەچكە ، ئاسىيانىڭ مەركىزىدىكى كەڭرى رايونلاردا ئۆزى
بىلگىنىنى قىلىدىغان زوراۋان قەبىلىلەرنىڭ زۈلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقى
تىكلەندى . بۇ قەبىلىلەرنىڭ رەھبەرلىرى بىر تەرەپتىن ، ئۆز ھۆكۈمرانلىق
قىمىنى ئۇزۇن داۋاملاشتۇرالمىغان ، يەنە بىر تەرەپتىن مەدەنىيەتلىك ئەللەر
بىلەن ئالاقە قىلىشنى خالىمىغان . شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ خەلقى كۈندىن-

① « يۇڭلې يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى » 49 - جىلد .

كۈنگە بەدەۋىيلىككە قاراپ يۈزلەنگەن . X IV ئەسىرنىڭ ئاخىرى X V ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بىر مەزگىل تېمۇر ۋە ئۇنىڭ بىرقانچە ئەۋلاد ۋارىسى لىرىنىڭ ئۈستۈن ئورۇنغا ئېرىشىشى بىلەن ، ئۇلار مەلۇم دەرىجىدە يېڭى تەرتىپنى قوغداپ قالدى ھەمدە ئاشۇ كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ كۈچىنى چەكلەپ ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ گۈزەل جايلىرىنى ئۇلارنىڭ تۆمۈر تاپىنى ئاستىغا كىرگۈزمىدى . ئەگەر تېمۇرنىڭ چەكلەش ھەرىكىتى بولمىغان بولسا ، بەدەۋىيلىك ھالىتىدىكى كۈنلەر تېخىمۇ ئۇزاق داۋاملاش قان بولاتتى . ①

تېمۇر ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ھەم غەربىي ئاسىيانىڭ بىرلىككە كەلگەن تىنچ ۋەزىيىتىنى ئەينى ۋاقىتتا تەسسى قىلىنغان ئۆتەڭلەرنىڭ ئەھۋالىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . بۇ ھەقتە كىراۋىيو بىزگە ناھايىتىمۇ قىممەتلىك مەلۇمات قالدۇرغان . ئۇنىڭ دېيىشىچە ، تېمۇر ئۆز خاندانلىقىنىڭ تەۋەسىدە يولغا قويغان ئۆتەڭ تۈزۈمى بويىچە ، ھەرقايسى جايلاردىن سەمەرقەنتكە كېلىدىغان يوللار ئۈستىدە بىرقانچە ئۆتەڭلەرنى تەسسى قىلغان . ھەربىر ئۆتەڭدە تەبىئىي ئات بار ئىدى . شۇڭا تېمۇرنىڭ ئەلچىلىرى ياكى پوچتالىيونلىرى كېچە - كۈندۈز يول يۈرۈپ ، ئۆتەڭلەردە ئاتلىرىنى ئالماشتۇرۇپ تۇرغاچقا يېرىم يولدا توختاپ قالمايتتى . ھەرقايسى ئۆتەڭلەر بىر كۈنلۈك ياكى يېرىم كۈنلۈك مۇساپە ئارىلىقىدا قۇرۇلغانىدى . چوڭراق ئۆتەڭلەردە دائىملىق تەبىئىي ئاتلار يۈزدىن ئاشاتتى . شۇڭا سەمەرقەنتتىن ھەرقايسى جايلارغا ناھايىتى تېز يېتىپ بارغىلى بولاتتى . ئېلىپ ئېيتساق ، تەبىرىزدىن قاھىرەگىچە بولغان ئۆتەڭ يولى ئون كۈنلۈك مۇساپە بولۇپ ، تېخىمۇ مۇھىمى ، تېمۇرنىڭ ھەرقايسى جايلاردىكى نوپۇزى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى . مەسىلەن ، ئۆتەڭ بەلگىلىمىسى بويىچە ، تېمۇرنىڭ ئەلچىسى يول ئۈستىدە ئاتقا ئېھتىياجلىق بولغاندا ، ئۇنىڭ ئالدىغا ئۇچرىغان يولۇچى مەيلى ئورنى يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولسۇن ، خان ، ئاقسۆڭەك ، كەمبەغەل ياكى سودىگەر بولسۇن ، پەقەتلا ئارىيەت ئېلىش تەكلىپىنى قويسلا قارشى تەرەپمۇ ئاتتىن

① « تارىخىي رەشىدى » ئىنگىلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 155 — 116 - بەت .

چۈشۈپ ئارىيەتكە بېرەتتى. مەيلى كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ خىل مەخپۇر يەتتىن باش تارتىشقا ھەددى يوق ئىدى. ئارىسالدى بولۇپ قالسا ياكى رەت قىلىپ قالسا كالىسى ئېلىناتتى. ھەرقايسى ئۆتەڭلەردە مېھمانخانا تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئەلچى ھەربىر ئۆتەڭگە يېتىپ كەلگەندە ئۆزى مىنىپ كەلگەن ئېتىنى ئۆتەڭنىڭ ئېتىغا ئالماشتۇرۇپ سەپىرىنى داۋاملاشتۇراتتى. ئۆتەڭ خىزمەتچىسى قوشنا ئۆتەڭگە بېرىپ ئېتىنى قايتۇرۇپ كېلەتتى. تېمۇر جىددىي ئىش بىلەن سەپەرگە چىققان ئەلچىلەرنىڭ كۈنىگە 500 چاقىرىم يول يۈرۈشىنى بەلگىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەلچىلىرى ھەمىشە بۇ چەكلىمىدىن ھالقىپ، كېچە - كۈندۈز مېڭىپ بەزىدە 600 - 700 چاقىرىم يول يۈرەتتى. بۇ بەلگىلىمە بويىچە تېمۇرنىڭ مەملىكەت ئىچىدىكى خەت - ئالاقە ھۆججەتلىرى ناھايىتى تېزلا جاي - جايلارغا يەتكۈزۈلۈپ، خەلق تېز خەۋەرلەندۈرۈلەتتى. ئەلچىلەر بېسىپ ئۆتىدىغان جايلاردىكى لازىمەتلىك نەرسىلەرنى شۇ ئورۇن ھا-زىرلاپ بېرەتتى. بۇنىڭغا ھېچقانداق ھەق ئېلىنمايتتى. ئەلچى بېسىپ ئۆتكەن يەرلەردە كېچە ياكى كۈندۈز دېمەستىن، ئەلچىنىڭ غىزالىنىۋې-لىشى ئۈچۈن ئوزۇق - تۈلۈك ھەم ئېتىدىن چۈشۈپ دەم ئېلىۋېلىش ئۈچۈن پالاز تەييارلاپ بېرىلەتتى. كىراۋىيو قاتارلىقلار ھەرقايسى يې-زىلاردىن ئۆتكەندە كەنت ئاقساقىلى ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالغان، ھەم سەپەر بولغان. تېمۇرنىڭ مەخسۇس ئەلچىلىرى ھەممە يەردە شۇ ئورۇندىكى كىشىلەرنى يېمەك - ئىچمەك تەييار قىلىشقا، ئاتلىرىنى ئالماشتۇرۇپ بېرىشكە بۇيرۇغان. بۇنىڭغا قارشى چىقىدىغان بىر مۇكشى بولمىغان. ناۋادا بۇيرۇققا قارشى چىققۇچىلار بولسا، قامچا بىلەن قاتتىق ئۇرۇلاتتى. شۇڭا ھەرقايسى جايلاردىكى خەلقلەر چاغاتايلاردىن بولغان تېمۇرنىڭ ئەلچىسىنىڭ كېلىۋاتقىنىنى كۆرسە قېچىپ كېتىشكە جۈرئەت قىلالمايتتى.

ئىمپېرىيىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى قاتناشنىڭ راۋانلىقى ۋە بىخە-تەرلىكى كاپالەتكە ئىگە قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئەڭ چوڭ پايدىسى سودا-سېتىق ئىشلىرىغا قولايلىق يارىتىپ، سودىگەرلەر ۋە يولۇچىلارنى غەم -

ئەندىشىدىن خالاس قىلغان . بۇ ئارقىلىق ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشقا پايدىلىق شارائىت يارىتىلغان . ئالدىنقى بۆلۈمدىكى بايانلاردىن ئەينى ۋاقىتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن جۇڭگونىڭ ئىچكىرى جايلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودا - سېتىق ئىشلىرىنىڭ ناھايىتى جانلانغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . بۇ خىل جانلىنىشنىڭ شەرت - شارائىتلىرى دەل تېمۇرنىڭ مىڭ سۇلالىسىگە يازغان مەكتۇپىدا « ئۆتەڭلەر قولايلىق ، يوللارمۇ راۋان . جاھانكەشتىلەر يۈرۈشە يىراق ئەل تامان . » ئىدى . ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن غەربنىڭ سودىسىمۇ ناھايىتى راۋاجلانغانىدى . خارەزمىدىن شىمالدا قىپچاق خانلىقىغا بارغىلى ، ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ، ئىران ، ئىراق ئارقىلىق ئوتتۇرا دېڭىزغا بارغىلى بولاتتى . تىراسۇن قاتەنەش يولى ئۈستىدىكى مۇھىم سودا شەھىرى ئىدى . تەبرىز شەرق تەرەپتىكى تۈرلۈك تاۋار - ماللار توپلىنىدىغان جاي ئىدى . قارا دېڭىز بويى گىنىويا سودىگەرلىرى يىغىلىدىغان سورۇن ئىدى . شۇڭا بۇۋا ، تېمۇرنىڭ ئىستېلا ئۇرۇشى ھىندىستان بىلەن ئىراننىڭ شەرقىي قىسمىدا بەزى يېڭى قۇرۇقلۇق سودا يولىنى ئېچىش ئۈچۈن ئىدى دەيدۇ .

تەبرىز ئەينى ۋاقىتتا خەلقئارالىق چوڭ سودا شەھىرى ئىدى . كىراۋىيو تەبرىزنىڭ ھەممە كوچىلىرىدا سودا دۇكانلىرىنىڭ بار ئىكەنلىكىنى ، تۈرلۈك تاۋار - ماللارنىڭ ئارىلاش تىزىپ قويۇلغانلىقىنى تىلغا ئالغان . سودا دۇكانلىرىنىڭ سىرتىدىكى بازارلاردا ھەرقايسى جايلارنىڭ تاۋار - مالىسىرى توپلانغان بولۇپ ، تۈرىمۇ ناھايىتى كۆپ ئىدى . يىپەك تۈرىدىكى رەختلەردىن يىپەك ، شايى - ئەتلەس ، پاختا رەختلەردىن گەز - مال قاتارلىقلار بار ئىدى . سودا - سېتىق ئىشلىرىمۇ ناھايىتى راۋاجلانغانىدى . سۇلتانىيە شەھىرىمۇ چوڭ سودا مەركىزى بولۇپ ، ھەر - يىلى ياز پەسلىدە 6 - ئايدىن 8 - ئايغىچە نۇرغۇنلىغان كارۋانلار ئەترىتى بۇ شەھەرگە چۈشەتتى . يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ سودا كارۋانلىرىنىڭ ماللىرىدىن ئالىدىغان بېجىمۇ ناھايىتى ئېغىر ئىدى . ھىندىستاندىن كەلگەن چوڭ سودا كارۋانلار ئەترىتى ھەرخىل تاۋار - ماللارنى ئېلىپ كېلەتتى . شىراز ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا ئىشلەپچىقىرىلغان تۈرلۈك

گەزمال ، رەخت ، يىپەك ، تاۋار ، بەلباغ ، شايى - ئەتلەس قاتارلىق ماللار سۇلتانىيە شەھىرىگە ئېلىپ بېرىلىپ تۆكمە قىلىپ سېتىلاتتى . ھورمۇزدىن سۇلتانىيەگە كەلتۈرۈلدىغان سودا بۇيۇملىرى ئاساسەن ، كەھرىۋا ۋە ياقۇتتىن ئىبارەت ئىدى . ھەر يىلى ياز پەسلىدە خرىستىئان ئەللىرىدىن ترابسون ، جەپەر ، ئىسلام ئەللىرىدىن تۈركىيە ، سۈرىيە ۋە ياغدادتىن كەلگەن سودىگەرلەر بۇ شەھەرگە توپلىنىپ قايىناق سودا - سېتىق پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىناتتى . يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان شەھەرلەر گەرچە ئىران ياكى تۈركىيە چېگرىسى ئىچىدە بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ يەرلەرنىڭ سودا - ئالاقە ئىشلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن قويۇق مۇناسىۋىتى بار ئىدى . چۈنكى بۇ شەھەرلەردىكى سودىگەرلەر تېمۇرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا سودىگەرلىرى بىلەن بىللە شەرق - غەرب ئارىسىدا توختىماي قاتناپ تۇراتتى .

تېمۇر سىرتقا قارىتا بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىش جەريانىدا ، قەيەرگە يېتىپ بارسا شۇ ئورۇندىكى قول ھۈنەرۋەن ۋە ئۆس-تىكارلارنى ئۆزىنىڭ پايتەختى سەمەرقەنتكە ۋە كېش (تاشكەنت) قاتارلىق جايلارغا كۆچۈرۈپ كەلگەنىدى . ئۇ سەمەرقەنتنى پۈتكۈل ئاسىيا بويىچە ئەڭ گۈللەنگەن پايتەخت شەھىرى قىلىپ قۇرۇپ چىقىپ ، بۇ ئارقىلىق سودا - سانائەتنىڭ تەرەققىياتىنى يۇقىرى چەككە يەتكۈزۈش ئۈچۈن شەرت - شارائىت ھازىرلىماقچى بولغانىدى . كىراۋيونىڭ دېيىشىچە ، سەمەرقەنتتىكى شەھەر قورغىنىنىڭ ئىچىدە تەخمىنەن 1000 دەك ئەسىر ئېلىنغان ئۇستىكارلار يىل بويى ئۇنىڭ ئۈچۈن ساۋۇت - دۇبۇلغا ، ئوقيا ياساش بىلەن شۇغۇللىناتتى . تويى - تۆكۈن قاتارلىق كاتتا مۇراسىملار ئۆتكۈزۈلگەندە ، تېمۇر پۈتۈن شەھەردىكى سودىگەرلەر ۋە قول - ھۈنەرۋەن ، ئۇستىكارلارغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ئۇلارغا چېدىر تىكتۈ-رەتتى . ھەرخىل كەسپتىكى كىشىلەر ئۆزىنىڭ كەسپىي ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن ، ئىش مەيدانى ، دۇكانلارنى قۇرۇپ چىقىپ ، ئۆزىنىڭ خىزمەت ئۈنۈمىنى كۆرسىتەتتى . پۈتۈن شەھەردىكى قوشۇن ۋە خەلقلەر بۇ قىسقا مەزگىللىك يەرمەنكىنى تاماشا قىلىپ چەكسىز شادلىققا

چۆمەتتى .

ھەرقايسى جايلاردىكى قول ھۈنەرۋەن ، ئۇستىكارلارنىڭ ماۋرا ئۈننەھەرگە كۆپلەپ ئېقىپ كېلىشى شۈبھىسىزكى ، شۇ جاينىڭ قول سانا-ئەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەندى . لېكىن بۇ ئۇستىكارلار ئادەتتە فېئوداللىق مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلغۇچىلار بولۇپ ، يېرىم قۇللۇق ھالەتتە ياشايتتى . قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشقا ئۇچرايتتى . فېئودال بەگ - غوجىلارنىڭ قول سانائەت ئىشخانىلىرىدا ئىشلەيدىغان ئۇستىكارلار تېخىمۇ شۇنداق ئىدى .

تېمۇر فېئوداللىق سۇيۇرغاللىق تۈزۈمىنى يولغا قويغان بولۇپ ، ئۇ بويسۇندۇرغان كەڭرى رايونلارنى ئۆزىنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا (شاھزادە ، نەۋرىلەرگە) ، قوماندانلىرىغا ، ئەمىرلىرىگە ۋە ھەرقايسى جايلارنىڭ ئەسلىدىكى ھۆكۈمرانلىرىغا سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەندى . ھەرقايسى فېئودال ھۆكۈمرانلار ئۆز سۇيۇرغاللىق يېرىدە خەلقنى باج - سېلىق يىغاتتى . بۇ خىل فېئوداللىق سۇيۇرغاللىق تۈزۈمى يەرلىك فېئوداللارنىڭ كۈچىنى زورايتىپ ، تېمۇر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇ-نىڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ تېزلىكتە بۆلۈنۈشكە قاراپ يۈزلىنىشىدىكى سەۋەبكە ئايلاندى . فېئودال سۇيۇرغاللىق تۈزۈمىدە دېھقانلار يەرگە باغلانغانىدى . تېمۇر ۋە ئۇنىڭ فېئودال خانلىرى ئىراندىكى موڭغۇل ئىلىكخانلار خانلىقىنىڭ باج تۈزۈمىنى قوللانغان بولۇپ ، دېھقانلاردىن يەر بېجى ،

ئادەم بېجى ۋە چارۋا - مال بېجى قاتارلىق ھەرخىل باج - سېلىق يىغاتتى ھەم ئۇلارنى مەجبۇرىي ھەرخىل ئەمگەكلەرگە سالاتتى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، ئۆتەڭلەر ئۈچۈن ئۆتەيدىغان ھەرخىل ۋەزىپىلەر كەڭ خەلق ئاممىسىنى قاتتىق زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيەگە ئۇچرىتاتتى .

تېمۇرگە مەنسۇپ قوۋم « چاغاتايىلار » دەپ ئاتىلاتتى . چاغاتايىلار يەنىلا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىشتەك تۇرمۇش ئادىتىنى ساقلاپ كەلگەندى . ئۇلار ئىمپېرىيىنىڭ ئىچىدە ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە ئىدى . كىراۋىيو ، ئۇلار خالىغان يېرىدە چارۋا - مال باقاتتى ، خالىغان يېرىدە يەر ئىگىلەپ تېرىقچىلىق قىلاتتى . قىش - ياز دېمەستىن خالىغانچە كۆچۈپ

يۈرەنتى . ئۇلار ھېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىمايتتى . ئۇلار باج - سېلىمە - تىن خالىي بولسىمۇ ، لېكىن ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەش بۇرچى بار ئىدى . ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى تېمۇرنىڭ ياساۋۇللۇق خىزمىتىنى ئۆتەيدى . خانلار بولۇپ ، ئۇنىڭ بىسخەتەرلىكىنى قوغداپ ، سىرتنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇراتتى . بۇ قوۋمدە يەنە شۇنداق بىر ئالاھىدىلىك باركى ، ئەرلەر ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەۋاتقان چاغلاردا ، يەنىلا ئائىلىسىنى بىللە كۆچۈرۈپ ، ئۆزىنىڭ چارۋا - ماللىرىنى قوغداپ يېنىدىن ئايرىمايتتى . ئۇرۇش بولغاندا ئاياللار ، قىز - ئوغۇللار چوڭ قوشۇننىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ بىللە ماڭاتتى (« كىراۋيوننىڭ شەرققە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى » 110 - بەت) .

تېمۇرنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ باشقۇرۇشى نەتىجىسىدە ، سەمەرقەنت قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شەھەرلەر ھەقىقەتەن ناھايىتى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشىپ ئالاھىدە گۈللەنگەنىدى . تېمۇر سىرتقى جايلاردىن زىيالىيلار ، قول ھۈنەرۋەنلەرنى سەمەرقەنتكە كۆچۈرۈپ كېلىش بىلەن بىرگە ، يەنە نۇرغۇنلىغان ئەسىرلەرنى ۋە بويسۇندۇرۇلغان ھەرقايسى جايلاردىكى ئاھالىلەرنىمۇ كۆچۈرۈپ كەلگەچكە ، سەمەرقەنتنىڭ ئاھالىسى كۆپىيىپ 100 مىڭدىن ئېشىپ كەتكەنىدى . كۆچۈرۈپ كېلىنگەن ئاھالىلەرنىڭ يوشۇرۇن قېچىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئامۇ دەرياسى بويىدا قوماندان ۋە ئەسكەرلەرنىڭ مۇداپىئە ئورنى قۇرۇلغان بولۇپ ، دەريادىكى كېمىلەردە تەكشۈرۈلەتتى . ھەمدە يەنە ھەرقايسى جايلارغا نازارەتچى ئەمەلدارلارنى ئەۋەتىپ قېچىپ كەتكەن كىشىلەرنى تۇتۇپ كېلەتتى .

كىراۋيوننىڭ بايان قىلىشىچە ، سەمەرقەنت تۈزلەڭلىك ئۈستىگە قۇرۇلغان . شەھەرنىڭ تۆت ئەتراپى ئولتۇراق ئۆي ۋە باغلار بىلەن قورشالغان بولۇپ 20 چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتا ئىدى . باغلار ھەم مېۋىلىك دە . رەخلەر ئارىسىدا مەيدان - سەينالار ۋە ئۆتۈشمە چوڭ يوللار ئېچىلغانىدى . ھەممە يەرلەردە سودا دۇكانلىرى بار بولۇپ ، بارلىق لازىمەتلىك بۇيۇملار سېتىلاتتى . شەھەر سىرتىدىكى ئاھالىلەر شەھەر ئىچىدىكى ئاھالىلەرگە

قارىغاندا كۆپ بولۇپ ، ئەڭ گۈزەل ۋە كۆركەم قەۋەتلىك ئۆيلەر بىنا قىلىنغان ، داچىلار شەھەر سىرتىغا سېلىنغانىدى . تېمۇرنىڭ سالدۇرغان سارايلىرىنىڭ كۆپىنچىسى شەھەر سىرتىدا ئىدى . كىشىلەر سەيلە قىلىپ تاماشا قىلىدىغان بارلىق شىپاڭ ، باغچا ، راۋاقلارمۇ شەھەر سىرتىدىكى باغۇ - بوستانلىقلار ئىچىدە ئىدى . شەھەر ئىچىدىكى ئۇزۇنسىغا ۋە توغرىسىغا سوزۇلغان ئېرىق - ئۆستەڭلەردە بۇلاق سۇلىرى ئېقىپ تۇراتتى . ئۈزۈم ، قوغۇن قاتارلىق يەرلىك مەھسۇلاتلارنىڭ سۈپىتى يۇقىرى ، مىقدارى كۆپ بولۇپ ، يېڭى يىل مەزگىلىگىچە ساقلىناتتى . سەمەرقەنتنىڭ تۇپرىقى مۇنبەت بولۇپ بۇغداي تېرىلاتتى ۋە تۈرلۈك مېۋىلىك دەرەخلەر ئۆستۈرۈلەتتى . ھەرخىل ئۆي ھايۋانلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ ، سورتى خىل بولۇپ ، چوڭ قۇيرۇقلۇق قوينىڭ جۇغى ئالاھىدە چوڭ ئىدى . قوي يادىلىرى كۆپ ، گۆش باھاسى ئەرزان ئىدى . بۇ شەھەر ئىشلىەپچىقىرىشتىكى ئاۋاتلىقى بىلەن مەشھۇر بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى ھۈنەر - سەنئىتىمۇ دۇنياغا مەشھۇر ئىدى . شەھەر ئىچىدە بىرقانچە يەردە يىپەك ئىگىرىش زاۋۇتى بار ئىدى . خۇش پۇراق بۇيۇملار سودىسىمۇ ناھايىتى راۋاج تاپقاندى . تېمۇر سەمەرقەنتنى دۇنيادا ئەڭ ئاۋات ، ئەڭ مۇھىم پايتەخت شەھىرى قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن ھەرخىل ۋاسىتىلەرنى قوللانغاندىن سىرت يەنە ھەرقايسى جايلاردىكى سودىگەرلەرگە خەت ئەۋەتىپ ئۇلارنى بۇ شەھەرگە كېلىپ سودا قىلىشقا تەكلىپ قىلغان . سەمەرقەنت ئەتراپىدا ئاۋات يېزىلار ناھايىتى كۆپ بولۇپ ، تېمۇر بوي سۇندۇرغان ھەرقايسى جايلاردىكى كىشىلەرنى شۇ يەرگە كۆچۈرۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشتۇرغانىدى . ئىبنى ئەرەبشاھ مۇنداق دەيدۇ : تېمۇر سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ ئەتراپىدا بەزى يېزىلارنى بەرپا قىلىپ ، ئۇ يېزىلارغا دۇنيادىكى ئۆزى بىلىدىغان نۇرغۇنلىغان چوڭ شەھەرنىڭ ئىسمىنى قويغانىدى . مەسىلەن ، سۇلتانىيە يېزىسى ، شىراز يېزىسى ، باغداد يېزىسى ، دەمەشق يېزىسى ، مىسىر (قاھىرە) يېزىسى قاتارلىقلار شۇنىڭ جۈملىسىگە كىرىدۇ . سەمەرقەنت ئاھالىسى ئىچىدە تۈركلەر ، ئەرەبلەر ۋە پارسلارمۇ خېلى كۆپ ئىدى . يەنە غەيرىي مۇسۇلمانلاردىن بولغان

ئەرمىنىيىلىكلەر ، رىملىقلار (گرىكلار) ياۋروپالىقلار ، ھىندىستانلىقلارمۇ بار ئىدى . ھەرقايسى جايلاردىن كۆچۈپ كەلگەن ھۈنەرۋەن - ئۇستىكارلارنىڭ كۆپچىلىكى شۇ جايلاردىكى ئەڭ ماھىر تېخنىكلاردىن ئىدى . مەسىلەن ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە نەيزە ياسىغۇچى ئۇستىلار ، زەرگەرلەر ، مىمارلار ، ھەربىي قورال - ياراغ ياسىغۇچى ئۇستىلار ، كۇلالچىلار ، ئەينەكچىلەر ، توقۇمىچىلار ، رەسىم قاتارلىقلار بار ئىدى . ئۇلار تېمۇر ئۈچۈن ئوردا - ساراي ، قەبرە ، مەسچىت ، مەكتەپ ۋە سېپىل سېلىش قاتارلىق ئىشلارنى قىلاتتى يەنە تام رەسىمى سىزاتتى ۋە مىلتىق ، نەيزە ، ئوقيا ۋە ساۋۇت - دۇبۇلغا قاتارلىق ئۇرۇش قوراللىرىنى ياسايتتى . دېمەك ، بۇ شەھەردە تۈرلۈك كەسىپلەر ناھايىتى گۈللەنگەن بولۇپ ، ھەرقايسى كەسىپتىكى تېخنىك ئۇستىلار تولۇق ئىدى . كىراۋىيو ، ھەر - قايسى جايلاردىن كەلگەن تېخنىك ئۇستىكارلارنىڭ سانى 150 مىڭدىن (بۇ مۇبالىغە بولسىمۇ ، لېكىن سانى ئاز ئەمەس ئىدى) ئېشىپ كەتكەنىدى دېسە ، بۇۋا ، بۇ يەردىكى ئۇستىكارلار ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر شەھەر - لىرىدىكى قول ھۈنەرۋەنلەرگە ئوخشاش ھەمكارلىق ئۇيۇشمىسى تەشكىل قىلغان بولۇپ ، ئۇ قىيىنچىلىق مەزگىلىدە خەلق تۇرمۇشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايتتى . ياۋروپادىكى ھەرقايسى جايلار ئۇلارنىڭ مەھسۇلاتىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرەتتى ، دەيدۇ (بۇۋا « تېمۇر ئىمپېرىيىسى » خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا ، 69 - بەت) .

بۇخارانىڭ تارىختىكى مەشھۇر پايتەختلىك ئورنىنى بۇ ۋاقىتتا سەمەرقەنت ئىگىلىگەن بولسىمۇ ، لېكىن بۇخارا يەنىلا ئاۋات ئىدى . كىراۋىيو قايتىش ۋاقتىدا بۇ شەھەردىن ئۆتكەنىدى . ئۇنىڭ ئېيتىشىچە ، بۇ شەھەر كەڭرى كەتكەن تۈزلەڭلىككە قۇرۇلغان بولۇپ ، سېپىل تېمى خىشتىن قوپۇرۇلغان . شەھەر قورغىنىنىڭ ئالدىدىن دەريا سۈيى ئېقىپ ئۆتەتتى . شەھەر سىرتىنىڭ نۇرغۇن يېرىدە گۈزەل داچىلار سېلىنغانىدى . بۇخارانىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى جايلاردا قوي ، كالا كۆپ بېقىلاتتى . شال ، بۇغداي ، داڭلىق ھاراق قاتارلىق مەھسۇلاتلارنىڭ مىقدارى كۆپ ئىدى . باي كىشىلەرمۇ نۇرغۇن ئىدى . بۇخاراغا بارىدىغان يول بويىدىكى

ھەرقايسى جايلاردا ۋە ئامۇ دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا ئاھالىلەر ناھايىتى زىچ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ ، تۇپرىقى مۇنبەت ئىدى . مانا بۇ ئەھۋاللار ئەينى ۋاقىتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئىگىلىكىنىڭ ئەسلىگە كەلگەنلىكىنى ۋە تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

تېمۇر تۈرك بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ ئۆزىنى يەنىلا موڭغۇل ئەنئەنىسىنىڭ ۋارىسى دەپ قارايتتى . ئۇ چىڭگىزخاننىڭ ئاخىرقى ئەۋلادلىرىدىن بىرنى خان قىلىپ تىكلىگەن ھەمدە ئۆزىنى چىڭگىزخان بىلەن بىر مىل لەت دەپ ، ئۇنىڭ بىلەن تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىم بار دەپ قارىغاچقا ، « كوراگان » دېگەن شەرەپ نامىغا ئېرىشكەنىدى . تېمۇر 1370 - يىلى سۇيۇر قادمىشنى خان قىلىپ تىكلىگەن . بۇ خان 1388 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى . ئۇ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن تېمۇر ئۇنىڭ ئوغلى سۇلتان مەھمۇدى خان قىلىپ تىكلىگەن . سۇيۇر قادمىش ھايات ۋاقتىدا سەمەرقەنتتىكى بىر مۇستەھكەم قورغانغا نەزەرىيەند قىلىنغانىدى . شۇڭا كىشىلەر ئۇنى زىندان بېگى دەپ قارىغان . تېمۇرنىڭ تارقاتقان بۇيرۇقىدا رىغا خانىنىڭ ئىمزاسى قويۇلاتتى . كېيىنكى خان ئالدىنقىسىغا ئوخشىمايتتى . سۇلتان مەھمۇد تېمۇر تەرىپىدىن يىراققا يۈرۈش قىلىش ئۇرۇشىغا قاتناشتۇرۇلغانىدى . ئۇ 1402 - يىلى تۇركىيە سۇلتانى باياجىغا قارشى ئېلىپ بارغان ئەنقەرە ئۇرۇشىغا قاتناشقان . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، تېمۇرنىڭ تارقاتقان تەڭگە پۇللىرى ئۈستىگىمۇ سۇلتان مەھمۇد خاننىڭ ئىسمى ئويۇلغان . شۇنىڭ بىلەن بىرگە ، يەنە تېمۇر كېيىنكى خان دەۋرىدىن بۇيان ئوتتۇرا ئاسىيادا داۋاملىشىپ كەلگەن مەمۇرىي باشقۇرۇش سىستېمىسى بويىچە يەرلىكلەرنى « تۈمەن » گە ئايرىپ باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللانغانىدى . تۈمەن (10 مىڭ ئاھالە) دىن كۆپ نوپۇزلۇق يەرلەرنى ۋىلايەت (Vilayat) قىلىپ تەسىس قىلدى .

تېمۇر مۇسۇلمان بولۇش سۈپىتى بىلەن سەيىدزادىلەرگە (مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادلىرى . شىنجاڭدا « خوجا » دەپ ئاتىلىدۇ) ئالاھىدە ھۆرمەت كۆرسەتكەنىدى . تېمۇر جەمئىيەتنى 12 قاتلامغا ئايرىغان بولۇپ ، سەئىد ، شەيخ ، ئۆلىما قاتارلىق دىنىي رەھبەرلەر بىرىنچى قاتلامغا

ئايرىلغان . تېمۇر دىنىي ئېھتىياج تۈپەيلىدىن ھەتتا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ باغداد ، تەبرىز ، سۇلتانىيە ، شىراز ، كېرمان ۋە خارەزىم قاتارلىق شەھەر-لەردىكى مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش ئورۇنلىرى بىلەن بولغان ئالاقىنى پۈتۈنلەي ئۈزۈپ تاشلىغان . لېكىن تېمۇرنىڭ دىنىي ئېتىقادىنىڭ مۇس-تەھكەم ئىكەنلىكى ھەققىدە بىرنېمە دېيىش تەس . مەسىلەن ، تېمۇر سۈرىيگە ھۇجۇم قىلغان ۋاقىتتا ئەلى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنى قوغداش نا-مىدا ئۇرۇش قىلغانىدى . شۇڭا سۈرىيىلىكلەر ئۇنى شىئە مەزھىپىنىڭ تەلۋە مۇرىتى دەپ قارىغان . لېكىن خۇراساندا ئۇ ئەنئەنىۋى سۈننى مەز-ھىپىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەنىدى . مازاندىراندا بولسا تېمۇر شىئە مەزھىپىنىڭ دەرۋىشلىرىگە قاتتىق زەربە بەرگەنىدى . بۇنىڭدىن تېمۇرنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . بەزى دىنىي داھىيلار مەسىلەن ، سەئىد بىلىك ، تېمىزىدىكى سەئىد ئابدۇل مالىك بىلەن ئەلى ئەكبەر قاتارلىقلار تېمۇر ئىمپېرىيىسىدە ناھايىتى يۇقىرى تەسىرگە ئىگە ئىدى . ئۇلارمۇ تېمۇر ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم خىزمەتلەرنى قىلاتتى . ئاندىنقى شەھىرىنى بى-لىككە سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەنىدى . تېمۇر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ قوللىشى ئاستىدا سەئىدلەرنىڭ دىنىي كۈچى ، سىياسىي تەسىرى ۋە يەر ، مال - مۈلكى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئېشىپ بارغان . كېيىنچە ئۇلارنىڭ كۈچى ھەتتا ھاكىمىيەتنى ئىدارە قىلىدىغان دەرىجىگە يەتتى .

كىراۋىيو ساياھەت خاتىرىسىدە سەمەرقەنتتە « موڭغۇللار ئارىسىدا ئىشلىتىلىدىغان ئاتالغۇ ۋە تىللار ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى تىللار بىلەن ئوخشاپ كەتمەيتتى . ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى كىشىلەر پارس تىلىنى قوللىناتتى . بۇ يەردە موڭغۇل تىلىنى ئىشلىتىدىغان يەنى ئىككى خىل تىلنى بىلىدىغان كىشىلەر ناھايىتى ئاز ئىدى . سەمەرقەنتتە موڭغۇل يېزىقى كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ ، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى كىشىلەر بۇ يېزىقنى تونۇمايتتى ، ① دەيدۇ . بۇ توغرا ئەمەس . ئەينى ۋاقىتتا ماۋرا ئۇنىۋېرسىتىتى ئاھالىلەر ئاساسەن تۈركىي خەلقلەر ۋە قەدىمدىن بۇيان بۇ

① « كىراۋىيونىڭ شەرققە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى » 118 - بەت .

يەردە ياشاپ كېلىۋاتقان ئىران تىلى سىستېمىسىدىكى خەلقلەر ئىدى . چىنگىزخاندىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇرۇپ قالغان موڭغۇل ئىستېلاچىلىرى ئاساسىي جەھەتتىن تۈركلىشىپ كەتكەنىدى . ئۇلار موڭغۇل تىلىنى قىسمەن ساقلاپ قالغان بولسىمۇ ، لېكىن كۆپ بىلمەيتتى . سەمەرقەنت قاتارلىق شەھەرلەردىكى ئىران تىل سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ پارس تىلىنى بىلمەسلىكى مۇمكىن ئەمەس . يەنە ئۇلار ئۇزۇن مەزگىل تۈركىي مىللەتلەر بىلەن بىرلىكتە ياشاپ ھەمدە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ تۇرۇقلۇق تۈركىي تىلنى چۈشەنمەسلىكىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى . كىسراۋىيونىڭ ئۇچراتقىنى ئاساسەن چاغاتايىلار بولسا كېرەك . چاغاتايىلارنىڭ تىلى شۈبھىسىزكى تۈركىي تىل بولۇپ ، بۇ ئەلچى تۈركىي تىلنى خانا ھالدا موڭغۇل تىلى دەپ چۈشىنىپ قالغان .

ھازىرقى تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا ، تېمۇر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا شەكىللەنگەن تۈرك ئەدەبىي تىلى « چاغاتاي تىلى » دەپ ئاتالغانىدى . چاغاتاي تىلى قاراخانىيلار سۇلالىسى ۋە خارەزىم شاھلار دۆلىتى مەزگىلىدىكى تۈركىي تىلنىڭ داۋامى ئىدى . بۇ تىل X III - X IV ئەسىرلەردە چاغاتاي خاندانلىقىدا تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ X V ئەسىرگە كەلگەندە كلاسسىك دەۋرى شەكىللەنگەن ھەم بۇ تىلدا يېزىلغان نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەر بارلىققا كەلگەن . چاغاتاي يېزىقى ئەرەب يېزىقى ئاساسىدا پەيدا بولۇپ ، ئەرەب ۋە پارس تىلىدىكى نۇرغۇن ئىبارىلەر ئۇنىڭ تەركىبىگە قوشۇلۇپ كەتكەنىدى . 1391 - يىلى باھاردا تېمۇر توتومىشقا ھۇجۇم قىلغاندا قازاقىستاندا ئويدۇرغان خاتىرە تېشى دەل مۇشۇ چاغاتاي يېزىقىدا يېزىلغان (ئېكىمان « چاغاتاي يېزىقى قوللانمىسى » ئىندىئانا ئۇنىۋېرسىتېتى ئورال - ئالتاي مەجمۇئەسى 60 - جىلد) .

تېمۇر تۈرك بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ ئىران مەدەنىيىتى ۋە دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ مەدەنىيىتىگىمۇ مايىل ئىدى . بارتولد مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى : XI تېمۇردە گەرچە كۆچمەن چارۋىچى دۆلەتلەرنىڭ ئىدىيىسى بار بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ پۈتۈن كۈچى بىلەن مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ

بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ يۇقىرى تەبىقە ۋە دىنىي قاتلاملىرىدىكى ۋەكىللىك كىشىلەرنى ئۆز يېنىغا تارتقاندى . تېمۇرنىڭ بارلىق تاجاۋۇزچىلىق نىشانى غەربىي ئاسىياغا قارىتىلغان بولۇپ ، پەقەت ئۇ غەربىي ئاسىيادىلا تەدبىر ، ۋاستىلەرنى قوللىنىپ ئۆزىنىڭ مەڭگۈلۈك ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ چىقتى ھەمدە ئۇنى ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا سۇيۇرغال قىلىپ بۆلۈپ بەردى . ئۇنىڭ يايلاق رايونلىرىغا ئېلىپ بارغان ھەربىي يۈرۈشلىرى تاجاۋۇزچىلىق خاراكتېرىدە ئىدى . پەقەت ئۇ ئۆمرىنىڭ كېيىنكى يىللىرىدا جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلىش پىلانىنى تۈزگەندە ، موغۇلىستاندا مۇشۇنداق بىر فېئوداللىق سۇيۇرغاللىق زېمىن بەرپا قىلماقچىدى » ① . تېمۇر ئىران مەدەنىيىتىگە مايىل بولغاچقا ھەم ئەينى ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيادىن تارتىپ غەربىي ئاسىياغىچە بولغان بارلىق رايونلار تېمۇرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغاچقا ، تېمۇرنىڭ دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى ھەققىدە توختالغان ئەسەرلەردە پارس مەدەنىيىتىمۇ سۆزلىنىدۇ . بۇراننىڭ مەشھۇر ئەسىرى « پارس ئەدەبىيات تارىخى » دا بۇ دەۋردىكى مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئۇنۇقلار ھەققىدە ناھايىتى ياخشى مەلۇمات بېرىلگەن .

تېمۇر كىچىك ۋاقتىدىن تارتىپلا تۈرك ۋە پارس تىلىنى بىلەتتى . كېيىن ئۇزۇن مەزگىللىك سەرگەردانلىق ھاياتى ۋە ھەربىي پائالىيەتلەر جەريانىدا كۆرگەن - بىلگەنلىرى تېخىمۇ كۆپەيگەن ، يەنە ئىلىم ساھەسىدىكىلەر بىلەن كۆپ ئۇچرىشىش ئارقىلىق مول بىلىمگە ئىگە بولغان . شۇڭا ئۇ تەربىيە كۆرمىگەن بولسىمۇ ، لېكىن باشقىلارغا بىرخىل تەربىيە كۆرگەن ئادەمدەك ياخشى تەسىرات قالدۇراتتى . ھاپىز ئەبۇلنىڭ دېيىشىچە ، تېمۇر تۈركلەر ، ئەرەبلەر ۋە پارسلارنىڭ تارىخى ھەققىدە مول بىلىمگە ئىگە ئىدى . ئۇ ئوقۇغۇچىلار بىلەن سۆھبەتلىشىش ئارقىلىقىمۇ نۇرغۇن پەننىي بىلىملەرگە ئىگە بولغان . ئۇ تىبابەتچىلىك ۋە ئاسترونومىيە ھەققىدىمۇ بەزى بىلىملەرگە ئىگە ئىدى . تېمۇر تەرىپىدىن سەمەرقەنتكە ئېلىپ كېلىنكەن ئالىملار ئىچىدە ھىسامدىن ئىبراھىم شاد كېرمانى ئىسىملىك بىر كىشى بار بولۇپ ، ئۇ « شۇ دەۋرنىڭ ھېراكلېتى »

① « بار تولىد ئەسەلىرى » رۇسچە 2 - توم 1 - كىتاب . 266 - بەت .

دېگەن شەرەپكە مۇيەسسەر بولغانىدى . ئۇنىڭدىن باشقا ، دوختۇر ۋە ئاسترونوم موللا ئەھمەدنىڭ ئاسترونومىيىلىك ھېسابلاش ئۇسۇلى 200 يىلغىچە داۋام قىلىپ كەلگەن . لېكىن بارلىق بىلىملەر ئىچىدە تېمۇرنىڭ تارىخ ھەققىدىكى بىلىمى ئەڭ گەۋدىلىك ئىدى . بۇ جەھەتتە ئۇ ھەتتا ئۆزى بىلەن سۆھبەتلىشىپ كۆرگەن تارىخچى ئىبنى خالدۇننى ھەيران قالدۇرغانىدى . تېمۇرنىڭ شاھمات ئويناشتىكى ماھارىتىمۇ ئۆز ۋاقتىدىكى ماھىر شاھماتچىلار بىلەن تىرىكشەلگۈدەك دەرىجىدە ئىدى .

تېمۇر چالا ساۋات ھۆكۈمران بولسىمۇ ، ئەكسىچە ئۇ بىلىمى ۋە ماھارىتى بار كىشىلەرنى ناھايىتى ئەتىۋارلايتتى . بۇ جەھەتتە ئۇ تارىختىكى بەزى مەدەنىيەتلىك ۋە بىلىملىك ھۆكۈمرانلارنىڭ ھەممىشە ئۆلىمالارغا ۋە ئالىملارغا زىيانكەشلىك قىلغانلىقىغا ئوخشىمايتتى . تېمۇر بويسۇندۇرغان بارلىق جايلاردا ھەممىشە شائىرلار ، ئالىملار ، سەنئەتكارلار ، تېخنىكلارنى ئۆلتۈرمەي قوغداپ ساقلاپ قالاتتى ھەمدە ئۇلارنى ئۆزىنىڭ پايتەختى سەمەرقەنتكە ئېلىپ كېلىپ ، ئۇلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغان ھەم ئىلىم - پەن ، سەنئەت ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرغان . شۇڭا تېمۇر دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيىتىنى بايان قىلغاندا ، بۇ كىشىلەرنىڭ تۆھپىسىنى قايرىپ قويۇشقا بولمايدۇ . تۆۋەندە بىز بۇ ساھەدىكى بىرقانچە ئاساسلىق كىشىلەرنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز .

ئىبنى ئەرەبشاھ (1392 — 1450 - يىللار) تارىخچى . ئۇ دەمەشقتە تۇغۇلغان . تېمۇر سۈرىيگە ھۇجۇم قىلغان چاغدا ئۇ ئەمدىلا 12 ياشقا كىرگەنىدى . ئۇ نۇرغۇنلىغان سەنئەتكارلار ، ھۈنەرۋەنلەر ، شائىرلار ، ئالىملار بىلەن بىرلىكتە ماۋرا ئۇننەھرگە ئېلىپ كېلىنگەن . ئىبنى ئەرەبشاھ سەمەرقەنتتە ئۆسۈپ چوڭ بولغان . تېمۇرگە نىسبەتەن باشتىن - ئاخىر دۈشمەنلىك پوزىتسىيىسىدە بولۇپ كەلگەن . ئىبنى ئەرەبشاھ كېيىن ئۆزىنىڭ ئەرمەب تىلىدا يېزىپ چىققان تارىخى ئەسرىدە بۇ ئىستېلاچىنى شەپقەتسىزلىك بىلەن تەنقىد قىلغان . لېكىن ئۇنىڭ كىتابىدا تېمۇرگە دائىر نۇرغۇن تارىخى ماتېرىياللار بار .

تېمۇرنىڭ ئوردا تارىخچىسى شەرىپىدىن ئەلى يەزدى ۋە نىزامىدىن

شامى قاتارلىقلار بولۇپ ، ئۇلار ئاساسەن پارس تىلىدا ئەسەر يازاتتى . نىزامىدىن شامى باغدادتا ئولتۇراقلىشىپ قالغان سۈرىيىلىك بولۇپ ، تېمۇر باغدادقا ھۇجۇم قىلغاندا ئەسىرگە چۈشكەن . كېيىن ئۇ تېمۇرگە ئەگىشىپ ھەرقايسى جايلاردىكى ئۇرۇشلارغا قاتنىشىپ ، تېمۇرنىڭ بارلىق ھەربىي پائالىيەتلىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن . 1402 - يىلى تېمۇر ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ زەپەرلىرىنى بايان قىلىدىغان بىر ئەسەر يېزىپ چىقىشنى ھاۋالە قىلغان . نىزامىدىن شامى 1403 - 1404 - يىللاردا بۇ ئەسەرنى يېزىپ تاماملىغان بولۇپ ، كىتابنىڭ ئىسمى « تېمۇرنىڭ زەپەرنامىسى » ئىدى . كېيىن شەرىپىدىن ئەلى يەزدىمۇ 1425 - يىلى يۇقىرىقىغا ئوخشاش تېمىدا ، تېمۇرنىڭ ئىش - ئىزلىرى خاتىرىلەنگەن بىر ئەسەر يېزىپ چىقتى . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، بۇ ئەسەرنىڭ « زەپەرنامە » دېگەن ئىسمىنى تېمۇر ئۆزى ئويلاپ چىققانىكەن . شەرىپىدىن ئەلى يەزدىننىڭ بۇ ئەسىرى بۇرۇنمۇ ۋە ھازىرمۇ تېمۇرنىڭ تارىخى ھەققىدىكى مۇھىم ماتېرىيال ھېسابلىنماقتا .

تېمۇر دەۋرىدىكى مەشھۇر ئالىم سائادىدىن مەسئۇدى ئىبنى ئۆمەر (1322 - 1395) مول بىلىملىك ئالىم دەپ ئاتالغانىدى . ئۇنىڭ ئىلاھىيەت ۋە گرامماتىكا ، ئىستىلىستىكا توغرىسىدا يازغان نۇرغۇن ئەسەرلىرى ئەينى ۋاقىتتا دەرسلىك قىلىنغان .

تېمۇرنىڭ ئوردىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىغا ئىبنى ئۆمەرمۇ كۆپ قېتىم ئىشتىراك قىلغانىدى . لېكىن ئۇنىڭ ئۆمرى ئا - ساسەن سەمەرقەنت ، شىراز ، ھىرات ، خارەزىم قاتارلىق جايلاردا ئوقۇتۇش خىزمىتى بىلەن ئۆتكەن .

ئاتاقلىق شائىر ھاپىز شىرازلىق ئىدى . ئۇ كىچىك چېغىدىلا دادىسىدىن يېتىم قالغاچقا ، ھاپىزنى بېقىشقا ئامالسىز قالغان ئانىسى ئۇنى باشقا بىر ئائىلىگە بېرىۋەتكەنىدى . لېكىن ھاپىز ناھايىتى تېزلا ئۇ ئائىلىدىن قېچىپ چىقىپ ، بىر ناۋايخانغا بېرىپ شاگىرىت بولغان . كېيىن ئۇ دەۋرىشكە ۋە شائىرغا ئايلانغان . ئىككى پادىشاھ ئۇنى ھىندىستانغا بېرىشقا تەكلىپ قىلغان . لېكىن سەپەرنى داۋاملاشتۇرالمىغاچقا ، ئۇ يەرگە

يېتىپ بارالمىغان . ئۇنىڭ شېئىرلىرى شۇ دەۋردە كىشىلەر ئارىسىدا ناھايىتى كەڭرى تارقالغان . ھەتتا بەزىلىرى خەلق ناخشىلىرىغا ئايلانغان . نىدى . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، بەزىلەر ئۇنى ئىتالىيەلىك شائىر دانتى بىلەن سېلىشتۇرغان . ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ مەپتۇن قىلىش كۈچى يۇقىرى بولۇپ ، ئىلگىرى بۇنداق شېئىرلار ھېچقاچان كۆرۈلۈپ باقمىغانىدى . ئۇ . نىڭ شېئىرلىرىدا دەلىل - ئىسپاتلار جايىدا ، مۇھەببەت - نەپرەت ئېنىق بولغاندىن سىرت ، ئىشقى - مۇھەببەت شېئىرلىرى ناھايىتىمۇ مۇكەممەل ئىدى . ئەينى ۋاقىتتا ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ پادىشاھلىرى ئۇنىڭغا غەمخورلۇق قىلغان . قىسقىسى ، ھاپىزنىڭ پارس ئەدەبىياتى تارىخىدىكى ئورنى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى .

يەنە كامال خوجەند ئىسىملىك بىر شائىر بار ئىدى . ئۇ بالىلىق مەزگىلىنى ئۆز يۇرتىدا ئۆتكۈزگەن . كېيىن سەمەرقەنتكە ئوقۇشقا بارغان . ئۇنىڭدىن كېيىن تەبىزگە بارغان . توتومىشخان بۇ شەھەرنى قورشاۋغا ئالغاندا ئۇ ئەسىرگە چۈشۈپ ، ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ پايتەختى سارايغا ئېلىپ كېلىنكەن . كامال داڭلىق شائىر بولۇپ ، ئۇ ھاپىز بىلەن يېقىن دوست ئىدى . ئۇنىڭ غەزەللىرى ھاپىز شىرازنىڭكى بىلەن شەكىلدەش بولمىسىمۇ ، ئوتتۇرىغا قويغان مۇددىئاسى ئوخشاپ كېتەتتى . بۇ ئىككى شائىردىن ئانچە پەرق قىلمايدىغان يەنە بىر شائىر — بۇخارالىق نوشر ئىدى . ئۇمۇ غەزەل يازاتتى . X IV ئەسىردە ئۆتكەن بۇ شائىرلارنىڭ يازغان شېئىرلىرىدا لىرىكا ئاساسى ئورۇندا بولۇپ ، خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشى ۋە ھال - ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەتتى . بۇ شېئىرلار ئوردا شائىرلىرى يازغان قەسىدىلەرگە ئوخشىمايتتى .

تېمۇر دەۋرىدىكى ئەدىب ، ئالىملارنىڭ كۆپچىلىكى ئىرانلىقلار ئىدى . شائىرلار كۆپىنچە پارس تىلىدا شېئىر يازاتتى . نەسرې ھەم ئىلى مىسى ئەسەرلەرنى ئەرەب تىلىدا يازاتتى . تۈرك يېزىقىنى ئىشلىتىدىغانلار ئازراق ئىدى .

تېمۇر دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەنت قاتارلىق شەھەر - لەردىكى بىناكارلىق قۇرۇلۇشلىرىنى ھەرىمىلەت ئۈستىكارلىرىنىڭ ،

مىمارلىرىنىڭ ۋە سەنئەتكارلىرىنىڭ ئەسەرلىرى دېيىشكە بولىدۇ . بۇ يەنە تېمۇرنىڭ ئۆز پايىتەختىنى گۈزەللەشتۈرۈش ۋە سەنئەتكە بولغان ئىشتىياقنىڭ ئىپادىسى ئىدى . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، مىمارلار شەھەر قۇرۇلۇشىنى تېمۇرنىڭ پۈتۈنلەي سەنئەت چۈشەنچىسى بويىچە لايىھىلەيتتى . بەزى قۇرۇلۇشلار بولسا تېمۇرنىڭ ئېلىپ بارغان ھەرقېتىملىق ئۇرۇشلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى . مەسىلەن ، تاشكەنت (كېش) تىكى ئاق ساراي ئوردىسى مىلادى 1380 - يىلى خارەزىمدىن ئەسىرگە ئېلىنغان ئۇستىكارلارنىڭ قولىدا ياسالغانىدى . سەمەرقەنتتىكى بېيخان مەسچىتى تېمۇر ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قۇرۇلۇشقا باشلىغانىدى . ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى ، تېمۇرنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى جۇڭگونىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان . بۇۋانىڭ دېيىشىچە ، تېمۇر سەمەرقەنت ۋە تەبىرىز ئىككى شەھەرنى قۇرغاندا جۇڭگو ئۇستىكارلىرىنى كۆپ ئىشلەتكەن . شۇڭا جۇڭگو سەنئىتىنىڭ تەسىرى ناھايىتى روشەن . قۇرۇلۇشلارغا ئىشلىتىلگەن خىشلاردىن تارتىپ گۈمبەزسىمان تورۇسلارغىچە جۇڭگو ئۇسلۇبىدا بېزەلگەن (بۇۋا : « تېمۇر ئىمپېرىيىسى » 67 - بەت فېڭ چېڭجۈن تەرجىمىسى) . كىراۋىيونىڭ بايان قىلىشىچە ، تېمۇرنىڭ سەمەرقەنتتىكى ئوردىسىنىڭ ئىنتايىن گۈزەل ھەم ھەشەمەتلىك بولۇشىغا ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن . ئوردىنىڭ ئىچكى تاملرى ساپلا ئالتۇن رەڭلىك نۇر چېچىپ تۇرىدىغان رەڭلىك ئەينەكتىن ياسالغانىدى . تېمۇر ئەلچىلەرنى ئوردا ئالدىدا قوبۇل قىلاتتى . بۇ يەردە فونتالىق كۆل بار بولۇپ ، كۆل ئىچىدە ئالتۇن بېلىقلار ئۈزۈپ يۈرەتتى . كۆل ئىچىدە فونتان سۈيى يۇقىرىغا ئېقىلىپ تۇراتتى . ئوردىنىڭ ئىچىدىكى چاھار باغ ناھايىتى چوڭ بولۇپ ، باغقا تۈرلۈك مېۋىلىك دەرىخىلەر تىكىلگەنىدى . دەل - دەرىخىلەر ئارىسىدىن كەڭرى يوللار ئېلىنغان ھەم يولنىڭ ئىككى تەرىپىگە چىم ياتقۇزۇلغانىدى . باغقا كۆزنى چاقىتىدىغان ئوتقاشتەك پاياندازلار سېلىنغانىدى . پاياندازلارغا ھەرخىل كەشتىلەر چۈشۈرۈلگەنىدى . چاھار باغنىڭ ئىچىدە يەنە كرىست شەكىللىك خان ئوردىسى بار ئىدى . ئوردا ئىچىدە ناھايىتى ھەشەمەتلىك

بېزەلگەن بولۇپ ، تامغا زىلچا - گىلەم ، ئىشككە گۈل كەشتىلەنگەن پەردىلەر تارتىلغانىدى . ئوردىنىڭ ئىچىدىكى تۆت تامغا ئەتىر گۈل رەڭگىدىكى سەرناق ئېسىلغان ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئېسىل گۆھەر - ياقۇتلار ئورنىتىلغانىدى . تورۇسقا يېشىل رەڭلىك لېنتىلار ئېسىلغان بولۇپ ، ئۇنىڭ ئۆي ئىچىگە كىرگەن مەيىن شامالدا تەۋرىنىپ تۇرۇشى ئوردا ئىچىنى ئىنتايىن گۈزەللەشتۈرۈۋېتەتتى (« كىراۋيونىڭ شەرققە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى » 129 - بەت) . مانا بۇلارنى بىر كۆچمەن چارۋىچى مىللەت پادىشاھىنىڭ تەسەۋۋۇرىدىن كەلگەن دېيىش ھەقىقەتەن تەس . جۇڭگو ۋە ئىراننىڭ تەسىرى بۇ يەردە ناھايىتى روشەن ئىپادىلەنگەن .

تېمۇر دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ رەسساملىق سەنئىتى جۇڭگو سەنئىتىنىڭ ناھايىتى زور تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى . ئەنگلىيىلىك ئىرانىشۇناس د . روس (D. ross) مۇنداق دەيدۇ . x ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا - لىرىدا (943 - يىلى) جۇڭگونىڭ بىر ئەلچىلەر ئۆمىكى سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ پايتەختى بۇخاراغا كەلگەن . ئەلچىلەر ئۆمىكى ئىچىدە جۇڭگولۇق سەنئەتكارلار بار ئىدى . ئۇلار جۇڭگونىڭ رەسساملىق ئۇسلۇبىنى ئېلىپ كەلگەن بولۇپ ، ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رەسساملىقىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ناھايىتى ئۇزۇن يىللار داۋاملاشقانىدى . ھەتتا 500 يىلدىن كېيىن (1437 - يىلى) بىر پارس رەسسامى سەمەرەنتتە جۇڭ - گۈچە قىستۇرما رەسىملىرى كىرگۈزۈلگەن بىر كىتابنى كۆچۈرۈپ سىزغانىدى . بۇ رەسىملەرنى تېمۇرنىڭ يېنىغا ئەلچىلىككە كەلگەن جۇڭگو ئەلچىلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا ئېلىپ كەلگەنىدى . سامانىيلار خاندانلىقى دەۋرىدە رەسساملىقنى « Chini - Kar » كارى - چىن » (مەنىسى « جۇڭگوچە ئىش » دېگەنلىك بولىدۇ) دەپ ئاتايدىغان بولۇپ ، بۇ كېيىنكى ۋاقىتلارغىچە قوللىنىلىپ كېلىنگەنىدى . تېمۇر دەۋرىدە پارس رەسسامچىلىقىنىڭ تەرەققىياتى ئەڭ يۈكسەك پەللىگە يەتكەنىدى . مىلادى 1365 - يىلىدىن باشلاپ جۇڭگو ئۇسلۇبىدىكى رەسساملىق بارلىققا كېلىپ « جۇڭگو - ئىران رەسساملىق ئۇسلۇبى ئېقىمى » دەپ ئاتالغانىدى . بۇ

خىل رەسساملىقتىن جۇڭگونىڭ بىر خىل نەپىس رەسساملىقىنىڭ ئىزناسى
ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ . (ئى . بىلوگفت : « X II ئەسىردىن X VII
ئەسىرگىچە بولغان مەزگىلدىكى مۇسۇلمان رەسسامچىلىقى »
XVIIcentury - XIth - E. Bochet. Musulman Painting) دېگەن
كىتابقا يېزىلغان كىرىش سۆز)

يۇقىرىقى پاكىتلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، ئەينى ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا قويۇق ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسى بار ئىدى .

ئون سەككىزىنچى باب

تېمۇرنىڭ ۋارىسلىرى (I)

تېمۇر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئۇ قۇرغان كاتتا ئىمپېرىيىمۇ پارچىلىنىپ كەتتى . ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ھەرقايسى جايلاردا ئۆزئارا بېقىنمايدىغان خانلىقلارنى قۇردى . شۇڭا ئۇلارنى تېمۇر ئىمپېرىيىسى دەپ ئاتاشقا بولمايدۇ . ئادەتتىكى ئەسەرلەردە تېمۇر سۇلالىسى (Timurid) دەپ ئاتىلىپ كەلدى .

1- بۆلۈم تېمۇر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىنكى تەخت تالىشىش كۈرەشى

تېمۇرنىڭ تۆت مەشھۇر ئوغلى بولغان . چوڭ ئوغلى جاھانگىر تېمۇردىن ئىلگىرى ھىجرىيە 777 - يىلى (مىلادى 1375 - 1376 - يىللىرى) ئالەمدىن ئۆتتى . جاھانگىردىن ئىككى ئوغۇل قالدى . چوڭ ئوغلى مۇھەممەد سۇلتان تېمۇرنىڭ ئەمرىگە بىنائەن ئاتىسىنىڭ ئىزىنى بېسىپ ئاستانە پەرغانىنى سوردى . كىچىك ئوغلى پىرمۇھەممەد ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ كابۇل ، قەندەھار ، بەلىخ قاتارلىق جايلارغا ھۆكۈمدار بولدى .

تېمۇرنىڭ 2 - ئوغلى ئۆمەر شاھ ئاۋۋال ئەنجانغا ئايىپ بولدى ، كېيىن 1939 - يىلى دىياربېكىردە جەڭدە قازا قىلدى . ئۇنىڭ پىرمۇھەممەت ، رۇستەم ، ئىسكەندەر ، مەنسۇر دېگەن ئوغۇللىرى شىراز ، ھەمدان ، سماخان قاتارلىق جايلارغا ۋارىسلىق قىلدى .

3 - ئوغلى مىرەنشاه ئەزەربەيجان (تىبرىز) قاتارلىق جايلارنى سوردى . كېيىن ئاتىدىن يىقىلىپ مېڭىسى زەخمىلىنىپ ئېلىشىپ قالدى .

يۇرتنى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئابابەكرى ، ئۆمەر دېگەن ئوغۇللىرى سورىدى . مېرەنشاھنىڭ يەنە بىر ئوغلىنىڭ ئېتى خېلى ئىدى .

تېمۇرنىڭ كەنجى ئوغلى شاھرۇخ دادىسى ئالەمدىن ئۆتكەندە ھىراتنى ئاستانە قىلىپ خۇراساننى سورايتتى . تېمۇر ھايات ۋاقتىدا جاھانگىرنىڭ ئوغلى پىرمۇھەممەدنى ئۆزىگە تەخت ۋارىسى قىلىپ كۆر-سەتكەندى . لېكىن ، 1405 - يىلى 2 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئۇ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، سول قول ، ئوڭ قول سەر كەردىلىرى مېرەنشاھنىڭ ئوغلى خېلىنى قوللىدى . ئوتتۇرا قوشۇن لەشكەر بېشى شاھ مىلىك بىلەن شاھ نۇرىدىن پىرمۇھەممەد ۋە ھىراتتىكى شاھرۇخ بىلەن ئالاقە باغلاپ ، شۇ يەرنى بېسىپ يېتىش ئۈچۈن ئۇلۇغەگ (شاھرۇخنىڭ ئوغلى) ، ئىبراھىم قاتارلىق خانزادىلەرنى ئېلىپ بۇخاراغا باردى . خېلى لەشكەر تارتىپ پايتەخت سەمەرقەنتكە بارغۇچە يول بويى ھېچقانداق قارشىلىققا ئۇچرىمىدى ، تېخى پايتەختتىكى قوشۇن تەرىپىدىن قارشى ئېلىندى . تېمۇر ئالەمدىن ئۆتۈپ بىر ئاي بولغاندا (1045 - يىلى 3 - ئاينىڭ 18 - كۈنى) داغدۇغىلىق شەھەرگە كىرىش مۇراسىمى ئۆتكۈزدى ھەم تېمۇرنىڭ ئۈمىدىگە ھۆرمەت قىلىش يۈزىدىن پىرمۇھەممەدكە « خان » لىق ئۇنۋانىنى بەرگەنلىكىنى جاكارلىدى . چىڭگىز خاننىڭ ئەۋلادى ئەمەس تۇرۇپ ئۆزىنى خان دەپ ئاتاشقا تېمۇرنىڭ ئۆزىمۇ پېتىنالمىغانىدى .

خېلى يۇقىرى ئورۇننى ئىگىلىگەن بىلەن ، تېخى ئافغانىستاندىكى پىرمۇھەممەد ۋە باشقا بەگلەر تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنمىغانىدى . لېكىن دۆلەت سىرتىدىكىلەر خېلى تېمۇرگە ۋارىسلىق قىلغان ، دېيىشىدۇ . مەسىلەن ، مىڭ سۇلالىسى تەرەپنىڭ ئېيتىشىچە شۇنداق . « مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىسى » دە : « (يۇڭلېننىڭ 5 - يىلى ، يەنى مىلادى 1407 - يىلى) 6 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ھەربىي مۇشەررەپ جۇڭ فۇئەن ، گوجى قاتارلىق كىشىلەر سەمەرقەنتتىن قايتىپ كەلدى . ئۇلار خۇڭۋۇنىڭ 28 - يىلى (مىلادى 1395 - يىلى) غەربىي يۇرتقا سەپەر قىلغان بولۇپ ، سەمەرقەنتتە 13 يىل تۇرۇپ قالغانىدى . ئەمدى خېلى تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن ، ۋەزىر خۇدايدادنىڭ ھەمراھلىقىدا ئۇلارنى قايتۇردى

ھەم تارتۇق ئەۋەتتى . جۇڭ فۇئەننىڭ ئېيتىشىچە ، تېمۇر كورگان ئالەمدىن ئۆتۈپ ، ئورنىغا نەۋرىسى خېلىل ئولتۇرغان » دېيىلىدۇ . بۇ خا- تىرىدىن قارىغاندا ، خېلىل بوۋىسى تېمۇرگە ئوخشىمايدىكەن . ئۇ جۇڭگوغا دوستانە پوزىتسىيە تۇتقان ، ئۇزاق ۋاقىت تۇتۇپ تۇرغان ئەل- چىلەرنى قايتۇرۇپ بەرگەن .

تېمۇرنىڭ ئارزۇسىدىن ئېيتقاندا ، خېلىلنىڭ تەختنى تارتىۋېلىشى قانۇنغا مۇۋاپىق ئەمەس ئىدى ، شۇڭا ئۇنىڭ بىلەن تەخت تالىشىدىغانلار ئاز ئەمەس ئىدى . ئالدى بىلەن تېمۇر ھايات ۋاقتىدا كۆرسەتكەن ۋارىس پىرىمۇھەممەدىنى ئالساق ، تېمۇر ھايات چاغدا ئۇ قەندەھاردا ئىدى . ئۇ ماۋرا ئۇننەھردىن يىراقتا بولغانلىقتىن ، خېلىل چاققان كېلىپ پايتەخت سەمەرقەنتنى تارتىۋالدى . 1405 - يىلى ياز بىلەن كۈز ئارىلىقىدا ، ئىككىي- لىن ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولدى . پىرىمۇھەممەد بەلخنى بېسىۋالدى ھەم ماۋرا ئۇننەھەرگە بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا ھىراتتىكى شاھرۇخ بىلەن مەسلىھەتلەشتى . 1406 - يىلى ئەتىيازدا ئۇلار ماۋرا ئۇننەھەرگە ھۇجۇم قىلدى . بىرنەچچە ئەمىر يۈز ئۈرۈگەنلىكتىن ، پىرىمۇھەممەد مەغ- لۇپ بولۇپ بەلختىن قېچىپ كەتتى . بۇ چاغدا شاھرۇخ سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلاي دەپ تۇرۇۋىدى ، خېلىل ياراشساق دەپ ئادەم ئەۋەتتى ، شاھرۇخ مۇرغاپ دەرياسى بويىدىن ھىراتقا قايتىپ كەلدى .

پىرىمۇھەممەد ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىن چېكىنگەندە ، خېلىل شىمال تەرەپنىڭ تەھدىتىدىن ئەنسىرەپ ئارقىسىدىن قوغلىمىغاندى . لې- كىن پىرىمۇھەممەد ئافغانىستانغا قايتىپ بارغاندىن كېيىن ، 1407 - يىلى 2 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئۆزىنىڭ ۋەزىرى پىرئەلى تاز تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى . تېمۇرنىڭ قانۇنلۇق ۋارىسى بولۇشى مۇمكىن بولغان كىشىلەر مۇشۇنداق يوقالدى . ماۋرا ئۇننەھردىكى جېدەل تېخىمۇ كەس- كىنلەشتى .

خېلىل سەمەرقەنتنى تارتىۋالغاندىن كېيىن ، تەخت تالاشقۇچىلار بىلەن كۈرەش قىلىپلا قالماستىن ، يەنە تېخى شىمالدىن كېلىدىغان تەھ- دىت ۋە ئىچكى قىسىمدىكى توپىلاڭغا دۇچ كەلدى . ئالتۇن ئوردىنىڭ

تاتارلىرى 1405 — 1406 — يىللىرى خارەزمنى بېسۋالدى ۋە ئاياغ — ئاستى قىلدى ، شۇڭا خېلىل چېكىنگەن پىرمۇھەممەدىنى ئارقىسىدىن قوغلىيال مەدى . يەنە خېلىلنىڭ تەۋەسىدىكى نۇرغۇن جايلاردا ئاقسۆڭەكلەر ، ئەمىرلەر ئۇنىڭغا قارشى چىقتى . مەسىلەن ، ئۇ قۇللۇقتىن كېلىپ چىققان شاد مەلىكىنى ئالغانىدى . بۇ ئايال ھۆكۈمەت ئىشىغا ۋە دۆلەتنىڭ مالىيە باشقۇرۇشىغا زىيادە ئارىلىشىۋالدى . ئۇنىڭ قانات ئاستىغا ئېلىشى بىلەن كۆپلىگەن تۆۋەن قاتلام كىشىلىرى ھۆكۈمەتتە ۋە زىيىگە قويۇلۇپ ، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان يەتتى . شاد مەلىكە بۇزۇپ — چېچىپ ، دۆلەت خەزىنىسىنى ئىسراپ قىلدى ، بىر تۈر كۈم ئەسكەرنى بىكار بېقىپ ، دۆلەت خەزىنىسىنى تېخىمۇ قۇرۇتۇۋەتتى . ئاچارچىلىق بولۇپ تۇردى ، ئاپەت ئەدەپ كەتتى . بىر قىسىم ئاقسۆڭەك ، ئەمىرلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ توپىلاڭ كۆتۈردى . توپىلاڭنىڭ ئاساسلىق كىشىلىرى خۇدايىداد ، ئاراختا ۋە شاھ نۇردىنلار ئىدى .

خۇدايىداد سىر دەرياسى ۋادىسىدىكى كەڭ زېمىننى (خوجەنت بىلەن پەرغانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بېسىپ ياتاتتى . ئۇ خېلىلغا قوراللىق قارشىلىق كۆرسىتىپلا قالماستىن ، يەنە موغۇللار بىلەن بىرلىشىپ خېلىلغا ھۇجۇم قىلدى . ئاللاھىدا ئاسبارانىڭ باقاۋولى ئىدى . تېمۇر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئاللاھىدا ئاسبارانى تاشلاپ ، خۇدايىداد بىلەن بىرلىشىپ جەنۇبقا يۈرۈپ جىزاققا ھۇجۇم قىلدى . خېلىل پىرمۇھەممەدىنى چېكىندۈرگەندىن كېيىن ، ئەسكەرلىرىنى قايتۇرۇپ بېرىپ ، سىر دەرياسى ۋادىسىدىكى توپىلاڭچىلارغا ھۇجۇم قىلىپ ، خوجەنت ، شاھرۇقىيا ۋە تاشكەنتلەرنى ئالدى . لېكىن شاراپخان دېگەن يەردە خۇدايىداد بىلەن شاھ نۇردىننىڭ كېچىلىك تۇيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچراپ ، ئېغىر چىقىم تارتىپ ئائىلاج چېكىندى .

شاھرۇخمۇ ماۋرا ئۇننەھرنى ئېلىشقا تەييارلىنىۋاتاتتى . ئۇ ماۋرا ئۇننەھردىكى ئەمىرلەرنى ۋە بۇخارادىكى دىنىي رەھبەرلەرنى ئۆزىگە رام قىلىپ ، خېلىلنىڭ ئەمەلىي كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇش ئۈچۈن ، ئۇلار بىلەن ئالاقە باغلاپ تۇردى . پىرمۇھەممەد ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ، ئۇ

ئىنتىقام ئېلىشقا قەسەمىياد قىلدى ۋە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بەلخنى ئىشغال قىلىپ ، ئۇ يەردىكى قەلئەنى ئەسلىگە كەلتۈردى (بەلختىكى قەلئەنى 1370 - يىلى تېمۇر ۋەيران قىلغانىدى) . خېلىل بۇنىڭدىن خاۋاتىرلىنىپ شە - مالدىن قايتىپ كېلىپ تېرىمبىزنى مەھكەم ساقلىدى . ئىككى تەرەپ سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ ، سوۋغا تەقدىم قىلىشىپ ، ئۆز ئاستانلىرىگە قايتىپ كېتىشتى .

1409 - يىلى ئەتىيازدا خۇدايداد يەنە قۇتراپ ، ئۆرە تۆپىنى بېسىۋالدى . خېلىل جەنۇب تەرەپتە شاھرۇختىن مۇداپىئە كۆرىدىغان بول - خاچقا ، ئۇلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئاران 3000 كىشىلىك بىر قوشۇننى ئەۋەتتى ، ئۇنىڭدىن كېيىن خېلىل يەنە 4000 ئەسكەرنى باشلاپ ئۆزى ياردەمگە باردى . لېكىن خۇدايداد ئاللاھدا بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ، خېلىلغا ئۇشتۇمۇتۇت ھۇجۇم قىلىپ ، 1409 - يىلى 3 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ئۇنى تۇتۇۋېلىپ نەزەربەند قىلىپ قويدى . ئۇلار شۇ ھامان سەمەرقەنتكە لەشكەر تارتىپ ئاستانىنى قارشىلىقسىزلا بېسىۋالدى .

شاھرۇخ يۇقىرىقى ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ، 4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ماۋرا ئۇننەھەرگە لەشكەر تارتىپ ، 4 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئامۇ دەرياسى بويىغا يېتىپ باردى .

خۇدايداد بۇنى ئاڭلاپ ، خېلىلنى ئېلىپ سەمەرقەنتتىن پەرغانىگە قېچىپ كەتتى ۋە موغۇللاردىن ياردەم سورىدى . موغۇللار خېلىلغا سوۋغا تەقدىم قىلدى ، خۇدايداد موغۇللار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ ، كاللىسى شاھرۇخقا ئاپىرىپ بېرىلدى . شاھرۇخ سەمەرقەنتتىن قىلىچىغا قان تەگ - كۈزمەيلا ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ، داۋاملىق شىمالغا يۈرۈپ خېلىل بىلەن ئۇچراشتى . شاھرۇخ خېلىلغا مېھرىبانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلدى ، لېكىن ئۇنى قايتىدىن سەمەرقەنتكە خان قىلماي ، ئۇنىڭغا رېينى سۇيۇرغال قىلىپ بەردى . خېلىل ئۆزىنىڭ يېڭى سۇيۇرغالغا بارغاندىن كېيىن ئۇزۇن ئۆت - مەي ، 1411 - يىلى 11 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ئالەمدىن ئۆتتى . خوتۇنى شاد مەلىكىمۇ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى . شاھرۇخ بىلەن خېلىل ئوتتۇرىسىدىكى ماجرا « مىڭ سۇلالىسى تارىخى . غەربىي يۇرت ھەققىدە قىسسە » دە تىلغا

ئېلىنغان .

شۇنىڭدىن باشلاپ پۈتۈن ماۋزا ئۇننەھر شاھرۇخنىڭ زېمىنىغا ئايلاندى . غەرب تەرەپتە ئىران ، ئىراق ۋە سۈرىيىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، بۇرۇنقى تېمۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنىنى شاھرۇخ بىرلىككە كەلتۈردى . ئۇ ھىراتنى پايتەخت قىلىپ ، خۇراسان ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئافغانىستاندىن ئىبارەت كەڭ زېمىننى سۈرىدى . مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە جۇڭگولۇقلار ئۇنى ھىرات ئېلى دەپ ئاتىغان .

2- بۆلۈم ھىرات دۆلىتى ۋە ئۇنىڭ مىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

شاھرۇخ تېمۇرنىڭ كىچىك ئوغلى بولۇپ ، باشتا خۇزاسان (ھا- زىرقى ئافغانىستاننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) غا ھۆكۈمدار بولدى . ئۇ خانلىق ئورۇنىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن زېمىنىنى جىيەن ئوغۇللىرىغا سۈيۈرغال قىلىپ بەردى . مەسىلەن ، ئىبىراھىم سۇلتاننى بەلخكە ھۆكۈمدار قىلدى . مۇھەممەد جاھانگىرنىڭ ئوغلىنى ھىسار ۋە ئامۇ دەرياسى بويىدىكى سا- رىزارا رايونىغا ھۆكۈمدار قىلدى . ئۆمەر شاھنىڭ ئوغلى ئەخمەدنى پەرغانىگە ھۆكۈمران قىلدى . شارىخ ساراي تامىشىنى بۇرۇن پىرمۇھەممەد سورىغان كابۇل ، غەزنىۋى ۋە قەندەھار قاتارلىق جايلارنى سورا شقا ئەۋەتتى . ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلى ئۇلۇغ بەگنى 1409 - يىلى سەمەرقەنتتە تۇرۇپ ، ماۋزا ئۇننەھرنى سورا شقا ئەۋەتتى . شاھرۇخ كېيىن زېمىنىنى كېڭەيتىپ مازاندا (1406 - 1407 - يىللىرى) ، پارس (1414 - 1415 - يىللىرى) ، كىرمان (1416 - 1417 - يىللىرى) ئەزەربەيجان (1420 - يىلى) غىچە باردى . شاھرۇخ ئەمەلىيەتتە ئىران (ئۆز ۋاقتىدا ئافغانىستان- نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى) نىڭلا شاھى ئىدى . ئۇ زېمىنىنى كېڭەيتىپ ، تېمۇرنىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى سەلتەنىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچىدى ، لېكىن ئەمەلگە ئاشمىدى . 1408 - يىلى قارا قوي خانلىقى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئەزەربەيجاننى تارتىۋالدى ، 1410 - يىلى يەنە باغدادنى تارتىۋالدى . كېيىن

ئىسپاھان قاتارلىق جايلارنى كونترول قىلدى ① شاھرۇخ ئىراننىڭ غەربىي قىسمىنى ئۆتۈنۈپ بېرىشكە مەجبۇر بولغان .

ھىرات دۆلىتىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى بەگلەر ، ئەمىرلەر ئا . تاقتا شاھرۇخنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرى بولسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە ھەربىي ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل خانغا ئوخشايتتى . مەسىلەن ، ئۇلۇغ بەگ سورىغان ماۋرا ئۇننەھەر خۇددى بىر مۇستەقىل دۆلەتكە ئوخشايتتى . ئۆز ۋاقتىدىكى مۇسۇلمان تارىخچىلار ئۇنى شاھرۇخقا قارايدىغان يەرلىك ئەمەلدار دەپ قارىماي ، « ئۇلۇغ سۇلتان » دەپ ئاتىغان .

شاھرۇخ ئۆز زامانىدىكى ۋە كېيىنكى تارىخچىلار تەرىپىدىن ئىران تارىخىدىكى ئەڭ بىلىملىك شاھ دەپ تەرىپلەنگەن . ئۇ زېمىننى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ، توپىلاشنى تىنچىتىپ ، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىپ ، ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرغان ، ئىلىم - مەرىپەتنى گۈللەندۈرگەن ، شۇ زاماندا ئىران ئىلىم - ئېرىپان جەم بولغان ، مەدەنىيەت گۈللەنگەن ئاۋات - پاراۋان دىيارغا ئايلىنىپ ، يىراق - يېقىنغا داڭقى كەتكەن . شاھرۇخنىڭ خوتۇنى گۆھەرشاھ ئۇنىڭ ئەلنى ئىدارە قىلىشتىكى كۈچلۈك ياردەمچىسى ئىدى . بۇ خانىشمۇ ئىلىم سۆيەر ئايال بولۇپ ، مەدەنىيەتنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەيتتى . ئالىم ، سەنئەتكارلارنىڭ بېشىنى سىلايتتى . بەزىلەر ھەتتا ئۇنى شاھرۇخ نىڭ دۆلىتىنىڭ ئەمەلىيەتتىكى ھۆكۈمرانى دەپ قارايتتى . (بارتولد « ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ئۈستىدىكى تۆت خىل تەتقىقات » ، 2 - توم ، « ئۇلۇغ بەگنىڭ تەرجىمىھالى » ، مىنورسكى تەرجىمىسى ، 1958 - يىلى ، لېيىدىن نەشرى ، 84 - بەت) .

شاھرۇخ دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ، ھىرات دۆلىتىنىڭ قىل خان ئەڭ مۇھىم ئىشى جۇڭگونىڭ مىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسى

① قارا قوي خانلىقىنى تۈركمەن قەبىلىسى قۇرغان . بۇ قەبىلە $x \text{ IV}$ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋان كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردا باش كۆتۈرگەن . جالايرلار بىلەن بىرلىشىپ ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ، ئەرمىنىيە ۋە ئەزمەرىيەجاننى بېسىۋالغان ، ئاخىر بېرىپ جالاير خانلىقىنىڭ ئورنىنى باسقان . قارا قول خانلىقىنىڭ رەھبىرى قارا يۈ - سۈپ تېمۇر تەرىپىدىن بىرنەچچە قېتىم سۈرگۈن قىلىنغان .

ۋەتەننى ياخشىلىغانلىقى بولدى .

تېمۇر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، شاھرۇخ جۇڭگوغا يۈرۈش قىلىش ئۇرۇشىنى توختىتىپ ، جۇڭگونىڭ مىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى دوستلۇق سىياسىتىگە ئۆزگەرتتى . ئۇ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان مەزگىلدە ، ھىرات بىلەن مىڭ سۇلالىسى ئۆزئارا ئەلچى ئەۋەتىش كەن ، سودا ئالاقىسىنى راۋاجلاندۇرغان بولۇپ ، جۇڭگو بىلەن ئىراننىڭ مۇناسىۋەت تارىخىدا ياخشى بىر دەۋر ئىدى . جۇڭگو ۋە غەربنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا خاتىرىلىنىشىچە ، مىڭ سۇلالىسىنىڭ تېمۇر دەۋرىدە تۇتۇپ قالغان فۇئەن قاتارلىق ئەلچىلىرىنى ھىرات دۆلىتى 1407 - يىلى قايتۇرۇپ بەرگەن . (« مىڭ سۇلالىسى تارىخى . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى ») شۇڭا ئىككىنچى يىلى (1408 - يىلى) مىڭ سۇلالىسى يەنە فۇئەندىن « ھىراتقا كىتاب ، پۇل قاتارلىق سوۋغا ئەۋەتكەن ، ھۆكۈمران شاھرۇخ باتۇر فۇئەنگە قوشۇپ مىڭ ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتكەن . » يەنە « مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىسى » دە يېزىلىشىچە ، يۇڭلېننىڭ 8 - يىلى (1410 - يىلى) 2 - ئاي شاھرۇخ باتۇر ئاتامان مىرزلار قاتارلىق كىشىلەرنى ئولپان بىلەن ئەۋەتكەن . ئۇلار ئىنئامغا ئېرىشكەن . (« يۇڭلې ھەققىدە خاتىرىلەر » ، 68 - جىلد) شۇ يىلى مىڭ سۇلالىسى ئاستانە ئامانلىق بېگى (بەي) ئارشىنتاينى ھىراتقا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن . بارتولد ، 1410 - يىلى مىڭ سۇلالىسىنىڭ شاھزۇخقا ئەۋەتكەن ئەلچىلەر ئۆمىكى 1412 - يىلى ھىراتقا يېتىپ بارغان ئەلچىلەر ئۆمىكى بولۇشى مۇمكىن ، بۇ ئەلچىلەر ئۆمىكى بەك تەنتەنىلىك كۈتۈۋېلىنغان ، ئەلچىلەر ئۆمىكىنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن ، ئاھالىلەر ئۆيلىرىنى تاۋار - دۈردۈن ، زىلچا - گىلەملەر بىلەن بېزىگەن ، دەيدۇ . ئېيتىلىشىچە ، مەزكۇر ئۆمەك ھىراتقا ئېلىپ بېرىپ شاھرۇخقا كۆرسەتكەن مىڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ يارلىقى پارىچە يېزىلغان بولسىمۇ ، ئەمما مەزمۇنى پۈتۈنلەي جۇڭگوچە (خەنزۇچە) ئىدى . بۇ خەت ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان بولۇپ ، بولۇشى فرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلغان . يۇڭلې خان بۇ يارلىقتا ئۆزىنى تېمۇر خانىدانلىقىنىڭ خوجىسى قىلىپ كۆرسەتكەن . شاھرۇخنىڭ مىڭ

سۇلالىسىگە يازغان جاۋاب خېتىمۇ ساقلىنىپ قالغان بولۇپ ، بىر نۇسخىسى ئەربىچە ، بىر نۇسخىسى پارىسچە قىسقىچە مەزمۇنى مىڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشىنى تەلەپ قىلغان . كاتلامېر ئۇنى فرانسۇزچىگە تەرجىمە قىلىپ ، « ئىزاھ ۋە ئۈزۈندىلەر » نىڭ 14 - تومىدا ئېلان قىلغان . (بۇۋانىڭ فىيڭ چېڭجۇن تەرجىمە قىلغان « تېجۇر ئىمپېرىيىسى » دېگەن ئەسىرىنىڭ 78 - بېتىگە قاراڭ .)

شۇنىڭدىن كېيىنكى ئىككى - ئۈچ يىلدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر - قايسى جايلىرىدىن مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىغا سالامغا كېلىدىغانلار كۆپىيىپ كەتتى . « مىڭ سۇلالىسى تارىخى » (« 8610 - بەت) دا : « غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەرنىڭ ئەلچىلىرى 11 - يىلى (1413 - يىلى) ئاستانىگە كەلدى . شۇنىڭدىن باشلاپ ھەممە دۆلەتتىن ئەلچى كەلدى ، باشلامچىسى ھىرات بولدى » دېيىلىدۇ . كونكرېت ئەھۋال مۇنداق : 1413 - يىلى 6 - ئاي ، گۈييۈ يىلى ، غەربىي يۇرتنىڭ ھىرات ، سەمەرقەنت ، شىراز ، ئەنجان ، ئاندىقۇي ، تۇرپان ، قوجۇ - لۈكچۈن ، قەشقەر قاتارلىق جايلىرىدىن كەلگەن ئەلچىلەر باي ئارشىنتاي بىلەن بىللە ئات ، شىر ، يىلپىز قاتارلىق سوۋغاتلارنى ئېلىپ ئوردىغا كەلگەن ، ئۇلارغا ئىنتام بېرىلگەن . (« يۇڭلى ھەققىدە خاتىرىلەر » ، 88 - جىلد)

باي ئارشىنتايدىن باشقا ، ئۆز ۋاقتىدا ھىراتقا ئەۋەتىلگەن ئاتاقلىق ئەلچىلەردىن لى دا ، چېن چېڭ ، لى شىەنلەر بار . يۇڭلىنىڭ 11 - يىلى (1413 - يىلى) 9 - ئاي ، جياۋۇ يىلى ، مىڭ سۇلالىسى ئىچكى ئەمەلدار لى دا ، مەنسەپ تۇتۇق پىرقىسىنىڭ ئەمەلدارى چېن چېڭ ، نوپۇس پىرقىسىنىڭ ئەمەلدارى لى شىەن ، چىنقىرانلارنىڭ ھەمراھلىقىدا ئەلچى - لەرنى ھىراتقا ئاپىرىپ قويدى . (« يۇڭلى ھەققىدە خاتىرىلەر » ، 89 - جىلد) چېن چېڭ قاتارلىق كىشىلەر يۇڭلىنىڭ 12 - يىلى 1 - ئاينىڭ 13 - كۈنى سۇجۇدىن يولغا چىقىپ ، شىنجاڭ ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق كەبەسە 9 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ھىراتقا يېتىپ باردى . يۇڭلىنىڭ 13 - يىلى چېن چېڭلار قايتىپ كېلىپ ، يول ئۈستىدە كۆرگەنلىرىنى « غەربىي يۇرتقا قىلغان سەپەرنىڭ خاتىرىسى » ۋە « غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر

تەزكىرىسى» دېگەن ئىككى كىتاب قىلىپ يېزىپ مىڭ ئوردىسىغا تاپ شۇرغان. كېيىن، « مىڭ سۇلالىسى تارىخى غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» نى يېزىشتا ئاساسەن مۇشۇ ئىككى كىتابتا خاتىرىلەنگەن ماتېرىياللار ئا. ساس قىلىنغان.

يەنە « مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىسى » دە يېزىلىشىچە ، يۇڭلېنىڭ 14 - يىلى (1416 - يىلى) ، « 6 - ئاي ، جىماۋ يىلى ، ھىرات ، سەمەرقەنت ، شىراز ، ئاندىقۇي قاتارلىق جايلاردىن ئوردىغا سالامغا كەلگەن ئەلچىلەر قايتتى . يەنە ئوردا ئەمەلدارى لۇئەن ، كاتاۋۇل چېن قا. تارلىق كىشىلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا ئىنئام بېرىپ ئۆزىنى قۇيۇلدى . ھىراتنىڭ پادىشاھى شاھرۇخ ، سەمەرقەنتنىڭ شاھى ئۇلۇغ بەگ ، شىراز - نىڭ شاھى ئىبراھىم ، ئاندىقۇينىڭ شاھى سەيد ئەھمەد دارخان قاتارلىق كىشىلەرگە ئاق ئالتۇن ، تاۋار - دۇردۇن ئىنئام قىلىندى . يەنە ئۆتەر يول - دىكى ئەنجان ، ئىسپاھان قاتارلىق جايلارنىڭ كاتتىلىرىغا گۈللۈك دۇردۇن ئىنئام قىلىندى » ① بارتولد ھاپىز ئەبۇل بىلەن ئابدۇرازاقنىڭ ئەسرىگە ئاساسەن ، جۇڭگونىڭ يۇقىرىقى ئەلچىلەر ئۆمىكىنى 1417 - يىلى 4 - ۋە 5 - ئايلاردا ھىراتتا ئىدى ، ئۇلار 5 - ئاينىڭ 11 - كۈنى كۆرۈشۈش - خوشلىشىش مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن ، شۇ چاغ دەل ئەنئە - نىۋى بايرام كۈنلىرى ئىدى . بۇ قېتىمقى كۈتۈۋېلىشنى تەشكىللەش خىزمىتىگە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ، 5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ھىراتقا كەلگەن ئۇلۇغبەگمۇ قاتناشقان . (بارتولد : « ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ئۈستىدە تۆت خىل تەتقىقات » ، ئىنگىلىزچە ، 2 - توم ، 110 - بەت) بۇ قېتىم شاھرۇخ ، ئۇلۇغ بەگ ۋە غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەر لۇئەن ، چېن چېنلارغا قوشۇپ مىڭ سۇلالىسىگە يەنە ئەلچى ۋە ئولپان ئەۋەتتى . ئەلچىلەر 1417 - يىلى كۈنچە كالىپىندار ھېسابىدا 12 - ئايدا بېيجىڭغا يېتىپ بارغان (يۇڭلې يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىسى 108 - جىلد) .

يۇڭلېنىڭ 16 - يىلى (1418 - يىلى) ، « 8 - ئاي ، دىڭيۇ يىلى ، ھىراتنىڭ پادىشاھى شاھرۇخ ، سەمەرقەنتنىڭ پادىشاھى ئۇلۇغ بەگلەر

① « يۇڭلې يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى » 11 - جىلد .

ئاردۇشاھ قاتارلىق كىشىلەرنى ئوردىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى ، داڭلىق ئات ، چىپار يىلپىزلارنى ئولپان قىلدى » (يۇڭلى ھەققىدە خاتىرىلەر ، ، 111 - جىلد) . مۇسۇلمانچە تارىخىي ماتېرىياللاردا ، ئاردۇشاھ باشقا بىر جۇڭگو ئەلچىلەر ئۆمىكى بىلەن 1419 - يىلى 10 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ھىراتقا قايتىپ كەلگەن دېيىلىدۇ . بۇ قېتىمقى جۇڭگو ئەلچىلەر ئۆمىكى يەنىلا لى دا قاتارلىق كىشىلەردىن تەشكىل تاپقان . يۇقىرىقىغا ئوخشاش خەنزۇچە تا-رىخىي ماتېرىياللاردا ، يۇڭلىنىڭ 16 - يىلى « 9 - ئاي ، ۋۇشېن يىلى ، 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ، ھىراتنىڭ پادىشاھى شاھرۇخ ، سەمەر-قەنتىنىڭ پادىشاھى ئۇلۇغ بەگنىڭ ئەلچىسى ئاردۇ شاھ قاتارلىق كىشىلەر قايتتى . ئىچكى ئەمەلدار لى دا قاتارلىق كىشىلەر شاھرۇخ ، ئۇلۇغ بەگ لەرگە ئەۋەتىلگەن يارلىق ۋە تاۋار - دۇردۇن قاتارلىق نەرسىلەرنى ئېلىپ ، ئۇلار بىلەن بىللە يۈرۈپ كەتتى . » دېيىلىدۇ ① ئېيتىشلارغا قارى-غاندا ، 1418 - يىلىدىكى مىڭ سۇلالىسى ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ قورۇقچىلىرى 300 ئاتلىققا يېتىدىكەن . ئۇلار كۆپ پۇل ، ئۆزئارا ئوبدان تۆتۈش ، سودا ئالاقىسىنى يولغا قويۇش ئۈچۈن ھەرئىككى تەرەپ تەييارلىق قىلىش توغ-رىسىدىكى مەكتۇپنى ئېلىپ بارغانمىش . 1419 - يىلى جۇڭگو ھىراتقا يەنە ئەلچى ئەۋەتكەن . ئەۋەتىلگەن مەكتۇپ يەنىلا پارىچە ، ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە ئۈچ خىل يېزىقتا يېزىلغان . شاھرۇخقا ۋاڭلىق مەرتەۋە بەرگەن . بۇۋا : « بۇنىڭدىن قارىغاندا ، مىڭ سۇلالىسى تېمۇر سۇلالىسىنى يېقىن قوشنا دەپ بىلگەن » دەيدۇ . (تېمۇر ئىمپېرىيىسى ، ، 78 — 79 - بەتلەر) جۇڭگو بىلەن ھىرات ئوتتۇرىسىدا بېرىپ - كېلىپ تۇرغان ئەل-چىلەرنىڭ نەقەدەر كۆپلۈكىنى يۇقىرىقى ئەھۋاللاردىنمۇ كۆرۈۋېلىش مۇمكىن .

ھىرات دۆلىتىنىڭ مىڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن ئەلچىلەر ئۆمىكى ئىچىدە ئەڭ داڭلىقى 1419 - يىلىدىكى ئەلچىلەر ئۆمىكىدۇر . بۇ قېتىمقى ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ رەسمىي ئەزالىرى ئىچىدە شاھرۇخنىڭ ئىككى ۋە-كىلى ، چوڭ ئوغلى ئۇلۇغ بەگنىڭ ئىككى ۋەكىلى ، يەنە ئىككىنچى ئوغلى

① « يۇڭلى يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى » ، 110 - جىلد .

ئىبراھىم ، ئۈچىنچى ئوغلى بىشىر ، تۆتىنچى ئوغلى شارىخ تامىش ، بە-
شىنچى ئوغلى مەھمۇد يۈگىنىڭ ۋە كىلى بار . بۇ شاھزادىلەر ھەممىسى
شاھرۇخ ئىمپېرىيىسىنىڭ ھەرقايسى ئۆلكىلىرى ، يۇرتلىرىنىڭ ھۆكۈمدار-
لىرى ئىدى . شاھرۇخنىڭ ۋەكىلى شادخوجا بۇ ئەلچىلەر ئۆمىكىگە باشلىق
قىلىپ تەيىنلەندى (يەنە بىر ۋەكىلنىڭ ئىسمى خوجا) . بىشىرنىڭ
ۋەكىلى خوجا غىياسىدىن بىر رەسىم ئىدى . ئۇ بۇ ئۆمەك بىلەن جۇڭ-
گوغا كەلگۈچە يول ئۈستىدە كۆرگەن ، ئاڭلىغان سىياسىي ، ئىقتىسادىي
ئەھۋاللارنى ئادەمزات ، ئۆرپ - ئادەت قاتارلىقلارنى كۈنلۈكىنى كۈنلۈك
خاتىرىلەپ ماڭغان . « شاھرۇخنىڭ جۇڭگوغا ئەۋەتكەن ئەلچىسىنىڭ
خاتىرىسى » ماۋزۇلۇق بۇ خاتىرە خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىندى . (خى
گاۋجى تەرجىمە قىلغان « شاھرۇخنىڭ جۇڭگوغا ئەۋەتكەن ئەلچىسىنىڭ
خاتىرىسى » گە قاراڭ ، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى ، 1981 - يىل نەشرى) .
بۇنىڭدىن باشقا ، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا يەنە يۇڭلېننىڭ
17 - (1419 -) ، 18 - (1420 -) يىللىرى شىراز ، ئىسپاھان ، بەدەخشان
قاتارلىق جايلارنىڭ ئوردىسىغا ئولپان ئەۋەتكەنلىكى ، مىڭ سۇلالى-
سىنىڭ 1420 - يىلى چېن چېڭنى ھىرات دۆلىتىگە ئەلچىلىككە
ئەۋەتكەنلىكى تىلغا ئېلىنغان . ئوردا تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن بۇ ئەلچىلەر-
دىن باشقا ، يەنە ئۆزىنى ئولپان ئېلىپ كەلگەن ئەلچى دەۋالغان كۆپلىگەن
سودىگەرلەر جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرىغا كەلگەن . يۇڭلېننىڭ 3 - يىلى
(1405 - يىلى) تېمۇر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، شاھرۇخ جۇڭگوغا
دوستانە مۇئامىلە قىلغانلىقتىن ، مىڭ سۇلالىسى قۇمۇل ياساۋۇلخاننى
تەسىس قىلغان . بۇنىڭ بىلەن سودا يولى ئېچىلىپ ئولپانچى ئەلچىلەر بارا-
بارا كۆپەيگەن . چاغاتاينىڭ ئەۋلادى شەمى جاھان قاتارلىقلار ئولپان
ئەۋەتكەندىن كېيىن ، سەمەرقەنتنىڭ نادى خېلىل خۇدايدادىنى ئەلچى قى-
لىپ ئوردىغا ئەۋەتكەن . يۇڭلېننىڭ 6 - يىلى (1408 - يىلى) 7 - ئايدا
مىڭ سۇلالىسى ئىچكى ئەمەلدار باتاي ، لى دالارنى يارلىق بىلەن بەدەخ-
شان ، كاتتايلاق ، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا ئەۋەتىپ يول ئاچقۇزۇپ ،
ئۆتكەن - كەچكەن ئەلچى ، ساياھەتچى ، سودىگەرلەرگە ئاسانلىق

تۇغدۇرۇپ بەرگەن . « (يۇڭلې يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى » 57 - جىلد) .

ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن جۇڭگونىڭ ئىچكى رايونلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودا يولى ئېچىلىپ ، ئۆتكەن - كەچكەن ئەلچىلەر ۋە سودىگەرلەرگە كۆپ ئاسانلىق تۇغۇلدى . تۆۋەندىكىلەر تارىخىي ماتېرىياللاردىكى بۇ خىل ئەلچىلەرنىڭ كەلدى - باردىسى ، سودا ئالاقىسىگە ئائىت خاتىرىلەر . بۇ ئەلۋەتتە ، تولۇق ئەمەس .

(بەدەخشاننى) بۇرۇن شاھرۇخنىڭ ئوغلى سورايتتى . يۇڭلېنىڭ 6 - يىلى ئىچكى ئەمەلدار باتاي ، لى دالاردىن ئۇلارنىڭ خانىغا مەكتۇپ ، سوۋغات ئەۋەتتى ھەم قەشقەر ، كاتتايلارغا كەلدى - باردى قىلىش تەلىپى ئۇقتۇرۇلدى . ئۇلار قوبۇل كۆردى . شۇنىڭدىن باشلاپ شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇن مۇساپىلىك يول راۋانلاشتى . « ① يەنە تارىخىي ماتېرىياللاردا يېزىلىشىچە ، يۇڭلېنىڭ 7 - يىلى (1409 - يىلى) 4 - ئاي ، « دىڭخەي يىلى ، سەمەرقەنت قاتارلىق مۇسۇلمان ئەللىرىدىن روھانىي مۇھەممەد دىلمىش قاتارلىق كىشىلەر مىڭ سۇلالىسىگە سوۋغات ئۇچۇن ئات ئېلىپ كەلدى . كەبىسە 4 - ئاي ، « خوجەنتىن مۇسۇلمان قاما موللا مىڭ سۇلالىسىگە سوۋغات ئۇچۇن ئات ئېلىپ كەلدى ، بەدىلىگە پۇل ئىنئام قىلىندى . » ② 6 - ئاي ، « جىيى يىلى ، تۆرە بەگ فۇئەن قاتارلىق كىشىلەر ھىرات ، سەمەرقەنتتىن قايتىپ كەلدى . ھىرات قاتارلىق جايلار موراي قاتارلىقلارنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن ، يەنە ئۆتەر يولىدىكى قارا غوجا قاتارلىق جايلار ئەلچىلەردىن ئولپان قىلىپ ئەۋەتكەن غەربىي رايون ئاتلىرى 550 كە يەتكەن . » ③ شۇ چاغدا سەمەرقەنتنىڭ پادىشاھى فۇئەنگە قوشۇپ ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتكەن . » ④ شۇ يىلى 10 - ئاي ، « ۋۇ ۋۇ يىلى ، سەمەرقەنت

① « مىڭ سۇلالىسى تارىخى » ، 8613 - بەت .

② « يۇڭلې يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى » ، 62 - بەت .

③ « يۇڭلې يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى » ، 64 - جىلد .

④ « مىڭ سۇلالىسى تارىخى » ، 8599 - بەت .

قاتارلىق جايلاردىن سەككىز نەپەر مۇسۇلمان زەڭگە، ئولپان ئېلىپ ئوردىغا كەلدى. ④.

يۇڭلېنىڭ 8 - يىلى (1410 - يىلى) مىڭ سۇلالىسى بۇيۇرغا بەگ باي ئارشىنىنتايىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا ئەۋەتتى. « باي ئارشىنتاي يارلىققا بىنائەن سەمەرقەنت، شىراز، ئەنجان، ئاندىقۇي... قاتار-لىق دۆلەتلەرگە ئىنئام قىلىنغان مەشۇت، گەزلىمە، ئوردىغا بېرىش توغرىسىدىكى يارلىقنى ئېلىپ باردى. ئەل باشلىقلىرى خۇش بولۇپ، ئەلچىلىرىنى ھىراتنىڭ ئەلچىسىگە قوشۇپ، ئارىلان، غەربىي يۇرت ئىتى، چىپار يىلپىز قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن ئەۋەتتى. » ⑤ شۇ يىلى، « 12 - ئاي، يىماۋ يىلى، سەمەرقەنت، قوجۇ قاتارلىق جايلاردىن غوجا مائارقا تارلىقلار قاشتېشى، دانىكا ئېلىپ كەلدى. » ⑥

يۇڭلېنىڭ 9 - يىلى (1411 - يىلى) 6 - ئاي، يىجى يىلى، سەمەرقەنت قاتارلىق جايلاردىكى مۇسۇلمانلاردىن كوندۇ قاتارلىق كىشىلەر يەرلىك نەرسىلەردىن ئولپان ئېلىپ ئوردىغا كەلدى. (« يۇڭلې يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى » ، 77 - جىلد).

يۇڭلېنىڭ 13 - يىلى (مىلادى 1415 - يىلى) 3 - ئاي، جىيىن يىلى، سەمەرقەنتكە قاراشلىق شىرۋادىدىن مۇسۇلمان جامالىدىن دارخان ئات ئېلىپ ئوردىغا كەلدى. (« يۇڭلې يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى » ، 96 - جىلد) شۇ يىلى (سەمەرقەنت لى دا، چېن چېنلارغا قوشۇپ ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتتى. ئۇلار خوشلىشىپ قايتقاندا، چېن چېن ۋە ئوردا ئەمەلدارى ھەمراھ بولۇپ باردى، ئۇلۇغ بەگ قاتارلىق ئەل باشلىقلىرىغا كۈمۈش سوۋغا ئېلىپ باردى. ئۇ دۆلەتلەر چېن چېنغا قوشۇپ ئەلچى ئەۋەتتى. (« مىڭ سۇلالىسى تارىخى » ، 8599 - بەت) بۇ بىر يىلدا مىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ھىرات، سەمەرقەنت، ئاندىقۇي، شىراز قاتارلىق دۆلەتلەردىن ئەلچى كەلدى. (« مىڭ سۇلالىسى تارىخى » 95 - بەت)

①. « يۇڭلې يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى » ، 66 - جىلد.

②. « مىڭ سۇلالىسى تارىخى » 8610 - بەت.

③. « يۇڭلې يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى » 73 - جىلد.

يۇڭلېنىڭ 14 - يىلى (مىلادى 1416 - يىلى) ، قىش 10 - ئاي ،
بىگىزى يىلى ، سەمەرقەنت ، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن مۇسۇلمان پە-
خىردىن قاتارلىقلار ئوردىغا 77 ئات ئېلىپ سالامغا كەلدى . (« يۇڭلې
يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى » 103 - جىلد) .

يۇقىرىقى ئوردا زىيارەتلىرى ، ماھىيەتتە ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مىڭ
سۇلالىسى بىلەن بولغان سودا ئالاقىسىنىلا كۆرسىتىدۇ . بۇنداق بۇرۇندىن
داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان سودا ئالاقىسى يۈەن ، مىڭ سۇلالىلىرى ئارىلىقىدا
ئۇرۇش مالىمانچىلىقىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان . يۇڭلې يىللىرىغا كەلگەندە
يەنە ئالاھىدە جانلىنىپ كەتكەن . تېمۇردىن كېيىنكى خانلارمۇ ، مىڭ
سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىمۇ ئۆز ئارا سودا ئالاقىسىنى راۋاجلاندۇرۇشقا
كۆڭۈل بۆلگەن ۋە پايدا يەتكۈزگەن . شۇ چاغلاردا ھۆكۈمەت ئارا مال
ئالماشتۇرۇش يولغا قويۇلۇپلا قالماستىن ، بەلكى خەلقلەر ئارا مال ئالماش-
تۇرۇشمۇ بولۇپ تۇرغان . ئۆزىنى ئولپان ئېلىپ ماڭغۇچى ئەلچى دەۋالغان
ئوتتۇرا ئاسىيا سودىگەرلىرى ئامانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ ، كۆپ ھاللاردا
ھۆكۈمەت ئەلچىلىرى بىلەن بىللە ماڭاتتى . شاھرۇخنىڭ يۇقىرىدا تىلغا
ئېلىنغان 1419 - يىلىدىكى ئەلچىلەر ئۆمىكى سۇجۇغا يېتىپ بېرىش ئالدىدا
ئادەم سانىنى تىزىمغا ئالدۇرغاندا ، نۇرغۇن سودىگەرلەر ئۆزلىرىنى ئەلچىلەر
ئۆمىكىنىڭ ئادىمى دەپ تىزىملىتىپ ، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئۆمەك نامىدا
تىزىمغا ئالدۇرغان ئادەم 510 غا يەتكەن . (مېترا تەرجىمە
قىلغان « بىر پارس ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ جۇڭگوغا بېرىش خاتىرىسى » ،
ئىنگىلىزچە ، 1970 - يىلى نيۇيورك نەشرى ، 17 - 18 - بەتلەر . بۇ
كىتاب « شاھرۇخنىڭ جۇڭگوغا ئەۋەتكەن ئەلچىسىنىڭ خاتىرىسى » نى
كۆرسىتىدۇ) . خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا مۇنداق دېيىلىدۇ :
« يۇڭلې دەۋرىدە ... قارام ئەللەر جۇڭگونىڭ بايلىقىنى ، بازاردىن
ئالدىدىغان پايدىنى كۆزلەپ ئايىغى ئۈزۈلمەي كەلدى . سودىگەرلەر ئۆزلى-
رىنى يالغاندىن ئوردىغا بارىدىغان ئەلچى دەيدۇ . كۆپىنچىسى ئات ، تۆگە ،
قاشتېشىنى ئوردىغا ئېلىپ كەلگەن ئولپان دەپ ئېلىپ كېلىدۇ . قوۋۇقتىن
كىرگەندىن كېيىن ، ھارۋا ، كېمە كىراسى ، يېتىپ - قوپۇش ، ئاش - تا -

ماق چىنقىملىرىنى مەھكىمىدىن ئالىدۇ . پوچتا يوللانمىلىرىنىڭ كۆپلۈكىدىن ھەربىلەر بىلەن ئاھالىنىڭ توشۇغۇدەك ھالى قالمىدى . غەربكە قايتىدىغانلاردىن كەتپەي تۇرۇۋالدىغانلار كۆپ ، ئۇلار بازارلاردىكى مالنى كۆزلەيدۇ . كېلىپ - كېتىش ئاۋارىچىلىك بۇنىڭدىن يۇقىرى - تۆۋەن ھەممە ئادەم بىزار . » ①

يۇڭلېنىڭ 22 - يىلى (1424 - يىلى) شىغاۋۇل خۇاڭ جىمۇ خانغا سۇنغان مەلۇماتىدا مۇشۇنداق ئەھۋالنى ئېيتقان . ئۇ مۇنداق دېگەن : « غەربىي يۇرتتىن كەلگەن مېھمانلارنىڭ تولىسى غۇز سودىگەرلەر ، ئۇلار ئەلچى قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ ، ئەمەلدارنىڭ ھىمايىسىدە خۇسۇسىي سودىگەرچىلىك قىلىدۇ . ئۇلارنىڭ ئىچىدە باشقىلارغا ياللىنىپ (يۇقىرىدا « شاھرۇخنىڭ جۇڭگوغا ئەۋەتكەن ئەلچىسىنىڭ خاتىرىسى » دىن نەقىل ئېلىنغانلارغا ئوخشاش) ياكى باشقىلارنىڭ ئېتىنى يېتىلەپ كەلگەن پاناھسىز كەمبەغەللەرمۇ بار . ئېلىپ كەلگەن ئولپانلىرى كىشىگە توشۇتۇلىدۇ . گەنسۇدىن ئاستانىگە يېتىپ كەلگۈچە ھەربىر ئۆتەڭگە كېتىدىغان يېمەك - ئىچمەك خىراجىتى ئاز ئەمەس . ئاستانىگە كەلگەندىن كېيىن يەنە ئىنئام ۋە نەرسە - كېرەكلەر بېرىلىدۇ . شۇنداق قىلىپ ، ئۇلار نەچچە ھەسسەلەپ پايدا ئالىدۇ . شۇڭا غۇزلار پايدىغا قىزىقىپ ئايىغى ئۈزۈلمەي كېلىدۇ . يول بويى ئۇلارنى ئەسكەر ۋە خەلقلەر ئۆتەڭمۇ ئۆتەڭ قوغداپ ماڭىدۇ . بىر چاقىرىم يولغا كېتىدىغان ئادەم 30 - 40 تىن كەم بولمايدۇ . پۇقرا ۋە ئەمەلدارلار مۇشۇ ئىش بىلەن بولۇپ كېتىپ ، دېھقانچىلىق ئاقساق قېلىۋاتىدۇ . ئەلچى ئالماشتۇرغۇچە مالغا مال قايتۇرغانمۇ ياخشى . يول بويى ھۆكۈمەت ھارۋا چىقىرىپ توشۇيدۇ . بەزىدە بۇنداق ھارۋا يۈزدىن ئاشىدۇ . ئەرلەر يېتىشمەي ، ئاياللارمۇ ئىشلىتىلىۋاتىدۇ . بارغانلا يەردە زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ ، لەڭگەرچى بەگلەرنى بوزەك ئەتكەن ، پۇقرالارنى ئۇرغان . ئەمەلدارلار بىلەن پۇقرالار ئوردىنىڭ يىراقتىكى كەشلىرىگە غەمخورلۇق قىلىپ ، باش - پاناھ بولۇشنى تىلەيدۇ . » ② بۇ

① « مىڭ سۇلالىسى تارىخى » ، 8614 - بەت .

② « خۇاڭ شى ھەققىدە خاتىرە » ، 5 - جىلد ، 1 - قىسىم .

ئەھۋاللاردىن ئۆز ۋاقتىدىكى ئاتالمىش پادىشاھقا سوۋغا تەقدىم قىلىشنىڭ ماھىيىتى كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ . بۇنداق سودىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر- قايسى دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ناھايىتى كۆپ پايدا ئالغان .

لېكىن X V ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىن كېيىن ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى جايلار بىلەن مىڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئەل- چىلەر باردى - كەلدىسى بۇرۇنقىدىن جىق ئازىيىپ كەتكەن . شۇندىن باشقا 7 - يىلى (1432 - يىلى) ئىچكى ئەمەلدار لى گۇي ئېلىپ بارغان مىڭ شۇەنزۇڭنىڭ شاھرۇخقا يازغان خېتىدە ، بۇنى « يولنىڭ توسۇلۇپ قال- خانلىقى » غا باھانە قىلغان . (« مىڭ سۇلالىسى تارىخى » 8611 - بەت)

ئوتتۇرا ئاسىياغا بارىدىغان يولنى قىيىنلاشتۇرۇپ قويغان سەۋەب زادى نېمە ؟ ئىككى سەۋەب بار : بىرى ، مۇشۇ مەزگىلدىن باشلاپ ئوپراتلار قۇدرەت تېپىپ ، غەربكە كېڭىيىپ موغۇلىستانغا كىردى . قۇمۇلنىڭ شىما- لىدا « تاتار قاراقچىلىرى » دەپ ئاتالغان ئوپرات قەبىلىسى ئۆتكەن - كەچكەن سودا كارۋانلىرىنى بۇلاپ تۇردى . ئىككىنچىسى موغۇلىستان ئۆ- زىمۇ مالىمانچىلىق ئىچىدە تۇردى . چاغاتاي ئەۋلادلىرى ئۆز ئارا جېدەل - ماجىرا قىلىشىپ ھازىرقى شىنجاڭ تەرەپلەرنى ئارام تاپقۇزمىدى . 1419 - يىلى شاھرۇخنىڭ جۇڭگوغا ئەۋەتكەن ئەلچىلەر ئۆمىكى كەلگۈچە - كەتكۈچە يولنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى ياكى باشقا ئەلچىلەردىن ئاڭلىدى . بۇلار ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودا ۋە قاتناشقا پايدىسىز ئىدى . بۇنى ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى ئەلچىلەرنىڭ ئازىيىپ كېتىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب دېيىش مۇمكىن . تۆۋەندە ئاساسەن موغۇلىستان (بەشبالىق) نىڭ ئەھۋالى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمەن .

3- بۆلۈم X V ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى موغۇلىستاننىڭ

ئەھۋالى ۋە ئۇلۇغبەگنىڭ بېسىپ كىرىشى

موغۇلىستان مىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا « بەشبالىق » دېيىلىدۇ . بەشبالىقنىڭ ھۆكۈمرانى چاغاتاي ئەۋلادى

ئىدى ، لېكىن ئەمەلىيەتتىكى ھوقۇق تۇتقان ھۆكۈمدارى بولسا دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى ئىدى . بەشبالغ دۆلىتى توغرىسىدىكى تارىخىي ماتېرىياللاردىن ئاساسەن « مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىسى » ، « مىڭ سۇلالىسى تارىخى . بەشبالغ تەزكىرىسى » ۋە دوغلات ئاقسۆڭەكلىرىدىن مىرزا ھەيدەر يازغان « تارىخىي رەشىدى » لەر بار . ھىراتلىق تارىخشۇناس ۋە كېيىن بابۇر يازغان تەرجىمىھالى (ئەسلىمە) دىمۇ موغۇلىستانغا ئائىت بەزى پاكىتلار تىلغا ئېلىنغان .

« مىڭ سۇلالىسى تارىخى ، بەشبالغ تەزكىرىسى » دە قىدىر خو- جىدىن كېيىنكى چاغاتاي خانلىرىغا ئائىت پاكىتلار خاتىرىلەنگەن ھەم ئۇۋەبىسخانغا كەلگەندە ، « ئۇ قەبىلىسىنى باشلاپ غەربكە كەتتى ، دۆلىتىنىڭ نامىنى ئىلبالىققا ئۆزگەرتتى » دېيىلگەن . بۇ پاكىتلار « تارىخىي رەشىدى » نى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇسۇلمان ئاپتورلارنىڭ بايانلىرىغا ئا- ساسەن ئوخشايدۇ . لېكىن پەرقلىنىدىغان يېرىمۇ بار . بۇ يەردە ئاساسلىقلىرىنى ، بولۇپمۇ ھەرقايسى تەرەپنىڭ خاتىرىسىدە بىردەك بولغانلىرىنى قىسقىچە بايان قىلىمەن .

« مىڭ سۇلالىسى تارىخى ، بەشبالغ تەزكىرىسى » دە مۇنداق دېيىلىدۇ : « چىڭزۇ تەختكە چىققان قىشتا (1402 - يىلى) ، ئۇ دۆلەتكە مەنسەپداردىن مەكتۇپ ۋە سوۋغات ئەۋەتتى . ئۇزۇن ئۆتمەي قىدىر خوجا ئالەمدىن ئۆتتى ، ئوغلى شەمى جاھان ۋارىسلىق قىلدى . « بۇنىڭدىن قا- رىغاندا ، قىدىر خوجا 1403 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن بولۇشى مۇمكىن ، چۈنكى 1404 - يىلى شەمى جاھان تەختكە ئولتۇرۇپ بولغانىدى . « مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىسى » دە مۇنداق دەپ يېزىلغان : بۇڭلېنىڭ 2 - يىلى (1404 - يىلى) ، « 8 - ئاي ، جياۋۇ يىلى ، بەشبالغنىڭ خانى شەمى جاھان ئەۋەتكەن ئەلچى مۇزەپپەر قاتارلىق كىشىلەر قاشتېشى ، داڭلىق ئاتلارنى سوۋغات قىلىپ ئوردىغا كەلدى . مۇزەپپەر قاتارلىقلارغا كۈمۈش ، تاۋار - دۇردۇن ئىنتام قىلىندى . شەمى جاھان — ۋاپات بول- خان قىدىر خوجىنىڭ شاھزادىسى . » ① .

① « يۇڭلې يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى » 30 - جىلد .

مىڭ سۇلالىسىگە ئائىت تارىخىي ماتېرىياللاردا ، شەمى جاھاننىڭ ۋارىسى مۇھەممەدخان دەپ يېزىلغان . « يۇڭلې يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى » نىڭ 100 - جىلىدىدا بۇ خان 1416 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى دېيىلگەن . ئېھتىمال شۇ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن بولسا كېرەك . مىرزا ھەيدەر « تارىخىي رەشىدى » دېگەن كىتابىدا ، ئۇلۇغبەگ ئاتىسى تەرىپىدىن ماۋرا ئۇننەھرنىڭ ھاكىمى قىلىپ تەيىنلەنگەندە ، موغۇلىستاننىڭ خانى مۇھەممەد ئىدى دەيدۇ . (« تارىخىي رەشىدى » نىڭ ئىنگىلىزچە نۇسخىسى ، 59 - بەت) رىۋايەتكە قارىغاندا ، مۇھەممەدخان بىر دۆلەتمەن شاھزادە ۋە تەقۋادار مۇسۇلمان ئىدى . ئۇ ئىسلام دىنىغا موڭغۇللارنى رەھىمسىز ۋاستىلەر بىلەن مەجبۇرىي ئېتىقاد قىلدۇرغان . مەسىلەن ، سەللە يۆگىمىگەن موڭغۇللارنىڭ بېشىغا تاقا مىخنى قاققان . مۇھەممەدخان سەتىر كۆلىدىكى جىلغىنىڭ شىمال تەرىپىگە رابات ياساتقان . چېن چېڭنىڭ « غەربىي يۇرتقا قىلغان ئەلچىلىك سەپىرىدىن خاتىرە » سىدە تىلغا ئېلىنغان مەھمۇد مۇشۇ خاننىڭ ئۆزىدۇر .

« تارىخىي رەشىدى » دە ، مۇھەممەدخاننىڭ بىرنەچچە ئوغلى بار ئىدى دېيىلگەن . شىرمۇھەممەد بىلەن شىرئەلى ئوغلان شۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئىككىسى . مۇھەممەدخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، شىر - ئەخمەدخان تەختكە ۋارىسلىق قىلغان .

شىرئەلى ئوغلاننىڭ ئۇۋەيس ئىسىملىك بىر ئوغلى بار ئىدى . ئۇۋەيس ئۆز ئاتىسى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن تاغىسى شىرمۇھەممەد - خاننىڭ خىزمىتىدە بولدى . بىر مەزگىلدىن كېيىن ، ئۇۋەيس ئوردىدىن قېچىپ چىقىپ بۇلاڭچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى . نۇرغۇن موڭغۇللار ئۇ - نىڭغا ئەگەشتى . ئۇلار شىرمۇھەممەدخاننىڭ زېمىنىدا ، بولۇپمۇ لوب ، كاتاك ۋە سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ يېنىدىكى جايلاردا بۇلاڭچىلىق قىلدى . خوجا غىياسىدىن يازغان « شاھرۇخنىڭ جۇڭگوغا ئەۋەتكەن ئەلچىسىنىڭ خاتىرىسى » دە ئۇۋەيس بىلەن شىرمۇھەممەد ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەش تۈپەيلىدىن موغۇلىستاندا يۈز بەرگەن پاراكەندىچىلىك ۋە يول يۈرۈشتىكى خەتەرلىك ئەھۋاللار تىلغا ئېلىنغان . بۇ خاتىرە « تارىخىي رەشىدى » دە

ئېيتىلغان ئەھۋالغا ئۇيغۇن كېلىدۇ .

بۇ چاغدا ، موغۇلىستاندىكى چاغاتاي ئەۋلادلىرىغا قاراشلىق موغۇللاردىن باشقا ، ئۇلۇغبەگكە قاراشلىق ماۋرا ئۇننەھردە يەنە بىر قوشنا ئەل - ئالتۇن ئوردا ئۆزبېكلىرى بار ئىدى . بۇ ئىككى قوشنىنى تىزگىنلەش ۋە جۇڭگوغا بارىدىغان سودا يولىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ، ئۇلۇغبەگ موغۇللار بىلەن ئۆزبېكلەرگە قارشى ئۇرۇش قوزغىدى . قەشقەرنى كونترول قىلىش ئۈچۈن ، ئاۋۋال پەرغانىنى تارتىۋېلىش كېرەك ئىدى .

1413 - يىلى كۈزدە ، ئۇلۇغبەگ دۆلەتنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىشنى باھانە قىلىپ ، پەرغانىنىڭ ھۆكۈمرانى ئەخمەدنى ھەربىي مەجلىسكە چاقىرتتى . ئەخمەد قورقۇپ كەلمىدى . ئۇلۇغبەگ لەشكەر تارتىپ پەرغانىگە ھۇجۇم قىلدى ، ئەخمەد تاغ ئىچىگە قېچىپ كىرىپ كەتتى . ئۇلۇغبەگ ئاخسى ۋە ئەنجانىنى تارتىۋالدى ۋە ساقلاشقا ئەسكەر قالدۇرۇپ ئۆزى قايتىپ كەتتى . ئەخمەد موغۇل ئەسكەرلىرىنىڭ قايتىپ كەلگەنلىكىدىن پايدىلىنىپ ئوشتا ئۇلۇغبەگنىڭ ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلدى ، لېكىن ئەنجانىنى قايتۇرۇۋالالمىدى . موغۇللار ئۇدۇل بېرىپ پەرغانىنى تارتىۋالدى . ئاندىن موغۇلىستانغا قايتىپ كەتتى . ئەخمەد نا-ئىلاج قەشقەردە قالدى .

1415 - يىلى 5 - ئاينىڭ 26 - كۈنى شاھرۇخ ئەخمەدكە خەت ئەۋەتىپ ، ئۇنى ھىراتقا تەكلىپ قىلدى . ئەخمەد 1416 - يىلى ئەتىيازدا ھىراتقا بېرىپ شاھرۇخقا تۇتۇلدى ۋە مەجبۇرىيەت ئاستىدا مەككىگە ھەج قىلىشقا كەتتى . شۇ يىلى (1416 - يىلى) ئەخمەدنىڭ قەشقەردە قالغان ھاكىمى شەيخ تۇگاي تۆگە ئۇلۇغبەگ بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزدى . نەتىجىدە ، ئۇلۇغبەگ ئاق تۆگىنى سەمەرقەنتكە ئېلىپ كېتىپ ، قەشقەرنى ئىدارە قىلىشقا ئۆزىنىڭ سىدىق ، ئەلى دېگەن ئىككى ئەمەلدارىنى ئەۋەتتى . (يۇقىرىقىلار بارتولد يازغان « ئۇلۇغبەگ ھەققىدە قىسسە » دىن ئېلىندى) . ئۇلۇغبەگنىڭ قەشقەرنى بېسىۋېلىشىنىڭ جەريانى ئەنە شۇ . بۇ ئۇنىڭ ئىككىنچى قەدەمدە تەڭرى تېغىنىڭ

شمالدىكى موڭغۇللارغا ھۇجۇم قىلىشىغا پايدىلىق ئىدى .
ئۇلۇغبەگ پەرغانە بىلەن قەشقەرنى بېسۋالغاندىن كېيىن ، شىمالغا يۈزلىنىپ سىر دەرياسىدىكى ئۆزبېكلەرگە (ئالتۇن ئوردا خانلىقىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلارغا) ھۇجۇم قىلدى . 1416 - يىلى 3 - ئايدا ئۇ لەشكەر تارتىپ سىر دەرياسىدىن ئۆتتى . ئالتۇن ئوردىنىڭ ئۆز ئىچىدە توپىلاڭ بولغانلىقتىن ، دۈشمەن بىلەن ئۇچراشماي قايتىپ كەتتى . 1419 - يىلى 5 - ئايدا ئۆزبېكلەرنىڭ رەھبىرى بۇراق (ئۇلۇسخاننىڭ نەۋرىسى) ئۇلۇغبەگدىن ياردەم سورىدى . ئۇلۇغبەگ شەخسەن ئۆزى لەشكەر باشلاپ باردى . ئۆزبېكلەر تارقىلىپ كەتكەنلىكتىن قايتىپ كەتتى . 1423 - يىلى بۇراق ئۇرۇشتا يەڭدى . ئۇلۇغبەگ بۇراقنى ۋاپاسزلىق قىلمايدىغۇ دەپ ئويلاپ ، شىمال تەرەپتىن كۆڭۈل تىندۇرۇپ دىققىتىنى يەنە موڭغۇلىستانغا بۇردى .

ئۇلۇغبەگ قەشقەرگە ئەۋەتكەن ئەمەلدار موڭغۇلىستاننىڭ ئۆز ئىچىدىن توپىلاڭ كۆتۈرۈلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى . 1416 - يىلى موڭغۇل خانى نەخشى جاھان (مۇھەممەدنىڭ تەخت ۋارىسى) دىن ئەلچى كەلدى . 1418 - يىلى 3 - ئايدا ، نەخشى جاھان ئۇۋەيسخان بىلەن بولغان ئۇرۇشتا قازا قىلدى دېگەن خەۋەر كەلدى . ئۇۋەيس شۇ ھامان ئۇلۇغبەگكە دوستانە ئۆتسەك دەپ ئەلچى ئەۋەتتى . ھاپىز ئەبۇلنىڭ ئېيتىشىچە ، خۇدايىداد ئۇۋەيسخانغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن . 1420 - يىلى ئۇۋەيسخان بىلەن شىر مۇھەممەد ئوتتۇرىسىدا تەخت تاللىشىش كۈرەشى يۈز بەردى . دەل شۇ چاغدا ، شاھرۇخنىڭ شاد خوجا باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمىكى مىڭ سۇلالىسىگە كېتىۋېتىپ موڭغۇلىستاندىن ئۆتكەندى . ئۇلارنىڭ يول ئۈستىدىكى بىخەتەرلىكىگە خۇدايىداد ئىگە بولدى .

« تارىخى رەشىدى » دە شىر مۇھەممەد بىلەن ئۇۋەيسخان ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش تەسۋىرلەنگەن . ئېيتىلىشىچە ، ئۇۋەيسخان تۈركىستاننىڭ مۇپەتتىشى شەيخ نۇردىننىڭ ياردىمىگە ئىگە بولغانىمىش . ئىنىسى شىر مۇھەممەد بىلەن زىددىيىتى بار ئىكەن ، ئۇ قىزى دۆلەت

سۇلتان سانغانجىنى ئۇۋەيىسخانغا خوتۇنلۇققا بەرگەن ھەم ئۇنىڭ شىر-
مۇھەممەد بىلەن ئۇرۇشۇشىغا ياردەم بەرگەن . ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى
ئۇرۇش ئۇزۇن داۋام قىلغان . شىر مۇھەممەد مەغلۇپ بولۇپ سەمەرقەنتكە
كەلگەندە ، ئۇلۇغبەگ تۇتۇۋېلىپ سولاپ قويغان ، كېيىن يەنە قويۇۋەتكەن
ۋە ئۇنىڭغا ياردەملىشىپ ئۇۋەيىسخاننى مەغلۇپ قىلىپ ، خانلىق تەختىنى
ئېلىپ بەرگەن . شۇنداق قىلىپ ، ئۇمۇ ئۆزبېك خانى بۇراققا ئوخشاش
ئۇلۇغبەگنىڭ ئادىمى بولۇپ قالغان .

شىر مۇھەممەد ماۋرا ئۇننەھرگە دۈشمەنلىك پوزىتسىيە تۇتمىسىمۇ ،
لېكىن ئۆزىنى ئۇلۇغبەگنىڭ بېقىندىسى دەپ ئېتىراپ قىلىشىنىمۇ خالى-
مايتتى . ئۇلۇغبەگ قانداقتۇر بىر باھانە بىلەن ئەسكەر چىقىرىپ ،
موغۇلىستانغا ھۇجۇم قىلىپ ، موڭغۇل ئەسكەرلىرىنى ئىسسىقكۆل يېنىدىكى
بۇغام جىلغىسىدا مەغلۇپ قىلىدۇ . موغۇلىستان ئەمرى خۇدايداد ئۇلۇغ
بەگكە قۇللۇق بىلدۈرىدۇ ھەم ئۇلۇغبەگكە ياردەملىشىپ كەتمەن تېغىدا
موڭغۇللارنى ئۈزۈل - كېسىل تارمار قىلىدۇ . ئۇلۇغبەگ ئۆزى ئەسكەر
باشلاپ چىقىپ ئىلى دەرياسىدىن ئۆتۈپ قۇندۇز دەرياسى بويىغىچە
بارىدۇ . ئۇ غەلبە قىلغاندىن كېيىن زەپەر بىلەن قايتىدۇ . رىۋايەتكە قارى-
غاندا ، ئۇ شۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈشتە ، پەۋقۇلئاددە چوڭ قاشتېشىدىن
ئىككىنى قولغا چۈشۈرگەن بولۇپ ، 2000 ئادەم چىقىرىپ ئۇنى باشقا يول
بىلەن سەمەرقەنتكە ئاپارغۇزۇپ تېمۇرنىڭ قەبرىە بېشىغا قويغانىكەن .
جۇڭگونىڭ پادىشاھى نۇرغۇن ئالتۇن چىقىرىپ بۇ قاشتېشىنى سېتىۋال-
ماقچى بولغانمىش .

ئۇلۇغبەگ سەمەرقەنتتىن 1425 - يىلى 6 - ئاينىڭ 27 - كۈنى
قايتقان . 10 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ھىراتقا بېرىپ شاھرۇخ بىلەن كۆ-
رۈشكەن ، 11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قايتقان .

ئۇلۇغبەگ موغۇلىستانغا ھەربىي يۈرۈش قىلغاندىن كېيىن ،
ئۆزبېكلەرنىڭ سەردارى بۇراق 1426 - يىلى ئۇنىڭدىن سىر دەرياسى بو-
يىدىكى يەرلەرنى تەلەپ قىلدى . چۈنكى بۇ يەرلەر ئىلگىرى جۇجىنىڭ
ئەۋلادىغا قارايدىغان ، تېمۇر يۇتۇۋالغان يەرلەر ئىدى . ئۇلۇغبەگ بۇرۇن

ئۆزى ياخشىلىق قىلغان بۇ ئۆزبېك خانىنىڭ تەلىپىگە غەزەپلەندى - دە ، لەشكەر تارتىپ بېرىپ ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلدى . ئاتىسى شاھرۇخمۇ ئەسكەر ئەۋەتىپ ياردەم بەردى ، لېكىن سىغناقنىڭ يېنىدا ئۆزبېكلەرگە يېڭىلىپ قالدى . ئۇلۇغبەگ سەمەرقەنتكە چېكىندى ، ئۆزبېكلەر شەھەر سېپىلىغىچە قوغلاپ بېرىپ ، بولۇشىغا بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ قايتىپ كەتتى . شاھرۇخ ياردەمگە ئەسكەر ئەۋەتتى . ئۇلار تاشكەنتكە كەلگۈچە ئۆزبېكلەر چېكىنىپ يايلاققا كېتىپ بولغانىدى .

ئۇلۇغبەگنىڭ بۇ قېتىمقى مەغلۇبىيىتى ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ گۈللىنىشتىن زەئىپلىشىشكە يۈزلەنگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلۇغبەگ يىراققا ھەربىي يۈرۈش قىلىشتىن قالدى ، چېگرا مۇداپىئەسىمۇ تۈگىشىپ كەتتى . ئۆزبېكلەر بىلەن موڭغۇللار ماۋرا ئۇننەھر رايونىدا خالىغانچە ئۇرۇپ - سوقۇپ ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىمۇ جازاسىنى تارتمايدىغان بولدى . ئۇلۇغبەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقى بارغانسېرى زاۋاللىققا قاراپ يۈزلەندى . موڭغۇلىستاننىڭ ئەمەلدىكى ھۆكۈمدارى دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمرى خۇدايداد ئىدى . « تارىخى رەشىدى » دە ئېيتىلىشىچە ، ئۇنىڭ 24 مىڭ تۈتۈن ئاھالىسى بار ئىكەن . ئۇ قەشقەر ، يەكەن ، خوتەن ، ئاقسۇ ، باي ۋە كۇچا قاتارلىق جايلاردا ئالىي ھاكىمەيتكە ئىگە ئىكەن . ئۇ تەقۋادار مۇسۇلمان ئىكەن . ئۇ چاغدا كۆچمەن چارۋىچىلىق رايونىدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان موڭغۇللار ماۋرا ئۇننەھرنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى مۇسۇلمانلارنى ھەمىشە بۇلاڭ - تالاڭ قىلاتتى . ماۋرا ئۇننەھرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ۋە خەلقىمۇ موڭغۇللارنى ھەقىقىي مۇسۇلمان ھېسابلىمايتتى . موڭغۇللار دائىم تۈركىستان ، تاشكەنت ، ئەنجانغا ھۇجۇم قىلىپ ، مۇسۇلمانلارنى ئەسىر قىلىپ بۇلاپ كېتەتتى ، خۇدايداد دائىم پۇل - مال بەدەل بېرىپ ، موڭغۇللاردىن ئۇلارنى قايتۇرۇۋېلىپ ، ئۇلارنى ئوزۇق - تۈلۈك ، چارۋا - مال بېرىپ يۇرتىغا قايتۇراتتى . (« تارىخى رەشىدى » ، ئىنگىلىزچە تەرجىمىسى ، 68 - بەت)

بىراق ، خۇدايداد ئۆزىنىڭ دۆلىتىگە ئاسىيلىق قىلىپ ، ماۋرا

ئۇننەھردىكى ئۇلۇغبەگكە تەسلىم بولدى ۋە بېقىندى . ئۇلۇغبەگ 1425 - يىلى موغۇلىستانغا يۈرۈش قىلىپ ، ماۋرا ئۇننەھرگە زەپەر بىلەن قايتقاندا ، خۇدايىدامۇ ئۇنىڭ بىلەن بىللە ماۋرا ئۇننەھرگە باردى . كېيىن خۇدايىداد سەمەرقەنتتىن مەككىگە ھەج تاۋاب قىلغىلى بېرىپ ، ئاخىر مەدىنىدە ئالەمدىن ئۆتتى . ئۇۋەبىسىخان يەنىلا چوڭ ئوغلى مرمۇھەمەد شاھنى ئۆزىنىڭ تەخت ۋارىسى قىلىپ تەيىنلىدى . (بارتولد « ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ئۈستىدە تۆت خىل تەتقىقات » ئىنگىلىزچە ، 2 - توم ، 104 - بەت) . موغۇلىستاننىڭ خانى شىرمۇھەمەد كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى . خانلىق ئورۇنغا ئۇۋەبىسىخان ۋارىسلىق قىلدى . (« تارىخى رەشىدى » ئىنگىلىزچە تەرجىمىسى ، 65 - بەت) ئۇلۇغبەگ چاغاتاي ئەۋلادى ساتۇقخاننى تەختكە چىقىرىپ ، موغۇلىستانغا ئۇۋەبىسىخان بىلەن تىرىكشىشكە ئەۋەتتى .

بۇ چاغدا ئۇۋەبىسىخان ئىسسىقكۆلنىڭ يېنىدىكى باغبەلەن دېگەن يەردە ئىدى . ساتۇقخان ئۇلۇغبەگ بەرگەن قوشۇننى باشلاپ كېلىپ ھۇجۇم قىلدى . ئۇۋەبىسىخان جەڭدە ئوق تېگىپ قازا قىلدى . بۇ — 1429 - يىلى بولغان ئىش .

ئۇۋەبىسىخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، موڭغۇل قەبىلىسى پاتىپاراق بولۇپ كېتىپ ساتۇقخانغا ئىتائەت قىلمىدى . ساتۇقخان موغۇلىستاندا تۇرالماي قەشقەرگە كېتىشكە مەجبۇر بولدى . ئۇ يەردە ئۇ شەھەرگە ھۇجۇم قىلغاندا ، خۇدايىدانىڭ نەۋرىسى قارقۇل ئەھمەد مىرزا تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى . ئۇزۇن ئۆتمەي ، ئۇلۇغبەگ ئەسكەر ئەۋەتىپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ ، قارقۇل ئەھمەد مىرزانى تىرىك تۇتۇپ ، سەمەرقەنتكە ئېلىپ بېرىپ يېلىدىن چېپىپ ئۆلتۈردى .

ئۇۋەبىسىخاندىن ئىككى ئوغۇل قالدى ، چوڭى يۇنۇسخان ، كىچىكى ئىسەن بۇقىخان ، موڭغۇل ۋاڭلىرى ئىچىدە خانلىق ئورۇنغا كىم ۋارىسلىق قىلىدۇ دېگەن مەسىلىدە تالاش - تارتىش يۈز بەردى . موڭغۇللارنىڭ ئەنئەنىسىنى ۋە كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى ياقلايدىغان كۆپ قىسىم كىشىلەر ئىسەن بۇقىنى قوللىدى . ئوتتۇرا ئاسىيا — ماۋرا ئۇننەھرگە

مايىل بىر قىسىم كىشىلەر يۇنۇسخانى قوللىدى ، بۇ بىر قىسىم كىشىلەر ئىچىدە ئىككى نەپەر ئاتاقلىق سەردار بولۇپ ، بىرى — ئىلازان بارىن ، بىرى — مىراق تۈركمەن ئىدى . يۇنۇسخان كۆپچىلىكنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشەلمىگەنلىكتىن ، مۇشۇ ئىككى كىشىنىڭ ھىمايىسىدە ئۇلۇغبەگنى پاناھ قىلىپ سەمەرقەنتكە باردى . ئۇلار بىلەن بىللە يەنە 3000 — 4000 تۈ . تۇن ئاھالىمۇ باردى . يۇنۇسخان ئۇلۇغبەگكە تۇغقان (يۇنۇسخاننىڭ ئاچىسى ئۇلۇغبەگكە كېلىن بولاتتى) بولغانلىقتىن ، ئۆزىنى تېمۇرنىڭ ئەۋلادى قولىدايدۇ ۋە ياردەم بېرىدۇ ، دەپ ئويلايتتى . ئىسەن بۇقا بىلەن قالغان موڭغۇللار موڭۇلىستاندا قالدى .

ئۇلۇغبەگ ئىلازان بارىن بىلەن مىران تۈركمەن كېلىۋاتىدۇ دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ ، سەمەرقەنتتىن ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقتى . ئۇلار يېتىپ بارغاندىن كېيىن ، ئۇلۇغبەگ ئۇلارغا ئاشلىق بېرىشكە لەۋز قىلدى ھەم : « ھەر بىر كىشى قەلئەگە ئايرىم — ئايرىم كىرىدۇ . قەلئەدە ئىسمىنى تىزىمغا ئالدۇرىدۇ . ھەر بىر موڭغۇلغا بىر تۇلاغدىن ئاشلىق بېرىلىدۇ . ئاندىن ئۇلار قەلئەنى ئارىلاپ چىقىپ كېتىدۇ » دېدى . دېمەك ، كىشىلەر ئوزۇقلۇق ئاشلىقىنى دەپ قەلئەگە كىرىدۇ ، لېكىن ئۇلار قەلئەنىڭ يەنە بىر دەرۋازىسىغا بارغاندا توسۇلۇپ قالىدۇ ، ئاندىن ئۇلارنىڭ سەردارلىرى قەتل قىلىنىدۇ ، قالغانلىرى ئەسەر قىلىنىدۇ . قەلئەگە كىرگەنلەردىن بىرەر مۇ قايىتىپ چىقىپ كۆرگەنلىرىنى دەپ بېرەلگىنى يوق . ئىمپېراتۇر بابۇر مۇنداق دېگەن : « ئۇلۇغبەگ بەكمۇ ئوسال ئىش قىلغان » ، « ئېلازاننىڭ بەختسىزلىكىگە ئۇچرىشى موڭغۇل ئۇلۇسىدا مەڭگۈ ئۇنۇلغۇسىز ئىش بولدى » .

ئۇلۇغبەگ بىرنەچچە كۈن ئىچىدە ھېلىقى موڭغۇللارنى جىمىقتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ، يۇنۇسخانى ، يەنى كىچىككىنە بىر بالىنى ۋە ئۇنىڭ موڭغۇللاردىن تارتىۋالغان مال — دۇنياسىنىڭ بەشتىن بىر قىسمىنى ھىراتتىكى ئاتىسى شاھرۇخقا ئەۋەتتى . كېيىن شاھرۇخ بۇ بالىنى داۋاملىق ئىلىم تەھسىل قىلدۇرۇش ئۈچۈن پارىستىكى يەزىدىلىك داموللا شەرىف دىنىنىڭ يېنىغا ئەۋەتتى .

بۇ چاغدا پەرغانە بىلەن قەشقەر ئۇلۇغبەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتۈپ بولغانىدى. ئاقسۇ رايونى دوغلات قەبىلىسىنىڭ رەھبىرى سەئىد ئەلىنىڭ قولىدا ئىدى. سەئىد ئەلى ئۇلۇغبەگدىن قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تالاشتى. «تارىخى رەشىدى» دە بايان قىلىنىشىچە، سەئىد ئەلى قەشقەرنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن، كۈچلۈكنىڭ ئىستراتېگىيىسىنى، يەنى شەھەرگە بىۋاستە ھۇجۇم قىلماي، ھەرىيلى ھوسۇل يىغىش پەسلىدە بېرىپ شەھەر ئەتراپىدىكى زىرائەتلەرنى بۇلاپ، ئاچلىقتىن تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلىش ئىستراتېگىيىسىنى قوللاندى. ئۇدا ئۈچ يىل شۇنداق قىلغاندىن كېيىن، ئۇ يەردە قەھەتچىلىك يۈز بەردى، قەشقەرلىكلەر ئۇلۇغبەگ ئەۋەتكەن مۇپەتتىشنى تۇتۇپ باغلاپ، سەئىد ئەلىنىڭ قەتلى قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بەردى. شۇنداق قىلىپ، موڭغۇللار تېمۇر خاندىنلىقى بېسىۋالغان قەشقەر شەھىرىنى قايتۇرۇۋالدى. «تارىخى رەشىدى» دە ئېيتىلىشىچە، سەئىد ئەلى قەشقەرنى 24 يىل، يەنى ھىجىرىيە 862 - يىلى (مىلادى 1457 - 1458 - يىللىرى) ئۆزى ئالەمدىن ئۆتكەنگە قەدەر سۇرىغان.

يۇنۇسخان موغۇلىستاندىن كەتكەندىن كېيىن، موڭغۇل قەبىلىسى ئىسەن بوقاخانغا بېقىنىپ، بىر مەھەل بىرلىك ۋە ئەمىنلىككە ئىگە بولدى. شۇڭا مىڭ سۇلالىسىنىڭ يىڭزۇڭ خانى ئىسەن بوقاخانغا ئەۋەتكەن مەكتۇپىدا «تەختكە ئولتۇرغانلىقىڭىزدىن، تەۋەيىگىزنىڭ بىرلىككە كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپتىم»^① دېگەن. لېكىن بۇ ياش خانغا ئانچە ھۆرمەت قىلمايدىغان بەزى ئەمىرلەرمۇ بولغان. شۇڭا سەئىد ئەلى ئۇنى ئاقسۇغا ئالدۇرۇپ بېرىپ، شاھلىققا ئولتۇرغۇزدى. باشقا موڭغۇل ئەمىرلىرى ئۆز ئالدىغا بولۇۋالدى، تېمۇرنىڭ ئەۋلادىنىڭ زېمىنى دائىم بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ تۇردى.

ئۆزبېكلەرنىڭ خانى بۇراق ھىجىرىيە 831 - يىلى (مىلادى 1427 - 1428 - يىللىرى) ئالەمدىن ئۆتتى. ئېيتىلىشىچە، ئۇ موڭغۇل زېمىنىدا بولغان جەڭدە ئۆلتۈرۈلگەن. بۇراقخان ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئوغلى تېخى

① «جېڭتۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىسى» 29 - جىلد.

كسچىك بولغانلىقتىن خانلىق ئورۇنى ئابۇلخەيرىخان تارتىۋالدى . شۇ چاغدا ئۇ ئەمنا دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى جايلارنى سورايتتى . دائىم تېمۇر سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىدىن ئۆتۈپ پاراگەندىچىلىك سېلىپ تۇراتتى . ئۆزبېك كۆچمەن چارۋىچىلىرى پات - پات سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا ، خارەزىم ۋە كاسپىي دېڭىز بويلىرىدا قىشلايتتى . 1430 - 1431 - يىللىرى قىشتا ، ئابۇلخەيرىخان خارەزىمنىڭ شىمالىي قىسمىنى ۋە ئۆزگەنچ شەھىرىنى تارتىۋالدى ، تېمۇر سۇلالىسىنىڭ ئىلكىدە خارەزىمنىڭ جەنۇب قىسمى ۋە كات ، خىۋا شەھەرلىرىلا قالدى . شاھرۇخ ئالەمدىن ئۆتكۈچە بولغان ئارىلىقتا ئۆزبېكلەر يەنە سىغناق ، سۇراق ۋە ئۆز كەنت قاتارلىق شەھەرلەرنى تارتىۋالدى . تېمۇر ئەۋلادىنىڭ ئۇلارنى قوغلاپ چىقارغۇدەك كۈچى يوق ئىدى .

تېمۇر ئەۋلادى ئۇلۇغبەگنىڭ موغۇلىستانغا قىلغان ھۇجۇمى موڭ خۇللارنىڭ تانابىنى تارتىشتا مەلۇم رول ئوينىغان بولۇشى مۇمكىن . شۇڭا خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا ، شۇەندې ، جېڭتۇڭ يىللىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئولپانچى ئەلچىلىرى مىڭ سۇلالىسىگە داۋاملىق كېلىپ تۇرغان . مىڭ سۇلالىسىمۇ ھىراتقا ئەلچى ئەۋەتكەن ، دەپ يېزىلغان . شۇەندېنىڭ 7-يىلى (1432 - يىلى) مىڭ سۇلالىسىنىڭ ھىراتقا ئەۋەتكەن ئەلچىسى لى گۈيىنىڭ شاھرۇخقا ئېلىپ بارغان مەكتۇپىدا : « ئىلگىرى ئەلچىدىن مەكتۇپ ۋە تاۋار - دۇردۇن ئەۋەتكەندۇق . يول ئېتىلىپ قالغانلىقتىن قايتىپ كەلگەندى . يېقىندا يولنىڭ ئېچىلغانلىقىنى ئاڭلاپ ، ئىچكى ئەمەلدار لى گۈي قاتارلىق كىشىلەردىن مەكتۇپ ئەۋەتتىم . مۇراد - مەقسىتىمنى تەڭرى راۋا كۆرگەي ، بىز مەڭگۈ ياخشى ئۆتۈپ ئۆز - ئارا باردى - كەلدى قىلىشىپ ، بىر ئائىلە كىشىلىرىدەك ئىناق ئۆتەيلى ، سودا ئالاقىسى قىلىشايلى ، بىر - بىرىمىزنىڭ رايىغا باقايلى » دېيىلگەن . ① خا - تىرىدىن يەنە شۇ چاغدا ئالماشتۇرۇلغان ماللارنىڭ تۇرىنىمۇ تەخمىنەن بىلىڭلى بولىدۇ . جۇڭگونىڭ چىقارغانلىرىنىڭ كۆپى مەشۇت گەزلىمىلەر (دۇردۇن ، كىمخاب ، تەتىللا) ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ، چىنە - قاقچىمۇ

① « شۇەندې يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىسى » . 86 - جىلد .

مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ . بىراق تارىخىي ماتېرىياللاردا تىلغا ئېلىنمىغان .
 بارتولد : « جۇڭگونىڭ سىرتقا چىقارغان ئاساسىي ماللىرىنىڭ بىرى
 — چىنە - قاچا . $x \vee$ ئەسەردە چىنە - قاچا ئىشلەپچىقىرىش (جۇڭ-
 گودا) يۈكسەك دەرىجىدە مۇكەممەللىشىش سەۋىيىسىگە يەتكەن »
 دېگەن . ① بابۇر : « سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ سىرتىدا بىر باغ بار ،
 ئۇلۇغبەگ ئۇنىڭغا تۆت ئىشىكلىك بىر شىپاڭ ياستىپ » چىنە
 خانى « دەپ ئاتىغان . چۈنكى بۇ شىپاڭنىڭ ئۇل تېمى فار - فۇردىن
 قوپۇرۇلغانىكەن . ئۇ فار - فۇر بۇيۇملارنى ئادەم ئەۋەتىپ جۇڭگودىن ئە-
 كەلدۈرگەنىكەن . (« بابۇرنىڭ ئەسلىمىسى » ، رۇسچە ، 62 - بەت)
 ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرىنىڭ جۇڭگونىڭ ئىچكىرى رايونلىرى بىلەن ئالماش-
 تۇرغان ماللىرى بولسا ئات ، تۆگە ، قاشتېشى تۈرىدىكى نەرسىلەردۇر .
 ئېيتىلىشىچە ، 1421 — 1422 - يىللىرى قىشتا بۇخارادا تۈبۈتلەرنىڭ ۋە-
 كىللىرىنى كۈتۈۋالغان . (بارتولد : « ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ئۈستىدە تۆت
 خىل تەتقىقات » 2 - توم ، 112 - بەت) بۇ جۇڭگونىڭ ئۇ يەر بىلەنمۇ
 ئىقتىساد ، مەدەنىيەت جەھەتتە باردى - كەلدى قىلغانلىقىنى چۈشەندۈ-
 رىدۇ .

4 - بۆلۈم شاھرۇخ ۋە ئۇلۇغبەگ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى

شاھرۇخ بىلەن ئۇلۇغبەگ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر تەخمىنەن
 $x \vee$ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا توغرا كېلىدۇ . بۇ بىر قەدەر ئەمىنلىك
 ھۆكۈم سۈرگەن شۇنداقلا ئىقتىساد ، مەدەنىيەت بىر قەدەر تەرەققىي تاپقان
 مەزگىل ئىدى .

سىر دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى يايلاقتا ياشايدىغان ئۆزبېكلەر بىلەن
 موغۇلىستاندىكى موڭغۇللار كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغاندىن
 باشقا ، ھىراتتا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋرا ئۇننەھر بوستانلىقلىرىدا يەنىلا

① « بارتولد ئەسەرلىرى » ، رۇسچە ، 2 - توم ، 2 - جىلد ، 119 - بەت ، مېنىستېپو
 يازغان « جۇڭگونىڭ سەنئەت تارىخى » نېمىسچە ، 2 - توم 274 - بەتتىن ئېلىندى .

دېھقانچىلىق ئاساسىي ئىقتىسادىي تارماق ئىدى . چېن چېڭنىڭ « غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى » دە يېزىلىشىچە ، ئۆز ۋاقتىدا ھىرات رايونىدا « زىرائەتلەر جۇڭگونىڭكىگە ئوخشايدىكەن . كەندىر ، پۇرچاق ، بۇغداي ، ئەرمۇدۇن ، ئارپا ، گۈرۈچ ، ئاققوناق بار ئىكەن . لېكىن پۇرچاقلىرى مارجاندەك يۇمىلاق بولىدىكەن ، » دېھقانچىلىقتا ئانچە تۈ-جۈپسىلمەيدىكەن ، ئۇرۇق چاچقاندا ئارىلىقنى كەڭ قويۇپ پەرۋىشنى ئاز قىلىدىكەن ، ھوسۇل ئاز چىقىدىكەن ، يەرلىرى ياخشى ھەم كۆپ ئىكەن ، بىر يىل تېرىپ ، بىر يىل ئاق قالدۇرۇپ يەرنى قۇۋۋەتلەندۈرىدىكەن . يامغۇر كەم ياغىدىكەن ، قۇرۇق شال ، كېۋەز ، بۇغداي سۇغىرىلىدىغان بولغاچقا ، سۇ يوق يەردە تېرىغىلى بولمايدىكەن . « سەمەرقەنت كەڭ كەتكەن تۈزلەڭلىك بولۇپ ، تاغ - دەريالىرى گۈزەل ، تۇپرىقى يېپىشقاق ئىكەن . » ، « توپىسى دانلىق زىرائەتكە باب ئىكەن . » ئاندىقۇي ، « شەھەر چوڭ يۇرت ئىچىدە ئىكەن ، يۇرتنىڭ كەڭلىكى 100 چاقىرىم كېلىدىكەن ، يەرلىرى مۇنبەت ، خەلقى باياشات ئىكەن . » سايرام دېگەن يەردە « ئادەم زىچ ، دەل - دەرىخلەر باراقتان ئىكەن ، ئېقىن سۇ ئەگسىپ ئاقىدىكەن ، دانلىق ئاشلىقنىڭ ھەممىسى تېرىلىدىكەن . » بەلخنىڭ « يېرى كەڭ ، يېمەك - ئىچمىكى مۇل ئىكەن . »

ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن باشقا ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىنىڭ تارىختىن بۇيان مېۋە - چېۋىسى داڭلىق بولۇپ ، ھىراتمۇ شۇنداق ئىكەن . ئېيتىلىشىچە ، ھىراتتا ، ئۈجمە ، سېدە ، تېرەك ، سۆگەت ، ئەرمۇدۇن ، چىنار ، قارىغاي ، تىۋىلغا ، ئاقتېرەك بار ئىكەن ، مېۋىلىك دەرىخ كۆپ تىكىلىدىكەن . مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىدە ، كۈچى بارلىكى ئائىلە مېۋىلىك باغ قىلىدىكەن ، شاپتۇل ، ئۆرۈك ، نەشپۈت ، ئامۇت ، ئالۇچا ، قۇمئالما ، ئۈزۈم ، ياڭاق ، ئانار قاتارلىق مېۋىلەر تېرىلىدىكەن . ئۈزۈملىرى خروستالدەك سۈزۈك ، ئۇرۇقسىز ھەم تاتلىق بولىدىكەن . مېغىزىنى يەيدىغان ، تەملىك ، بادام دەپ ئاتىلىدىغان مېۋە بار ئىكەن ، ئۇنىڭ دەرىخىنى كۆرمىدىم . گىنكودىن كىچىكرەك كېلىدىغان ، پىستە

دەپ ئاتىلىدىغان مېۋە بار ئىكەن . يوپۇرمىقى تاغ چېپىغا ئوخشايدىكەن . ئالۇچا ، چوڭلۇقى گىلاسچىلىك ، رەڭگى سېرىق بولىدىكەن ، سۆسۈنلىرىمۇ بار ئىكەن . تەمى تاتلىق ئىكەن . قۇمئالما ھەم چوڭ ، ھەم چۈرۈك بولىدىكەن ، بىرەر يىل ساقلاشقا بولىدىكەن ، رەڭگى ئۆزگەرمەيدىكەن ، كونا مېۋىنى يېڭى مېۋە چىققۇچە ساقلىغىلى بولىدىكەن . « يەنە قىزغۇچ مەشۇت بار ئىكەن ، ئۇنىڭدىن توقۇلغان رەخت تۆگە يۇڭغا ئوخشاش بوز بولىدىكەن . قوغۇنى ھەم يوغان ، ھەم تاتلىق ئىكەن . پىياز مۇشتتەك چوڭ ، كۆتىكى قىزىل ھەم يوغان بەش كىلو كېلىدىكەن . سىياقى تۇرۇپقا ئوخشايدىكەن . » سەمەرقەنتتىمۇ « تېرەك ، سېدە ، سۆگەت ، شاپتۇل ، ئۆرۈك ، ئامۇت ، ئالۇچا ، ئۈزۈم ، قۇمئالما كۆپ ئىكەن »

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى ئاھالىلەر قوشۇمچە چارۋىچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدۇ ، ئەلۋەتتە ، بۇ كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرگە ئوخشمايدۇ . ھىراتتىن « ياخشى ئات كۆپ چىقىدۇ ، ئاتنى بەك ئاسرايدۇ ، شامال تۆتمەيدىغان ، ئاپتاپ چۈشمەيدىغان ، قىشتا ئىسسىق ، يازدا سالقىن بولىدىغان ئېغىلدا باقىدۇ . كىشىلەر يەنە ئۆي قۇشلىرىدىن توخۇ ، ئىت ، غاز ، ئۆردەك باقىدۇ . لېكىن چوشقا باقمايدۇ ھەم ئۇنىڭ گۆشىنى يېمەيدۇ ، ئۇنى ئەڭ يامان كۆرىدۇ . » « شىر ئامۇ دەرياسىنىڭ بېشىدىكى قومۇشلۇقتا ياشايدۇ ، ئۇنىڭ ئاسلىنى كۆزى يۇمۇقلۇق تۇغۇلىدۇ ، يەتتە كۈندە كۆزىنى ئاچىدۇ . ئۇنى باقىدىغانلار تۇغۇلۇپ كۆزىنى ئاچماستا بېقىشى كېرەك . شۇنداق قىلغاندا ئاسان ئۆگىنىدۇ . » تېرەمىز « ئامۇ دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقى ھايۋاناتلار ماكانىدۇر . دەريانىڭ غەربىدىكى قومۇشلۇقتا شىرلار باللايدۇ . »

كان مەھسۇلاتى جەھەتتە ، ھىراتتىن « مىس ، تۆمۈر چىقىدۇ » . « ئالتۇن ، كۈمۈش ، گۆھەر ، مارجان ، كەھرىۋا ، خرۇستال ، ئالماس ، قىزىل لاک ، مەرۋايىت ، يېشىل تاش كۆپ ئىكەن . » ئاڭلىشىمىزچە ، بۇ نەرسىلەر ئۆزىدىن چىقمايدىكەن ، سىرتتىن كىرگۈزۈلىدىكەن . سەمەرقەنتتىن ئالتۇن ، كۈمۈش ، مىس ، تۆمۈر ، كىگىز چىقىدىكەن .

قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن توقۇمىچىلىق بەك تەرەققىي تاپقان . ھىراتتا مىس ، تۆمۈردىن « ياسالغان ئەسۋابلار بەك ئۆتكۈر كېلىدىكەن ، تۇنىكا قاچىلار بەك نەپىس ، گۈل - گىياھلارنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلۈپ ، رەڭدار ، ئۆلچەملىك قىلىپ ياسىلىدىكەن ؛ لېكىن نەپىسلىكتە جۇڭ - گونىڭكىگە يەتمەيدىكەن ، چەكسە ئاۋازى چىقمايدىكەن . » يەنە « پىلىنى كۆپ باقىدىكەن ، ئەتلەس توقۇشقا ئۇستا ئىكەن ، مەشۇت رەختلىرى نەپىس ، سىلىق بولۇپ ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭكىنى بېسىپ چۈشىدىكەن . لېكىن جۇڭگونىڭكىدەك قېلىن ئەمەس ئىكەن ، شۇنىڭدەك توقۇلمىسىنى پەرق ئەتكىلى بولمايدىكەن . ئىگىرىگەن زەر يىپلىرىنى ئوتقا سالغىلى بولىدىكەن . جۇڭسوفۇ دەپ ئاتىلىدىغان رەخت بولۇپ ، مەشۇت توقۇلمىغا ئوخشاپ كېتىدىكەن ، ئەمەلىيەتتە قوي يۇڭدا توقۇلىدىكەن . گۈللۈك موي گىلەم توقۇشقا ئۇستا ئىكەن . گىلەملەرنىڭ رەڭگى ئۇزاققىچە ئۆگمەيدىكەن . رەختلىرىنىڭ ئېنى كەڭ بولىدىكەن ، بەزىلىرى ناھايىتى نەپىس ئىكەن . »

ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ سودا - سېتىق ئىشىدا ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان خەلقئارا ئالماشتۇرۇشتىن سىرت ، يەرلىك بازارمۇ ناھايىتى تە - رەققىي تاپقان . « يېزا - سەھرالاردا ، چار بازارلار بار ئىكەن ، ئېلىم - سېتىم قىلىدىغان يەر بازار دېيىلىدىكەن . ھەر يەتتە كۈندە بىر كۈن بازار بولىدىكەن ، ئۆزىدە بارنى ئۆزىدە يوققا ئالماشتۇرىدىكەن . زاۋال چۈشكەندە تارقىلىدىكەن . » « ئېلىم - سېتىمدا پۇل ئىشلىتىلىدىكەن ، پۇلنىڭ چوڭى بىر مىسقال ئالتە پۇڭ بولۇپ ، تەڭگە دەپ ئاتىلىدىكەن ؛ ئۇنىڭدىن كىچىكى سەككىز پۇڭ بولۇپ ، دىنار دەپ ئاتىلىدىكەن ؛ ئۇ - نىڭدىن كىچىكى تۆت پۇڭ بولۇپ ، جاجمە دەپ ئاتىلىدىكەن . بۇ ئۈچ خىل پۇلنى كىشىلەر ئۆزى ياسىۋالىدىكەن . ياسىغاندىن كېيىن ، ھۆ - كۈمدارغا ئاپىرىپ باجلىتىپ ، تامغا باستۇرۇپ ، ئاندىن ئېلىم - سېتىمدا ئىشلەتسە بولىدىكەن . تامغا بېسىلمىغانلىرى ئۆتمەيدىكەن . جاجمىنىڭ تۆۋىنىدە مىستىن ياسالغان پۇل بولۇپ ، « پۇل » دەپ ئاتىلىدىكەن ، ئالتىسى ياكى توققۇزى بىر جاجمىگە تەڭ كېلىدىكەن . بۇنداق پۇل ئۆز

يېرىدىلا ئىشلىتىلىدىكەن ، باشقا يەردە ئۆتمەيدىكەن » ھىراتنىڭ «رەستە - كوچىلىرىنىڭ ئىككى تەرىپى ئۆي... دۇكانلار تۈرگە بۆلۈنگەن ، ئوقيا ، ئېگەر - توقۇم ، نوختا - يۈگەن دېگەندەك . كىيىم - كېچە كمۇ ئايرىم بىر كەسىپ ئىكەن ، ئارىلاشتۇرۇۋەتمەيدىكەن . ئۇرۇش - جېدەل كەم بولىدىكەن . ئات - تۆگە قاتارلىق چارۋىلارمۇ ئايرىم بىر يەردە سېتىلىدىكەن » ، « كېچىسى دۇكان تاقالمايدىكەن ، كېچىچە چىراغ يورۇ-تۇقلۇق تۇرىدىكەن » ، سەمەرقەنت شەھىرىدە سودا تېخىمۇ گۈللەنگەن بولۇپ ، « شەھەر ئىچىدە ئاھالە كۆپ ئىكەن ، تەرەپ - تەرەپكە تارتىلغان كوچا - رەستىلەردە دۇكان زىچ بولۇپ ، غەربىي جەنۇب تەرەپتىن كەلگەن چەت ئەللىك مېھمانلارنىڭ كۆپى مۇشۇ يەرگە چۈشىدىكەن . مال كۆپ بولسىمۇ ھەممىسى ئۆزىدىن چىققان ئەمەس ، تولسى چەت ئەللەردىن كەلتۈرۈلگەن . ئېلىم - سېتىمدا ئۆزىدە قۇيۇلغان كۈمۈش پۇل ئىشلىتىلىدىكەن ، ھىراتتىن كەلگەنلەرمۇ شۇ پۇلنى ئىشلىتىدىكەن » ، غەربىي جەنۇب تەرەپتىكى ئەللەردىن كەلگەن سودىگەرلەر بەلكىم توپلىنىدىكەن ، شۇڭا ئۇ يەردە چەت ئەل مېلى كۆپ ئىكەن .

تېمۇر سۇلالىسىدە ، XV ئەسىرگە كەلگەندىمۇ فېئوداللىق سۇيۇرغاللىق تۈزۈم داۋاملاشقان . تېمۇرنىڭ ئەۋلادلىرى بىر ئۈلۈشتىن سۇيۇرغالغا ئىگە بولۇپ ، خۇددى فېئودال خانلاردەك ، ئۆز تەۋەسىدىكى خەلقنى سورايتتى ، باج ئالاتتى . يەنە تارخان — خان ياكى ئەمىرلەر بەرگەن ئاتاق . تارخان دۆلەتكە باج تاپشۇرۇش مەجبۇرىيىتى ئۆتمەيدۇ ، ئۇمۇ ئىمتىيازلىق فېئودال ھۆكۈمرانلار سىنىپىدىكى تۈرلۈك كىشىلەر . مەسىلەن ، ئەمىر ، بەگ ، لەشكەر بېشى ، ئەمەلدار ، دىنىي زاتقا ئوخشاشلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇنداق ئاتاققا ئائىل بولالايدۇ . ھەر دەرىجىلىك فېئوداللارنىڭ زۈلمى ئاستىدا دېھقان قول ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ھالى بەك خاراب ئىدى . ئىسلام قانۇنى كاپىرلارنى قۇل قىلىپ ئىشلىتىشنى تەشەببۇس قىلغانلىقتىن ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى فېئوداللار ھەمىشە جۇڭگولۇقلارنى ۋە ئۆزلىرى مۇسۇلمان ھېسابلىنىدىغان موڭغۇللارنى ئېلىپ ساتاتتى . خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا ئېيتىلىشىچە ، يۇڭلېنىڭ

5 - يىلى (1407 - يىلى) 5 - ئاي ، جيايىن يىلى ، گەنسۇنىڭ باش بۇغى ، غەربنى تىنچلاندۇرغۇچى بەگ سوڭ چېڭغا بېرىلگەن يارلىقتا ، يېقىندا ئاڭلىشىمىزچە ، مۇسۇلمانلار جۇڭگو خوتۇن - قىزلىرىنى نىكاھىغا ئېلىپ چېگرىدىن ئېلىپ چىقىپ كېتىۋېتىپتۇ . . . قاتتىق تىزگىنلەشكە توغرا كېلىدۇ ، دېيىلگەن . (يۇڭلى يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىسى ، 49 - جىلد) . يەنە جىڭتەينىڭ 6 - يىلى (1455 - يىلى) دىكى ماتېرىيالغا ئاساسلانغاندا ، ھاياتكەش تاتارلارنىڭ قولىدىن قۇمۇل ، تۇرپان تەرەپ - لەرگە سېتىلغان خەنزۇلار 2000 دىن ئاشقان ، يەنە 1000 دىن ئارتۇق خەنزۇ سەمەرقەنتكە سېتىلغان (« يىڭزۇڭ ھەققىدە خاتىرە » ، 253 - جىلد) . ئىسلام دىنى تازا دەۋر سۈرگەن ئەھۋالدا ، تېمۇر ئەۋلادىنىڭ خانلىقىدا قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقى — فېئوداللىق يانچىلىق تۈزۈمىدىكى جەمئىيەت ساقلىنىپ قالغانىدى . ھۆكۈمرانى ، پادىشاھنى « ئۇ ئەلنىڭ خەلقى سۇلتان دەيدىكەن . سۇلتان دېگەن جۇڭگودىكى خانغا ئوخشاش ئاتاق ئىكەن . دۆلەت سەردارىنىڭ خوتۇنىنى ئاغا دەيدىكەن . ئوغلىنى مىرزا دەيدىكەن . جۇڭگولۇقلارنىڭ شاھزادە دېگىنىدە ئوخشايدىكەن » .

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمالىي قىسمىدىكى جايلارغا كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ ئايىغى تېگىش بىلەن بۇرۇنقى شەھەر - بازارلار ۋەيران بولغان ، دېھقانچىلىقمۇ خارابلاشقان . مەسىلەن ، « مىڭ سۇلالىسى تارىخى غەربىي يۇرت تەزكىرىسى » دە ، يات چارۋىچىلار ئۈس - تىدە توختالغاندا (يات چارۋىچىلار) تاغ ئارىسىدا ياشايدۇ . شەھەر بىلەن بولغان ئارىلىقى يۈز چاقىرىم كېلىدۇ ، شەھەر خارابىلىرى كۆپ ، ئۇلار ياشىغان جاي بېشبالىق ، موڭغۇل قەبىلىلىرى ئارىلىقىدا ، تولا پاراكەندىچىلىك سالىدۇ ، ئاھالىنى تارتىۋەتكەن . يالغۇز شەھەرنى بېقىپ ياتقان بىرنەچچە يۈزلا ئادەم قالغان ، قەلئەلەر ۋەيران بولۇپ چۆللىشىپ كەتكەن . (« مىڭ سۇلالىسى تارىخى » ، 8604 - بەت) مانا بۇ شۇ چاغدىكى يايلاقلارنىڭ ئومۇمىي تەسۋىرى . يات چارۋىچىلار شۇنداق قىلىپ قالمىستىن ، بەلكى موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقىدىن بۇرۇنقى ئالىملىق ، تالاس ، بالاساغۇن ، بەشبالىققا ئوخشاش مەشھۇر شەھەرلەرمۇ قالمىغان . بۇ

ئەھۋال ماۋرا ئۇننەھر ، خۇراسان قاتارلىق جايلاردىكىگە ئوخشىمايدۇ . ئۇ يەرلەر ئۇرۇش جەريانىدىلا مەلۇم دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان ، لېكىن پۈتۈنلەي ۋەيران قىلىنمىغان . كىشىلەرمۇ ئولتۇراقلىشىشتىن كۆچمەن چارۋىچىلىققا ئۆزگەرمىگەن . ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمالىدىكى ، بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى ، غەربىي جەنۇبىدىكى ۋە سىر دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى جايلار بولسا كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچراپ تۇرغان . موڭغۇللارنىڭ ئۆز زېمىنىدىن كەلگەن كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر بۇ يەرلەرنى ئىگىلەپ ماكان تۇتالايتتى ۋە ئۇزۇن مۇددەت چارۋا باقالايتتى . ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىقلاردا تۇرۇپ قالغان كۆچمەن چارۋىچىلار ۋە ئۇلارنىڭ سەردارلىرى بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ ، يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن نىكاھلىنىپ ، ئومۇمەن ئاسسىمىلياتسىيىلىشىپ كەتكەن . ئۇنىڭ ئەكسىچە ، يايلاقتىكى كۆچمەن چارۋىچىلار باشقا مىللەتلەر بىلەن ئازراق ئۇچراشقانلىقتىن ، ئۇرۇق - قەبىلىلەر ئۆز پېتى ساقلىنىپ ، ئاسانلىقچە ئاسسىمىلياتسىيە بولمىغان . مۇسۇلمان ئاپتولارنىڭ ئەسەرلىرىدە يايلاقتىكى بەزى شەھەر - بازارلار تىلغا ئېلىنغان ، لېكىن بۇ شەھەر - بازار دېگەنلىرى كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ ئاۋۇللىرىنى كۆرسەتسە كېرەك . « تارىخىي رەشىدى » دە كۆپ تىلغا ئېلىنغان ئاتېشى ، قۇشقار ، جانمۇغال ، جۇدقۇج دېگەن يەر ئىسىملىرىدىن بەزىلىرى قەدىمكى شەھەر - بازار ئىسىملىرى بولسىمۇ ، بۇ چاغدا ، ئەمەلىيەتتە ، بەزى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ ئاۋۇلى بولۇپ قالغان ، ھازىر ئۇلارنىڭ ئېنىق ئورنىنى تاپقىلى بولمايدۇ . روشەنكى ، يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك ، چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى ، فېئوداللارنىڭ ئىچكى يېغىلىقى ، تېمۇر ئەۋلادى بىلەن موڭغۇل ، ئۆزبېكلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش ، كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ ماۋرا ئۇننەھرگە قىلغان ھۇجۇملىرى ۋە ئۇلارنىڭ يايلاقلاردىكى ھۆكۈمرانلىقى ، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ يايلاقلارنى كېڭەيتىش ھەرىكىتى دېھقانچىلىقنىڭ ۋە شەھەرلەر - نىڭ خارابىلىشىشىنى ۋە يۇقىرىقىدەك ۋەزىيەتنىڭ شەكىللىنىشىنى تېخىمۇ تېزلەتتى .

تېمۇر سۇلالىسى زەئىپلەشكەندە ، كۆچمەن چارۋىچىلار (ئۆزبېكلەر بىلەن موڭغۇللار) ماۋرا ئۈننەھرگە ھۇجۇم قىلىپ ، بۇ سۇلا-
لىگە كۈندىن - كۈنگە ئېغىر تەھدىت سالىدى ۋە ئاخىر ئۇنى يوقاتتى .
بۇنى تۆۋەندە بايان قىلىمىز .

شاعرۇخ بىلەن ئۇلۇغبەگ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ، ئىسلام
دىنى ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈمران ئورۇنغا ئىگە بولغان بولۇپ ، دىنىي
يۇقىرى تەبىئىدىكى زانلارنىڭ ھوقۇقى ناھايىتى چوڭ ئىدى ، دىننىڭ
ئاممىغا بولغان تەسىرى چوڭقۇر ئاساسقا ئىگە ئىدى . خېلىل ،
ئۇلۇغبەگدەك دەھرى پادىشاھلارنىڭ تەختتە ئولتۇرۇشى ۋە تەختتىن
چۈشۈشى دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ ئارىلىشىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك
ئىدى . شاھرۇختەك خانىمۇ ھەمىشە مەسچىتكە بېرىپ جۈمە نامىزى ئو-
قۇيتتى . ھەريىلى رامىزاندا تولۇق روزا تۇتاتتى . موللارنى ھەپتىدە تۆت
كۈن (ھەپتىنىڭ بىرى ، تۆتى ، بەشى ، ئالتىسى) ئوردىغا تەكلىپ قىلىپ
قۇرئان ئوقۇتاتتى . ھىرات ، ئىسپاھانلاردا شەرىئەت بىرقەدەر قاتتىق ئىجرا
قىلىناتتى . شەرىئەتنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا نازارەتچىلىك قىلىدىغان ئادەم
مۇھتاسىپ دەپ ئاتىلاتتى . ھىراتتا مۇھتاسىپتىن ئىككىسى بار ئىدى .
مۇھتاسىپ ئاھالىلەرنىڭ ئۆيىگە ، ھەتتا يۇقىرى دەرىجىلىك كىشىلەرنىڭ
ئۆيىگە خالىغانچە كىرەلەيتتى . كىشىلەرنىڭ ھاراق ئىچكەنلىكى سېزىلسە ،
تۆكۈۋېتىشكە ھوقۇقلۇق ئىدى .

« غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى » دە ، ھىراتتىكى
دىنىي پائالىيەتلەر خېلى تەپسىلىي بايان قىلىنغان . ئۇنىڭدا
مۇنداق دېيىلىدۇ : « ھاراق ئەڭ قاتتىق مەنئى قىلىنغان ، خىلاپلىق
قىلغانلار دەرىگە بېسىلىدىكەن . شۇڭا ئاشلىق ھاراقى چىقىرىلمايدىكەن ،
مۇسەللەس قاينىتىلىدىكەن ، ئاندا - ساندا ئوغرىلىقچە ساتىدىغانلار بار
ئىكەن . يولنىڭ ئىچىدە ماڭىدىغان ئادەملەرنىڭ كۆپى ھاراق ئىچمەيدىد-
كەن ، ئەتىگىنى - ئاخشىمى ناماز ئوقۇيدىكەن . » ، « جىنغا باش
ئۇرمايدىكەن ، بۇتخانا ياسمايدىكەن ، ئەجدادىغا چوقۇنمايدىكەن ، ئائى-
لىسۋى قەبرىگاھ ياسمايدىكەن ، مازارنى تاۋاپ قىلىدىكەن ، ھەرقاندا

بىرنەچچە قېتىم غەربكە قاراپ ناماز ئوقۇيدىكەن . ئادەم بىر قەدەر كۆپ جايغا مەسچىت دەپ ئاتىلىدىغان يوغان ئۆي سالىدىكەن . ناماز ئوقۇيدىغان چاغدا شۇ ئۆيگە جەم بولۇپ قاتار - قاتار بولۇپ تۇرىدىكەن . ئىچىدىن بىر ئادەم ئاۋازلىق توۋلايدىكەن ، ھەممەيلەن ئۇنىڭغا ئەگىشىپ يۈكۈنىدىكەن . سەپەر ئۈستىدىمۇ ئۇدۇل كەلگەن يەردە ناماز ئوقۇپىرىدە كەن . ھەر يىلى ئونىنچى ئاي ۋە ياندۇرقى يىلى ئىككىنچى ئاي رامزان ئېيى بولۇپ ، بۇ ئايلاردا كۈندۈزى غىزا يېمەيدىكەن ، سۇ ئىچمەيدىكەن . قاش قارايدىغاندا ئاندىن غىزا يەيدىكەن . بىر ئايدىن كېيىن ئېغىز ئېچىلىدىكەن . ئېغىز ئېچىلغاندا قاپاقنى قارغا ئېتىپ ئوينايدىكەن . . . مۇسۇلمانچىلىقنىڭ قائىدىسىنى بىلىدىغانلار موللا دەپ ھۆرمەتلىنىپ ، نۆرگە ئولتۇرغۇزۇلىدىكەن . ئۇلارغا دۆلەت ھۆكۈمدارىمۇ ھۆرمەت قىلىدىكەن . نەزىر - چىراغ بولسا موللىغا قۇرئان ئوقۇتۇلىدىكەن .

ئىسلام دىنىدا تەسەۋۋۇپچىلىققا ئېتىقاد قىلىدىغان بىر خىل ئىخلاسمەنلەر بار ، ئۇلار دەرۋىش دەپ ئاتىلىدۇ . « غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى » دىمۇ مۇنداق دېيىلگەن : « ئۆي - ئوقىتىنى ، تىرىك چىلىكنى تاشلايدۇ ، چاچ پاختايدۇ ، كىيىملىرى جۇل - جۇل ، ئۇچسىغا قوي تېرىسىنى ئارتىۋالغان ، قولىدا ھاسا ، سۆڭەكلەرنى ئېسىۋالغان ، سىياقى غەلىتە ، ئىسسىق - سوغۇقتىن قورقمايدۇ . بېشى قايغان يەردە تەلەمچىلىك قىلىپ يۈرىدۇ . ئادەمنى كۆرسە بىلجىرلاپ نېمىدۇر بىر نېمىلەرنى دەيدۇ . كۆرگەن ئادەمنىڭ ئىچى ئاغرىيدۇ . ئۇلار يا ئەسكى گۆر ، ئەسكى قەبرىلەردە ، يا غار - ئۆڭكۈرلەردە يېتىپ ئىستىقامەت قىلىدۇ ، دەرۋىش دەپ ئاتىلىدۇ . » ئۇلار پۇچۇق تاۋاقنى كۆتۈرۈپ تەلەمچىلىك قىلغىنى بىلەن ، ئۇلارنىڭ دىنى ساھەگە ، جەمئىيەتكە ھەتتا سىياسىيغا كۆرسىتىدىغان تەسىرى خېلى چوڭ ، تەسىر كۈچىمۇ ناھايىتى چوڭ .

ھىراتتا دىنى مەكتەپ بىنا قىلىنغان . چېن چىڭنىڭ ئېيتىشىچە ، مەزكۇر « شەھەردە ، مەدرىس دەپ ئاتىلىدىغان كاتتا بىر ئىمارەت بار ئىكەن . تۆت تەرىپى كەڭرى ئىمارەت ئىكەن ، ئۇنىڭ ئايلىنىمىغا قازاندەك

مىس جاھاز ئورنىتىلغان ، ئۈستىگە داڭقانسىمان خەتلەر ئويۇلغان ، تۆت ئەتراپىغا تاقاپ سېلىنغان ئۆيلەر كۆركەم تولسى ئوقۇغۇچى ۋە ئۆلىمالارنىڭ ھۇجرىسى ئىكەن ، خۇددى جۇڭگودىكى ئالىي مەكتەپكە ئوخشايدىكەن . « بەزى دىنىي مەكتەپلەر ئىسلام ئۆلىمالىرى جەم بولغان جاي بولۇپ ، بەزىلىرى شۇ چاغدىلا ئەمەس ، كېيىنكى چاغلاردىمۇ مەشھۇر ئىدى .

ئۇلۇغبەگ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ماۋرا ئۇننەھردە ئەھۋال سەل پەرقلىنىپتۇ . قەدىمكى سوغدىلارنىڭ زېمىنى بولغان سەمەرقەنت ئەزەلدىن ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى ئىدى . تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە دائىر خاتىرىلەرنى ۋە تاڭ نەزمىلىرىنى ئوقۇغانلىقى كىشى بۇنى بىلىدۇ . بۇنى قەدىمكى مىللىي ئەنئەنە ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا داۋاملاشقان دېيىشكە بولىدۇ . سەمەرقەنتتە بەزىدە زىياپەتلەردە سازەندىلەر ۋە ناخشىچىلار نەغمە قىلاتتى . سەمەرقەنتتىكى سازەندە ۋە ناخشىچىلارنى باشقا شەھەر - بازارلارغا تەكلىپ قىلىپ ئاپىرىپ نەغمە قىلدۇراتتى . مەسىلەن ، X V ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىنىڭ باشلىرىدا تاشكەنتتىكى بىر باي زىياپەت ئۆتكۈزگەندە سەمەرقەنتتىن سازەندە ۋە ناخشىچىلارنى تەكلىپ قىلىپ ئاپارغان . بىر قېتىم سەمەرقەنتتە بىر شەيخ ئۆزى پۇل چىقىرىپ ياساتقان مۇنچىنىڭ پۈتكەنلىكىنى تەبرىكلەپ ① زىياپەت ئۆتكۈزگەندە ، ناخشىچىلار ناخشا ئېيتقان . لېكىن مۇھتاسىب بۇ شەيخنى ئەرلەر بىلەن ئاياللارنى بىر يەرگە

① چېن چىڭنىڭ « غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى » دە مۇنداق دېيىلىدۇ : « شەھەر ئىچىدىكى يېزا - بازارلاردا مۇنچا كۆپ ئىكەن ، ئەرلەرنىڭكى بىلەن ئاياللارنىڭكى بىر يەردە ئىكەن . ئۇزۇمى جۇڭگونىڭكىدىن پەرقلىنمەيدىكەن . بىر ساراينىڭ ئىچىدە ئون نەچچە يۇيۇنۇش ئۆيى بولۇپ ، بىر نۆۋەتتە كۆپ ئادەم يۇيۇنالايدىكەن . يۇيۇنىدىغانلار كىيىمنى سالغاندىن كېيىن ، لۆڭگە بىلەن بەدىنىنى يۆگەپ يۇيۇنۇش ئۆيىگە كىرىدىكەن . داس ، سوغا ئىشلەتمەيدىكەن . بىر - ئادەم بىردىن ئايتوۋانى ئېلىپ سۇ تەڭشەپ پاكىز يۇيۇنىدىكەن . ئاشقان سۇ ئېقىپ چىقىپ كېتىدىكەن ، لاي - لاتقا توختاپ قالمايدىكەن . يەنە يۇيۇپ - ئۇۋۇلاپ قويدىغان خادىملار مۇبار ئىكەن . ئۆگە - ئۇستىخانلىرىنى ئۇۋۇلاپ ، ھۇزۇرلاندۇرۇپ قويدىكەن . يۇيۇنۇپ بولۇپ مۇنچىسىدىن چىقىدىغان چاغدا ، بىر ئادەمگە ئىككىدىن لۆڭگە بېرىدىكەن . بىرىدە باشنى ، بىرىدە بەدەننى يۆگەپ قۇرۇتۇپ ، ئاندىن چىقىپ كېتىدىكەن . بىر ئادەمگە بىر ئىككى - تىيىن ئالىدىكەن . » بۇ - ھىراتتىكى ئەھۋال . ماۋرا ئۇننەھردىكى مۇنچىلارنىڭ ئەھۋالىمۇ مۇشۇ - نىڭغا ئوخشاپ كېتىدۇ .

ئولتۇرغۇزۇپ ناخشا ئېيتقۇزدى دەپ قاتتىق ئەيىبلەنگەن . ئومۇمەن ئېيتقاندا ، سەمەرقەنتتىكىلەر ئىدىيە جەھەتتە بىر قەدەر ئىزىز ، پەنگە ئىسلام شەرىئىتى ئۈچۈن ئېيتقاندا) ئىدى . ئۇ يەردىكى شەيخلەرنىڭ تۇرمۇشى بەك ھەشەمەتلىك ئىدى . ئۇلار ئۇلۇغبەگنىڭ قوللىغۇچىلىرى ئىدى .

بۇنىڭ ئەكسىچە ، بۇخارا دەرۋىشلەرنىڭ مەركىزى ئىدى . دەرۋىشلەر ئىسلام شەرىئىتىنى قاتتىق ئىجرا قىلىشنى قۇۋۋەتلەيتتى ، پەنگە قارشى ئىدى . ئۇلار ئۆزلىرىنى ئاددىي ئاممىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىمىز دەيتتى ، سەمەرقەنتتىكى شەيخلەرگىمۇ ، ئۇلۇغبەگگىمۇ قارشى ئىدى . ئۆز ۋاقتىدا خېلىلى تەختتىن چۈشۈرۈۋەتكەنلەر ئەنە شۇ بۇخارا-دىكى دىنىي كاتىپباشلار ئىدى . يەنە شۇلار كېيىن ئۇلۇغبەگكە قارشى سۈيىقەست قوزغىدى . ئۇلۇغبەگ بۇ دەرۋىشلەرگە خۇشامەت قىلىپ باقتى ، لېكىن كار قىلمىدى . بىر قېتىم ئۇلۇغبەگ كەنجى ئوغلى ئابدۇلئەزىزنىڭ خەتنىسىنى قىلغاندا ، پەرمان چۈشۈرۈپ ئاھالىلەرنىڭ باج - سېلىقنى كەچۈرۈم قىلدى ھەم زىياپەت ئۇيۇشتۇرۇپ توي قىلىپ بەردى . بۇ چاغدا بىر مۇھتاسىب ئۇلۇغبەگنى شەرىئەتنى بۇزۇپ ، كاپىر-نىڭ ئۆرپ - ئادىتى بويىچە ئىش قىلدى دەپ ئەيىبلدى . ئۇلۇغبەگ غەزەپلىنىپ بۇ مۇھتاسىبىنى قاتتىق تىللىدى . بۇنىڭدىن باشقا ، ئۇلۇغبەگ يەنە بىر قىسىم پۇلنى سودىگەرلەرگە بېرىپ ، ئۇنىڭ پايدىسىنى ئېلىپ يەپ تۇراتتى . بۇ ئىش ئۇلۇغبەگ بىلەن دىنىي ساھەدىكىلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى چوڭايتىۋەتكەن . دىنىي زاتلارنىڭ نەزەردە ، ئۇلۇغبەگ كۆ-گۈلدېكىدەك خان بولۇش ئۇياقتا تۇرسۇن ، بەلكى چالا ئىمان زالىم خان ئىدى .

لېكىن ، ئۇلۇغبەگ دەۋرىدە پۇقرالارنىڭ ھال كۈنى بۇرۇنقىدىن يا-مان ئەمەس ئىدى . بۇ چاغدا يەر بېجى ئەڭ تۆۋەن سەۋىيىگە چۈشۈرۈلگەنىدى . ئۇلۇغبەگ سودا - سانائەت بېجى ئېلىشتىمۇ چىڭ تۇر-غان . شۇنداق بولغاچقا ، خەلقنىڭ ھال - كۈنى سەل ياخشىلىنىپ ، ئىگىلىكىمۇ مەلۇم دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانىدى . شۇنىڭ ئۈچۈن 1447 -

يىلىغا كەلگۈچە ، ماۋرا ئۈننەھردە ئۇلۇغبەگكە قارشى خەلق قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلمىگەنىدى .

شاھرۇخ بىلەن ئۇلۇغبەگ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرۇمۇ مەدەنىيەت ناھايىتى گۈللەنگەن دەۋر ئىدى . مۇھەممەد ئېلى دېگەن ئافغان تارىخچىسى مۇنداق دېگەن : « تېمۇرنىڭ ۋارىسلىرى ، ئومۇمەن ئېيتقاندا ، تەرەققىيپەرۋەر خانلار بولۇپ ، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ھامىيلىرى ئىدى . تېمۇرنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر يۈز يىلدىن ئارتۇق (1405 - يىلىدىن 1519 - يىلىغىچە) داۋام قىلغان . بۇ مەزگىلدە ئافغانىستاندا تىنچلىق ۋە گۈللىنىش ھۆكۈم سۈرۈپ ، موڭغۇللار بىلەن تېمۇرنىڭ بۇزغۇنچىلىقىدىن كېيىن ئاستا - ئاستا ئەسلىگە كەلدى . . . شۇڭا بۇ مەزگىل ئادەتتە ئافغان سەنئىتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى دېيىلىدۇ . » ① ئىران تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى ئالم ن . ۋىلېر (N. Willer) مۇنداق دەيدۇ : شاھرۇخ ئىران تارىخىدىكى ئەڭ مەدەنىيەتلىك ھۆكۈمدار ، ئۇنىڭ پايتەختى ھىرات ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى . (ۋىلېر : « ئىراننىڭ ئۆتمۈشى ۋە بۈگۈنى ») مەيلى شۇ دەۋردىكى ياكى كېيىنكى دەۋردىكى تارىخچىلار بولسۇن ، ھەممىسى شاھرۇخنى ئۇلۇغ ھۆكۈمران ، دەپ تەرىپلەشكەن . ئۇنىڭ خانىشى گۆ-ھەرشاھمۇ ئىلىم - پەن ۋە ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئىلھامچىسى ، ھىمايىچىسى ، مېمارچىلىق ھەۋەسكارى ئىدى .

ھىرات شەھىرىنىڭ غەربىي شىمال چېتىدە باغى زاغان (سار باغ چىسى) دەپ ئاتىلىدىغان بىر داڭلىق باغ بولۇپ ، ئاڭلاشلارغا قارىغاندا ، ئۇنى شاھرۇخ بىلەن گۆھەر شاھ بىنا قىلدۇرغانىكەن . گۆھەر شاھ يەنە مەشھەدتە چوڭ مەسچىت سالدۇرغان . دەرۋەقە ، ئەينى چاغدا ھىراتتا كۆركەم ئىمارەتلەر يەنە خېلى كۆپ ئىدى . بۈيۈك مېمار كامالىدىن ھىرات ئوردىسىدا « تۆت نۇرنىڭ بىرى » دەپ ئاتالغانىدى . ئۇ نۇرغۇن كاتتا ئىمارەتلەرنى لايىھىلىگەنىدى .

① مۇھەممەد ئەلى : « ئافغانىستاننىڭ مەدەنىيەت تارىخى » ئىنگىلىزچە ، 1964 - يىلى ، كابۇل نەشرى ، 187 - بەت .

شۇ چاغدا ئۆي - ئىمارەتلەرگە كۆك سىرلىق كاھىش ئىشلىتىش شۇ دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىدى . شۇنىڭ بىلەن بىللە ، ئەينى چاغدا ئۆي - ئىمارەتلەرنى يۇمىلاق تورۇسلۇق ۋە قۇش گۈمبەز شەكىللىك سېلىش تېخنىكىسىمۇ قوللىنىلدى . مېمارلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى . (ئارچىن بىلەن نورمان خامىن بىرلىكتە تۈزگەن «ئافغانىستان ئارخېئولوگىيىسى» ئىنگلىزچە ، 1978 - يىل ، لوندۇن نەشرى ، 397 - بەت) بەزىلەر ھەتتا بۇ دەۋردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مېمارچىلىقىنى تېمۇر خانىدانلىقىنىڭ سەنئىتى دەپ ئاتىدى . شاھرۇخ تېمۇر دەۋرىدىن بۇيانقى ۋەيرانچىلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە تىرىشتى . ئالايلۇق ، خېلى ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان مەرۋى شەھىرى بىلەن ھىرات شەھىرىنى قايتىدىن بىنا قىلدى ھەمدە ئۆز تەۋەسىدىكى بارلىق شەھەر - بازارلارنى ئاساسەن ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ، ئۇلارنى يېڭىۋاشتىن ئاۋاتلاشتۇردى .

شاھرۇخ ھىراتتا كاتتا كۈتۈپخانا سالدۇردى . بۇ كۈتۈپخانىدا نۇرغۇن كىتابلار ساقلىنىپلا قالماي ، بەلكى يەنە ئەڭ ياخشى نۇسخىلىق كىتاب چىقىرىلدى . شۇ چاغدا ئىسلامىيەتكە دائىر كىتابلار ئادەتتە مەتبەئەدە بېسىلماي ، خەتتاتلار كۆچۈرگەندىن كېيىن تۈپلىنەتتى . كۆچۈرگۈچىلەرنىڭ كۆپى داڭلىق خەتتاتلار ئىدى . بۇنداق كۆچۈرۈلمە نۇسخا كىتابلارنىڭ خېتى كۆركەم بولۇپ ، خاتالىق كۆرۈلمەيتتى . بىر خەتتات بىر كۈندە ئون قۇرلا خەت كۆچۈرەتتى ، شۇڭا بىر كىتابنى كۆچۈرۈشكە نەچچە ئاي ، بىر يىل ھەتتا بىرنەچچە يىل ۋاقىت كېتەتتى . كىتابلارغا دائىم قىستۇرما رەسىم بېرىلەتتى . بۇنداق قىستۇرما رەسىملەرنىمۇ كۆپ ھاللاردا داڭلىق رەسساملار سىزاتتى . كىتابلارنىڭ قىستۇرما رەسىملىرى موي قەلەم بىلەن سىزىلغان بولۇپ ، بۇ جۇڭگونىڭ ئۇسلۇبى ئىدى . بۇنىڭغا تەبىئىيىكى ، جۇڭگو رەسسامچىلىقى تەسىر كۆرسەتكەن . بۇنداق رەسىملەر ھىرات ئۇسلۇبىدىكى رەسىم دەپ ئاتالغان .

بىر كىتاب كۆچۈرۈلگەن ۋە ئۇنىڭغا قىستۇرما رەسىم قوشۇمچە قىلىنغاندىن كېيىن تۈپلىنەتتى . كىتاب تۈپلەشمۇ بىر خىل سەنئەت

ئىدى . ئەپىسى تۈپلەنگەن كىتابلارنىڭ خەت ۋە رەسمى كۆركەم ، مۇقاۋىسى ھەل بېرىلگەن ، كۆزنى چاقناتقۇدەك چىرايلىق بولۇپ باھاسى قىممەت ئىدى . تېمۇردىن كېيىنكى خان بايسۇنقۇر دەۋرىدىكى كۈتۈپخانىمۇ شۇنداق ئىدى . شۇ چاغدا بۇ كۈتۈپخانىدا 10 نەچچە خەتتات ، رەسسام ، مۇقاۋىچى ۋە كىتابلارنى تۈپلىگۈچى بولۇپ ، ئۇلارنىڭ باشلىقى داڭلىق رەسسام جەپپار ئىدى . زامانىمىزغىچە ساقلىنىپ كەلگەن بەزى ئەڭ ياخشى كىتابلار ئاشۇ كۈتۈپخانىدا ئىشلەنگەن . فىردەۋسنىڭ « شاھنامە » ناملىق قىستۇرما رەسىملىك ئەڭ ئېسىل نۇسخىسىنى شاھرۇخ كۈتۈپخانىسى 1430 - يىلى ئىشلىگەن .

شاھرۇخ نۇرغۇن ئەدىبلەر ، ئالىملار ، سەنئەتكارلار ، مۇزىكانتلار ، مىمارلار ، خەتتاتلار ۋە رەسساملارنى ھىراتقا جەلپ قىلىپلا قالماي ، ئۆزىمۇ ئەدەبىيات - سەنئەت ۋە ئىلمىي پائالىيەتلەرگە ئىشتىراك قىلغان ، ئۇمۇ شائىر ۋە سەنئەتكار ئىدى . شۇڭا ھىرات ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلانغان . يېقىنقى زاماندىكى تەتقىقاتچىلارمۇ ئۇنىڭغا ناھايىتى يۇقىرى باھا بېرىدۇ . مەسىلەن فرانسىيىلىك ئالىم گروسسى مۇنداق دەيدۇ : « شاھرۇخ تېمۇرنىڭ ۋارىسلىرى ئىچىدىكى ئەڭ مەشھۇر ھۆكۈمران ... ئۇ بىلىملىك ، پەزىلەتلىك ، دىلى يۇمشاق كىشى بولۇپ ، پارس ئەدەبىياتىنىڭ ھەۋەسكارى ، ئۇلۇغ مىمار ، شائىر ۋە سەنئەتكارلارنىڭ ھىمايىچىسى ، شۇنداقلا ئاسىيادا تارىختىن بۇيان ئۆتكەن ئەڭ ياخشى ھۆكۈمرانلارنىڭ بىرى » ① . شاھرۇخنىڭ ئوردىسىدا بىر قىسىم تارىخچىلار ، جۈملىدىن باشتا بىر نەچچە رەت تىلغا ئېلىنغان ئابدۇرازاق ، ھاپىز ئابۇللا بار ئىدى . ئابدۇرازاق 1423 - يىلى ھىراتتا تۇرغان ، 1482 - يىلى سەمەرقەنتتە ۋاپات بولغان ، ئۇ تېمۇر سۇلالىسىنىڭ ئەڭ قۇدرەت تاپقان دەۋرىدە ھىرات ۋە سەمەرقەنتتە تۇرغان . ئۇ يازغان « قۇتلۇق قوشۇلۇش » دىگەن كىتابىنىڭ 2 - تومىدا تېمۇر ئالەمدىن ئۆتۈپ ھۈسەيىنگىچە بولغان ئارىلىقتىكى تارىخىي ۋەقەلەر ناھايىتى تەپسىلىي بايان قىلىنغان بولۇپ ، خېلى قىممىتى بار . ھاپىز ئابۇل شاھرۇخنىڭ تاپشۇرۇقى

① « يايلاق ئىمپېرىيىسى » ئىنگلىزچە ، 457 - بەت .

بىلەن بىر چوڭ تارىخ كىتابى ۋە بىر يەرلىك تەزكىرە يازغان .
ئەپسۇسكى ، بۇ كىتابلار يوقىلىپ كەتكەن ، پەقەت بىر قىسىملا ساقلىنىپ
قالغان . « شاهرۇخنىڭ جۇڭگوغا ئەۋەتكەن ئەلچىسىنىڭ خاتىرىسى » ئەنە
شۇ كىتابنىڭ بىر قىسمى . بۇ ئىككى نەپەر تارىخچىنىڭ ئەسەرلىرى شۇ
دەۋردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا دائىر مۇھىم ماتېرىياللار ئىدى .

تىل - ئەدەبىيات جەھەتتە ، بۇ مەزگىلدە بەزىلەر چاغاتاي
تىلى (ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تىلى) دا رەسمىي نەزمە - نەسر يازىدىغان
بولۇپ ، يالغۇز پارس تىلىدىلا يازىدىغان ۋەزىيەت تەدرىجىي ئۆزگەرتىل-
گەن . سەككاكى تۈرك تىلىدا قەسىدە ۋە غەزەل يېزىشنىڭ پېشۋاسىدۇر .
نەۋائىي ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى سەمەرقەنتتە ناھايىتى داڭلىق دېگەن . ئۇ ئۆز
ۋاقتىدا شېئىر يېزىپ ، باشپانانى ئۇلۇغبەگنى مەدھىيىلىگەن . تۈرك تىلىدا
شېئىر يازغان يەنە بىر كىشى لۇتفىدۇر . ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىمۇ ئۇلۇغبەگ
تىلغا ئېلىنغان .

ئۇلۇغبەگ ئۆزىمۇ بىر ئالىم ئىدى . ئۇ ئاتىسى شاهرۇخ تەرىپىدىن
ماۋرا ئۇننەھرگە ھاكىم قىلىپ ئەۋەتىلگەندىن كېيىن ، ئىلمىي پائالىيەت
بىلەن شۇغۇللانغان بولسا كېرەك . تېمۇر ھايات ۋاقتىدىلا نۇرغۇن پارس
ئالىملىرى ئەسىر ئېلىنىپ سەمەرقەنتكە ئېلىپ كېلىنگەن . شۇڭا يۈكسەك
دەرىجىدە تەرەققىي تاپقان پارس مەدەنىيىتى ماۋرا ئۇننەھرگە ، شۇنداقلا
ئۇلۇغبەگكە زور تەسىر كۆرسەتكەن . بۇنىڭ بىلەن بۇ تەرەققىيپەرۋەر
ھۆكۈمران ئىلىمگە ۋە ئالىملارغا ئەھمىيەت بېرىدىغان ، ئىلىم - پەننى
دىندىن ۋە ئىلاھىيەتشۇناسلىقتىن ئۈستۈن كۆرىدىغان بولغان . ئۇنىڭدىن
باشقا ، ئۇ بىناكارلىق سەنئىتىگىمۇ ئەھمىيەت بەرگەن . سەمەرقەنتتە بەزى
مەشھۇر بىنالارنى ياساتقان . بابۇرنىڭ ئېيتىشىچە ، « سەمەرقەنت شەھەر
ئىچىدە ۋە شەھەر ئەتراپىدا نۇرغۇن گۈزەل بىنالار ۋە تېمۇر ، ئۇلۇغبەگ
لەرنىڭ باغلىرى بار . . . ئۇلۇغبەگ شەھەر ئىچىدە ياساتقان بىنالار ئىچىدە
بىر بىلىم يۇرتى ۋە بىر مەسچىت بار ، مەسچىتنىڭ گۈمبىزى بەك چوڭ ،
دۇنيادا ئاز تېپىلىدۇ . بۇ ئىككى بىنانىڭ يېنىغا مىرزا مۇنچىسى دەپ
ئاتىلىدىغان كۆركەم ئىسسىق سۇ مۇنچىسى ياساتقان . مۇنچىنىڭ ئاستىغا

رەڭدار تاش يانتقۇزۇلغان . خۇراسان بىلەن سەمەرقەنتتە مۇنداق مۇنچىدىن يەنە بىرى تېپىلمايدىكىن - تاڭ . بىلىم يۇرتىنىڭ جەنۇبىدا ، بىلىم يۇرتىنىڭ مەسچىتى ماقانا (نەقىشلىك مەسچىت) دەپ ئاتىلىدىغان مەسچىتى بار . بۇ مەسچىت تام - تورۇسلىرى ئىسلام ئۇسلۇبىدا (نەقىش ۋە بېزەك) ۋە جۇڭگوچە ، نەقىشلەر بىلەن بېزەلگەنلىكتىن شۇنداق ئاتالغان . . . . ئۇلۇغبەگ ياساتقان يەنە بىر چىرايلىق بىنا - رەسەتخانا بولۇپ ، ئۇ ئۇلۇغبەگنىڭ ئاسترونومىيە جەدۋىلى تۈزىدىغان قورالى ئىدى . ئۈچ قەۋەتلىك بۇ رەسەتخانا قاشقا ئېگىزلىكىنىڭ چىتىگە ياسالغان . ئۇلۇغبەگ بۇ رەسەتخانىنىڭ ياردىمى بىلەن ئاسترونومىيە جەدۋىلىنى تۈزۈپ چىقىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولغان . بۇ رەسەتخانىنى ھازىرغىچە (X VI ئەسىرگىچە) پۈتۈن دۇنيا ئىشلىتىپ كېلىۋاتىدۇ . . . . ئۇلۇغبەگ قاشقا ئېگىزلىكىنىڭ بويىغا باغى مەيدان دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر باغ ياساتقان . بۇ باغنىڭ ئوتتۇرىسىغا يەنە شېخىل سىتۇن (قىزىل تۇۋرۇك) دەپ ئاتىلىدىغان چىرايلىق بىر بىنا ياساتقان . بىنانىڭ ھەر ئىككى قەۋىتىدە تۇۋرۇك بار ، پۈتۈنلەي تاش بىلەن قوپۇرۇلغان . تۆت بۇرجىكىدە ئەزان چىللايدىغان پەشتاخقا ئوخشايدىغان تۆت راۋاق بار . ئىچىگە كىرىش ئۈچۈن راۋاقتىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ . نەگىلا بارسا تاش تۇۋرۇك ، بەزى تۇۋرۇكلەرگە [۴] شەكىللىك ، بەزىلىرىگە بۇرما شەكىللىك ، بەزىلىرىگە كۆپ تەرەپلىك گۈل چىقىرىلغان . ئۈستۈنكى قەۋىتىنىڭ تۆت تەرەپىدە ئۈستى ئوچۇق كارىدور بار ، كارىدور تۆت ئىشىكلىك زالىنى ئوراپ تۇرىدۇ . كارىدورنىڭ تۈۋرۈكلىرىمۇ تاشتىن ياسالغان . بۇ بىنانىڭ ھەممە قەۋىتىنىڭ ئاستىمۇ سېمونتتىن ياسالغان . ئۇ يەنە شىخىل سىتۇننىڭ سىرتىغا ، قاشقىغا بارىدىغان يەرگە بىر باغچا ياساتقان ، باغچا ئىچىدە يەنە بىر بىنامۇ بار . بۇ بىنانىڭ ئۈستى ئوچۇق كارىدورغا ناھايىتى يوغان بىر تاش تەخت قويۇلغان ، تەختنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 14 - 15 يارد ، كەڭلىكى سەككىز يارد كېلىدۇ . ئېگىزلىكى بىر يارد كېلىشى مۇمكىن . ئۇلار بۇ چوڭ تاشنى ناھايىتى يىراق يەردىن ئېلىپ كەلگەن . بۇ تاشنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر يېرىق بار ئىكەن ، كىشىلەر بۇ يېرىقنى مۇشۇ يەرگە يۆتكەپ كەلگەندىن كېيىن

پەيدا بولغان دېيىشىدۇ . ئۇلۇغبەگ بۇ باغقا يەنە چىن-خانا (Chinikihina) دەپ ئاتىلىدىغان تۆت ئىشىكلىك بىر زال ياساتقان . بۇ زالنىڭ تاملىرى پۈتۈنلەي فار - فۇردىن ياسالغان . ئۇ ، فار - فۇرلارنى ئادەم ئەۋەتىپ جۇڭگودىن ئەكەلدۈرگەنىكەن . تامنىڭ ئىچىدە مەسچىتى لاقلاقا دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئاۋاز قايتۇرىدىغان كونا مەسچىت بار ئىكەن . مەسچىتنىڭ ئوتتۇرىسىغا كېلىپ پۈتۈن يەرگە ئۇرسا ، گۈمبەز شەكىللىك تورۇستىن قايتقان ئاۋاز ئاڭلىنىدۇ . بۇ غەلىتە بىر ئىش ئىكەن . ئۇنىڭدىكى سىرنى ھېچكىشى بىلمەيدىكەن . » ① سەمەرقەنتنىڭ بىناكارلىق سەنئىتىمۇ ھىراتنىڭكىگە ئوخشاش بولۇپ ، تېمۇر سۇلالىسىنىڭ سەنئەت ئۇسلۇبىغا كىرىدۇ .

ئۇلۇغبەگنىڭ ئىلمىي پائالىيىتى ئاساسەن ئاسترونومىيە جەھەتتە ئىدى . شۇ چاغدا ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئاسترونومىيە تەتقىقاتى بىلەن شۇ-غۇللانغۇچىلاردىن تۆۋەندىكىلەر بار : سالاھىدىن مۇسا ئىبنى مەھمۇد قازى زادەرومى ، بۇ كىشى شۇ دەۋرنىڭ « ئەپلاتونى » دەپ ئاتالغان ؛ غىياسىدىن جەمىش ئىبنى مەسئۇد ، بۇ كىشىنى ئۇلۇغبەگ قازاندىن تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەن . ئۇ بۇرۇن بىر ئاسترونومىيە جەدۋىلى تۈزگەن بولسىمۇ يوقىلىپ كەتكەن . ئۇلۇغبەگ دائىم ئۇنىڭ بىلەن بىللە مۇتالىئە قىلاتتى ؛ مۆيدىن ، بۇمۇ ئۇلۇغبەگ تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەن ئادەم ئىدى ، ئۇ 1437 - يىلى بىر نۇسخا مەشھۇر ئاسترونومىيە جەدۋىلى تۈزگەن ؛ يەنە بىرى - ئالاھىدىن ئەلى ئىبنى قۇشچى بولۇپ ، بۇ كىشى « شۇ دەۋرنىڭ پىتولىمىسى » دەپ ئاتالغان . ئۇ بۇرۇن ئوردىنىڭ ئەزاسى بولۇپ ، ئۇلۇغبەگنىڭ دوستى ئىدى . بۇ تۆت كىشىنى شۇ زاماننىڭ مەشھۇر ئالىملىرى دېيىشكە بولىدۇ .

ئۇلۇغبەگ ياساتقان رەسەتخاننى 1908 - يىلى روسىيە ئارخېئولوگى ۋياتكىن سەمەرقەنتتىن تاپقان بولۇپ ، ئېگىزلىكى كونىستان-تىنىپولدىكى سانت سوفىيە چېركاۋىدەك كېلىدۇ دېيىشىدۇ . « بابۇرنامە » دە ئېيتىلغان ئەھۋالدىن باشقا ، ئابۇل رازاق

① « بابۇرنامە » ئىنگىلىزچە تەرجىمىسى ، 78 - 80 - بەتلەر .

نىڭ ئېيتىشىچە ، ئۇنىڭدا ئەر شىنڭ يۇلتۇزلار قۇرۇلمىسى ، مىنۇت - سېكۇنت چېكىنمىلىرى ، كېلىمات پەرقى ، دېڭىز - ئوكيان ، تاغ - ئېدىرلارنىڭ خەرىتىسى بار ئىمىش . لېكىن ئارخېئولوگلار ئىزدەپ ھېچ قانداق بىر نېمە ئۇچراتمىغان .

ئاسترونومىيە جەدۋىلى ئۇلۇغبەگنىڭ مەشھۇر ئىلمىي ئەسىرىدۇر . ئاڭلىشىمىزچە ، ئۇ شەخسەن ئۆزى ھېسابلاپ ، 1437 - يىلى تۈزۈپ چىققا . نىكەن . لېكىن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئالىملار ياردەملەشكەن بولۇشىمۇ مۇمكىن . « ھىندىستان تارىخى » نىڭ ئاپتورى ئىسكىت ، بۇ ئاسترونومىيە جەدۋىلىنى ئاساسلىق ھېسابلاپ چىققان كىشى ئالدى بىلەن قازى جادا رۇمى ئۇنىڭدىن قالسا غىياسىدىن جەمشىد ، ئاخىرىدا ئالاھىدىن ئەلى ئىبنى قۇشچى بولۇشى كېرەك ، دەپ قارىغان .

رەسەتخانا ياساش ، ئاسترونومىيە جەدۋىلى تۈزۈش ۋارىسلىققا ئىگە ئىش . بابۇر مۇنداق دېگەن : « دۇنيادا بۇرۇن ياسالغان رەسەتخانىدىن يەتتە - سەككىزى باردەك قىلىدۇ . خەلىپە ئەل مامۇن بىر رەسەتخانا ياساتقان ھەم شۇنىڭغا ئاساسلىنىپ ، « ئەل مامۇن كالىندارى » نى تۈزگەن . يىتولېمى يەنە بىر رەسەتخانا ياسىغان . يەنە بىرى ھىندىستاندا ، ئۇ پادىشاھ پىسچىلمو خودود (毗记罗摩河迷多) دەۋرىدە ياسالغان . ھىندىلار مۇشۇ رەسەتخانىنىڭ كالىندارىنى ئىشلىتىدۇ . » ① ئۇلۇغبەگ تۈزگەن ئاسترونومىيە جەدۋىلى تۆت قىسىمغا بۆلۈنىدۇ : 1. ئوخشاش بولمىغان دەۋر ۋە ئوخشاش بولمىغان رايونلار ؛ 2. ۋاقىت ھېسابلاش ؛ 3. يۇلتۇزلارنىڭ ھەرىكىتى ؛ 4. تۇرغۇن يۇلتۇزلارنىڭ ئورنى . بۇ ئاسترونومىيە جەدۋىلىنى 1642 - 1648 - يىللىرى بىرىنچى قېتىم ياۋروپاغا تونۇشتۇرغان كىشى ئوكسفورت ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى ، مەشھۇر ماتېماتىك ۋە شەرقشۇناس گراۋېستور . 1665 - يىلى پروفېسسور خېردىر ئۇنى تەرجىمە قىلغان ھەم « ئۇلۇغبەگنىڭ تەرجىمىھالى » نى يېزىپ بىللە نەشر قىلدۇرغان . بۇ كىتاب 1767 - يىلى سېلىشتۇرۇپ تۈزىتىلگەندىن كېيىن قايتا بېسىلغان . كېيىن سېدىرو فرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلغان . ئۇلۇغبەگ

① « بابۇرنامە » ، ئىنگلىزچە تەرجىمىسى ، 79 - بەت .

مۇشۇ ئەسىرى بىلەن پۈتۈن دۇنياغا مەشھۇر شەخسكە ئايلانغان .
ئۇلۇغبەگكە يېقىنقى زامان ئىلىم ئەھلىمۇ ناھايىتى يۇقىرى باھا
بەرگەن . ئاڭلىشىمىزچە ، ئۇلۇغبەگ رەسەتخانسىنىڭ ئەسۋابلىرى شۇ
زاماندا ئەڭ ياخشى ھېسابلىنىدىكەن . (موئورې : « ئاسترونومىيە
تارىخى » ، 1961 - يىلى ، لوندون نەشرى ، 27 - بەت) يەنە كېلىپ ،
ئاخىرقى مۇھىم بىر ئىسلام دىنى رەسەتخانسى ئىكەن . بۇ رەسەتخاننى
لايىھىلەش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشقا بۇيرۇققا بىنائەن نۇرغۇن ئاتاقلىق
ئالىملار قاتناشقانىكەن . بۇ رەسەتخاندا تۈزۈلگەن ئاسترونومىيە جەدۋەل-
لىرى ناھايىتى داڭلىق ئىكەن . بولۇپمۇ بۇ رەسەتخانا تۈزگەن يۇلتۇزلار
تۈركۈمى جەدۋىلى فلامستېدنىڭ « ئەنگلىيە ئاسترونومىيە تارى-
خى » (1725 - يىلى) غا كىرگۈزۈلگەن . 1799 - يىلى گائۇس
ئۇلۇغبەگنىڭ ئاسترونومىيە جەدۋىلىدىكى ھېسابلاش ئۇسۇلىنى قوللانغان .
(نېۋگېور يازغان « قەدىمكى زامان ماتېماتىكا - فىزىكىلىق ئاسترو-
نومىيە تارىخى » 11 - بەت) بارتولد : « ئۇلۇغبەگ ئالەمدىن
ئۆتكەندىن كېيىن ، مۇسۇلمان ئاسترونومىيىسىدە ھېچقانداق ئىلگىرىلەش
بولمىغان » دېگەن . ئۇلۇغبەگ ئاسترونومىيە ئەسىرىنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ
توغرا كۆزەتكەنلىكىدە ، ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ، مۇسۇلمانلار ئىچىدە ھەقى-
قىي ئاسترونومىيەنىڭ ئىزى ئۆچتى .

ئۇلۇغبەگ ئاسترونومىيىگە قىزىقىپلا قالماستىن ، بەلكى
ماتېماتىكىنىمۇ قىزىقاتتى . شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ يەنە بىر شائىر ئىدى .
ئۇ نىزامىنىڭ شېئىرلىرىنى ياقىتۇراتتى . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، ئۇ ئۆزىمۇ
پارس تىلىدا شېئىر يازغان . يۇقىرىدا ئېيتقان دەك ، ئۇ چاغاتاي تىلىدا شې-
ئىر يازغان شائىرلارنىڭمۇ ھامىيىسى ئىدى .

« تۆت چوڭ ئۇلۇس تارىخى » دېگەن بىر تارىخىي ئەسەر بولۇپ ،
ئۇنى ئۇلۇغبەگ يازغان دېگەن گەپ بار . لېكىن بارتولد ، ئۇلۇغبەگنىڭ
ئۆز قەلىمى ئەمەس ، شاھرۇخ دەۋرىدىكى بىر كىشى ئۇلۇغبەگنىڭ نامىدا
يازغان ، دەپ دەلىللەيدۇ . بۇ كىتاب يوقىلىپ كەتكەن بولۇپ ، ھازىرغىچە
تېپىلغىنى يوق ، پەقەت قوندا مىرنىڭ نەقىللىرىدە ئاندا - ساندا تىلغا

ئېلىنىدۇ . ئېھتىمال ، باش قىسمىنىڭ ئانچە قىممىتى بولمىسا كېرەك ، شۇ دەۋرگە دائىر يەرلىرىنى ئاز - تولا پايدىلىنىشقا بولۇشى مۇمكىن .

ئۇلۇغبەگ ئەدىب ، ئالىم ، سەنئەتكارلارنى بەك ئىززەتلەيتتى . ئۇ پارس ئەدەبىياتى ۋە سەنئىتىنىڭ ھامىيىسى ئىدى . ئۇ جۇڭگو سەنئىتىگىمۇ بەك قىزىقاتتى . سامانىيلار خاندانلىقىدىن بۇيان ماۋرائۇننەھەر رايونىدا ئۇنىڭدەك ئىلىمنى قەدىرلەيدىغان ۋە زىيالىيلارغا باشپاناھ بولىدىغان خان ئۆتكەن ئەمەس . ئۇ تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدىكى سەمەرقەنت ئوردىسى بىلەن كېيىنكى ھۈسەيىن بەھرا دەۋرىدىكى ھىرات ئوردىسى پارس مەدەنىيىتى نۇر چاڭغىنىنى ياپرايدىغان ماكان ئىدى .

ئۇلۇغبەگ ئىلىمىنى قەدىرلەپ ، پەننى سۆيۈپ ، پەن بىلەن ئىدراكىنى دىن ۋە ئىلاھىيەتتىن ئۈستۈن كۆرگىنى ئۈچۈن ، ئەلۋەتتە دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ ئۇنىڭغا نارازى بولۇشى تۇرغان گەپ ئىدى . دىنىي ساھەدىكى نۇرغۇن مۆتىۋەرلەر تىل بىرىكتۈرۈپ ، ئۇلۇغبەگكە قارشى سۆز يىقىست پىلانلاپ ، بۇ خاننى — ئالىمنى ئاخىر ئۆرۈۋەتتى . ئۇ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ماۋرائۇننەھەردە مەدەنىيەتنىڭ پارلاق ئۇچقۇنلىرىمۇ ئۆچۈپ قالدى .

ئون توققۇزىنچى باب

تېمۇرنىڭ ۋارىسلىرى (2)

1- بۆلۈم شاھرۇخ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىنكى تەخت تالاشش كۈرىشى ۋە ئۇلۇغبەگنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى

تېمۇر سۇلالىسىنىڭ ئۇلۇغ شاھى شاھرۇخ ئاتاققا ئوتتۇرا ئاسىيانى سۈرىسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ ئاستانىسى ۋە سىياسىي مەركىزى ھىراتتا ، ئاساسلىق پائالىيىتى ئىراندا ئىدى . جۇڭگونىڭ مىڭ سۇلالىسى بىلەن ئا- رىلىقى يىراق بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ جۇڭگونى يېقىن دوست دەپ قارايتتى . فرانسىيە ئالىمى بۇۋانىڭ « تېمۇر ئىمپېرىيىسى » (فېڭ چېڭجۈن تەرجىمىسى ، 112 - بەت) دېگەن كىتابتا ئېيتقىنىدەك « شاھرۇخ جۇڭگو پادىشاھىغا ئىتائەتەن مۇئامىلىدە بولغان بولسا ، ئوسمانىيلارغا ھاكاۋۇر مۇئامىلىدە بولدى » . شۇڭا شاھرۇخ مىڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇزۇلكىسىز ئەلچى ئەۋەتىشىپ جۇڭگو بىلەن ئىراننىڭ دوستلۇق مۇناسىۋەت تارىخىغا ئۆچمەس بابلارنى يازغان . لېكىن ئىران تارىخىدىكى بۇ ئاڭلىق شاھ غەربكە يۈرۈش قىلىش جەريانىدا 1447 - يىل 3 - ئاينىڭ 18 - كۈنى رىيې دېگەن يەردە كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن . تېمۇر سۇلالىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا يەنە بىر مەزگىللىك يېغىلىق ۋە جېدەل - ماجىرا باشلانغان .

شاھرۇخنىڭ ئوغلى ، ماۋرا ئۇننەھرنىڭ ئەمەلدىكى ھۆكۈمرانى ئۇلۇغبەگ ئاتىسى ئالەمدىن ئۆتۈشتىن بۇرۇن تېمۇر سۇلالىسىنىڭ يەرلىك ھاكىمى دەپ قارىلىپ كەلگەن . شۇڭا بەزى كىتابلاردا شاھرۇخ ئالەمدىن ئۆتكەن يىل - 1447 - يىل ئۇلۇغبەگ خانلىق تەختكە رەسمىي ئۆلتۈرۈلگەن يىل دېيىلگەن .

شاھرۇخ ھايات ۋاقتىدا ئۆزىگە ۋارىس تەيىنلىمىگەن . ئۇ چاغدا ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن بارى يالغۇز ئۇلۇغبەگ ئىدى . لېكىن گۆھەر شاھ

نەۋرىسى ، ئىككىنچى ئوغلى بايسۇنقۇرنىڭ ئوغلى ئاراد دۆلەتكە ئامراق ئىدى . شۇڭا ئۇنى خانلىققا ئولتۇرغۇزغۇسى بار ئىدى . شاھرۇخ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئاراد دۆلەت چاققان كېلىپ ئۆزىنىڭ شاھرۇخنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ شاھلىق تەختكە ئولتۇرغانلىقىنى ئاشكارا جاكارلىدى . ئۇنىڭدىن كېيىن ، ئاراد دۆلەت لەشكەر تارتىپ مۇرغاپ دەرىياسىدىن ئۆتۈپ ، ئۇلۇغبەگكە ھۇجۇم قىلدى . ئۇلۇغبەگ تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈشنى تەلەپ قىلدى . غەرب تەرەپتە توپىلاڭ كۆتۈرۈلگەنلىكتىن ئاراددولا سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە قوشۇلدى . لېكىن ئۇ بۇلاپ كەتكەن ئادەم ۋە مال - دۇنيانى توختام بويىچە قايتۇرۇپ بەرمىدى . شۇڭا 1447 - 1448 - يىللىرى قىشتا ئۇرۇش باشلاندى . ئاراد دۆلەت بەلخكە ھۇجۇم قىلدى . بۇ شەھەرنى ساقلاپ ياتقان سەركەردە ، ئۇلۇغبەگنىڭ ئوغلى ئابدۇل لىتىپ ئاتىسىدىن ياردەم تەلەپ قىلدى . 1448 - يىلى ئەتىيازدا ئۇلۇغبەگ بىلەن ئوغلى 90 مىڭ ئەسكەر باشلاپ كېلىپ ، ھىراتقا 14 پەرسەخ كېلىدىغان يەردە ئاراددولانى مەغلۇپ قىلدى . ئاراد دۆلەت مەشھەدكە قېچىپ كەتتى . ئۇلۇغبەگمۇ ئارقا سەپتە كۆچمەن چارۋىچىلار ھۇجۇم قىلغانلىقتىن ئەسكەرلىرىنى قايتۇرۇپ كەتتى . تۈركمەن سۇلتانى ئەر ئەلى ھىراتقا ھۇجۇم قىلىپ ، شاھرۇخ بۇ ئاستانىدە ئۇزۇن يىللار ئەجىر قىلىپ ياساتقان نۇرغۇن بىنالار ۋە سەنئەت بۇيۇملىرىنى ۋەيران قىلدى . ئابدۇل خەيرى تەۋەسىدىكى ئۆزبېكلەرمۇ سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلىپ ھەدەپ بۇزغۇنچىلىق قىلدى . رىۋايەتكە قارىغاندا ، ئۆزبېكلەر مەزكۇر شەھەردىكى چىنىخانىنىڭ تېمىغا جۇڭگودىن ئەكىلىپ قوندۇرۇلغان گۈزەل گۈل نۇسخىلىرىنى چېقىپ كۆكۈم - تالغان قىلىۋەتكەن ، ياللىتىلغان ئالتۇننى قىرىپ ئېلىپ كەتكەن . ئۇزۇن يىللىق ئەجىر بىلەن توپلانغان سەنئەت بۇيۇملىرى بىرنەچچە سائەت ئىچىدىلا ۋەيران بولغان . ئۇلۇغبەگ بۇ قېتىمقى تەخت تالىشىش ئۇرۇشىدا ئوغلى ئابدۇل لىتىپ بىلەن ئاداۋەتلىشىپ قالغان . بۇنىڭ سەۋەبى ، ئۇلۇغبەگ كىچىك ئوغلى ئابدۇل ئەزىزگىلا ئىشەنگەن ۋە تايانغان . ئابدۇل لىتىپنىڭ ئۇرۇشتا كۆرسەتكەن خىزمىتىنىمۇ ئابدۇل ئەزىزگە ھېسابلىغان . ئۇلۇغبەگ يەنە

ئابدۇل لىتىپ تەرىپىدىن قەلئەسىگە يوشۇرۇپ قويغان مال - دۇنيا ،
ھەربىي ئەشيانى پۈتۈنلەي ئۆزىنىڭ قىلمۇۋالغان . 1449 - يىلى ئەتىيازدا ،
بىر ئۇرۇغ پادىشاھى ئەسكەر باشلاپ ئابدۇل لىتىپقا قارشى چىققان . ئىپى-
تىشلارغا قارىغاندا ، شۇ قېتىمقى توپىلاڭ بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن ،
ئۇلۇغبەگنىڭ مەزكۇر ئۇرۇغ پادىشاھىنى توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە كۈشكۈر-
تۈپ يازغان بىر پارچە خېتى قولغا چۈشۈپ قالغان . شۇڭا ئابدۇل لىتىپ
ئاتىسى ئۇلۇغبەگ بىلەن ئوچۇق - ئاشكارا ئادا - جۇدا بولۇش قارارىغا
كەلگەن . ئۇ ئامۇ دەرياسىدىكى كېمىلەرنى قويماي تارتىۋالغان ھەم بەلختە
سۇ بېجىنى بىكار قىلغان . ھىندىستانغا بارىدىغان يولدىكى بۇ مۇھىم
شەھەرنىڭ سودا بېجىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ئۇلۇغبەگ ئۈچۈن ئىقتىسا-
دىي جەھەتتە ئېغىر زەربە ، ئەلۋەتتە .

ئۇلۇغبەگ ئابدۇل لىتىپنىڭ ئاسىيلىق قىلغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ
قاتتىق غەزەپلەندى - دە ، كىچىك ئوغلى ئابدۇل ئەزىزنى سەمەرقەنتنى
ساقلاشقا قويۇپ ، ئۆزى جىيەنى ئابدۇللانى ئېلىپ ، ئەسكەر باشلاپ
ئابدۇل لىتىپنىڭ جازاسىنى بېرىشكە ماڭدى . 1449 - يىل 9 - ئاينىڭ 10 -
كۈنى سەمەرقەنتنىڭ يېنىدىكى دەمەشق كەنتىدە قاتتىق جەڭ بولدى .
ئۇلۇغبەگ مەغلۇپ بولۇپ سەمەرقەنتكە قاراپ قاچتى ، لېكىن ئاستانە ئۇ-
نىڭغا ئىشىك ئاچمىدى . ئۇلۇغبەگ ئوغلى ئابدۇل ئەزىز بىلەن شىمالغا
قاراپ شاروھياغا باردى . بۇ يەردىمۇ شەھەرنى ساقلاپ ياتقانلار دەرۋازى-
دىن كىرگۈزمىدى ، ئۇلۇغبەگ ماڭار يول تاپالماي ، قايتىپ بېرىپ ئابدۇل
لىتىپقا تەسلىم بولدى .

ئابدۇل لىتىپ كۆرۈنۈشتە ئۇلۇغبەگنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلغان
ھەم يالغاندىن ئۇنىڭ ھەج تاۋاپ قىلىشىنى ماقۇل كۆرگەن بولسىمۇ ،
لېكىن ئاستىرتتىن ئۇلۇغبەگنى ئۇنىڭغا قارشى دىنىي زاتلارنىڭ سوراق
قىلىشىغا ئىتتىرىپ بەردى ھەم ئابباس ئىسىملىك بىر پارس قۇلدىن
پايدىلىنىپ ئۆلتۈردى . بۇ - 1449 - يىل 10 - ئاينىڭ 27 - كۈنى بولغان
ئىش .

ئابدۇل لىتىپمۇ ئۇلۇغبەگكە ئوخشاش ئاسترونومىيە ، تارىخقا

ئوخشاش پەنلەرنى تەتقىق قىلىشقا قىزىقاتتى . لېكىن ئۇ دىنىي باشلىقلارنى ۋە دەۋرىۋىشلەرنى بەك ھۆرمەتلەيتتى . شۇڭا بۇ كىشىلەرنىڭ قوللىشىغا ئىگە ئىدى . ئەمما ئۇلۇغبەگنىڭ يېقىنلىرى ، ھەمراھلىرى ۋە ھىمايىچىلىرى ئۇ-ئۇغىبەگ ئۈچۈن قىساس ئېلىشقا قەسەمىياد قىلدى . ماۋرا ئۇننەھر خەلقىمۇ ئابدۇل لىتىپنى ھىمايە قىلمايتتى . بۇنىڭ سەۋەبى ، ئۇ رەھىمسىز ، قىس ساسىخور ئىدى ، ھەرقانداق قارشىلىقنى رەھىمسىزلىك بىلەن باستۇراتتى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى پۇقرالار بىلەن ئەسكەرلەرنىڭ كۈنىمۇ ئۇلۇغبەگ دەۋرىدىكىدىن ناچار ئىدى . مۇشۇ سەۋەبلەردىن ئابدۇل لىتىپنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۇزۇنغا بىرمىدى . 1450 - يىل 5 - ئاينىڭ 8 - كۈنى قاش قارايدىغاندا ، ئۇ شەھەرنىڭ جەنۇبىدىكى باغدىن مەسچىتكە كېتىۋېتىپ خەندەكنىڭ يېنىغا بارغاندا يا ئوقى تېگىپ يىقىلدى . يېنىدىكى خادىملار قېچىپ كەتتى . ئوق ئاتقۇچىلار ئولتۇرۇپ كېلىپ بېشىنى كېسىۋېلىپ ئۇلۇغبەگنىڭ گۈمبىزىنىڭ ئىشىكىگە ئېسىپ سازايى قىلدى . ئاتىسىنى ئۆلتۈرگەن بۇ مۇناپىقنىڭ تەختكە چىقىشىدىن ئۆلۈشىگىچە ئاران ئالتە ئاي ۋاقىت بولغانىدى .

ئۇلۇغبەگنىڭ ھىمايىچىلىرى ئابدۇل لىتىپنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن ، شاھرۇخنىڭ نەۋرىسى ، ئىبراھىمنىڭ ئوغلى ئابدۇللانى تەختكە ئولتۇرغۇزدى . بۇمۇ دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ ، بولۇپمۇ بۇخارادىكى دىنىي گۇرۇھنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىدى . ئۇلار ئابدۇل لىتىپ ئۈچۈن ئۆچ ئېلىشنى باھانە قىلىپ ، ھۈسەيىننىڭ ① سەمەرەنتكە ھۇجۇم قىلىشنى قوللىدى . لېكىن بۇ قېتىم ھۈسەيىن مەغلۇپ بولۇپ ، شىمال تەرەپكە — يايلاققا قاراپ قاچتى . ئۇ ، ئۇ يەردە شىمالىي چېگرىدىكى ياس شەھىرى (تۈركىستان) نى تارتمۇالدى . ئابدۇللا 1450 — 1451 - يىللىرى ئەسكەر ئەۋەتىپ ياس شەھىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى ، ئاللىمىغاندىن كېيىن ، ھۈسەيىنگە ھۇجۇم قىلىشقا ئۆزى ئەسكەر باشلاپ باردى .

① ھۈسەيىن — مىرەنشاھنىڭ نەۋرىسى ، مۇھەممەدنىڭ ئوغلى 1427 - يىلى تۇ-غۇلغان . دادىسى ئالەمدىن ئۆتۈش ۋاقتىدا ئۇنى ئۇلۇغبەگكە ھاۋالە قىلغان . ھۈسەيىن ئۇلۇغبەگنىڭ قىزىنى ئېلىپ ، ئۇلۇغبەگنىڭ قوشۇنىدا سەركەردە بولغان .

ھۈسەيىن ئۆزبېكلەردىن ياردەم تىلىدى . ئابدۇل خەيرىخان پۇرسەتنى غەنىيەت بىلىپ ئەسكەر چىقىرىپ جەنۇبقا يۈرۈش قىلدى - دە ، ياستىن چىقىپ تاشكەنتتىن ئۆتۈپ خوجەنتكىچە باردى . ئابدۇللانىڭ ئەسكەرلىرى سىر دەرياسىدىن چېكىندى ، ئابدۇلخەيرى بىلەن ھۈسەيىن ئارقىسىدىن قوغلاپ ئاچارچىلىق يايلاقتىن ئۆتۈپ ، سەمەرقەنتنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن 1451 - يىلى 6 - ئايدا شىراز كەنتىدە جەڭ قىلدى . ئۆزبېكلەر ئومۇميۈزلۈك غەلبە قىلدى ، ئابدۇللا دۈشمەن تەرىپىدىن قوغلاپ ئۆلتۈرۈلدى . غەلبە قىلغانلار سەمەرقەنت شەھىرىگە كىردى . ھۈسەيىن ئۆزبېكلەر بىلەن دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ قوللىشى بىلەن تېمۇر سۇلالىسىنىڭ خانلىق تەختىگە ئولتۇردى .

2- بۆلۈم ھۈسەيىننىڭ تېمۇر ئىمپېرىيىسىنى قايتا قۇرۇش يولىدىكى ئۇرۇنۇشى

يېڭىدىن تەختكە چىققان تېمۇر ئەۋلادى ھۈسەيىن ئۆزبېكلەر بىلەن دىنىي گۇرۇھنىڭ قوللىشى بىلەن غەلبە قىلدى . ئۇ تېمۇرنىڭ 3 - ئوغلى مىرەنشاھنىڭ نەۋرىسى بولغىنى ئۈچۈن تەختكە ۋارىسلىق قىلىشى ھەقىلىق ئورۇنلۇق بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرى بىلەن قارشى تۇرغۇچىلىرى بۇنىڭ ئۈچۈن نۇرغۇن بەدەل تۆلدى . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، ئۇ ، قىپچاق يايلىقىدىكى ئۆزبېكلەرنى ئەسكەر چىقىرىشقا ماقۇل قىلىش ئۈچۈن ، ئابدۇلخەيرىخاننىڭ ئوردىسىغا شەخسەن ئۆزى سالامغا بېرىپ ، خاننىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ تۇرۇپ يېلىنغانمىش . ئۇ سەمەرقەنتنى تارتىۋالغاندىن كېيىن ، يەنە بۇ خاننىڭ نامىدا قۇتبە ئوقۇتقان ۋە پۇل قۇيىدۇرغان . سەمەرقەنتكە بېسىپ كىرگەن ئۆزبېك ئاتلىق قىسىملىرى مەزكۇر شەھەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ ، قىزلارنى ۋە قاشتېشى ، تاۋار - دۇردۇنلارنى بۇلىغان . ئابدۇلخەيرىخاننىڭ ئۆزىمۇ ئۇلۇغبەگنىڭ قىزى مەلىكە رابىيەنى خوتۇنلۇققا ئالغان ھەم ناھايىتى كۆپ سوۋغاتنى ئېلىپ قايتقان . ھۈسەيىن دەۋرىدە ماۋرا ئۇنىنەھرنىڭ دىنىي رەھبىرى شەيخ ئوبەيدۇللا بولۇپ ، ئۇ ئادەتتە خوجا ئەخرار دېيىلەتتى . ئۇ تاشكەنتتىكى

نەخشىبەندىيەنىڭ ۋەكىلى بولۇپ ، ئۇنىڭ بۇخارا دىكى دىنىي گۇرۇھ بىلەنمۇ ئالاقىسى قويۇق ئىدى . ھۈسەيىن خوجا ئەخرار بىلەن سىر دەپ-ياسى ۋادىسىدا سەرسان بولۇپ يۈرگەندە تونۇشقان بولسا كېرەك . ئۇ چاغدا ھۈسەيىن تېخى نام - ئاتىقى چىقمىغان ، كەلگۈسى ئىستىقبالى نا-مەلۇم بىر بالا بولسىمۇ ، بىراق بۇ خوجا ئۇنىڭغا ، كەلگۈسىدە خاقان بولىدىلا ، تاشكەنت ، سەمەرقەنت ۋە خۇراساننى بويسۇندۇرۇپ ، ئىككىنچى تېمۇر خان بولىدىلا دەپ ھۆكۈم قىلغانىدى . شۇڭا ھۈسەيىن ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى بۇ دىنىي رەھبەرنىڭ ئىلھامى ۋە رىغبەتلەندۈرۈشى بىلەن ، ئۆزلىرىنىڭ خوجىنىڭ پاناھىدا ئىكەنلىكىگە ، ھەرقانداق دۈشمەننى يېڭەلەيدىغانلىقىغا قاتتىق ئىشەندى . ھۈسەيىنمۇ خانلىق تەختكە چىققاندىن كېيىن ھەممە ئىشتا « خوجىغا بويسۇندى ، ئۇنىڭ تەلىمى ۋە يوليورۇقىغا ھەر گىز خىلاپلىق قىلمىدى » . خوجا ئەخرار بىلەن بۇخارا-دىكى دىنىي زاتلار ئۇلۇغبەگنىڭ ۋە بارلىق پەننىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى بولغانلىقتىن ، ئۇلارنىڭ قوللىشى ئاستىدىكى ھۈسەيىنمۇ ئابدۇل لىتىپ ئۈچۈن قىساس ئېلىش نامى بىلەن سەمەرقەنتكە كىردى . ئابدۇل لىتىپنى ئۆلتۈرگەنلەر جازا مەيدانىغا سۆرەپ ئېلىپ بېرىلىپ ئۆلتۈرۈلدى ۋە جەستى كۆيدۈرۈلدى .

ھۈسەيىن خوجا ئەخرارنى تاشكەنتتىن سەمەرقەنتكە تەكلىپ قىلىپ ئەكەلدۈردى . بۇ دىنىي رەھبەر توغرىلۇق بارتولد : ئۇ بىر تىپىك ئىشان ، تۈركىستاندىكى تۇنجى سوپىزمچى ، دەپ كۆرسەتكەنىدى . ھەتتا ئۇنى مەدھىيەلەيدىغان كىشىلەرمۇ ئۇنىڭ بىلىمىز ئادەم ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلاتتى . ئۇ بارلىق پەنگە قارشى تۇرۇپ ، خەلقنى نادانلىققا چۈشۈرۈپ قويدى . ئۇلۇغبەگنىڭ 40 يىللىق ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئورنىنى ئاخىر خوجا ئەخرارنىڭ 40 يىللىق ھۆكۈمرانلىقى ئىگىلىدى . كېيىنكى بۇ 40 يىلنىڭ ئالاھىدىلىكى بولسا دەرۋىشلەرنىڭ غەلبە قىلىشى ، دىنىي ئەسەبىيلىك ، خۇراپاتلىق ، نادانلىق ، بارلىق ئىلىم - پەن ۋە مەدەنىيەتكە قارشى تۇرۇش ، غەيرىي دىن ۋە غەيرىي مىللەتلەرنى ئۆچ كۆرۈشتىنلا ئىبارەت خالاس . بۇ مەزگىلدە ، ئوتتۇرا ئاسىيا ، مەيلى ئىقتىسادىي جەھەتتە

ياكى مەدەنىيەت جەھەتتە بولسۇن ئارقىغا چېكىنىپ كەتتى .
 ھۈسەيىن ئۆتۈپ كەتكەن قارا نىيەت بولۇپ ، ئۇنىڭ ئەس - يادى
 تېمۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ دەۋرانىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ، ئوتتۇرا ئاسىيا
 بىلەن غەربىي ئاسىيانى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىدى . ئۇ ماۋرا ئۇننەھرنى
 يېسىۋالغاندىن كېيىن ، كېيىنكى قەدەمدە شاھرۇخنىڭ پايتەختى ھىراتنى
 ۋە پۈتۈن خۇراسان رايونىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇندى . شاھرۇخنىڭ كى-
 چىك ئوغلى بايسۇنقۇر شاھرۇخ ئالەمدىن ئۆتۈشتىن بۇرۇنلا باشقۇرغۇچى
 سالاھىيىتى بىلەن ھىراتنى سورايتتى . بايسۇنقۇرنىڭ كىچىك ئوغلى سۇل-
 تان مەھمۇد 1442 - يىلى سودانىيە ، كازۇن ، رىبى ۋە قۇم قاتارلىق
 جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى . 1446 - يىلى سۇلتان مۇھەممەد شاھرۇخقا
 ئاسىيلىق قىلدى . شاھرۇخ ئۇنىڭغا قارشى جازا يۈرۈشى قىلىش جەريانىدا
 رىيىدە ئاغرىپ ئالەمدىن ئۆتتى . ئۇنىڭدىن كېيىن ، سۇلتان مۇھەممەد
 پارىسنى بېسىۋالدى ھەم خۇراسانغا ھۇجۇم قىلىپ ، ئۆزىنىڭ ئىنىسى
 ئوبۇلقاسىم بابارنى مەغلۇپ قىلىپ ھىراتنى ئىگىلىدى . ئاكا - ئۇكا ئىك-
 كىسى خۇراساننى تالاشتى . بابار 1452 - يىلى ھىراتقا بېسىپ كىرىپ
 سۇلتان مۇھەممەد بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۇنى تۈتۈپ ئۆلتۈردى . 1454 - يىلى
 بابار سەمەرقەنتنى تارتىۋالسىمەن دەپ مەقسىتىگە يېتەلمەي ھۈسەيىن بىلەن
 تىنىچلىق بېتىمى تۈزدى . 1457 - يىلى بابار ئۇشۇمتۇت كېسەل بولۇپ
 ئالەمدىن ئۆتتى . ھۈسەيىن بۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ھىراتقا بېسىپ كىر-
 دى ، شەھەر خەلقى شەھەردىن چىقىپ ئۇنى قارشى ئالدى . ھۈسەيىن
 ھىراتنى ئىگىلىدى ۋە بۇ شەھەرنى پايتەخت قىلدى .
 شۇنىڭدىن كېيىن ھۈسەيىن ھەم ماۋرا ئۇننەھرنىڭ ھەم خۇراسان-
 نىڭ ھۆكۈمرانى بولۇپ قالدى ۋە تېمۇر ئىمپېرىيىسىنى ئەسلىگە
 كەلتۈرۈشكە تىرىشتى .

شۇ چاغدا ماۋرا ئۇننەھەر رايونى دائىم موڭغۇللارنىڭ ھۇجۇمىغا
 ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن ، ھۈسەيىن ئۆز زېمىنىدىن ئايرىلىپ يىراقتىكى
 ئىرانغا يۈرۈش قىلالمايتتى . شۇنداقلا موڭغۇللارنى ئۈزۈل - كېسىل مەغ-
 لۇپ قىلىپ ، غەمدىن خالاس بولۇشقىمۇ ئامالى يوق ئىدى . شۇڭا ئۇ

ئىرانغا ئادەم ئەۋەتىپ موڭغۇل ئاقسۆڭەك يۇنۇسخاننى چاقىرتىپ كېلىپ ، ئىنىسى ئىسەن بۇقىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن موڭغۇلىستانغا ئەۋەتتى . ھۈسەيىن يۇنۇسخانغا مۇنداق دېدى : « ھازىر نامراتلىق چىقىپ تۇرىدىغان كونا كىيىمىڭنى سالدۇرۇپ ، شاھانە كىمخاب تون كىيىدۈرۈپ ، ئۆز يۈر-تۇڭغا قايتۇرىمەن . لېكىن مۇنۇ شەرتلەرگە رىئايە قىلسەن : كەلگۈسىدە ئاتا - بوۋاڭغا ئوخشاش تېمۇر ۋە ئۇنىڭ جەمەتى زاماندىن زامانغا بىزنىڭ پۇقرايىمىز ، دېمەيسەن . گەرچە بۇرۇن شۇنداق بولغان بولسىمۇ ، ئەمدى ھازىر ھەممە ئىش ئۆزگەردى . مەن ئاللاننىڭ ئەمرى بىلەن پادىشاھ بول-دۇم . شۇڭا ماڭا ئەل بولۇشنى خالساڭ ، ئۆزۈڭنى قۇل دەپ ئاتىيسەن . » ① يۇنۇسخان بۇ شەرتلەرنى قوبۇل قىلىپ ، ئىسەن بۇقىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن قوۋمىنى باشلاپ موڭغۇلىستانغا كەتتى . ھۈسەيىننىڭ مەقسىتى يۇنۇسخاندىن پايدىلىنىپ موڭغۇللارنىڭ ماۋراتۇننەھرگە ھۇجۇم قىلىشىنى توسۇش ئىدى . ئىراندا ئۇزۇن مۇددەت ئىسلام تەربىيىسى ئالغان يۇنۇسخان تېمۇر سۇلالىسى تەۋەسىدىكى مۇسۇلمانلار بىلەن دۈشمەنلەشمەيتتى . ۋەھالەنكى ، ئۇ ھۈسەيىنگە قەسەم بېرىپ قۇللۇق بىلدۈرگەنىدى .

يۇنۇسخان 1456 - يىللىرى موڭغۇلىستانغا قايتىپ باردى . ھەرقايسى جايلاردىكى موڭغۇل ئەمىرلىرى بېرىپ بەيئەت قىلدى . ئۇ چاغدا ئىسەن بۇقىنىڭ بارگامى ئاقسۇدا ئىدى . يۇنۇسخان ئەسكەر چىقىرىپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىۋىدى ، ئىسەن بۇقا بىلەن سەيد ئەلىنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى . يۇنۇسخاننىڭ قوۋمى ئۇر كۇگەن قۇشتەك تارلىپ كەتتى . شۇڭا ئۇ يەنە بېرىپ ھۈسەيىندىن پاناھ تىلەشكە مەجبۇر بولدى . ئۇ ھۈسەيىنگە : « موڭغۇللارنىڭ ئىشەنچىسىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ماڭا چوڭ ۋىلايەتتىن بىرنى سۇيۇرغال قىلىپ بەرسە » دەپ يېلىندى . ھۈسەيىن ئۇنىڭغا ئەنجاننىڭ يېنىدىكى يەتتىكەنتتى بەردى . بۇ پەرغانە بىلەن يەتتىسۇننىڭ تۇتىشىدىغان جايدىكى يەر ئىدى . يۇنۇسخان ئۇ يەرگە باردى ، بۇرۇن تارقىلىپ كەتكەن موڭغۇللار يەنە كېلىپ ئۇنىڭ

① « تارىخىي رەشىدى » ئىنگلىزچە تەرجىمىسى ، 83 - بەت .

پېشىنى تۇتتى .

يۇقىرىقىلار ھۈسەيىننىڭ شەرقتىكى قوشنىسى موغۇلىستان مەسىدە
لىسىگە قوللانغان چارىسى .

ھۈسەيىن تېمۇر ئىمپېرىيىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش خىيالىدا
بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى ھەر قايسى جەھەتتە تېمۇرنى دورىدى . مەسىدە
لەن ، ئۇ ئوغۇللىرىغا تېمۇرنىڭ ئوغۇل - نەۋرىلىرىنىڭ ئىسمىنى قويدى .
تېمۇرنىڭ ئون ئوغلى بولغانىكەن . چوڭ ئوغلى سۇلتان ئەھمەد ئۇنىڭ
ماۋرا ئۇننەھردىكى ھۆكۈمرانلىقىغا ۋارىسلىق قىلغان . ئىككىنچى ئوغلى
سۇلتان مۇھەممەدكە تېمۇرنىڭ نەۋرىسى (جاھانگىرنىڭ ئوغلى) نىڭ
ئىسمىنى قويغان . ئۈچىنچى ئوغلى سۇلتان مەھمۇدقا ئاستىراتانى بۆلۈپ
بەرگەن . تۆتىنچى ئوغلى ئۆمەر شەيخكە تېمۇرنىڭ ئىككىنچى ئوغلىنىڭ
ئىسمىنى قويغان ، ئۇنىڭغا پەرغانىنى بەرگەن . بەشىنچى ئوغلى سۇلتان
مۇرادقا قەندەھار قاتارلىق جايلارنى بەرگەن . ئالتىنچى ئوغلى سۇلتان
ئوپراتىنىڭ ئەھۋالى نامەلۇم . يەتتىنچى ئوغلى ئۇلۇغبەگ ، ئۇنىڭ ئىسمى
شاھرۇخنىڭ چوڭ ئوغلى ، ماۋرا ئۇننەھرنىڭ ھۆكۈمرانىنىڭ ئىسمىغا
ئوخشايدۇ ، ئۇنىڭغا كابۇلنى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى بەرگەن .
سەككىزىنچى ئوغلى ئابۇبەكرى ، ئۇنىڭغا بەدەخشاننى بەرگەن . بۇنىڭ
ئىسمى مېرەنشاھنىڭ چوڭ ئوغلىنىڭكىگە ئوخشايدۇ . توققۇزىنچى ئوغلى
سۇلتان خېلىل ، ئۇنىڭ ئىسمى مېرەنشاھنىڭ 5 - ئوغلى ، تېمۇر ئالەمدىن
ئۆتكەندىن كېيىنكى ماۋرا ئۇننەھرنىڭ ھۆكۈمرانىنىڭ ئىسمى بىلەن
ئوخشاش . ئۇنىڭغا ھىراتنى بەرگەن . ئونىنچى ئوغلى شاھرۇخ ، ئۇنىڭغا
تېخى تېمۇردىن كېيىنكى مەشھۇر شاھنىڭ ئىسمىنى قويغان .

ھۈسەيىنمۇ تېمۇرغا ئوخشاش فېئوداللىق سۇيۇرغال تۈزۈمىنى يولغا
قويغان . ھەر قايسى شاھزادىلەر ئۆز سۇيۇرغاللىقىدا مۇستەقىل
پادىشاھلاردەك ئۆز ئالدىغا باج يىغاتتى . ھەرقايسى جايلاردىكى بەگلەر ئۆز
ئارا ئۇرۇشۇپ ، پادىشاھلىق ئورۇنىنى تالىشىپ ، دائىم ھۈسەيىننىڭمۇ
تەھدىت سالاتتى . شۇڭا تېمۇر سۇلالىسى ئەزەلدىن مەركەزلەشكەن ، بىر-
لىككە كەلگەن دۆلەت ئەمەس . 1461 - يىلى ماۋرا ئۇننەھردە ئابدۇل

لىتىپنىڭ ئوغلى مۇھەممەد جۇج ھۈسەيىنگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ،
 ھەدبەگەندىلا پەرغانىگە تەۋە مۇھىم شەھەر نەمەنگان ، تاشكەنت ،
 شاھرۇقەيا ، سايرام قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالدى . ھۈسەيىن بىرنەچچە
 قېتىم ئەسكەر چىقىرىپ ئاران تىنچىتتى . شەھرۇقەياغا قورشاپ ھۇجۇم
 قىلىۋاتقان مەزگىلدە ھۈسەيىن پەرغانىنى ئوغلى ئۆمەر شەيخكە بەرگەن .
 بەدەخشان رايونى چەت - يىراق ، ئەتراپى تىك يار بولغاچقا ،
 سىرتىدىن ئاسانلىقىچە ھۇجۇم قىلغىلى بولمايدىغان جاي بولغانلىقتىن ،
 چىڭگىزخانمۇ ، تېمۇرمۇ بويىسۇندۇرالمىغانىدى . شۇ چاغدا ئۇ يەردە ئۆزلىك
 رىنى ئىسكەندەرنىڭ ئەۋلادى دەيدىغان بىر پادىشاھلىق بار ئىكەن . شۇ
 چاغدا بۇ پادىشاھلىقنىڭ ۋەكىلى شاھ سۇلتان مۇھەممەد بولۇپ ، ئۇ قىزىنى
 ھۈسەيىنگە خوتۇنلۇققا بەرگەن . ئۇنىڭدىن ئابۇبەكرى دېگەن بىر ئوغۇل
 تۇغۇلغان . ھۈسەيىن زېمىنىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن ، بەدەخشانغا ئەسكەر
 ئەۋەتىپ ھۇجۇم قىلغان . شاھ سۇلتان مۇھەممەد تەسلىم بولغان ، ئۇنىڭ
 ئوغلى قەشقەرگە قېچىپ كەتكەن . ھۈسەيىن ئابۇبەكرىنى ئۇ يەرنى
 سوراشقاندا ئەۋەتكەن . كېيىن شاھزادە قەشقەردىن قايتىپ بېرىپ ئابۇبەكر
 رىنى قوغلاپ چىقارغان . ھۈسەيىن 1466 - يىلى يەنە بىر قېتىم ئەسكەر
 چىقىرىپ بەدەخشاننى بويىسۇندۇرۇپ ، پادىشاھ جەمەتنى پۈتۈنلەي ئۆل
 تۇرۇۋەتكەن . لېكىن ئابۇبەكرى كېيىن ئۆزىنىڭ ئىنىسى ، ھىسارنىڭ
 ھۆكۈمرانى سۇلتان مەھمۇد تەرىپىدىن يەنە قوغلاپ چىقىرىلغان .
 ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمالىي قىسمىدىكى يايلاق رايونى بۇ مەزگىلدە
 ئويراتلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىدى . ئىلگىرى ئۇۋەيسخان ھايات
 ۋاقتىدىمۇ ئويراتلار بىلەن كۆپ قېتىم ئۇرۇشقانىدى . نەتىجىدە ئۇۋەيس-
 خان نائىلاج غەربكە كۆچكەنىدى . $V \times 7$ ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىغا
 كەلگەندە ، ئويراتلار غەرب تەرەپكە تاجاۋۇز قىلىپ ، ھازىرقى قازاقىستان
 نىڭ شەرق قىسمىغىچە باردى . مەسىلەن ، 1452 - يىلى ئويراتلار چۇ
 دەرياسىغا ھۇجۇم قىلدى . ئۇ چاغدا موغۇلىستاننىڭ خانى ئىسەن بۇقخان
 قەشقەر تەرەپتىكى ئىشلار بىلەن ئالدىراش بولۇپ قېلىپ ، ئۇلارغا
 قارشىلىق كۆرسەتمىگەنىدى . 1457 - يىلى ئويراتلار يەنە چۇ دەرياسى بو-

يىدا پەيدا بولدى . ئۇلارنىڭ سەردارى ئۆز تۆمۈر تەيجى ئىكەن . (بۇ ئىسىم خەنزۇچە تارىخى ماتېرىياللاردا ئۇچرىمايدۇ . خوۋۋىس بۇ كىشىنى « موڭغۇللارنىڭ ئېتىمولوگىيىسى » دېگەن كىتابتا تىلغا ئېلىنغان ھىرات ئوڭقانات ۋەزىرى تۆمۈر دەيدۇ . خوۋۋىسنىڭ « موڭغۇل تارىخى » ، 2 - قىسىم ، 2 - جىلد ، 688 - بەت)

كوھىستانلىق مەسئۇد بىن ئوسمان يازغان « ئابۇلخەيرىخان تا-رىخى » دا ئويراتلارنىڭ سىر دەرياسى بويىدىكى شەھەرلەرگە قىلغان ھۇجۇملىرى تىلغا ئېلىنغان . ئۇ مۇنداق دەيدۇ : « شۇ چاغدا ئۇلار چۈدەر-ياسى بويىغا بارغاندىن كېيىن ، ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىنى ئېغىر - يېنىكلىرىنى شۇ يەرگە تاشلاپ قويۇپ ، داۋاملىق ئالغا قاراپ ھۇجۇم قىلغان . » 1457 - يىلى ئۇلار سىغىناق يېنىدىكى كۆك قاشاغا يېقىن جايدا ئابۇلخەيرىخاننىڭ قوشۇنىنى تارمار قىلغان ھەم تۈركىستان (ياس) ، شەھرۇقەيا ، تاشكەنت ۋە سايرام قاتارلىق جايلارنى بۇلاپ ئاندىن قايتىپ كەتكەن . بۇ ئاپتور يەنە مۇنداق دەيدۇ : « ئابۇلخەيرىخان بىلەن تىنچلىق بىتىمى تۈزۈشكەندىن كېيىن ، ئۆز تۆمۈر تەيجى سايرام ئارقىلىق چۈدەرياسىغا كەتتى . ئۇ يەردە ئۇنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى ۋە يۈك - تاقىلىرى قالغانىدى . شۇنىڭدىن كېيىن ، ئويراتلار چۈدەرياسىنىڭ بويىدىن قەدىم جايى جۇڭغارىيىگە قايتىپ كەتتى . » بۇنىڭدىن مەلۇمكى ، شۇ چاغدا ئويراتلار سىر دەرياسى ۋادىسىنى ئۇزۇن ۋاقىت بېسىپ ياتىمغان ، پەقەت ھۇجۇملا قىلغان .

گەرچە ئويراتلار ھۇجۇم قىلىپ تۇرسىمۇ ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمال قىسمىدىكى يايلاقلار يەنە ئابۇلخەيرىخاننىڭ كۈچلۈك ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى . « تارىخى رەشىدى » دە ئېيتىلىشىچە ، « ئابۇلخەيرىخان پۈتۈن قىپچاق يايلىقىنى ئىلكىگە ئالغاندىن كېيىن ، جۇجى نەسەبىدىكى سۇلتانلارنى جايلىۋەت-مەكچى بولغان . چۈنكى ئۇ بۇ كىشىلەرنىڭ ئۆزىگە باشقىچە نىيەتتە ئىكەنلىكىنى سەزگەن . كىرەيخان بىلەن جانىبخان بۇنى تۇيۇپ قېلىپ ، جۇجى نەسەبىدىكى باشقا بىرنەچچە سۇلتان بىلەن موڭغۇلىستانغا قېچىپ

كەتكەن» ① ئۇلار قازاق دەپ ئاتالغان. ئۇ چاغدىكى موڭغۇل خانى ئىسەن بۇقىخان بولۇپ، ئۇلارنى تولىمۇ ئىززەت بىلەن كۈتۈۋالغان ھەم قوشبېشىنى ئۇلارغا بەرگەن. بۇ يەر موڭغۇلىستاننىڭ غەربىي چېگرىسىدا، چۇ دەرياسىغا يېقىن بولغانلىقتىن، ئۇلار شۇ يەردە بەھۇزۇر ياشىغان» ② يۇقىرىقى خاتىرىدىن مەلۇمكى، قازاقلار ئەسلىدە ئابۇلخەيرخان بىلەن جۇجى ئەۋلادىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئۆزبېكلەرنىڭ بىر قىسمى ئىدى. شۇڭا بەزى كىتابلاردا قازاقلار «ئۆزبېك قازاقلار» دەپمۇ ئاتالغان («قازاق» دېگەن سۆزنىڭ «قاچاق»، «بۇلاڭچى» دېگەن مەنىلىرىمۇ بار).

دەسلەپتە قازاقلار ھازىرقىدەك چىن مەنىدىكى بىر مىللەت ئەمەس ئىدى. شاھرۇخ دەۋرىگە ئائىت تارىخىي خاتىرىلەردە قازاقلار تىلغا ئېلىنغان. مەسىلەن، ئابدۇل رازاق قازاقلارنىڭ ئاستىراتىقا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغانلىقىنى تىلغا ئالغان. (بارتولد «ئوتتۇرا ئاسىيا ئۈستىدىكى تۆت خىل تەتقىقات»، ئىنگىلىزچە، 2 - توم، 108 - بەت) سوۋېت ئىتتىپاقى تارىخچىسى ئىۋانوۋ مۇنداق دەيدۇ: «مەيلى ئىرقىي جەھەتتە بولسۇن ياكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى ئالاھىدىلىكى جەھەتتە بولسۇن، موڭغۇلىستانغا كۆچۈپ بارغان قازاقلار بىلەن ئۆز يۇرتىدا قالغان ئۆزبېكلەر ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك پەرق يوق» ③، قازاق، ئۆزبېك دېگەن ئىككى مىللەتنىڭ شەكىللىنىشى كېيىنكى چاغلاردىكى ئىش.

1462 - يىلى موڭغۇلىستاننىڭ خانى ئىسەن بۇقىخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئوغلى دوست مۇھەممەد تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، موڭغۇلىستاننىڭ شەرق قىسمىنى سوردى. ئۇنىڭ ماۋرائۇننەھرگە تۇتىشىدىغان غەربىي قىسىم يەرلىرى يۇنۇسخاننىڭ تەسىر دائىرىسىدە ئىدى. بۇ ھال ھۈسەيىنگە بىر قەدەر پايدىلىق ئىدى. ئۆز ۋاقتىدا ھۈسەيىنگە قۇچاق ئېچىپ قۇللۇق

① «تارىخى رەشىدى»، ئىنگىلىزچە تەرجىمىسى، 272 - بەت.

② «تارىخىي رەشىدى»، ئىنگىلىزچە تەرجىمىسى، 82 - بەت.

③ П. П. ئىۋانوۋ: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ئۆچپەر كلىرى» (16 - ئەسىردىن 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە)، «رۇسچە»، 38 - بەت.

بىلدۈرگەن ھەم ئۇزاق ۋاقىت ئىراندا ئىسلام دىنى تەربىيىسىنى ئالغان يۈنۈسخان تېمۇر سۇلالىسىگە ، ئومۇمەن ، دوستانە پوزىتسىيە تۇتاتتى . شۇڭا ھۈسەيىن ئۆز زېمىنىنى ئىراننىڭ غەربىي قىسمىغا كېڭەيتىشتىن غەم قىلمايتتى .

ئىراننىڭ غەرب قىسمىدىكى كەڭ رايون بۇ چاغدا قارا قوي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتۈپ كەتكەنىدى . 1458 - يىلى قارا قوي خانلىقىنىڭ سەردارى جاھانشاھ خۇراسانغا ھۇجۇم قىلىپ ، ھۈسەيىنگە يېڭىلىپ قالدى . دامغان بىلەن رەي ئارىلىقىدىكى سامنان دېگەن جاي تېمۇر سۇلالىسى بىلەن قارا قوي خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا قىلىپ بېكىتىلدى . لېكىن جاھانشاھ دۆلىتى ئىچىدە دىيار بېكىردىكى ئاق قوي خانلىقى (ئۇنىمۇ تۈركمەنلەر قۇرغان) نىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى . 1467 - يىلى جاھانشاھ ئاق قوي خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ ، مەغلۇپ بولۇپ ئۆلۈۋالدى . ئاق قوي خانلىقى بۇرۇندىن تارتىپ تېمۇر سۇلالىسىنىڭ ئىتتىپاقىدىشى ئىدى . ئۇنىڭ سەردارى ئۇزۇن ھەسەن ، قارا قوي خانلىقىنى يوقاتسام ، ھۈسەيىن چوقۇم مېنى تېخىمۇ يېقىن دوست دەپ بىلىدۇ ، دەپ ھېسابلىغانىدى . بىراق ، ھۈسەيىن جاھانشاھنىڭ ئوغلى ھەسەن ئەلنىڭ ئىلتىماسى بىلەن ئۇزۇن ھەسەنگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى . ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى ئەزەربەيجاندىن ئۆتۈپ ، ئاق قوي خانلىقىنىڭ بار-گاھى قارا باغقا ھۇجۇم قىلدى . ئۇزۇن ھەسەن قەھرىتان سوغۇقتىن پايدىلىنىپ قېچىپ كەتتى . ھۈسەيىن ئاق قوي تۈركمەنلىرىگە قوغلاپ زەربە بېرىش جەريانىدا دۈشمەنگە تۇتۇلۇپ قالدى . ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى قالماي پىتىراپ كەتتى . ئۇزۇن ھەسەن ھۈسەيىننى گۆھەر شاھنىڭ نەۋرىسى يادىگەرگە تاپشۇرۇپ بەردى . يادىگەر شەرىئەتنىڭ قانداشلارنىڭ قىساس ئېلىشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ دېگەن پەتۋاسىنى شىپى كەلتۈرۈپ ، ھۈسەيىننى 1469 - يىلى 2 - ئاينىڭ 11 - كۈنى قەتل قىلىپ ، مومسى ئۈچۈن قىساس ئالدى . ھۈسەيىن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، پۈتكۈل غەربىي ئىران ئاق قوي خانلىقىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى . ئۇزۇن ھەسەن ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى تەبرىز ، باغداد ، شىراز ، ئىسپاھان ، سۇدانىيە ، رەي

ۋە كېرمان قاتارلىق جايلارنى تا پارسلارنىڭ سافارى خانلىقىغا قەدەر سورىدى .

ھۈسەيىن ئالەمدىن ئۆتۈشتىن بىر كۈن ئىلگىرى ، ئۆزبېكلەرنىڭ خانى ئابۇلخەيرىخان (1468 - يىلى) ئالەمدىن ئۆتتى ① شۇنىڭدىن كېيىن ، ئۆزبېك قەبىلىسى قالايمىقانلىشىپ كەتتى . قازاقلار داۋاملىق راۋاجلاندى . يايلاقتىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ كۈچى ئۇلغىيىپ ، تېمۇر سۇلالىسىنىڭ ئامانلىقىغا تېخىمۇ قاتتىق تەھدىت بولدى . ئۆزبېكلەرنىڭ جەنۇبقا يۈرۈشى بىلەن موڭغۇللارنىڭ زەئىپلىشىشى ، قازاقلار ۋە قىرغىزلارنىڭ باش كۆتۈرۈشىگە ئەگىشىپ ، تېمۇر سۇلالىسىمۇ ھالاكەتكە يۈزلەندى .

3- بۆلۈم خۇراساندىكى تېمۇر ئەۋلادى سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا

ھۈسەيىن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، تېمۇر ئەۋلادلىرى خۇرا- ساننى تالىشىشقا باشلىدى . بۇ كۈرەشتە ئاخىر يېڭىپ چىققىنى سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا بولدى .

ھۈسەيىن تېمۇرنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئۆمەر شەيخنىڭ ئەۋلادى ئىدى . ئاتىسىنىڭ ئىسمى مەنسۇر ، بوۋىسىنىڭ ئىسمى بايقارا بولغاچقا ، ھۈسەيىن بايقارا دەپ ئاتالغان . ئۇ بۇرۇن خارەزىمدە تۇراتتى يەرلىك ئا- ھالىلەر ھۈسەيىن تەيىنلىگەن ھاكىمغا قارشى بولغانلىقتىن ، ئۇ شۇ يەردە ئۆز ئالدىغا خان بولۇۋالغانىدى . ھۈسەيىن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ،

① خوۋۇس « موڭغۇل تارىخى » (2 - قىسىم ، 2 - جىلد ، 690 - بەت) تە ، ئا- بۇلخەيرىخان ھىجرىيە 874 - يىلى (1489 - يىلى) 57 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن دەيدۇ . بۇ مىلادى يىلى خاتا . ئادەتتە 1469 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن دەپ قارىلىپ كەلمەكتە . لېكىن بارتولد ، ئابۇلخەيرىخان 1468 - يىلى (چاشقان يىلى) ئالەمدىن ئۆتكەن بولۇشى كېرەك ، 1469 — 1470 / 874 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن دېيىش خاتا ، دەيدۇ . (« بارتولد ئەسەلىرى » ، 2 - توم ، 2 - جىلد ، 490 - بەتكە قاراڭ) ھازىر شۇنىڭ دېگىنى ئاساس قىلىنماقتا .

ھۈسەيىن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ، خۇراساننىڭ ئاستانىسى ھىراتقا كىرىپ تېمۇر سۇلالىسىنىڭ شاھى بولۇۋالدى . ئارىلىقتا شاھرۇخنىڭ ئەۋلادى يادىگەر ئۇنىڭ بىلەن تەخت تالىشىپ ھالاك بولدى .

سەمەرقەنتنىڭ ھۆكۈمدارى ، ھۈسەيىننىڭ ئوغلى سۇلتان ئەھمەدمۇ 50 مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ كېلىپ تەختنى تالىشىپ باقتى ، لېكىن ئەمەلگە ئاشمىدى . ھۈسەيىننىڭ ئۈچىنچى ئوغلى سۇلتان مەھمۇد ئەسلىدە ئاستىراپادنى سۇيۇرغال قىلغانىدى ، كېيىن تېرەمبىز ، ساغانىيان ، ھىسار ، كالتايلاق ، قۇندۇز ۋە بەدەخشان قاتارلىق جايلارنى سوزىدى ۋە ھۈسەيىن بىلەن پۈت تېپىشتى . 1471 - يىلى ئۇمۇ ھۈسەيىن تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى . ھۈسەيىننىڭ ئابۇبەكرى دېگەن يەنە بىر ئوغلى 1479 - يىلى ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمىدا قارشىلىق كۆرسەتكەندى ، ھۈسەيىن ئەسكەر چىقىرىپ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى . ئابۇبەكرى مەغلۇپ بولۇپ قاچتى . گۈرگان دەرياسىغا يېقىن بارغاندا ، ئارقىسىدىن قوغلاپ بارغان ئەسكەر تۇتۇۋېلىپ ئۆلتۈرۈپ ، كالىسىنى كېسىپ ھىراتقا ئېلىپ باردى . ھۈسەيىننىڭ ئوغۇللىرىغا قارشى بۇ بىر قاتار كۈرەشلەر ئارقىلىق ، ھۈسەيىن ئاخىر خۇراساندىكى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىدى .

سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا دەۋرىدە ، ھىرات ۋە پۈتكۈل خۇراسان ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە خېلى گۈللەنگەندى . شۇڭا تارىختىن بۇيانقى تارىخچىلار بۇ مەزگىلدىكى تارىخقا بىر قەدەر ياخشى باھا بېرىپ كەلگەن . مەسىلەن ، ھۈسەيىن ئومۇمەن ، شاھرۇختىن كېيىنكى ئەڭ مەرىپەتلىك خان دەپ قارىلىپ كەلگەن . ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ھىرات يەنە ئالىم ، ئەدىب ۋە سەنئەتكارلار جەم بولغان ماكانغا ئايلانغان . ئافغانىستاننىڭ ھازىرقى زامان تارىخچىسى مۇھەممەد ئەلى مۇنداق دەيدۇ : « (ھۈسەيىن تەختتىكى مەزگىل) ئافغانىستان تارىخىغا يېزىلغان ئەڭ شائىلىق بىر بەت ، ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن قارىغاندىمۇ ، سەنئەت جەھەتتىن قارىغاندىمۇ شۇنداق » ① . فرانسىيە ئالىمى گروسسەت ھەتتا ھىراتنى ئەدەبىيات قايتا گۈللەنگەن دەۋرىدىكى ئىتالىيەنىڭ فىرېنې شەھىرىگە

① « ئافغانىستاننىڭ مەدەنىيەت تارىخى » ، 188 - بەت .

ئوخشاتقان . (« يايلاق ئىمپېرىيىسى » ، ئىنگىلىزچە تەرجىمىسى ، 465 - بەت) ھۈسەيىن بىلەن زامانداش بولغان ، ئەمما سەل كېيىن ئۆتكەن بابۇرنىڭ ئېيتقانلىرى تېخىمۇ نوپۇزلۇق . ئۇ مۇنداق دەيدۇ : « سۇلتان ھۈسەيىن دەۋرىدە ، ئۇنىڭ جان كۆيدۈرۈشى ۋە تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا مەزكۇر شەھەرگە ئون ھەسسە ، يىگىرمە ھەسسە ھۆسن قوشۇلغان » . ①

بابۇرنىڭ ئەسلىشىچە ، سۇلتان ھۈسەيىن ئۆزى بىر شائىر ھەم بىر لىملىك ئادەم ئىدى . ئۇ شېئىرىيەتتە تالانتلىق ئىدى ، ھەتتا بىر شېئىرلار توپلىمىمۇ تۈزگەن . ئۇ تۈرك تىلىدا (چاغاتاي تىلىدا) شېئىر يازاتتى . ئۇنىڭ بەزى شېئىرلىرى يامان ئەمەس يېزىلغان ، لېكىن بىرلا ۋەزىندە يازاتتى . ئۇ خانلىق تەختىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن ، ئالتە - يەتتە يىلغىچە شارابنى تاشلىغان ، ئەمما كېيىن شارابقا بېرىلىپ كەتكەن . 40 يىل ئىچىدە ، جۈمە نامىزىدىن كېيىن شاراب ئىچمىگەن بىرمۇ كۈن يوق دېسىمۇ بولىدۇ . ئۇنى دوراپ تىۋەندىكىلەرمۇ شۇنداق قىلىپ ، شاراب ئىچىش ئەۋج ئېلىپ كەتكەن . ئۇ قېرىغاندىمۇ چاچ - ساقلىنىڭ ئافارغىنىغا قارىماي ، ئالىپىشىل تاۋار - دۇردۇن كىيىملەرنى كىيەتتى . كەپتەر ئۇ - چۇرۇپ ، توخۇ سوقۇشتۇرۇپ ئوينايىتتى . شۇڭا ئۇ مۇشەققەتلىك تۇرمۇشقىمۇ ، ئۇرۇشنىڭ جاپاسىغىمۇ چىدىمايتتى . ئۇنىڭ پۇقرالىرىنىڭ ۋە زېمىنىنىڭ كۈندىن - كۈنگە كۆپەيمەي ، كۈندىن - كۈنگە ئازىيىپ كېتىشى تەبىئىي ئىدى . ②

سۇلتان ھۈسەيىننىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىشىغا ۋە ئۆز زامانىدىكى مەدەنىيەت - سەنئەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا زور تۆھپە قوشقان ئادەم - مەشھۇر شائىر مىرئەلى شىر (نەۋائى) . نەۋائى چاغاتاي بارلاس قەبىلىسىدىن چىققان . ئۇنىڭ بوۋىسى ، ئاتىسى دۆلەنمەن ئاقسۆڭەكلەر ئىدى . ئۇ ياش ۋاقتىدا سۇلتان ھۈسەيىن بىلەن ساۋاقداش ۋە ياخشى دوست ئىدى . ھۈسەيىن ھىراتنىڭ تەختىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن ، ئاۋۋال ئۇنى ئوردىنىڭ تامغىچى بېگى قىلىپ تەيىنلىدى . كېيىن 1472 - يىلى 2 - ئايدا

① « بابۇرنامە » ، ئىنگىلىزچە تەرجىمىسى ، 300 - بەت .

② « بابۇرنامە » ، ئىنگىلىزچە تەرجىمىسى ، 261 - بەت .

ئەمىرلىككە تەيىنلىدى . نەۋائى ئۆمۈر بويى ئۆيلەنمەي ، غۇربەت تۇرمۇش
 كەچۈرگەن پاك ئەمەلدار ئىدى . ئۇ خەلقنىڭ دەردىگە دەرمان بولاتتى .
 شۇڭا خەلقنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتى ۋە مېھىر - مۇھەببىتىگە ئېرىشكەن .
 سۇلتان ھۈسەيىن ھەر قېتىم بىر يەرگە بارغان ياكى جەڭگە چىقتى
 قاندا ، پايتەخت ھىراتنى نەۋائىغا تاپشۇراتتى . بۇ مەشھۇر مەدەنىيەت
 شەھىرى شاھرۇخ دەۋرىدىلا ئاۋات ، چىرايلىق ئورمان كەبى بىنالار بىلەن
 قاپلانغان جاي ئىدى . ئۇ يەردە كىتابقا باي كۈتۈپخانا بولۇپ ، ئۇنىڭدا
 ھەر خىل قىممەتلىك كىتابلار چىقىرىلاتتى . شۇنىڭ بىلەن بىللە ، ھىرات
 قول ھۈنەر سەنئەت بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭمۇ مەركىزى ئىدى .
 مەسىلەن ، توقۇمىچىلىق ، زەرگەرلىك ، زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى ئىشلەش ،
 فار - فۇر قاچىلارغا رەڭ بېرىش دېگەنگە ئوخشاش . ھاجى مۇھەممەد ئى-
 سىملىك بىر رەسىم بولۇپ ، بۇرۇن فار - فۇر قاچا ياساش بىلەن
 شۇغۇللانغان . ئۇزۇن مۇددەتلىك ئەمەلىيەت ئارقىلىق فار - فۇر قاچىلارنى
 جۇڭگونىڭكىگە خېلىلا ئوخشىتىپ ياسايدىغان بولغان . پەقەت رەڭ جە-
 ھەتتىلا سەل چاناتتى . نەۋائى ھىرات ۋە باشقا شەھەرلەردە نۇرغۇن
 بىنالارنى ياساتقان . مەسىلەن ، ھىراتتىكى مەسچىت ، مەدرىس ، مېھمان-
 خانى ، مۇنچا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مەشھۇر ئىدى .
 نەۋائى ئۇلۇغ شائىر ئىدى . ئۇ چاغاتاي تىلىدا شېئىر يېزىپ ،
 ئەدەبىي تىل بولغان چاغاتاي تىلىنى كامالەتكە يەتكۈزگەن . بابۇر
 مۇنداق دېگەندى : « ئەنجانلىقلار ھەممىسى تۈرك ، شەھەر - بازارلاردا
 تۈرك تىلىنى بىلمەيدىغان بىر مۇئادەم يوق . يەرلىك خەلقنىڭ ئېغىز تىلى
 بىلەن ئەدەبىي تىلى ئوخشىشىپ كېتىدۇ . نەۋائى ھىراتتا تۇغۇلۇپ چوڭ
 بولغان بولسىمۇ ، ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئەنجان شىۋىسى بىلەن
 يېزىلغان . » (ئەسكەرتىش : نەۋائى ئەنجانغا بېرىپ باققان ئەمەس) ئۇ
 يەنە مۇنداق دەيدۇ : « كىشىلەر تۈرك تىلىدا شېئىر يېزىشقا باشلىغاندىن
 بۇيان ، ھېچكىشى نەۋائىدەك كۆپ ، ياخشى يازغان ئەمەس . ئۇ ئالتە
 شېئىر توپلىمى يازغان ، تۆت قەسىدە تۈزگەن . ئۇ يەنە بىر قىسىم
 ياخشى مۇرەببەلەرنى يازغان . ئۇ پارسچە يازغان شېئىرلىرىغا ھانى دەپ

تەخەللۇس قويغان . مۇزىكا جەھەتتە بەزى ياخشى ناخشىلارنى ئىجاد قىلغان . مۇقەددىمىسى بىلەن ئاھاڭى بەك ياخشى » ① ئۇنىڭ ئەدەبىيات ۋە سەنئەت جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيىتى دۇنيا مەدەنىيىتى ئۈچۈن مۆلچەر-لىگۈسىز تۆھپە .

نەۋائى ئالىم ۋە سەنئەتكارلارغا قولدىن كېلىشىچە ياردەم بەرگەن ۋە باشپاناھ بولغان . نەۋائى ياردەم بەرگەن ۋە يار - يۆلەك بولغانلىقتىن ، بەرباپچى قۇل مۇھەممەد ، ھۈسەيىن ، نەيچى شەيخ مەزىدبەگ ۋە باشقا سازەندىلەر داڭق چىقىرىپ ئۆزىنى كۆرسىتەلىگەن . ئۇنىڭ غەمخورلۇقى ۋە تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا ، ئۇستا رەسسام بەھزاد ۋە شاھ مۇزەپپەر رەسىم سىزىش جەھەتتە شۇ قەدەر كاتتا مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن .
(يۇقىرىقىلارغا ئوخشاش ، 272 - بەت) دېمەك ، نەۋائى ئۇلۇغ شائىر ۋە سەنئەتكار بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى ئىلىم ، مەدەنىيەت ۋە سەنئەتنىڭ مەدەتكارى ۋە ھامىيىسىدۇر . ئۇنىڭ بۇ پوزىتسىيىسى تېمۇر سۇلالىسى مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدا زور رول ئوينىغان .

مەشھۇر رەسسام كامالىدىن بەھزاد ، ئۆز ئىسمى كامالىدىن ، 1440 - يىلى ھىراتتا تۇغۇلغان . ئاتا - ئانىسىدىن ياش قالغان . مەشھۇر رەسسام مىراق ئاچانىڭ پېشىنى تۇتۇپ رەسساملقنى ئۆگەنگەن ، ئۇ نەپىس رەسىم سىزىشقا ئامراق ئىدى . سۇلتان ھۈسەيىن بىلەن نەۋائى بۇ كىشىنىڭ تالانتىنى بايقىغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭغا باشپاناھ بولغان ۋە ياردەم قىلغان . كېيىن ئۇنى ئەدەبىيات ئىلىم يۇرتىغا باشلىق قىلىپ تەيىنلىگەن . بەھزاد بۇ يەردە ئەڭ ياخشى رەسىملەرنى ئىجاد قىلغان . ئۇ بۇ نەپىس رەسىملەرنى سىزىشتا ، روشەنكى ، جۇڭگو رەسىملىرىدىن چوڭ قۇر تەسىر ئالغان . مەسىلەن ، ئۇ رەسىم سىزىشتا ئىنچىكە سىزىق ، قوش ئىلىمەكىلەرنى قوللانغان . ئۇنىڭ رەسىملىرى جۇڭگو ئەسەرلىرىگە بەك ئوخشايتتى . بەزى رەسىملەردە ئەجدىھا ، گۈل ، قۇش ۋە بەزى چۆچەك لەردىكى ھايۋاناتلارنىڭ سۈرەتلىرى بېزەك ئورنىدا ئىشلىتىلگەن . تېمۇر سۇلالىسى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن ، سافاۋى خانلىقىنىڭ خانى شاھ

① « بابۇرنامە » ، ئىنگىلىزچە تەرجىمىسى ، 271 - 272 - بەتلەر .

ئىسىمىر ئۇنى تەبىرىزگە چاقىرتىپ ئايرىپ ، خانلىق كۈتۈپخانىسىغا باشلىق قىلىپ تەيىنلىگەن . شۇڭا ئۇنىڭ رەسىملىرى غەربىي پارىسنىڭ سەنئەتكارلىرىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن . شۇنىڭ بىلەن بىللە ، ئۇنىڭ رەسىملىرى ھىندىستانغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن . موغۇل سۇلالىسىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى ئۇنى ھىندىستان سەنئەتكارلىرىنىڭ ئالدىغا قويغان . بىھزاد 17 يېشىدا تۈگە چېگىنى تەسۋىرلەيدىغان بىر پارچە گۈزەل رەسىم سىزغان . موغۇل خانى ھۇمايۇن ئۇنىڭ شاگىرتى مىر سەئىد ئەلنى ھىندىستانغا چىللاپ ئاپارغان . ھىندىستاندىكى موغۇل ئۇسلۇبىدىكى سەنئەتكە ئەنە شۇ كىشى ئاساس سالغان .

پارس شائىرى جامى (تولۇق ئىسمى : نۇردۇن ئابدۇل راخمان جامى) 1414 - يىلى 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ھىراتنىڭ يېنىدىكى جام يېزىسىدا تۇغۇلۇپ ، 1492 - يىلى ئۆز يۇرتىدا 78 يېشىدا ۋاپات بولغان . بۇ كىشى پارس تىلىدا شېئىر يازغان ئاخىرقى بىر كلاسسىك شائىر دەپ قارىلىدۇ . ئۇمۇ بىر ئالىم ۋە تەسەۋۋۇرچى پەيلاسوپ ، ھىراتتىكى نەخشەبەندىيىنىڭ رەھبىرى ئىدى . ئۇنىڭ ماۋرا ئۇننەھردىكى خوجا ئەخرانىڭ ئىخلاسمەنلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ياخشى ئىدى . مىرزا ھەيدەر ئۇنى سۇلتان ھۈسەيىن دەۋرىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ ، ئەڭ نادىر ۋە ئەڭ بىلىملىك دانىشمەن ۋە ئەۋلىيا دېگەندى . (« تارىخى رەشىدى » ئىنگىلىزچە تەرجىمىسى ، 194 - بەت) جامى 46 پارچە ئەسەر تۈزگەن . مىش . بۇ ئەسەرلەر لىرىك شېئىر ، روماننىڭ تىپىك شېئىر ، ئەرەب گرامماتىكىسى ، نەسىر ، مۇزىكا ، سوپىلار تەزكىرىسى ۋە ئەفسىرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . جامى ھايات ۋاقتىدا شۇ زامان كىشىلىرى تەرىپىدىن ئىززەتلەنگەن ، شۇنداقلا يىراق ئەللەر (مەسىلەن ، ئوسمان ئىمپېرىيىسى) نىڭ پادىشاھلىرى تەرىپىدىنمۇ ئىززەتلەنگەن . ئۇنى سۇلتان ھۈسەيىنمۇ بەك ھۆرمەتلەيتتى . نەۋائى دوستى ۋە ھامىيىسى ھەم ئۇنىڭ تەرجىمھالىنى يازغان .

بۇ دەۋرنىڭ مەشھۇر تارىخچىسى مىرخۇند . ئۇ يازغان « راھەتباغ » دېگەن كىتاب شۇ مەزگىلدىكى پارس ۋە ئوتتۇرا

ئاسىيا تارىخىغا دائىر بىردىنبىر تارىخىي ماتېرىيال دەپ قارالماقتا .
 مىرخۇندىن ئاتىسى سەئىد بۇرھانىدىن بۇخارىلىق كىشى بولۇپ ، كېيىن
 ھىراتقا كۆچۈپ بارغان ۋە شۇ يەردە ئالەمدىن ئۆتكەن . مىرخۇندىن ئۆزىنىڭ
 ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمى ھىراتتا ئۆتكەن ، ئۇمۇ نەۋائىنىڭ ئاتىدار چىلىقىغا
 ئېرىشكەن . ئاخىرىدا ئۇ 1498 - يىلى 6 - ئاينىڭ 22 - كۈنى شۇ شە-
 ھەردە 66 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن . « راھەتباغ » دېگەن كىتاب يەتتە
 توم . ئاخىرقى ئىككى تومى ئاپتور ياشىغان دەۋرنىڭ تارىخى سۆزلىنىدۇ .
 خان ئەڭ قىممەتلىك قىسمىدۇر . مەسىلەن ، 6 - قىسىمدا تېمۇر ۋە ئۇنىڭ
 ۋارىسلىرى بايان قىلىنىپ ، 1469 - يىلىغىچە كېلىدۇ . 7 - قىسىمدا
 پۈتۈنلەي سۇلتان ھۈسەيىننىڭ ئىشلىرى بايان قىلىنىپ ، تا مىرخۇندىن ئۆزى
 لەمدىن ئۆتكەندىن كېيىنكى بىرنەچچە يىلغىچە داۋام قىلىدۇ . بۇ تومنىڭ
 داۋامىنى مىرخۇندىننىڭ نەۋرىسى قوندا مىر يېزىپ تۈگەتكەنمىش .
 بارتولد ، مەزكۇر كىتابنىڭ تارىخ قوشۇمچىسىنىمۇ ئاخىرىدا قوندا-
 مىر قايتا تۈزگەن ، دەيدۇ . « راھەتباغ » دېگەن كىتابنىڭ
 ئەسلى نۇسخىسى 1854 - يىلى بومبايدا ۋە دېھلىدە بېسىپ تارقىتىلغان .
 1842 - يىلى ئىستانبۇلدا ئۇنىڭ تۈركچە ، ئىنگلىزچە تەرجىمە
 نۇسخىلىرىمۇ نەشر قىلىنغان . قوندا مىر ئۇنىڭ بۇرۇن نەۋائىنىڭ خىزمەت-
 تىدە بولغان . مۇشۇ ئەمىر ، قوشۇمچە شائىرنىڭ تەربىيىسى بىلەن
 تارىخچى بولۇپ يېتىلگەن .

يۇقىرىقى ئاتاقلىق ئەدىبلەردىن باشقا ، نەۋائىنىڭ قول ئاستىدا
 ئىشلىگەن ھاجى مۇھەممەدمۇ بىر رەسسام ئىدى ، ئۇ ئادەم رەسىم سىزىشقا
 ئۇستا ئىدى . ئۇ زاماندا مەتبەئە يوق ئىدى . كىتابلار قول بىلەن
 كۆچۈرۈلەتتى . شۇڭا نۇرغۇن خەتتاتلار كۈتۈپخانىدا ئىشلەيتتى . مەسى-
 لەن ، ئاتاقلىق سۇلتان ئەلى ۋە ئۇنىڭ شاگىرتى مىرئەلى مەجنۇن ،
 سۇلتان ئەلى سۇلتان ھۈسەيىن بايقارانىڭ ۋە نەۋائىنىڭ نۇرغۇن كىتاب-
 لىرىنى كۆچۈرگەن . ئۇنىڭ خەتلىرى سەنئەت بۇيۇمىدەك چىرايلىق
 ئىدى . مىرئەلى مەجنۇننىڭ يەنە بىر ئىسمى رەفئىي ئىدى . ئۇمۇ خەت-
 تاتلىق سەنئىتىدە ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن . خېتىنىڭ

چىرايلىقلىقى ئۇستازىنىڭكىگە ئوخشايتتى . سۇلتان ھۈسەيىننىڭ قول ئاستىدا مۇھەممەد ئەلى غېرىبىي تەخەللۇسلۇق بىر كىشى بولۇپ ، ئۇ تۈرك تىلىدا شېئىر يازدىغان شائىر ، شۇنداقلا مۇزىكانت ۋە خەتتات ئىدى . بانائى ئىسىملىك يەنە بىر شائىر ۋە تارىخچى بار ئىدى . نەۋائى ئۇنى يۈكسەك تالانتلىق ئالىم ، « ئىلىمنىڭ ھەممە تارماقلىرىدا ئۆزىگە خاس ئىز قالدۇرغان » دەيدۇ . ئۇ ئوتتۇراھال تەبىقىدىن چىققان ، نەۋائى بىلەن چىقىشالمايتتى ، كېيىن ماۋرائۇننەھرگە كېتىپ ، 1512 - يىلى شۇ يەردە ئالەمدىن ئۆتكەن . قىسقىسى ، ھىرات ئۆز ۋاقتىدا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران بويىچە تالانت ئىگىلىرى جەم بولغان جاي ئىدى . ئۇنىڭدىن باشقا ، مۇنەۋۋەر ئالىم ، ئەدىب ۋە سەنئەتكارلارمۇ ئاز ئەمەس ، ئاناپ ئۆتمىسەكمۇ بولار .

ھىراتنىڭ سىياسىي ، مەدەنىي ھاياتىدا مەركەزلىك شەخس بولغان نەۋائى كېيىن بىر مەھەل خارلىنىپ ، ئاستىراتقا مۇپەتتىشلىك ئەمەل بىلەن ئەۋەتىلدى . ئۇ ئۇ يەردىمۇ كىشىلەر تەرىپىدىن ئوخشاشلا ئىززەتلەندى . ھەرقايسى ساھە كىشىلىرى ، ھەتتا چەت ئەل پادىشاھلىرىمۇ ئارقا - ئارقىدىن سوۋغاتلار ئەۋەتتى ۋە مۇبارەكلەشتى . ئۇزۇن ئۆتمەي ، ئۇنىڭ ھىراتقا قايتىپ كېلىپ ، مەنسەپ تۇتماي ئۆتۈشىگە ئىجازەت بېرىلدى . ئاخىر 1501 - يىلى 1 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئالەمدىن ئۆتتى .

4 - بۆلۈم ھۈسەيىن ئەۋلادى ھۆكۈمرانلىقىدىكى

ماۋرا ئۇننەھر

سۇلتان ھۈسەيىن دەۋرىدە ئىران ۋە ئافغانىستاننىڭ مەدەنىيىتى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى دېسەك ، ماۋرا ئۇننەھر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنىڭ مەدەنىيىتى موڭغۇللار ، ئۆزبېك قاتارلىق كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا تەدرىجىي ھالدا زاۋاللىققا يۈزلەندى . ئاخىر تېمۇر سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزىنىڭ ئاساسىنى يوقىتىپ ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخ سەھنىسىدىن مەڭگۈ يوقالدى .

1469 - يىلى ھۈسەيىن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، سەمەرقەنتنىڭ خانلىق تەختىگە ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى سۇلتان ئەخمەد ۋا- رىسلىق قىلدى . بۇ شاھزادە شۇ چاغدا 18 ياشتا بولۇپ ، ئاتىسى ئالەمدىن ئۆتۈشتىن بۇرۇنلا ماۋزا ئۇننەھرىنى سورايتتى . سۇلتان ئەخمەد بوشاڭ بىر ئادەم بولۇپ ، دۆلەتنىڭ ئىشلىرىنى پۈتۈنلەي ئەمىرلەرگە تۇتقۇزۇپ قويغانىدى . ئۆزىنىڭ بېقىندىلىرىنى تۇتۇپ تۇرغۇدەك ھالى يوق ئىدى . شۇڭا ئۇنىڭ ئىنلىرى يا ئۇنىڭ بىلەن تەخت تالشاتتى ، يا يەر ئىگىلەپ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇۋالاتتى . بۇلاردىن ئاساسلىقى 3 - ئىنسى سۇلتان مەھمۇد ئۇنىڭغا زادىلا بويسۇنمايلا قالماي ، سەمەرقەنتتىكى تەختنى كۆزگە ئىلماي ، ھىتاردىن قوشۇن باشلاپ ئۇنىڭغا ھوجۇم قىل- غانىدى . 4 - ئىنسى ئۆمەر شاھ پەرغانىنى ئىگىلىگەندى . ئۇ سۇلتان ئەخمەدنى دۈشمەن كۆرەتتى . 7 - ئىنسى ئۇلۇغبېك كابۇلنى ئىگىلىگەن بولۇپ ، سۇلتان ئەخمەدتىن مۇستەقىل تۇرىدىغانلىقىنى جاكارلىغانىدى . ئۆمەر شەيخ بىلەن سۇلتان مەھمۇد يەنە كېلىپ موڭغۇل يۇنۇسخاننىڭ كۈيۈغلى ئىدى . بۇ خاننىڭ چوڭ قىزى مەلىكە مېھرىنىگار سۇلتان ئەخمەدكە ، ئىككىنچى قىزى مەلىكە قۇتلۇقىنىگار ئۆمەر شەيخكە ياتلىق قىلىنغان بولۇپ ، بابۇرنى تۇغقاندى . ئۈچىنچى قىزى مەلىكە قوبىنىگار دوغلات قەبىلىسىدىكى مۇھەممەد ھۈسەيىنگە ياتلىق بولۇپ ، تارىخچى مىرزا ھەيدەرنى تۇغقاندى . شۇڭا سۇلتان ئەخمەد بىلەن ئۆمەر شەيخ ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتە يۇنۇسخان ھەمىشە كېسىمچىلىك رول ئوينايىتتى . يۇنۇسخاننىڭ يەنە بىر خوتۇنى شاھ بىكونىنىڭ قىزى مەلىكە سۇلتانىنىگار سۇلتان ئەخمەدكە ياتلىق قىلىنغان بولۇپ ، ئۇنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادى ئىلگىرى - كېيىن بەدەخشانغا شاھ بولغان .

ئۆمەر شەيخ ئۆتۈپ كەتكەن قارا نىيەت ھۆكۈمران بولۇپ ، ئىس- تېلاچىلىق ئۇرۇشىغا ھېرىس ئىدى . ئۇنىڭ سۇلتان ئەخمەدنى تەختتىن چۈشۈرۈۋېتىپ ، تېمۇر سۇلالىسىنىڭ خانلىق تەختىنى تارتىۋالغۇسى بار ئىدى . شۇڭا يۇنۇسخاننى سەمەرقەنتكە ھوجۇم قىلدۇرۇپ ، سۇلتان ئەخمەدنى يىقىتىپ ، ئۆزى تەختكە ئولتۇرۇشقا ئۇنىدىدى . بىراق ، يۇ-

نۇسخان ئۇنىڭ گېپىگە كىرىپ ، ئۆزىنىڭ كۈيۈغلى بىلەن دۈشمەنلىشىشنى خالىمىدى .

سۇلتان ئەخمەد ئىنسىنىڭ غەزىنى ئۇقۇپ ، لەشكەر تارتىپ ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلدى . ئۆمەر شەيخ يۇنۇسخاندىن ياردەم تىلدى . شۇنىڭدەك ئۆزىنىڭ بەزى يەرلىرىنى بۇخانغا بەردى . مەسلەن ، بىر قېتىم ئۇ ئاقىشنى يۇنۇسخانغا بۆلۈپ بەردى . خان ئۇ يەرنى قىشلىق بارگاھ قىلدى . سۇلتان ئەخمەد بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ھۇجۇم قىلمايدىغان بولدى . لېكىن ئۆمەر شەيخ يۇنۇسخاننىڭ ئاقىشىدا تۇرۇپ قېلىشىغا چىدىماي ، ئەسكەر باشلاپ بېرىپ ھۇجۇم قىلدى . يۇنۇسخاننىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن سىر دەرياسىنىڭ بويىدىكى ئەنجاننىڭ شىمالىدىكى يانتۇ كەنتىدە جەڭ قىلدى . ئۆمەر شەيخ مەغلۇپ بولۇپ ئەسەرگە چۈشتى . يۇنۇسخان ئۇنى قويۇپ بەردى ھەم ئۇنىڭ بىلەن ئەنجانغا باردى . ئۇ يەردە ئىككى ئاي تۇردى ، ئۇلار نېمە دېيىشتى ؟ تارىختا خاتىرىلەنمىگەن قالدۇرۇلمىغان . لېكىن كېيىنكى ئەمەلىيەتتىن قارىغاندا ، ئۇلار سەمەرقەنتكە بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلغاندەك تۇرىدۇ . ئەگەر ئىش ۋۇجۇدقا چىقسا ، يۇنۇسخان پەرغانىگە قاراشلىق بىر شەھەرگە ئىگە بولۇشى مۇمكىن ئىدى . (C . ھاكىمجانوۋا : « X V ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى پەرغانە تارىخى » ، رۇسچە ، 1957 - يىلى ، تاشكەنت نەشرى ، 27 - بەت) .

كېيىنكى يىلى ئۆمەر شەيخ سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلماقچى بولۇپ ، يەنە يۇنۇسخاندىن ياردەم تىلدى ھەم مەرغىلانى يۇنۇسخانغا بەردى . يۇنۇسخان ئۇ يەرگە بارگاھ تىككەندە ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دىنىي داھىيىسى خوجا ئەخرار ئۇ يەرگە بېرىپ ئىككى تەرەپنى ياراشتۇردى . بۇ خوجىنى موڭغۇللار ئالاقىزادىلىك ئىچىدە كۈتۈۋالدى ، ھەتتا يۇنۇسخانمۇ ئۇنىڭ ئالدىدا تىزلاندى . مەرغىلانىنىڭ داموللىسى مۇھەممەد قازى يۇنۇسخاننى كۆرگەندىن كېيىن مۇنداق دېدى : « مەن بۇرۇن يۇنۇسخاننى موڭغۇل دەپ ئاڭلاپ ، كۇسا ، تۇرمۇش ئۇسۇلى تۈركلەرنىڭكىگە ئوخشايدىغان ئادەمغۇ دەپ قىياس قىلغانىدىم . بۈگۈن ئۆزىنى كۆردۈم . قارىسام ، يۈ-

رۇش - تۇرۇشى سالاپەتلىك ، ساقاللىق ، تاجىكلارغا ئوخشايدىغان ، گەپ - سۆز جەھەتتە تاجىكلار ئىچىدىمۇ كەم ئۇچرايدىغان كىشى ئىكەن » ①. خوجا ئەخرار ئەتراپىدىكى سۇلتانلارغا : « مەن يۇنۇسخانى ۋە موڭغۇللارنى كۆردۈم . بۇنداق بىر خاننىڭ پۇقرالىرى بۇلاپ ئاپىرىپ سېتىلماسلىقى كېرەك . ئۇلار مۇسۇلمان » دېدى . شۇنىڭدىن كېيىن ، ساۋرا ئۇننەھر ۋە خۇراساندا موڭغۇللار قۇل ئورنىدا ئېلىپ - سېتىلمايدىغان بولدى . ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ، موڭغۇللار باشقا كاپىرلارغا ئوخشاش ئېلىپ - سېتىلاتتى . ② V x ئەسەرنىڭ 70 -

① مۇسۇلمانلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ، « تۈركلەر » ئىككى خىل مەنىگە ئىگە . بىر خىل مەنىسى ئىرقىنى كۆرسىتىدۇ ، « تۈركلەر » ئىران ئىرقىدىكى « تاجىكلار » غا ئوخشامايدۇ . يەنە بىر خىل ئىجتىمائىي مەنىدە ئېيتىلىدۇ . بۇ مەنىدە « تۈركلەر » يايلاقتىكى كۆچمەن چارۋىچىلارنى كۆرسىتىدۇ . بۇ سۆز ئۆز ۋاقتىدىكى موڭغۇللارنىڭ تۈركلىشىش دەرىجىسى توغرىسىدىكى ئەڭ قىسمەتلىك تارىخ مائىرىيالى بولۇپ ، موڭغۇللارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرگەندىن كېيىن 200 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتنى باشتىن كەچۈرۈپ ، تەن قۇرۇلۇشى ۋە ئىقتىساد ، مەدەنىيەت ، ئۆرپ - ئادەت جەھەتتە يەرلىك مۇسۇلمانلارغا يېقىنلىشىپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ .

② ئۆز ۋاقتىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا ، جۇڭگولۇق خەنزۇلارمۇ بۇلاپ ئاپىرىپ قۇل ئورنىدا سېتىلاتتى . « مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىسى » دە يېزىلىشىچە ، يۇڭلېنىڭ 4 - يىلى ، 5 - ئاي ، جىيايىن يىلى ، مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى « گەنسۇنىڭ باش بۇغى ، شىنىڭنىڭ بېگى سۇڭ چېنىغا ، يېقىندا ئاڭلىشىمىزچە ، مۇسۇلمانلار جۇڭگو ئاياللىرىنى خوتۇن - توقاللىققا ئېلىپ كۆپلەپ ئېلىپ چىقىپ كېتىۋېتىپتۇ . پەرمان : ئېلىپ ساتقۇچىلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلسۇن دەپ يارلىق چۈشۈرگەن » (« يۇڭلې يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىسى » ، 49 - جىلد) يەنە جىڭتەيرىنىڭ 6 - يىلى . « 5 - ئاي ، رېنشىن يىلى ، قۇمۇلنىڭ ساداقەتمەن ۋاھى دوۋاداشلىغىغا بېرىلگەن يارلىقتا : (شىمال تەرەپتىن كەلگەن مۇسۇلمانلاردىن ئاڭلىساق ، تانارلار خەنزۇ ئەر - ئاياللارنى بۇلاپ ، سىلەرنىڭ قۇمۇلغا ئاپىرىپ ساتقان ، بەزىلەر سىلەر تەرەپتىن قېچىپ كېلىپ مۇكۇپ ياتقان ، بەزىلەر قېچىپ كېلىۋېتىپ سىلەرنىڭ تەۋەبىيىتىڭلاردىن ئۆتكەندە تۇتۇپ سولاپ قويغان ئەھۋال بار ئىكەن ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بۇنداق كىشىلەر 3000 دىن ئاشىدىكەن . ئۇلاردىن سىلەرنىڭ قول ئاستىڭلاردىكىلەر سەمەرقەنتكە ساتقانلار 1000 دىن ئاشىدىكەن . قالغان ئادەم 2000 دىن ئاشىدىكەن . بوۋىڭىزدىن تارتىپ ئوردىنىڭ مەرتەمۇە - مۇكاپاتىغا ناھىل بولۇپ كەلگەن ، سىزمۇ ئوردىنىڭ ئارقا دەۋازىسىنى ساقلايمەن دەپ كەلدىڭىز . شۇنداق تۇرۇقلۇق ، كىچىككەنە پايىدىنى دەپ ئىناۋەتنى يوقاتتىڭىز قانداق بولغىنى . بۇيرۇق بېرىمەنكى ، مېنىڭ پەرمانىمنى قول ئاستىڭىزدىكىلەرگە تەيكۈزۈڭ ، ئادەم تۇتۇپ قالغانلار بولسا ، ئوردىغا تولۇق قايتۇرسۇن ، ئىنتام بېرىلىدۇ » (« يىڭزۇڭ خاتىرىلىرى » ، 253 - جىلد ، « جىڭتەي يىللىرىدىكى قوشۇمچە خاتىرىلەر » ، 71 - جىلد) شۇ چاغدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كاپىرلارنى بۇلاپ ئاپىرىپ ساتىدىغان ئەھۋالنى بۇنىڭدىن كۆرۈش مۇمكىن .

يىللارنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ، يۇنۇسخان قەشقەردىكى ئىشلار بىلەن بو-
لۇپ كېتىپ ، سەمەرقەنت تەرەپتىكى ئىشلارغا ئانچە كۆڭۈل بۆلمىگەندى .
شۇڭا سەمەرقەنتنىڭ ھۆكۈمرانى سۇلتان ئەخمەد پەرغانىگە ھۇجۇم
قىلىپ ، ئۆمەر شەيخنى ئۇ يەردىن قوغلاپ چىقارماقچى بولدى . ئۆمەر
شەيخ يەنە يۇنۇسخاندىن ياردەم تىلىدى . يۇنۇسخان ئەنجانغا يېتىپ
بارغاندا ، ئۆمەر شەيخ ئىززەت - ئىكرام بىلەن ئالدىغا چىقتى ھەم ئوشنى
ئۇنىڭغا تۇتتى . يۇنۇسخان شۇ يىلى ئوشتا قىشلىدى . مۇھەممەد ھەيدەرنى
ئۇ يەرنى باشقۇرۇشقا بۇيرۇدى . شۇنداق ئەھۋالدا ، سۇلتان ئەخمەد
پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىش پىلانىدىن ۋاز كەچتى . لېكىن يۇنۇسخان موغۇ-
لىستانغا كەتكەندىن كېيىن ، ئۆمەر شەيخ ئادەم ئەۋەتىپ ئوشنى
قايتۇرۇۋالدى .

خېلى ئۇزاققىچە ، سۇلتان ئەخمەد ئىنىسى ئۆمەر شەيخنى تاش-
كەنت بىلەن سايرامنى تالاشتى . 1845 - يىلى كۈزدە ، سۇلتان ئەخمەد
تاشكەنتكە ھۇجۇم قىلدى . ئۆمەر شەيخ سايرامنى بېرىش بەدىلىگە يۈ-
نۇسخاندىن ياردەم سورىدى . يۇنۇسخان سايرامغا ئورۇنلىشىپ ، چوڭ
ئوغلى مۇھەممەدخاننى 3000 كىشى بىلەن ئۆمەر شەيخكە ياردەم بېرىشكە
ئەۋەتتى . سۇلتان ئەخمەد ئەسكەر باشلاپ بېرىپ ، شەھەرۇقەيادا جەڭ
قىلدى . بۇ قېتىمۇ خوجا ئەخرار كېلىشتۈرۈپ قويدى . ئاكا - ئۇكا ئىك
كىيىلەن نائىلاج ماقۇل بولدى . بۇ خوجىنىڭ تەكلىپى بويىچە ، تاشكەنتنى
يۇنۇسخانغا بەردى . بابۇر بۇ قېتىم ياراشقان چاغدىن (ھىج-
رىيە 890 - يىلى ، يەنى مىلادى 1485 - يىلى) ھىجرىيە 980 -
يىلى (مىلادى 1503 - يىلى) غىچە ، تاشكەنت بىلەن شەھەرۇقەيا رايونىنى
چاغاتاي خانلىرى سورىغان ، دەيدۇ . (« بابۇرنامە » ، ئىنگلىزچە
تەرجىمىسى ، 13 - بەت) .

1487 - يىلى يۇنۇسخان ئالەمدىن ئۆتتى ، ئورنىغا چوڭ ئوغلى
مەھمۇد خان ۋارىسلىق قىلدى . ئۆمەر شەيخ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ
تاشكەنتنى قايتىدىن تارتىۋالدى ھەم ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇ يەردىكى ئۇچ-
تۇرپان قەلئەسىنى ئىگىلىدى . مەھمۇدخان ئۆزى ئەسكەر باشلاپ بېرىپ

قايتۇرما ھۇجۇم قىلىپ ، مەزكۇر قەلئەنى غەلبىلىك ھالدا پەتھ قىلدى .
تۆمەر شەيخنىڭ قوۋمىنى قىرىپ ، ئۇرۇقنى قۇرۇتۇۋەتتى .

كېيىنكى يىلى (1488 - يىلى) سۇلتان ئەخمەد تاشكەنتكە ھۇجۇم قىلغىلى بېرىپ ، مەھمۇدخاننىڭ قوشۇنى بىلەن چىر دەرياسى بويىدا ئۇچرىشىپ ئۈچ ئاي تىرىكەشتى . بۇ چاغدا سۇلتان ئەخمەدنىڭ قوشۇنىدا شايبانخان دېگەن بىرى بولۇپ ، ئۇنىڭ قولىدا 3000 ئادەم بار ئىدى . ئۇ كىشى ئاسىيلىق قىلىپ ، ئىككى قوشۇن تۇتۇشۇۋاتقاندا قەستەن قېچىپ كېتىپ ، قوشۇننى پاتىپاراق قىلىۋەتكەنلىكتىن ، سۇلتان ئەخمەد مەغلۇپ بولدى . سەمەرقەنت تەرەپ قوشۇنىنىڭ ئاساسىي قىسمى چىر دەرياسى بويىدا تۇلدى . سۇلتان ئەخمەد ئاران تەستە جېنىنى ئېلىپ پايتەختكە قېچىپ بېرىۋالدى .

شايبانخان ئۆزبېك ئابۇلخەيرخاننىڭ نەۋرىسى ئىدى ① ئابۇلخەيرخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئۆزبېكلەردىن نۇرغۇن كىشى قازاقلارنىڭ كىرەيخاننى ۋە جانىبىخانغا بەيئەت قىلدى . بۇ ئىككى قازاق خانى ئابۇلخەيرخان بىلەن شايبانخان بىر ئاز ئادەم توپلىغانىدى . لېكىن ساۋلان دېگەن جايدا جانىبىخاننىڭ ئوغلى ئىرانچى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى . شايبانخان بۇ خارغا قېچىپ باردى ، كېيىن يەنە سىغناق ۋە قىپچاقلارغا قايتىپ كەلدى . لېكىن قازاقلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىۋەردى . شايبانخان مانغاشلاق يېرىم ئارىلىغا قېچىپ باردى . ئۇ يەردىن خارەزىم ئارقىلىق بۇ خارغا باردى . بۇ خارانىڭ ھاكىمى ئۇنى سەمەرقەنتكە ئاپىرىپ سۇلتان ئەخمەدنىڭ خىزمىتىگە تۇتۇپ بەردى . لېكىن شايبانخان تولا ئايىنىپ ئاخىر ئاسىيلىق قىلدى . بۇ قېتىمقى

① شايبان دېگەن ئىسىم شايباننىڭ بوۋىسى جۇجىنىڭ ئوغلى شايباندىن كەلگەن بولسا كېرەك . رىۋايەتكە قارىغاندا ، ئابۇلخەيرى ئۇنىڭغا شاھ بەخت (بەختلىك شاھ) نىڭ ئىسمىنى قويغانىكەن . پارسچىدا Sahi Bes ياكى Sai Bek بولۇپ قالغان . « مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىسى » دە 亦 德 دەپ تەرجىمە قىلىنغان . ئادەتتە 普班尼汗 دەپ يېزىلىدۇ . « تارىخىي رەشىدى » دە ئېيتىلىشىچە ، ئاتىسى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، شايبانخان نۇرغۇن رىيازەت چەككەن . ئاخىر يايلاقتا تۇرالماي ، ماۋرا ئۇننەھرگە بېرىپ ، سۇلتان ئەخمەدنىڭ بېشىنى تۇتقان .

ئۇرۇشتىن كېيىن ، شايىباخان يەنە مەھمۇدخانغا رام بولۇپ كەتكەندەك قىلىدۇ . مەھمۇدخان ئۇزۇن ئۆتمەي سۇلتان ئەھمەدتىن تۈركىستاننى تارتىۋالدى . شايىباخانغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش ئۈچۈن ، مەھمۇدخان بۇ يەرنى ئۇنىڭغا بەردى . بۇنىڭغا قازاقلار بەك نارازى بولدى . چۈنكى ئۆزبېكلەر ئەزەلدىن قازاقلارنىڭ دۈشمىنى ئىدى . ئەمدى مەھمۇدخان تا . رىختا قازاقلارغا تەۋە بولغان تۈركىستاننى ئۇلارغا بەردى . نەتىجىدە ، مەھمۇدخان بىلەن قازاقلار ئوتتۇرىسىدا ئىككى قېتىم ئۇرۇش بولدى . ھەرئىككى قېتىمدا مەھمۇدخان مەغلۇپ بولدى .

1494 - يىل 6 - ئاينىڭ 8 - كۈنى پەرغانىنىڭ ھۆكۈمدارى ئۆمەر شەيخ ئاخسدا ئۆي بېسىۋېلىپ قازا قىلدى . ئاكىسى سۇلتان ئەخمەد ئەنە . جاننىڭ موڭغۇللارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ ، خەۋەرنى ئاڭلاپلا ئەسكەر باشلاپ ئەنجانغا باردى . لېكىن ئۇ مەرغىلانغا بارغاندا ئاغرىپ قېلىپ ، سۈلھ تۈزۈپ ئەسكەرلىرىنى قايتۇرۇپ كېلىۋېتىپ ، سەمەرقەنتنىڭ يولىدا ئالەمدىن ئۆتتى . بۇ — ئۆمەر شەيخ ئالەمدىن ئۆتۈپ 40 كۈن بولغاندا ، يەنى 1494 - يىل 7 - ئاينىڭ 18 - كۈنى بولغان ئىشى . ھۈسەيىننىڭ 3 - ئوغلى سۇلتان مەھمۇد ھېسار ، قۇندۇز ۋە بە . دەخشانىنى سوراۋاتاتتى . سۇلتان ئەخمەدنىڭ ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىنى ئاڭلاپ ھېساردىن سەمەرقەنتكە بېرىپ ، ئاكىسىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدى .

پەرغانە تەرەپتە ئۆمەر شەيخنىڭ ئۈچ ئوغلى بار ئىدى . چوڭ ئوغلى بابۇر (تولۇق ئىسمى زاھىرىدىن مۇھەممەد بابۇر) ، ھىجرىيە 888 - يىلى ، مۇھەررەم ئېيىنىڭ 6 - كۈنى (مىلادى 1483 - يىلى 2 - ئاينىڭ 14 - كۈنى) تۇغۇلغان بولۇپ ، شۇ چاغدا 12 ياشتا ئىدى . بابۇر مەلىكە قۇتلۇقىنىڭاردىن تۇغۇلغان بولۇپ ، يۈنۈسخاننىڭ نەۋرىسى ئىدى . ئوتتۇرا ئىچى ئوغلى جاھانگىر مىرزا بولۇپ ، بابۇردىن ئىككى ياش كىچىك ئىدى . كىچىك ئوغلى ناسىر مىرزا ، بابۇردىن تۆت ياش كىچىك ئىدى . ئۆمەر شەيخ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، قول ئاستىدىكى ئەمىرلەر تەختكە كىم ۋارىسلىق قىلىدۇ دېگەن مەسىلىنى مۇزاكىرە قىلدى . بىر

قىسىم ئەمىرلەر سەمەرقەنتنىڭ خوجىلىق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىش كېرەك دېدى . يەنە بىر قىسىم ئەمىرلەر بۇنىڭغا قارشى چىقتى . پەرغانە رايونىنىڭ دىنىي رەھبىرى داموللا خوجا قازى مەزكۇر جاينىڭ مۇستەقىللىق ئورنىنى ساقلاپ قېلىشنى كۆزلەپ ، سەمەرقەنتكە بېقىنىشقا قوشۇلمىدى . بۇ قېتىم داموللىنىڭ دالالت قىلىشى بىلەن ، پەرغانىنىڭ ئەمىرلىرى 1494 - يىلى 6 - ئايدا بابۇرنى تەختكە ئولتۇرغۇزۇش توغرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلدى . سەمەرقەنتتە تەختكە ۋارىسلىق قىلغان سۇلتان مەھمۇد ۋەزىرى خۇسراۋشاھقا ئىشىنەتتى . ئۇ كىشىنىڭ ھوقۇقى بەك چوڭ ئىدى . قول ئاستىدا بەش - ئالتە مىڭ ئادەم بار ئىدى . ئامۇ دەرياسىدىن ھىندىقۇش دەرياسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى كەڭ يەرلەر ئۇنىڭغا قارايتتى . ئۇ بۇ يەرلەردىن قىلىنغان پۈتۈن باج - كىرىمنى يەپ كەتكەننىڭ ئۈستىگە يەنە تۈرلۈك ئاچكۆز ۋاسىتىلەر بىلەن مال - دۇنيا يىغاتتى . سۇلتان ئەخمەتنىڭ ئۆزىمۇ تۇرمۇشتا چىرىكلىشىپ چۈشكۈنلىشىپ كەتكەن بولۇپ ، ناماز ئو - قۇمايتتى . دىنىي ساھەدىكىلەرنى ھۆرمەتلىمەيتتى . بولۇپمۇ شۇ زاماننىڭ دىنىي داھىيىسى خوجا ئەخرانى ھۆرمەتلىمەيتتى . ئۇ تەختكە ئولتۇرۇپلا ئىلگىرىكى پادىشاھ سۇلتان ئەخمەتنىڭ تۆت نارەسىدە ئوغلىنىڭ ھەممىسىنىلا ئۆلتۈرۈۋەتتى . ئۇنىڭ ئۈستىگە زالىملىق قىلىپ ، بىگۈ - ناھلارنى ئۆلتۈرۈپ ، ھەممە كىشىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى . ئاڭلىغان گەپكە قارىغاندا ، ئۇ ھاكىمىيەت بېشىدىكى مەزگىلدە ، سەمەرقەنتتە سودا پائالىيىتى توختىغان ، باياشات ئاھالىلەر ئاشكارا كوچىغا چىقالمايدىغان بولۇپ قالغان . لېكىن بۇ زالىم پادىشاھ ئالتە ئاي تەختتە ئولتۇرۇپلا ئالەمدىن ئۆتكەن . ئۇ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، خۇسراۋشاھ ئۇنىڭ ئۆلۈمىنى ئۇزاتماقتا يوق ، شۇ ھامان دۆلەت خەزىنىسىگە قول تىقىپ مال - دۇنيا بۇلىغان . ئەمەلىيەتتە ، پادىشاھ ئالەمدىن ئۆتتى دېگەن خەۋەر بىردەمدىلا تارقىلىپ بولغان . سەمەرقەنتنىڭ شەھەر خەلقى ، دېھقانلار ، ھۈنەرۋەنلەر ، ئەسكەرلەر ۋە باشقىلار قوزغىلىپ خۇسراۋغا قارشى تۇرغان . خۇسراۋ شاھ ھېسارغا قېچىپ كەتكەن . سۇلتان مەھمۇدنىڭ بەش ئوغلى بار ئىدى . چوڭ ئوغلى

مەن بۇدەن، ئىلگىرىكىچىسى ياپسۇنقۇر، ئۇلچىچىسى سۇلتان ئەلى، تۆتىنچىسى
 ھۈسەيىن (كەنجىكالا ئالەمدىن ئۆتكەن)، كەنجى ئوغلى سۇلتان ئۇۋەيس
 مەن بۇدەن ھىزىزلىكىنى سۇلتان ھۈسەيىن بىلەن دۈشمەنلىشىپ قالغانلىقتىن،
 سەمبەقە ۋە نىچىكە بېرىشقا تەختكە ۋارىسلىق قىلىش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم
 بولغان. ئايشۇنقۇر ئاتىسىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن بۇخارانى ساقلايتتى. بۇ
 چاغنىڭ سەمبەقە نىستىكى بەگلەر ئۇنى بىردەك ھىمايە قىلىپ تەختكە
 ۋارىسلىق قىلىشقا قىلغۇچى بولۇپ تەختكە چىققاندا 18 ياشتىن ئاشمايتتى.
 چاغ، چايشۇنقۇر ئاتىسى ۋە ئاكا - ئۇكىلىرىغا سېلىشتۇرغاندا، بىرقەدەر
 ياخشى شاھ ئىدى. ئۇ ئەدەپلىك، ئۆگىنىشكە بېرىلەتتى. شېرىنىمۇ يامان
 ئەمەس يىزاراتتى. ئۇنى سەمبەقە نىستە بىلمەيدىغان ئادەم يوق ئىدى
 دېيىشىشكە بولىدۇ. لېكىن ئۇ تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندا، تېمۇر سۇلالىسى
 ھالىتىدىن كەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئىنىسى سۇلتان ئەلى ئۇنىڭدىن تەخت
 تالاشنى مۇڭغۇللارنىڭ خانى مەھمۇدخان، پەرغانىدىكى بابۇرلارمۇ
 سۆھبەت قىلىشنى تارتىۋېلىشقا تەمشەلدى. شايبانخان ۋە ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى
 ئۆزبېكلىك تېمۇر سۇلالىسىگە تېخىمۇ خىرىس قىلىشاتتى. مۇشۇ
 بىئىرلەپچە تەرەپتىكى تەھدىت ۋە ئۇرۇش ئاخىر تېمۇر سۇلالىسىنى ھالا-
 كەتكە ئېلىپ باردى.

بۇ ئۇمۇمەن قارىغاندا، مەيلى ئىقتىسادىي جەھەتتە ياكى مەدەنىيەت
 جەھەتتە بولسۇن، ھۈسەيىن ھۆكۈمرانلىقىدىكى ماۋرا ئۇننەھر سۇلتان
 ھۈسەيىن ھۆكۈمرانلىقىدىكى خۇراساندىن قالاق ئىدى. بۇنىڭغا ئاساسەن
 فېئوداللارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تالاش - تارتىش، كۆچمەن چارۋى-
 چىنلارنىڭ ھۇجۇمى ۋە دىنىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقى سەۋەب
 بولغان. تېمۇر دەۋرىدىن ھۈسەيىن دەۋرىگىچە، تېمۇر سۇلالىسىنىڭ بىر-
 لېكىننى ساقلىيالايدىغان قابىل شاھلار بولغانىدى. لېكىن ھۈسەيىن
 ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، فېئودال سۇيۇرغاللىقلار مۇستەقىل بولۇش ۋە
 يۆلۈنۈشكە يۈزلىنىپ، توختىماي ئۇرۇشۇپ، ماۋرا ئۇننەھرنى ئاجىزلاش-
 تۇرۇۋەتتى. خوجا ئەخرار باشچىلىقىدىكى دىنىي ساھە تېمۇر
 سۇلالىسىنىڭ شاھلىرىغا ۋە كەڭ پۇقرالىرىغا زور تەسىر كۆرسەتتى.

رېۋايەتكە قارىغاندا ، سۇلتان ئەخمەد ھەمىشە خوجا ئەخرارغا خۇشامەت قىلىدىكەن ، پۈكلىنىپ تەزىم قىلىدىكەن ، ئۇنى بېشىغا ئېلىپ كۆتۈرىدەكەن ، بۇ خوجا — نۇرغۇن دۇنياسى ۋە يەر — زېمىنى بار چوڭ فېئودال ئىدى . ئۇ دەھرى (بىدئەتچى) فېئوداللارغا ئوخشاشلا خەلقنى قاتتىق ئېزەتتى . فېئودال شاھ ، ئەمىرلەر ۋە بەگلەر بولسا زېمىن ۋە ھاكىمىيەت تالىشىپ توختىماي ئۇرۇشاتتى . ئۇلارنىڭ خەلق ئاممىسىنى تەپتار تىمىستىن بۇلاش ۋە ئاياغ — ئاستى قىلىشلىرى يولسىزلىق — قانۇنسىزلىق دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەن . يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۇرۇشلار فېئوداللارنىڭ ئۆزئارا ھوقۇق تالىشىشىدىنلا ئىبارەت بولۇپ ، بايان قىلىشقا ئەرزىمەيدۇ . لېكىن ئۇلارنىڭ خەلقكە كەلتۈرگەن بالايىئاپەتلىرى ئىنتايىن ئېغىر . بىر ئاپتور — نىڭ ئېيتقىنىدەك ، « بۇ ئۇرۇشلارنى تەپسىلىي تەتقىق قىلماي تۇرۇپ ، فېئوداللىق زۇلۇمنىڭ ئازابىنى تويغىچە تارتقان خەلق ئاممىسىنىڭ ۋە دېھقانلارنىڭ ئەھۋالىنى ئېنىق چۈشىنىش مۇمكىن ئەمەس » ①

كېيىنكى X VIII ئەسىرگە سېلىشتۇرغاندا ، سۇلتان ئەخمەد دەۋرى بىر مەزگىل تىنچ ئۆتكەن . بۇ شاھمۇ مەسچىت ، ئوردا ، مەدرىس ، ئامبۇۋى مۇنچا قاتارلىقلارنى ياساتقانىدى . ھىراتنىڭ گۈللەنگەن مەدەنىيىتى ماۋرا ئۇننەھر گىمۇ تەسىر كۆرسەتكەنىدى . بابۇر مۇنداق دېگەن : « سۇلتان ئەخمەد دەۋرىدە ، چوڭ — كىچىك بەگلەر سەمەرقەنتتە نۇرغۇن باغ ۋە باغچىلارنى ياساتقان . ئۇلارنىڭ ئىچىدە گۈزەللىكى ، ھاۋاسى ۋە مەنزىرىسى جەھەتتە دەرۋىش مۇھەممەد تارخاننىڭ بېغىغا يېتىدىغانلىرى كەمدىن كەم تېپىلىدۇ . بۇ باغ باغى مەيداننىڭ تۆۋىنىدىكى يانتۇلۇققا جايلاشقان بولۇپ ، بۇ يەردىن پۈتۈن قۇربا ئوتلىقى كۆرۈنىدۇ . باغدا پارچە — پارچە پەلەمپەي يەرلەر تەكشى تىزىلغان ھەم چىرايلىق رىدە ، ئاكاتسىيە ۋە تېرەكلەر تىكىلگەن . شۇغىنىسى ، چوڭراق ئېقىن سۈيى يوق » ② شۇڭا ، بەزى ئاپتورلار ، بۇ مەزگىلدە ماۋرا ئۇننەھر ھەرھالدا

① c . ھاكىمجانوۋا : « 15 — ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى پەرغانە تارىخى » ، رۇسچە ، 32 — بەت .

② بابۇرنامە « ئىنگىلىزچە تەرجىمىسى ، 80 — 81 — بەتلەر .

ئەسلىگە كەلگەن ۋە گۈللەنگەن دەيدۇ .

xv ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرى جۇڭگونىڭ مىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئولپان ۋە سودا ئالاقىسىنى داۋاملاشتۇرغان . خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا يېزىلشىچە ، xv ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ بېشىدىن 90 - يىللارنىڭ بېشىغىچە ، يەنى مىڭ يىڭزۇڭنىڭ تىيەنشۇن 5 - يىلىدىن مىڭ شياۋزۇڭ نىڭ خۇڭجى 3 - يىلىغىچە بولغان 30 يىل ئىچىدە سەمەرقەنت ، بەدەخشان ، ئىسپاھان قاتارلىق جايلارنىڭ ئەلچىلىرى ئوردىغا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئون نەچچە قېتىم (تولۇقسىزمەلۇمات) ئولپان ئېلىپ كەلگەن . مىڭ سۇلالىسىمۇ تىيەنشۇننىڭ 7 - يىلى (مىلادى 1463 - يىلى) ھىرات ۋە سەمەرقەنتكە ئەلچى ئەۋەتكەن (يۇقىرىقىلار « مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىسى » دىن ئېلىندى) لېكىن ئومۇمەن قارىغاندا ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە زىيىتىنىڭ مالىمانلىقى ، بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيەتنىڭ بولمىغانلىقى ، جايلاردىكى بەگلەرنىڭ يېغىلىقى ، كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ ھۇجۇمى ، شەرق ۋە غەرب تەرەپتىكى سودا يوللىرىنىڭ خەتەرلىك بولۇشى تۈپەيلىدىن جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ئولپان ۋە سودا ئالاقىلىرى ئىلگىرىكىدەك كۆپ ۋە نورمال بولمىغان . مەسىلەن ، « مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىسى » دە يېزىلىشىچە ، مىڭ شيەنزۇڭنىڭ چىڭخۇا 20 - يىلى (1484 - يىلى) 9 - ئاي ، گىڭزى يىلى ، (سەمەرقەنتنىڭ ئولپان ئەلچىسى) ئالتە بوغۇزنىڭ غەربىدىكى يولنى توسۇقلۇق دەپ دېڭىز يولى بىلەن قايتتى . چاڭلۇدىن 100 پاتمان ئاشتۇزى ئالماقچى بولغاندى رۇخسەت قىلىندى . (« چىڭخۇا يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىسى » 256 - جىلد) يەنە چىڭخۇانىڭ 21 - يىلى (1485 - يىلى) 5 - ئاي ، گۈيخەي يىلى ، گۇاڭدۇڭنىڭ سول قول پەرمانبەردارى چېن شۈەن مەلۇم قىلىدۇكى ، سەمەرقەنتنىڭ ئەلچىلىرى گۇاڭدۇڭ ئارقىلىق قايتىدىكەن ، مالاككاغا بېرىپ شىر ، شاتۇتى سېتىۋالدىد . كەن (« چىڭخۇا يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىسى » 266 - جىلد) . خۇڭجىنىڭ 2 - يىلى 11 - ئاي ، رېنشىن يىلى . كونا تۈزۈم : سەمەرقەنت

تەن كەلگەن ئولپان گەنسۇدا تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈلدى. شۇ چاغدا ئەخمەدخان (سۇلتان ئەخمەد) نىڭ ئەلچىلىرى مالاككادىن شىر ، شاتۇ-تىغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئېلىپ گۇاڭجۇغا كەلگەن . گۇاڭدۇڭ - گۇاڭشى باش باسقۇچى خەۋەر تاپقان . (« خۇڭجى يىللىرىدىكى ئوردا خاتىرىسى » ، 32 - جىلد) سەمەرقەنت ئەلچىلىرىنىڭ دېڭىز يولى بىلەن قايتقانلىقى ، دېڭىز يولى ئارقىلىق ئولپان ئېلىپ كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى يۇقىرىقى ماتېرىياللار ئۆز ۋاقتىدا ئوتتۇرا ئاسىيا سودا يوللىرىنىڭ توسۇ-لۇپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ . بۇنداق ئەھۋال X VI ئەسىرگە كەلگەندە تېخىمۇ ئېغىرلاشقان . ئاخىرىدا ، دېڭىز قاتنىشى قولايلىق بول-خانىلىقتىن ، دېڭىز يولى سودىسى قۇرۇقلۇق يولى ئارقىلىق بولىدىغان ئەنئەنىۋى سودىنىڭ ئورنىنى ئالاي دەپقالغان ، بۇ ھال ئوتتۇرا ئاسىيا را-يونىنىڭ ئىقتىساد ، مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن پايدىسىز ئىدى . تېمۇر سۇلالىسى مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ھالاكەتكە قاراپ يۈزلەنگەن .

يېڭىرىمىنچى باب

تېمۇر خاندانلىقىنىڭ يوقىلىشى

1- بۆلۈم بابۇرنىڭ سەمەرقەنتنى تالىشىش جېڭى ۋە مەغلۇبىيىتى

تېمۇر خاندانلىقىنىڭ سەمەرقەنتتىكى كېيىنكى خانى سۇلتان مەھمۇد 1495 - يىلى 1 - ئايدا ئالەمدىن ئۆتۈپ ، ئىككىنچى ئوغلى بايسۇنگۇر مىرزا بۇخارادىن كېلىپ خانلىق ئورنىدا ئولتۇرغاندىن كېيىن ، بۇ خاندانلىق ھەر تەرەپتىن خەۋپلىك ئەھۋاللار يۈز بېرىپ تۇرىدىغان ھالدا كەتكە دۇچ كەلدى . بايسۇنگۇر شائىر بولۇپ ، ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئېيىنى بىلىمەيتتى . ئۇنىڭ ئاغا - ئىنى ، قېرىنداشلىرىلا ئۇنىڭدىن سەمەرقەنتنىڭ خانلىق تەختىنى تارتىۋېلىش ئويىدا بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى تاشكەنت قاتارلىق جايلارنى بېسىپ ياتقان موغۇل خانىمۇ تېمۇر خاندانلىقىنىڭ پايتەختىنى تارتىۋېلىش كويىدا ئىدى .

بايسۇنگۇر سەمەرقەنتتىكىلەرنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشەلمەي تېزلا قارشىلىققا ئۇچرىدى . شەھەردىكى دەرۋىش مۇھەممەد تارخان ئاتلىق كىشى بايسۇنگۇرنىڭ ئىنىسى سۇلتان ئەلنى سەمەرقەنتكە خان قىلىپ تىكلىدى ھەمدە بايسۇنگۇرنى قاماپ قويدى . ئۇ قېچىپ چىقىپ خوجا ئەھييارنىڭ چوڭ ئوغلىنىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇندى . بىراقچە كۈندىن كېيىن خوجا ئەبۇلمۇكارىم باشچىلىقىدىكى نۇرغۇن كىشىلەر ئۇنى تېپىپ كېلىپ قايتىدىن تەختكە چىقاردى ھەمدە توپىلاڭچىلارنى دەرھال باستۇردى . دەرۋىش مۇھەممەد ئۆلتۈرۈلدى . سۇلتان ئەلى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان بولسىمۇ ، ئەمما ئىجرا قىلغۇچى جازانى بېجىرمىگەنلىكتىن بۇخاراغا قېچىپ كەتتى .

1496 - يىلى كۈزدە تېمۇر خاندانلىقىنىڭ پەرغانىدىكى

كېيىنكى (ئاخىرقى) خانى بابۇر ، بايسۇنگۇرنىڭ ھىسارادا تۇرۇۋاتقان تاغىسى سۇلتان مەسئۇد ۋە بۇخارادىكى سۇلتان ئەلى ئۈچەيلىن بىرلا ۋاقىتتا سەمەرقەنتكە ھوجۇم قىلىپ شەھەرنى ئۈچ - تۆت ئايغىچە مۇھا-سىرىگە ئېلىۋالدى . بايسۇنگۇر قەتئىي قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكتىن ئۇلار تېزلا يېڭىلدى . ئاخىر بابۇر بىلەن سۇلتان ئەلى مەسلىھەتلىشىپ قاراقش يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى ھەر قايسىسى ئۆز يېرىگە قايتىپ كېتىپ كېيىنكى يىلى يازدا يەنە ھوجۇم قىلماقچى بولۇشتى . مەسئۇد بولسا مرزا ئابدۇللاننىڭ قىزىنى ئېلىپ ھىسارغا كەتتى .

كېيىنكى يىلى 5 - ئايدا بابۇر ئەنجاندىن ئاتلىنىپ سەمەرقەنتكە ھوجۇم قىلدى . شىراز كەنتىنىڭ (قورغىنىنىڭ) ئائىبى بىلەن سەمەرقەنتتىكى سەركەردىلەر ئۇنىڭغا تەسلىم بولدى . بابۇرنىڭ لەشكەر-لىرى سەمەرقەنتنىڭ شەرقىگە تەخمىنەن ئالتە ئىنگىز چاقىرىم كېلىدىغان جايغىچە ئىلگىرىلەپ بايسۇنگۇرنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن بىرنەچچە مەيدان ئېلىشتى . ئۇلار (بابۇرنىڭ لەشكەرلىرى) سەمەرقەنت ئەتراپىدىكى نۇر-غۇن قورغانلارنى ئىشغال قىلدى . ھەربىي تەمىناتتىن قىسىلىپ قالغان بايسۇنگۇر ئۆزبېك خانى شەيبانخانغا ئادەم ئەۋەتىپ ياردەم تەلەپ قىلدى . شەيبانخان خېلى بۇرۇنلا كەلگەن بولسىمۇ ، ئەمما بابۇر بىلەن جەڭ قىلىشنى خالىماي قايتىپ كەتتى . تاشقى ياردەمدىن ئۈمىد ئۈزگەن باي-سۇنگۇر قورشاۋغا يەتتە ئاي بەرداشلىق بېرىپ ئاخىر ئىككى - ئۈچ يۈز كىشىنى باشلاپ قۇندۇزدىكى خۇسراۋشاھنىڭ يېنىغا قېچىپ كەتتى . كېيىن ئۇ خۇسراۋشاھ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى .

بايسۇنگۇرنىڭ قاچقانلىقى ھەققىدە خەۋەر كەلگەندىن كېيىن بابۇر دەرھال پايتەختكە قاراپ ئىلگىرىلدى . 1497 - يىلى 11 - ئاينىڭ ئاخىر-لىرى سەمەرقەنتنى ئىگىلىۋالدى . بابۇر شەھەرنى يەتتە ئاي مۇھاسىرىگە ئېلىپ جەڭ قىلغاچقا ، شەھەر ناھايىتى زور بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانىدى . سەمەرقەنت ئېلىنغاندىن كېيىن بابۇرنىڭ لەشكەرلىرى يەنە موغۇللار بىلەن كۈچىنىڭ يېتىشىچە جەڭ قىلدى . ئاخىر بابۇر پەقەت ھېچنېمىسى قالمىغان ، جۈملىدىن ئاشلىق ، ئالتۇن - كۈمۈشلىرى تامامەن بۇلاپ كې-

تىلگەن قۇرۇق شەھەرگىلا ئىگە بولدى . شۇنىڭ بىلەن قىسمىدا تەرتىپسىزلىك كۆرۈلدى . چېرىكلەر توپ - توپ بولۇپ ئەنجانغا قېچىپ كەتتى . تېخى بابۇر ئۇلۇغ بەگلىككە ئۆستۈرگەن تەنبەل (سۇلتان ئەھمەد تەنبەل) ئەنجانغا قېچىپ بارغاندىن كېيىن بابۇرغا قارشى توپىلاڭ كۆتۈردى .

بۇ چاغدا ئۇ كېش ۋىلايىتىنىڭ ھاكىمى ئىدى . ئۇنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈشتىكى مەقسىتى بابۇرنىڭ ئىنىسى خوجا مىرزىنى ئەنجانغا شاھ قىلىش ئىدى . ئۇ ئاخشىدىن ئەنجانغا ھوجۇم قىلدى . بابۇرنىڭ ئانىسى ئەنجاندىن سەمەرقەنتكە مەكتۈپ ئەۋەتىپ بابۇرنىڭ كېلىپ قۇتقۇزۇۋېلىشىنى تەلەپ قىلدى . بۇ چاغدا بابۇر ئېغىر كېسەلگە دۇچار بولۇپ قېلىپ ، ھەتتا گەپمۇ قىلالمايتتى . ئەنجان قورغىنىنىڭ تۇرغاق بېگى (守官) ئۇنى ئەمدى ئۇزۇن ياشىيالمىدۇ دەپ ئويلاپ تەنبەلگە تەسلىم بولۇپ قەلئەنى بېرىۋەتتى . ئەمما بابۇر ئۇزۇنغا قالمايلا ساقىيىپ كەتتى . ئۇ لەشكەرلىرىگە قوماندانلىق قىلىپ ئەنجاننى تارتىۋېلىشقا مېڭىپ خوجەنتكە بارغاندا ئەنجاننىڭ دۈشمەن قولىغا ئاللىبۇرۇن چۈشۈپ كەت- كەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىدى . شۇنىڭ بىلەن 1498 - يىلى ئەتىيازدا ئۇ ئۆز يۇرتى پەرغانىدىن ئايرىلىپ قالدى . ئۇ سەمەرقەنتتىن ئايرىلغاندىن كېيىن سۇلتان ئەلى دەھال بۇ جايىنى ئىگىلىۋېلىپ ئۇنى يا ئىلگىرىلىمەيپىدە- خان ، يا چېكىنەلمەيدىغان ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى .

بابۇر ئىككى تەرەپتىن دۈشمەننىڭ تەھدىتىگە ئۇچراۋاتقان مۇشۇنداق ئەھۋالدا ، تاشكەنتكە ئادەم ئەۋەتىپ تاغىسى مەھمۇدخاندىن ئەنجانغا ھوجۇم قىلىشقا لەشكەر چىقىرىپ ياردەم قىلىشىنى تەلەپ قىلدى . مەھمۇدخان ئۇنىڭ تەلپىگە قوشۇلغان بولسىمۇ ، ئەمما تەنبەلنىڭ پارا-بېرىشى بىلەن ھەل قىلغۇچ پەيتتە كېلىۋاتقان يولىدىن قايتىپ كەتتى . نەتىجىدە بابۇرنىڭ يەنە خوجەنتكە قايتىپ كېتىشىگە توغرا كەلدى . شۇ-نىڭدىن كېيىنكى ئىككى يىلدا ئۇ سەمەرقەنت بىلەن ئەنجاننىڭ ئارىلىقىدا بارىدىغان يېرىنى تاپالماي يۈردى . ئۇ چاغدا ئۇنىڭ قول ئاستىدا پەقەت 200 دىن سەل ئارتۇقلا ئادەم بولۇپ ، گەرچە مەھمۇدخاندىن كۆپ قېتىم

ياردەم سورىغان بولسىمۇ ، ھەر قېتىم نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى . بابۇر تۈر-
غان خوجەنت بولسا نامرات جاي بولۇپ بايلىق ۋە باج كىرىملىرى 200
كىشىلىك قوشۇننىڭ تەمىناتىغىمۇ يېتىشمىگەچكە بابۇرنىڭ قوشۇمىنىڭ تە-
مىناتىنى ئەلۋەتتە قامدىيالمىتتى . كىچىكرەك قورغانلارغا ھوجۇم قىلىشقا
تېخىمۇ مۇمكىنچىلىك يوق ئىدى . بابۇر سەمەرقەنتكە يەنە ئادەم ئەۋەتىپ
ئۆزە تىبەننىڭ ھاكىمى ، دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمرى مەھمۇد ھۈسەيىن
بىلەن كېڭىشىپ قىشتىن چىقىۋېلىش ئۈچۈن پىشاغەرنى (جاي ئىسمى)
ئارىيەت بېرىپ تۇرۇشنى تەلەپ قىلدى . ئۇ يەردىن سەمەرقەنتكە ھوجۇم
قىلىش يېقىن ھەم قولايلىق ئىدى . مەھمۇد ھۈسەيىن قوشۇلدى . بابۇر بۇ
يەرگە يېتىپ كېلىدۇ ۋە بۇ جايدىن سەمەرقەنتكە لەشكەر تارتىپ بىرنەچچە
قورغاننى ئىشغال قىلىدۇ . سەمەرقەنت خانى سۇلتان ئەلى قايتۇرما زەربە
بېرىدۇ . پۈتۈن قىش ئىككى تەرەپ ھەرە تارتىشقانداك ئۇرۇش قىلىپ
ئۆتتى . باھار كەلگەندە سۇلتان ئەلى خوجا يەھييانى سۈلھ قىلىشقا ئەۋەتىپ
ئۆزى لەشكەرلىرىنى باشلاپ شىراز بىلەن كابۇلغا كەلدى . قول ئاستىدا
پەقەت ئىككى - ئۈچ يۈزلا ئادىمى قالغان بابۇر دۈشمەننىڭ قورشاۋىدا قې-
لىپ خوجەننىكىمۇ كېتەلمەي كېيىن مەرغىلانغا يۆتكەلدى .

ئەنجان ۋىلايىتىنىڭ ھۆكۈمرانى تەنبەل زوراۋانلىقنى يولغا
قويغانلىقتىن ، خەلق قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرۈپ بابۇردىن پاناھلىق تىلەپ
ئۇ تەرەپكە باردى . شۇڭا بابۇر مەرغىلاندا ئىككى - ئۈچ كۈن تۇرۇپلا
ئەنجانغا ھوجۇم قىلدى . ئەمما تەنبەل ئىدارە قىلىپ تۇرغان جايلارنىڭ
ھەممىسىدە خەلق توپىلاڭ كۆتۈرگەچكە ، تەنبەل جاھانگىر مىرزىنى
مەجبۇرىي ئەگەشتۈرۈپ ئۆزگەنتكە چېكىندى . بابۇر نەسىر بەگنىڭ
تەكلىپى بىلەن ئەنجانغا كىردى . ئۇ ھىجرىيە 904 - يىلى زۇلھەججە ئېيىدا
(مىلادى 1498 - يىلى 6 - ئاي . « بابۇرنامە » 11 - ئاي دېيىلگەن -
تەرجىمە قىلغۇچىدىن .) ئىككى يىلچە ئايرىلىپ قالغان يۇرتىنى
قايتۇرۇۋالدى .

X VI — X V ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىد-
دىكى فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ ھەممىسى خەلقنى كۆزگە ئىلمىدى .

ئۇلارنىڭ ايجالغانچە دەپسەندە قىلىپ، ئېكسپېمېلا تاتىسىيە قىلدى. جۈملىدىن قىلمىغىنى قالمىدى. ئېمۇر ئاندىنلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى بابۇر مەيلى ئەينى چاغدا ياكى كېيىنكى چاغلاردا بولسۇن، خەلققە مەدەنىيەتلىك بو- لۇپ تونۇلدى ۋە ھۆرمەتتىگە ئېرىشتى. شۇنداقتىمۇ ئۇ بەزىدە خەلققە تۇتقان پوزىتسىيىسىدە ئادەتتىكى فېئوداللاردىن ئانچە پەرقلەنمەيتتى. مە- سىلەن، ئۇ ئەنجانغا قايتىپ كېلىپ پەرغانە ۋىلايىتىنىڭ ھۆكۈمرانى بولغاندىن كېيىن، دەرھال پەرمان چۈشۈرۈپ لەشكەرلىرىگە يەرلىك ك- شىلەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدۇردى. چېكىدىن ئاشقان بۇلاڭچىلار يەنىلا بابۇر ئەنجاندىن ئايرىلىدىغان چاغدا شۇ جايدا قالغان ھەربىي ۋە مەمۇرىي خادىملاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇنىڭ بىلەن كەڭ كۆلەملىك نارازىلىق كېلىپ چىقتى. ھەتتا ئاخىرىدا بابۇرغا قارشىلىق قىلغۇچىلارمۇ پەيدا بولدى.

بابۇرغا قارشى دەسلەپ قوزغالغانلار يەرلىك موڭغۇللار ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئەنجاندىكى موڭغۇللار خېلى كۆپ بولۇپ، بابۇرنىڭ ئانىسى نىڭ قول ئاستىدىلا 1500 دىن 2000 غىچە موڭغۇل بار ئىدى. بىراقنچە ئەمىر بىلەن بىللە ھىساردىن موڭغۇللار قوشۇلۇپ ئۇلار تەخمىنەن 4000 دىن ئاشتى. كەلگەن موڭغۇللار چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈپ تۇرۇشتا ئالغان ئولجىلارنى ئۆزلىرىگە كىرىم ھېسابلايتتى. بابۇر ئۇلارنىڭ شۇ ئولجىلىرىنى تارتىۋالغاندا ئۇلار قارشىلىق بىلدۈردى ھەمدە ئۆزگەنتكە ئادەم ئەۋەتىپ تەنبەل بىلەن بىرلەشتى.

بابۇر لەشكەرلىرىنى باشلاپ 8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئەنجاندىن ئوشقا ھۇجۇم قىلىپ كامادۇ قورغىنى (ھازىرقى ئوشنىڭ شەرقىدىكى مادى) نى بېسىۋالدى. ئارقىدىنلا بۇ جايدىن ئىلگىرىلەپ ئوشنىڭ ئۈ- جۈتۈپە دېگەن يېرىگە بارگاھ تىكتى. بۇ چاغدا تەنبەل ئابىخاتقا جايلاشقان بولۇپ، بابۇر بىلەن بولغان ئارىلىقى تەخمىنەن بەش ئىنگىلىز چاقىرىم كېلەتتى. ئۇلار بۇ جايدا 40 كۈنگىچە تۇرۇش - جېدەل قىلمىدى. كېيىن - ئىلگىرى بايسۇنگۇرنىڭ قول ئاستىدا تۇرغان سۇلتان ئەھمەد قاراۋۇل ھىساردىن، قەنبەر ئەلى ئوشتىن كېلىپ بابۇرغا يانتاياق

بولدى . ئۇلار چېرىكلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ھۇجۇم قوزغىدى . تەنبەل ئا-
 بسخاننى تاشلاپ كەتكەندىن كېيىن بابۇر ئۇ يەرگە بېرىپ ئورۇنلاشتى .
 ئەتىسى تەنبەل جاھانگىر مىرزا بىلەن بىرلىكتە ساقا دېگەن جايدا لەشكەر
 تارتىپ بابۇر بىلەن جەڭ قىلدى . تەنبەل جەڭ باشلىنىشى بىلەنلا
 ئىلاجسىز كېلىپ قاچتى . بابۇر غەلبە قىلدى . شۇنىڭدىن كېيىن تەنبەل
 تاشكەنتكە ئارقا - ئارقىدىن ئادەم ئەۋەتىپ ، موڭغۇل خانى مەھمۇد خان
 بىلەن بىرلىشىپ بابۇرغا بىرلىكتە قارشى تۇرماقچى بولدى . مەھمۇدخان
 ئۇنىڭ تەلپىگە قوشۇلۇپ ، بەش - ئالتە مىڭ موڭغۇل چېرىكىنى تەنبەلگە
 قوشۇپ بېرىپ كاۋانتاغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى . بابۇر ھاۋانىڭ قاتتىق
 سوغۇقلىقىغا قارماي جەڭگە تەييارلاندى . ھەربىي يۈرۈش جەريانىدا
 كۆپلىگەن چېرىكلىرىنىڭ قول - پۇتلىرى ، قۇلاقلىرى ئۇششۇپ كەتتى .
 ئەمما بابۇرنىڭ لەشكەرلىرى كاۋانتاغا ئىككى ئىنگىلىز چاقىرىم كېلىدىغان
 جايغا بارغاندا موڭغۇللار چېكىنىپ كەتتى . تەنبەل يەنە مەغلۇپ بولۇپ
 ئەرفىيان قورغىنىغا قاچتى .

1500 - يىلى 2 - ئايدا بابۇر لەشكەرلىرىنى باشلاپ نەمەنگاندىن
 پىشخاران قورغىنىغا ئىككى ئىنگىلىز چاقىرىم كېلىدىغان تۆپىلىككە كېلىپ
 چۈشتى . ئۇ چاغدا تەنبەل جاھانگىر مىرزانى مەجبۇرىي ئەگەشتۈرۈپ
 مۇشۇ قورغانغا يۆتكىلىپ كەلگەنىدى . ئىككى تەرەپ بىر تالاي جەڭ
 قىلدى . ئەمما ئۈچ - تۆت كۈندىن كېيىن بابۇرنىڭ قول ئاستىدىكى ئەلى
 دوست ، قەنبەر ئەلى قاتارلىق بىرقانچە ئەمىرلەر ئۇنىڭ خاھىشىغا خىلاپ
 ھالدا تەنبەل بىلەن سۆھبەتلىشىشكە باردى . بابۇر ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرى
 ئۇلارنىڭ بۇ ھەرىكىتىنى چۈشەنمەي قارشىلىق قىلدى . بىراق ، بۇ ئەمىر-
 لەر ئەمەلىي ھوقۇققا ئىگە بولغاچقا ، ئاخىر ئۇلارنىڭ سۆھبەت نەتىجىسى
 قوبۇل قىلىندى . يەنى : سىر دەرياسى (« بابۇرنامە » دە خوجەنت دەرياسى
 دېيىلگەن — تەرجىمە قىلغۇچىدىن) نىڭ شىمالى — ئاخسى تەرىپىدىكى
 ۋىلايەتلەر جاھانگىر مىرزانىڭ بۆلۈپ بېرىلدى . دەريانىڭ جەنۇبى —
 ئەنجان تەرەپتىكى ۋىلايەتلەر بابۇرغا قالدۇرۇلدى . كېيىن ئاكا - ئۇكا
 ئىككىسىلەن مەسلىھەتلىشىپ باش قوشۇشقاندىن كېيىن لەشكەرلىرىنى

بىرلەشتۈرۈپ سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلماقچى بولدى . ئەگەر بابۇر سەمەر-
قەنتىنى ئىشغال قىلسا پۈتۈن پەرغانە دائىرىسى جاھانگىر مىرزىغا
بېرىلىدىغان بولدى . 1500 - يىلى 2 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا جاھانگىر مىرزا
بىلەن تەنبەل ئىككىلەن بابۇر تۇرۇۋاتقان يەرگە كېلىپ ئۇنىڭغا باش
قويدى . بابۇر ئىنسىنىڭ ئاخسىغا بېرىشىغا رۇخسەت قىلىپ ئۆزى ئەنجانغا
قايتىپ كەتتى .

يىغىپ ئېيتقاندا ، بابۇرنىڭ تېمۇر خانىدانلىقىنىڭ پايتەختى سە-
مەرقەنتىنى ئىشغال قىلىپ تەختكە چىقىش غەربى ئىشقا ئاشمىدى . بەلكى
ئۇ ئىلگىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان پەرغانە ۋىلايىتىنىڭمۇ ئىنسى جاھانگىر
مىرزا (ئەمەلىيەتتە تەنبەل) تەرىپىدىن يېرىسى دېگۈدەك بېسىۋېلىندى .
بابۇر بۇ دەۋردە ئىككى نەرسىدىن ئايرىلىپ قېلىپ قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ
قالدى . شارائىتى قىيىنلاشتى ، نۇرغۇن جاپالارنى تارتتى . بۇ قېتىمقى
سۆھبەت بىلەن ئاخىرقى ھېسابتا ئۇ ئەنجانغا قايتىپ بېرىپ كۈننىڭ
سېرىقىنى كۆرەلدى . ئاغا - ئىنى ئىككىلەننىڭ پەرغانىنى تالىشىشى
ئاخىرلاشتى .

2- بۆلۈم ئۆزبېكلەرنىڭ ماۋرا ئۇننەھرنى ئىشغال قىلىپ بابۇرنى قوغلاپ چىقىرىشى

بابۇر بىلەن ئىنسى جاھانگىر مىرزىنى گەرچە بىرمۇنچە ئەمىرلەر
خان دەپ ئېتىقاد قىلىمۇ ، ئەمما ئەمەلىيەتتە ئۇلار ئۇنچىلىك چوڭ ھوقۇققا
ئىگە ئەمەس ئىدى . ئەنجاننىڭ ھەقىقىي ھوقۇقدارى بولسا ئەلى دوست
ئىدى . بابۇر ئەنجانغا قايتىپ بارغاندىن كېيىن بۇ ئەمىر ئۆكتەملىك قىلىپ
بارلىق ھوقۇقنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى . ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەد
دوستنىڭ قىلىقلىرىمۇ خۇددى پادىشاھنىڭكىدەكلا ئىدى .

سەمەرقەنتنىڭ تېمۇردىن كېيىنكى خانى سۇلتان ئەلىمۇ ئوخشاش
ئەھۋالدا ئىدى . ئەينى ۋاقىتتا ماۋرا ئۇننەھرنىڭ دىنىي رەھبىرى خوجا
يەھيا روھىي جەھەتتىن ھۆكۈمرانلىق قىلىپلا قالماستىن ، ئەمەلىيەتتە
دەھرىي ھاكىمىيەتنىمۇ ئۆز قولىدا تۇتاتتى . ئەمىر ، بەگ ، تارخان ۋە باشقا

ئەمەلدارلارمۇ تېمۇر خاندا ئىلىقىنىڭ بۇ خانىنى پەقەتلا كۆزگە ئىلمايتتى . مەسىلەن ، بۇخارا تار خانى باقى بۇخارا نىڭ بارلىق بېجىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىپ ئوغۇللىرى ۋە قول ئاستىدىكى بېقىنلىرىغا بۆلۈپ بەرگەندى . ئۇ سۇلتان ئەلگە تاپشۇرغان بىر قىسىم ئازغىنا باجدىن سىرت ، قالغان كىرىمنىڭ ھەممىسىنى ئۆز چۆنتىكىگە سالاتتى . سۇلتان ئەلى ھەرقانداق ۋاسىتە بىلەنمۇ ئالمايتتى . شۇڭا سۇلتان ئەلى ئۆز قوۋمىدىكىلەر بىلەن تار خانىلارغا تاقابىل تۇرماقچى بولدى . مۇھەممەد مەزىد بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ، ئۇزۇق - ئەۋلاد ۋە ئاتارمەن - چاپارمەنلىرى بىلەن بۇخارادىن كەتتى .

مۇھەممەد مەزىد موڭغۇللارنى تەكلىپ قىلىپ سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلماقچى بولۇپ قاملاشتۇرالمىدى يەنە بابۇرنى تەكلىپ قىلدى . 1500 - يىلى 6 - ئايدا بابۇر تەكلىپكە بىنائەن ئەنجاندىن قوزغىلىپ سەمەرقەنتكە ھەرىكەت قىلىپ يۈرۈش قىلىپ ئۆرە تۆپىگە كەلدى . تېمۇرنىڭ پۇشتىدىن بولغان ئاغا - ئىنى ، تاغا - جىيەنلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئاشۇنداق ئەخمىقەنە ئىچكى ئۇرۇشلار ئاخىر ئۆزبېكلەرنىڭ خانى شەيبانىخان تەرىپىدىن ئۈستىلىق بىلەن پايدىلىنىلدى .

شەيبانىخان موڭغۇل خانى مەھمۇدقا ياردەم بەرگەنلىكتىن مەھمۇدخان تۈركىستاننى ئۇنىڭغا ئىنتام قىلدى . بۇ ئىش يەرلىك ئاھالە - قازاقلارنىڭ موڭغۇل خانغا بولغان نارازىلىق ۋە قارشىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى . بۇ چاغلاردا قازاقلار ناھايىتى يۈكسەلگەندى . كېرەي خان بىلەن جانىبەك خاننىڭ باشچىلىقىدا ئۇلار ئويۇشۇپ (كۆپىيىپ) 20 تۈ - مەندىن ئاشتى . كېرەي خان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى بورۇندۇق تەخت ۋارىسى بولدى . جانىبەك خاننىڭ ئورۇنباسارى قاسىم خان بورۇندۇقنى ئاتاقنا خان دەپ ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلىشىمۇ ، ئەمەلىيەتتە قازاق قەبىلىسىنىڭ ئەڭ چوڭ ھوقۇقلۇق ھۆكۈمرانى - ئۆزى ئىدى . ئۇلار ئىككىلىسىلا ئۆزبېكلەرنى ئۆزلىرىگە دۈشمەن كۆرەتتى . بۇنىڭ ئەكسىچە ، موڭغۇل خان مەھمۇد ئۆزبېك خانى شەيبانىخاننى قوللايتتى ۋە ئۇنىڭغا ياردەم بېرەتتى .

شەيبانخان سىغناق ، ئوتتۇرا ، سايرام قاتارلىق جايلارنى ئىگىلەپ بارا قىلىۋالغانىدى . ئۇ قازاقلار بىلەن پات - پاتلا توقۇنۇشۇپ تۇراتتى . قازاق خانى بورۇندۇق بىلەن قاسم ئوتتۇرا ۋە سىغناققا ھۇجۇم قىلدى . مەھمۇدخاننىڭ ياردىمى بولغانلىقتىن شەيبانخاننىڭ ھاكىمىيىتى بارغانچە قۇدرەت تاپقاندى . ئۇ 1500 - يىلىنىڭ بېشىدا لەشكەرلىرىنى باشلاپ سەمەرقەنتكە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى ۋە ئون كۈنلۈك جەڭدىن كېيىن شەھەر ئىچىدىكى قارشى كۈچلەرنى چېكىندۈرۈپ چاھارلىق (بابۇرنامەدە چاررەھ دېيىلگەن) دەرياسىدىن شەھەرگە كىرىپ باغى يازلىق سارىيىغا ئورۇنلاشتى . ئەتىسى بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان باقى سەمەرقەنتتى تارتىۋېلىش ئۈچۈن بۇخاراغا كەلدى . بۇنىڭ بىلەن شەيبانخان سەمەر-قەنتنى تاشلاپ باقى بىلەن جەڭ قىلدى . شەيبانخان بۇخارا ئىمۇ بويسۇندۇرۇپ ، تاۋابىئاتلىرىنى شۇ جايدا قالدۇرۇپ ئاندىن يەنە سەمەر-قەنتكە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى . ئۇ بۇ شەھەرنىمۇ ئىشغال قىلدى . سەمەرقەنت قولغا چۈشۈپ ئۈچ - تۆت كۈندىن كېيىن سۇلتان ئەلى شەيبانخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى .

شەيبانخان سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلغان چاغدا بابۇر كېشتە ئىدى . ئۇ ئەمدى بېرىپ پايتەختنى تارتىۋېلىش مۇمكىن ئەمەس دەپ قاراپ ، ھېسار تەرەپكە يۈرۈش قىلدى . ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك ؟ شۇ چاغلاردا ئۇنىڭ ئىككى خىل پىلانى بار ئىدى . بىرى قارا تېكىن ۋە ئالاي تېغى ئارقىلىق تۇرپاندىكى تاغىسى ئەھمەدخان (مەھمۇدخاننىڭ ئىنىسى ، يۇنۇس خاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى) نىڭ يېنىغا بېرىش . بىراق ، بۇ خىيالى ئىشقا ئاشمىدى . چۈنكى شۇ كۈنلەردە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى بەگلەر ، شەيبانخان شەھەرنى ئالغىنىغا ئۇزۇن بولمىغاچقا ، شەھەر ئاھالىسى بىلەن تېخى چۈشىنىشىپ كېتەلمىدى . ئەگەر ھازىر ھۇجۇم قىلساق خەلق ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىپ بېرىشى ، بىزگە ياردەم بەرمىگەن تەقدىردىمۇ ئۆز-بېكىلەر ئۈچۈنمۇ جەڭ قىلماسلىقى مۇمكىن دېگەندە ، بابۇر بۇ پىكىرنى ئويلىشىپ كۆرۈپ يەنە سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلىشنى جەزم قىلغانىدى . ئۇ چاغلاردا شەيبانخاننىڭ قارمىقىدىكى ئۆزبېكلەر ، شەھەردە تۇ-

رۇشنى ياقتۇرمىغاچقا ، ئۇ يەتتە - سەككىز مىڭ كىشىنى باشلاپ خوجا دىدارغا يېقىن جايغا كېلىپ بارگاھ قۇردى . قالغان 2000 كىشى سەمەر - قەنتتە قېلىپ شەھەرنى ساقلىدى . دەل مۇشۇنداق چاغدا 19 ياشلىق بابۇر 240 كىشىلىك قوشۇن بىلەن شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى . ئۇ يېرىم كېچىدە لەشكەرلىرى بىلەن مەغەك كىۋۇرۇكىدىن ئۆتۈپ ، ئۇ جايدىن 70 - 80 ئادەمنى شوتىغا يامىشىپ شەھەرگە كىرىشكە ئەۋەتتى . دەرۋازا ئېچىلدى . قوشۇن شەھەرگە بۆسۈپ كىردى . قاتتىق ئۇيقۇغا كەتكەن شەھەر ئاھالىسى ئويغىنىپ ئۆزبېكلەردىن تۆت - بەش يۈزچە ئادەمنى كوچىلاردا خۇددى ئىتنى ئۇر - ئۇر قىلغاندەك تاش - تايماق بىلەن ئۇرۇپ - سوقۇپ ئۆلتۈردى . شەيبانخان چېكىنىپ بۇخاراغا كەتتى .

بۇ قېتىم (يەنى ئىككىنچى قېتىم) بابۇر سەمەرقەنتنى ئىگىلەپ پەقەت بەش - ئالتە ئايلا ساقلاپ تۇرالىدى . ئىككىنچى يىلى (1501 - يىلى) باھاردا شەيبانخان قايتا ھۇجۇم قىلىپ سەمەرقەنت شەھىرىنى تۆت ئايغىچە مۇھاسىرگە ئېلىۋالدى . شەھەردىكىلەر كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلىمۇ غەلبە قىلالىدى . بۇ دەل ئاشلىق تازا پىشقان پەسىل بولۇپ ، شەھەردىكىلەر چىقىپ ئاشلىقلىرىنى يىغىۋاللىدى . شۇنىڭ بىلەن ئا - چارچىلىق يۈز بېرىپ مۇسۇلمانلار چوشقا ، ئېشەك گۆشلىرىنى يەپ ھاياتىنى ساقلاپ قېلىشقا مەجبۇر بولدى . ئۈجمە ۋە قارىياغاچ دەرىخىنىڭ يوپۇرماقلىرى ھەتتا ياغاچلارنى ئۇششاقلاپ ئاتلىرىنى باقتى . بابۇر ھەر تەرەپكە ئەلچى ئەۋەتىپمۇ ياردەمگە ئېرىشەلمىدى . ئۇ ئاز - تولا ياردەم قىلىش ئۇياقتا تۇرسۇن ، ياخشى سۆزلەر بىلەن مەدەتمۇ بەرمىگەن ، ئەكسىچە شەيبانخان بىلەن بېرىش - كېلىش قىلىپ يۈرگەن سۇلتان ھۈسەيىندىن بەكمۇ ئاغرىندى . بۇنداق ئەھۋالدا ئاۋامۇ ، چېرىكلەرمۇ قېچىشقا باشلىدى . بابۇرنىڭ يېقىنلىرى ھەم چاكارلىرىمۇ كېتىشكە باشلىدى . بابۇرمۇ نائىلاج ئانىسى بىلەن ئازراق كىشىنى باشلاپ سەمەرقەنتتىن قېچىپ چىقتى . بىراق ئاچىسى خانزادە بېگىم شەيبانخاننىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى . كېيىن ئۇ شەيبانخاندىن بىر ئوغۇل تۇغدى ، ئىسمى غۇلام شاھ دەپ قويۇلدى .

مىمىرى « بۇ قېتىم سەمەرقەنتنىڭ قولىدىن كېتىشى تېمۇر خانىدانلىقىنىڭ يوقالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ » دەپ يازىدۇ (« بۇخارا تارىخى » ئىنگىلىزچە ، 255 - بەت) . شۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مەزگىل ئىچىدە سەمەرقەنت ئاھالىسى ياقا - يۇرتلاردا سەرسان بولۇپ يۈردى . شەھەرنىڭ دىنىي رەھبىرى خوجا يەھيا ساقال - بۇرۇتىنى چۈشۈرۈپ گىرىم قىلىپ قېچىپمۇ تۇتۇلۇپ قېلىپ ئۆلتۈرۈلدى .

بابۇر سەمەرقەنتتىن قېچىپ چىققاندىن كېيىن ئۆرە تۆپىگە يېقىن جايغا كېلىپ قىشنى ئۆتكۈزدى . بىر قېتىم تاغدا قېچىپ يۈرگەندە ئۇنىڭ كۆپلىگەن ئادەملىرى توڭلاپ ئۆلدى . يا بارىدىغان ، يا تۇرىدىغان يېرى قالمىغان بابۇر ئايلىنىپ يۈرۈپ تاشكەنتتىكى چوڭ تاغىسى مەھمۇدخاننىڭ قېشىغا كەلدى . ئۇ بۇ جايدىمۇ خورلۇق ۋە نامراتلىق ئىچىدە كۈن كەچۈردى . ماكانسىزلىق بىلەن پۇل - مالىسىزلىق ئۇنى ئۈمىدسىز لەندۈرۈپ قويدى . بابۇر بالىلىق چاغلىرىدىلا جۇڭگوغا بېرىشنى ئارزۇ قىلاتتى ، ئەمما پەرغانە بىلەن سەمەرقەنتكە خان بولۇپ قالغانلىقى ، ئانىسىنىڭ ئەندىشە قىلىپ ئەۋەتمىگەنلىكى سەۋەبىدىن شۇ چاغقىچە بارالمىغانىدى . مانا شۇ كۈنلەردە ئاشۇ توسالغۇلارنىڭ ھېچقايسىسى بولمىغانلىقتىن ، ئۇ دەرھال جۇڭگوغا ، ئەمەلىيەتتە تۇرپاندىكى ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغان تاغىسى ئەھمۇدخاننىڭ قېشىغا بېرىشنى قارار قىلدى .

ئەپسۇسكى ، دەل شۇ چاغدا ئەخمەدخان مەھمۇدخانغا ياردەملىشىپ شەيبانىخانغا قارشى ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن تاشكەنتكە كەلدى . شەيبانىخان ۋە باباخان سۇلتانمۇ دادىسى بىلەن بىللە كەلگەنىدى . بابۇر ئەخمەدخان بىلەن كۆرۈشكەندە خان ئۇنىڭغا ئات ، ئېگەر - توقۇم ، موڭغۇلچە كىيىم - كېچەك ، جۇڭگونىڭ تاۋار - دۇردۇن ، نىمچە ، دۇبۇلغا - ساۋۇت قاتارلىق نۇرغۇن نەرسىلەرنى ھەدىيە قىلدى .

مەھمۇدخان بىلەن ئەخمەتخان ئاكا - ئۇكا ئىككىلەن ئاۋۋال تەنبەلنىڭ توپىلىگىنى بېسىقتۇرۇپ ، ئاندىن شەيبانىخانغا ھۇجۇم قىلىپ سەمەرقەنتنى ئېلىشنى پىلانلىدى . ئۇلار 1503 - يىلى بابۇر بىلەن بىللە ئۈچ تۈمەن لەشكەرنى باشلاپ پەرغانە قەلئەسىگە بېرىپ تەنبەلنى باستۇردى .

ۋەقەنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق بولدى : بابۇر بىر بۆلۈك لەشكەرنى باشلاپ سىر دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئۆز كەنتكە بېرىپ ئاخشىدا تۇرۇۋاتقان تەنبەلنىڭ قوشۇنلىرىغا ئارقا تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى . ئاكا - ئۇكا ئىككى خان ئۇدۇلدىن ھۇجۇم قىلىپ ئەنجاننى ئالدى . تەنبەلنىڭ ھۆكۈمرانلىقى پەر-غانە خەلقىنىڭ قوللىشىغا سازاۋەر بولالمىغانىدى . دېھقان - چارۋىچىلار بابۇر يېتىپ كېلىشى بىلەنلا ئۇنىڭغا بېقىندى . بۇنىڭ بىلەن ئەنجاننىڭ نۇرغۇن قورغانلىرى ئارقا - ئارقىدىن بابۇر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى . تەنبەلنىڭ قوۋمى ھەر تەرەپكە تارقىلىپ كەتتى . ئەنجاننى ساقلاۋاتقان سۇلتان مۇھەممەد كەلپۈك (تەنبەلنىڭ ئىنىسى) مۇئەيش تېغى ئېتىكىگە كەتتى . مۇشۇنداق چاغدا بابۇر ئەنجاننى ئىشغال قىلىۋالدى . بىراق ، ئۇ قول ئاستىدىكىلەرنىڭ مەسلىھىتى بويىچە چېكىنىپ دەم ئالىمىز دەپ ئوبدان پۇرسەتنى قولدىن بېرىۋەتتى . ئۇلار تۈزلەڭلىككە چىقىپ بارگاھ تىكىپ مۇداپىئەسىز ھەم قاراۋۇل تۇرغۇزمىغان ھالدا ئارام ئېلىش ئۈچۈن يېتىپ ئۇخلاپ قېلىشتى .

مەھمۇدخاننىڭ ئىنىسى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان تەنبەل دەل شۇ چاغدا ئەنجانغا چېكىنىپ كېلىپ ، سۈبھىدىن بۇرۇن بابۇرنىڭ بارگاھىغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلدى . بابۇرنىڭ ئەمىر - لەشكەرلىرى ئويغىنىپلا ھەر تەرەپكە قاچتى . بابۇر دەرھال قىلىچ - ساداقلىرىنى ئېلىپ ئېتىغا مىنىپ ئاتلاندى . جەڭدە ئۇنىڭ ئوڭ پۇتىغا ئوقيا ئوقى تەگدى . بېشى يېرىلىپ ئېغىر يارىلاندى . شۇنىڭ بىلەن ئائىلاج ئوشقا چېكىندى . مەھمۇدخان ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەن تەنبەلنى ئەنجاننىڭ يېنىغىچە قوغلاپ باردى . ئىككى كۈندىن كېيىن بابۇر ئوشتىن مەھمۇدخاننىڭ بار-گاھىغا كەلدى . كۆرۈشۈشتە مەھمۇدخان ئىلگىرى بابۇرغا ئىتائەت قىلغاندەك قىلىپ ، خوجەنت دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئەنجان قاتارلىق ۋىلايەتلەرنى ئىنىسى ئەھمەد خانغا بېرىپ ، دەريانىڭ شىمالىدىكى ئاخسى تەۋەسىدىكى ۋىلايەتلەرنى بابۇرغا بۆلۈپ بەردى . ئۇ يەنە پەرغانىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ، ئۇلار بىلەن بىرلىكتە سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلىشقا ، ئەگەر غەلبە قىلىپ قالسا ، سەمەرقەنت ئۆزىگە بېرىلىپ ، پۈتكۈل

پەرغانىگە ئەھمەدخاننىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىشىغا ماقۇل بولدى . بابۇر ئۆز ئەسلىمىسىدە : « مەھمۇدخاننىڭ بۇ گەپلىرىنىڭ ھەممىسى يالغان ئىدى » دەپ يازىدۇ . ئەمما بابۇر ، موڭغۇل خانلىقى بىلەن بىرلىشىپ شەيبانىخانغا قارشى جەڭ قىلغانلىقتىن ، ئاخىرىدا ئۆزگىنى دەپ ئۆزىنى ھالسىزلاندۇرۇپ قويدى .

بۇ چاغدا پەرغانە ۋىلايىتىنىڭ ئەنجان بىلەن ئاخسىدىن باشقا پۈتكۈل زېمىنى موڭغۇل خانغا قارايتتى . ئەمدىكى ئىش بۇ ئىككى شەھەرنى ئېلىش ئىدى . شۇ يىلى مەھمۇدخان بابۇرنى بىرقانچە ئەمىر بىلەن بىللە ئاخسىنى ئېلىشقا ئەۋەتتى . ئىككى خان ئۆزلىرى باش بولۇپ ، تەنبەل ئىگىلەپ تۇرغان ئەنجانغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى . بابۇر نەۋ-كەنتنى ئىگىلەپ تۇرۇشىغا ئاخسىنىڭ تۇرغاق سانغۇنى شەيخ بايەزىد (تەنبەلنىڭ ئىنىسى) ئادەم ئەۋەتىپ ، بابۇرنى شەھەرگە تەكلىپ قىلدى . شۇنىڭ بىلەن بابۇر ئاخسىنى ئىگىلىدى . ئىككى خان تېزلىك بىلەن ئەنجانغا ھۇجۇم قىلدى . تەنبەل شەھەرنى ساقلاپ قېلىشنىڭ تەسلىكىگە كۆزى يېتىپ شەيبانىخانغا ئادەم ئەۋەتىپ ياردەم تەلەپ قىلدى . شەيبانىخان ماقۇل بولدى . 1503 - يىلى باھاردا شەيبانىخان ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ، خوجەنت ، شەھرۇقەيا (沙鹿海牙) لارنى بېسىۋالدى . كۈتۈلمىگەندە ، يەنە موڭغۇل خانغا ھۇجۇم قىلدى . ئاندىن سەمەرقەنتتىن چىقىپ ئۆرە تۆپىدىن ئۆتۈپ ئۇدۇل ئاتلىنىپ پەرغانىنى ئالدى . بۇ كۈنلەردە موڭغۇل خان تەنبەلگە قارشى ئۈزلۈكسىز يۈرۈش قىلىپ ، بابۇر بىلەن ئاخسىغا كەلگەنىدى . شەيبانىخان ئۈچ تۈمەن لەشكەرنى باشلاپ بۇ جايغىمۇ تۇيۇقسىز يېتىپ كەلدى . ئىككى خاننىڭ قوماندانلىقىدىكى 15 مىڭ لەشكەر ئۆزىنى ئوڭشاشقىمۇ ئۈلگۈرەلمەي قالدى . (بەزى كىتابلاردا ئۆزبېكلەر 6000 ، موڭغۇل چېبرىكلىرى ئىككى تۈمەن دېيىلگەن) ئۆزبېكلەر تېزلا غەلبە قىلدى . مەھمۇدخان بىلەن ئەھمەدخان ئاتلىرى چارچاپ ماڭالماي قالغانلىقتىن ئەسىرگە چۈشۈپ قالدى . بابۇر پەرغانىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغ تەرەپكە قېچىپ كەتتى .

شەيبانىخان موڭغۇل خانلىقىنى تارمار قىلغاندىن كېيىن پەرغانىنى

ئىشغال قىلىپ ، بۇ ۋىلايەتنى تەنبەل بىلەن ئۇنىڭ قېرىنداشلىرىغا ھەدىيە قىلىش ۋەتتى . ئارقىدىنلا ئۇ ئاخشىدىن تاشكەنتكە ئاتلىنىپ بۇ شەھەرنىمۇ ئىگىلىگەندىن كېيىن ، مەھمۇدخان بىلەن ئەخمەتخاننى قويۇپ بەردى . بىراق بىر ئاماللارنى قىلىپ مەھمۇدخاننىڭ قول ئاستىدىكىلەرنى تارتىۋېلىپ ، 3000 نەپەر موڭغۇل چېرىكىنى ئۆز لەشكەرلىرىگە قوشۇۋالدى . يۇقىرىقى ۋەقەلەر 1503 - يىلى 6 - ئايدا يۈز بەردى .

ئاكا - ئۇكا خانلار موڭغۇلىستانغا قايتىپ كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ، يەنى 1503 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئەخمەتخان كېسەل سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتتى . ئۇنىڭ ئورنىغا چوڭ ئوغلى مەنسۇر تۇرپانغا سۇلتان بولدى . مەنسۇر مىڭ سۇلالىسى بىلەن قۇمۇلنى تالىشىپ ئۈزلۈكسىز جەڭ قىلغاچقا مەشھۇر نامى جۇڭگو تارىخنامىلىرىگە پۈتۈلدى .

بابۇر پەرغانىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغلىققا قاچقاندىن كېيىن ، شەيبانىخان ئۇنى تۇتۇش بۇيرۇقى چىقاردى . بەزى تارىخىي ئەسەرلەردە بابۇر تاشكەنت ئارقىلىق موڭغۇلىستان تەرەپكە كەتكەن . بىراق ، ئۇ تەرەپتىكى يوللاردا ماڭغىلى بولمىغانلىقتىن يەنە قايتىپ كېتىپ پەرغانەدىكى سەك (赫赫) بىلەن خۇشئار تېغىغا قايتىپ كەتتى . ئۇ يەردە تەخمىنەن بىر يىلچە جاپالىق تۇرمۇش كەچۈرۈپ كېيىن ھىسارغا بارغان دېيىلىدۇ .

ھىسارنىڭ ھۆكۈمرانى خۇسراۋ شاھ بابۇرغا سوغۇق مۇئامىلە قىلدى . ئۇنى كۈتۈۋېلىش ئۇياقتا تۇرسۇن ، تېخى ھىسار تەۋەسىدىن چىقىپ كېتىشكە قىستىدى . بابۇر يەنە بۇرۇنقىدەك سەرسانلىقتا قالدى . ئۇ مەيۈسلىنىپ غەمگە پاتقان ھالدا چەكسىز ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە ئۇ يەردىن - بۇ يەرگە دوڭقۇرۇپ يۈرۈپ ئافغانىستاننىڭ گۇر بىلەن باگران (巴格兰) دېگەن يېرىگە يەتتى . بۇ چاغدا ئۇلار ھېرىپ ھالىدىن كەتكەندى .

3- بۆلۈم بابۇرنىڭ جەنۇبىي كابۇلنى ئېلىشى

بابۇر ئۆزبېكلەرنىڭ قوغلاپ چىقىرىشى بىلەن ئىسلاجسىز

باگران (巴格兰) ۋىلايىتىگە كەلدى . قارىغاندا ، ئۇ يەرمۇ ئۇزۇن مەز-
گىل تۇرۇپ ھاكىمىيەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن بازى قىلىشقا
بولمىدىغاندەك ئىدى . ئەسلىدە ئىستراتېگىيىلىك ئورنى ياخشى ، بايلىقى
مول جايىنى تاللاپ ئۇزۇن يىللىق ماكان قىلىشى لازىم ئىدى . بابۇر كابۇل
ۋىلايىتىنى ياقىتۇرۇپ قالدى . ئۇ كېيىن ئۆز ئەسلىمىسىدە بۇ ۋىلايەت ھەق-
قىدە تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرغان . ئۇنىڭ خاتىرىسىدە مۇنداق يېزىلغان :
كابۇل ۋىلايىتى ئەسلىدە ئۇلۇغبەگ (ئەبۇسىيدخاننىڭ ئوغلى) نىڭ سۇ-
يۇرغاللىق يېرى ئىدى . ئۇلۇغبەگ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن يەنە
ۋىلايەت سۇلتان ھۈسەيىننىڭ قول ئاستىدىكى مىرزا — زۇنۇن ئارغۇننىڭ
ئوغلى مۇقىمنىڭ قولىغا چۈشتى . يەنى تېمۇرنىڭ ئەۋلادىغا ئۆتۈلۈپ
بېرىلدى . بۇنىڭ بىلەن بابۇر شەك — شۈبھىسىزلا ئۆز ئەسلىگە تايىنىپ
بۇ رايوننى تارتىۋالدى .

بابۇرنىڭ زامانىدا ئافغانلار ئاساسەن كابۇلدىن پىشاۋۇرغا
بارىدىغان يولنىڭ جەنۇبىغا ئولتۇراقلاشقانىدى . شۇڭا ئەينى يىللاردىكى
ئافغانىستان ، ئافغانلار ئولتۇراقلاشقان جاي دېگەن مەنىدە (بىلەن
ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ جۇغراپىيىلىك مەنىسى ئوخشىمايتتى . « بابۇرنا-
مە » نى ئۆز ئىچىگە ئالغان شۇ دەۋرگە ئائىت ئەسەرلەردە كۆنكىرەت
قىلىپ ، پەقەت كابۇل ، قەندىھار ، غەزنىۋى ، ھىرات قاتارلىق جايلارلا
تىلغا ئېلىنغان ۋە ئومۇملاشتۇرۇپ ئافغانىستان دەپ ئاتالغان . بابۇر
كابۇلنىڭ قولۇم — قوشنىلىرى (كابۇلغا تۇتىشىدىغان رايونلارنى دەپ-
مەكچى) ھەققىدە توختالغاندا : كابۇل جەنۇبتا فەرمۇل ، تەگار ، بەننو ۋە
ئافغانىستان بىلەن ، شىمالدا قۇندۇز ۋە ئەنداراب بىلەن تۇتىشىدۇ ، ھىند-
دىقۇش تېغى بۇ ئىككى ۋىلايەتنى ئايرىپ تۇرىدۇ ؛ شەرق تەرىپى
لەمخانات ، پىشاۋۇر ، قاشتىناگار ۋە ھىندىستاننىڭ بىرقانچە ۋىلايەتلىرى
بىلەن ؛ غەرب تەرىپى كەرنود ۋە گۇر جايلاشقان تاغلىق بىلەن
تۇتىشىدۇ . بۇ جايدا ھازىرلار ۋە نەكەدەرلەرنىڭ قەبىلىسى تۇرىدۇ ، دەپ
يازغان .

كابۇل ۋىلايىتىدە ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەرنىڭ مىللەت تەركىبى

ناھايىتى مۇرەككەپ ، تاغلىق ۋە تۈزلەڭلىكلەردە تۇرۇقلار ، موڭغۇللار ، ئەرەبلەر بار . شەھەر - بازار ۋە كۆپلىگەن يېزا - قىشلاقلاردا سارتلار ، يەنە باشقا يېزا - قىشلاقلاردا پەشايىلار ، پەراچىلار ، تاجىكلار ، بېرىكلەر ۋە ئافغانلار بار . غەربىدىكى تاغلىق رايونلار ھازىرلا ۋە نەكەدىلەرنىڭ ماكانى بولۇپ ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى موڭغۇل تىلىنى ئىشلىتىدۇ . غەربىي شىمالدىكى تاغلىق رايونلار مەسىلەن ، كەنتۇر ۋە كەبىرەك قاتارلىق جايلار كاپىرلارنىڭ ماكانىدۇر ، جەنۇب تەرەپ ئافغان قەبىلىسىنىڭ ماكانىدۇر . كابۇلدىكى كىشىلەر 11 - 12 خىل تىلدا سۆزلىشىدۇ . ئۇلار : ئەرەب ، پارس ، تۈرك ، موڭغۇل ، ھىندى ، ئافغان ، پەشايى ، پەرىسى ، كەبەر ، بەرەك ۋە لەمخانات تىللىرىدۇر . بابۇر ئۆزىنىڭ ھېچقانداق جايدا بۇنچە كۆپ قوۋم ۋە تىلنىڭ بارلىقىنى ئاڭلىمىغانلىقىنى يازىدۇ .

ھىندىقۇش تېغى بەلىخ ، قۇندۇز ، بەدەخشان بىلەن كابۇلنى ئايرىپ تۇرغانلىقتىن ، كابۇلغا بېرىش ئۈچۈن ھەرقايسى تاغ ئېغىزلىرىدىن ئۆتسىدىغان يەتتە يول بار . بۇ تاغ يوللىرىنىڭ ھەممىسى تىك يارداغلىق بولۇپ ، يۇقىرىقى قوۋمىدىكىلەرنىڭ كابۇلغا كىرىشى ئىنتايىن مۇشكۈل بولۇپ ، سوغۇق قىش كۈنلىرى تۆت - بەش ئايلاپ قېلىن قار دەستىدىن يوللار توسۇلۇپ قالىدۇ . (بۇنداق چاغدا شىبەرتى ئۆتكىلى ئارقىلىق ماڭىدىغان يولدىنلا ماڭغىلى بولىدۇ) پەقەت كۈز پەسلىدىكى ئۈچ - تۆت ئاي ئىچىدىلا بۇ يوللاردىن مېڭىش قولايلىقراق ھەمدە يولدىكى قاراقچىلارمۇ ئازراق . كابۇلدىن خۇراسانغا بارىدىغان يول قەندىھاردىن ئۆتىدۇ . بۇ يول تۈز ھەم ئۆتكەلسىز . ھىندىستان تەرەپتىن كابۇلغا كېلىدىغان تۆت يول بار بولۇپ ، بىرى فەيبەر ئۆتكىلىدىن باشلىنىپ لەمخانات ئارقىلىق كېلىدۇ . بىرى - بەنكەش ئارقىلىق ، بىرى تەغەر ئارقىلىق ، يەنە بىرى فەرمۇل ئارقىلىق كابۇلغا كېلىدۇ .

ئوتتۇرا ئەسردە ئەرەبلەر ئەرەبىيەنىڭ سىرتىدىكى ۋىلايەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ئەجەم (Ajam) دەپ ئاتايتتى . ھىندىلار بولسا ھىندىستاندىن باشقا جايلارنى خۇراسان دەپ ئاتايتتى . ھىندىستان بىلەن خۇراسان ئارىلىقىدا ئىككى چوڭ سودا مەركىزى بار بولۇپ ، بىرى قەندىھار ، يەنە

بىرى كابۇل ئىدى . كابۇلغا بېرىپ تىجارەت قىلىدىغان ياكى كابۇلدىنمۇ ئۆتۈپ باشقا جايلارغا بېرىپ سودا - سېتىق قىلىش ئۈچۈن ھەر - ھەر يەرلەردىن سودىگەرلەر كېلەتتى . مەسىلەن ، قەشقەر ، پەرغانە ، تۈركىستان ، سەمەرقەنت ، بۇخارا ، بەلىخ ، ھىسار ۋە بەدەخشانلىق كارۋانلار . ھىندىستان تەرەپتىن كېلىدىغان كارۋانلار ، قەندىھارنى بېسىپ ئۆتۈپ كېلىدىغان خۇراساننىڭ كارۋانلىرىمۇ بار ئىدى . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، ھەريلى كابۇلغا كەلتۈرۈلىدىغان ئات يەتتە - سەككىز مىڭ ھەتتا 10 مىڭ تۇياققا يېتىدىكەن . ھىندىستاندىن كېلىدىغان سودىگەرلەرنىڭ سانى 15 مىڭ ھەتتا 20 مىڭ كىشىگە يېتىدىكەن . ئۇلار ھىندىستاندىن ئاساسەن قۇل ، ئاق رەخت ، شېكەر ، ناۋات ، قەنت ، دورا ئۆسۈملۈكلىرى ئەكىلىپ ساتىدىكەن . بەزى سودىگەرلەر تېخى جۇڭگو ۋە روم (تۈركىيە) غا بېرىپ ، سودا قىلىپ پايدا ئېلىپ كېلىدىكەن . نۇرغۇن سودىگەرلەر بىرگە ئۈچ - بىرگە تۆت پايدىغىمۇ رازى بولمايدىكەن . كابۇل ناھايىتى ياخشى بازار بولۇپ ، بۇ جايدىن جۇڭگو ، خۇراسان ، ئىراق ۋە رۇمنىڭ ماللىرىنى تاپقىلى بولىدىكەن .

كابۇل ۋىلايىتى مەمۇرىي جەھەتتىن 14 تۈمەنگە ① ئايرىلىدۇ . تۈمەنلەرنىڭ ئەڭ چوڭى غەزنىۋى بولۇپ كۆپلىگەن كىشىلەر كازىن (Ghaznin) دەپ يازىدۇ . زايۇلىستانمۇ دېيىلىدۇ . (تاڭ دەۋرىدىكى خەنزۇچە مەنبەلەردە چاغۇدا بەگلىكى دەپ تەرجىمە قىلىپ يېزىلغان) غەزنىۋى ئىلگىرى سۇيۇق تېكىن ، مەھمۇد ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىنىڭ پايتەختى بولغان . بابۇر : « مېنىڭ ھەيران بولىدىغىنىم غەزنىۋى ھېچقانچە چوڭ يەر ئەمەسكەن ، ھىندىستان بىلەن خۇراسانغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان خانلار نېمىشقا بۇ جاينى پايتەخت قىلىۋالدىغاندۇ ؟ » دەپ يازىدۇ . بەزىلەر تېخى قەندىھارنى غەزنىۋىنىڭ بىر بۆلىكى قىلىۋالغان . غەزنىۋى تەۋەسىدە بىر ئېقىن بار بولۇپ ، شەھەر ، بازار ۋە تۆت -

① تۈمەن : ھەر بىر چوڭراق رايوننىڭ مەركىزىگە قاراشلىق رايونلارنى كۆرسىتىدۇ . سەمەرقەنت ، بۇخارا قاتارلىق جايلاردا تۈمەن ، ئەنجان ، قەشقەر قاتارلىقلاردا ئازچىن ، ھىندىستاندا پەرغان دەپ ئاتالغان .

بەش كەنتنى سۇ بىلەن تەمىنلەيدۇ . يەنە باشقا ئۈچ - تۆت كەنت كارىز سۈيىدە سۇغىرىلىدۇ . بۇ يەرنىڭ ئۈزۈمى كابۇلنىڭكىدىن ياخشى ، قوغۇن - تاۋۇزمۇ كۆپ . ئالمىسى بەك ئېسىل بولۇپ ، ھىندىستانغا تارتىلىدۇ . كابۇل بىلەن سېلىشتۇرغاندا ، غەزنىۋىدە ھەممىلا نەرسە ئەرزىراق ، غەزنىۋىلىكلەر ئىسلام دىنىنىڭ ھەنەپپىيە مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدىغان ئەنئەنىچلەر مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلاردۇر .

ئومۇمەن ، ئېيتقاندا ، كابۇل ۋىلايىتىدە تاغۇ ، يايلاقمۇ ئېتىز - ئېرىقچىمۇ بار . كابۇل شەھىرى دېھقانچىلىق قىلىنىدىغان يەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىراق . ئۇنىڭ كىلىماتى : ئىسسىق جايلىرى بىلەن سوغۇق جايلىرى يېقىن . كابۇلدىن چىقىپ بىر كۈن ئىچىدە پەقەت قار ياغمايدىغان جايغا بارغىلى ، يەنە بىر تەرەپكە تۆت سائەتچە مېڭىپ قار - مۇزلىرى مەڭگۈ ئېرىمەيدىغان يەرگە بارغىلى بولىدۇ . كابۇلنىڭ ھاۋاسى يېقىشلىق ، ياز كۈنلىرى ئۈستىگە جۇۋا يېپىنىۋالسا ئۇخلىغىلى بولمايدۇ . قىشتا قار ناھايىتى قېلىن ياغسىمۇ سەمەرقەنت بىلەن تەبىرىزدىكىدەك سوغۇق بولمايدۇ . بابۇرنىڭ گېپىچە ، ئۇ دۇنيادا يەنە كابۇلنىڭكىدەك ياخشى ھاۋالىق جاي بارلىقىنى ئاڭلاپمۇ باقمىغانكەن . كابۇلدىن ئىسسىق ئىقلىم بىلەن سوغۇق ئىقلىمدا بولىدىغان مېۋىلەرنىڭ ھەممىسى - مەندارىن ، لىمۇن ، ئۈزۈم ، شېكەر قومۇچى ، ئانار ، ئۆرۈك ، ئالما ، شاپتۇل ، قارا ئۆرۈك ، بادام ، ياڭاق قاتارلىقلار چىقىدۇ . بۇ جايدا دانلىق زىرائەتلەر ئانچە ئوخشىمايدۇ . كابۇل ئەتراپىدا ناھايىتى ياخشى يايلاقلار بار . ئوتى ئاتقا بەك ياقىدۇ . دېھقان - مالچىلاردىن ئېلىنىدىغان باج يىلدا 80 تۈمەن رۇپىيىگە يېتىدۇ .

مانا شۇنداق ئېسىل يەر بابۇرغا يېقىپ قالدۇ . ئۇ ئافغان تەۋەسىگە كىرىشتىن سەل ئىلگىرى كابۇلنى ئىشغال قىلىۋالىدۇ . ئۇ ئالدى بىلەن بۇ جاينىڭ ھۆكۈمرانى مۇقىمغا ئادەم ئەۋەتىپ سۆھبەت ئۆتكۈزىدۇ . مۇقىم بىر تەرەپتىن ، قەندىھارغا ئادەم ئەۋەتىپ دادىسى بىلەن ئاكنىسىدىن ياردەم تەلەپ قىلسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ، بابۇرنىڭ كۆزىنى بوياپ ، بەزىدە قۇللۇق بىلدۈرۈپ ، بەزىدە گېپىدە تۇرمايدۇ . بابۇر ئۈچ بارگاھ قوشۇنىنى

باشلاپ قىستاپ كېلىدۇ . مۇقىم دۈشمەن ئەسكىرىنىڭ كۆپلۈكىنى كۆرۈپ ، ئاخىر شەھەرنى ساقلاپ قېلىشتىن ئۈمىد ئۈزۈپ ، بابۇردىن سەردارلىرىنى باشلاپ ، قورغاندىن چىقىپ كېتىۋېلىشنى تەلەپ قىلىپ چىقىپ كېتىدۇ . بابۇرمۇ ئۇنىڭغا كەڭچىلىك قىلىپ ئۇنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ۋە ئاتارمەن - چاپارمەنلىرى بىلەن بارلىق قىممەتلىك بۇيۇملىرىنى ئېلىپ قەندىھارغا كېتىشىگە يول قويىدۇ . شۇنداق قىلىپ 1504 - يىلى 10 - ئايدا بابۇر ئۇرۇش قىلمايلا ، كابۇل بىلەن غەنىۋىنى ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ، ئۇنىڭغا قاراشلىق ۋىلايەتلەرنى ئىگىلەيدۇ . ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تېمۇر خانىدانلىقىنىڭ كەنجى خانى بولغان بابۇر بۇنىڭدىن ئىلگىرى شاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇش ئۇياقتا تۇرسۇن ، ھەتتا سەرسانلىق - سەرگەردانلىقتا كۈن كەچۈرگەندى . كابۇلغا كېلىشى بىلەنلا ، قول ئاس-تىدىكىلىرى كۆپەيگەن ، ياش قۇراممۇ چوڭايىغان بۇ شەخس پەيدىنپەي ھوقۇققا ئېرىشىپ ، پادىشاھقا ئوخشاشقا باشلىدى ۋە ئافغانىستان ھاكىمىيىتىگە مۇستەقىل يۈرۈش قىلدى . بابۇر كابۇلنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن يەرلىك ئاھالىدىن غەللە - پاراق ، قوشۇمچە باج يىغىپ كۈنسېرى كۆپىيىۋاتقان لەشكەرلىرىنىڭ تەمىناتىنى قامدىدى . ئۇ بايلىق بىلەن يەنە ھىندىستاننى بويسۇندۇرغىلى ھەمدە ماۋرا ئۇننەھردىكى ئىستراتېگىيىلىك ئورنىنى قايتۇرۇۋالغىلىمۇ بولاتتى .

بابۇر كابۇلنى بويسۇندۇرۇپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ، غەزنىۋى بىلەن ئۇ-نىڭغا قاراشلىق جايلارنى ئىنىسى جاھانگىر مىرزىغا ، نىگەنھار ، مەندىراۋەر ، كۈنەر قاتارلىق تۈمەنلەرنى كىچىك ئىنىسى ناسىر مىرزىغا بەردى . پەرغانىدىن ئۆزى بىلەن بىللە كەلگەن ئەمىر ، بەگلەرگىمۇ ياخشى ئېتىبار ، ھەسسەلەپ ئىنتام بېرىلدى .

4- بۆلۈم شەيبانخاننىڭ خۇراساننى بويسۇندۇرۇشى ، تېمۇر خانىدانلىقىنىڭ يوقىلىشى

شەيبانخان پەرغانىنى ئىشغال قىلىپ بابۇرنى قوغلاپ چىقارغاندىن كېيىن ، خۇراساندىكى تېمۇر خانىدانلىقىنى يوقاتماقچىدى . ئامۇ دەرياسى

نىڭ جەنۇبىغا قاراپ لەشكەر تارتىپ مېڭىشتىن ئىلگىرى ئۇ ئالدى بىلەن ماۋرا ئۇننەھردىكى بارلىق قارشى كۈچلەرنى سۈپۈرۈپ تاشلىدى . 1503 - يىلى 10 - ئايدا (ياكى 11 - ئايدا) شەيبانىخان قوشۇنىنى باشلاپ ، خۇسراۋشاھنىڭ تەۋەلىكىگە باستۇرۇپ كىردى . خۇسراۋشاھنىڭ قول ئاستىدىكىلەر ھەر تەرەپكە قاچتى . پوتەيدە تۇرۇۋاتقانلار پەقەت پوتەينىڭ ئىچىدىن چىقماي ئۆزىنىلا قوغدىدى . پوتەي - ئىستىھكامسىز قالغانلار تاغ ئىچىگە قېچىپ كىرىپ يوشۇرۇندى ياكى يىراقلاردىكى دەريا ساھىلىغا قېچىپ كەتتى . بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتىن شەيبانىخان ، ئەگەر ئىككىنچى قېتىم يەنە ھۇجۇم قىلسا ، چوقۇم خۇسراۋشاھنى قوغلاپ چىقىرىپ ، تارمار قىلىۋېتەلەيدىغانلىقىغا كۆزى يەتتى . شۇ يىلى قىشتا شەيبانىخان (1503 - يىلىنىڭ ئاخىرى 1504 - يىلىنىڭ بېشىدىكى قىشتا) بەلىخ (باكتېرىيە) نىمۇ سىناپ كۆردى . ئۇ بۇ شەھەرگە دەل بىر قىش قورشاپ ھۇجۇم قىلغانىدى . خۇراسان تەرەپ مۇھاسىرىدىن چىقىپ كېتەلمىدى . شەيبانىخان 1504 - يىلى باش ئەتىيازدا لەشكەرلىرىنى سەمەرقەنتكە قايتۇرۇپ كەتتى . جەنۇبتىن قىلىندىغان ھۇجۇمنىڭ ئەنسىزچىلىكىنى تۈگىتىش ئۈچۈن شەيبانىخان سەمەرقەنتتە پەقەت بىر - ئىككى ئايلا تۇرۇپ ، 1504 - يىلى 4 - ئايدا ئەنجانغا ھۇجۇم قىلدى . ئۇ چوڭ قوشۇننىڭ ھەمراھلىقىدا بۇ شەھەرگە ئۈچ ئايغىچە ھۇجۇم قىلدى . ئاخىر تەنبەل شەھەردىن چىقىپ تەسلىم بولدى . ئۆزبېكلەر بېسىپ كېلىپ ، تەنبەلنىڭ بىر تۈركۈم ئادەملىرىنى ئۆلتۈردى . تەنبەلنىڭ يوقىتىلىشى ، شەيبانىخاننىڭ ئاخىر پەرغانە ۋىلايىتىنى بويسۇندۇرغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى .

شەيبانىخان پەرغانىنى ئالغاندىن كېيىن ، سەمەرقەنتكە قايتىپ كېلىپ ، سەل ئارام ئېلىپلا ھېسارغا يۈرۈش قىلىپ خۇسراۋشاھقا ھۇجۇم قىلدى . خۇسراۋشاھ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپلا ، دەرھال مال - دۇنياسىنى تاشلاپ قاچتى . ھېسارنى ساقلاۋاتقانلار تەسلىم بولدى . شۇنىڭ بىلەن ئۇ ھېسارنىمۇ بويسۇندۇرۇۋالدى .

شەيبانىخان ئارقىدىنلا تېمۇر خانداڭلىقىنىڭ خۇراساندىكى خانى سۇلتان ھۈسەيىننىڭ قارىمىقىدىكى خارەزمنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن

ئاتلاندى . ئۇ چاغدا خارەزىمنىڭ پايتەختى ئۆرگەنچىنىڭ (خىۋا)
مۇپەتتىش بېگى — سۇلتان ھۈسەيىن تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن چىن سوپى
دېگەن كىشى ئىدى . 1504 - يىلى قىشتا شەيبانخان چوڭ قوشۇنغا قو-
ماندانلىق قىلىپ ئۆرگەنچكە ھۇجۇم قىلدى ۋە 10 - ئايغىچە مۇھاسىرىگە
ئېلىۋالدى . بۇ جەرياندا چىن سوپى ھەر تەرەپتىن ياردەم تەلەپ قىلغان
بولسىمۇ ھېچكىم ماقۇللۇق بىلدۈرمىدى . خارەزىمىدىكىلەر ئۆزلىرى
باتۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ تىللاردا داستان بولغۇدەك ئاجايىپ
ياخشى جەڭ قىلدى ۋە كېيىنكى زامانلاردا ئەۋلادلىرىنىڭ مەڭگۈ
مەدھىيىلىشىگە سازاۋەر بولدى . بۇ قېتىمقى جەڭدە تەمىنات يېتىشمەسلىك-
تىن كۆپلىگەن ئادەم ۋە ئاتلار ئاچلىقتىن ئۆلۈشكە باشلىدى . ئۇنىڭ
ئۈستىگە تاشقى ياردەمدىن ئۈمىد بولمىغاچقا ، بىر قىسىم كىشىلەر ئى-
شەنچىنى يوقاتماقتا ئىدى . يەنە بىر قانچە كىشى خائىنلىق قىلىپ ،
ئۆزبېكلەر تەرەپكە يوشۇرۇنچە بېرىپ تىل بىرىكتۈرۈپ ، دۈشمەننى شە-
ھەرگە باشلاپ كىردى . چىن سوپى بۇ ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن ، نەق
مەيدانغا بېرىپ دۈشمەن ئادىمىنى شەھەردىن چىقىرىۋېتىشكە ئۇرۇنۇۋات-
قاندا ئۆزىنىڭ چېرىكى ئۇنىڭغا ئوق ئاتتى . ئوق ئۇنىڭ كۆكرىكىگە
تېگىپ قازا قىلدى . بۇ ھىجرىيە 911 - يىلى رەبىئۇلئاخىر ئېيىنىڭ 21 -
كۈنى (مىلادى 1505 - يىلى 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى) ئىدى . چىن سوپى
ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ھېچكىم يەنە ئۇرۇش قىلىشقا جۈرئەت قىلال-
مىدى . ئۆزبېكلەر خارەزىمنى ئىشغال قىلدى .

شەيبانخان شىمالدىكى موڭغۇللارنىڭ تەسىر كۈچىنى بۆسۈپ ،
بابۇرنى قوغلاپ چىقىرىپ ، تەنبەلنى يوقىتىپ ، يەنە خارەزىمنى بويسۇن-
دۇرۇپ ، سىر دەرياسى بىلەن ئامۇ دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدىكى
پۈتكۈل ماۋزا ئۈننەھەر رايونىنىڭ خوجايىنىغا ئايلاندى . ئۇنىڭ ئەمدىكى
نىشانى ، سۇلتان ھۈسەيىن ھۆكۈمرانلىقىدىكى خۇراساننى ئېلىش ئىدى .
شەيبانخان خۇراسانغا جەنۇبتىن ھۇجۇم قىلىشى بىلەنلا تېمۇرنىڭ
ھىراتتىكى ئاخىرقى خانى سۇلتان ھۈسەيىن تېزلىك بىلەن ئۆلىمالىرىنى
ياردەمگە چاقىردى . كابۇلغىمۇ ئادەم ئەۋەتىپ بابۇردىن ياردەم تەلەپ

قىلدى . ئەمما سۇلتان ھۈسەيىن ھەربىي يۈرۈش قىلىپ بابا ئىلاھىغا بارغاندا (1506 - يىلى 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنى) قازا قىلدى . ئۇ قازا قىلغاندىن كېيىن ئىككى ئوغلى مۇزەففەر بىلەن بەدىئۇزىمان بىرلىكتە ھاكىمىيەتنى باشقۇردى . بابۇر تەكلىپ بويىچە سۇلتان ھۈسەيىنگە ياردەم بېرىشكە ئاتلاندى . ئۇ چاغدا شەيبانىخان بەلخنى ئاللىبۇرۇن مۇھاسىرىگە ئېلىۋالغا . ئىدى . بابۇر غۇربەنت ۋە شىبەرتو ئۆتكىلى بىلەن ئىلگىرىلەپ كاھىمەردكە بارغاندا سۇلتان ھۈسەيىننىڭ ئالەمدىن ئۆتكەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىدى . ئۇ خۇراسانغا يېتىپ بارغاندا يەرلىك ئاھالىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشتى . مۇزەففەر بىلەن بەدىئۇزىمان 1506 - يىلى 10 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشتى . ئۆزبېكلەر سۇلتان ھۈسەيىننىڭ ئۆلىمالىرىنىڭ بابۇر بىلەن بىرلىكتە جەڭ قىلىشقا كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ سەمەرقەنتكە چېكىنىپ كەتتى .

بابۇر ھىراتتا تۇرغان مەزگىلدە كابۇلدا توپىلاڭ يۈز بەردى . ۋەقەنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق ئىدى . بابۇر كابۇلدىن ئايرىلىپ ھىراتقا مېڭىشى بىلەنلا ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى موڭغۇل ئەمىر مۇھەممەت ھۈسەيىن (بابۇرنىڭ ھاممىسىنىڭ ئېرى) مىرزاخاننى خان قىلىپ تىكلەپ كىچى بولىدۇ . (مىرزاخان — سۇلتان مۇھەممەدنىڭ ئوغلى ئەبۇسىيدخاننىڭ نەۋرىسى . ئۇنىڭ ئانىسى يۈنۈس خان بىلەن شەيخىنىڭ قىزى — سۇلتاننىڭ مەلىكىدۇر) بابۇر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ بىر بۆلۈك لەشكەرلىرىنى باشلاپ تېزلىك بىلەن يۈرۈپ ، كابۇلغا يېتىپ كېلىپ توپىلاڭنى باستۇردى .

بابۇر كابۇلغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، شەيبانىخان يەنە قوشۇنىنى يىغىپ ، 1506 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا خۇراسانغا ھۇجۇم قىلدى . ئاندىنقۇينىڭ قو-ماندانى شاھ مەنسۇر خاننىلىق قىلىپ ئۆزبېكلەرگە تەسلىم بولدى . شۇ چاغدا بەدىئۇزىمان ، مۇزەففەر ، باراندوق بارلاس ۋە زۇنۇن ئارغۇنلار لەشكەرلىرىنى باشلاپ ، ھىراتنىڭ شەرقىدىكى باباخاكى دېگەن جايغا بېرىپ چۈشۈدۇ . شەيبانىخان كېلىپ ھۇجۇم قىلغاندا ، ئۇلار نېمە قىلارنى بىلمەي پىلانسىز تۇ-رۇش قىلغانلىقتىن پايتەختنى قوغداپ قالالمىدى .

شەيبانىخان 1507 - يىلى 5 - 6 - ئايلاردا (بابۇر نامەدە : مۇھەررەم

ئېيىدا دەپىلگەن) مور غاپ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، سىر كاسقا يېقىن جايغا كېلىدۇ. سۇلتان ھۈسەيىننىڭ ئۆلىمالىرى بۇنى ئۇقۇپ سىراسىمىگە چۈشۈپ مالىماناڭ بولۇپ كېتىدۇ ۋە ھېچ ئىش قىلالماي گاڭگىراپلا قالىدۇ. زۇنۇن ئارغۇن 100 - 150 چېرىك بىلەن 40 - 50 مىڭ كىشىلىك ئۆزبېك قوشۇنىغا قارشى جەڭ قىلىدۇ. نەتىجىدە ئۆزبېكلەر ئۇلارنى تارمار قىلىپ، زۇنۇن ئارغۇننى ئەسىرگە ئېلىپ كالىسىنى ئالىدۇ.

سۇلتان ھۈسەيىننىڭ ئۆلىمالىرى زۇنۇن ئارغۇننىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى كۆرۈپ سىراسىمىگە چۈشۈپ ھىراتقا قاچىدۇ. ئۇ يەردە بىر نەچچە ۋاقىت دېمىنى ئېلىپلا يەنە قاچىدۇ. ئۇلارنىڭ ئائىلە - تاۋابى - ئاتلىرى، ئىگىچە - سىڭىللىرى ۋە مال - دۇنيالىرى ئىختىيارىدىن قەلئەسىدە قالغانىدى. ئۆزبېكلەر ئارقىدىن قوغلاپ ئىككى - ئۈچ كۈندىن كېيىن توپتوغرا ھىراتقا بېسىپ كېلىدۇ. ئۆلىما - مىرزىلار ھەر تەرەپكە قاچىدۇ. ئۈچ بارگاھ قوشۇنىدىكى كۆپلىگەن لەشكەرلەر ھەتتا ھىراتنىڭ قانداق ئىشغال قىلىۋېلىنغانلىقىنىمۇ بىلمەي قالىدۇ. مىرزىلارنىڭ تاشلاپ كەتكەن ئائىلە تاۋابىئاتلىرى بىلەن مال - دۇنيالىرى ئۆزبېكلەرگە ئولجا بولىدۇ. بۇ ۋەقە 1507 - يىلى 5 - ئاينىڭ 24 - كۈنى يۈز بەردى.

شەيبانىخان ھىراتنى بېسىۋالغاندىن كېيىنكى يېرىم ئاي ئىچىدە مەشھەتكە لەشكەر ئەۋەتىپ، ئەبۇلمۇھسىن مىرزا بىلەن كەمبەك مىرزاغا ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇ ئىككى مىرزمۇ مەغلۇپ بولۇپ كالىسى ئېلىنىدۇ ۋە شەيبانىخانغا ئەۋەتىپ بېرىلىدۇ.

شەيبانىخان يەنە بىر بۆلۈك ئادىمىنى خۇراساننىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ئەۋەتىپ تېمۇر خانداڭلىقىنىڭ قېچىپ يۈرگەن ئۇرۇق - پۇشتىغىچە قوغلاپ زەربە بېرىدۇ. سۇلتان ھۈسەيىننىڭ ئۆلىمالىرىنىڭ ھەممىسى دېڭىزدە يوقىتىلىپ، پەقەت بەدىئۇزامانلا پېرسىيىگە قېچىپ كېتىپ كېيىن يەنە تۈركىيىگە قېچىپ بارىدۇ. ئۇ تەخمىنەن ئون يىلدىن كېيىن كونسىتانتىنوپول قەلئەسىدە ئالەمدىن ئۆتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن شەيبانىخان تەخمىنەن تېمۇر خانداڭلىقىنىڭ ئەبۇسىپىدخان دەۋرىدىكى زېمىنلىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

5- بۆلۈم شەيبانخاننىڭ ئاغدۇرۇلۇشى

ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شەرقىي - شىمال تەرىپىدىكى بەدەخشان ۋىلايىتى x v ئەسىرنىڭ ئاخىرى خۇسراۋ شاھنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى. خۇسراۋ شاھ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن بۇ زېمىن ئۆزبېكلەر تەرىپىدىن بېسىۋېلىندى. ئەمما يەرلىك ئاھالىلەر باش ئەگمەي، جەبىرلاشنىڭ قوماندانلىقىدا باسقۇنچىلارنى بىرقانچە قېتىم مەغلۇپ قىلدى ۋە شەھەردىن قوغلاپ چىقىرىپ ئۇلارنىڭ تەچچىسىنى جېنىدىن جۇدا قىلدى. جەبىرلاش يەنە بىرقانچە بەگلەر بىلەن بىرلىكتە لەشكەرلىرىنى باشلاپ بەدەخشاندا خالىغانچە ئەسكىلىك قىلىۋاتقان ناسىر مىرزىنى (بابۇرنىڭ ئىنىسى) قوغلاپ چىقاردى. ناسىر كابۇلغا قېچىپ كېلىپ با. بۇردىن پاناھلىق تىلدى. بابۇر شاپكىرىن بىلەن مىرزا خانى بەدەخشاننى ئىستېلا قىلىشقا ئەۋەتتى. مىرزاخان كەتكەندىن كېيىن، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ جەبىرلاشنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىنى تارتىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ 1507 - يىلىدىن تاكى ھىجرىيە 926 - يىلى (مىلادى 1520 - يىلى) ئالەمدىن ئۆتكۈچە بەدەخشانغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

قەندىھار ۋىلايىتىنىڭ ھۆكۈمرانى زۇنۇن ئارغۇن ئىدى. ئۇ ئۆزبېكلەر بىلەن جەڭ قىلىپ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئوغلى شاھبەگ ئۇنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى. شاھبەگ شەيبانخاننىڭ خۇراسانغا ھۇجۇم قىلىپ كېلىشىدىن قورقۇپ بابۇرغا يېقىنچىلىق قىلدى. بابۇر ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇلارنى كابۇلغا كېلىپ شەيبانخانغا قارشى تۇرۇشنى بىللە مەسلىھەتلىشىشكە تەكلىپ قىلدى. ئەمما ئۇلار بابۇرغا باش ئېگىشىنىمۇ خا. لىماي بارمىدى. شۇنىڭ بىلەن بابۇر لەشكەرلىرىنى باشلاپ، قەندىھارغا ھۇجۇم قىلىپ شاھبەگنى قوغلاپ چىقىرىپ، ئۇ يەرنى ناسىر مىرزىغا ھە. دىيە قىلىۋېتىپ، ناھايىتى كۆپ ئولجا بىلەن كابۇلغا قايتىپ كەلدى. شاھبەگ كېيىن شەيبانخاننى قۇترىتىپ قەندىھارغا ھۇجۇم قىلدى. بابۇر كابۇلدا بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بەگلىرىنى يىغىپ مەسلىھەتلەشتى. ئۇلار: شەيبانخان تېمۇر خانداڭلىقىنىڭ زېمىنىنى بېسىپ

بولدى . تېمۇرنىڭ ئەۋلادلىرىدىن پەقەت كابۇلدا تۇرۇۋاتقان بابۇرلا قالدى . ئۇ ھەم شەيبانىخان دەك كۈچلۈك دۈشمەنگە تاقابىل تۇرالمايدۇ . شۇڭا ئۆزىمىزنى چەتكە ئالماق لازىمدۇر . ھازىر بىزدە بەدەخشان بىلەن ھىندىستاندىن باشقا پاناھ بولغۇدەك يەر يوقتۇ دەپ قاراشتى . نەتىجىدە ، بىر بۆلۈك كىشىلەر بەدەخشانغا كەتتى . بابۇر بولسا 1507 - يىلى 9 - ئايدا كابۇلدىن ئايرىلىپ ھىندىستانغا شەپەر قىلدى .

بابۇر جەنۇبقا يۈرۈش قىلغان كۈنلەردە ناسىر مىرزدىن شەيبانىخاننىڭ چېكىنىپ كەتكەنلىكى ھەققىدە خەۋەر كېلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەنە قىشنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كابۇلغا قايتىدۇ . شۇ چاغدا ئۇنىڭ ئادەملىرى ئۇنى پادىشاھ دەپ ئاتايدۇ . بۇنىڭدىن ئىلگىرى بولسا ، تېمۇر ئەۋلادلىرىنىڭ ھەممىسىلا مىرزا دەپ ئاتىلىپ كەلگەنىدى . (بابۇر مۇ ئەسلىدە مىرزا دەپ ئاتىلاتتى) .

شەيبانىخان ھىراتقا قايتىپ بارغاندىن كېيىن ، يەنە مەشھەدكە لەشكەر ئەۋەتىپ ، نىشاپۇر ، ئاسترابات ھەم خۇراساننىڭ پۈتكۈل زېمىنىدا تېمۇرنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى قوغلاپ يوقاتتى . 1507 - يىلى ياز كۈنلىرى - نىڭ بىرىدە سۇلتان ھۈسەيىننىڭ قوۋمىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى تارمار قىلىپ ، ئاندىن ماۋرائۇننەھرگە قايتىپ كەتتى .

شەيبانىخان ماۋرا ئۇننەھرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ھەم خۇراساننى بويسۇندۇرۇپ ئاندىن يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ پېرسىيە بىلەن زىتلىشىدۇ .

XVI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە پېرسىيەنىڭ ۋەزىيىتى ئۆزگەرگەن ، تۈركمەنلەر قۇرغان بايان خاندانلىقى (بايان شاد بېلىگە) پېرسىيەلىكلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان سافىيار خاندانلىقىنىڭ ئورنىغا دەپسسىگەنىدى . خاندانلىقنىڭ بوۋىسى سافاۋىدىن (1252 — 1334 - يىللار) موڭغۇللار ئىستېلاسى دەۋرىدە ياشىغان بولۇپ ، خانلىقنىڭ نامى شۇنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان . ئەمما سافاۋىدىن ئۆزىنى شىئە دىنىي مەزھىپى گۈللەنگەن ئەرەبىل ۋىلايىتىدە ئولتۇراقلاشقان ۋە دىندارلارنىڭ يۈكسەك ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن ئىمام مۇسا كازىم دېگەن كىشىنىڭ يەتتىنچى ئەۋلادى دەيدۇ . ئۇنىڭ ئوغلى سەدىردىن تېمۇرنىڭ ئىززىتىگە

ئېرىشكەن . ئۇ تېمۇر بىلەن كۆرۈشكەندە تېمۇردىن دىيار بەكرىدە ئە-
سىزگە ئالغان تۈركىمەن تۈركلىرىنى قويۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان .
تۈركىمەنلەر زۇمۇرۇلار (鲁木魯人) دەپ ئاتىلاتتى . ئۇلار قويۇپ بېرىك
گەندىن كېيىن ئەردەبېلگە ماكانلىشىپ ، شەيخ سەدرىدىننىڭ مۇرىتى
بولىدۇ . ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىدىن نۇرغۇنى غىلانغا كۆچۈپ كېلىدۇ . كې-
يىن سافاۋىدىننىڭ قوللىغۇچىلىرى بولىدۇ . سافاۋىدىننىڭ نەۋرىسى خوجا
ئەلى ئېرۇسالىمغا تاۋاب قىلغىلى بارىدۇ ۋە ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىنمۇ
شۇ جايغا دەپنە قىلىنىدۇ . خوجا ئەلىنىڭ ئورۇنباىرى جۈنەيد كۆپلىگەن
مۇرىتلارنى ئۆز يېنىغا تارتىپ كەتكەچكە ، قارا قوي خانلىقى تەرىپىدىن
سۈرگۈن قىلىنىدۇ . ئۇ ئۇدۇل دىيار بەكرىدىكى ئۇزۇن ھەسەننىڭ
ئوردىسىغا بارىدۇ ۋە تەنبەلنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىگە ئېرىشىپ كېيىن ئۇ-
زۇن ھەسەننىڭ سىڭلىسىنى خوتۇنلۇققا ئالىدۇ .

جۈنەيدنىڭ ھەيدەر ئىسىملىك ئوغلىمۇ ئۇزۇن ھەسەننىڭ قىزى
مەرسەنى خوتۇنلۇققا ئالىدۇ . ئۇلاردىن سۇلتان ئەلى ، ئىبراھىم مىرزا ۋە
شاھ ئىسمائىل تۇغۇلىدۇ . ئۇ ھەربىي قىسىمنى كېڭەيتىدۇ ۋە قول
ئاستىدىكىلەرگە بىر خىل قىزىل قالپاق كىيىشنى بۇيرۇيدۇ ھەمدە قىزىل
باشلار دەپ ئاتىلىدۇ . ھەيدەر 1488 - يىلى شىرۋاندا ئاق قوي (白羊)
خانلىقى بىلەن قىلغان جەڭدە يېڭىلىپ ئۆلتۈرىلىدۇ . ئوغلى شاھ ئىسمائىل
راشجان (拉希江) غا قېچىپ كېتىپ ئون يىلدىن كېيىن قايتىپ كېلىپ
(1499 - يىلى) ئەردەبېلىدە كۈچىنى باشقىدىن تەشكىل
لەپ ئاق قوي (白羊) خانلىقى بىلەن جەڭ قىلىدۇ . سافقار قەبىلىسىنىڭ
كۈچى غىلاندا بولغاچقا ، شاھ ئىسمائىل ئۇ جايغا كەڭ كۆلەملىك ۋە
نەتىجىلىك تەشۋىق ئېلىپ بېرىپ ، ئالدى بىلەن 1500 - يىلى باكۇ بىلەن
شاماقنى ئىشغال قىلدى . بۇ قېتىمقى غەلبە بىلەن ئۇنىڭ لەشكەرلىرىنىڭ
سانى كۆپىيىپ 16 مىڭغا يېتىدۇ . بۇنىڭ بىلەن ئۇ بايان خانلىقىنىڭ خانى
ئالساۋان (阿勒汪) نى ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ ھەمدە يەنە 1502 - يىلى
تەبرىزنى ئىگىلەپ شۇ يىلى ئۆزىنى شاھ دەپ ئېلان قىلىدۇ . كېيىنكى
يىلى شاھ ئىسمائىل ھەمەدان يېنىدا ئالساۋاننىڭ ئىنىسى مۇرادنىڭ

قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرىدۇ . ئارقىدىنلا يەنە ئالۋاننى تۇ-
تۇپ ئۆلتۈرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئاق قوي خانلىقى يوقىلىدۇ . 1503 - يىلى
ئۇ يەنە پېرسىيىنى ئىگىلەيدۇ . 1508 - يىلى پېرسىيىنىڭ غەربىي قىسمى
ئىسمائىل تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن شاھ ئىسمائىل
سافار خاندانلىقىنىڭ ھەقىقىي قۇرغۇچىسى بولۇپ قالىدۇ .

ئىسمائىل ئىسلام دىنىنىڭ شىئە مەزھىپىنى ئاكتىپلىق بىلەن كې-
ڭەيتىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىرگە ، باشقا ئېتىقادتىكى كىشىلەرنى شىئە
مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇرلايدۇ . ئۇ يەنە ئىراننىڭ غەربىي ۋە غەر-
بىي شىمال قىسمىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرۇپ ، ئىراننىڭ شەرقىدىكى
خۇراسانغا ھۇجۇم قىلىپ ، پۈتكۈل ئىراننى بىرلىككە كەلتۈرمەكچى بو-
لىدۇ . بۇنداق ئەھۋالدا خۇراساننى ئىگىلەپ ياتقان شەيبانخان ئۇنىڭ
ئاساسلىق دۈشمىنىگە ئايلىنىدۇ .

شاھ ئىسمائىل خۇراسانغا ھۇجۇم قىلىشتىن ئىلگىرى ئەلچى ئەۋە-
تىپ شەيبانخانغا خەير - ساخاۋەت بىلدۈرىدۇ . ئەمما شەيبانخان ئۇنىڭغا
« سەن ئاتا كەسپىڭنى ئۇنتۇپ قاپسەن ، بۇ نەرسىلەر ئاتاڭنىڭ كەسپىنى
يادىڭغا سېلىپ بېرىدۇ » دەپ تىلەمچىنىڭ تايىقى بىلەن تەشتىكىنى ئەۋە-
تىپ ئىنتايىن ھاقارەتلىك جاۋاب قايتۇرىدۇ . ئەلچى قايتىپ ماڭغاندىن
كېيىن ، شەيبانخان ھازارلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ . ئەمما مەغلۇپ بولىدۇ .
شۇنىڭ بىلەن ئۇ لەشكەرلىرىنى تارقىتىۋېتىپ دەم ئېلىۋاتقاندا ، شاھ
ئىسمائىلنىڭ خۇراسانغا لەشكەر تارتىپ كېلىۋاتقانلىقى ھەققىدە خەۋەر
كېلىدۇ . لەشكەرلەر تارقىلىپ كەتكەنلىكتىن ، شەيبانخان ھىراتتا
تۇرۇشنى مۇۋاپىق كۆرمەي ئەتراپتىكى ھەرقايسى جايلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ
سۆلتىن ، ئەمىرلىرىنى مەرۋىگە يىغىدۇ . ئۆزىمۇ شۇ جايغا يېتىپ بارىدۇ .
ئۇ يېتىپ بېرىپلا شاھ ئىسمائىلنىڭ قىستاپ كېلىپ بولغانلىقىنى بايقايدۇ .
شاھ ئىسمائىلنىڭ لەشكەرلىرى مەرۋىگە يېقىنلا يەرگە چىقىپ
تىكىدۇ . ئۈچ كۈندىن كېيىن ئىككى تەرەپ پات - پات تېگىش قىلىپ
تۇرىدۇ . شەيبانخاننىڭ لەشكەرلىرىمۇ ئارقا - ئارقىدىن ھەرقايسى
تەرەپلەردىن يېتىپ كېلىشىدۇ . شاھ ئىسمائىل لەشكەرلىرى بىلەن بارگا-

ھىدىن چىقىپ يىراقلاپ كېتىدۇ . ئۆزبېك قوشۇنىنىڭ قاراۋۇللىرى بۇ ئەھۋالنى دەرھال شەيبانخانغا مەلۇم قىلىدۇ . ئۇلار پارسلار چېكىنمەكچى بولغان تارماق ئوخشايدۇ دەپ قارايدۇ ۋە 1510 - يىل 12 - ئاينىڭ 2 - كۈنى غىزا ۋاقتىدا ئىككى تۈمەن ئۆزبېك لەشكىرى ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىدۇ . بەزى مەسلىھەتچىلەر شەيبانخانغا سۇلتان ، لەشكەرلەر كېلىپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن قوغلاپ زەربە بەرسەكمۇ كېچىكمەيمىز ، شۇنداق قىلساق ياخشى بولارمىكىن دەپ مەسلىھەت بېرىدۇ . شەيبانخان بولسا : « شاھ ئىسمائىل بىلەن جەڭ قىلىش مۇقەددەس جەڭ . پۇرسەتنى تۆتكۈزۈۋېتىپ پۇشايمان قىلماسلىقىمىز لازىم » دەپ قوشۇلمايدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئېتىغا مىنىپ دەرھال دۈشمەننى قوغلاپ زەربە بېرىشكە ئاتلىنىدۇ . ئۇ دۈشمەن بارگاھى تىكىلگەن تاغلىقتىن ئۆتۈپ ، بىر تۈزلەڭلىككە چىققاندا تەخمىنەن تۆت تۈمەن دۈشمەن لەشكىرىنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆرىدۇ . ئۆزبېك لەشكەرلىرى تېخى ئۆزىنى ئوڭشۇلمىغان ئەھۋالدا بىر بۆلۈك تۈركمەنلەر باستۇرۇپ كېلىدۇ . شەيبانخاننىڭ لەشكەرلىرى ئىككى تەرەپتىن قورشاۋدا قالغانلىقىنى كۆرۈپ ، پانىپاراق بولۇشۇپ ئارقىسىغا قاچىدۇ . لەشكەر باشلىقلىرى چېكىنىشنى توسۇپ باقمىغان بولسىمۇ ئۈنۈمى بولمايدۇ . ئاخىر شەيبانخان بارلىق قوشۇن بىلەن چېكىنىدۇ . ئىسكىن (斯金) شەيبانخاننىڭ چېكىنگەن چاغدىكى ئەھۋالنى تەسۋىرلەپ شاھ ئىسمائىلنىڭ بۇ قىلغىنى دۈشمەننى قىلتاققا چۈشۈرۈشتىن ئىبارەت بولدى . چۈنكى ئۇ مەرۋىدىكى مەھمۇد ئاباد دېگەن يەردە ئۆزىنى پۇختا ئورۇنلاشتۇرۇۋېلىپ ئاندىن ئۆزبېكلەرگە ئالدى - ئارقىدىن زەربە بەردى . ئۇلار (ئۆزبېكلەر) ھەرقانچە باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلغان بولسىمۇ ، ئەمما يەنىلا تارماق قىلىندى . شەيبانخاننىڭ يېنىدا پەقەت 500 دەكلا ئادەم قالغان بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بەگزادىلەر ، قەبىلە باشلىقلىرى ئىدى . ئۇلار قىستاپ ئاپىرىلىپ بىر قوتانغا بارغاندا ئۆزىنى ئاران چەتكە ئالدى . بۇ قوتاننىڭ ئىشىكىدىن باشقا چىقىپ كەتكىلى بولىدىغان يېرى يوق ئىدى . قورشاۋدا قېلىپ قاچىدىغان يەر تاپالماي قالغان شەيبانخان ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى ئاخىر ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ كېتىدۇ .

لىنىپ، قوتان تېمىدىن ئاتلاپ ئۆتۈپ دەريا بويىغا قېچىپ بېرىپ قۇتۇلۇشنىڭ كويىدا بولىدۇ. ئەمما قوتان تېمىدىن ئارقا - ئارقىدىن سەكرىگەنلەر ئۈستى - ئۈستىگە چۈشۈپ، شەيبانخان ئەڭ ئاستىدا بېسىلىپ قالىدۇ. ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن ئۇنىڭ جەسىتى بىر دۆۋە ئادىمىنىڭ ئاستىدىن تېپىلىدۇ.

شەيبانخاننىڭ كاللىسى شاھ ئىسمائىلنىڭ قېشىغا ئېلىپ بېرىلىدۇ. شاھ ئىسمائىل ئۇنىڭ جەسىتىنى پارچىلاشقا بۇيرۇق قىلىدۇ ۋە تېنىنى ھەرقايسى جايلاردا سازايى قىلدۇرىدۇ. بېشىنىڭ تېرىسىنى سويۇۋېلىپ، ئىچىگە سامان تىقىپ تۈركىيە شاھى سۇلتان بايانغا ئەۋەتىدۇ. باش سۆڭىكى بولسا زىبۇ زىننەت بىلەن پەردازلىنىپ قەدەھ قىلىنىپ شاھ ئىسمائىل تەرىپىدىن ئۆتكۈزۈلىدىغان چوڭ يىغىلىشلاردا ئىشلىتىلىدۇ.

6- بۆلۈم بابۇرنىڭ دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ مەغلۇپ بولۇشى ۋە ھىندىستاننى ئىگىلىشى

شەيبانخان شاھ ئىسمائىل بىلەن قارشىلىشىۋاتقان چاغدا، بابۇر كابۇل تۈزلەڭلىكىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىگەندى. 1510 - يىلى 12 - ئايدا بەدەخشان ئەمىرى مىرزىخان كابۇلغا ئادەم ئەۋەتىپ، شەيبانخاننىڭ پېرسىيە قوشۇنى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرنى بابۇرغا دوكلات قىلدى ھەم بابۇرغا قۇندۇزغا يۈرۈش قىلىش مەسلىھىتىنى بەردى، ئۆزىمۇ ئۇ يەرگە بېرىشقا تەييارلىنىپ بابۇر بىلەن بىرلىكتە ماۋرا ئۇننەھرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ زېمىنىنى قايتۇرۇۋالماقچى بولدى. بابۇر بۇ تەكلىپنى ماقۇل كۆرۈپ، شۇ يىلى قىش پەسلىدە قۇندۇزغا يۈرۈش قىلىپ، 1511 - يىلى 2 - ئايدا ئۇ يەرگە يېتىپ باردى. ئۇ قۇندۇزدا بىرنەچچە كۈن دەم ئالغاندىن كېيىن، ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ھىساغا ھۇجۇم قىلدى. بىراق دۈشمەننى ئۇچرىتالماي قايتىپ كەتتى. بابۇر قۇندۇزغا قايتىپ كەلگەندە، شاھ ئىسمائىل ئادەم ئەۋەتىپ بابۇرنىڭ ئاجىسى خانزادە بېگىمنى خۇراساندىن يالاپ ئېلىپ كەلدى. خانزادە بېگىم بابۇر

سەمەرقەنتتىن چېكىنىپ چىققاندا شەيبانىخاننىڭ قولغا چۈشۈپ قالغا-
ندى. ئۇ شەيبانىخانغا خۇرانشاھ سۇلتان ئىسىملىك بىر ئوغۇل تۇغۇپ
بەردى. كېيىن شەيبانىخان بۇ خوتۇننىڭ بابۇر بىلەن بىرلىشىپ ئۆزىگە
قەست قىلىشىدىن قورقۇپ ئۇنى سەيىدھادىغا ئىنئام قىلىۋەتتى. بۇ كىشى
مەرۋى ئۇرۇشىدا شەيبانىخان بىلەن بىرلىكتە قازا قىلدى، خانزادە بېگىم
پارسىلارغا ئەسىرگە چۈشتى، شاھ ئىسمائىل ئۇنى يالاپ قۇندۇزدىكى
بابۇرنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ بېرىپ ياخشىلىقنى كۆرسەتتى. بابۇر ناھايىتى
خۇشال بولدى ۋە رەھمەت ئېيتتى. نۇرغۇن سوۋغا - سالاملار بىلەن
مرزاخاننى ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتىپ ئەل بولۇپ يارىشىدىغانلىقىنى ئېيتتى
ۋە ياردەم تەلەپ قىلدى. شاھ ئىسمائىل ئەلچىنى دوستانە كۈتۈۋالدى ھەم
بابۇرنىڭ تەلپىگە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ئۇنى قۇندۇزغا قايتۇردى.
ئالدىنقى قېتىم بابۇر ھىسارغا ھۇجۇم قىلغاندا ھېچقانداق دۈشمەننى
يولۇقتۇرماي قايتقاندى. بۇ قېتىم ئەسكەر باشلاپ ھىسارغا ھۇجۇم
قىلغاندا، بۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئۆزبېكلەرنىڭ باشلىقلىرى گەنج سۇلتان
بىلەن مەخمۇد سۇلتاننىڭ قوشۇنى قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ
تەڭ كېلەلمىدى. ئاخىر سۇيىتىشىمگە چەك ئۆزبېك قوشۇنلىرى چېكىنىپ
كەتتى. بابۇرنىڭ قوشۇنى ئارقىدىن قوغلىدى. چوقان - سۈرەنلەر جا-
ھاننى بىر ئالدى. ئۆزبېك قوشۇنى چېكىنىش داۋامىدا پارچىلىنىپ
كەتتى، ئەسكەرلەرنىڭ روھى چۈشۈپ چاشقانداك پىتىراپ تەرەپ - تە-
رەپكە قاچتى، بەزىلىرى قېچىش جەريانىدا دەسىلىپ ئۆلدى. نامازشام
ۋاقتىدا ئۆزبېكلەرنىڭ يۇقىرىقى ئىككى سۇلتانى ئەسىرگە چۈشتى. بابۇر-
نىڭ قوشۇنى ئۆزبېكلەرنى تۆمۈر قوۋۇققىچە قوغلاپ باردى.
زور غەلبىدىن كېيىن بابۇر قوشۇنلىرى ھىسارغا توپلاندى. بۇ
چاغدا شاھ ئىسمائىل ئەۋەتكەن ياردەمچى قوشۇنمۇ، قوشنا قەبىلىلەرنىڭ
ھەربىي كۈچلىرىمۇ يېتىپ كەلدى. پۈتۈن قوشۇندىكى لەشكەر 60 مىڭغا
يەتتى. شۇنىڭ بىلەن بابۇر ھىساردىن چىقىپ قارشىغا بۇرۇش قىلدى.
شەيبانىخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، قۇچىنخان خان قىلىپ
تىكلىنىپ تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. ئۇ سۆيۈنچ سۇلتان، جانبەگ

سۇلتان ، ئوبەيدۇللا سۇلتان قاتارلىق ئۆزبېك سۇلتانلىرى بىلەن بىر قاتاردا قارشى (ئىلگىرى نەھشەب دېيىلەتتى) دا تۇردى . ئۆزبېك قوشۇنلىرىنىڭ ئەسكىرى كۆپ بولۇپ ، سۇلتانلارنىڭ ھەممىسى مەشھۇر شەخسلەر ئىدى . بابۇر پەقەت پارسلارنىڭ ياردىمىگە تايانغاچقىلا ھەربىي يۈرۈش قىلالىدى . ئىپتىشلارغا قارىغاندا ، ئۇ بۇنىڭ ئۈچۈن زور بەدەل تۆلىگەن . بابۇر ئەگەر شاھ ئىسمائىل ئۇنىڭ ماۋرا ئۈننەھرنى بويىسۇندۇرۇشىغا ياردەم قىلسا ، جۈمە نامىزىدا قۇتبىنى ئۇنىڭ نامى بىلەن ئوقۇشقا ماقۇل بولغان . بۇ شاھ ئىسمائىلنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلىپ ، ئۆزىنى بېقىندىسى دەپ قارىغان بىلەن باراۋەر ئىدى . بەلكىم بابۇر بۇ شەرتنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولغان بولسا كېرەك .

بابۇرنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن پارسلارنىڭ ياردەمچى قوشۇنلىرى ھىساردىن چىقىپ ماۋرا ئۈننەھرگە يۈرۈش قىلدى . بابۇر قوشۇنلىرىنى باشلاپ قارشىدىن ئايلىنىپ تۆتۈپ ، بۇ شەھەردىن بىر رابات پىراقلىقتىكى جايغا بارگاھ تىكتى ، ئەتراپقا ئەۋەتىلگەن چارلىغۇچىلار ئوبەيدۇللا سۇلتان باشچىلىقىدىكى ئۆزبېك قوشۇنلىرىنىڭ قارشى قەلئەسىدىن ئايرىلىپ بۇخاراغا يۈرۈش قىلىۋاتقانلىقى ھەققىدە ئۈزلۈكسىز دوكلات بېرىپ تۇردى . (بۇخارا بۇ سۇلتاننىڭ سۇيۇرغال يېرى ئىدى .) بابۇر دەرھال ئۇلارغا ھۇجۇم قىلدى . كارۋان يولىدا قوغلاپ زەربە بېرىپ بۇخاراغىچە باردى . لەشكەرلەر بۇخاراغا كىرىپ شەھەردىكى ئۆزبېكلەرنى قوغلاپ چىقاردى . ئۆزبېكلەر تۈركىستانغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى . ئۇلار يول بويى بۇلاڭچىلىق قىلدى .

سەمەرقەنتتىكى ئۆزبېك سۇلتانلىرى بۇخارانىڭ قولىدىن كەتكەنلىكى خەۋىرىنى ئاڭلاپ قاتتىق پاراكەندە بولۇپ كېتىشتى . ئۇلار قورققىنىدىن تۈركىستان تەرەپكە قېچىشقا باشلىدى ⑤ .

---

⑤ گىرۇسس « يايلاق ئىمپېرىيىسى » (483 - بەت) تە بابۇر بىلەن پارس قوشۇنى ئاۋۋال سەمەرقەنتكە كىرگەن ، ئاندىن بۇخارالىقلار دەرۋازىنى ئېچىپ ئۇلارنى قارشى ئالغان دەيدۇ . « تارىخىي رەشىدى » دە ئاۋۋال بۇخارانى ئېلىپ ئاندىن سەمەرقەنتكە كىرگەن دېيىلىدۇ .

شۇنىڭ بىلەن بابۇر ھەيۋەت بىلەن سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلدى .
ماۋرا ئۈننەھرنىڭ ھەرقايسى قەلئەلىرىدىكى ئاھالىلەر ، ئاقسۆڭەكلەردىن
تارتىپ پۇقراسىغىچە شادلىققا چۆمۈپ قارشى ئالدى . پۇقرالار شەھەر
كوچىلىرىنى گۈل - چېچەكلەر بىلەن بېزىۋەتتى . رەستىلەرگە پەردە ۋە
ئالتۇن رەڭلىك تاۋار - دۇرۇنلار ئېسىلدى . ھەرقانداق جايدا رەسىملەر -
نىڭ ئېسىلغانلىقىنى كۆرگىلى بولاتتى . بابۇر 1511 - يىل 10 - ئاينىڭ 8 -
كۈنى سەمەرقەنت شەھىرىگە كىرىپ تەختكە ئولتۇردى . بۇ ئۇنىڭ بۇ
شەھەردىن ئايرىلغىنىغا توققۇز يىل ، كابۇلدىن ئايرىلغىنىغا ئون ئاي بول
خان چاغ ئىدى . بابۇر شاھ ئىسمائىل ئەۋەتكەن قوشۇنلارغا قوشلاپ ئىنئام
بېرىپ كەلگەن جايلارغا قايتۇردى . بابۇر كابۇل ۋە غەزنىۋى دېگەن
ئىككى يەرنى ئىنسى ناسىر مىرزاغا ھەدىيە قىلىپ بەردى .

بابۇر گەرچە سەمەرقەنتكە قايتىپ تېمۇرلەر سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنى
ئەسلىگە كەلتۈرگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ ئەھۋالى ناھايىتى
خەتەرلىك ئىدى . ئۇ پەرغانىدىن باشلاپ سەمەرقەنتنى تالاشقان چاغىچە
قول ئاستىدا ئەمەلىي كۈچ كۆپ ئەمەس ئىدى . ئەكسىچە ئۆزبېكلەرنىڭ
ئەسكىرىي كۈچى ناھايىتى زور ئىدى . شەيبانىخان گەرچە ئۆلۈپ كەتكەن
بولسىمۇ ، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى زور ھەربىي قوشۇنغا ئىگە بولغاچقا ، تېخى
بابۇرغا بەيئەت قىلمىغانىدى . مۇبادا پارسلار ياردەم قىلمىغان بولسا ، بابۇر
ئۆزبېكلەر بىلەن قارشىلىشالمايتتى . بىراق پارسلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىش
ئۈچۈن ، بابۇر شاھ ئىسمائىلغا بېقىندى ۋە شىئە مەزھىپىگە ئىتائەت
قىلدى . مەلۇماتلاردىن قارىغاندا ، بابۇر ۋە ئۇنىڭ قوشۇنلىرى پارىسچە كى-
يىم - كېچەك كىيگەن ، قىزىل سەللە ئورىغان ، خاندەمىرنىڭ
ئەسەرلىرىدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، بابۇر بىلەن شاھ ئىسمائىل ئوتتۇ-
رىسىدا مۇنداق كېلىشىم تۈزۈلگەن : ئەگەر ئۇلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى
ماۋرا ئۈننەھرنى بويىسۇندۇرسا ، نامازدا قۇتبە ئوقۇغان ۋە پۇل قۇيدۇرغاندا
شاھ ئىسمائىلنىڭ نامىنى قوللىنىش لازىم . بابۇر ھۆكۈمرانلىق قىلغان ماۋرا
ئۈننەھردىن شىئە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ ئەقىدىسى ۋە 12 ئىماننىڭ ئىسمى
يېزىلغان پۇللار تېپىلدى . بۇنىڭدىن بابۇرنىڭ شاھ ئىسمائىلغا راستتىنلا

بەيئەت قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . بۇ ئەھۋال بابۇرنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى . چۈنكى ئۇ شىئە مەزھىپىگە ئىتائەت قىلىش بىلەنلا سۇننى مەزھىپىگە ئىتائەت قىلغان ماۋرا ئۇننەز خەلقىنىڭ نازارەتلىكى قوزغالدى . ئۇلار بابۇر ھۆكۈمرانلىقى شىئەلەر ھۆكۈمرانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ دەپ ئەنسىرەيتتى . شۇڭا ئۇلار بابۇرنى قوللاشتىن قوللى-ماسلىققا ئۆتتى . تۈركىستانغا توپلاشقان ئۆزبېكلەر ۋە ئەنجاندىكى موغۇللار سۇننى مەزھىپىنىڭ مۇخلىسلىرى ئىدى . بۇ ئەھۋالدا بابۇر ئۆز-بېكلەر قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتكەندە ، ئەلۋەتتە قوللاشقا ئېرىشەلمەيتتى .

شاھ ئىسمائىلنىڭ خۇراسان ۋە ماۋرا ئۇننەھردە سۇننى مەزھىپىدىكىلەرگە تۇتقان پوزىتسىيىسى ۋە قوللانغان ھەرىكىتى شۇ يەر-دىكى خەلقنىڭ غەزەپ - نەپرەتنى قوزغاپلا قالماي ، بەلكى بابۇرنىمۇ ئەندىشىگە سالدى . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، شاھ ئىسمائىل ھىراتتا بۇ شە-ھەردىكى بارلىق رەھبىرىي شەخسلەرنى مۇرکان مەسچىتىگە يىغىلىپ قۇتبە ئوقۇشقا ھەمدە قۇتبە ئوقۇغاندا ھەبىبلەر (پەيغەمبەرنىڭ شاگىرتلىرى) ۋە ئائىشەنى تىللاشقا بۇيرۇغان . ھەپسىدىن بۇنداق قىلىشنى رەت قىل-غاچقا ، پارىسلار تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ مۇنبەرگە تارتىپ چىقىرىلىپ تېنى پارچە - پارچە قىلىۋېتىلگەن . ئىككىنچى كۈنى شەيخ ئىسلام ساھابىلەرنى تىللاشنى ۋە شىئە مەزھىپىنىڭ ئەقىدىلىرىنى قوبۇل قىلىشنى رەت قىلغاچقا ، شاھ ئىسمائىل تەرىپىدىن يا ئوقى بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلۈپ جەسىتى كۆيدۈرۈۋېتىلگەن . بابۇر شۇنىڭ بىلەن شىئە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ پادىشاھقا بەيئەت قىلىدۇ . بۇ ئۇنى ماۋرا ئۇننەھردە خەلقنىڭ ھىمايىسىدىن مەھرۇم قالدۇردى .

1511 - يىلى قىش ئۆتۈپ كەتتى . باھار كېلىپ يامغۇر سۈيى زېمىنغا يېشىل تون كىيگۈزدى . ئۆزبېكلەر پارس قوشۇنى چېكىنىپ كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تۈركىستاندىن ماۋرا ئۇننەھەرگە يۈرۈش قىلدى . ئۇلارنىڭ ئاساسلىق كۈچى تاشكەنتكە قاراپ ئىلگىرىلىدى . ئو-بەيدۇللا باشقا بىر تارماق قىسمىنى باشلاپ ئۆزىنىڭ سۇيۇرغال يېرى بۇخاراغا قاراپ ئاتلاندى . بابۇر بىر تەرەپتىن ، بىر تارماق قىسىم ئەۋەتىپ

تاشكەنتكە ياردەم بەردى ، يەنە بىر تەرەپتىن ، ئۆزى قوشۇن باشلاپ بۇخاراغا يۈرۈش قىلدى . ئوبەيدۇللا بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ چېكىندى ، بابۇر ئۇنىڭغا قوغلاپ زەربە بەردى ، قۇلمۇلۇك دېگەن يەردە ئۇنىڭغا يېتىشىپ ئۇرۇش قىلدى . قاتتىق جەڭدە بابۇر مەغلۇپ بولدى . بۇ قېتىمقى ئۇرۇش كۆل ئەل مۇلۇك (پادىشاھ كۆلى دېگەن مەنىدە) ئەتراپىدا ، ھىجرىيە 918 - يىلى سەپەر ئېيىدا (مىلادى 1512 - يىلى 4 - 5 - ئايلاردا ، قەۋسنىڭ دېيىشىچە ، 1512 - يىلى 4 - ئاينىڭ 18 - كۈنى) يەنى بابۇر سەمەرقەنتكە كىرىپ تەخمىنەن سەككىز ئايدىن كېيىن يۈز بەردى .

مەغلۇپ بولغان بابۇر سەمەرقەنتكە چېكىندى . بۇ شەھەر خەلقى ئۇنى شىئەلەر بىلەن بىرلەشكەنلىكىگە ۋە پارسلارغا ئەل بولغانلىقىغا قاتتىق نارازى بولغاچقا ، بابۇر سەمەرقەنتتە يەنە پۇت تىرەپ تۇرالمىدى . ئۇ ماۋرا ئۇنىنەھردىكى خانلىق ئورۇنىنى تاشلاپ ھىسارغا ئاتلاندى . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئەجدادلىرىنىڭ ئىزى قالغان قەدىمكى دىيارغا قايتىپ كېلەلمىدى . ئۇ ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك ئېلى بىلەن مەڭگۈلۈك خوشلاشتى . ئۆزبېكلەر يوپۇرۇلۇپ كېلىپ ، ماۋرا ئۇنىنەھرنىڭ خوجايىنلىرىغا ئايلاندى . بابۇر ھىسارغا ئاتلىنىش يولىدا يەنە قايتا - قايتا شاھ ئىسمائىلغا ئەلچى ئەۋەتىپ ياردەم تىلىدى . ئۆزبېكلەر سەمەرقەنتنى قايتىدىن ئىگىلەپ ، بىرنەچچە ھەپتە ئۆتمەي (1512 - يىلى 7 - 8 - ئاي) ئەسكەر چىقىرىپ بابۇرنى ھىسارغىچە قوغلاپ باردى .

بابۇر ھىساردا مىرزاخانىنىڭ ياردىمىدە نۇرغۇن مۇداپىئە قۇرۇلۇشلىرى ئېلىپ باردى . كېسەك بىلەن كوچىلارغا توسۇقلار ياساپ قاتتىق ئېلىشتى . بۇ شەھەر بىلەن ھايات - ماماتتا مەڭگۈ بىللە بولۇشنى نىيەت قىلدى . قوغلاپ كەلگەن ئۆزبېك سۇلتانلىرى بۇ ھەۋاللارنى كۆرۈپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلالماي ، ئۆزلىكىدىن قايتىپ كەتتى . بۇ ئېھتىمال ، ئۇلار پارسلارنىڭ ياردەمچى قوشۇنىنىڭ كېلىدىغانلىقى خەۋەرنى ئاڭلىغانلىقىدىن بولسا كېرەك .

شاھ ئىسمائىل بابۇرغا ياردەمگە ئەۋەتكەن سەر كەردە ئەمىر يار مۇھەممەدنىڭ لەقىمى نەجمى سانى (ئىككىنچى يۇلتۇز) بولۇپ ، ئەسلىدە

ساقفاز خاندانلىقنىڭ ۋەزىرى ئىدى . ئۇنىڭ ياردەمچى قوشۇنىدا 11 مىڭ ئادەم بار ئىدى . ئۇلار ھىراتتىن ئۆتكەندە يەنە بىر سەپ قوشۇن يىغدى . نەجمى سانىنىڭ قوشۇنى تېرەمبىزدا ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ 9 - 10 - ئايلاردا بابۇر بىلەن ئۇچراشتى ، ئارقىدىن بۇخاراغا ئاتلاندى ، ئۇلار ئالدى بىلەن قۇزارنى ئېلىپ ئاندىن قارشىغا ھۇجۇم قىلدى . بابۇر قارشى ئاھالىسىگە زىيان - زەخمەت يەتكۈزۈشنى خالىمىغاچقا ، بۇ شەھەرنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ ئىلگىرىلەش ھەققىدە نەجمى سانىغا مەسلىھەت بەردى . بىراق بۇ پارس سەركەردىسى ئۇنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلىپ قارشىغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلدى . بۇ شەھەر ئاخىر قولدىن كېتىپ ھەربىي ۋە خەلق تامام قىرىپ تاشلاندى . بۇ شەھەر ئاھالىسى تەخمىنەن 15 مىڭ بو-لۇپ ، قېرى - ياش ، ئەر - ئايال دېمەي ھەممىسى قىرىپ تاشلاندى . ئەينى ۋاقىتتا ئەمدىلا قارشى شەھەرگە كەلگەن مەشھۇر شائىر بىنايىمۇ ھايات قالمىدى . بابۇر پارسلارنىڭ بۇ خىل زوراۋانلىق قىلمىشىغا ناھايىتى نارازى بولدى .

نەجمى سانى قارشى ئۇرۇشىنى ئاخىرلاشتۇرغاندىن كېيىن پارس قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلىپ ، غازۋان قەلئەسىگە ھۇجۇم قىلىشنى داۋاملاشتۇردى . ئۆزبېك سەزدارلىرى ئۇلارنىڭ كەلگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلاپ شەھەر قەلئەسى ئىچىگە چېكىندى . پارس قوشۇنى ۋە بابۇر بۇ شەھەر قەلئەسى ئالدىدا بارگاھ قۇردى . ئىككىنچى كۈنى تاڭ سەھەردە ، ئۇلار شەھەر ئەتراپىدا سەپ تۈزۈپ ، دۈشمەن بىلەن ئۇرۇشۇشقا تەييارلاندى . ئېسىكىن مۇنداق دەيدۇ : شەھەرنى قورشاش تۆت ئايدىن كۆپ داۋاملاشتى . دەسلەپتە كىچىك ئۇرۇشلار بولۇپ ئۆز ئارا يېڭىش - يېڭىلىشلار بولدى . ئوزۇق - تۈلۈك ئازلاپ كەتكەچكە ، نەجمى سانىنىڭ قول ئاستىدىكى ئەسكەر باشلىقلىرى چېكىنىشنى تەلەپ قىلدى . بابۇر مۇ چېكىنىشنى مۇۋاپىق دەپ ئوتتۇرىغا قويدى ، بىراق ئۇلارنىڭ تەكلىپى قوبۇل قىلىنمىدى . ئاخىر ئوبەيدۇللا بۇخارادىن خىللانغان قىسمىنى باشلاپ كېلىپ ، غازۋاندا تۇرۇشلۇق قوشۇن بىلەن ئۇچراشتى . 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئىككى تەرەپ ھەل قىلغۇچ ئۇرۇشنى باشلىدى . پارس قوشۇنى ئۇ-

زۇل - كېسىل مەغلۇپ بولدى . نەجى سانى ئۆلتۈرۈلدى . بابۇرمۇ پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولۇپ ، روھى چۈشكەن ھالدا ھىسارغا قايتتى .

بابۇر بۇ قېتىم ھىسارغا قايتىپ (ئىككىنچى قېتىم) موغۇللارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاچقا ، بۇ يەردىمۇ كۆپ تۇرالماي جەنۇبتىكى قۇندۇزغا كېتىپ قالدى . كېيىن ھىسارنى ئۆزبېكلەر ئىگىلىدى . بابۇر گەرچە يەز-لىرىنى قايتۇرۇۋېلىشنى ئويلىغان بولسىمۇ كۈچى يەتمەيتتى . شۇ چاغدا قۇندۇزغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مىرزاخانمۇ بۇ يەرنى ئۇنىڭغا ئۆتۈنۈپ بەرمەيتتى . شۇڭا ئۇ قۇندۇزدىن ئايرىلىپ كابۇلغا قايتتى . شۇنىڭدىن بېرى بابۇر ماۋرا ئۇننەھرنىڭ تارىخ سەھنىسىگە قايتا چىقالماي ، جەنۇبقا بېرىپ ھىندىستاننى ئېلىشقا ئاتلاندى .

بابۇر ماۋرا ئۇننەھرگە ھۇجۇم قىلغاندا كابۇلنى ناسىر مىرزاغا تاپشۇرۇپ بەرگەندى . مانا ئەمدى بابۇر قايتىپ كەلدى ، ناسىر مىرزا ئۆ-زىنىڭ ناھايىتى سادىقلىقىنى ئىپادىلىدى . ئۇ شەھەردىن چىقىپ قىزغىن قارشى ئالدى . بابۇردىن ئۆزىنى خەزىنىگە ئەسلى ئۆرى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان يەرگە قايتىشقا رۇخسەت قىلىشنى تەلەپ قىلدى . بابۇر ئۇنىڭ ئۆتۈنۈشىگە ماقۇل بولدى . بىراق ناسىر مىرزا غەزىنىگە قايتىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ھەددىدىن زىيادە ھاراق ئىستېمال قىلغاچقا ، (1515 - يىلى) ئالەمدىن ئۆتتى .

ناسىر مىرزا ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ۋارىسلىق مەسىلىسىدە تالاش - تارتىش بولۇپ ، توپىلاڭ پەيدا بولدى . بابۇر توپىلاڭچىلار بىلەن بىر مەيدان ئۇرۇش قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنى باستۇردى . ھىجرىيە 922 - يىلى (مىلادى 1517 - يىلى 1 - ئاينىڭ 24 - كۈنىدىن 1518 - يىلى 1 - ئاينىڭ 13 - كۈنىگىچە) بابۇرنىڭ كۈنلىرى كابۇل ئەتراپىدىكى تۈزلەڭلىكتە ئۆتتى . ئۇ كابۇل رايونىدا ئۆزىنى مۇستەھكەم-لىگەندىن كېيىن ، قەندىھارنى ئېلىشقا باردى . بۇ شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئېلىش بەش يىل داۋاملاشتى ، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانى شايخ قېچىپ كەتتى . بابۇر ھىجرىيە 928 - يىلى شەيبان ئېيىنىڭ 13 - كۈنى (مىلادى 1522 - يىلى 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى) قەندىھارنى ھۇجۇم بىلەن ئالدى .

بايۇر قەندىھارغا ھۇجۇم قىلىۋاتقاندا بەدەخشاندىن « مرزخان ئا-
لەمدىن ئۆتتى ، ئۇنىڭ ئوغلى سۇلايمان تېخى كىچىك ، ئۆزبېكلەر قىستاپ
كەلدى . بۇ پادىشاھلىقنىڭ ئىشىنى ئويلاپ كۆرسىگىز ، بولمىسا بەدەخشان
قولدىن كېتىدۇ » دەپ خەت كەلدى . بۇ چاغدا سۇلايماننى ئانىسى كابۇلغا
ئېلىپ كەلگەنىدى . شۇڭا بايۇر چوڭ ئوغلى ھۇمايۇننى مرزاخانغا
ۋارىسلىق قىلىپ ، بەدەخشانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا ئەۋەتتى .

بايۇر قەندىھارنى ئالغاندىن كېيىن ، ھىندىستاننى ئېلىشقا كۆز
تىكتى . بۇ چاغدىكى ھىندىستاننىڭ ئەھۋالىمۇ بايۇرنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ
كىرىشىگە پايدىلىق شارائىتتا ئىدى .

X V ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ لودى خانىدانلىقى
ھىندىستاننىڭ كۆپلىگەن رايونلىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى . بۇ
خاندىدانلىقنىڭ قۇرغۇچىسى بارول لودى پەنجاب ۋە دېھلى ھەمدە باشقا
نۇرغۇن رايونلارنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى . ئۇ ئالەمدىن ئۆتكەن چاغدا لودى
خاندىدانلىقنىڭ زېمىنى جەنۇبتا جۇمنا دەرياسىدىن شىمالدا ھىمالايا تېغى-
غىچە ، شەرقتە بېنالىستىن غەربتە پەنجەر كەندىكىچە سوزۇلدى . بالور لودى
1488 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى . خانلىققا ئۇنىڭ ئوغلى ئىسكەندەر لودى
ۋارىسلىق قىلدى . ئىسكەندەر لودى 1517 - يىلى 11 - ئاينىڭ 21 - كۈنى
ئالەمدىن ئۆتتى . ئۇنىڭ ئوغلى ئىبراھىم لودى تەختكە ۋارىسلىق قىلدى .
ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغدا دۆلەت پارچىلىنىش ۋە ئىچكى ئۇرۇش
گىردابىغا بېرىپ قالدى .

لودى خاندىدانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كىرىزىس ئاساسلىقى
ئىبراھىم ھۆكۈمرانلىقنىڭ زوراۋانلىقىدىن كېلىپ چىقتى . بۇ پادىشاھنىڭ
« مىجەزى چۆس ، قول ئاستىدىكىلەرگە رەھىمسىز » ئىدى . ئۇ يەنە پەند
چاپ ئەمەلدارى دۆلەتخان لودىغا زىيانكەشلىك قىلىش ئۈچۈن ئۇنى
ئوردىغا چاقىردى . دۆلەتخان لودىغا كېلىشكە جۈرئەت قىلالماي ، ئوغلى
دىلاۋۇرنى ئەۋەتتى . دىلاۋۇر بېرىپ تازا ياخشى مۇئامىلىگە ئۇچرىمىدى .
ئۇ زىيانكەشلىككە ئۇچراشتىن قورقۇپ ، لاھورغا قېچىپ كېلىپ كۆرگەند
لىرىنى ئاتىسىغا مەلۇم قىلدى . شۇڭا دۆلەتخان ئىبراھىمغا قارشى تۇرۇش

ئۈچۈن ئۇنى كابۇلغا ئەۋەتىپ بابۇردىن ياردەم تىلىدى .
 دىلاۋۇر كابۇلغا كېلىپ قىرىق نەچچە يىلدىن بېرى ئۇنىڭ جەمەتى
 باشتىن - ئاخىر لودى خاندانلىقىنى قوللاپ كەلگەنلىكىنى ، لېكىن ئىبرا-
 ھىم ئىسكەندەر پېشىقەدەم ۋەزىرلىرىنى ، ئەمىرلىرىنى خارلىغانلىقىنى ،
 بىگۇناھ 25 ئەمىرنى يا دارغا ئېسىپ ، يا تىرىكلا كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈرگەنلى-
 كىنى بابۇرغا مەلۇم قىلدى . شۇڭا ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ خەۋپ ئىچىدە
 قالغانلىقىنى ھېس قىلدى . ئۇ ئەمىرلەرنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن كېلىپ با-
 بۇردىن ياردەم سورىدى . ئۇلار ئەل بولۇشنى ماقۇل كۆردى . شۇ يىلى
 ئىبراھىمنىڭ تاغىسى ئارامخانمۇ كابۇلغا كېلىپ بابۇردىن ياردەم سورىدى .
 ھىندىستاندىكى لودى خانلىقىنىڭ مۇشۇنداق ئەھۋالدا تۇرغانلىقى
 شۇنداقلا پەنجابنىڭ سەردارىنىڭ تەلىپى بولغاچقا ، بابۇر 1524 - يىلى
 قوشۇن باشلاپ ھىندىستانغا ھۇجۇم قىلدى . ئۇ كابۇلدىن چىقىپ ، ھىندى
 دەرياسىدىن ئۆتۈپ لاھور ئەتراپىغا كېلىپ توختىدى . ئۇ بۇ يەردە ئىبرا-
 ھىم دۆلەت خانغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن سەركەردە باھارخان
 بىلەن ئۇچرىشىپ ئۇنى مەغلۇپ قىلدى . نۇرغۇن ئادەملىرىنى قىرىپ تاش-
 لىدى . ئارقىدىنلا لاھور شەھىرىگە كىرىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى . تۆت
 كۈندىن كېيىن 1524 - يىلى 1 - ئاينىڭ 22 - كۈنى دىۋارپۇل شەھىرىگە
 ھۇجۇم قىلدى . ئاڭلاشلارغا قارىغاندا ، بۇ دۆلەتخان لودىغا خائىنلىق
 قىلماقچى بولغانلىقىدىن ئىكەن . ئارقا تەرەپتىن ئۆزبېكلەرنىڭ بەلخقە قىس-
 تاپ كەلگەنلىك خەۋىرى كەلدى . بابۇر بىر نەچچە سەركەردىنى لاھور ،
 دىۋارپۇل ، شىياركەنت قاتارلىق جايلاردا قالدۇرۇپ قايتىپ كەتتى .
 بابۇر ھىندىستانغا بىرنەچچە قېتىم يۈرۈش قىلىپ بىرنەچچە قېتىم
 چېكىنىپ كەتتى . ئەڭ ئاخىر 1526 - يىلى ئىبراھىم بىلەن پانپاتتا
 تۇتۇشتى . ئىبراھىمنىڭ قوشۇنىدا يۈز نەچچە مىڭ ئادەم ، بابۇرنىڭ قو-
 شۇنىدا ئون مىڭغا يېقىن ئادەم بار ئىدى . بابۇر ئاز بىلەن كۆپنى يەڭدى ،
 ئوت مىللىتى ۋە زەمبىرەك بىلەن دۈشمەن قوشۇنىنى ئۈزۈل - كېسىل
 مەغلۇپ قىلدى . ئىبراھىم ئۇرۇشتا قازا قىلدى ، ھىندىستانلىقلاردىن 40
 مىڭ ئادەم قازا قىلدى . بابۇر غەلبە بىلەن ئىلگىرىلەپ دېھلى ۋە ياغرانى

ئىگىلىدى .

1527 - يىلى 3 - ئاينىڭ 16 - كۈنى بابۇر يەنە ياغرانىڭ شىمالىدىكى كافۇيا كەنتىدە ھىندىستانلىقلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى . بۇ ھىندىستان تارىخىدا ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە ئۇرۇش بولدى . شۇنىڭدىن كېيىن بابۇرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ھىندىستاننىڭ شىمالى قىسمىدىكى كۆپلىگەن رايونلارغا كېڭىيىپ موغۇل ئىمپېرىيىسىگە (1826 - 1587) ئاساس سالدى . ①

1530 - يىلى 12 - ئاينىڭ 26 - كۈنى بابۇر بەزگەك كېسلىگە گىرىپتار بولۇپ ئالەمدىن ئۆتتى . ئۇنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە كابۇلغا دەپنە قىلىندى . تەختكە ئۇنىڭ ئوغلى ھۇمايۇن ۋارىسلىق قىلدى .
بابۇر تېمۇرلەر سۇلالىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ۋەكىلى ۋە ھىندىستاندىكى موغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرغۇچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن شەك - شۈبھىسىزكى بۈيۈك تارىخىي شەخس تۇردى . مەشھۇر ھىندىستان تارىخ تەتقىقاتچىسى ئىسكىن بابۇرغا مۇنداق باھا بېرىدۇ :
« بابۇر شۈبھىسىزكى ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر شەخسلەردىن بىرى ۋە ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان تالانتلىق پادىشاھ . ئۇ ئاسىيانىڭ پادىشاھلىق تەختىنى جۇلالاتتى . ئاڭلاشلارغا قارىغاندا ، ئۇ ھەر خىل ھەربىي سەنئەت - لەرگە ۋە قىلىچ ئوينىتىشقا ، ئوقيا ئېتىشقا ماھىر بولۇپ ، بىلمەيدىغان نەرسىسى يوق ئىكەن . ئۇ كىچىك ۋاقتىدا ياخشى تەربىيە كۆرگەن . سەرسانىلىق - سەرگەردانلىقتا يۈرگەن . بېشىدىن كۆپ ئىسسىق - سوغۇق ئۆتكەن بولغاچقا پىكىر قىلىشى يېتەرلىك تەرەققىي قىلغان . ئۇ پادىشاھلىق تەختىگە چىققاندا ئەمدىلا 12 ياشتا ئىدى ، 20 ياشقىچە ھەر تۈرلۈك قىيىنچىلىقلارنى باشتىن كەچۈرگەن . بەزىدە ھۆرمەتكە سازاۋەر پادىشاھ ۋە قۇتقۇزغۇچى سۈپىتىدە قەدىرلەنگەن بولسا ، بەزىدە پەرغانە تاغلىرىدىكى يېتىم - يېسىر سەرگەردانغا ئايلىنغان . ئۇنىڭ تىز پۈكمەس ئىرادىسى بۇنىڭ بىلەن بوشاپ قالمىغان . ئۇ ئەدەبىياتنى ياخشى كۆرەتتى .

① موغۇل ئىمپېرىيىسى - بۇ موغۇل سۆزىنىڭ پارىسچە يېزىلىشى . ئەمما بابۇر ۋە ئۇنىڭ قوۋمى ئۆزلىرىنى چاغاتايىلار دەپ ئاتايدۇ .

كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى يېزىپ بىر مەزگىل دەۋران سۈرگەندى .
 بابۇر چاغاتاي تىلىدا ئەسەر يازىدىغان مەشھۇر يازغۇچى سۈپىتىدە
 نەۋائى بىلەن بىر قاتاردا بىر مەزگىل قوش چولپان ئاتالغان . ئۇنىڭ چا-
 غاتاي تىلىدا يازغان ئەسلىمىسى ئەڭ ياخشى ئەدەبىي ئەسەر بولۇپلا
 قالماي ، بەلكى ئەينى دەۋردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستان تارىخىنىڭ
 ئەڭ قىممەتلىك بىرىنچى قول ماتېرىيالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . « تارىخى
 رەشىدى » نىڭ ئاپتورى مىرزا ھەيدەر مۇنداق دەپ يازىدۇ : بابۇر تۈرك
 شېئىرىيىتى جەھەتتە ئەلىشىر نەۋائىدىن كېيىنلا تۇرىدۇ . ئۇ ئەڭ ساپ ۋە
 راۋان تۈرك تىلى بىلەن بىر « دىۋان » يازغان . ئۇ مۇبەييە ناملىق بىر
 خىل شېئىرىي شەكىلنى ئىجاد قىلغان . ئۇ ناھايىتى ئەمەلىي بىر قانۇن
 ئەسىرى يازغان بولۇپ ، ھازىرمۇ كىشىلەر تەرىپىدىن ئومۇميۈزلۈك قوبۇل
 قىلىنماقتا . ئۇ يەنە بىر پارچە ئاجايىپ گۈزەل ۋە تەڭداشسىز تۈرك
 شېئىرىيەت نەزەرىيىسى يازدى . ئۇنىڭ « تۈرك تارىخى » ، (« بابۇرنامە »
) دېگەن ئەسىرى بار بولۇپ ، ناھايىتى تەبىئىي ۋە راۋان يېزىلغان . ئۇ
 مۇزىكا ۋە باشقا سەنئەتكە دائىر ئىلىملىرىنىمۇ بىلەتتى . ئۇنىڭ قوۋمىدىكى
 لىر ئىچىدە ھېچكىم ئۇنىڭدەك ئىقتىدارلىق ئەمەس ئىدى . ھېچكىم
 ئۇنىڭدەك ئۇلۇغ نەتىجە يارىتالمىغان ياكى ھېچكىم ئۇنىڭدەك خەتەرلىك
 ھايات كەچۈرمىگەندى .^①

شۇڭا مەيلى قايسى تەرەپلەردىن بولسۇن ، بابۇر ئاسىيا تارىخىدىكى
 مەشھۇر شەخس ۋە ئۇلۇغ پادىشاھتۇر .

7- بۆلۈم X V ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى

بۇ بۆلۈمدە تېمۇردىن كېيىنكى پادىشاھلار ئوتتۇرىسىدىكى زېمىن
 ۋە ھوقۇق تالىشىش كۆرەشلىرى بايان قىلىندى . بۇ خىل ئەھۋال ئەمەل-
 يەتتە ئەينى دەۋردىكى فېئوداللىق تۈزۈمىنىڭ تارقاق خاراكتېردە زور
 دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ . كۆپلىگەن دېھقانلار ، چار-

① « تارىخى رەشىدى » ، ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا ، 173 — 174 — بەتلەر .

ۋىچىلارمۇ مۇشۇنداق شارائىتتا ناھايىتى جاپالىق تۇرمۇش كەچۈردى . فېد
 ۋوداللىق ئىگىلىك ھەممىلا جايدا ۋەيران بولۇش گىردابىغا يەتتى .
 فېدۋوداللىق تۈزۈمنىڭ تارقاقلىقى يېزا ئىگىلىك رايونلىرى ۋە
 چارۋىچىلىق زايونلىرىدا ئوخشاشلا تەزەققىي قىلدى . ئالتۇن ئوردا خانلىقى
 X V ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ تېزدىن پارچىلىنىپ ، 100
 يىل ئۆتكەندىن كېيىن تامامەن يىمىرىلدى . ۋولگا دەرياسىنىڭ شەرقىدىن
 غەربىي سىبىرىيەنىڭ تۆۋىنىگىچە بولغان رايونلاردا ھۆكۈمرانلىق
 قىلىۋاتقان ئاتالمىش ئاق ئوردا خانلىقى بۇ مەزگىلدە پۈتۈنلەي مۇستەقىل
 بولۇپ ، كېيىن قازاق خانلىقىنى قۇردى . ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ
 جەنۇبىدىكى خارەزىم تېمۇرلەر تەرىپىدىن بېسىۋېلىندى . ئالتۇن ئوردا
 خانلىقىنىڭ جەنۇبىدا قىرىم خانلىقى ، ۋولگا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە
 تۆۋەن ئېقىمىدا قازان خانلىقى ۋە ئاستراخان خانلىقى مەيدانغا كەلدى .
 رۇسلارنىڭ موسكۋا كىنەزلىكىمۇ تەدرىجىي گۈللەندى . موغۇلىستاندىكى
 چاغاتاي خانلىقىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى ئۇۋەيسخان 1428 - يىلى ئالەمدىن
 ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى يۇنۇسخان بىلەن ئېسەن بۇقاخان
 موغۇلىستاننى ئىككىگە بۆلۈۋەتتى . تېمۇردىن كېيىنكى پادىشاھلاردىن
 سۇلتان ئەخمەد ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن موغۇلىستاندا ئىچكى ئۇرۇش
 توختىماي ، قالايىمقانچىلىق قاپلاپ دۆلەت قايتىدىن بىرلىككە كېلەلمىدى .
 قىرغىزلار بىلەن قازاقلار موغۇلىستان خانلىقى خارايبىلىققا ئايلاندۇرغان
 جايلاردا كۈچىيىشكە باشلىدى . شۇنىڭدىن باشلاپ ھەرقايسى قەبىلىلەر -
 نىڭ رەھبەرلىرى ئۆزلىرىنى خان دەپ جاكارلاپ ئىلگىرىكى چىڭگىزخان
 ۋە تېمۇرغا ئوخشاش دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرەلگەن پادىشاھلارنىڭ ئور -
 نىغا دەسسىدى . قەبىلە بىرلەشمىسىنىڭ ئاساسى قاتلىمى بولغان ئۇرۇق
 كوممۇنىسى بېكىك تۇرمۇش كەچۈرۈپ سىرت بىلەن ناھايىتى ئاز ئالاقە
 قىلاتتى . ئىقتىسادى ۋە سىياسىي جەھەتتىكى بۇ خىل تارقاقلىق ئالتۇن
 ئوردا خانلىقى ھەم باشقا چارۋىچى ئەللەرنىڭ پارچىلىنىشى ۋە تېخىمۇ ئا -
 جىزلىشىشىنىڭ سەۋەبى بولغاچقا ، تېمۇر ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى
 خانلىقلارنىڭ ھۇجۇمى بۇ ئاجىزلىشىشنى ۋەيران بولۇشقا ئېلىپ كەلدى .

تېمۇر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا سۇيۇرغاللىق يەر تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ ، فېئوداللىق يەرلەرنى زور دەرىجىدە كېڭەيتتى . فېئوداللار ئۆزئارا دۈشمەنلىشىپ ئۈزلۈكسىز ئۇرۇش قىلدى . بۇ مەركەز- لەشتۈرۈش تۈزۈمىدىكى ئەللەرنىڭ ئاجىزلىشىشى بىلەن كىچىك فېئودال ئەللەرنىڭ شەكىللىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى . فېئوداللىق يەرلەر « سۇ- يۇرغال » دەپ ئاتىلاتتى . ئۇ تېمۇرلەر سۇلالىسىنىڭ فېئوداللارغا بەرگەن ھىممىتى ئىدى . مەسىلەن ، تېمۇرلەرنىڭ پەرغانىدىكى ئاخىرقى پادىشاھى ئۆمەر شاھ كاۋانتانى سۇيۇرغال سۈپىتىدە ئۇۋەيس لاغىر ئىسىملىك ئە- مىرگە بەرگەن . ئەينى دەۋردىكى دۆلەتلەر مۇشۇنداق زېمىنلارنىڭ قوشۇلمىسى ئىدى .

سۇيۇرغال ئىگىلىرى ئۆزىگە تەۋە يەرلەردىن باج يىغىپ ئۆزىنىڭ قىلاتتى . يۇقىرىغا تاپشۇرمايتتى . شۇنداقلا دۆلەتنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزمەي ئەمەلدارلارنى بەلگىلەيتتى ياكى ۋەزىپىسىدىن قالدۇراتتى . شۇڭا بۇنداق يەرلەرنىڭ ئىگىلىرى ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل پادىشاھلارغا ئوخشايتتى . تېمۇرلەر سۇلالىسى زاۋاللىققا يۈز تۇتقاندا ئۇلار ھەدپىسلا مۇستەقىل بولۇشقا ئۇرۇندى . xv ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يەرلىك ھۆكۈمرانلارنىڭ ئۆزئارا قالايمىقان ئۇرۇش قىلىشى ۋە سەمەرقەنتنى تالى- شىش كۈرىشى مۇشۇ سەۋەبتىن كېلىپ چىقتى .

يەنە بىر خىل فېئوداللار بولۇپ ، ئۇلار تارخان دەپ ئاتىلاتتى . ئوبۇلغازى « شەجەرەئى تۈرك » دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازغان : « تارخانلار مۇنداق ئادەملەر ، ئۇلاردىن باج ئېلىنمايدۇ . ئۇلار خاننىڭ ھۇزۇرىغا كىرمەكچى بولسا ھېچكىم ئۇلارنى توسۇيالمايدۇ . ئۆز ئىختىيارىچە كىرىۋېرىدۇ . ئەگەر ئۇلار گۇناھ ئۆتكۈزسە توققۇز قېتىم كەچۈرۈم قىلىنىدۇ . پەقەت ئونىنچى قېتىمدا ئاندىن جازاغا تارتىلىدۇ . بۇ خىل ئىمتىيازلار ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا قالىدۇ » . تارخان فېئودال ئاف- سۇڭەك ، پومپىشچىك بولۇپلا قالماي ، يەنە يۇقىرى قاتلامدىكى دىنىي شەخس ، ھەتتا سودىگەرلەردىنمۇ تارخان دېگەن ئاتاق ئالغانلار بار ئىدى . مەسىلەن ، شەيبانخان ئۆزى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان تۈركىستانلىق

سودىگەر فازىلغا تارخان نامىنى بەرگەن . بۇ ئادەم بابۇر 1500 - يىلى سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلغاندا ، شەيبانىخاننىڭ سەمەرقەنتنى قوغداش ئۇرۇشىدا شېھىت بولغانىدى .

تارخانلارنىڭ سەمەرقەنتتىكى كۈچى بىر قەدەر زور ، پەرغانىدە بولسا ناھايىتى ئاجىز ئىدى . تارخانلار خەلقنى شەپقەتسىز قىينايتتى ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلاتتى . ئۇلارنىڭ قولىدا ھەتتا زور ھەربىي قوشۇن بولاتتى . ئۇلارنىڭ تەسىر كۈچى چوڭايغان چاغدا ھەتتا تېمۇرىلارنىڭ ئاخىرقى پادىشاھلىرى بىلەنمۇ توقۇنۇشۇپ قالاتتى . مەسىلەن ، سەمەرقەنتتىكى مۇھەممەد مەجىد تارخان تېمۇرىيلارنىڭ ئاخىرقى پادىشاھلىرىدىن بولغان سۇلتان ئەلى بىلەن دۈشمەنلەشتى . تارخانلارنىڭ ھوقۇقى ۋە تەسىرى ناھايىتى زور بولاتتى . باقى تارخان بۇخارا ھۆكۈمىتىنىڭ پۈتۈن باج كىرىمىنى يۇتۇۋالغان بولۇپ ، ھەرقانداق ئەمەلدارغا تارقىتىپ بەرمىگەن . مۇھەممەد مەجىد تارخان پۈتكۈل سەمەرقەنتنى كونترول قىلىپ ئۆزىنىڭ ئوغۇللىرى ۋە چاكارلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسى تالىشىشى ئۈچۈن كۆپلەپ باج ئېلىپ ئۆزىنىڭ چۆتىكىگە سالغان ، سۇلتان ئەلىگە تاپشۇرمىغان .

x ۷ ئەسەردە ئىسلام دىنىدىكى سوپىلار ئوتتۇرا ئاسىيادا پەيدا بولدى . دىنىي گۇرۇھلاردىكى يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى فېئودال ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى ئىدى . سوپىزىم ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچىلىقتۇر . سوپىلار تەسەۋۋۇپنى تەرغىب قىلىپ ، تەركىيدۇنيالىق تۇرمۇشقا ئىتائەت قىلاتتى . سوپىلار ئاددىي پەرەنجە كىيىپ ، دەرۋىش تىلەمچى بولۇپ ، مەھبۇس چىراي يۈرەتتى . ئۆمۈر بويى ئۆيلەنمەيتتى . ئۇلاردا ھەرخىل ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش تەشكىلاتلىرى بولۇپ ، دىنىي تەشكىلاتلارغا باراۋەر ئىدى . بۇ تەشكىلاتنىڭ ئەزالىرى ئادەتتە « دەرۋىش » دەپ ئاتىلاتتى . (« دەرۋىش » ئەرەبچە سۆز بولۇپ ، « كەمبەغەل ، نامرات ، تىلەمچى » دېگەن مەنىدە) ياكى « قەلەندەر » دەپ ئاتىلاتتى . سوپىلار تەشكىلاتلىرى جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى قاتلىمىدا ھەتتا خانىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئالىي فېئودال ئاقسۆڭەكلەردىن

ئۆزىگە مۇرت توپلايتتى . سوپىلار ئىراندا ھۆكۈمەتكە قارشى گۇرۇھ ئىدى . ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيادا دۆلەتنىڭ دىنىي گۇرۇھلىرى سۈپىتىدە ھۆكۈمەتنىڭ قوللىشىغا ۋە جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى قاتلىمىدىكىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەنىدى .

ئوتتۇرا ئاسىيادا سوپىلار نەقىشەندىچىلەر دەپمۇ ئاتىلاتتى . بۇ ئېقىمنىڭ بەرپا قىلغۇچىسى تېمۇر بىلەن دەۋرداش بولغان باھاۋۇدۇن خوجا ئىدى . ھۈسەيىندىن كېيىن ماۋرا ئۇننەھرگە 40 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان خوجانەسىردىن ئابدۇللا (ياكى خوجا ئەخىر) نەقىشەندىچىلەرنىڭ رەھبىرى ئىدى . خوجا ئەخىرنىڭ مۇرتى داموللا مەھمۇدغازى X V ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ناھايىتى يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە بولدى . ئۇ ئۆمەر شاھ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى يىللىرىدا مەملىكەتتە ناھايىتى زور رول ئوينىدى .

دىنىي داھىيلارنىڭ دۆلەت سىياسىتىگە بولغان تەسىرى ئۇلارنىڭ پادىشاھلار روھىنى كونترول قىلىشى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ . ئەينى ۋاقىتتا ھەر بىر سۇلتان (خان جەمەتى ئەزاسى) بىر قازى داموللا (مۇھەممەد غازى) نىڭ مۇرتلىرىنى تەكلىپ قىلىپ ، ئۆزىگە مەنسۇپ ئۇستاز تۇتاتتى . ھەرقانداق ئىشلار ئۇستازنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە بېجىرىلەتتى . مەسىلەن ، ھۈسەيىن داموللا قاسىمنى ئۇستازلىققا تەكلىپ قىلغان ، سۇلتان ئەھمەد داموللا خوجا ئەلىنى ئۇستازلىققا تەكلىپ قىلغان . دىندىن خالىي ھۆكۈمرانلار دىنىي باشلىقلارنى بىر دىندارنىڭ ئۆزىنىڭ دىنىي خوجىلىرىنى ھۆرمەتلىگەندەك ھۆرمەتلەيتتى . ئۇلار دائىم زور مىقداردا يەر - جاي ۋە پۇللارنى يۇقىرى قاتلام دىنىي رەھبەرلەرگە مەسچىتلەرگە ، دىنىي مەكتەپلەرگە ، ئەۋلىيا - ماشايىخلارنىڭ مازارلىرىغا بېرىپ ئۇلارغا سەدىقە قىلاتتى . پادىشاھلار ياكى شەخسلەرنىڭ دىنىي ئورگانلار (مەسچىت ، دىنىي مەكتەپ ۋە مازار قاتارلىقلار) غا ئىئانە قىلغان يەر - مۈلۈكلىرى ۋە خىيە يەرلەر دەپ ئاتىلاتتى . ۋە خىيە يەرلەر ئادەتتە ئىئانە قىلغۇچىلار كۆرسەتكەن ئادەملەر (مۆتىۋەللى) تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى . بۇ ئادەملەرنىڭ كۆپچىلىكى ئىئانە قىلغۇچىلارنىڭ ئۇرۇق -

تۇغقانلىرى ئىدى . ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ۋەخپە يەرلەرنىڭ كۆپى تارقاق پارچە يەرلەر بولغاچقا ، زور كۆپچىلىكى كوللېكتىپ باشقۇرۇشىدا ئەمەس ، بەلكى دېھقانلارنىڭ تېرىشىغا ئىجارىگە بېرىلگەنىدى . ۋەخپە يەرلەرنى تېرىغۇچى دېھقانلار يالغۇز مۆتىۋەللىلەر ، دىنىي ئورگانلار ، باج يىغقۇ-چىلارغا يەر ئىجارىسىنى تاپشۇرۇپلا قالماي ، يەنە دۆلەتكە ئىمكانقەدەر ھەرخىل ، ھەر شەكىلدىكى خالىس ئىشلار ئۈچۈن باج تاپشۇراتتى . شۇڭا ۋەخپە يەرلەردە ئەمگەك قىلىدىغان دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى يەرلەرنى تېرىيدىغان دېھقانلارنىڭكىدىنمۇ جاپالىق ئىدى . ئۇلارغا ۋەخپە يەرلەردىن ئايرىلىشتىن باشقا يول يوق ئىدى .

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ زور ۋەخپە يەرنىڭ ئىگىسى خوجا ئەخرار ئىدى . ئۇ ئىگە بولغان يەرلەر ماۋرا ئۇننەھر ۋە پەرغانىنىڭ بۈلۈك - پۇچقاقلرىغىچە تارالغانىدى . سەمەرقەنت ئەتراپىدىكى يېزىلارمۇ ئۇنىڭ ئىلكىدە ئىدى . خوجا ئەخرار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ چوڭ پومېشچىك شۇنداقلا ئەڭ چوڭ باي ئادەم ئىدى . ئۇنىڭ مۇرتى مۇھەممەد غازىمۇ زور مىقداردىكى يەر - مۈلۈككە ئىگە بولۇپ ، پەرغانىدىكى ئەڭ چوڭ باي ئىدى . دىنىي گۇرۇھلاردىكى يۇقىرى قاتلام كىشىلەر مەسىلەن ، خوجا ، قازى ، ئۆلىما ، شەيخ قاتارلىقلار ئالاھىدە بىر خىل فېئوداللار گۇرۇھىنى تەشكىل قىلغان . ئۇلار ۋەخپە يەرلەرگە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى . ۋەخپە يەرلەر دۆلەتكە باج تاپشۇرمايتتى . ۋەخپە يەرلەر ئىگىلىرى ئاھالىلەر تاپشۇرغان پۈتۈن ئىجارىنى يۇتۇۋالاتتى . دىنىي گۇرۇھلار كارۋان سودىسى بىلەنمۇ قويۇق مۇناسىۋەتتە ئىدى . كۆپلىگەن خوجىلار سودىغا مەبلەغ سېلىپ ئۇنىڭدىن پايدا ئېلىپ باي بولاتتى .

ئايرىم فېئوداللارغا ۋە باشقا شەخسلەرگە مەنسۇپ بولغان يەرلەر « مۇركە » دەپ ئاتىلاتتى بۇ خىل خۇسۇسىي يەرلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى ئۈچ خىل ئىدى . يەنى : 1 . خاننىڭ سۇيۇرغال قىلىشى ؛ 2 . بوز يەرلەرنى ئۆزلەشتۈرۈش ؛ 3 . سېتىۋېلىش ؛ مۇركىلەرنى ئەۋلادتىن - ئەۋلاد مىراس قالدۇرۇشقا ، سېتىشقا ، ئۆتۈنۈپ بېرىشكە ياكى دىنىي ئورگانلارغا ۋەخپە يەر سۈپىتىدە ئىئانە قىلىشقا بولاتتى . مۇركە

يەرلەرنى ئىگىلىگۈچىلەر ئىچىدە فېئودال ئاقسۆڭەكلەر چوڭ پومېشچىنىكلاردىن سىرت ، يەنە ئۇششاق دېھقانلارمۇ بار ئىدى . لېكىن ئۇششاق دېھقانلار ئىگىلىگەن يەرلەر ناھايىتى ئاز ئىدى .

XV ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا فېئوداللىق تۈزۈمىنىڭ تەرەققىياتى دېھقانلارنى يەرگە باغلىدى . دېھقانلار بىردىنبىر ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئىدى . فېئوداللار ئىگىلىگەن يەردىن ھوسۇل ئېلىشتا دېھقانلارغا تايىنىپلا قالماي يەنە قۇللارغىمۇ تايىناتتى . بۇ خىل قۇللارنىڭ بەزىلىرى ئۇرۇش ئەسىرلىرى ، بەزىلىرى سېتىۋېلىنغان كاپىرلار ئىدى . مەسىلەن ، « مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىسى » دە كۆپلىگەن خەنزۇلارنىڭ سېتىلىپ ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇل بولغانلىقى قەيت قىلىنغان . مۇسۇلمانلارنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا كۆرسىتىلىشىچە ، بىر دىنىي رەھبەر 20 ھىندى قۇلىنى ئۆزىگە بىر كارىز كولاتقان .

فېئوداللارنىڭ ئۆزئارا ئۇرۇشلىرى ئادەتتە قەلئە ئەتراپلىرىنى مۇداپىئە قىلىدىغان يېزىلاردا ئېلىپ بېرىلاتتى . بۇنىڭدا تېرىلغۇ يەرلەر ۋەيران بولاتتى . دېھقانلار ھوسۇل ئالالمايلا قالماستىن ، بەلكى ھەربىي قوشۇننىڭ بۇلاڭ - تاللىغىغا ئۇچرايتتى . قالايىمقان باج ئېلىنغاچقا ، كۈتسېرى نامراتلىشىپ كەينى - كەينىدىن ۋەيران بولاتتى . بۇنىڭ بىلەن نۇرغۇنلىغان دېھقانلار سەرگەردان بولۇپ كېتەتتى . شەھەر كەمبەغەللىرى كۆپىيەتتى . ئۇلار دائىم ھەر قېتىملىق خەلق قوزغىلىڭى ۋە توپىلاڭلارنىڭ قوزغىغۇچىلىرى بولۇپ قالاتتى .

كەڭ خەلق ئاممىسى دۆلەتكە ۋە ھەرقايسى جايلاردىكى فېئودال ھۆكۈمرانلارغا ئېغىر باج تاپشۇراتتى . ئاساسىي باج كىرىمى يەر بېجى (قالاق) بولۇپ ئىككى خىل بولاتتى : بىر قىسمى مول ھوسۇل ئالغان يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ مىقدارى $1/3$ ياكى $1/2$ گە يېتەتتى . يەنە بىرخىلدا يەرنىڭ كۆلىمى ۋە تېرىلغان زىرائىتىنىڭ خاراكىتىرىگە ئاساسلىنىپ مۇئەييەن باج ئېلىناتتى ياكى پۇل ياكى مال - مۈلۈك تاپشۇرۇلاتتى . يەر بېجىدىن باشقا يەنە جان سانى بېجى (جىجاخ) ۋە ھەرخىل ھەر تۈرلۈك يولسىز قانۇن - نىزام ، ھاشار قاتارلىقلار بار

ئىدى . كۆكبېشىغا ، ھۆكۈمەت ئەمەلدارىغا ، باجگىرغا ، باج سوممىسى ئوقتۇرۇشىنى تۈزگۈچىلەرگە ، ھوسۇل مىقدارىنى ستاتىستىكا قىلغۇچىلارغا ئومۇميۈزلۈك مۇئەييەن مىقداردا باج تاپشۇرۇلاتتى . دېھقانلار دائىم بىناكارلىق قۇرۇلۇشى ، ئۆستەڭ چېپىش ۋە باشقا ئىشلارغا ھەيدىلەتتى . بۇ ئادەتتە سەيسى دەپ ئاتىلاتتى . بۇ خىل تۈزۈم ئەمەل-يەتتە ، ئەرەبلەر ئېلىپ كىرگەن دىنىي باج تۈزۈمى بىلەن موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى ھاشار تۈزۈمىنىڭ ئارىلاشمىسى ئىدى .

چارۋىچىلاردىن ئېلىنىدىغان چارۋا بېجى ، نامدا چارۋا سانىنىڭ $\frac{1}{40}$ نى ئاساس قىلىپ ئېلىنىسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە يىغىۋېلىنغان

سانى ناھايىتى كۆپ بولاتتى . $\frac{1}{40}$ لىك باج ئېلىش ئۇسۇلى مۇنداق ئىدى . چارۋىدارنىڭ 40 - 120 قويى بولسا ، بىر قوي ، 200 - 121 قويى بولسا ئىككى قوي ، 200 دىن ئارتۇق قويى بارلىرى ئۈچ قوي تاپشۇرىدۇ . 400 گە بېرىپ توختايدۇ ۋە 400 دىن ئارتۇق قويى بار چارۋىدار ھەر 100 تۇياقتىن بىر قوي تاپشۇرىدۇ . چەت - سىرتتىكى چارۋىلاردىن $\frac{1}{30}$ ئۈلۈش باج ئېلىناتتى . بابۇر ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلاردا شۇ كىشىنىڭ ئارزۇسى بويىچە چارۋا ئېلىشقىمۇ ، پۇل ئېلىشقىمۇ بولاتتى .

$x \cdot v$ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئۆزئارا قالايمىقان ئۇرۇش قىلىشقان فېئودال ھۆكۈمرانلار خەلقنى ئېغىر باج - سېلىق يىغىش ھېسابىغا ئۆز ھەربىي قوشۇنلىرىنى قامدىغانىدى . بولۇپمۇ ياللانما قوشۇنلار بۇلاڭ - تالاڭغا تايىنىپ بېيىغانىدى . مەسىلەن ، موغۇل قوشۇنى بۇلاڭ - تالاڭ بىلەن داڭق چىقارغان . بىر قېتىم بابۇرنىڭ قوشۇنى سەمەرقەنتتىكى يامدا تۇرغاندا شەھەردىن نۇرغۇن ئادەملەر كېلىپ (سودىگەرلەر ۋە سودىگەر ئەمەسلەر) ئېلىم - سېتىم قىلدى . قوشۇن بارگاھى تېزلا بازارغا ئايلاندى . بىر كۈنى ناماز شام ۋاقتىدا تۇيۇقسىز قاتتىق بۇلاڭ - تالاڭ يۈز بېرىپ ، مۇسۇلمان سودىگەرلەر بۆلىنىپ قۇبۇرۇق قىلىۋېتىلدى . قوشۇننىڭ ئىنتىزامى شۇنداق ئىدى . بابۇر بۇيرۇق چۈشۈرۈپمۇ توسۇيال

مىدى . پەرغانە رايونىدىكى چاغراق قەبىلىسى ئادەم سانى جەھەتتە بەش - ئالتە مىڭ تۈتۈنگە يېتەتتى . ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزىلىرى پەرغانە ۋە قەشقەر ئەتراپىدىكى تاغلاردا ئات - كالا باقاتتى . نۇرغۇنلىغان قوتازلىرى بار ئىدى . ئۇلار ئولتۇراقلاشقان رايونلار تاغلىق ، يول يۈرۈش ناھايىتى قىيىن چېگرىلاردا بولغاچقا ، ئۇلاردىن باج سېلىق يىغىشمۇ ناھايىتى تەس ئىدى . بابۇر قاسىم بەگنىڭ باشچىلىقىدا قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇلاردىن 20 مىڭ تۇياق كالا ۋە 1500 ئات يىغىپ قوشۇننى تەمىنلىدى . بۇ ئېنىقكى ، ناھايىتى ئېغىر باج ئىدى .

تېمۇرلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پادىشاھلىرىنىڭ زېمىنىدا دۆلەت باج ئەمەلدارلىرى باج يىغىدىغان بىر خىل چارە يولغا قويۇلغان . يەنى ، ئەمەلدارلار دۆلەتكە مۇئەييەن مىقداردا باج تاپشۇرۇشقا مەسئۇل بولاتتى . ئەمەلىيەتتە يىغىۋېلىنغان باج يۇقىرىغا تاپشۇرۇلغان باجىدىن كۆپ بولاتتى . خەلق دەرىجىدىن تاشقىرى قىيىنچىلىقتا ۋەيران بولاتتى .

X V ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سودىسى خارابلاشتى . ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تېمۇر ئەۋلادلىرى ھەممە موغۇللار ۋە ئۆزبېكلەرنىڭ يېغىلىقلىرى توختىمىغاچقا يوللار خەتەرلىك بولۇپ ، سودا كارۋانلىرى سەپەر قىلىشقا جۈرئەت قىلالىمىدى . ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ھۆكۈمرانلار ئىسلام دىنىنىڭ سۈننى مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىپ ، شىئە مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدىغان ئىراندىكى سافىرلار خاندانلىقى ۋە ھىندىستاندىكى موغۇللار خاندانلىقى بىلەن دۈشمەنلىشىپ ، غەرب بىلەن شەرقنىڭ قاتنىشىنى ئۈزۈپ قويدى . شەرقتە ئەخمەدجان قۇمۇلنى تالىشىپ مىڭ سۇلالىسى بىلەن قارشىلاشتى . مىڭ سۇلالىسى جىيايۇيگۈەن قوۋۇقىنى ئېتىپ ئوتۇغات تەقدىم قىلىشنى ئۈزۈپ قويۇپ ، غەربىي دىياردىكى سودىگەرلەرنى ئىچكىرىگە بارمىسا بولمايدىغان قىلىپ قويدى . قاراچىلارنىڭ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىدىن قورققاچقا سودا كارۋانلىرى يۈرەكتىلىدى بولۇپ كەتتى . شۇنداق قىلىپ ، شەرقتە بارىدە خان قاتناشمۇ ئۈزۈلۈپ قالدى . ئىسلام دىنىغا سەۋدايىلارچە ئېتىقاد قىلىش ئوتتۇرا ئاسىيا ھۆكۈمرانلىرىنى شىئە مەزھىپىگە ئۆچ قىلىپلا قالماي ، بو-

لۇپمۇ غەربتىكى خرىستىئان دىنى ۋە شەرقتىكى بۇددا دىنىغىمۇ ئۆچ قىلىپ قويدى. شۇڭا بۇ مەزگىلدە سىرتتىن كەلگەن ساياھەتچىلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قاراپ ماڭغانلىقىنى كۆرگىلى بولمىدى. ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئاتال-مىش « يىپەك يولى » شۇنىڭ بىلەن خارابلاشتى. جۇڭگو - غەرب قۇرۇقلۇق يولىنىڭ زەئىپلىشىشى غەرب دۆلەتلىرىنى دېڭىزدىن شەرققە با-رىدىغان يېڭى يول ئىزدەشكە مەجبۇر قىلدى. « مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىسى » دىمۇ سەمەرقەنتكە سوۋغا ئېلىپ ماڭغانلار دېڭىز ئارقىلىق گۇاڭجۇدىن دۆلىتىگە قايتقانلىقى ياكى دېڭىز ئارقىلىق جۇڭگوغا كەلگەنلىكى خاتىرىلەنگەن. 1492 - يىلى كولومبو ئامېرىكا قىتئەسىنى تاپتى. 1497 - يىلى ۋاسكودا گاما ئۇمىد تۇمشۇقىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ ، ھىندىستانغا كەلدى. 1521 - يىلى ماگىللان ئىسپانىيىدىن يولغا چىقىپ ، ئاتلانتىك ئوكيان ، تىنچ ئوكيانلاردىن ئۆتۈپ فىلىپپىن ئارىلىغا كەلدى. بۇلارنى بىز يۇقىرىدا بايان قىلغان سەۋەبلەرنىڭ تەسىرىدىن بولغان دې-مەي تۇرالمايمىز .

X V ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم ئاھالىلەر تۈركلەر ۋە تاجىكلار ئىدى . يېقىنقى زاماندىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئەينى چاغدا تېخى تولۇق شەكىللىنىپ بولالمىغان . لېكىن بۇ مىللەتلەرنى شەكىللەندۈرىدىغان ئالدىنقى شەرتلەر ھازىرلانغان . تاجىكلار — ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەت . ئۇلار قەدىمكى ئارىيانلارنىڭ ئەۋلادى بولۇپ ، ئادەتتە « تاجىك » دەپ ئاتالغان . تۈركلەر ئەينى چاغدىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ھەرقايسى قەبىلىلەرنى كۆرسىتەتتى . ئۇلار چاغاتايىلار ، تۈركمەنلەر ، ئۆزبېكلەر ، موغۇللار ، قازاقلار ۋە قىرغىزلار قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى . تېخى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ بولمىغان قىرغىزلاردىن سىرت ، باشقىلارنىڭ ھەممىسى ئۆز-لىرىنى « مۇسۇلمان » دەپ ئاتايتتى . ئەينى چاغدا ئۇلار تۈرلۈك مىللەت قاتارىدا ئېنىق پەرقلەندۈرۈلمىگەن .

قىرغىزلار ئەڭ دەسلەپتە جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى يېنسەي دەريا ۋادىلىرىغا تارقالغانىدى . « تارىخى رەشىدى » دىكى خاتىرىلەردىن X VI

ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قىرغىزلار تەڭرى تاغ رايونىدا پەيدا بولغانلىقىنى بىلىمىز. ئۇلار ئۇزۇن مۇددەت موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ياشىغاچقا، چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ رەھبىرى قىلىشقا مەجبۇر بولغان. « تارىخىي رەشىدى » دە ھەتتا « قىرغىزلار موڭغۇللارغا تەۋە » دېيىلگەن. ئەينى چاغدا قىرغىزلار موڭغۇل خانلىرىغا قارشىلىق كۆرسىتىپ ئۇلاردىن ئايرىلىپ چىققان. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، بارلىق موڭغۇللار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى. قىرغىزلار كاپىر پېتى تۇرۇۋەردى ئۆزئارا دۈشمەنلەشتى. قىرغىزلارنىڭ داۋاملىق قارشىلىق كۆرسىتىشى ۋە ئەتراپتىكى رايونلارغا قارىتا بۇلاڭچىلىق قىلىشى سەۋەبلىك « توپىلاڭنىڭ مەنبەسى » دەپ قارىلىپ « ئاچ قالغان شىر » دېگەن نامغا ئېرىشتى.

ئۆزبېكلەر بىلەن قازاقلاردا بۇ چاغدا ئىقتىسادىي تۇرمۇش ۋە ئېتنىك تەركىب جەھەتتە ھېچقانداق پەرق يوق ئىدى. V x ئەسىردىكى كىشىلەر قازاقلارنى ئۆزبېكلەرنىڭ بىر قىسمى دەپ قارايتتى. سوۋېت ئىتتىپاقى تارىخچىسى ئىۋانوف مۇنداق دەيدۇ: « ئۆزبېكلەر بىلەن قازاقلار غەربتىن يەنى ئالتۇن ئوردا زېمىنىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلگەن. ئەلۋەتتە، بۇ ئىككى مىللەتنىڭ ئەجدادى ئەسلىدە جەنۇبىي روسىيە يايلىقىدا ياكى ۋولگا دەريا ۋادىلىرىدىكى يايلاقلاردا ياشايدىغان يەرلىك خەلق دېگەنلىك تىن دېرەك بەرمەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىمۇ قەدىمىدە ئاسىيانىڭ شەرقىي شىمالى قىسمىدىن كۆچۈپ كەلگەن. (« ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تىزىملىرى — V x ئەسىردىن IX x ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە، رۇسچە، 15 - بەت) ئۆزبېكلەر بىلەن قازاقلار ئەسلىدە ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ پۇقرالىرى بولۇپ، نۇرغۇن قەبىلىلەرنى مەسىلەن، ئۇيسۇن، كېرەي، نايىمان، قىپچاق، جالاير، قىتان، قارلۇق، ئۇيغۇر، قوڭغىرات قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ قەبىلىلەر مۇشۇ ئىككى مىللەت ئىچىدە كۆرۈنىدۇ. بۇ قەبىلىلەر تارىختا ناھايىتى مەشھۇر بولۇپ، جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىي چېگرىلىرىغا تارقالغانىدى. ئۇلار چىڭگىزخان دەۋرىدە ياكى بۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرى موڭغۇل يايلىقى ۋە ئالتاي

تاغلىرىدىن قىپچاق يايلىقى ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ كەلگەن . X V ئەسىرگە كەلگەندە يەنە شەرققە قاراپ كۆچكەن .

ئۆزبېك ۋە قازاقتىن ئىبارەت بۇ ئىككى نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە مەنىسى ھازىرغىچە تېخى تەتقىق قىلىنىپ ئېنىقلانمىغان مەسىلە . ئۆزبېك دېگەن سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشى ئالتۇن ئوردا خانلىقىدىكى ئۆزبېك خان بىلەن مۇناسىۋەتلىك . شۇڭا X IV ئەسىر ۋە X V ئەسىردىكى ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخچىلىرى ئالتۇن ئوردا خانلىقىنى ئۆزبېك دۆلىتى دەپ ئاتىغان . ئالتۇن ئوردا خانلىقىدىكى چارۋىچىلار ۋە ھەربىي قوشۇننى ئۆز-بېكىلەر ، ئالتۇن ئوردا ئەۋەتكەن ئەلچىلەرنى ئۆزبېك ئەلچىسى دەپ ئاتىغان . « موڭغۇللارنىڭ كېلىپ چىقىشى » دېگەن كىتابتا ئالتۇن ئوردا خانلىقى يەنە توقماق دۆلىتى دەپ ئاتالغان .

ئۆزبېكلەر ئوبۇلخەيرىخان زامانىسىدا راسا كۈچەيدى . قازاقلار ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغدا ئۆزبېكلەردىن ئايرىلىپ چىقتى . سىياسىي ۋەزىيەت ئۆزگەرگەنلىكتىن ، قازاق قەبىلىلىرىنىڭ ئادەم سانى بەزىدە كۆپىيىپ ، بەزىدە ئازايدى . قازاق خانى جانىبەك ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى قاسىمخان 1 مىليوندىن ئارتۇق ئەسكەرنى باشلاپ شەيبانخاننىڭ ماۋرا ئۇننەھردىكى ھۆكۈمرانلىقىغا تەھدىت سالىدى . قا-سىمخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن قازاق قەبىلىلىرى ئاجىزلاشتى ، ئادەم سانى ئازايدى . تاھىرخان دەۋرىگە كەلگەندە قازاق قەبىلىلىرى پارچىلاندى . ئۆزبېكلەر بىلەن قازاقلار X VI ئەسىرگە كەلگەندە ئىقتىسادىي تۇرمۇش ۋە جۇغراپىيىۋى مۇھىتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ تەدرىجىي ھالدا پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان ئىككى مىللەت بولۇپ شەكىل-لەندى .

X V ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ئاساسىي جەھەتتىن شەيبانخان باشچىلىقىدىكى ئۆزبېكلەرنىڭ جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ تېمۇرىلەر ئەۋلادلىرىنى قوغلاش تارىخى بولدى . شەيبانخاننىڭ ماۋرا ئۇننەھر ۋە خۇراسانغا ھۇجۇم قىلىشىغا ئەگىشىپ ، ئۆزبېكلەر ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرى ۋە قەدىمكى باكتېرىيە رايونىغا ئاممىۋى

خاراكتېرلىك كۆچتى . ئۆزبېكلەرنىڭ بۇ قېتىمقى جەنۇبقا كۆچۈش ھەرىكىتىگە قاتناشقان ھەرقايسى تەبىقىلىرىنىڭ مۇددىئاسى ئوخشاش ئەمەس ئىدى . قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرى ، باشلىقلىرى ، ئەسكەرلەر بايلىق ۋە ئۇرۇش غەنىيمەتلىرىنى تالاشنى مەقسەت قىلاتتى . ئۇلار بىر جاينى ئىگەلىگەندىن كېيىن ، ئۇ جايدىكى ئاھالىلەردىن باج - سېلىق ئېلىپ ئۆز بايلىقىنى ئاشۇرغان . شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ يېزا ئىگىلىك ، قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئالماشتۇردى . نامراتلىقنىڭ دەردىنى تارتقان ، قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرىگە ۋە چارۋىدارلارغا تايىنىدىغان چارۋىچىلارغا ھەربىي قوشۇنلارغا ئەگىشىپ ئوتتۇرا ئاسىيا بوستانلىقلىرىغا بېرىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلماقتىن باشقا يول يوق ئىدى . ئۇلار بۇنداق قىلىپ ئۇرۇش غەنىيمەتلىرىگە ئېرىشەتتى . ئەلۋەتتە ، تامامەن ۋەيران بولغان ئۆزبېكلەر باقىدىغان چارۋىلىرى بولمىغاچقا ، ئوتتۇرا ئاسىيا بوستانلىقلىرىغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق قىلدى . ئۆزبېكلەرنىڭ قازاقلار ، نوغايىلار ۋە ئۇيراتلار بىلەن يايلاق تاللىشىپ قىلغان ئۇرۇشلىرى ئۇلارنى ماۋرائۇننەھرگە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلدى . بۇ كۆچۈشنىڭ ئەھۋالى ۋە سەۋەبى قانداق بولۇشتىن قەتئىينەزەر ، ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخى ۋە ئۆزبېكلەرنىڭ ئۆزىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى . بىر تەرەپتىن ، تېمۇرلەر خاندانلىقى ئۆزبېكلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان شەيبانىلار خاندانلىقى تەرىپىدىن دەسسە تىلدى . يەنە بىر جەھەتتىن ، ئۆزبېكلەر ئوتتۇرا ئاسىيادا تەدرىجىي ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق قىلىپ يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن توي قىلىپ ، ئۆزلىرىنى قازاقلارغا ئوخشىمايدىغان يېقىنقى زامان ئۆزبېك مىللىتى قىلىپ تەرەققىي قىلدۇردى . ئەلۋەتتە ، بۇ VI X ئەسىردىن كېيىنكى ئىش . لېكىن ئۇنىڭ ئالدىنقى شەرتى VII X ئەسىردە ھازىرلانغانىدى .

بۇ چاغدا تۈركمەنلەر كۆپلىگەن مۇستەقىل قەبىلىلەرگە بۆلۈنۈپ چارۋىچىلىق قىلاتتى . ئۇلار تېمۇر سۇلالىسىنىڭ ئايىغى ئاستىدا جاپا - مۇشەققەتنى يەتكۈچە تارتتى . ئۇلارنىڭ باشلىقى تېمۇر خاندانلىقى تەرىپىدىن ھوقۇق تالىشىش ۋە زېمىن تالىشىش ئۇرۇشلىرىغا قاتناشتۇ .

رۇلدى . لېكىن ئۇلار تارقاق ، بىرلىككە كەلمىگەچكە تېخىچە مۇستەقىل دۆلەت قۇرمىغانىدى .

بۇ چاغدا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر سىياسىي جەھەتتە ئۈستۈن-لۈككە ئېرىشكەنلىكتىن ، تاجىكلار تەدرىجىي ھالدا تاغلىق ، چېگرا رايونلارغا سىقىپ چىقىرىلدى . بەدەخشان ، ھىسار قاتارلىق رايونلاردا تا-جىكلارنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاھالىلىرى ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيتتى . پامىر تاغلىق رايونىمۇ تاجىكلارنىڭ ئىدى . قەدىمكى ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان بەزى ئاھالىلەرنىڭ ئەۋلادلىرى تۈركلەشتى . خىۋادا ئۇلار سارتلار دەپ ئاتالدى . ئەمەلىيەتتە « قۇتادغۇبىلىك » ۋە « تۈركىي تىللار دىۋانى » دىكى سارت سۆزىنىڭ مەنىسى سودىگەر ئىدى . كېيىن تۈركىي مىللەتلەر ئىچىدىكى سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارمۇ سارت دەپ ئاتالدى .

موغۇلىستاندىكى چاغاتاي خانلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئاھالىلىرى گەرچە ئۆزلىرىنى « موغۇللار » دەپ ئاتىسىمۇ ، لېكىن ئۇلار ئەمەلىيەتتە پۈتۈنلەي تۈركىيلىشىپ كەتكەنىدى . بۇنىڭغا يۈنۈسخاننى مىسال قىلىشقا بولىدۇ . ئۇلار X IV ئەسىردە تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى . X V — X VI ئەسىر ئارىلىقىدا ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيا ماۋرا ئۈننەھر رايونىنىڭ سىياسىي ئىشلىرىغا ئىشتىراك قىلدى . بۇ جەرياندا ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئۆزبېكلەر ۋە قازاقلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن . مەسىلەن ، ھازىرقى قازاق مىللىتى ئىچىدىكى دوغلات قەبىلىسىنى ئالىملار موغۇللارنىڭ دوغلات قەبىلىسى ئىدى دەپ قارايدۇ . يەنە بىر قىسىم موغۇللار بابۇرغا ئەگىشىپ جەنۇبقا باردى . ئۇلار بەلكىم كېيىن چاغاتايلىقلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن . موغۇلىستان ۋە قەش-قەردە قالغان موغۇللار ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئۇ يەرگە كەلگەن موغۇللار تەدرىجىي يوقالدى . X VI ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىگە كەلگەندە موغۇللارنى ئۇچراتقىلى بولمىدى . ئېنىقى ، ئۇلار ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتتى .

ئوتتۇرا ئاسىيادا موغۇللار ۋە تېمۇر ھەمدە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى

نەچچە يۈز يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغاچقا ، ئىقتىساد ، جەمئىيەت ، قانۇن ، مەدەنىيەت ، سەنئەت ۋە ئۇستىقۇرۇلمىنىڭ باشقا تەرەپلىرىدە ھەم موڭغۇللارنىڭ تەسىرى ، ھەم پارسلارنىڭ تەسىرى بار . تېمۇر يولغا قويغان ھەربىي ، سىياسىي تۈزۈم ئاساسىي جەھەتتىن چىڭگىزخاننىڭ بۈيۈك جاسقىغا ئاساسلانغان ، لېكىن تېمۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ مەدەنىيىتى پارسلارنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغان . بۇنى يۇقىرىقى بايانلاردىن ئېنىق كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ .

ئۆزبېكلەر ، قازاقلار ، قىرغىزلار ، موغۇللار ، تۈركمەنلەر ۋە چاغاتايىلار X V ئەسىردە يەنىلا ئاساسلىقى چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدا ئىدى . چارۋىچىلارنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى ، ئانا تائىلە باشلىقى تۈزۈمىدىن ئىبارەت بولغان ئۇرۇق قەبىلە تۈزۈمىنى جاھىللىق بىلەن قوغداش . بۇ ئۇرۇق - قەبىلەلەر چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان ، قانداش مۇناسىۋەتتىن تەشكىللەنگەن كىشىلەرنىڭ ئورتاق گەۋدىسى . بىر قەبىلە بىر قانچە ئۇرۇقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ئۇرۇق ئىچىدىكى چارۋىچىلار يېقىنراق قانداش مۇناسىۋەتنى ئاساس قىلىپ بىردىن - بىردىن ئاۋۇل تۈزۈپ مال باقىدۇ . مانىڭ ئاز - كۆپلۈكى باي - كەمبەغەللىكنى پەرقلەندۈرىدىغان ئۆلچەم . قەبىلە ئىچىدە باي - كەمبەغەللىك پەرقى ناھايىتى روشەن . چارۋىچىلىق مەيدانلىرى نامدا قەبىلىنىڭ ئومۇمىي مۈلكى بولسىمۇ ، لېكىن ئەمەلىيەتتە قەبىلە باشلىقى ياكى بايلار تەرىپىدىن كونترول قىلىنىدۇ . بۇنىڭ ئۇنداق بولۇشى ، فېئوداللىق جەمئىيەتتىكى قەبىلىلەر ئارىسىدىكى ئۆزئارا دۈشمەنلىشىش بولۇۋاتقان ئەھۋالدا يەككە ھالدا مال بېقىش مۇمكىن ئەمەس . ئۇرۇق ، قەبىلىلەر ئۆزلىكىدىن بىر ئىجتىمائىي گۇرۇھ قۇرۇپ باشقا مىللەتلەردىن مۇستەسنا دېگۈدەك ھالەتتە تۇراتتى . پەقەت ئۇرۇق ، قەبىلە يەنىلا چارۋىچىلىق قىلىدىغان ھالەتتە تۇرسا ، ئولتۇراقلىشىلمىسا ، قەبىلىلەر باشقا مىللەتلەر بىلەن قوشۇلمايدۇ . مانا بۇ ئۇرۇق قانداشلىق مۇناسىۋىتى ۋە قەبىلە تۈزۈمى جاھىللىق بىلەن ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ مۇھىم سەۋەبى .

چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمرانلىرى چوڭ -

كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان فېئوداللاردۇر . ئۇلار ئۇزۇن مۇددەت موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۇچرىغاچقا ، چىڭگىزخان ئەۋلادلىرى يايلاقتىكى ھەرقايسى قەبىلىلەردە يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە ئىدى . ھەرقايسى قەبىلە دائىم چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ رەھبىرى قىلاتتى . بۇ رەھبەرلەر « خان » ، « سۇلتان » دەپ ئاتىلاتتى . خانلار سۇلتانلار ئىچىدە دىن سايلىنىپ ئۆزلىرىنى ئاقسۆڭەك دەپ ئاتايتتى . غەيرىي موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىدىن كېلىپ چىققان پۇقرالارنى قارا سۆڭەك دەپ ئاتايتتى . خان ، سۇلتانلاردىن تۆۋەن تۇرىدىغان فېئوداللاردىن يەنە ئوغلان ، تارخانلارمۇ بار . تېمۇر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ، موڭغۇلىستاندىكى دوغلات قەبىلىلىرىنىڭ باشلىقلىرى چىڭگىزخان جەمەتىدىن كېلىپ چىقىمىغاچقا ، پادىشاھ بولغان تەقدىردىمۇ يەنىلا مىرزا ، ئەمىر دەپ ئاتالدى . قەبىلىلەر دىكى بېيىلەر ئەدلىيە ھوقۇقىنى تۇتقان شەخسلەر بولۇپ ، چارۋىچىلىق مەيدانلىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقى ئۇلارغا تەۋە ئىدى . ئۇلارنىڭ قەبىلىلەر ئىچىدىكى تەسىرىمۇ چوڭ ئىدى . چارۋىچىلىق جەمئىيىتىنىڭ تۆۋەن قاتلىسى قۇللار بولۇپ ، ئەزىزلىرى « قۇل » ، ئاياللىرى « كۆك » دەپ ئاتالغان . چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ فېئوداللىرى يايلاق ۋە چارۋا تالىشىش ئۈچۈن ھەرقايسى قەبىلىلەر ئارىسىدا ئۈزلۈكسىز ئۇرۇش قوزغاپ تۇراتتى . كەڭ چارۋىچىلار قاتتىق جاپا - مۇشەققەت چېكەتتى . چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ پاترىئارخال فېئوداللىق تۈزۈمى جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئېغىر توسالغۇ بولدى .

چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ مەدەنىيىتى ئولتۇراقلاشقان رايونلاردىكىگە سېلىشتۇرغاندا بىر قەدەر قالاق ئىدى . ئاساسلىقى چارۋىچىلار خەت تونۇ-مايتتى . لېكىن چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭمۇ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكى بار بولۇپ ، ئۇلارنىڭ مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ ئىجادچانلىقى بار ئىدى . ئۇلارنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ، ناخشا - قوشاق ۋە باشقا خەلق ئىجادىيىتى بار ئىدى . ھازىرقى زامان ئېتنوگرافلىرىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا ، ھا-زىرقى زامان تاجىكلىرىدا قەدىمكى ئېتىقاد ۋە ئادەتلەر ساقلانغان . بۇنىڭ ئىچىدە كۆپلىرى چارۋىچى تۈركلەردە پەيدا بولغانىدى . بۇلار چارۋىچىلىق

رايونلار مەدەنىيىتىنىڭ ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەر مەدەنىيىتىگە ئۇزۇن مۇددەت تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . چارۋىچىلىق رايونىدىكى چارۋىچىلار ئولتۇراقلاشقان رايونىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن يېزىق ئۆگەندى . ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى . يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئولتۇراقلىشىپ ، يېزا ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللاندى . شۇنداقلا ئولتۇراقلاشقان مىللەتلەر بىلەن توي قىلىپ قوشۇلۇپ يېڭى مىللەتنى شەكىللەندۈردى .

责任编辑:热依汗古丽·库尔班

责任校对:阿依古丽·莎比提

封面设计:加拉力丁·巴合拉木

中亚史(二) (维吾尔文)

阿不来提·努尔顿、居马洪

海拉提·阿不都热合曼 译

阿不都秀库尔·买合苏提

新疆人民出版社出版

(乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码830001)

新疆新华书店发行

新疆人民出版社微机室排版

新疆地矿彩印厂印刷

850×1168毫米 32开本 17.25 印张 4插页

1999年1月第1版 1999年1月第1次印刷

印数:1——5,600

ISBN7—228—04182—8/K·478 定价:20.50元